

Міністерство внутрішніх справ України
ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ

НАУКОВИЙ ВІСНИК
Дніпропетровського державного
університету внутрішніх справ

Збірник наукових праць

2013

№ 3 (67)

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Дніпропетровського державного університету
внутрішніх справ (протокол № 2 від 31 жовтня 2013 р.)*

Дніпропетровськ
2013

Наукове видання • Засновник та видавець – Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ • Свідоцтво про державну реєстрацію – КВ № 11383-256 ПР від 23.06.2006 • Виходить щоквартально • Тираж – 130 прим. • Адреса редакції: 49005, м. Дніпропетровськ, проспект Гагаріна, 26, тел. (056) 370-96-59 • Передплатний індекс – 37554

**Збірник включено до переліку
наукових фахових видань України, в яких можуть публікуватися
результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів
доктора і кандидата наук (юридичні науки)
(постанова президії ВАК України № 1-05/2 від 10.03.2010)**

Вміщено наукові статті вчених, викладачів і здобувачів університету, навчальних закладів системи МВС та інших центральних органів виконавчої влади, працівників правоохоронних органів. Розглянуто питання держави та права, окремих галузей законодавства, проблеми правоохоронної діяльності та юридичної освіти, вміщено інформацію про визначні події і дати наукового життя в галузі права.

Призначено для науковців, юристів-практиків, працівників правоохоронних органів та всіх, хто цікавиться питаннями науки і права.

Редакційна колегія:

д-р юрид. наук, проф. **С.М. Алфьоров** (голова); д-р юрид. наук, проф. **К.В. Антонов**; д-р юрид. наук, проф. **І.Г. Богатирьов**; д-р юрид. наук, доц. **М.Г. Вербенський**; д-р тех. наук, проф. **В.Б. Вишня**; д-р юрид. наук, проф. **В.П. Ємельянов**; д-р юрид. наук, проф. **М.В. Корнієнко**; д-р філос. наук, доц. **В.В. Кузьменко**; д-р юрид. наук, проф. **Є.В. Курінний**; д-р юрид. наук, доц. **Т.П. Мінка**; д-р юрид. наук, проф. **Л.Р. Наливайко**; д-р філол. наук, проф. **А.М. Поповський**; д-р юрид. наук, проф. **Є.Д. Скулиш**; д-р юрид. наук, проф. **В.М. Тertiшник**; д-р юрид. наук, проф. **К.О. Чаплинський**; канд. юрид. наук, доц. **О.О. Кисельов**; канд. юрид. наук, доц. **О.М. Обушенко** (відп. секретар); канд. юрид. наук, проф. **І.Р. Шинкаренко**; канд. юрид. наук, доц. **О.В. Кириченко**; канд. юрид. наук, доц. **Ю.Е. Черкасов**.

З М І С Т**ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНІ, ФІЛОСОФСЬКІ, ІСТОРИЧНІ
ТА КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВІ ПРОБЛЕМИ
ФОРМУВАННЯ ПРАВОВОЇ ДЕРЖАВИ****Марченко О. В.**

Освітній ідеал у філософському вимірі права 10

Куракін О. М.

Нормативне прогнозування як умова алокаційної
ефективності правового регулювання 18

Олійник А. Ю.

Поняття конституційних свобод людини і громадянина в Україні 26

Сердюк І. А.

Визначення предмета теорії держави і права:
доктринальні підходи та правове закріплення 37

Стецюк Б. Р.

Деякі аспекти цивільного судочинства
в Україні дореформеного періоду 48

Телькіненна Т. А.

Політичні права і свободи стану дворян в Російській імперії
як предмет лобіювання на етапі підготовки проекту
загального положення про селян, що вийшли
із кріпосної залежності (квітень 1856р. - серпень 1859р.) 53

Войтанович О. Й.

Вплив глобалізації на національну правову систему: аспекти теорії 63

Компанець К. В.

Гарантії державного ладу та інші суміжні категорії:
питання співвідношення 71

Савченко О. В.

Співвідношення терміна «громадський контроль»
з іншими суміжними правовими категоріями 77

**ПИТАННЯ ЦИВІЛЬНОГО, ТРУДОВОГО
ТА ГОСПОДАРСЬКОГО ПРАВА**

Литовченко Л. А.

Взаємозв'язок і співвідношення категорій розсуду
і волі в цивільному праві 84

Обушенко О. М.

Елементи механізму правового регулювання
інституту охорони праці 94

Погорецька Н. В.

Національність юридичної особи 100

Саксонов В. Б.

Принципи господарсько-правової відповідальності 107

Прилуцька М. В.

Поняття та значення соціально-правових гарантій
у регулюванні службово-трудова відносин
працівників державно-виконавчої служби 116

**АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО
ТА АДМІНІСТРАТИВНА ДІЯЛЬНІСТЬ**

Комісаров О. Г.

Організація та функціонування інформаційно-аналітичних
підрозділів в системі охорони громадського порядку 125

Мацюк А. Р.

Стан та проблеми реформування адміністративних послуг в Україні ... 136

Соколенко О. Л.

Система та види правоохоронних органів України 143

Бузнікова Н. Е., Беликов А. П.

О правовом регулировании деятельности полиции
по надзору за лицами, освобожденными из мест лишения свободы 149

Голобородько Д. В.

До питання компетенції Державної міграційної служби України 157

Кравченко І. С.

Особливості діяльності дільничних інспекторів міліції
в умовах прийняття нового КПК України 163

Кушнір С. М.

Етапи державного контролю
за діяльністю освітніх закладів в Україні 169

Легеза Є. О.

Особливості адміністративного регламенту
щодо надання адміністративних послуг
органами публічної адміністрації 178

Покайчук В. Я.

Забезпечення особистої безпеки працівників ОВС України
під час перевірки документів у громадян 185

Савіщенко В. М.

Поняття та мета систематизації нормативно-правових
актів у сфері освіти та науки 192

Саєнко С. І.

Правовий закон – оптимальне джерело норм
адміністративного права України 200

Соболь Є. Ю.

Сутність та значення прозорості судового оскарження рішень
органів соціального захисту в Україні 207

Чистяков П. М.

Від міліції до поліції: європейський підхід
управління внутрішніми справами 212

Глуховець М. М.

Поняття апеляції в адміністративному судочинстві 219

Гринцов О. В.

Правові засади надання та види адміністративних послуг
в діяльності Міністерства доходів та зборів України 223

Парненко В. С.

Юридичні особи як самостійні суб'єкти
адміністративної відповідальності 231

Смоліна М. М. Групові порушення громадського порядку: стан і шляхи протидії	238
Тищенко І. О. Європейський досвід захисту прав громадян у сфері надання адміністративних послуг та напрями його впровадження в Україні	245
Устименко В. В. Історичний аспект становлення правової основи системи підвищення кваліфікації прокурорів в УРСР	251
Чудний О.В. Деякі особливості правового регулювання нотаріальної діяльності в Україні	258
Яровий С. А. Правовий статус Головного управління внутрішніх військ МВС України	265

ПИТАННЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА ТА КРИМІНОЛОГІЇ

Лозовицкая Г. П. О психотронном терроре и его жертвах	273
Блага А. Б. Насильство як правова категорія	285
Гуренко Б. Ю. Загальне поняття об'єкта злочину у сучасній кримінально-правовій науці	292
Дячкін О. П. Суспільна небезпечність злочину – ознака об'єктивна	299
Козак О. С. Відмежування звільнення від кримінальної відповідальності від інших кримінально-правових інститутів та угоди про примирення	308
Конопельський В. Я. Щодо змісту диференціації та індивідуалізації виконання покарання у виді позбавлення волі в Україні	315

Пузирьов М. С.

Нормативно-правова регламентація диференціації та індивідуалізації виконання покарання у виді позбавлення волі на певний строк у період першої кодифікації виправно-трудоного законодавства 322

Строгий В. І.

Спалахи соціальної агресії з тяжкими наслідками: передумови, джерела, причини виникнення та механізми запобігання 332

Дуйловський О. В., Шалгунова С.А.

Кримінально-правові ознаки виконання наказу або розпорядження 346

Скитенко Л. О.

Кримінологічне дослідження агресивної природи злочинності неповнолітніх (загальні аспекти) 354

Фінчук В. В.

Кримінологічна характеристика осіб, винних у вчиненні злочинів у паливно-енергетичному комплексі України 363

Фурса В. В.

Питання законодавчого розуміння діяння злочину, передбаченого ст. 156 КК України 370

Шевцова О. О.

Особливості кримінальної відповідальності за організовану злочинну діяльність за законодавством Республіки Білорусь 379

Шиндель Ю. І.

Зловживання повноваженнями на здійснення нотаріальних дій в структурі складу злочину, передбаченого ст. 365-2 КК України 385

**КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА.
ОРГАНІЗАЦІЯ ПРОТИДІЇ ЗЛОЧИННОСТІ**

Чаплинський К. О.

Актуальні питання примусового освідування 393

Калатур М. В.

Співвідношення понять предмета та меж доказування в кримінальному провадженні 398

Капіганчук Л. Ю.

Щодо особливостей огляду місця події за новим
Кримінальним процесуальним кодексом України
при розслідуванні порушень державного кордону 405

Князев В. В.

Противодействие террористам-смертникам
в некоторых зарубежных странах 410

Кириченко О.В.

Методологічні підходи дослідження проблем
оперативно-розшукової протидії злочинам
проти громадської безпеки 421

Король В. В., Садова Т. В.

Показання як джерело доказів у кримінальному провадженні 428

Краснова К. А.

Опыт России и ЕС в сфере защиты свидетелей 435

Сергеева Д. Б.

Окремі положення нового КПК України щодо провадження
негласних слідчих (розшукових) дій 444

Сліпченко В. І.

Тимчасовий доступ до речей і документів:
предмет та межі застосування ст. 162 КПК України
органами досудового розслідування 450

Спільник С. І.

Прокурорський нагляд у формі процесуального
керівництва за Кримінальним процесуальним кодексом України 458

Хараберюш О. І.

Напрямки протидії контрабанді
оперативно-розшуковими засобами в сучасних умовах 466

Чаплинська Ю. А.

Організаційне забезпечення одночасного
допиту двох раніше допитаних осіб 472

Шевчишен А. В.

Деякі особливості розслідування злочинів у сфері
господарської діяльності за новим КПК 479

Шинкаренко І.О.

Психологічні особливості профілактичної діяльності
та напрямки удосконалення професійно-психологічної
підготовки працівників кримінальної міліції 487

Бабіч Л.М.

Поняття та межі процесуальної компетенції слідчого
під час обрання запобіжного заходу «застава» 497

Безруков Д. В.

Правові підстави використання техніки у досудовому
розслідуванні за новим кримінальним процесуальним законом 503

Вітвіцький А. С.

Стан розвитку уявлень про тактику розслідування злочинів,
вчинених організованими злочинними угрупованнями
з міжнародними зв'язками 509

Швидка А. С., Шиян А. Г.

Щодо реалізації права заявлення клопотань у суді
першої інстанції сторонами судового провадження 519

Довідка про авторів 526

ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНІ, ФІЛОСОФСЬКІ ТА КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВІ ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ ПРАВОВОЇ ДЕРЖАВИ

Марченко О. В.

доктор філософських наук
(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

УДК 1 : 340

ОСВІТНІЙ ІДЕАЛ У ФІЛОСОФСЬКОМУ ВИМІРІ ПРАВА

Обґрунтовано діалектичний зв'язок еволюції права та освітнього ідеалу у контексті загальної теорії культури, доведено необхідність переосмислення й урегулювання ціннісних пріоритетів суспільства як першооснови правової соціалізації громадян.

Ключові слова: філософія права, ідеал, суспільні цінності, правові норми, культура, правове виховання.

Постановка проблеми. Культурологічний підхід до розуміння права передбачає, що такі смисли позаюридичного характеру, як суспільні цінності й ідеали, мають не меншу значущість для формування правосвідомості громадян, ніж власне юридичні. Відповідно, будь-який правовий феномен і право в цілому повинні розглядатися у контексті ціннісних орієнтирів, притаманних суспільству на певному історичному етапі. Із цих позицій цілком логічним видається розвиток у вітчизняному правознавстві теорії юридичного менталітету, в якій право осмислюється як регулятивна форма культури, ціннісно значущий «продукт» саморозвитку цивілізації, нації, етносу, закономірне явище еволюції їхнього буття [1, с. 26].

Комплексний аналіз кризи сучасної освіти актуалізує ціннісно-правову її складову. Її основне призначення – у сприйнятті суспільством права як цінності, як життєво необхідного явища соціальної реальності. Цінності освіти визначають динаміку її розвитку, встановлюють пріоритети, окреслюють перспективи. У найбільш вагомих для суспільства аспектах цінності освіти знаходять своє оформлення у вигляді правових норм. Нормативне регулювання відносин є провідною ознакою соціокультурного розвитку суспільства й умовою функціонування соціальних систем. А отже, саме ціннісно-нормативний підхід, який вимагає враховувати у побудові правових відносин культурні цінності й ідеали, видається найбільш прийнятним для пізнання специфіки правоустрою суспільства.

Ціннісно-нормативний підхід сягає своїм корінням у творчість Е. Дюркгейма, Т. Парсонса, М. Вебера, В. Паретто. В основу розроблених ними теорій покладено уявлення про те, що рушійним фактором у перетворенні суспільства є розбіжність у цілях, інтересах, ціннісних орієнтирах окремих особистостей або певних соціальних груп. Відповідно, своєрідним фундаментом для суспільства є спільні для більшості його громадян цінності, ідеали, норми взаємодії. Його послаблення призводить до дезінтеграції суспільства та його підсистем. Цей підхід орієнтований на вироблення освітніх ідеалів та визначення шляхів і способів їх практичної реалізації. Філософія права, як особлива наукова дисципліна, й покликана виконувати важливе методологічне завдання: інтегрувати, систематизувати й узагальнювати уявлення про суспільний ідеал, що визначає сутнісний зміст, напрями та критерії ефективності правотворчої й правоустановчої діяльності, а отже, відіграє першочергову роль у формуванні правосвідомості громадян.

Метою даної наукової розвідки є обґрунтування діалектичного зв'язку еволюції права та освітнього ідеалу у контексті загальної теорії культури, що дозволить відкрити нові обрії у дослідженні проблем правотворчості.

Виклад основного матеріалу. У довідковій літературі знаходимо різні тлумачення ідеалу як певної конструкції соціальних умов і характеристик. Ідеал – досконалий взірець, найвища ціль прагнень і діяльності людини; абстрактний концепт, який не має свого втілення на практиці. Проблема співвідношення ідеалу і дійсності завжди була однією із найгостріших проблем філософії. На думку І. Канта, ідеал є принципово недосяжним (його реалізація можлива лише наприкінці історії) і являє собою ідею регулятивного характеру. Ідеал вказує напрямок до мети, тим самим створюючи образ самої мети. Його керівна роль виявляється, скоріше, на рівні відчуття правильно обраного шляху, ніж в усвідомленні ясного образу результату. Як стверджував Й. Фіхте, ідеали не можуть існувати у реальному світі, однак саме вони дозволяють зробити висновки про цю реальність. У той же час Г. Гегель відзначає конкретний характер ідеалу, який втілює у собі цілі певного етапу інтелектуального і суспільного розвитку людства і постає в образі розумно побудованої держави [2, с. 308–309].

Культуру, як соціальний феномен, визначають саме через суспільні цінності й ідеали: «Культура є встановлення смислу існування світу у спільнотах людей, в їхній практиці та ідеалах, що більшість із них поділяють» [3, с. 15]. На думку О. Бакурадзе, «судження щодо цінності має телеологічний характер, тобто вказує на стан, визначений метою. Цінність – не те, що є, а те, що має бути» [4, с. 214]. Цінності осмислюються переважно як ідеали суспільного, а отже, і особистого життя і діяльності людини.

Культурні цінності і норми тісно взаємопов'язані. Цінності зумовлені культурним контекстом і містять у собі певну нормативність [5, с. 145]. Оскільки культура – це результат специфічного способу людської діяльності, вона за своєю природою є нормативною. Відповідно, культурні, освітні і правові норми є переважно ідентичними, тобто включають одні й ті самі правила поведінки. Культурна норма завжди соціальна, адже соціальною є людська діяльність, що її визначає. Нормативність культури забезпечує

координацію і організацію дій окремих індивідів, які утворюють соціальне ціле. Вона виявляється в інституціалізації відносин і поведінки у соціумі, а цей процес включає їх формалізацію і стандартизацію.

Відносинам між ідеалами і нормами притаманна особлива функціональність у діалектиці суспільного буття і свідомості людей: ідеали є свого роду квінтесенцією суспільних пріоритетів і прагнень на певному історичному етапі, а норми – першочерговою умовою формальної інституціалізації і оптимізації створених у відповідності із цими пріоритетами організаційних структур у різних вимірах суспільного життя. Діяльність політиків, релігійних діячів, юристів так або інакше регламентується існуючими у суспільстві соціальними ідеалами. Зміна ціннісних орієнтацій у суспільстві тягне за собою й зміну норм. Таким чином, нормативна складова культури є похідною від тієї системи цінностей, яка прийнята у даному суспільстві. А найважливішим нормативним регулятором було і залишається право.

Групові норми мають чотирикомпонентну структуру: ціннісний компонент визначає ступінь співвіднесеності ціннісних орієнтацій окремого члена групи із загальноприйнятими цінностями і нормами; когнітивний – адекватність сприйняття і засвоєння цінностей і норм усіма членами групи; поведінковий – відповідність поведінки індивідів прийнятим нормам і, нарешті, емоційний, що виражає ступінь прийняття членами групи відповідних норм і цінностей на рівні психіки. Ціннісні орієнтації визначають направленість поведінки, а особистісні якості надають їй емоційного забарвлення. Ціннісні пріоритети особистості стають для неї мотивами вищого порядку й упродовж життя виступають своєрідним дороговказом. Ціннісно-нормативна система групи, що утворюється із групових норм, цінностей і соціальних ролей, виконує у ній оціночну, регулятивну та смислоутворюючу функції.

Освіта впливає на духовний світ і поведінку людей через цілий комплекс знань, цінностей, прав і обов'язків, заборон і дозволів, статусів і ролей. Рівень освіченості суспільства визначається відповідністю між цінностями, а отже, і мораллю, та системою права. Саме тому у центрі виховної, суспільно значущої та правознавчої роботи необхідно «розміщати» повний образ людини [6, с. 41]. А у контексті освітньої проблематики – ідеал людини як найважливішої цінності культури. «Джерелом» енергії для нього виступає механізм правової регуляції, що безпосередньо впливає на свідомість, мотиви і волю людей. Відкритими залишаються питання: чому цей механізм інколи не спрацьовує і за яких умов він буде належним чином здійснювати свою регулюючу функцію?

Відповідь на перше питання виходить за межі даного дослідження й передбачає ґрунтовний аналіз специфіки правових відносин у певному суспільстві з урахуванням численних історичних, демографічних, економічних, політичних, соціокультурних та інших чинників розвитку. Що ж до другого питання, то відповідь на нього вимагає розмежування умов, які пов'язані із особливостями і властивостями самої освіти, та норм, що її регламентують, і умов, які стосуються власне суб'єктів права. Друга група умов включає цінності і установки людей, розуміння чи нерозуміння ними правових норм,

схвалення чи заперечення цих норм, бажання чи небажання їм слідувати. Обов'язковість правових норм немислима поза правовою культурою громадян, і при належному їй рівні виступає умовою буття права, забезпечення правового статусу кожного окремого індивіда, його прав, свобод і обов'язків. Протиправна поведінка – це завжди прояв невідповідності правової культури громадян і обов'язкового характеру правових норм.

Таким чином, основу правового виховання особистості складають два тісно взаємопов'язані і взаємозумовлені елементи: уявлення суспільства про те, якою повинна бути особистість на даному конкретному етапі розвитку (ідеал людини), і здійснюваний у відповідності із цими уявленнями вплив на особистість, що має на меті її правову соціалізацію. Не слід забувати й про те, що поряд із загальноприйнятим суспільним ідеалом існує ще й індивідуальне розуміння добра і зла, справедливості і несправедливості, притаманне кожній окремій людині. Воно формується перш за все в родині, у ході правового виховання індивіда й зазнає впливу правового середовища, в якому й відбувається його соціально-правова ідентифікація й подальша правова соціалізація.

Розглянемо означені елементи в історичному зрізі, взявши за приклад той період розвитку суспільних відносин, коли уявлення про освітній ідеал та відповідні засоби впливу на особистість зазнають радикальних трансформацій. Мова йде про незначний в історичному вимірі, але насичений соціально-економічними й культурними зрушеннями відрізок часу – кінець ХІХ – перші десятиліття ХХ століття. Цей період характеризується глобальними змінами у свідомості людини, розумінні нею своєї ролі у загальному історичному поступі, посиленням впливу ідеалів масового споживання на формування системи світоглядних орієнтирів пересічного громадянина. Визначальні для Російської імперії події II половини ХІХ століття (поразка у Кримській війні, скасування кріпосницького права, терористичні акти проти уряду, розвиток науки і суспільно-політичного руху) стали поштовхом до переосмислення ролі особистості у розв'язанні суспільних суперечностей, прав і обов'язків окремої людини у контексті взаємовідносин з іншими. Усі ці події певною мірою демократизували суспільство, залучили до громадянського життя багатомільйонне селянство, розширили рамки й урізноманітнили форми суспільної активності.

Цілком закономірно, що суспільна думка цього періоду не тільки висувала численні моделі майбутнього суспільного розвитку, а й пропонувала різні шляхи досягнення поставленої мети. Різноманіття інтересів, прагнень і світоглядних орієнтирів передових сил суспільства стало причиною відцентрових сил у суспільстві, що надалі зруйнували його єдність. У цих умовах людина опинилася перед вибором власної життєвої лінії, відчуваючи при цьому потужний тиск з боку держави, суспільства (у вигляді громадських, політичних, професійних та релігійних об'єднань, групи однодумців тощо). Вона повинна була або прийняти цей тиск і пристосуватися до нього, або протидіяти йому, що вимагало певних наукових знань, рефлексивних здібностей, сформованих переконань, активності, ініціативи, сили волі – всього, що становить індивідуальний багаж особистості.

Аналіз державної політики у галузі освіти дає підстави стверджувати, що її цілі, зміст і уся організація були детерміновані власне соціальними, станомо-класовими, політичними інтересами держави, а не дитини, що підтверджується численними офіційними постановами і циркулярами кінця XIX – початку XX століття. Згідно із цими документами, діяльність початкової народної школи концентрувалася на передачі необхідних для життя елементарних знань, умінь і навичок, а завданням середньої школи було виховання громадянина і чиновника, що передбачало розвиток здібностей до сумлінної праці, покори, поваги до державної служби. Водночас у колах інтелігенції поширюються нові ідеї, в основі яких – активна, вільна, із вираженими індивідуальними характеристиками особистість дитини. Внаслідок неузгодженості прийнятих на той час законів і запитів та очікувань різних верств населення наростало суспільне невдоволення, яке врешті-решт призвело до руйнації могутньої імперії у 1917 році.

Жовтневий переворот мав неоднозначні і вкрай суперечливі наслідки для усіх народів тогочасної Російської імперії. З одного боку, було зруйновано ненависний для значної частини населення суспільний устрій, що вселяло надію на краще майбутнє у демократичному суспільстві. У контексті цих подій найнижчі верстви населення отримали оманливий доказ власної сили і могутності, завдяки яким було скасовано віковічні суспільні порядки. З іншого боку, було завдано нищівного удару по життєвих ідеалах і цінностях людей, які постали перед необхідністю пошуку нових духовних орієнтирів в особистісному і суспільному житті. Жовтневі події засвідчили не лише фізичну, але й духовну слабкість, беспорядність мас людей перед стихією соціальних процесів.

Загострилася проблема пошуку людиною визначального стрижня, який би дозволив зберегти свою індивідуальність у зовнішньому світі. Якщо ідеалом попередньої епохи було самовдосконалення самої особистості, сходження її до висот духовного буття, у тому числі й релігії, то в основі нової суспільної формації була ідея всезагального щастя на засадах соціально-економічної рівності, соціальної справедливості. Ця ідея знайшла своє відображення у лозунгах «Земля селянам!», «Уся влада Радам!», «Хліб – голодним!», що в подальшому визначили спрямованість і прийнятих радянською владою законів. Простота цих закликів була оманливою: за нею приховувалася нетерпимість до інакомислячих, ненависть до «буржуїв» як втілення усіх суспільних вад. Прагнення отримати все і одразу яскраво простежується у перших декретах нової влади – «Про мир» і «Про землю». Однак, за свідченням істориків, проявивши неабияку ефективність у справі руйнування, маси виявилися нездатними до ролі «творців», а передача в їхні руки управлінських функцій призвела до різкого падіння продуктивності праці, поширення крадіжок державного майна. Хаос, руйнація і, як наслідок, голод, безробіття, втома – все це призвело до акцій протесту серед робітників та селян із вимогою встановити порядок.

Ці історичні події є яскравим свідченням неспроможності закону, що не підкріплений внутрішньою готовністю індивідів йому підкорятися. Ні-

якими правовими регулятивними впливами неможливо адаптувати суспільство до законів, які не відповідають його психологічному менталітету, історичним, національним традиціям, актуальним прагненням і очікуванням. Закон виконується, якщо він сприйнятий населенням на рівні розуму і почуттів і ним же охороняється. Це добре розуміли «будівничі світлого майбутнього», а тому наприкінці 20-х років ХХ століття було внесено суттєві корективи у питання про педагогічні ідеали і цілі.

Праці провідних філософів і педагогів у цей період присвячені пошуку «ідеальної моделі людини». На думку В. Леніна, її вихідними ознаками мають стати віра у власні сили, здатність до творчості, самовідданість, наполегливість [7, с. 171], а також вихованість, загартованість, рішучість і здатність відстояти свою культуру, незважаючи на усі випробування.., ненависть і зневага до усього міщанського; розрив із минулим, відсутність будь-яких сумнівів. Сумніви В. Ленін ототожнював із зрадою: «дрібні поступочки, коливання, нерішучість, ухиляння, замовчування у сумі неминуче дають зраду диктатурі пролетаріату» [8, с. 132].

За аналогією до стрімких соціально-економічних і технічних перетворень, висловлювалися думки про можливість таких же швидких змін і в особистості людини: якщо життя вимагає людей ініціативних, винахідливих, успішних в управлінні виробничими процесами, а їх немає, то у такому випадку їх, за висловом О. Гастева, «слід народити» [9, с. 12]. Подібні твердження є свідченням зневаги до процесу розвитку особистості, який є складним, тривалим і потребує науково обґрунтованих підходів до його організації.

Розуміння особистості та її індивідуальних ознак у цей час набуває явно вираженого класово-політичного забарвлення і, переважно, соціального фокусу вивчення й оцінки. Як наслідок, ідуть у небуття принципи природо- і культуровідповідності – їх місце займає принцип соціовідповідності. Виховання розглядається лише у соціальному контексті, що позначилося і на визначенні освітніх ідеалів і цілей.

Класово-політичний зміст освітніх ідеалів зумовив утвердження в якості взірця для наслідування молоді героїв революції і громадянської війни, а надалі – героїв праці. Уряд розгорнув широкомасштабні пропагандистські кампанії, що мали на меті взаємне емоційне зараження дітей і молоді ідеалами героїв. Педагогами розробляються ефективні засоби впливу на особистість, результатом якого мало стати позитивне ставлення до героїчних постатей, незалежно від того, які враження вони справляли насправді, а також інтеріоризація цих зовнішніх факторів. Найбільш цілеспрямовано й організовано ця робота проводилася комсомольською та піонерською організаціями: імена героїв присвоювалися піонерським і комсомольським загонам.

У формулюваннях цілей освіти та уявленнях про ідеал людини, що набувають поширення наприкінці 20-х – початку 30-х років у різноманітних нормативних документах, чітко простежується намагання влади утворити новий тип культури, новий соціалістичний простір освіти, рушійним фактором для якого стає формуванням індустріальної цивілізації з новою

роллю промислового міста в цілісному соціокультурному просторі. Гранично спрощуючи духовні, гуманітарні цінності, вироблені попередніми суспільними формаціями, культура комуністичного тоталітаризму, який набрав силу, все більше орієнтувалася на поширення науково-технічних знань та сцієнтистських цінностей в межах, визначених догматом про вищість марксизму-ленінізму над усіма видами суспільної свідомості й навіть над самою раціональністю. Разом із тим діти, як і дорослі, опинилися у ситуації розвінчування ідеалів, коли розпочалися політичні репресії, й ідеал «перелицьовувався» в образ ворога.

Проголошуючи себе спадкоємицею усіх прогресивних явищ світової культурної історії, зберігаючи у своїх гаслах всі високі слова світового гуманізму, більшовицька влада відкидала загальнолюдські цінності і підпорядковувала моральність «класовості і партійності», тобто своїм нагальним інтересам. Відповідним чином формувалася й правова система, що утверджувала пріоритет «людини-гвинтика» – сумлінного виконавця завдань тоталітарної системи. У цьому процесі саме освіті було відведено роль одного з основних інструментів нівелювання людської свідомості.

Результати здійсненого у рамках даної наукової розвідки історичного екскурсу й відповідної методологічної рефлексії щодо ролі ідеалу у гармонізації правових відносин дають підстави стверджувати: у контексті національної культури освіта і право є похідними від єдиного цілого, вони в основі своїй нерозривно пов'язані із базовими для кожної історичної епохи культурними цінностями, ідеалами, знаннями, світоглядними орієнтирами. Саме тому визначальним принципом реформування як системи освіти, так і системи права має стати нерозривний зв'язок із національною культурою, глибинною духовною основою народу. Значущість і дієвість правової системи оцінюється суспільством у тій мірі, в якій вона відповідає його культурним запитам з урахуванням диференціації самої культури. Реальний закон, коли він виражає не суб'єктивну волю влади, а право-цінність, існує не сам по собі, а у певній культурі, носієм якої перш за все є людина. Лише у культурі людина здатна здобути своє «Я», а отже, пізнати смисл своєї правової поведінки і навчитися узгоджувати у своїй поведінці нормативну і ціннісну складову.

Висновки. Дослідження проблеми впливу освітнього ідеалу на розвиток правосвідомості громадян дозволяє зробити висновок про актуальність її для сучасної філософії права. Виступаючи своєрідною квінтесенцією суспільних пріоритетів і прагнень на певному історичному етапі, освітній ідеал повинен, з одного боку, гармонійно поєднувати досвід минулого та мрії про майбутнє із втіленими у праві нормами життя і діяльності, а з іншого – спонукати до цілеспрямованого, осмисленого розвитку кожної окремої індивідуальності як активного творця своєї долі. Відповідно, модернізація вітчизняної системи освіти, що передбачає приведення її принципів у відповідність із актуальними запитами сьогодення, потребує, поряд із іншими чинниками, переосмислення й урегулювання ціннісних пріоритетів суспільства як першооснови правових відносин у правовій державі.

Бібліографічні посилання

1. Гусейнов А. Право и ценности / А. Гусейнов // Вопросы культурологии. – 2006. – № 10. – С. 25–30.
2. Философский словарь / авторы-сост. : И. В. Андрущенко, О. А. Вусатюк и др. – К., 2006.
3. Дюмон Ф. Культурные преобразования в философии // Общество и культура: философское осмысление культуры. Ч. 1. – М., 1988. – С. 14–20.
4. Бакурадзе О. М. Истина и ценность // Вопросы философии. – 1966. – № 7. – С. 212–216.
5. Гуревич П. С. Философская антропология : учебн. пособие / П. С. Гуревич. – М., 2008.
6. Стадниченко С. Право как носитель общественного идеала и элемент образования общества // Alma mater. – 2002. – № 10. – С. 40–44.
7. Ленин В. И. Полное собрание сочинений / В. И. Ленин. – 5-е изд. – М., 1971. – Т. 36 : Март – июль 1918 / Институт марксизма-ленинизма при ЦК КПСС (М.). – М., 1962.
8. Ленин В. И. Полное собрание сочинений / В. И. Ленин. – 5-е изд. – М., 1971. – Т. 40 : Декабрь 1919 – апрель 1920 / Институт марксизма-ленинизма при ЦК КПСС (М.). – М., 1963.
9. Гастев А. К. Восстание культуры / А. К. Гастев. – Х., 1923.

Марченко Е. В. Образовательный идеал в философском измерении права. Обоснована диалектическая связь эволюции права и образовательного идеала в контексте общей теории культуры, доказана необходимость переосмысления и урегулирования ценностных приоритетов общества как первоосновы правовой социализации граждан.

Ключевые слова: философия права, общественные ценности, правовые нормы, культура, правовое воспитание.

Marchenko O. V. Educational ideal in philosophical measurement of law. The author justified dialectic evolution of law and the educational ideal in the context of a general theory of culture, proved the need for rethinking and settlement value priorities of society as a fundamental principle of legal socialization of citizens.

The complex analysis of the crisis of today education makes actual its value-legal component. Its basic purpose – in the perception by the society of the law as a value, as vital necessary phenomenon of social reality. The education values determine the dynamic of its development, set up priorities, draw perspectives. In the most significant aspects for the society the education values find their appearance in legal rules. Normative regulation of relations is a leading sign of the socio-cultural development of the society and a condition of operation of social systems. The value-normative approach, requiring to take into account cultural values and ideals in establishment of legal relations, is considered to be the most acceptable to apprehend the specific of legal order of the society.

The importance and the effectiveness of the legal system is evaluated by the society so far as it corresponds to its cultural needs regarding the differentiation of the culture itself. The real law when it expresses not the authorities' subjective will, but the right-value, exists not in its own, but in a certain culture, whose bearer is first of all a human. Only in culture a human is able to apprehend the sense of his/her legal behavior and learn to submit normative and value components in his/her behavior.

Keywords: philosophy of law, social values, law, culture, legal education.

Надійшла до редакції 12.07.2013

Куракін О. М.

кандидат юридичних наук, доцент
(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

УДК 340.13

НОРМАТИВНЕ ПРОГНОЗУВАННЯ ЯК УМОВА АЛОКАЦІЙНОЇ ЕФЕКТИВНОСТІ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ

Зроблено спробу дослідити деякі методологічні питання нормативного прогнозування. Визначено нормативне прогнозування, коротко проаналізовано стратегію розробки нормативних юридичних прогнозів та етапи нормативного прогнозування. Показано необхідність чіткої побудови ієрархії цілей суспільства у правовій площині.

Ключові слова: *правове регулювання, функція, ефективність, прогнозування, правотворчість, правореалізація.*

Постановка проблеми. Ефективне управління суспільством та адекватне правове регулювання суспільних відносин потребує визначення не тільки перспектив і тенденцій розвитку правової дійсності, а й стратегічних шляхів досягнення цілей суспільства у правовій сфері, що реалізується через систему нормативного юридичного прогнозування.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Мета. Ідея нормативного прогнозування вперше в науковій літературі з'явилася ще в 20-х роках ХХ ст. Проте далі декларацій і побажань справа не пішла. І лише в 60-х роках розпочалося теоретичне оформлення нормативного підходу в прогностичних дослідженнях, який (порівняно з перспективним підходом) не одержав значного розвитку. В юридичній літературі про нормативне прогнозування згадували вкрай рідко і лише у зв'язку з плануванням законопроектних робіт. Усе це актуалізує необхідність розробки стратегії та методологічного інструментарію нормативного юридичного прогнозування.

Виклад основного матеріалу. Нормативне юридичне прогнозування покликане відшукати шляхи і засоби досягнення цілей суспільства у правовій площині. Тобто в основі нормативного прогнозування лежить складніша ідея, ніж при перспективному. Адже якщо при перспективному прогнозуванні досить лише провести екстраполяцію в майбутнє тенденцій розвитку досліджуваного об'єкта, то від нормативного прогнозування вимагається здійснити вибір найкращого варіанта розвитку подій за наперед заданими критеріями. При цьому нормативний прогноз будується на базі інформації про загальні тенденції розвитку досліджуваного об'єкта, яка виходить з прогнозу перспективного. А це означає, що перспективний та нормативний прогнози тісно пов'язані і на тому етапі, коли закінчується генерація першого, розпочинається синтез другого.

Важливо також, щоб взаємодія перспективного і нормативного підхо-

дів у прогнозуванні відбувалася на кожному етапі прогностичного дослідження. Адже «яка б досконала методика не застосовувалася при розробці нормативних прогнозів, побудові на їх основі «дерева цілей», ступінь їх оптимальності врешті залежить від повноти і глибини пізнання об'єктивних тенденцій, врахування реальних можливостей, вимог законів суспільного розвитку» [1]. А це означає, що якість нормативного прогнозу особливо залежить від ефективності, надійності та достовірності перспективного прогнозу.

Стратегія розробки нормативних юридичних прогнозів базується на ідеї оптимізації, виборі найбільш доцільних, конструктивних та рентабельних шляхів, способів і засобів, які у визначені (бажано найбільш короткі) строки з найбільшою імовірністю дадуть змогу певних цілей щодо досліджуваного об'єкта правової дійсності, а саме – вирішення виявлених у процесі перспективного юридичного прогнозування проблем. Отже, нормативне юридичне прогнозування тісно пов'язане з цілепокладанням ще до моменту переходу прогностичної інформації до сфери планування, проектування, програмування та регулювання загалом. Адже саме система цілей, сформована у процесі цілепокладання, є критерієм при визначенні можливих шляхів, способів та засобів вирішення проблем, в чому й полягає завдання нормативного прогнозування. Причому, формуючи цілі щодо досліджуваного об'єкта, доцільно, як і під час перспективного прогнозування та проблемного аналізу, зокрема, враховувати характеристики, показники прогнозного фону, створюючи їх систему за значущістю, ступенем впливу на прогнозований об'єкт.

Таким чином, можна спробувати схематично визначити послідовність дій з розробки нормативного юридичного прогнозу. Для цього скористаємося будь-якою уявною, абстрактною ситуацією, наприклад, щодо прогностичного дослідження стану та динаміки правопорушень. Уявімо, що в результаті перспективного прогнозування стану та динаміки правопорушень у певному гіпотетичному регіоні був визначений цілий спектр варіантів перспективного прогнозу досліджуваного явища. Наприклад, пряма екстраполяція в майбутнє давала стан правопорушень у регіоні на перспективу найближчих 10 років 1 млн. правопорушень, верхня межа становила 1,4 млн. правопорушень, нижня – 0,6 млн., а найбільш імовірний стан правопорушень – 1,2 млн.

Це, звичайно, умовні дані перспективного прогнозу, наведені для ілюстрації теоретичних положень. Інформація в перспективному прогнозі (вказаний спектр варіантів прогнозу) окреслює певні можливості розвитку досліджуваного об'єкта в майбутньому за умови виключення прийняття певних рішень та активної діяльності на їх основі, що здатні змінити хід розвитку прогнозованого об'єкта в напрямку, бажаному для зацікавленого суб'єкта. Проте, як відомо, цінність юридичного прогнозування, як і будь-якого іншого виду соціального прогнозування, полягає в генерації інформації, за допомогою якої можна змінити тенденції розвитку досліджуваного об'єкта в бажаному напрямку (звичайно, до певної межі). Вказана інформація повинна містити конкретні рекомендації щодо шляхів, засобів

імовірного вирішення перспективних проблем.

Отже, логіка розробки нормативного прогнозування виглядатиме так: спочатку слід визначити, так би мовити, кінцеву мету, яку іноді називають ідеалом [2], що являє собою модель бажаного майбутнього. У згаданому прикладі це буде бажаний для суспільства показник стану правопорушень у регіоні. Звичайно, при цьому можна абстрагуватися від впливу факторів прогнозного фону, а можна їх врахувати. Проте, в будь-якому випадку, кінцева мета повинна бути обґрунтованою. Крім того, при умовному виключенні дії факторів прогнозного фону дослідник все ж таки повинен в загальних рисах враховувати реалії розвитку досліджуваного об'єкта в контексті зовнішніх умов. Тому одразу ж необхідно відхилити варіанти надмірного і надто різкого зниження чи зростання кількості правопорушень. Цілком обґрунтованим буде намагання припинити зростання кількості правопорушень і стабілізації їх кількості на рівні наявних 700 тис. правопорушень на рік, що являє собою конкретну кінцеву мету суспільства в цьому плані.

Але в процесі наукового аналізу з урахуванням даних перспективного прогнозу дослідник, наприклад, доходить висновку про необхідність певної корекції кінцевої мети, яка вже полягатиме у стабілізації показника на рівні 800 тис. правопорушень на рік. Далі, аналізуючи дані прогнозного фону, він констатує, наприклад: за питомою вагою впливу фактори зростання кількості правопорушень у регіоні (постійне зниження життєвого рівня населення регіону, зростання безробіття, низька ефективність роботи правоохоронних та інших державних органів, їх корумпованість тощо) поки що переважають над факторами зниження кількості правопорушень. Проте цілком можливо вжити заходів (сприяння розвитку автентичних і рентабельних напрямів економіки регіону, житлове будівництво, додаткове створення робочих місць, перекриття потоків нелегальної міграції та каналів переміщення контрабандних товарів, наркотиків, зброї, правова освіта населення, поліпшення роботи правоохоронних та інших державних органів тощо), що призведуть до зниження динаміки правопорушень. У результаті можна очікувати певного зниження кількості правопорушень і їх стабілізації на рівні хоча б 900 тис. Таким чином, одержано ще два показники: 0,8 млн. і 0,9 млн. правопорушень на рік, які в науковій літературі часто називають відповідно абсолютним та відносним оптимумами [3], що за своєю суттю є нормативними, характеризують мету і виступають результатом цілепокладання. Отже, динаміка правопорушень очікується у середньому на рівні зростання на 50 тис. щороку, а бажано знизити цей показник хоча б до 20 тис.

Наступним кроком є власне розробка нормативного прогнозу. З цією метою проводиться моделювання з використанням цілого комплексу методів юридичного прогнозування. Причому визначається не один, а багато шляхів, способів та засобів вирішення прогнозованих проблем. Для цього доцільно проаналізувати кожен спосіб, захід чи засіб та інші ресурси, а потім побудувати системну нормативну модель з визначенням співвідношення всіх цих способів, заходів, засобів, шляхів на основі оптимального їх

поєднання у відповідних пропорціях. Так, у нашому прикладі прогнозування стану правопорушень слід спочатку визначити реальну можливість, доцільність, рентабельність, обґрунтованість кожного з таких заходів та шляхів вирішення назріваючих проблем, як організація та сприяння розвитку широкої мережі суб'єктів підприємництва, налагодження системи житлового будівництва, додаткове створення робочих місць (у тому числі за рахунок попередніх заходів), поліпшення матеріального та кадрового забезпечення правоохоронних та інших державних органів, підвищення винагороди державним службовцям, організація належного контролю за діяльністю державних органів, удосконалення системи нормативно-правових актів, що регулюють питання діяльності, повноважень та відповідальності держави перед особою, перекриття потоків нелегальної міграції, каналів переміщення контрабандних товарів, наркотиків, зброї, правове виховання населення тощо. А потім на основі системного аналізу всіх цих та інших заходів, шляхів і способів необхідно сформулювати оптимальний варіант їх співвідношення. Так, зокрема, в згаданому прикладі слід насамперед акцентувати увагу на здійсненні оперативних заходів, що можуть дати швидкий, сталий, бажаний ефект (наприклад, заходи щодо поліпшення роботи державних органів), а також на способах і шляхах вирішення найбільш вагомих проблем (наприклад, способи поліпшення соціально-економічних умов життя населення регіону).

Таким чином, результатом нормативного прогнозування є рекомендації органам, що приймають рішення, стосовно визначення системи оптимальних можливих шляхів, способів, заходів, засобів, реалізація яких з найбільшою імовірністю призведе до вирішення перспективних проблем. Вказана інформація допомагає суб'єктам відповідного прогнозування прийняти обґрунтоване рішення щодо прогнозованого об'єкта.

Процедура розробки нормативного прогнозу, описана вище, є надто спрощеною, схематичною і має умовний та ілюстративний характер, адже на практиці доводиться здійснювати комплексний аналіз великої кількості факторів прогнозного фону та генерацію масштабної системи ресурсів. Причому під час юридичного прогнозування проблемний (перспективний) та цільовий (нормативний) аналізи слід проводити в контексті загальнодержавного, а то й глобального рівнів.

Змістом нормативного юридичного прогнозу є інформація про можливі і необхідні шляхи, способи, засоби, які з найбільшою імовірністю призведуть до вирішення назріваючих проблем стосовно того чи іншого об'єкта державно-правової дійсності і, таким чином, досягнення цілей суспільства щодо нього.

З метою підвищення ефективності, надійності, достовірності, обґрунтованості та точності результатів нормативного юридичного прогнозування необхідно певним чином впорядкувати, класифікувати цілі суспільства в державно-правовій сфері діяльності, створити певну їх систему, оскільки всі вони різні за значенням. Соціальні цілі в літературі з прогностики прийнято інтегрувати в єдину систему ієрархічного характеру з умовною назвою «дерево цілей» («дерево соціальних цілей») [4], а також диферен-

ціювати їх за вагомістю: одна чи кілька цілей є кінцевими, потім ідуть численні похідні першого, другого, третього та ін. порядків. При цьому ієрархічна система цілей будується таким чином, що кожна мета наступного порядку впливає з мети попереднього порядку (відповідно вся система цілей впливає з кінцевої мети). Під час прогностичного дослідження того чи іншого об'єкта правової дійсності слід системно (комплексно) аналізувати цілі щодо цього об'єкта в контексті інших соціальних цілей, встановлюючи при цьому зв'язки між ними та їх співвідношення.

Так, у процесі прогнозування стану правової культури населення нашої країни результатом цілепокладання може бути така система цілей. Кінцевою в такому випадку буде мета підвищення рівня правової культури населення, а також подолання правового нігілізму. Ця кінцева профільна (що стосується досліджуваного об'єкта) мета конкретизується цілями нижчого порядку, якими є підвищення рівня розвитку правосвідомості суспільства (що, у свою чергу, включає цілі нижчого порядку: формування більш-менш досконалих раціональних компонентів правосвідомості і, зокрема, розвиток юридичної науки, адекватний потребам практики, визначення теоретико-методологічних засад і принципів юридичної науки, формування цілісної теорії і методології дослідження правових явищ, розробка однозначної, точної, простої юридичної термінології, налагодження та зміцнення наукових зв'язків юриспруденції з іншими галузями знань та діяльності тощо, а також цілі формування емоційних та вольових структурних елементів правосвідомості суспільства), удосконалення та гармонізація правової діяльності (яка дезагрегується на цілі нижчих структурних рівнів: удосконалення теоретичної, освітньої і практичної правової діяльності, зокрема, правотворчої та правореалізаційної діяльності), підвищення рівня розвитку системи правових актів (правової бази) суспільства. Вказані цілі конкретизуються за допомогою цілей нижчих порядків і становлять систему, так би мовити, профільних цілей (які стосуються об'єкта прогнозування). Крім того, втілення в життя цих цілей тісно пов'язане з так званими фоновими цілями (які стосуються інших об'єктів дійсності, що активно впливають на об'єкт прогнозування), що допоможе у вирішенні перспективних проблем щодо прогнозованого об'єкта (оскільки всі цілі відповідають перспективним проблемам).

На основі визначеної системи цілей формується низка конкретних заходів, які з найбільшою імовірністю призведуть до досягнення цих цілей. Такими заходами у згаданому прикладі можуть бути належна організація правової освіти населення та окремих його категорій (проведення заходів щодо правової освіти в навчальних закладах, на підприємствах, установах, організаціях, в системі державних органів різними способами та методами, введення обов'язкових курсів з правознавства тощо), проведення ефективної правової пропаганди та агітації (створення та функціонування системи поширення знань про державу і право через засоби масової інформації, ознайомлення та аналіз чинного законодавства, проведення ефективної правової агітації населення різними способами, максимізація ефекту вказаних засобів) підвищення правової активності населення та стимулювання

правового самовиховання кожної людини тощо.

Крім того, для досягнення вказаних цілей необхідно реалізувати цілу низку заходів у політичній, економічній, соціальній, загальнокультурній, демографічній, науково-технічній та інших сферах суспільного буття.

Таким чином, для підвищення ефективності юридичного прогнозування в процесі цілепокладання доцільно сформувати ієрархічну багаторівневу систему профільних та фонових цілей щодо конкретного об'єкта прогнозування. При цьому слід виділити одну (чи кілька) кінцеву профільну мету, на основі якої ієрархічно будуються наступні рівні (порядки) більш конкретних цілей. Графічно така система цілей зображається у вигляді трикутника [5] чи піраміди, вершиною яких є кінцева мета, а в основі – максимально конкретні цілі, що досягаються в короткі строки і з невеликими витратами ресурсів. Причому найбільшого ефекту можна досягти при системному аналізі проблем та цілей у правовій сфері шляхом поєднання «дерева проблем» та «дерева цілей» в єдину модель. Останню іноді називають «проблемно-цільовим ромбом» [6] або «проблемно-цільовим кристалом», використання якого дасть змогу більш системно, науково, ефективно та прискорено провести процес юридичного прогнозування.

Загалом логіку прогностичного дослідження з використанням так званого «проблемно-цільового ромба» («проблемно-цільового кристала») схематично можна проілюструвати на прикладі прогнозування стану законодавства в нашій державі (щоправда, в досить спрощеному варіанті).

У такому випадку в процесі перспективного прогнозування дослідник одержує ієрархічну систему перспективних проблем («дерево проблем»). При цьому ключовою (корінною) є проблема недосконалості чинного законодавства, яка дезагрегується на проблеми першого порядку (рівня): проблема значного відставання законодавства від реалій суспільного життя, «поглиблення основної суперечності між двома сторонами (сферами) правової системи – правотворенням і правореалізацією» [7], деформація правозастосовної діяльності (корупція, послаблення відповідальності та вимогливості, зниження рівня професіоналізму посадових осіб) [8], падіння престижу права та правовий нігілізм, проблема техніко-юридичної недосконалості нормативно-правових актів тощо. Крім того, при цьому не слід забувати і про комплекс проблем, що постають у процесі зближення законодавства України з європейським правом [9].

Тоді проблемами нижчого (більш конкретного) порядку (рівня) будуть, наприклад, недосконалість формування структури нормативно-правових актів, форми та мовного викладу їх змісту, прогалини та суперечності в законодавстві, відсутність чіткої правової регламентації питань, пов'язаних з функціонуванням джерел права, і насамперед, нормативно-правових актів, проблеми неврегульованості окремих питань суспільного життя, надмірне дублювання правових норм [10], безсистемний характер законотворчого процесу [11] і взагалі відсутність раціонального порядку підготовки нормативно-правових актів [12], дія застарілих актів, існування істотних суперечностей між чинними актами, неефективність багатьох законів, нестабільність законодавства [13] і т. ін.

На нижчих рівнях цієї системи вказані та інші проблеми розгалужуються в конкретизації, доходючи до найбільш конкретних проблем, що стосуються хоча б якогось одного нормативно-правового акту. Причому всі ці проблеми, як вже було сказано, аналізуються перспективно, тобто виявляють назриваючі проблеми або розглядають вже існуючі проблеми на предмет їх подальшого розвитку.

Крім того, для кожної проблеми бажано визначити весь спектр можливих варіантів її розвитку. Таким чином, дослідник одержує одну частину «проблемно-цільового ромба» («проблемно-цільового кристала») – «дерево проблем» («піраміду проблем»). При цьому можна цілком погодитися з тим, що прогнозування розвитку законодавства повинно не тільки виявити «спектр можливостей» та імовірність їх реалізації, а й саме ту можливість, реалізація якої виявиться найбільш дієвою з точки зору соціальної ефективності майбутнього правового регулювання суспільних відносин [14].

Далі, на основі виявленого при перспективному юридичному прогнозуванні комплексу проблем формується певний конкретний ідеал як найкращий варіант розвитку досліджуваного об'єкта, який, по суті, є кінцевою метою і вершиною в ієрархії цілей. Так, у нашому прикладі такою метою буде побудова досконалого законодавства, яке б враховувало всі природні права людини, ввібрало б найкращі зразки моралі та права, сприяло б удосконаленню і найбільшому самовираженню людини як найбільшої цінності суспільства. Потім конкретний ідеал уточнюється з огляду на дію зовнішніх щодо об'єкта прогнозування факторів (прогнозного фону). Тобто обирається не просто найкращий варіант, а найкращий варіант з реально можливих. У нашому прикладі це побудова відносно досконалого (на даний період розвитку суспільства) законодавства. Причому, враховуючи різні можливі варіанти поєднання та співвідношення щодо прогнозованого об'єкта факторів (прогнозного фону), у процесі прогностичного дослідження доцільно визначити цілий спектр відносних ідеалів. Отже, на основі кінцевої (головної) мети-ідеалу будуються цілі-оптимуми, досягнення яких необхідне і можливе за існуючих умов для руху до ідеального стану.

Наступним кроком дослідження є формування більш конкретних цілей (цілей нижчих порядків), які конкретизують цілі-оптимуми. У згаданому прикладі такими цілями нижчих порядків (рівнів) будуть прийняття нових нормативно-правових актів, які б врегулювали ті види суспільних відносин, щодо регламентації яких існують прогалини, проведення науково обґрунтованої систематизації нормативно-правових актів, усунення суперечностей у законодавстві, вдосконалення термінології та мовного викладу нормативно-правового матеріалу, усунення дублювання окремих положень у кількох нормативно-правових актах, належна структурна організація нормативно-правового матеріалу тощо. Причому згадані та інші цілі нижчих рівнів є різнопорядковими, тобто підпорядковуються одні іншим (їх іноді називають нормами-цілями).

Висновок. На основі такої ієрархічної системи цілей визначаються завдання, шляхи, способи, засоби, строки оптимального вирішення перспективних проблем і розробляються рекомендації для прийняття конкретних

рішень, чим здійснюється перехід до конструктивних способів передбачування, зокрема управління.

Високий ефект моделей на зразок проблемно-цільового ромба доведено їх використанням у більшості суспільних наук. Тому цілком правомірним є й припущення можливості досягнення аналогічного ефекту в юридичному прогнозуванні. Щоправда, при цьому необхідно створити дійсно наукову теорію та методологію юридичного прогнозування, яка б відповідала вимогам суспільного життя, і впровадити її обґрунтовані рекомендації у практику прогностичного дослідження.

Бібліографічні посилання

1. Гендин А.М. Единство поискового и нормативного подходов в социальном прогнозировании. //Проблемы социального прогнозирования: сб. научн. трудов. – Красноярск, 1978. – Вып. 4.
2. Бестужев-Лада И.В. Нормативное социальное прогнозирование: возможные пути реализации целей общества. Опыт систематизации. – М., 1987.
3. Козюбра Н.И. Юридическая наука и перспективное прогнозирование.// Методологические проблемы юридической науки. – К., 1990.
4. Бестужев-Лада И.В. Нормативное социальное прогнозирование: возможные пути реализации целей общества. Опыт систематизации. – М., 1987.
5. Бестужев-Лада И.В. Поисковое социальное прогнозирование. – Красноярск, 1986. – Вып. 11. – С. 61.
6. Бестужев-Лада И.В. Нормативное социальное прогнозирование: возможные пути реализации целей общества. Опыт систематизации. – М., 1987. –С. 59–66.
7. Шемшученко Ю., Ющик О. До проблеми формування законодавчої політики в Україні //Право України. – 2005. – № 11. – С. 5.
8. Рабінович П.М. Загальна концепція правової реформи в Україні: до характеристики вихідних засад // Вісник Академії правових наук. – 1998. – № 1. – С. 19.
9. Опришко В. Питання трансформації європейського права в законодавство України // Право України. – 2001. – № 2. – С. 27–30; Ониськів М. Глобалізація і правотворення // Право України. – 2002. – № 9. – С. 10–14; Железняк Н. Проблеми адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу // Право України. – 2004. – № 11. – С. 140–143; Ковальова О. Зближення законодавства Європейського Союзу з правовими системами держав-кандидатів на вступ до ЄС // Право України. – 2003. – № 9. – С. 138–142; Кравчук І. Реформування інституційного механізму адаптації права України до права ЄС // Право України. – 2005. – № 1. – С. 16–20.
10. Луць Л. Трансформація нормативної частини сучасної правової системи України // Право України. – 2003. – № 3. – С. 120.
11. Колодій А.М. Конституція України як основа правової реформи в нашій державі // Бюлетень законодавства і юридичної практики України. – 1998. – № 2. – С. 23.
12. Коростей В. Проблеми правотворчості в Україні // Право України. – 2004. – № 3. – С. 121.
13. Коттенко О., Мурашин Г. Деякі методологічні аспекти наукового забезпечення законодавчого процесу // Вісник Академії правових наук України. – 2003. – № 2–3. – С. 133.
14. Нагребельний В.П. Прогнозування юридичне // Юридична енциклопедія: у 6 т. – К., 2003. – Т. 5. – С. 149.

Куракин А. Н. Нормативное прогнозирование как условие алокационной эффективности правового регулирования. Сделана попытка исследовать некоторые методологические вопросы нормативного прогнозирования. Определено нормативное прогнозирование, кратко проанализирована стратегия разработки нормативных юридических прогнозов и этапы нормативного юридического прогнозирования. Показана необходимость четкого построения иерархии целей общества в правовой плоскости.

Ключевые слова: правовое регулирование, функция, эффективность, прогнозирование

Kurakin O. M. Normative forecasting as a condition of allocational effectiveness of legal regulation. The article explores some of the methodological issues of the legal normative forecasting. This determines the legal normative forecasting, briefly discussed the strategy of development of normative legal betting legal and regulatory steps forecasting. Shown the need to build a clear hierarchy of objectives of the society in the legal field.

Effective management of society and adequate legal regulation of social relations must be defined not only prospects and trends of the legal reality, but also strategic ways of achieving the objectives of the society in the field of law, implemented through the regulatory legal prediction. The idea of normative forecasting for the first time in the scientific literature appeared in the 20s of XX century. However, more returns and wishes did not get. It was only in the 60s began the theoretical design of the regulatory approach to predictive studies that (compared to a promising approach) has not received significant development. In legal literature of normative forecasting mentioned rarely and only in connection with the planning of Legislative Drafting. All of this updated strategy and the need to develop methodological tools of legal normative forecasting.

The result is a prediction of regulatory recommendations to the decision makers, the definition of best possible ways, methods, events, facilities, implementation of which most likely will lead to solving advanced problems. Displayed information helps predict subjects relevant to make an informed decision on the projected object.

To increase the efficiency, reliability, accuracy, validity and accuracy of legal normative forecasting need some way to organize, classify whole societies in the state-legal activity and establish a system of them because they are all different in meaning. Social objectives in the literature on prognostics taken to integrate into a single system hierarchical nature of the so called "objectives tree" ("social objectives tree"), and to differentiate them for significance, one or more of the goals is to end, followed by numerous derivatives of the first, second, third, and so on orders.

In this hierarchical system of goals constructed so that each objective subsequent follows from the purpose of pre-order (respectively the whole system of objectives derived from the ultimate goal). When prognostic study of an object should be legal reality system (complex) analyze the goals for this object in the context of other social goals, while establishing links between them and their relationship.

Keywords: *legal regulation, function, efficiency, forecasting, legal creativity, legal implementation.*

Надійшла до редакції 20.02.2013

Олійник А. Ю.

професор

(Національна академія внутрішніх справ)

УДК 342.7

ПОНЯТТЯ КОНСТИТУЦІЙНИХ СВОБОД ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА В УКРАЇНІ

Визначено поняття і ознаки конституційних свобод людини і громадянина, запропоновано висновки і рекомендації.

Ключові слова: *конституційні права і свободи, конституційні свободи, ознаки конституційних свобод людини і громадянина.*

Постановка проблеми. Конституційні свободи людини і громадянина досліджувалися вченими-теоретиками, конституціоналістами, спеціалістами галузевих наук. Практичне значення полягає у необхідності з'ясування поняття конституційних свобод людини і громадянина і у максимально можливому їх здійсненні. Завдання цього дослідження передбачає формулюванні поняття конституційних свобод.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Авторами досліджувалися різні конституційні права і свободи, їх ознаки. Проблемою цікавилися такі вчені: С. Бобровник, І. Голосніченко, А. Колодій, В. Погорілко, П. Рабінович, Ю. Тодика, О. Фрицький та ін. Окремо поняття конституційних свобод ще не досліджувалося.

Метою дослідження є пізнання ознак конституційних свобод людини і громадянина, їх характеристика та формулювання їх визначення.

Відповідно до мети завданнями даної роботи є: а) дослідження людини як суб'єкта конституційних правовідносин та носія конституційних суб'єктивних свобод; б) формулювання ознак, що характеризують конституційні свободи, та їх характеристика; в) пропозиція поняття конституційних свобод людини і громадянина; г) підведення підсумків у вигляді висновків та рекомендацій.

Виклад основного матеріалу. Конституційні свободи людини і громадянина можна розглядати як групу конституційних правових норм та суб'єктивних можливостей, що складають самостійний конституційно-правовий інститут і самостійну наукову конституційно-правову категорію. Для з'ясування сутності конституційних свобод людини і громадянина слід визначити і охарактеризувати їх ознаки. Їх поділяють на ознаки, що відмежовують конституційні свободи від конституційних прав та обов'язків, і спільні ознаки. До ознак, що відмежовують конституційні свободи від конституційних прав, належать: а) конституційні свободи, що є більш широкою категорією порівняно з конституційними правами і існують як передумови набуття, володіння, користування і розпорядження відповідними благами, що містяться у конституційному праві; б) вони виникли історично першими і стали основою для виникнення прав; в) складають окрему групу конституційних можливостей, як головний інститут конституційного права та окрема наукова категорія; г) мають особливий механізм забезпечення їх реалізації у порівнянні з конституційними правами.

Конституційні свободи мають і загальні ознаки, які характерні для усіх конституційних прав, свобод та обов'язків. Загальними ознаками конституційних свобод є те, що вони: а) закріплені в міжнародних документах, конституціях та законах, нормах поточного законодавства; б) змістовно включають в себе соціальні блага та задовольняють інтереси і потреби людини і громадянина; в) визначають вид і міру можливої поведінки людини і громадянина; г) рівні для усіх суб'єктів права; г) невід'ємні, належать особі від народження (або набуті) і закріплені в законах; д) утворюють основу правового статусу; е) мають найвищий юридичний захист і гарантовані державою і суспільством; є) передбачають невторчання будь-кого у внутрішній світ людини і громадянина [1, с. 16–17].

Охарактеризуємо кожну з названих ознак окремо. Однією з ознак конституційних свобод є те, що вони є більш широкою категорією порівняно з конституційними правами. Саме конституційні свободи є передумовами набуття, володіння, користування і розпорядження людиною і громадянином відповідними благами, що підкреслює їх абсолютний характер. Абсолютними можливостями, на думку Дж. Локка, є життя, свобода, власність [2, с. 10–13]. Така постановка питання свідчить про той факт, що спочатку має існувати людина як біосоціальна істота. Для реалізації будь-якої іншої конституційної можливості людині потрібна її особиста свобода. Особа не може нікому передавати свою свободу. Аналізуючи виникнення держави в результаті суспільного договору Дж. Локк пише, що неможливо навіть припустити, щоб люди мали намір надати будь-кому деспотичну владу над собою. Це поставило б людей у становище, гірше від того, що існувало у природі [3]. Цим самим він підтверджує думку про те, що природне право на життя, на свободу людина (народ) не передає жодному суверену. Свобода кожної особистості, з яких складається народ будь-якої держави, є передумовою їх правового статусу, можливістю, без якої не може бути реалізоване жодне суб'єктивне право. Звідси слід зробити висновок про те, що саме конституційні свободи людини і громадянина є передумовами реалізації їх конституційних прав. Набуття, володіння, користування і розпорядження конституційними благами можливе лише при наявності у людини і громадянина їх свободи. В. Погорілко вважає, що конституційні свободи складають окрему групу конституційних можливостей, є передумовами володіння, користування і розпорядження конституційними правами (ст. 29) [4]. Як приклад, слід зазначити, що кожна людина має невід'ємне конституційне право на життя (ч. 1, ст. 27). В той же час Конституція (ч. 2, ст. 27) закріплює свободу кожної людини від свавільного позбавлення її життя [5]. Сутність конституційної свободи від свавільного позбавлення людини життя полягає в неможливості протиправно позбавити її життя. Поняття життя Конституція та закони України не закріплюють. В юридичній літературі даються різні його визначення. З. Гладун визначає життя як форму руху матерії. До ознак життя він включає: а) неповторність і унікальність цього природного феномена; б) незалежність від волі і свідомості самої людини; в) те, що воно дається кожній людині лише один раз; г) підлягає певним закономірностям розвитку; д) має свої властивості, тривалість у часі та інші параметри виміру [6, с. 47]. З. Ромовська вважає, що життя – це фізичне, духовне та соціальне функціонування окремої людини, її біопсихосоціального організму [7, с. 49]. О. Домбровська наголошує на тому, що життя кожної людини вважається найбільш пріоритетним благом. Свобода від протиправного позбавлення життя, на наш погляд, це недопущення насильницької протиправної смерті, тобто неможливість будь-якого суб'єкта права (крім самого власника життя), прискорювати настання фізичної смерті. Наявність у людини права на життя не перешкоджає, а передбачає наявність можливості людини мати конституційну свободу від протиправного позбавлення її життя. Така конституційна свобода є передумовою реалізації людиною як самого права

на життя, так і усіх інших конституційних прав, свобод та обов'язків. До конституційних свобод, які закріплені в статтях Конституції України В. Погорілко відносить свободи: а) пересування, вільний вибір місця проживання, вільне залишення території України; б) думки, слова, вільне вираження своїх поглядів і переконань; в) світогляду і віросповідання; г) об'єднань у політичні партії та громадські організації; г) літературної, художньої, наукової і технічної творчості [4].

Таким чином, конституційні свободи людини і громадянина більш широка категорія порівняно з конституційними правами. Вони існують як передумови набуття, володіння, користування і розпорядження відповідними конституційними правами та можуть розглядатися як головний інститут галузі конституційного права і наукова проблема науки конституційного права.

У попередньому розділі ми характеризували свободи людини, як явище, що виникло історично першим, ніж права. Свобода як явище є елементом людського буття і виникає разом з виникненням людини розумної. Маючи природну основу, свобода людини є природним правом людини. Природні права людини — це права які надаються людині з народження, необмежені нічим та ніким. Свобода людини характеризує її як істоту розумну, що має діяти без примусу збоку будь-кого але так, як би їй хотілося, щоб інші люди діяли стосовно неї. Звідси визнається можливість людини діяти за власною волею в межах визначених свободою собі подібних. Таке розуміння свободи передбачає визначення і збереження меж можливої поведінки конкретної людини, які б не заважали реалізації розумної поведінки іншої людини. Воно відображає порядок, встановлений природою, порядок, що впливає з природи людини, природи речей, відповідно до якого треба формулювати юридичні норми. Як зауважує С. Алексєєв, свобода конкретної людини має співпадати зі свободою інших людей, а унікальним нормативним регулятором такої свободи і є позитивне право. Саме завдяки позитивному праву досягається визначення і регулювання меж свободи, її гарантування і збереження [8, с. 90–91]. Свобода людини була історично першою можливістю, що була позитивно закріплена в праві, а отже, стала основою для виникнення прав людини. Таке підтвердження ми можемо знайти і в сучасному розумінні історичної першості конституційних свобод. Наприклад, конституційні свободи сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, безперешкодно відправляти одноособово чи колективно релігійні культу і ритуальні обряди, вести релігійну діяльність за власною волею виникли історично першими і передували реалізації кожним (людиною і громадянином) права на свободу світогляду і віросповідання (ст. 35 Конституції України).

Конституційні свободи людини і громадянина складають окрему, провідну групу конституційних можливостей. Як правило, можливості активної і пасивної поведінки (конституційні свободи), що є передумовами набуття реалізації конституційних прав, можуть бути виділені в окрему групу, яка, у свою чергу, передбачає більш детальне групування їх на види. Наприклад, свобода людини від неправомірних позбавлень життя дає право людині і громадянину вимагати від держави і суспільства забезпечити

можливість не бути свавільно позбавленим життя, тобто право кожного на життя (ст. 27). Або, наприклад, свобода від катувань та інших жорстоких, нелюдських чи таких, що принижують гідність, видів поводження чи покарання є передумовою реалізації кожного права на повагу до його гідності (ст. 28). Індивідуальна свобода від незаконних затримань, арештів, тримань під вартою, обмежень чи позбавлень волі є передумовою здійснення права кожного не бути безпідставно затриманим та заарештованим без достатніх підстав та вмотивованого рішення суду (ст. 29) і т. ін. Такі конституційні свободи є передумовами здійснення громадянських, політичних, економічних, соціальних, культурних прав і існують у кожній з названих груп [9, с. 59–60]. Отже, конституційні свободи виникли історично першими і складають окрему групу передумов реалізації конституційних прав людини і громадянина.

Спеціальною ознакою конституційних свобод є те, що у них особливий механізм забезпечення їх реалізації у порівнянні з конституційними правами. Наприклад, для реалізації свободи на невтручання в особисте і сімейне життя людини і громадянина Конституцією України не допускається збирання, зберігання, використання та поширення конфіденційної інформації про особу без її згоди. В інтересах національної безпеки, економічного добробуту та прав людини законом може бути передбачене обмеження щодо необхідності отримання згоди особи на збирання, зберігання, використання та поширення конфіденційної інформації про неї. Особа може отримати відшкодування матеріальної і моральної шкоди, завданої збиранням, зберіганням, використанням та поширенням такої недостовірної інформації. Законом може бути передбачено особливий механізм охорони і захисту конституційної свободи (ст. 32). Отже, особливість механізму забезпечення реалізації конституційної свободи на невтручання в особисте і сімейне життя людини і громадянина передбачає особливі механізми охорони, захисту і поновлення порушеного права.

Крім особливих ознак, що характеризують конституційні свободи як окремий конституційно-правовий інститут та наукову проблему, є загальні ознаки, що є загальними для конституційних прав, свобод та обов'язків. Як і конституційні права, конституційні свободи закріплені в міжнародних документах, Конституції та законах, нормах поточного законодавства України. Серед міжнародних документів, де закріплюються свободи людини і громадянина, слід назвати «Міжнародний білль про права», окремі міжнародні конвенції, згоду на обов'язковість яких в Україні надала Верховна Рада України (ст. 9). Всі вони імплементовані у законодавстві України або діють поряд з національними нормами. Конституція України у розділі другому та окремі закони України закріпили конституційні свободи та гарантії їх реалізації. Наприклад, конституційна норма (ст. 27) не в повному обсязі відповідає сучасним міжнародним стандартам прав людини. З метою приведення вказаної норми до міжнародних стандартів ми пропонуємо таку її редакцію: «Кожна людина має невід'ємне право на власне життя і здоров'я. Ніхто не може бути навмисно позбавлений життя у будь-який спосіб, крім випадків необхідної оборони, крайньої необхідності та при законному затриманні або

для запобігання втечі особи, яка законно трималася під вартою. Нікого не може бути засуджено до смертної кари або страчено. Людині гарантується свобода від незаконного позбавлення її життя. Держава, її органи, органи місцевого самоврядування, їх посадові і службові особи охороняють і захищають життя і здоров'я людини. Кожен має право захищати своє життя і здоров'я, життя і здоров'я інших людей від протиправних посягань будь-якими не забороненими законом засобами". На нашу думку, ст. 29 Конституції України слід сформулювати так: "Кожна людина має право на свободу. Особиста недоторканність людини гарантується державою. Ніхто не може бути заарештований або триматися під вартою інакше як за вмотивованим рішенням суду і тільки на підставах та в порядку, встановлених законом. У разі нагальної необхідності запобігти злочинові, припинити його замах чи вчинення уповноважені на те законом органи (їх посадові чи службові особи) можуть застосувати затримання та тримання особи під вартою як тимчасовий запобіжний захід, законність і обґрунтованість якого протягом сорока восьми годин з моменту фактичного затримання має бути перевірена судом. Затриманий негайно звільняється, якщо йому в зазначений цією нормою час не вручено вмотивованого рішення суду про тримання під вартою. Кожному заарештованому чи затриманому має бути невідкладно повідомлено про мотиви арешту чи затримання, роз'яснено його права та надано можливість з моменту затримання захищати себе особисто та користуватися правовою допомогою захисника. Кожний затриманий має право у будь-який час оскаржити в суді своє затримання. Про затримання або арешт людини уповноважені органи (посадові чи службові особи) негайно за вказівкою затриманого чи заарештованого повідомляють його родичів чи інших вказаних ним осіб". Окремі положення Конституції і законів України деталізуються у підзаконних нормативно-правових актах чи установлюються механізми їх реалізації. У повсякденному житті підзаконні нормативно-правові акти не завжди відповідають вимогам Конституції і законів України щодо деталізації окремих конституційних свобод. У таких випадках мають діяти норми, що мають вищу юридичну силу порівняно з підзаконними нормативно-правовими актами.

Змістовно конституційні свободи включають у себе соціальні блага та задовольняють інтереси і потреби людини і громадянина. Соціальними благами конституційних свобод можна назвати можливості не бути: а) неправомірно позбавленим життя; б) приниженим у гідності; в) позбавленим вільного розвитку своєї особистості; г) незаконно затриманим, заарештованим чи позбавленим волі іншим шляхом; ґ) обмеженим у недоторканності житла чи до іншого володіння особи або у сфері особистого і сімейного життя; д) позбавленим можливості пересування чи вільного вибору місця проживання, свободи думки і слова, світогляду та віросповідання тощо. До соціальних благ належать також свободи кожного у задоволенні інтересів щодо: а) громадянства та можливості його зміни; б) об'єднань у політичні партії та громадські організації; в) збиратися мирно, без зброї і проводити збори, мітинги, походи і демонстрації; г) участі у виборах та референдумах; ґ) приватної власності; д) підприємницької діяльності; е) вибору професії і місця ро-

боти; є) участі у страйках; ж) вибору відпочинку; з) доступу до інформації про стан довкілля, про якість харчових продуктів і предметів побуту, поширення екологічної інформації; и) творчої діяльності (літературної, художньої, наукової та технічної); і) вибору форми і виду освіти. Конституційними благами є потреби щодо свобод: а) від зобов'язань не виконувати явно злочинний наказ чи розпорядження; б) не бути двічі притягнутим до юридичної відповідальності одного виду і за одне й те саме правопорушення; в) бути підданим кримінальному покаранню доти, доки провина не буде доведена в установленому законом порядку і встановлена обвинувальним вироком суду; г) особи від самовикриття та викриття близьких родичів. Отже, конституційні свободи людини і громадянина змістовно включають у себе соціальні блага, що передбачені нормами Конституції України та задовольняють інтереси і потреби людини і громадянина.

Конституційні свободи визначають вид і міру можливої поведінки людини і громадянина. Вид можливої поведінки уповноваженого суб'єкта залежить від тієї видової групи, до якої належить конкретна конституційна свобода. Наприклад, свобода участі у референдумах буде характеризувати вид політичної активності суб'єкта. А, наприклад, свобода художньої творчості буде підкреслювати культурні можливості поведінки людини і громадянина. Міра можливої поведінки уповноваженого суб'єкта буде залежати від його правомірної діяльності. Наприклад, щоб мати гарантовану свободу пересування на території України, необхідно перебувати на її території на законних підставах (ст. 33). Отже, звідси висновок про те, що вид і міра можливої свободи людини і громадянина залежать від групи конкретної конституційної свободи і законності поведінки носія такої можливості.

Важливою ознакою конституційних свобод є те, що вони рівні для усіх суб'єктів права. Це підтверджується нормами Конституції та законів України. Наприклад, Конституція України закріплює, що усі люди є рівними у своїх правах та свободах (ст. 21). Громадяни мають рівні права та свободи та є рівними перед законом. Не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками (ст. 24). Рівність людей означає, що кожна людина дорівнює іншій в її особистісному, політичному, економічному, моральному й правовому становищі в суспільстві та державі. З огляду на це, а також враховуючи велику соціальну цінність для суспільства і держави кожної особистості, держава захищає її гідність, права й свободи. Цей захист забезпечується насамперед за допомогою права, системи правових норм, що діють у суспільстві і державі. Звідси право повинно чітко регламентувати цей принцип, наприклад, порядок відносин між органами державного апарату і громадянином, громадськими організаціями тощо. Наприклад, вибори до органів державної влади та органів місцевого самоврядування є вільними і відбуваються на основі рівного виборчого права (ст. 71). Така конституційна норма підкреслює можливість (свободу) громадянина самому вибирати варіант власної поведінки. Деталізується названа конституційна норма в законах України. Наприклад, За-

кон України «Про вибори Президента України» від 18 березня 2004 р. із змінами, внесеними Законом України від 21 серпня 2009 р., деталізує норму про рівність виборів. На нашу думку, існують різні позиції авторів щодо рівності свободи бути обраним при пропорційній системі виборів [10, с. 393–444]. Для удосконалення законодавства про вибори за пропорційною системою ми пропонуємо закріпити у законі порядок звернення громадянина до політичної партії з метою включення його до списку кандидатів у депутати [11, с. 244]. Необхідність забезпечення свободи людини, про що мають дбати наші соціальні інститути, свідчить про те, що рівність конституційних свобод є одним із найважливіших принципів нашого суспільства. Звідси висновок про те, що ознака (принцип) рівності конституційних свобод потребує постійної уваги та нормативного урегулювання.

Конституція України закріплює конституційні свободи як невід’ємні та такі, що належать особі від народження (або набуті) і закріплені в законах. Вони мають бути невідчужувані та непорушні. Невідчужуваність свобод людини насамперед поширюється на природні (основні) свободи. До таких свобод належить свобода людини від приниження її гідності, від втручання у приватне життя, думки, слова, здорового природного довкілля тощо. Непорушність свобод людини означає, що вони мають абсолютне значення. Йдеться про те, що порушення свобод людини і громадянина завжди оцінюється суспільством негативно, завжди порушує принцип законності і справедливості, оскільки суперечить чинному законодавству. У ст. 22 проголошено принцип, відповідно до якого свободи людини і громадянина, що закріплені Конституцією України, не є вичерпними. Вони гарантуються й не можуть бути скасовані, а при прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних законів не допускається звуження їх змісту та обсягу. Перша частина цієї норми встановлює, що система свобод людини й громадянина не вичерпується тільки тими, які в ній закріплені, оскільки Конституція не може закріпити й дати відповідну характеристику всім свободам людини. В ній зафіксовані основні свободи, саме конституційного рівня. Водночас всі інші свободи не можуть вважатися другорядними. Між конституційними та всіма іншими свободами, що зафіксовані у чинному законодавстві, з точки зору їх обов’язковості та гарантування, забезпечення практичного здійснення не може бути ніякої різниці. Тим більше це стосується свобод, що передбачені міжнародними договорами, згода на обов’язковість яких надана Верховною Радою України, після чого вони стають частиною національного законодавства України [12, с. 139–140]. Отже, невичерпність і неможливість скасування конституційних свобод передбачає: а) існуюче конституційне регулювання свобод може бути розширене при внесенні змін і доповнень до Конституції України; б) недопустимість прийняття конституційних законів, в яких передбачається скасування чи обмеження свобод людини та громадянина (ст. 157).

Конституційні свободи разом з конституційними правами і обов’язками утворюють основу правового статусу людини і громадянина в Україні. Конституційний (загальний) правовий статус людини і громадянина в юридичних джерелах інтерпретується по-різному. Російський уче-

ний М. Матузов вважає, що конституційний правовий статус особи – це закріплене в конституції та деталізоване в законах держави загальне становище особи в суспільстві. Інші убачають, що це поняття складається із соціально допустимих і необхідних можливостей особи не просто як індивіда, а як громадянина [13, с. 25]. Так, М. Вітрук характеризує правовий статус як систему юридичних прав, свобод, обов'язків і законних інтересів в їх єдності, котрі складають основу чи ядро її правового становища. До структури правового статусу науковець включає і правосуб'єктність, як елемент його необхідної передумови [14]. Водночас у доктринальних джерелах зустрічаються й інші погляди щодо цього елемента. Вважається, що правосуб'єктність є підставою правового статусу, передбачає здатність суб'єкта мати права, обов'язки й можливість самостійно їх здійснювати. Враховуючи особливості вияву цієї категорії опосередковано, через правоздатність, дієздатність, угодоздатність і деліктоздатність, слід визначити неможливість існування правового статусу особи без такого елемента як правосуб'єктність. Отже, конституційні свободи є самостійною частиною можливостей і разом з конституційними правами і конституційними обов'язками включаються у правовий статус людини і громадянина.

Враховуючи той факт, що конституційні свободи закріплюються нормами Конституції України та деталізуються в законах України, вони мають найвищий юридичний захист, гарантовані державою і суспільством. Найвищий юридичний захист підтверджується тим, що норми Конституції України є нормами прямої дії. Держава гарантує звернення до суду для захисту конституційних свобод людини і громадянина безпосередньо на підставі Конституції України. Підвищений правовий захист конституційних свобод може здійснюватися лише правовими засобами. Органи держави, органи місцевого самоврядування, їх посадові і службові особи мають діяти в межах своєї компетенції у визначених для них законодавством напрямках, застосовуючи законні форми і методи своєї діяльності щодо забезпечення конституційних свобод людини і громадянина. Одним зі спеціальних органів держави, що покликаний здійснювати правовий захист конституційних свобод, є Конституційний Суд України. На нього покладено повноваження визнавати неконституційними акти Верховної Ради України, Президента України, Кабінету Міністрів України, Верховної ради Автономної Республіки Крим, що закріплюють та конкретизують конституційні свободи, а також здійснювати тлумачення норм Конституції і законів України, які регулюють конституційні свободи. Отже, реалізація конституційних свобод гарантується державою і суспільством.

На відміну від конституційних прав, конституційні свободи передбачають невтручання будь-кого у внутрішній світ людини і громадянина. Якщо при здійсненні конституційного права держава і суспільство повинні активно діяти щоб забезпечити його реалізацію, наприклад, проводити конкурсний відбір, зараховувати на навчання при здійсненні конституційного права на освіту, то при здійсненні людиною свободи, наприклад, свободи вибору навчального закладу чи форми навчання, не втручатися в автономну волю носія такої свободи. Держава, її органи, посадові і службові особи, суб'єкти грома-

дянського суспільства мають створювати умови для реалізації конституційних свобод, охороняти і захищати їх від правопорушень, брати участь у відновленні порушеної свободи, відшкодуванні матеріальних і моральних збитків. Отже, у суб'єктивному розумінні конституційні свободи людини і громадянина – це закріплені нормами міжнародних документів, Конституції України та деталізовані у законодавстві України юридичні можливості, що здійснюються особою без втручання у процес їх реалізації з боку держави, її органів і посадових осіб, об'єднань громадян, громади, органів, посадових і службових осіб місцевого самоврядування та гарантуються ними.

Підсумовуючи охарактеризовані ознаки конституційних свобод людини і громадянина, сформулюємо **висновки** і рекомендації.

1. Конституційні свободи людини і громадянина – це закріплені нормами міжнародних документів, Конституції України та деталізовані у законодавстві України юридичні можливості, що здійснюються особою без втручання у процес їх реалізації з боку держави, її органів і посадових осіб, об'єднань громадян, громади, органів, посадових і службових осіб місцевого самоврядування та гарантуються ними.

2. Ознаками конституційних свобод є те, що: а) конституційні свободи є більш широкою категорією порівняно з конституційними правами і існують як передумови набуття, володіння, користування і розпорядження відповідними благами, що містяться у конституційному праві; б) вони виникли історично першими і стали основою для виникнення прав; в) складають окрему групу конституційних можливостей, як головний інститут конституційного права та окрема наукова категорія; г) мають особливий механізм забезпечення їх реалізації у порівнянні з конституційними правами; ґ) закріплені в міжнародних документах, конституціях та законах, нормах поточного законодавства; д) змістовно включають в себе соціальні блага та задовольняють інтереси і потреби людини і громадянина; е) визначають вид і міру можливої поведінки людини і громадянина; є) рівні для усіх суб'єктів права; ж) невід'ємні, належать особі від народження (або набуті) і закріплені в законах; з) утворюють основу правового статусу; и) мають найвищий юридичний захист і гарантовані державою і суспільством; і) передбачають невтручання будь-кого у внутрішній світ людини і громадянина.

3. Рекомендуємо: 1) внести зміни до: а) ст. 27 Конституції України такого змісту: “Кожна людина має невід'ємне право на власне життя і здоров'я. Ніхто не може бути навмисно позбавлений життя у будь-який спосіб, крім випадків необхідної оборони, крайньої необхідності та при законному затриманні або для запобігання втечі особи, яка законно трималася під вартою. Нікого не може бути засуджено до смертної кари або страчено. Людині гарантується свобода від незаконного позбавлення її життя. Держава її органи, органи місцевого самоврядування, їх посадові і службові особи охороняють і захищають життя і здоров'я людини. Кожен має право захищати своє життя і здоров'я, життя і здоров'я інших людей від протиправних посягань будь-якими не забороненими законом засобами”; б) ст. 29 Конституції України: “Кожна людина має право на свободу. Особиста недоторканність людини гарантується державою. Ніхто не може бути заарештований або

триматися під вартою інакше як за вмотивованим рішенням суду і тільки на підставах та в порядку, встановлених законом. У разі нагальної необхідності запобігти злочинів, припинити його замах чи вчинення уповноважені на те законом органи (їх посадові чи службові особи) можуть застосувати затримання та тримання особи під вартою як тимчасовий запобіжний захід, законність і обґрунтованість якого протягом сорока восьми годин з моменту фактичного затримання має бути перевірена судом. Затриманий негайно звільняється, якщо йому в зазначений цією нормою час не вручено вмотивованого рішення суду про тримання під вартою. Кожному заарештованому чи затриманому має бути невідкладно повідомлено про мотиви арешту чи затримання, роз'яснено його права та надано можливість з моменту затримання захищати себе особисто та користуватися правовою допомогою захисника. Кожний затриманий має право у будь-який час оскаржити в суді своє затримання. Про затримання або арешт людини уповноважені органи (посадові чи службові особи) негайно за вказівкою затриманого чи заарештованого повідомляють його родичів чи інших вказаних ним осіб”; 2) прийняти Кодекс про безпосередні форми демократії в Україні; Соціальний кодекс України; 3) прийняти закони України: а) “Про свободу зборів, мітингів, походів і демонстрацій”; б) «Про конституційну свободу щодо недоторканності житла людини і громадянина в Україні».

Бібліографічні посилання

1. Олійник А. Ю. Співвідношення конституційних прав, свобод та обов'язків людини і громадянина в Україні / А. Ю. Олійник // *Право і суспільство*. – 2009. – № 6. – С. 10–17.
2. Бернард Г. Сіган. Створення конституції для народу чи республіки, які здобули свободу / Бернард Г. Сіган / пер. з англ. П. Малахова та С. Драчука. – К., 1993.
3. Локк Д. Два трактати про державу (Two Treatises Government). – Трактат другий, гл. XI, розд. 137. – Чикаго, 1955.
4. Погорілко В. Свободи конституційні / В. Ф. Погорілко // *Міжнародна поліцейська енциклопедія: у 10 т. / відп. ред. Ю. І. Римаренко, Я. Ю. Кондратьєв, В. Я. Тацій, Ю. С. Шемшученко*. – К., 2005. – Т. II. Права людини у контексті поліцейської діяльності.
5. Конституція України: Коментар законодавства України про права та свободи людини і громадянина: навч. посібник / авт.-упоряд. М. І. Хавронюк. – К., 1999.
6. Гладун З. Право людини на життя і проблеми його юридичного забезпечення в Україні / З. Гладун // *Український часопис прав людини*. – 1995. – № 1. – С. 47–54.
7. Ромовська З. Особисті немайнові права фізичних осіб / З. Ромовська // *Українське право*. – 1997. – № 1(6). – С. 47–60.
8. Алексеев С. С. *Філософія права*. – М., 1998.
9. Олійник А. Ю. Поняття і класифікація конституційних свобод людини та громадянина в Україні / А. Ю. Олійник // *Науковий вісник Київського нац. ун-ту внутр. справ*. – 2009. – № 2. – С. 52–60.
10. Марцеляк О. В. *Вибори народних депутатів України: історія, теорія, практика: навч. посібник*. – Х., 2008.
11. Олійник А. Ю. Законодавче регулювання виборів народних депутатів України в механізмі забезпечення конституційної свободи громадян України на участь у виборах / А. Ю. Олійник // *Вибори-2006: Досвід. Проблеми. Перспективи: зб. матер. Міжнародної науково-практ. конф. Київ, 31 жовтня – 1 листопада 2006 року*. – К., 2007. – С. 242–246.
12. Колодій А. М. *Права, свободи та обов'язки людини і громадянина в Україні: підручник* / А. М. Колодій, А. Ю. Олійник. – К., 2008.
13. Матузов Н. И. *Правовая система и личность* / Н. И. Матузов. – Саратов, 1987.
14. Витрук Н. В. *Основы теории правового положения личности в социалистическом обществе* / Н. В. Витрук. – М., 1979.

Олейник А. Е. Понятие конституционных свобод человека и гражданина в Украине. Определено понятие и признаки конституционных свобод человека и гражданина, предложены выводы и рекомендации.

Ключевые слова: конституционные права и свободы, конституционные свободы, признаки конституционных свобод человека и гражданина.

Oliynyk A. Yu. Concept of constitutional freedoms of the man and the citizen in Ukraine. The author has defined constitutional freedoms of the man and the citizen as enshrined with norms of international legal sources, of the Constitution of Ukraine and detailed in laws of Ukraine legal possibilities that are executed by the person with no interference of the state, its agencies and officials, citizens' associations, communities, officers and employees of local authorities in their implementation and guaranteed by them.

Signs of constitutional freedoms of the man and the citizen is that they: a) is a relatively broad category of constitutional law and exist as a prerequisite for the acquisition, possession, use and disposal of the relevant benefits contained in constitutional law; b) emerged historically first and formed the basis for the emergence of human rights; c) constitute a separate group of constitutional possibilities as a major institution of constitutional law and a separate scientific category; d) have a special mechanism to ensure their implementation in comparison with constitutional rights; e) enshrined in international acts, constitutions and laws, norms of current legislation; f) content include social benefits and meet the interests and needs of the man and the citizen; g) determine the type and extent of possible behavior of the man and the citizen; h) are equal for all subjects of law; i) are integral and belong to person from birth (or acquired) and enshrined in law; j) form the basis of legal status; k) have the highest legal protection and guaranteed by the state and society ; l) provide no interference of any person in the inner world of the man and the citizen.

The author has recommended: 1) to amend art. 27, 29 of the Constitution of Ukraine; 2) to adopt the Code of the direct form of democracy in Ukraine, the Social Code of Ukraine; 3) laws of Ukraine : a) "On freedom of assemblies, meetings, marches and demonstrations"; b) "On the constitutional freedom to inviolability of the home of the man and the citizen in Ukraine".

Keywords: constitutional rights and freedoms, constitutional liberty, signs of constitutional freedoms of the man and the citizen.

Надійшла до редакції 18.09.2013

Сердюк І. А.

кандидат юридичних наук, доцент
(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

УДК 340.1

ВИЗНАЧЕННЯ ПРЕДМЕТА ТЕОРІЇ ДЕРЖАВИ І ПРАВА: ДОКТРИНАЛЬНІ ПІДХОДИ ТА ПРАВОВЕ ЗАКРІПЛЕННЯ

Розглянуто підходи до визначення предмета теорії держави і права на доктринальному рівні та на рівні об'єктивованого результату підзаконної правотворчості. На основі їх аналізу зроблено деякі уточнення та зауваження щодо визначення предмета теорії держави і права, а також запропоновано власний підхід до розуміння змісту однойменної категорії.

Ключові слова: предмет теорії держави і права, державно-правова закономірність, сутність держави і права, категоріальний апарат теорії держави і права.

Постановка проблеми. Відомий трактат «О возвышенном», що дійшов до наших днів із далекого минулого (середина 1 ст. н.е.), містить такі слова: «К каждому ученому руководству обычно предъявляются два требования: во-первых, следует определить предмет исследования, во-вторых, найти и указать способы, помогающие овладеть этим предметом, причем второе требование стоит последним по порядку, хотя оно по своему значению гораздо важнее» [11, с. 12]. Не вдаючись у дискусію з приводу того, що є важливішим – предмет дослідження чи методи дослідження, лише зауважимо, що однозначність у підході до визначення предмета теорії держави і права має неабияке не лише теоретичне, але й практичне значення, і особливо в аспекті правової експертизи дисертаційних досліджень на предмет їх відповідності паспорту спеціальності 12.01.01 – теорія та історія держави і права, історія політичних і правових учень, затвердженого Постановою президії ВАК України № 45-06/7 від 08.10.2008 р.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Предмет теорії держави і права є традиційним питанням, що комплексно розглядається в межах як підручників, так і навчальних посібників з теорії держави і права. Тому не буде перебільшенням теза про те, що даної проблеми тією чи іншою мірою торкаються всі фахівці в галузі теорії держави і права. В той же час на особливу увагу в контексті теми цієї наукової статті заслуговує навчальний посібник з теорії держави і права за редакцією П. Рабіновича [7, с. 231] та дисертаційне дослідження російського науковця Ю. Ветютнева [1, с. 231], предметом розгляду та дослідження яких стали державно-правові закономірності.

Мета цієї статті полягає у з'ясуванні поглядів науковців та уповноваженого суб'єкта підзаконної правотворчості в особі президії ВАК України на зміст предмета теорії держави і права.

Досягнення поставленої дослідницької мети зумовило необхідність використання діалектичного, формально-логічного та герменевтичного методів пізнання.

Крім того, наукова стаття ґрунтується на таких теоретичних положеннях, що мають методологічне значення:

1) історичний розвиток будь-якої науки, у тому числі й теорії держави і права, супроводжується змінами й перетвореннями її предмета;

2) у зв'язку з цим методологічно коректно вважати за об'єкт порівняльного аналізу ті визначення предмета теорії держави і права, що їх відносять до однієї наукової парадигми та були сформульовані вченими в межах одного історичного періоду.

Виклад основного матеріалу. Огляд навчальної та наукової літератури з предмета розгляду свідчить про те, що вчені вкладають різний зміст у поняття предмета теорії держави і права.

Зважаючи на наявну схожість у поглядах науковців із цього питання, для зручності подальшого розгляду умовно об'єднаємо їх у кілька підходів.

У межах *першого підходу* предмет теорії держави і права зводиться до закономірностей виникнення, розвитку та функціонування держави і права (або права і держави, зважаючи на те, яке з двох зазначених вище явищ

державно-правової дійсності, як структурний елемент двоєдиного об'єкта науки «теорія держави і права», вважається первинним, а який похідним від нього), відповідно, загальних, найбільш загальних, основних, специфічних, особливих (О. Скакун, В. Бабаєв. П. Рабінович, А. Колодій, В. Копейчиков).

Другий підхід до визначення предмета теорії держави і права характеризується певною конкретизацією закономірностей виникнення, розвитку та функціонування держави і права, визначених у межах першого підходу (М. Марченко, В. Сиріх).

Прибічники *третього підходу* суттєво розширюють предмет теорії держави і права, доповнюючи закономірності виникнення, розвитку та функціонування держави і права їх (маються на увазі держава і право) сутністю, типами, формами, функціями, структурою і механізмом дії, категоріальним апаратом усієї юридичної науки, особливостями політичної і правової свідомості, правової культури та правового регулювання (М. Цвік, Д. Вовк, М. Байтін, О. Копиленко, В. Корельський).

Четвертий підхід умовно можна вважати гранично широким, адже його прибічники за предмет теорії держави і права вважають державно-правову дійсність, тобто сукупність усіх державно-правових явищ (Д. Керимов) або загальні закономірності політико-правового життя суспільства (Ю. Ветютнев).

І нарешті, *п'ятий підхід*, за яким до предмета теорії держави і права необхідно відносити не лише закономірне, але й випадкове (А. Венгеров, Л. Морозова).

Проаналізуємо наведені вище підходи на предмет їх відповідності сучасному стану розвитку загальнотеоретичної юридичної науки та потребам юридичної практики.

О. Скакун під предметом теорії держави і права розуміє об'єктивні властивості держави і права, основні та загальні закономірності виникнення, розвитку і функціонування державних і правових явищ [8, с. 10]. Судячи з запропонованого автором визначення поняття «теорія держави і права», система наукових знань про об'єктивні властивості держави і права стосується внутрішньої структури та логіки розвитку держави і права [8, с. 10].

Зважаючи на таку інтерпретацію словосполучення «об'єктивні властивості держави і права», під предметом теорії держави і права слід розуміти внутрішню структуру та логіку розвитку держави і права, а також основні та загальні закономірності виникнення, розвитку і функціонування державних і правових явищ.

Як такий, що характеризується певною суперечністю, можна вважати погляд російського науковця В. Бабаєва на питання, що складає предмет нашого дослідження. Розкриваючи зміст цієї загальнотеоретичної категорії, автор в одному випадку зазначив, що «предмет теорії держави і права – це загальні закономірності виникнення, функціонування та розвитку держави і права, їх сутність, структура, основні елементи, принципи, інститути» [11, с. 12], а в іншому зауважив, що «теорія держави і права має дво-

єдиний предмет – державу і право» [11, с. 12].

П. Рабінович юридичну науку визначає як систему об'єктивних соціально значущих знань про закономірності права і держави (державно-правові закономірності) [7, с. 162], а її предметом вважає специфічні закономірності права і держави [7, с. 164].

Хоча вчений і не дає прямої відповіді на питання з приводу того, які саме закономірності права і держави слід вважати специфічними, системне уявлення про них можна отримати шляхом аналізу сформульованої автором дефініції поняття «державно-правова закономірність» та його класифікації.

Державно-правова закономірність, на думку науковця, – це об'єктивний, необхідний, суттєвий, для певних умов загальний і сталий зв'язок державно-правових явищ між собою, а також з іншими соціальними феноменами, який зумовлює і впроваджує якісну визначеність цих явищ, що проявляється в їхніх юридичних властивостях. Інакше кажучи, це такий зв'язок, котрий юридично опосередковує: а) соціальну детермінованість; б) структуру функціонування і розвиток; в) соціальну активність, дієвість державно-правових явищ [7, с. 164].

Ю. Ветютнев обстоює тезу про те, що державно-правова закономірність не тотожна соціальному закону. Закон – найбільш жорстка, імперативна форма закономірності, що не передбачає винятків та діє з неминучою силою. Інакше кажучи, закон викликає неминуче настання одного факту за іншим, у той час як закономірність має більш гнучкий, варіативний характер і припускає більш складний та менш лінійний хід подій [1, с. 7].

З огляду на окреслену методологічну посилку, Ю. Ветютнев пропонує власний підхід до розуміння категорії «державно-правова закономірність», що, на думку автора, являє собою об'єктивну, систематичну повторюваність взаємопов'язаних фактів і явищ у сфері держави і права. Державно-правові закономірності виражають глибинні, сутнісні властивості та сторони державно-правових явищ, реалізуються через поведінку людей, діють у певному масштабі, виявляються на основі суспільної практики [1, с. 7].

Аналіз наведеного визначення свідчить про те, що як ключовий при формулюванні дефініції поняття «державно-правова закономірність» учений використовує термін не зв'язок, а повторюваність, із чим, на нашу думку, погодитися не можна. На відміну від закону, закономірність, хоча і має більш гнучкий, варіативний характер та припускає більш складний і менш лінійний хід подій, однак при цьому вона не перетворюється у повторюваність, а залишається саме зв'язком державно-правових явищ між собою та з іншими соціальними феноменами, нехай навіть і повторюваним.

А. Колодій та В. Копейчиков предметом загальної теорії держави і права вважають загальні та специфічні закономірності виникнення, функціонування і розвитку держави і права, що розглядаються як цілісні і взаємозумовлені соціальні інститути, та пов'язані з ними суспільні відносини [4, с. 10]. Хоча вчені й не дають чіткої інтерпретації категорії «загальні закономірності виникнення, функціонування і розвитку держави і права», її зміст може бути виведений із огляду на таку тезу вчених: «Держава і право, як відносно самостійні складові всього суспільства, підпорядковуються

дії закономірностей: загальносоціологічних, а також специфічних, притаманних тільки їм як певним соціальним системам» [4, с. 6]. Використаний ними термін «загальносоціологічні» у плані відображення предмета загальнотеоретичної юридичної науки є хоча і менш вживаним, аніж слово «загальні», проте більш вдалим, а його смислове навантаження вказує на ті об'єктивні закономірності, що є загальними для розвитку всього суспільного організму.

Що ж до специфічних закономірностей, то їх вивчення, на думку вчених, є основним завданням теорії держави і права. При цьому під специфічними закономірностями слід розуміти реальні стійкі зв'язки, що виражають сутність держави і права [4, с. 6]. Таким чином, фактично основний наголос при дослідженні (або вивченні) предмета теорії держави і права робиться саме на внутрішніх з погляду їх дії у соціальному просторі закономірностях.

У межах третього підходу М. Цвік і Д. Вовк під предметом теорії держави і права розуміють сутність і найбільш загальні закономірності виникнення, розвитку, функціонування правових і державних явищ і процесів, а також головні, вихідні для всієї юридичної науки поняття.

Відповідно до наведеного визначення, у структурі предмета теорії держави і права, на думку вчених, можна виокремити такі три складові:

- 1) сутність права і держави;
- 2) найбільш загальні закономірності виникнення, розвитку, функціонування права і держави;
- 3) систему юридичних понять [2, с. 19].

Схожу думку з приводу предмета нашого дослідження обстоює і російський науковець М. Байтін, котрий серед його (предмета теорії держави і права) складових вирізняє:

- 1) закономірності виникнення, розвитку та функціонування держави і права;
- 2) сутність, типи, форми, функції, структуру та механізм дії держави і права, правову систему;
- 3) основні державно-правові поняття, загальні для всієї юридичної науки [9, с. 19].

О. Копиленко вважає, що предметом теорії держави і права є держава і право як специфічні суспільні явища, загальні закономірності їх виникнення, призначення і функціонування, їх сутність, типи, форми, функції, структура і механізм дії, взаємовідносини між собою та правовідносини з іншими суб'єктами суспільного життя, основні державно-правові категорії, спільні для всіх галузей юриспруденції, а також особливості державно-політичної і правової свідомості та правової культури [3, с. 23].

У межах цього ж підходу В. Корельський небезпідставно зауважив, що «вона (мається на увазі наука теорія держави і права) вивчає не лише державно-правові явища і процеси, але й уявлення про них. До її предмета входять суспільна, групова та індивідуальна правосвідомість» [12, с. 7]. Зважаючи на це, вчений дійшов висновку, що предметом теорії держави і права є такі явища суспільного життя, як держава і право, основні законо-

мірності їх виникнення та розвитку, їх сутність, призначення і функціонування в суспільстві, а також особливості політичної і правової свідомості та правового регулювання [12, с. 8].

Д. Керимов вважає, що предметом загальної теорії держави і права є державно-правова дійсність, загальні та специфічні об'єктивні закономірності її розвитку, на основі пізнання та використання яких розробляються фундаментальні проблеми, що мають методологічне значення для галузевих юридичних наук [6, с. 15].

Схожий погляд на зміст категорії, що досліджується нами, має і Ю. Ветютнев, який зазначає, що предметом теорії держави і права є загальні закономірності політико-правового життя суспільства, а також найбільш раціональні та ефективні способи діяльності у сфері держави і права [1, с. 8].

З наведеними поглядами Д. Керимова та Ю. Ветютнева на предмет теорії держави і права можна погодитися лише в частині загальних та специфічних закономірностей розвитку саме держави і права, як елементів державно-правової дійсності. Що ж стосується всієї державно-правової дійсності, а також загальних та специфічних об'єктивних закономірностей її розвитку чи загальних закономірностей політико-правового життя суспільства, то, на нашу думку, це радше предмет дослідження всієї юридичної науки (правознавства), а не окремої галузі наукових знань.

Л. Морозова з приводу питання, що розглядається нами, небезпідставно зауважила, що «зазвичай у підручниках перераховуються ті сторони і процеси державно-правового життя, що вивчаються теорією держави і права» [5, с. 10]. Наприклад, професор М. Марченко називає приблизно сім блоків суспільних відносин, які досліджує теорія держави і права:

- 1) загальні закономірності процесу виникнення, становлення і розвитку держави і права;
- 2) взаємозв'язок держави і права;
- 3) їх характерні ознаки, форми, сутність, зміст і риси;
- 4) місце і роль держави і права в житті суспільства та в його політичній системі;
- 5) право, правосвідомість, законність, конституційність;
- 6) законодавчий процес;
- 7) правомірна поведінка, правопорушення та юридична відповідальність [5, с. 10].

В. Сирих виокремлює три види закономірностей, що їх вивчає теорія держави і права:

- 1) закономірності становлення, розвитку і функціонування держави і права як відносно самостійних компонентів суспільства;
- 2) соціально економічні, політичні, моральні та інші закономірності, що сприяють розвитку та функціонуванню держави і права;
- 3) специфічні закономірності пізнання держави і права [5, с. 10].

Як підсумок, Л. Морозова зробила умовивід про те, що предмет теорії держави і права визначається в юридичній науці одноманітно [5, с. 10], з чим, на нашу думку, погодитися не можна.

На підтвердження цієї тези достатньо навести такі очевидні аргументи:

- по-перше, кількісний показник закономірностей у М. Марченка та В. Сирих є різним (сім блоків суспільних відносин проти трьох видів закономірностей відповідно);

- по-друге, крім власне закономірностей, у структурі предмета теорії держави і права М. Марченко виокремлює такі самостійні явища державно-правової дійсності, як от право, правосвідомість, законність, конституційність, законодавчий процес, правомірну поведінку, правопорушення та юридичну відповідальність;

- по-третє, не можна вважати ні самостійним блоком суспільних відносин, ні самостійними явищами державно-правової дійсності характерні ознаки, форми, сутність, зміст і риси держави і права, що їх доречно віднести до категоріального апарату загальнотеоретичної юридичної науки;

- по-четверте, сама Л. Морозова фактично розширює обсяг предмета теорії держави і права, оскільки погоджується з висловленою в літературі А. Венгеровим думкою про те, що до предмета теорії держави і права необхідно відносити не лише закономірне, але й випадкове. Причому вважає це справедливим, адже на розвиток конкретної держави і права впливають і елементи випадковості, в тому числі випадковий збіг обставин, поява на політичній арені окремих особистостей та ін. [5, с. 11].

Під випадковістю в загальнотеоретичній юридичній науці пропонується розуміти непередбачуваний, нетиповий збіг обставин у сфері держави і права, що відбувається з низьким ступенем імовірності та не зумовлений їх сутністю [1, с. 8].

Необхідність урахування та дослідження випадкового у процесі виникнення, розвитку та функціонування держави і права видається цілком обґрунтованою з огляду на парадигму дослідження, що її обстоюють учені [10, с. 23], [5, с. 21–22]. Йдеться про методологію теорії держави і права, і зокрема, про синергетику як галузь наукових знань про складні системи з нелінійним розвитком, які здатні до самоорганізації та саморегулювання.

Методологічні ідеї в межах синергетичного підходу, на думку А. Венгерова, дозволяють краще зрозуміти різні процеси самоуправління й управління в державно-правовій сфері, особливо під час розвитку демократичних начал у місцевому самоуправлінні, у структурі виконавчої влади. Нові дані про конструктивну роль випадку в суспільному розвитку глибоко пояснюють суб'єктивний фактор у державно-правовому житті суспільства, дозволяють поряд із закономірними причинно-наслідковими зв'язками врахувати й випадкові, імовірнісні зв'язки [10, с. 23].

На користь необхідності дослідження випадкових зв'язків слугує і той факт, що випадковість небезпідставно вважають непізнаною закономірністю. Те, що часто відтворюється як випадок, насправді є ланцюгом непізнаних або недостатньо пізнаних причин і наслідків [13, с. 418], тобто тією самою потенційно пізнаною в майбутньому закономірністю.

Висвітлення питання, що складає предмет нашого розгляду, було б неповним, якби ми залишили поза увагою паспорт спеціальності 12.00.01 – теорія та історія держави і права, історія політичних і правових учень, за-

тверджений Постановою президії ВАК України № 45-06/7 від 08.10.2008 р.

У цьому правовому документі уповноважений суб'єкт підзаконної правотворчості в особі президії ВАК України визначив формулу спеціальності 12.00.01 – група галузей юридичної науки, яка досліджує загальні закономірності виникнення та тенденції розвитку держави і права, їх структурно-функціональні характеристики, становлення конкретно-історичних державно-правових форм, еволюцію теоретичних уявлень людства про політику, право та державу.

Оскільки вищезгадана спеціальність охоплює собою, як було зазначено вище, групу галузей юридичної науки, важливо із загальної формули спеціальності виокремити ту її частину, що складає предмет дослідження саме теорії держави і права. Аналіз формули спеціальності 12.00.01 дозволяє вважати за предмет науки «теорія держави і права» загальні закономірності виникнення та тенденції розвитку держави і права, їх структурно-функціональні характеристики.

У зв'язку з цим виникає питання: чи узгоджуються між собою і якою мірою підходи до визначення предмета теорії держави і права на доктринальному рівні та на рівні об'єктивованого результату підзаконної правотворчості президії ВАК України?

Зважаючи на вищевикладене, можна зробити висновок про те, що і вчені-фахівці в галузі теорії держави і права, і уповноважений суб'єкт правотворчості в особі президії ВАК України за предмет теорії держави і права визнають загальні закономірності виникнення держави і права. В той же час у формулі спеціальності 12.01.01 президією ВАК України вжите словосполучення «тенденції розвитку держави і права», що за своїм змістом відмінне від іншого – «закономірності розвитку держави і права», яке наявне у більшості визначень предмета теорії держави і права на доктринальному рівні. На підтвердження цієї тези з'ясуємо смислове навантаження терміна «тенденція».

Тенденція (від лат. *tendere* – направляється, прагне до чого-небудь) – напрямок, у якому здійснюється розвиток будь-якого явища, намір (інтенція) [13, с. 451].

Інтенція (лат. *intentio* – намір, тенденція, прагнення) – спрямованість свідомості, мислення на будь-який предмет [13, с. 451].

Отже, тенденція – це спрямованість у поглядах чи діях; схильність, із чого випливає, що вона зовсім не тотожна закономірності.

Досліджуючи питання співвідношення державно-правової закономірності із суміжними явищами, у тому числі й тенденцією, Ю. Ветютнев наводить такі аргументи на користь їх розмежування:

- по-перше, тенденція може мати короткостроковий, неусталений характер, виявлятися «пунктирно», тобто володіти недостатньою частотою, тривалістю та систематичністю дії, щоб можна було вважати її закономірністю;
- по-друге, вона (тенденція) може мати як об'єктивне, так і суб'єктивне походження, являти собою не лише напрямок у розвитку якихось явищ, але й певний стереотип думок і дій конкретного індивіда та соціальної групи [1, с. 13].

Не на користь визнання тенденцій розвитку держави і права, як однієї зі складових предмета теорії держави і права, свідчить і ст. 1 Закону України «Про наукову і науково-технічну діяльність» від 13.12.1991 р., що містить легальні дефініції основних термінів, що характеризують ці види інтелектуальної діяльності. Оскільки наукові дослідження в царині держави і права відносять до фундаментальних, у контексті питання, що розглядається нами, заслуговує на увагу визначення терміна «фундаментальні наукові дослідження».

Фундаментальні наукові дослідження – наукова теоретична та (або) експериментальна діяльність, спрямована на одержання нових знань про закономірності розвитку природи, суспільства, людини, їх взаємозв'язку.

Аналіз наведеної дефініції свідчить про те, що як предмет наукових досліджень законодавець визначив саме закономірності розвитку природи, суспільства і людини, а не тенденції розвитку цих явищ об'єктивної дійсності. Такий умовивід повною мірою стосується і предмета теорії держави і права, а також є свідченням наявної суперечності (колізії) у підходах суб'єкта законотворчості та суб'єкта підзаконної правотворчості на визначення предмета дослідження фундаментальних наук.

З іншого боку, включення президією ВАК до предмета теорії держави і права тенденцій розвитку цих явищ є свідченням того, що суб'єкт підзаконної правотворчості врахував такий важливий телеологічний аспект загально-теоретичної юридичної науки, як прогнозування розвитку держави і права. І саме ці прогнози, нехай навіть достатньо аргументовані, мають імовірнісний характер, а їх перевірка є справою суспільної і, зокрема, юридичної практики.

Висновок. Аналіз наведених вище підходів до визначення предмета теорії держави і права дозволяє зробити щодо них деякі уточнення та зауваження:

1) видається недостатньо обґрунтованим включення до предмета теорії держави і права системи основних державно-правових категорій (системи юридичних понять), спільних для всіх галузей юриспруденції, адже понятійно-категоріальний апарат необхідно розглядати радше не як складову предмета загально-теоретичної юридичної науки, а як своєрідний інструментарій, використання якого здійснює допоміжну функцію у пізнанні її предмета;

2) такі явища державно-правової дійсності як державу і право слід розглядати не як предмет теорії держави і права, а як об'єкт дослідження усіх юридичних наук, на чому слушно наголошує більшість науковців. Що ж до специфіки (чи особливостей) предмета теорії держави і права, то в цьому питанні варто приєднатися до думки А. Колодія та В. Копейчикова, котрі предметом загальної теорії держави і права вважають загальні (загально-соціологічні) та специфічні закономірності виникнення, функціонування і розвитку держави і права, причому під специфічними закономірностями розуміють реальні стійкі зв'язки, що виражають сутність держави і права.

Під сутністю у філософії розуміють відносно стійку сукупність глибинних, необхідних, внутрішніх властивостей, зв'язків і відносин об'єкта. Таким чином, предметом дослідження теорії держави і права є не держава і право, а відносно стійка сукупність глибинних, необхідних, внутрішніх властивос-

тей, зв'язків і відносин держави і права, тобто сутнісний аспект цих явищ;

3) предмет теорії держави і права не можна зводити до державно-правової дійсності, загальних та специфічних закономірностей її розвитку, адже за такого підходу держава і право, як двоєдиний об'єкт загальнотеоретичної юридичної науки, буде вужчим за її предмет, що суперечить характеру взаємозв'язку об'єкта і предмета дослідження (об'єкт і предмет дослідження як категорії наукового процесу співвідносяться між собою як загальне і часткове. Предмет дослідження міститься в межах об'єкта, а не навпаки). Такий умовивід ґрунтується на тезі про те, що державно-правова дійсність (або її ще називають державно-правовою реальністю) є гранично широкою категорією, що охоплює собою державу, право та інші статичні й динамічні явища державно-правової дійсності, що є предметом дослідження інших юридичних наук;

4) видається доцільним у межах синергетичного методологічного підходу вважати однією зі складових предмета теорії держави і права випадкові зв'язки державно-правових явищ, дослідження яких сприятиме вдосконаленню складних систем з нелінійним розвитком, які здатні до самоорганізації та саморегулювання. До таких систем можна віднести громадянське суспільство, національну правову систему та ін;

5) врахування такої властивості закону, як повторюваність зв'язків і відносин, дозволяє вдосконалити запропоновану П. Рабіновичем дефініцію категорії «державно-правова закономірність», під якою пропонується розуміти об'єктивний, необхідний, повторюваний, суттєвий, для певних умов загальний і сталий зв'язок державно-правових явищ між собою, а також з іншими соціальними феноменами, який зумовлює і впроваджує якісну визначеність цих явищ, що виявляється в їхніх юридичних властивостях;

6) потребує коригування формула спеціальності 12.00.01 в частині предмета такої галузі наукових знань, як теорія держави і права. З метою подолання існуючої розбіжності у поглядах на визначення предмета теорії держави і права на доктринальному рівні та на рівні об'єктивованого результату підзаконної правотворчості, вважаємо за доцільне змінити формулу спеціальності 12.00.01 шляхом виключення з тексту ст. 1 Паспорта зазначеної спеціальності слова «тенденції».

Із урахуванням всього вищевикладеного можна запропонувати такий підхід до визначення предмета дослідження: *предметом теорії держави і права є загальні та специфічні закономірності виникнення, розвитку і функціонування держави і права, а також ще не пізнані чи до кінця не пізнані випадкові зв'язки, що суттєво впливають на виникнення, розвиток та функціонування цих явищ.*

Бібліографічні посилання

1. Ветютнев Ю. Ю. Государственно-правовые закономерности: вопросы теории и методологии : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. – Саратов, 2004.
2. Загальна теорія держави і права : підручник для студ. юрид. спец. вищих навч. закладів / М. В. Цвік, Л. В. Авраменко та ін.; за ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. – Х., 2009.
3. Теорія держави і права. Академічний курс : підручник / за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. – К., 2006.

4. Теорія держави і права : навч. посіб. / А. М. Колодій, В. В. Копейчиков, С. Л. Лисенков та ін.; за заг. ред. С. Л. Лисенкова, В. В. Копейчикова. – К., 2002.
5. Морозова Л. А. Теория государства и права : учебник. – М., 2002.
6. Общая теория государства и права. Академический курс : в 2-х т. / отв. ред. М. Н. Марченко. – Т. 1. Теория государства. – М., 1998.
7. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави : навч. посіб. – 5-те вид., зі змін. – К., 2001.
8. Скакун О. Ф. Теорія держави і права : підручник / пер. з рос. – Х., 2001.
9. Теория государства и права : курс лекций / п од ред. Н.И. Матузова, А.В. Малько. – 2-е изд., перераб. и доп. – М., 2002.
10. Теория государства и права : учеб. для юрид. вузов / А. Б. Венгеров. – 4-е изд., стер. – М., 2007.
11. Теория государства и права : учебник / под ред. В. К. Бабаева. – М., 2002.
12. Теория государства и права : учебник для юрид. вузов и фак. / под ред. В.М. Корельского, В. Д. Перевалова. – М., 1997.
13. Философский энциклопедический словарь. – М., 2000.

Сердюк И. А. Определение предмета теории государства и права: доктринальные подходы и правовое закрепление. Рассмотрены подходы к определению предмета теории государства и права на доктринальном уровне и на уровне объективированного результата подзаконного правотворчества. На основе их анализа сделаны некоторые уточнения и замечания, а также предложен свой подход к пониманию содержания одноимённого понятия.

Ключевые слова: предмет теории государства и права, государственно-правовая закономерность, сущность государства и права, категориальный аппарат теории государства и права.

Serdyuk I. A. Definition of the subject of theory of state and law: doctrinal approaches and legal fixing. While working at the article, the author has decided to find out views of scientists and the authorized bylaws law making body in the person of the presidium of HAC of Ukraine concerning essence of the state and law subject matter as a basis of jurisprudence.

The survey of both academic and scientific works related to the abovementioned issue has proved that as many scientists – as many minds – as to the state and law subject matter conception.

Similarity at scientists' views at hand has allowed the author to conventionally combine these views into six approaches.

Within the first approach, state and law subject matter is understood as regularities of emergence, development and functioning of a state and law (or law and state, taking into account the fact, which of the mentioned above phenomena of state and law reality as an inherent element of the subject of the science of theory of state and law is considered to be the prime and which is its vicarious), general, most general, fundamental, characteristic and specific. (O. Skakun, V. Babayev, P. Rabinovych, A. Kolodiy, V. Kopeychikov).

The second approach, concerning theory of state and law subject matter definition, is characterized with certain detailed facts as to regularities of emergence, development and functioning of state and law, recognized within the first approach (M. Marchenko, V. Syrych).

Supporters of the third approach substantially escalate theory of state and law subject matter, supplementing regularities of emergence, development and functioning of state and law (bearing in mind state and law) with basic nature, types, forms, functions, structure and working mechanism, terminology of the whole jurisprudence, peculiarities of political and law abiding mind, law culture and law regulation (M. Tsvik, D. Vovk, M. Baytin, O. Kopylenko, V. Korelsky).

The fourth approach might be conventionally regarded quite extensive as its supporters treat law reality as a theory of state and law subject matter, that is the body of all state and law phenomena (D. Kerymov) or general regularities of political and law society way of living (Y. Vetiutniev).

And finally, the fifth approach, providing for not only regular but also casual facts should be taken as a theory of state and law subject matter.

The analysis of the abovementioned approaches concerning state and law subject matter definition has admitted the author to suggest certain specifications, comments and provide his own approach towards essence conception of the category "state and law subject matter".

Keywords: *state and law subject matter, state and law regularity, state and law essence, state and law terminology.*

Надійшла до редакції 22.10.2013

Стецюк Б. Р.

кандидат юридичних наук, доцент
(*Міжрегіональна академія управління персоналом*)

УДК 930 + 347.9

ДЕЯКІ АСПЕКТИ ЦИВІЛЬНОГО СУДОЧИНСТВА В УКРАЇНІ ДОРЕФОРМЕНОГО ПЕРІОДУ

Досліджуються основні стадії цивільного процесу на українських землях Російської імперії в першій половині XIX ст., розкриваються його недоліки.

Ключові слова: *цивільне судочинство, Російська імперія, судова реформа.*

Постановка проблеми. У першій половині XIX ст. тривав процес приведення законодавчих норм, що діяли в українських землях, до загальноімперських стандартів, який розпочався ще за часів правління Катерини II. Відповідно відбувалась уніфікація і системи судочинства. В масштабі імперії цей процес мав у цілому позитивне значення. Проте розповсюдження в українських губерніях Лівобережжя, а згодом і Правобережжя російської системи судочинства супроводжувалося запозиченням її багатьох негативних рис, що врешті-решт надало поштовх для проведення судової реформи 1864 р.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Треба відзначити, що дослідженню розвитку цивільного судочинства у дореформений період надавалося значно менше уваги, ніж його стану після 1864 р. В даному контексті слід згадати роботи Ф. Дмитрієва, який ще в позаминулому столітті намагався прослідкувати історію судових інстанцій та цивільного апеляційного судочинства від Судебника Івана Грозного до кінця XVIII століття [4]. Однак його дослідження майже не торкається XIX ст. і, таким чином, не може в повній мірі допомогти з аналізом стану цивільного судочинства саме в українських губерніях. Більш докладно на цьому періоді зупинилися укладачі збірки «Развитие русского права в первой половине XIX столетия» [6]. Проте переважна більшість матеріалів у даному виданні стосувалася лише російських губерній. Серед вітчизняних фахівців з історії права найбільший внесок у дослідження цивільного судочинства у дореформений період зробив О. Гетманцев [1-2]. Його роботи стали першими спеціалізованими дослідженнями цього питання в українській історико-правовій науці.

Метою автора даної статті є, спираючись на тогочасні правові джере-

ла, здійснення теоретико-правового аналізу стану системи цивільного судочинства, що діяла в українських губерніях в першій половині XIX ст., та з'ясувати її основні недоліки. Це може дозволити більш комплексно оцінити ефективність судової реформи 1864 р. та тих змін, що вони спричинили у галузі цивільного процесу.

Виклад основного матеріалу. У Росії на межі XVIII-XIX ст. ще не відбулося остаточного поділу процесуального законодавства на цивільний і кримінальний процеси, хоча стійка тенденція до такого поділу намітилася. Аналогічна ситуація з відсутністю чіткого розподілу процесів мала місце і в Гетьманщині XVIII ст. Проте детальний аналіз норм тогочасних джерел права дозволяє розглядати їх як вже окремі правові галузі.

Цивільне судочинство характеризувалось наявністю різних джерел права щодо регулювання порядку розгляду й вирішення цивільних справ у судах. З цього приводу в «Основних законах Російської імперії» редакції 1802 р. зазначалося: «Імперія Російська управляється на твердій основі позитивних законів, установ і статутів, що виходять від самодержавної влади» (арт. 47). «Основні закони» не дозволяли суддям обґрунтовано приймати постанови на основі звичаїв (арт. 69). Виняток мав місце тільки у випадку застосування місцевих правових звичаїв – коли це було передбачено, а саме: стосовно чужеземців і селян. Це пояснює той факт, що у кількох українських губерніях (Волинська, Подільська, Київська) діяла частина норм Литовського статуту, яка вже не мала характеру закону і розглядалася у рамках звичаєвого права.

Здебільшого закони, на які спиралися при проведенні цивільного процесу в Російській імперії першої половини XIX ст., були застарілими. Переважна більшість з них ґрунтувалася на норми, встановлені Соборним Уложенням 1649 р. і Статутом Військовим 1716 р., зокрема його III частиною «Краткое изображение процессов или судебных тяжб». До цих актів можна додати й указ «Про форму суда», виданий у 1723 р. [7, с. 105].

З опублікуванням Зводу законів Російської імперії і набранням ним чинності з 1 січня 1835 р. цей документ поступово поширював свою дію на всю територію України. Хоча прийняття систематизованого акта, яким став Звід законів, було життєвою необхідністю для узгодження діючого законодавства, яке було різноманітним, казуїстичним і розкиданим по різних нормативних актах, все ж, на думку дореволюційного представника науки цивільного права і процесу І. Енгельмана, «...укладачі Зводу законів під назвою «Законы о судопроизводстве и взысканиях гражданских» (ч. 2 т. X) механічно з'єднали постанови X глави Уложення 1649 р. та суперечливі закони, накази й правила, що з'являлися пізніше» [1, с. 46]. Відсутність точних формувань та наявність законів, які заперечували один одного, мало істотний вплив на якість розгляду цивільних справ у судах.

Цивільне судочинство дореформенного періоду характеризувалося тим, що до компетенції судів відходили не тільки виключно судові, але й адміністративні функції. Так, у повітових судах на Правобережній Україні у 1850-х рр. з 15-и розглянутих справ тільки чотири мали судовий харак-

тер, решта стосувалась функцій адміністративних органів. До компетенції цього суду потрапляли дворянські опікунські справи, здійснення нотаріальних дій, видання грамот, що дозволяли провозити вино, закріплення права нових власників на володіння маєтком. Зазначимо, що повітовий суд спочатку видавав юридичні акти, проводив певні дії нотаріального характеру, що давало підстави для вирішення справ. Державна рада визнавала, що «судові місця, перетворюючись на суддів власних дій, втрачають необхідні властивості суду»[9, с. 61].

Велика кількість судових органів, відсутність чіткого визначення підсудності на законодавчому рівні, робило порядок судочинства більш складним. Будь-яка судова інстанція мала власний звичай застосовувати законодавчі акти у справах, складати судові рішення. Навіть для закінчення справи не існувало єдиного стандарту. З цього приводу один із сучасників подій зазначав, що «...того цивільного судочинства, яке описане у другій частині X тому Зводу законів, ми ще не бачили на практиці» [3, с. 379]. Це призводило до так званого судового розсуду щодо застосування того чи іншого закону під час вирішення справи. В результаті в судовій практиці поширювались випадки зловживань суддів від повітового до губерньського рівня.

Серед найбільш вагомих недоліків тогочасного цивільного судочинства слід відзначити наявність великої кількості порядків судочинства: один загальний, чотири головних і шістнадцять особливих. Це, без сумніву, ускладнювало та бюрократизувало сам процес розгляду цивільних справ. Існував поділ цивільного судочинства на примирливе і примусове. У свою чергу, в примусовому судочинстві виокремлювали позовні справи і справи, що стосувалися права володіння вотчиною. Серед позовних справ можна виділити швидкозакінчувані справи (у випадку невиконня зобов'язань) та справи про завдання шкоди, кривди, самочинне заволодіння майном тощо.

В основі цивільного судочинства знаходилися слідчі засади. Підтвердженням цього є наявність поліцейського провадження шляхом примирювального вирішення цивільних справ (ст. 4, ч. 2 т. 10 Зводу) і судового порядку щодо спірних справ (примусове). Розгляду спірних справ була притаманна присутність певних елементів змагальності, втім вони мали відверто формальний характер.

Процес розпочинався після того, як одна зі сторін робила подання позовного прохання. Проте розпочати процес можна було і без наявності позовного прохання, повідомивши суд поліцією чи органом адміністративної влади, і судовий орган був зобов'язаний зібрати необхідні довідки з метою роз'яснення справи. Через це розгляд справ міг розтягнутися на невизначений час. Довідки слугували засобами до усунення відповідальності за повільність і свавілля, які проявлялися в усьому і особливо при виконанні рішень поліцією [1, с. 49].

Наявність канцелярської таємниці судочинства і вищезазначені особливості розшукового процесу фактично позбавляли позивача і відповідача процесуальних прав. У межах судової підготовки з цивільних справ вони мали лише право подати до суду чотири види документів: прохання, відпо-

віді, заперечення і спростування. Але при розгляді справ кількість різних документів доходила до півтора десятка, що призводило до судової тяганини. Позивач на заявлену вимогу отримував відповідь від відповідача, який, у свою чергу, намагався заперечити вимоги супротивної сторони власними доказами. Процес обміну «змагальними паперами» міг тривати не тільки місяці, а інколи навіть роки.

У випадку, коли суддя визнавав, що кількість поданих документів для вирішення справи є достатньою, то за матеріалами цивільної справи судова канцелярія робила витяг, що називався екстрактом [5, с. 180]. Незгодні з витягом мали право, ознайомившись з екстрактом, звернутися з проханням про внесення доповнень та корегування витягів, що були зроблені зі справи. Це знаменувало завершення підготовчого етапу до розгляду справи. Наступним кроком було визначення підсудності. Цей процес міг тривати від кількох тижнів до кількох місяців.

Справу обговорювали і ухвалювали по ній рішення непублічно. Під час засідання суду відбувалося оголошення секретарем змісту екстракту, після чого ухвалювалось рішення, яке підписувалося членами суду. Враховуючи, що екстракт містив закони, які слугували підставою для вирішення справи, то розгляд справи під час суду фактично обмежувався формальним актом схвалення висновків екстракту.

Надалі справа мала пройти ще через велику кількість інших судових інстанцій. Після розгляду в суді на рівні повіту справа потрапляла до губернської цивільної палати. Далі вона надходила до департаменту Сенату, а згодом – до загальних зборів Сенату. Окремі справи із Сенату могли дійти і до Державної ради. У тому випадку, коли Державна рада скасовувала рішення, справа повинна була знову пройти через всі вищезгадані інстанції [9, с. 63].

Отже, процесуальне законодавство Російської імперії, що діяло на території українських губерній у першій половині XIX ст., порівняно з пореформеним періодом, мало більше недоліків, ніж переваг щодо як судочинства в цивільних справах, так і судоустрою. Суттєвим недоліком цивільного судочинства було існування вимоги, аби казенні та державні майнові палати давали свої висновки у цивільних справах. Поліції надавалося право здійснювати слідство з цивільних справ і вирішувати деякі з них. Були відсутні правила щодо залучення третіх осіб для участі у розгляді цивільної справи. Існували різні терміни щодо подання до суду заперечень, апеляційних скарг тощо. Не було вимоги стосовно обов'язкового викладення у судовому рішенні мотивів, на основі яких воно приймалося. Існували правила щодо стягнення штрафів за подання необґрунтованих позовів та апеляційних скарг. Так, у 1849 р. Волинською губернською цивільною судовою палатою було ухвалено рішення про стягнення штрафу з поміщиці А. Хоєцької, що мешкала у містечку Веледники, тільки через те, що її позов начебто не розкривав сутності справи та до того ж був складений не на гербовому папері [8, арк. 4].

Висновки. Таким чином, населення українських земель, перебуваючи у складі Російської імперії, послуговувалося судами, система яких практи-

чно від останньої чверті XVIII ст. і до судової реформи 1864 р. перебувала у процесі інтеграції до імперських вимог російської верховної влади. Це зумовило наявність одночасно недостатньої та заплутаної правової регламентації судочинства й розгалуженої судової системи, що призводило до затягування розгляду справ на довгий термін, регулярних випадків порушення та нехтування законів з боку суддів, хабарництва, дорожнечі процесу, відсутності єдиної судової практики. Зазначені недоліки стали передумовою для проведення судової реформи 1864 року. Основою даної реформи, що істотно змінила судоустрій і систему судочинства у цивільних справах, став перехід від слідчого до змішаного процесу.

Бібліографічні посилання

1. Гетманцев О. Цивільний процес і наука цивільного процесуального права в першій половині XIX ст. / О. Гетманцев // Науковий вісник Чернівецького університету. – Сер. Правознавство. – Вип. 492. – 2009. – С. 44 – 51.
2. Гетманцев О. Цивільний процес як форма здійснення правосуддя / О. Гетманцев // Наше право. – 2004. – №1. – С. 75 – 83.
3. Горев В. Практическое руководство по русскому гражданскому судопроизводству / В. Горев. – Санкт-Петербург.: Издательский Дом Анисимова, 1914. – 559 с.
4. Дмитриев Ф. История судебных инстанций и гражданского апелляционного производства от Судебника до учреждения о губерниях / Ф. Дмитриев. - М.: Т-во Тип. А. Мамонтова, 1859. – 418 с.
5. Исаченко В. Гражданский процесс. Практический комментарий / В. Исаченко. // Санкт-Петербург.: Типография Меркушева, 1912. – 601 с.
6. Развитие русского права в первой половине XIX века / Под ред. Е. Скрипилова. - М.: Наука, 1994. – 316 с.
7. Развитие русского права во второй половине XIX — начала XX века / Подред. Е. Скрипилова. — М.: Наука, 1997. – 397 с.
8. Центральний державний історичний архів України (ЦДАК). – Ф. 442. - Оп. 160. – Спр. 431. Дело об отклонении прошения помещицы А. Хоецкой.
9. Щербина П. Судебная реформа 1864 г. на Правобережной Украине / П. Щербина. — Львов: Вища школа, 1974. – 191 с.

Стецюк Б. Р. Некоторые аспекты гражданского судопроизводства в Украине в дореформенный период. Исследуются основные стадии гражданского процесса на украинских землях Российской империи в первой половине XIX ст., раскрываются его недостатки.

Ключевые слова: гражданское судопроизводство, Российская империя, судебная реформа.

Stetsyuk B. R. Some aspects of civil procedure in Ukraine in pre-reforming period.

The basic stages of civil procedure are investigated on Ukrainian lands of the Russian empire in the first half of XIX of century, his defects open up.

The population of Ukrainian lands, being a part of the Russian Empire submitted the jurisdiction of the courts system which virtually from the last quarter of the eighteenth century to the judicial reform in 1864 was in the process of integration with the Russian imperial claims of sovereign power. This led to the availability of both inadequate and confusing legal regulation proceedings and extensive court system, resulting the delays in proceedings for the long term, regular violations and disregard of the law by judges, corruption, high cost of the process, lack of a common judicial practice. These shortcomings are a prerequisite for judicial reform in 1864. The basis of the reforms that significantly changed the judicial system and the legal system in civil cases is the transition from the investigator to the mixed process.

Keywords: civil proceedings, the Russian Empire, judicial reform.

Надійшла до редакції 18.07.2013

Телькінєна Т. Е.

кандидат історичних наук, доцент
(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

УДК 342.7

**ПОЛІТИЧНІ ПРАВА І СВОБОДИ СТАНУ ДВОРЯН
В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ ЯК ПРЕДМЕТ ЛОБІЮВАННЯ
НА ЕТАПІ ПІДГОТОВКИ ПРОЕКТУ ЗАГАЛЬНОГО
ПОЛОЖЕННЯ ПРО СЕЛЯН, ЩО ВИЙШЛИ ІЗ КРІПОСНОЇ
ЗАЛЕЖНОСТІ
(квітень 1856р. – серпень 1859р.)**

У статті здійснено реконструкцію відносин лобіювання прийняття нормативних актів для закріплення у них нових політичних прав стану дворян в Російській імперії на етапі розробки законопроекту про селян, що вийшли із кріпосної залежності від 19 лютого 1861р.

Ключові слова: лобіювання, політичні права і свободи, клопотання, стан дворян, губернські комітети з поліпшення та облаштування побуту поміщицьких селян.

Постановка проблеми. Акцент на вивченні історії лобіювання в Російській імперії середини ХІХ ст. саме політичних прав і свобод стану дворян обумовлено наступним. Державою врешті-решт було взято до уваги пропозиції дворянського стану (губернських комітетів з поліпшення та облаштування побуту поміщицьких селян, так званих депутатів до Редакційних комісій другого запрошення у лютому 1860 р., М.П. Позен) щодо модернізації урегулювання земельних відносин, про що свідчить робота тимчасово створених органів у селянських справах та підписаний імператором 19 лютого 1861 р. закон [6, с. 63-124]. Але усі дворянські проекти щодо розширення політичних прав цього стану законодавцем було рішуче відхилено.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Відповідна прерогатива викликана також тим, що автори фундаментальних досліджень з соціально-політичної історії Російської імперії [6; 9] більшу увагу приділяли діям дворян протягом кінця 1850-х – початку 1860-х рр. задля захисту саме економічних прав стану. На початку ХХІ ст. вийшли друком роботи, де більш пильно розглядаються спроби осіб, що належали до стану дворян, чинити тиск на органи влади з метою розширення станових політичних прав [5; 19]. Але при цьому, на наш погляд, більшістю авторів стан дворян традиційно розглядається як аутсайдер в політичній історії. Навіть настільки маргіналізують цю групу підданих, що протиставляють її суспільству в цілому [2]. А хіба ця група землевласників не є частиною суспільства?

Мета: реконструювати відносини лобіювання прийняття нормативних актів для закріплення у них нових політичних прав стану дворян в Російській імперії на етапі розробки законопроекту про селян, що вийшли із крі-

посної залежності від 19 лютого 1861р.

Основна частина. На середину XIX ст. стан дворян, у порівнянні з іншими станами підданих в Російській імперії, мав більше законних прав для вчинення дій з лобіювання поліпшення свого правового статусу шляхом укладання звернень, клопотань та надання їх до визначених законом установ. Відповідне право могло бути реалізоване дворянами згідно до Маніфесту від 6 грудня 1831 р. Про порядок Дворянських зібрань, їх вибори та несення служби в них [14]. В особистому порядку дворяни могли звертатися до запроваджуваної відповідно до маніфесту «Про створення Державної ради» від 1 січня 1810р. [13, розд. VIII] у її складі Комісії прохань, яка розглядала три види звернень: скарги, клопотання щодо нагород, проекти.

Дворяни, що бажали вплинути на реформування законодавчого забезпечення прав стану, до якого входили, використовували й інші методи лобіювання відповідного предмету: укладання відомими особистостями (дворянами, що вже, зазвичай, не обіймали посад у державних установах) записок-проектів та їх розповсюдження ними та їх друзями, знайомими у колі вищих чиновників та усіх, хто мав доступ до імператорського двору.

Із започаткуванням загальної правової реформи в Російській імперії з'явилися нові можливості для лобіювання законних інтересів стану дворян. Так, 13 квітня 1856р. було надруковано циркуляр МВС і в такий спосіб основним пунктам березневої імператорської промови-експромту перед представниками московського дворянства було надано публічного характеру. Грунтуючись на словах імператорського маніфесту про те, що глава держави «бажає облаштувати внутрішній порядок в Росії», міністр закликав губернаторів та губернських маршалків сприяти такій політиці [8, с. 123]. Таким чином, імператор власною промовою, а потім і через циркуляр МВС пропонував корпорації дворян прийняти участь, поки що за невизначеними правилами, у підготовці змін чинного законодавства, яким визначалися майнові права та обов'язки дворян-дідичів і сільських обивателів, що були прикріпленими до їх землі. Максимальне розширення, аж до невизначеності, напрямків передбачуваної правової реформи, яке мало місце на публічному рівні, більш конкретно їх визначення Олександром II в усній формі і стихійне розповсюдження його слів у формі чуток давали можливість загалу дворян по різному трактувати наміри глави держави. З одного боку, начеб то передбачалось, що дворяни-землевласники добровільно відмовляться від станових майнових привілеїв, а держава, в свою чергу, захищатиме їх інтереси шляхом законодавчого закріплення таких змін у правовідносинах власності на землю, які б були вигідними в першу чергу для даної групи підданих. З іншого – чутки, що пройшли шлях від столиць до провінції трансформувалися у майже картини апокаліпсису, що наближається. Та частина дворян, що мала найбільш високий рівень загальної та правової культури, могла зрозуміти циркуляр МВС як проголошення широкомасштабної реформи правової системи Російської імперії.

Деякі дворяни використали такі кроки органів влади для лобіювання змін в механізмі держави та надання стану дворян нових політичних прав, про що свідчать тексти записок М.П. Позена «Про систему поліпшення ос-

новних предметів державного управління» 7 квітня 1856р., М.О. Безобразова «Про необхідність скликання Загального зібрання Сенату», яку було надано Я.І. Ростовцеву 17 травня 1856 р. Зрозуміло, що дані звернення, які було подано імператору у квітні-травні, були результатом роздумів не декількох днів чи тижнів, вони мала підґрунтям усталені погляди, сформовану відповідним чином правосвідомість, а промова 30 березня була лише офіційним дозволом на їх легітимізацію.

Якщо перший з авторів пропонував створити Комітет під головуванням імператора та у складі усіх міністрів, головноуправляючих, декількох призначених сановників (додати «свіжої крові»). У такий спосіб відкривалася б лише невеличка шпаринка для осіб, що входили до невеликого кола дворян, наближених до глави держави. При цьому, визначення автором компетенції глави держави мало суперечливий характер. Одночасно йшлося про необмеженість імператорської влади та віднесення до його повноважень «лише головних та вищих питань у законодавчому та виконавчому порядку», що фактично призводило до її суттєвого звуження [основні положення записки див.: 5]. Безумовно, що свідомо М.П. Позен не ставив за мету розширення політичних прав стану дворян за рахунок обмеження повноважень абсолютного монарха: дописувач, скоріш за все, хотів «розвантажити» главу держави і у такий спосіб підвищити якість управлінських рішень на найвищих шаблях влади. Але законодавче закріплення його пропозицій призвело б до фактичного обмеження абсолютної монархії в Російській імперії.

То М.О. Безобразов пішов значно далі і пропонував запровадити об'єднане Загальне зібрання Сенату, до складу якого входили б не тільки призначені сенатори, але й обрані від 10 округів, на які б було поділено Росію, радники від дворян, міських обивателів Архангельська, Астрахані, Риги, промисловців, бірж Санкт-Петербургу, Москви, Варшави, Одеси [основні положення записки див.: 5]. До компетенції Загального зібрання у проекті було віднесено прийняття законів.

Але імператор очікував від дворян ініціатив щодо позбавлення цієї соціально-юридичної групи станових привілеїв та «покращення долі своїх селян» [цитати з листа до великої княгині Олени Павлівни наприкінці 1856р. див.: 6, с.67].

Протягом 1857 р. законодавцем було визначено режим співпраці із станом дворян: 3 січня 1857 р. створено Таємний комітет у селянських справах, 5 грудня того ж року згідно до царського рескрипту до Санкт-Петербурзького генерал-губернатора П.М. Ігнат'єва, – губернські комітети дворян з поліпшення та облаштування побуту поміщицьких селян [16], а протягом наступного 1858 р. такі ж комітети утворювали по 46 губерніях Європейської Росії. Циркулярами МВС визначалася компетенція губернських комітетів [15, с. 167-168]. Навіть за умов обмеження сфери реформування лише майновими відносинами, дворяни, що мали активну громадянську позицію, губернські комітети дворян вчиняли дії, спрямовані на розширення політичних прав свого стану.

Одна з особливостей змісту відносин лобіювання в Російській імперії

середини ХІХ ст. полягала в тому, що законодавчі ініціативи стану дворян (окремих осіб та груп) були відповідями на ініціативи з боку держави. На наш погляд, це не свідчить про інтелектуальний застій в колі дворян або про відсутність станових амбіцій, політичної волі (у більшості осіб, що входили до нього). Прикладом може слугувати історія створення губернських комітетів дворян з поліпшення побуту поміщицьких селян.

Дворяни Катеринославської губернії одразу після оприлюднення імператорських рескриптів проявили ініціативу і зацікавленість у підготовці пропозицій щодо підготовки законопроекту реформи, але як законотворчі піддані бажали дотримуватися при цьому закону. Так, маршалок Олександрівського повіту граф В.Канкрін, спеціально приїздив до Катеринослава, щоб порадитись з губернським маршалком Г. Нечаєвим, однак не застав його в місті і звернувся за дозволом до віце-губернатора, щоб розпочати консультації з дворянами свого повіту щодо оголошеної реформи правовідносин власності на землю. Проте, В.Канкріну відмовили, посиляючись на відсутність відповідних розпоряджень від генерал-губернатора О. Строганова. Брати Андрій та Ілля Миклашевські, маршалки Новомосковського та Катеринославського повітів, теж намагалися отримати аналогічний дозвіл [4].

Згідно до законодавства органи станового та місцевого самоврядування в Російській імперії задля відкриття своїх зібрань мусили звертатися за дозволом до місцевої адміністрації [14, пп. 2,5 від. 1 розділу 1], а відповідно до традиції будь-яку ініціативу узгоджували із владою. Можна іронічно ставитися до того, що дворяни, яких було у той чи інший спосіб залучено до законотворчої діяльності під час підготовки реформи 1861р. скрупульозно намагалися дотримуватися «легальності» своїх дій. Деяких з них можна звинуватити у відсутності куражу у відстоюванні політичних станових прав, але варто пам'ятати про конкретно-історичні умови, в яких вони жили, коли будь-яка самостійно ініційована громадська активність «не віталась». Варто пригадати слова К.Д. Кавеліна, який лише чотирма роками раніше, при укладанні своєї Записки серед можливих наслідків для себе передбачав в'язницю, Сибір або шибеницю. Але в першу чергу, нам би слід акцентувати на тому, що така законотворчість деяких дворян корелюється не тільки з їхнім інстинктом самозбереження, але й з банальною звичкою дотримуватися принципу *Dura lex, sed lex*: закон суворий, але це закон.

В той же час, окремі дворяни-землевласники значно раніше започаткування розробки проекту Загального положення про селян, які вийшли з кріпосної залежності, проявляли ініціативу щодо створення на місцевому рівні комітетів з поліпшення побуту сільських обивателів, яких було прикріплено до земель дідачів. Наприклад, ще 1847р. О.І. Кошелев поширював серед дворян Рязанської губернії відповідну пропозицію. Коли він наштотував на її неприйняття губернським маршалком, то звернувся (1850р.) до тодішнього міністра внутрішніх справ Л.О. Перовського [7], який теж йому відмовив. Зрозуміло, що такі дії маршалка та міністра були не тільки проявом їхньої правосвідомості, але в першу чергу – загальнодержавної політики з питання реформування правових відносин між дворянами та

прикріпленими до землі сільськими обивателями. Ініціатива О.І. Кошелєва не була поодиноким: зокрема, знайомий з ним Д.М. Свербеєв (юрист за освітою, служив, зокрема, у Міністерстві закордонних справ, з 1830 р. – надвірний радник у відставці, разом з дружиною тримав один з відомих в Москві літературних салонів, що на той час виконували роль громадських форумів), який не був байдужим щодо суспільних проблем теж висловлював подібні думки. Свої ініціативи О.І. Кошелєв та Д.М. Свербеєв обговорювали шляхом листування.

Паралельно з названими вище адміністративними заходами держави, що проводилися протягом 1857-58 рр., деякі дворяни продовжували укладати петиції щодо зміни обсягу саме політичних прав та свобод, в першу чергу, дворянського стану. Така наполегливість має прагматичне підґрунтя: автори подібних петицій були землевласниками і керувалися власним досвідом. Вони пропонували такі проекти реформування органів місцевого управління, які б, за їх переконанням, сприяли розбудові цивілізованого механізму регулювання правовідносин між дідичами та сільськими обивателями, що отримують особисту свободу, без якого проживання перших у своїх маєтках у пореформений час не мало шансів бути комфортним і небезпечним.

Так, М.П. Позен запропонував черговий проект (в науковий обіг введено під назвою «Друга записка про заходи щодо звільнення кріпосних селян», яку 1857р. автором передано особисто імператору під час його перебування у Києві), де пунктами 19-28 визначено вертикаль адміністративних органів «для управління селянами, що були поселені на землях дідичів», де посадові та службові особи обираються з сільських обивателів та дворян, а до складу вищого в даній системі органу входять сановники, губернські маршалки, голови губернських комітетів дворян з покращення побуту поміщицьких селян [10, с. 92-95]. Автором передбачалось надання права участі у розробці відповідного законопроекту губернським маршалкам та головам губернських комітетів дворян з покращення побуту поміщицьких селян. Бачимо, що полтавський дідич при визначенні складу вищеназаних органів намагався витримати паритет між станами дворян, сільських обивателів та державою і не здійснював виключно корпоративне лобіювання політичних прав. М.П. Позен пропонував тогочасну тимчасову практику залучення представників стану дворян до участі у розробці законопроекту зробити постійною та розширити коло таких осіб за рахунок залучення губернських маршалків.

Особи, що входили до стану дворян та мали активну громадянську позицію, але при цьому були і законослухняними підданими, лобіюючи протягом 1856-1858рр. розширення політичних прав своєї соціально-юридичної групи, користалися для цього будь-якою нагодою. Зокрема, закликами з боку держави в особі імператора під час його поїздки у серпні-вересні 1858 р. десятьма губерніями на адресу губернських комітетів дворян з поліпшення побуту поміщицьких селян активізувати свою діяльність щодо розробки пропозицій до законопроекту проголошеної реформи майнових правовідносин сільських обивателів та дідичів. Наприклад, найбільший землевласник та найзаможніший промисловець в центрі європейської частини Російської

імперії, С.І. Мальцов у своїй записці (вересень 1858 р.) пропонував запровадити «законодавчий Комітет», до складу якого входили б дворяни, обрані за квотою по два від кожної губернії [1; 5]. З одного боку, така ініціатива вкладалася в русло обіцянок імператора провінційному дворянству запросити до столиці по два представника від кожного губернського комітету з метою обговорення їх пропозицій щодо відповідної реформи. З іншого, – автор передбачав формування не тимчасового дорадчого органу, а постійно діючого загальнодержавного станового представництва. Отже, окремими представниками стану дворян пропонувалося модернізувати у комплексі майнові та державно-владні відносини.

В деяких роботах з соціально-політичної історії Росії [5; 19] і до цього часу є поширеним твердження про те, що проекти другої половини 1850-х рр. щодо істотного розширення обсягу політичних прав і свобод стану дворян були проявом інтересів лише мало чисельної групи аристократів, великих землевласників, а не стану в цілому. Зі свого боку хотілось би сказати наступне. Якщо в провінційних комітетах ідея запровадження виборного представницького органу законодавчої влади і не мала загальної підтримки (хоча дане питання потребує глибокого дослідження у регіональному вимірі та з широким використанням ще не введених до наукового обігу джерел), то переконання у необхідності широкого залучення стану дворян до підготовки законопроекту передбачуваної реформи, невдоволення запровадженою на той час МВС процедурою обговорення урядового проекту, зокрема її непрозорістю, нехтуванням пропозицій, що висловлюються різними групами в губернських комітетах мали місце у всіх губернських комітетах. Про відповідні настрої свідчать ті ж регіональні дослідження [наприклад: 4; 11]. На наш погляд, від активної участі на місцевому рівні у підготовці законопроекту реформи загальнодержавного рівня не так вже й далеко до усвідомлення необхідності власної участі у формуванні та роботі загальноросійського представницького органу.

Реконструювати дії окремих осіб, що належали до стану дворян щодо чинення тиску на законодавця з метою прийняття законів, які б відповідали їх інтересам, неможливо без аналізу правосвідомості даної соціально-юридичної групи підданих. Введені до наукового обігу матеріали, що зафіксували роботу губернських комітетів протягом 1858-1859 рр. дають змогу говорити про правосвідомість, як видається, не тільки їх членів, але й стану дворян в цілому.

Під час роботи у губернських комітетах дворяни зосередились, що цілком відповідало визначеній законом їхній компетенції, на лобіюванні станових економічних прав. В ході дискусій лунали заклики окремих осіб (щодо рівня їх масовості не маємо наразі даних) дотримуватися принципу справедливості, тобто враховувати інтереси як сільських обивателів так і дворян у розроблюваному законопроекті реформи, зберігати баланс інтересів усіх суб'єктів правовідносин власності. Так, К.О. Роцаковський, херсонський поміщик, не був членом губернського комітету, але займав активну громадянську позицію, яку висловив, зокрема, на сторінках Журналу землевласників у декількох статтях [18], а катеринославський помі-

щик, письменник, генерал-майор М.Б. Герсеванов був відомий своєю книжкою, виданою 1860 р. у Берліні « Про соціалізм редакційних комісій. Листи до їх голови, генералу Ростовцеву, від дідича Катеринославської губернії». Навряд, особи, що усвідомлювали необхідність законодавчого закріплення паритету між дворянами-дідичами та сільськими обивателями, що отримують особисту свободу, як суб'єктів земельних відносин, могли не сприймати ідеї адміністративної реформи, якою б передбачалось надання вище згаданим суб'єктам певних політичних прав. Тим більше, що ґрунтуватися такі погляди могли на суто прагматичних розрахунках: після введення у дію нових законів дворянам-дідичам довелося б, як і раніше, мешкати поруч із сільськими обивателями. При цьому, виходячи із конкретно-історичних умов Російської імперії середини ХІХ ст., було б дивним чекати від більшості дворян згоди й на баланс політичних інтересів їх та сільських обивателів, але це вже дещо інше питання.

Покажемо є ставлення дворянського загалу до питань процедурного характеру: наполягання на публічному характері обговорення проекту реформи, за проведення неформальних дискусій з урахуванням усіх думок, тобто за свободу слова. Така принципова позиція комітетів в декількох губерніях навіть змусила органи влади визнати відповідні вимоги стану дворян. Якщо циркулярами МВС від 5 та 21 січня 1859р. заборонялися присутність на засіданнях губернських комітетів сторонніх осіб (після випадку в Самарській губернії) та літографування або ж друк постанов комітету чи витягів з них не тільки в пресі, але й навіть для самих членів комітетів (після випадку в Тверському комітеті) [12, с. 297-298]. То 3 березня новим циркуляром МВС №49 дозволено для членів комітетів літографувати матеріали засідань (якщо його роботу ще не було завершено), але кількість примірників визначав губернатор [Там само, с. 298].

Подекуди губернські комітети не обмежувалися пропозиціями лише до проекту закону про реформу земельних правовідносин. Найбільш відомим із таких задокументованих проектів є пропозиції відповідного комітету Тверської губернії щодо необхідності проведення комплексного реформування правової системи Російської імперії: адміністративної, судової тощо [3, с. 254-258].

Слід зазначити, що паралельно із підготовкою проекту Загального положення про селян, що вийшли з кріпосної залежності імператором, главами міністерств Російської імперії та їх чиновниками визначалися напрямки адміністративної реформи, яку передбачалося провести одразу після набуття чинності названого вище закону, та розроблялося відповідне їй законодавче забезпечення [17]. Дане питання наразі не є предметом розгляду, але на перебіг подій з підготовки реформи системи адміністрування на місцях певним чином вплинули і проекти, про які йшлося раніше.

Хоча впродовж квітня 1856р. – серпня 1859р. до розробки законопроектів про повітове управління не залучались ані Дворянські зібрання або їх очільники ані губернські комітети з поліпшення побуту поміщицьких селян, але, зрозуміло, що чиновники різного рангу не могли не брати до уваги відомі у їх колі негативні настрої більшості стану дворян щодо перспективи

посилення впливу держави на формування системи місцевого управління. Видається очевидним, що відмова держави від запровадження інституту повітового начальника [17, с. 576, 577, 595]. та розробка проекту закону «Про господарче-розпорядче управління в повіті» теж корелювалися діями дворян з лобіювання збільшення обсягу політичних прав свого стану.

Висновки. Отже, на підставі зазначеного вище можна зробити наступні висновки. Інститут лобіювання в Російській імперії станом на середину XIX ст. мав переважно політичний характер, хоча існували закони, якими сегментарно регулювалися відповідні суспільні відносини. Враховуючи те, що на середину XIX ст. за формою державного правління Російська імперія була абсолютною монархією, головним об'єктом лобіювання законодавчого закріплення за станом дворян нових політичних прав був імператор. На час проведення правових реформ новими об'єктами відповідного тиску стали комісії міністерства внутрішніх справ.

Найбільш активними суб'єктами лобіювання названого вище предмету протягом періоду, який визначено хронологічними рамками даної статті, виступали окремі особи, що входили до стану дворян та члени тимчасово створених губернських комітетів з покращення побуту поміщицьких селян. Серед проаналізованих наразі дій у період з 30 березня 1856 – до серпня 1859р. з боку суб'єктів лобіювання ухвалення законів, якими б надавалися стану дворян нові політичні права, превалювали прямі методи здійснення такого виду діяльності. Автори більшості петицій, наприклад, М.П. Позен, члени губернських комітетів з покращення побуту поміщицьких селян мали можливості безпосереднього контакту з представниками влади. Розширення політичних прав стану дворян, як предмет лобіювання у зазначений період, можна конкретизувати: розширення участі корпорації дворян у формуванні та діяльності органів місцевого управління та надання стану реального права участі у законотворчості.

Зміст відносин лобіювання названого вище предмету протягом строку з березневої 1856 р. промови імператора і до початку спільного обговорення наприкінці серпня 1859 р. обраними членами від губернських комітетів з поліпшення побуту селян та постійними членами Редакційних комісій законопроекту реформи правовідносин власності полягав у наступному. З одного боку, держава, головним чином, в особі імператора, чинила тиск на стан дворян (як в особі губернських маршалків так і загалом в цілому) задля отримання від них згоди на добровільне і достатньо швидке позбавлення величезних майнових пільг (на той час вже морально й економічно застарілих) у правовідносинах з прикріпленими до їхніх земель сільських обивателів. З іншого боку, окремі особи, що входили до стану дворян, члени губернських комітетів намагалися чинити тиск на законодавця (певною мірою – на міністерство внутрішніх справ) з метою прийняття таких правових актів, які б закріпили за дворянами нові політичні права та свободи. Такі спроби мали місце у контексті лобіювання одночасного внесення змін до чинного законодавстві, яким визначалися особисті, економічні та політичні права дворян та сільських обивателів.

Відповідні індивідуальні та колективні дії дворян, з одного боку, не

мали значного ефекту (на той час поки що не були взяті до уваги законодавцем), що, певною мірою, корелювалося відсутністю у них досвіду публічної діяльності, територіальною розпорошеністю губернських комітетів. З іншого – держава відмовилась від адміністративної реформи на засадах травневого 1858р. проекту реформування повітових органів управління. 27 березня 1859р. створеною Комісією щодо повітових установ у складі чиновників міністерств внутрішніх справ, державного майна, юстиції на чолі з М.О. Мілютіним (товариш міністра внутрішніх справ) було розпочато укладання проекту закону «Про господарче-розпорядче управління в повіті», що врешті-решт і призвело до запровадження 1864р. земських установ. У такий спосіб дворяни домоглися розширення не тільки власних політичних прав, але й сільських обивателів. Відповідні дії вчинялися, зазвичай, із прагматичних міркувань. Окрім цього, МВС вимушено було корегувати режим роботи губернських комітетів з поліпшення побуту поміщицьких селян із урахуванням прецедентів, що мали місце в окремих регіонах.

Бібліографічні посилання

1. Александр II — Константину Николаевичу, 16 августа 1858. № 26. Кострома. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://feb-web.ru/feb/rosarc/ra2/ra2-1662.htm>.
2. Арсланов Р.А. Либеральный проект освобождения крестьян в России [Електронний ресурс] / Р.А. Арсланов // NB: Исторические исследования. — 2012. - № 2. - С.1-49. Режим доступу: http://e-notabene.ru/hr/article_460.html.
3. Викладення усіх основних положень проекту Тверського губернського комітету на підставі тексту оригіналу див.: Джаншиев Г.А. Эпоха великих реформ: : Том 1./ Г.А. Джаншиев. — М.: Издательский дом «Территория будущего», 2008. (Серия .Университетская библиотека Александра Погорельского.). — 480 с.
4. Доброгорська Н.В. Пропозиції катеринославського дворянства в обговоренні селянської реформи 1861 р. [Електронний ресурс] / Н.В. Доброгорська // Історія і культура Придніпров'я (збірка наукових праць) : Збірник праць / - Київ, 2009.- 500 с. Режим доступу: hitalka.net.ua/textbooks/1/p_5660.html.
5. Долбилов М.Д. Сословная программа дворянских «олигархов» в 1850—1860-х годах [Електронний ресурс] / М.Д. Долбилов // Вопросы истории. — 2000. — № 6. Режим доступу: <http://annales.info/rus/small/oligarh.htm>.
6. Детальний аналіз див.: Зайончковский П. А. Отмена крепостного права в России / П.А. Зайончковский — М: Просвещение, 1968. — 368 с.
7. Записки Александра Ивановича Коселева (1812-1883 годы). С семью приложениями. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://dugward.ru/library/koshelev/koshelev_zapiski.html#000. Додаток перший.
8. Записки князя Дмитрия Александровича Оболенского. :[Електронний ресурс] – СПб.:Издательство Санкт-Петербургского института истории РАН «НесторИстория», 2005. – 504 с. Режим доступу: http://www.nestorbook.ru/mod_cat/files/obol.pdf.
9. Захарова Л.Г.Самодержавие и отмена крепостного права в России 1856-1861/ Л.Г. Захарова. – М.:Изд-во МГУ,1984. – 256с.
10. Конец крепостничества в России (документы, письма, мемуары, статьи). [Електронний ресурс] М.: Изд-во МГУ, 1994. Режим доступу: <http://www.illuminats.ru/component/content/article/28--xvii-xx/892-project-mp-posen-on-the-abolition-of-serfdom-in-russia>.
11. Літвінова Т.Ф. та Гріщенко К.С. «Поміщики кріпосники» Південної України як прихильники селянської емансипації: спроба подолання історіографічної традиції / [Електронний ресурс]. Режим доступу: histans.com/JournALL/chornlit/chornlit_2011_5/19.pdf.
12. Материалы для истории упразднения крепостного состояния. – Т. 1. – 416с.
13. ПСЗ-І. Т.31.№26064.

14. ПСЗ-ІІ. Т.6. Отд.2. №4989.

15. Компетенцію було визначено Програмою занять губернських комітетів, яку прийняв, за погодженням із Олександром ІІ, Головний комітет та розіслав до губернаторів разом із циркуляром МВС від 21 квітня 1858р.: участь у розробленні та реалізації реформи правового статусу сільських обивателів та дворянського стану. Див.:Сборник правительственных распоряжений по устройству быта крестьян, вышедших из крепостной зависимости. [Електронний ресурс] - Т. 1. - 3-е изд. - СПб.: Типография МВД, 1869. Режим доступу: http://forum.yurclub.ru/index.php?s=a440a8136e8de4a1f53cfc098f3b32a&app=downloads&module=display&section=download&do=confirm_download&id=4833.

16. Рескрипт до Санкт-Петербурзького військового генерал-губернатора // Там само. – С.4-5.

17. Відповідно до проектів реформ повітового управління і поліції та установ для вирішення спорів між дідичами та селянами, що були запропоновані губернаторам для ознайомлення, циркуляром МВС від 16 травня 1858р., повітовому начальнику безпосередньо підпорядковувались повітова поліція та повітові установи для розгляду спірних справ між дворянами - дідичами та сільськими обивателями. Його влада майже нічим не обмежувалась. Соловьев Я.А. Записка сенатора Я.А. Соловьева о крестьянском деле. Глава четвертая. / Я.А. Соловьев // Русская старина. – 1882. – №3. – С.561-596.

18. Роцаковский К. Мысли о применении основных начал к действительному улучшению быта помещичьих крестьян Новороссийского края // Журнал землевладельцев. – 1858. – № 6. Июль. – С. 39-66.

19. Христофоров И.А. »Аристократическая» оппозиция Великим реформам (конец 1850 – середина 1870-х гг.)/М.:ООО «ТИД Русское слово-РС», 2002. – 432с., ил.

Телькинена Т.Э. Политические права и свободы сословия дворян в Российской империи как предмет лоббирования на этапе подготовки проекта Общего положения о крестьянах вышедших из крепостной зависимости (апрель 1856г. – август 1859г.). В статье осуществлено реконструкцию отношений лоббирования принятия нормативных актов для закрепления ними новых политических прав сословия дворян в Российской империи на этапе разработки законопроекта про крестьян вышедших из крепостной зависимости от 19 февраля 1861г.

Ключевые слова: лоббирование, политические права и свободы, ходатайства, сословие дворян, губернские комитеты по улучшению и обустройству быта помещичьих крестьян.

Telkinena T. E. Political rights and freedoms of noblemen in the Russian empire as the object of lobby on the stage of preparation of project of General law on peasants, who were not serfs anymore (april 1856 – august 1859 years)

The purpose of this article is to reconstruct relations of lobbying of acceptance of legal acts for fixing in them new political rights for the state of noblemen in the Russian empire on the stage of development of bill about peasants, which went out from fortress dependence on 19 of February, 1861 year.

Institution of lobbying in the Russian empire on the middle of XIX century had mostly political character, through existed laws in which were regulated such social relations.

The table of contents of lobbying relations of expansion of political rights for the state of noblemen in the Russian empire during the period marked in the name of this article consisted in the following. From one side, the state, mainly, in the person of emperor, put pressure on the state of noblemen (as in the person of province marshalkiv so on the whole) to get from them a receipt consent on voluntarily and rapid enough privation of enormous property privileges (by then already morally and economic ramshackle) in legal relationships with fastened on their earths rural inhabitants. On the other side, individuals which were included in the state of noblemen, the members of province committees tried to put pressure on a legislator (to a certain extent - on the department of internal affairs) with the purpose of acceptance of such legal acts which would fasten new political rights and freedoms for noblemen. Such attempts took place in the context of lobbying of the simultaneous putting changes to the current legislation, which determined the personal, economic and political rights for noblemen and rural inhabitants. The proper individual and collective actions of

noblemen, from one side, didn't have a considerable effect (on that period of time were not accepted by the legislator), that, to a certain extent, correlated absence of experience of public activity for them, territorial position of province committees.

From the other side the state gave up administrative reform on principles of May 1858 project of reformation of province departments of management by creation of Commission about province establishments on 27 of March, 1859 year in composition the officials of ministries of internal affairs, state property, justice, with M.O. Milyutinim as the head (comrade of minister of internal affairs) and were started the creation of project of law «About an economic prescriptive management in a district», that finally resulted in creation of province establishments in 1864 year. With the help of such method noblemen obtained expansion of not only their own political rights but also rural inhabitants. The proper actions were accomplished, usually, from the pragmatic reasons. Except this, department of internal affairs were mode to change the way of work of province committees to improve the way of life of squire peasants paying attention to the precedents which took place in separate regions.

Key words: *lobby, political rights and freedoms, solicitor, noblemen, province committees on an improvement the way of life of peasants of squires.*

Надійшла до редакції 29.10.2013

Войтанович О. Й.

аспірант

(Запорізький національний університет)

УДК 340.1

ВПЛИВ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ НА НАЦІОНАЛЬНУ ПРАВОВУ СИСТЕМУ: АСПЕКТИ ТЕОРІЇ

Досліджено вплив процесів глобалізації на національну правову систему. Здійснено теоретичне узагальнення чинників, які впливають на правову систему України у сучасному світі. Визначено правові засади залучення України до процесів глобалізації. Проаналізовано вплив глобалізації на процеси правотворчості, правореалізації та правозастосування. Сформульовано пропозиції щодо подолання негативного впливу глобалізації на національну правову систему: удосконалення правових механізмів захисту національних інтересів, законодавче визначення зовнішньополітичного курсу України як суверенної держави з урахуванням думки народу, правове виховання громадян у дусі поваги до національної державності, прав і свобод співгромадян.

Ключові слова: *глобалізація, правова система, правотворчість, правореалізація, правозастосування, захист, національні інтереси, правові засади.*

Постановка проблеми. Правова система України розвивається в умовах світових процесів глобалізації, утворення нових міждержавних об'єднань, посилення ролі міжнародних інституцій, активного впливу міжнародного права на національну економіку, політику та правову сферу.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Різні наукові підходи до визначення глобалізації розробляли у своїх працях такі відомі науковці: З. Бжезінський, О. Волович, С. Зуєв, А. Івановський, О. Литвиненко, Є. Макаренко, А. Манойло, В. Попов, Е. Роговський, І. Сопіга, А. Уткін, Т. Фрідман, О. Фурса, Ю. Яковец та ін. Феномен правової системи є предметом дослідження багатьох вітчизняних

та зарубіжних науковців, серед яких: В. Бабкін, І. Голосніченко, А. Заєць, О. Зайчук, В. Каменська, В. Лазарєв, О. Менюк, О. Мурашин, О. Петришин, П. Рабінович, А. Ратінов, В. Сальников, А. Семітко, О. Скакун, О. Скрипнюк, В. Селіванов, Ю. Тодика, В. Толстенко, Л. Удовика, М. Цвік та інші. Проте, питання впливу глобалізації на національну правову систему залишається малодослідженим і потребує окремої уваги, враховуючи стрімкий розвиток глобалізаційних процесів у світі та необхідність захисту національних інтересів від негативного впливу глобалізації.

Враховуючи вищезазначене, дослідження впливу глобалізації на національну правову систему є актуальним і має як теоретичне, так і практичне значення.

Метою статті є загальнотеоретичне дослідження впливу глобалізації на національну правову систему.

Виклад основного матеріалу. Науковці по-різному визначають поняття правової системи. Так, М. Цвік та О. Петришин визначають правову систему як сформовану під впливом об'єктивних закономірностей розвитку суспільства сукупність усіх його правових явищ, які перебувають у стійких зв'язках між собою та іншими соціальними системами. Причому до основних рис правової системи вчені відносять те, що правова система має досить стійкий характер у часі. Риси, яких вона набуває в перебігу історичного процесу, формуються протягом тривалого часу, мають стійкий характер та не можуть бути змінені у стислий строк. У разі зміни державних форм організації суспільства (розпад держави, втрата незалежності, об'єднання або роз'єднання) правові системи зберігають свою сутність та основні риси [1, с. 560-561].

Елементами правової системи є право, як система регулювання суспільних відносин, форми (джерела) права, правові принципи, юридична практика і юридична діяльність, механізм правового регулювання, законність і правопорядок, правова свідомість і правова культура, суб'єкти права, правові традиції, юридична доктрина тощо. Таким чином, на думку К.Г. Волинки, поняття правової системи відображає сукупність усіх правових явищ у їх взаємодії в масштабах суспільства і держави [2, с. 220].

П.М. Рабінович називає правову систему юридичною системою і визначає її як систему всіх юридичних явищ, які існують у певній державі або у групі держав. Але далі зазначає, що до елементів юридичної системи не належать ті юридично значущі явища, котрі її послаблюють, деформують, руйнують (наприклад, незаконні дії та рішення, антидержавна, нігілістична правосвідомість). Такі явища мають, на думку П.М. Рабіновича, антисистемний характер. Для відображення ж усіх юридично значущих явищ суспільства – як системостворюючих, так і системоруйнуючих (антисистемних), використовується вже інше самостійне поняття: «правове (юридичне) життя суспільства». Від юридичної системи (у викладеному її розумінні) слід відрізнити загальносоціальну правову систему, до складу якої входять насамперед загальносоціальні (основоположні) права й обов'язки людини та інших суб'єктів соціуму, принципи та норми, в яких ці права й обов'язки відображаються, закріплюються, а також суспільні відносини, що формуються з приводу виникнення, реалізації, охорони та захисту та-

ких прав і обов'язків [3, с. 137-138].

Таким чином, у своєму визначенні юридичної системи П.М. Рабінович фактично враховує деякі аспекти впливу процесів глобалізації на сучасні загальносоціальні правові системи. Зокрема, він зазначає, що юридична система є системою всіх юридичних явищ, які можуть існувати не тільки у певній державі, але і у групі держав. Крім того, на його думку, до складу загальносоціальної правової системи входять не тільки загальносоціальні (основоположні) права й обов'язки людини, але і інших суб'єктів соціуму. Під останніми можна розуміти права й обов'язки юридичної особи, корпорації, що характерно для глобалізованого світу.

Термін «глобалізація» виник у другій половині 80-х років ХХ ст. у зв'язку з розвитком інформатики та телекомунікацій. У науковий обіг його ввів Р. Робертсон у 1983 р. За іншою версією, цей термін запропонував Т. Левітт у статті, опублікованій у «Harvard Business Review» у 1983 році. Цим терміном він позначав процес формування спільного ринку продукції, яка виробляється транснаціональними компаніями. В обох випадках цей термін відображає інтеграційні процеси світового масштабу [4].

І. Сопіга висловлює думку, що глобалізація – це процес всесвітньої економічної, політичної та культурної інтеграції та уніфікації. Основними наслідками цього процесу є розподіл праці, міграція в масштабах усієї планети капіталу, людських та виробничих ресурсів, стандартизація законодавства, економічних та технічних процесів, а також зближення рівня культур різних країн. Це об'єктивний процес, який має системний характер, тобто охоплює усі сфери життя суспільства. Прихильники процесу глобалізації стверджують, що вона розширює можливості корпорацій і держав щодо свого розвитку. Збільшення товарообігу, поява нових технологій, розвиток інформаційної мережі стимулюють економічне зростання в усіх країнах світу [4].

Негативний вплив глобалізації на суспільні відносини проявляється у тому, що потужні транснаціональні корпорації з високим рівнем автоматизації та технологій поступово витісняють дрібних та середніх підприємців, які становлять фундамент середнього класу, представляють собою ядро громадянського суспільства. Транснаціональні корпорації, маючи величезні фінансові ресурси, активно впливають на політику і право окремих держав, створюючи лобістські групи в парламентах, урядах, просуваючи необхідні їм зміни до законів та інших нормативно-правових актів. Таким чином, суб'єкти глобалізаційних процесів активно впливають на правові системи окремих держав і українська правова система також зазнає значного впливу. Як приклад можна навести постійні торговельні «війни» з Російською Федерацією та квотування поставок української продукції до Європейського Союзу.

Окреме дослідження впливу глобалізації на національну правову систему провела Л.Г. Удовика. Так, на її думку, правова система – це не застигла, статична сфера суспільства. Вона постійно змінюється, що призводить до складних сполучень різних її елементів, зумовлених об'єктивними закономірностями розвитку соціуму. З огляду на це теоретичні й методологі-

чні дослідження правової системи не можуть бути обмежені традиційним аналізом трансформацій елементного складу структури правової системи. В умовах глобалізації істотні зміни відбуваються не лише із статичними, а й з динамічними елементами правової системи, такими, як правотворчість, правореалізація і правозастосування. Зміни відбуваються в інституційному аспекті завдяки залученню у правотворчу, правозастосовну й правоохоронну діяльність, поряд з національними державними інститутами, також міжнародних, наддержавних і регіональних інститутів, та в техніко-юридичному чи «технологічному» аспекті [5, с. 324-326].

Л.Г. Удовика виділяє поняття, що виражають тенденцію до загальності, правового спілкування, єднання, взаємного впливу. Таким поняттями, на її думку, є міжнародно-правове співробітництво і міжнародна інтеграція, міжнародні угоди і міжнародні зобов'язання, гармонізація національних правових систем і уніфікація права, підтримка міжнародного правопорядку, загальнолюдські правові цінності та ін. У межах глобального міжнародного співробітництва Л.Г. Удовика виділяє такі форми:

Глобальне регулювання – втілює на універсальному міждержавному рівні рішення, що забезпечують інтереси світового співтовариства в цілому, при обов'язковому дотриманні внутрішньодержавних, національних інтересів і врахуванні міжнародних наслідків прийнятих рішень (співмірність зовнішньополітичних і внутрішньодержавних інтересів).

Глобальний і підглобальний (регіональний) перерозподіл – виражається в об'єднанні ресурсів держав для спільної розробки соціальних програм і акцій, які мають на меті підтримку світового соціального порядку. Перерозподіл ще не набув досить стабільної світової форми і виражається в разовій гуманітарній допомозі найбільш вразливим державам або регіонам, що постраждали від стихії. На регіональному рівні перерозподіл виявляє ефективність дії в ЄС – політика «вирівнювання» економічних режимів держав – членів ЄС.

Глобальне, підглобальне, по-суб'єктне забезпечення дії встановленого регулювання – передбачає наявність або створення механізмів та інститутів, які сприяють реалізації прийнятих державних рішень на більш високому рівні, ніж національна влада й управління, наприклад, на міждержавному регіональному рівні. Так, успішну діяльність щодо забезпечення міжнародно-правового регулювання в межах РЄ демонструє Європейський суд з прав людини (м. Страсбург).

Зазначені форми й рівні глобального міжнародного співробітництва безпосередньо торкаються й України, потребують від неї виваженої системи заходів щодо забезпечення країни від проблем і негараздів, які породжує глобалізація. Реалізація таких заходів неможлива без удосконалення правореалізаційної та правозастосовної діяльності відповідних державних органів, які мають бути тими ефективними правовими інституціями, діяльність яких спрямована на вирішення економічних, політичних, соціальних завдань у державі [5, с. 326-327].

Відповідно до Закону України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики», одними з основних засад зовнішньої політики визначаються:

підтримка зміцнення ролі міжнародного права у міжнародних відносинах, забезпечення дотримання та виконання чинних, вироблення нових принципів і норм міжнародного права; забезпечення інтеграції України в європейський політичний, економічний, правовий простір з метою набуття членства в Європейському Союзі [6]. На виконання останнього положення наразі ведуться активні переговори щодо підписання Угоди про асоціацію з Європейським Союзом. Відповідно до «Порядку денного асоціації Україна – ЄС для підготовки та сприяння імплементації Угоди про асоціацію», Україна бере на себе зобов'язання щодо проведення всеохоплюючої конституційної реформи відповідно до рекомендацій Венеціанської комісії [7]. На підставі цього положення в Україні було створено Конституційну асамблею, яка готує проект змін до Конституції України. Таким чином, глобалізаційні процеси впливають навіть на реформування змісту Основного Закону держави.

Угода про партнерство і співробітництво між Україною і ЄС, яка наразі є чинною, зобов'язує Україну привести своє законодавство у відповідність до європейського, насамперед, у таких сферах: закон про митницю, закон про компанії, закон про банківську справу, бухгалтерський облік компаній і податки, інтелектуальна власність, охорона праці, фінансові послуги, правила конкуренції тощо [8]. Оскільки така уніфікація є умовою продовження продуктивної співпраці, можна зробити висновок про вплив глобалізаційних процесів перш за все на ту частину правової системи, яка стосується економічних інтересів держави.

На продовження теми взаємозв'язку правової системи та економічних прагнень України, необхідно звернути увагу ще на один вектор зовнішньоекономічної співпраці України, а саме – співпрацю з Митним союзом Росії, Білорусії, Киргизії та Казахстану. Стаття 1 Угоди про Митний Союз та Єдиний економічний простір між Росією, Білоруссю, Киргизією та Казахстаном від 26 лютого 1999 р. передбачає гармонізацію законодавства, що стосується зовнішньоекономічної діяльності держави: митного, валютно-фінансового, податкового тощо [9]. Тож у разі, якщо Україна, зберігаючи курс на вступ до ЄС, обере додатково вектор вступу до Митного Союзу, законодавство у відповідних галузях буде неможливо уніфікувати одночасно з суперечливими системами законодавства ЄС та Митного Союзу, що призведе до унеможливлення подальшої інтеграції в обидві ці організації. Отже, обираючи єдиний напрямок поглибленої зовнішньої співпраці, Україна має приєднатися до однієї із систем зовнішньоекономічного законодавства, змінюючи власну правову систему.

Незважаючи на те, який напрямок зовнішньоекономічної співпраці стане для України чільним, наша держава повинна додержуватися зобов'язань, які взяла, ратифікувавши Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод. Суди застосовують норми Конвенції, а разом з тим – і практику Європейського суду з прав людини, як джерело права [10]. Така вимога не лише впроваджує норми одного з міжнародних актів у правову систему України, а й змінює тип правової системи України, додаючи до неї нове джерело права – правовий прецедент. Таким чином, пра-

вова система України поєднала риси континентального типу правової системи та англосаксонської правової системи.

Європейський суд з прав людини тільки у 2012 році ухвалив 70 рішень проти України по суті вимог заявників. Впровадивши у національне законодавство норми Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, Україна дозволила міжнародній судовій установі вирішувати не лише міждержавні спори, але і спори між конкретною людиною та державою. Таким чином, процеси глобалізації впливають як на систему законодавства, так і на процеси правозастосування.

Як справедливо зазначає Л.Г. Удовика, глобалізація породжує низку проблем юридико-технічного зближення у сфері інтеграції правозастосовних порядків, що існують у національних правових системах. Зазначені проблеми свідчать про необхідність активізації інтеграційної роботи в цій сфері, що якісно вплине на хід інтеграції доктринальних і нормативних компонентів правової дійсності, оскільки правозастосовна практика визначає необхідність нормативного впорядкування певних проявів соціальної дійсності, а також дає теоретичне обґрунтування появи й функціонуванню нових нормативних регуляторів [5, с. 345].

Важливим юридичним засобом правової інтеграції в умовах глобалізації є, на думку Л.Г. Удовики, спільність юридичних механізмів. Насамперед, мова йде про загальні механізми правотворчості й правозастосування, при збереженні суверенних повноважень держав у правовій сфері. Спільність механізмів позначених компонентів означає їх узгодженість щодо моделі, що містить у собі принципи й види як правотворчості, так і правозастосування, стадії законотворчого й правозастосовного процесів, акти як результати правотворчої й правозастосовної діяльності. Зміст кожного із зазначених елементів моделі буде різним. Але спільність формальних підходів буде сприяти ідентифікації конкретних правил у майбутньому: по-перше, суб'єкти інтеграції без шкоди своїм суверенітетам у правовій сфері повинні домовитися про формальну однотипність видаваних актів правотворчості й правозастосування, а також про їхню ієрархію; по-друге, суб'єкти інтеграції мають визначитися в однаковій назві стадій відповідних процесів і їхньому характері, з огляду на можливу відсутність деяких стадій у національних системах; по-третє, суб'єкти повинні домовитися про механізми їх внутрішньосистемної та міжсистемної взаємодії. Мова йде про створення такої форми узгодження, як висновок договорів про правове співробітництво, або угодах про правову допомогу. При розбіжності в системі й принциповому характері юрисдикційних і нормотворчих органів буде дуже складно надавати правову допомогу, а тим більше правове співробітництво; по-четверте, суб'єктам інтеграції необхідно виробити єдині принципи правотворчої та правозастосовної діяльності, які повинні мати, насамперед, науковий, а не національно-політизований характер. Лише при дієвому використанні спільності юридичних механізмів, за попереднім узгодженням суб'єктів, можлива безпосередня уніфікаційна діяльність зі зближення національних законодавств та інтеграції правових систем [5, с. 345-346].

З такою позицією варто погодитися, адже повністю уніфікувати правові системи різних країн неможливо, враховуючи особливості їх формування, чинники, що впливають на них, сформовану правосвідомість та правову культуру населення («правовий менталітет»). Проте, можливо і доцільно гармонізувати та уніфікувати юридичні механізми правотворчої та правозастосовної діяльності, що надасть можливість різним суб'єкта ефективно захищати свої права та свободи незалежно від місця знаходження, громадянства та інших факторів. Прикладом цього є право будь-якого громадянина країни, яка ратифікувала європейську Конвенцію захисту прав людини та основоположних свобод, звернутися із заявою про порушення своїх прав і свобод певною державою до Європейського суду з прав людини.

Висновок. Таким чином, на правову систему України активно впливають процеси глобалізації, що проявляється в трансформації національної правової системи, а саме, поєднанні рис як континентальної, так і англосаксонської правової системи. Підтвердженням цього є те, що судові прецеденти Європейського суду з прав людини стали повноцінним джерелом права в Україні. Крім того, Україна активно залучена до євроінтеграційних процесів, що закріплено і ряді чинних міжнародних угод, законів та інших нормативно-правових актів України. Проте перед науковцями стоїть важливе завдання – розробити теоретичні засади захисту національної правової системи від негативного впливу глобалізації, а саме, юридичного конфлікту з учасниками Митного Союзу, що має негативні наслідки для вітчизняної економіки. Для будь-якої сучасної держави в умовах глобалізації першочерговим завданням є захист вітчизняного виробника, адже від цього залежить і рівень зайнятості населення, і зростання внутрішнього валового продукту, і стабільність національної валюти, і добробут громадян. Ядром правової системи України в умовах глобалізації має бути правовий захист національних інтересів (правовий захист вітчизняного виробника, правова протидія незаконній міграції, правове забезпечення енергетичної незалежності, правові гарантії забезпечення прожиткового мінімуму громадян та збереження національної автентичності тощо).

Коло окреслених проблем, які породжують глобалізаційні процеси, і необхідність подальшої трансформації національної правової системи зумовлює перспективність подальшої наукової розробки даної теми.

Бібліографічні посилання

1. Загальна теорія держави і права : підручник / М.В. Цвік, О.В. Петришин, Л.В. Авраменко та ін.; за ред. М.В. Цвіка, О.В. Петришина. – Х., 2009.
2. Волинка К. Г. Теорія держави і права : навч. посіб. / К.Г. Волинка. – К., 2003. –
3. Рабінович П.М. Основи загальної теорії права та держави : навч. посіб. – Вид. 10-е, доп. – Львів, 2008.
4. Сопіга І. Глобалізація як чинник світової гегемонії США / І. Сопіга. – Режим доступу : <http://naub.oa.edu.ua/2010/hlobalizatsiya-yak-chynnyk-svitovoji-hehemoniji-ssha/>
5. Удовика Л.Г. Трансформація правової системи в умовах глобалізації: антропологічний вимір : монографія / Л.Г. Удовика. – Х., 2011.
6. Про засади внутрішньої і зовнішньої політики : Закон України від 01.07.2010 // ВВР України. – 2010. – № 40. – Ст. 527.
7. Порядок денний асоціації Україна – ЄС для підготовки та сприяння імплементації Угоди про асоціацію від 20.11.2009 р. – Режим доступу :

http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_990

8. Угода про партнерство і співробітництво між Україною і Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами від 14.06.1994 р.; ратифікована 10.11.1994 р.; дата набуття чинності 01.03.1998 р. – Режим доступу :

http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/998_012/page

9. Договор о Таможенном Союзе и Едином экономическом пространстве от 26 февраля 1999 г. – Режим доступа :

<http://base.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc;base=LAW;n=31914>

10. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини : Закон України від 23.02.2006 р. // ВВР України. – 2006. – № 30. – Ст. 260.

Войтанович А. И. Влияние глобализации на национальную правовую систему: аспекты теории. Исследовано влияние процессов глобализации на национальную правовую систему. Осуществлено теоретическое обобщение факторов, влияющих на правовую систему Украины в современном мире. Определены правовые основы приобщения Украины к процессам глобализации. Проанализировано влияние глобализации на процессы правотворчества, реализации права и правоприменения. Сформулированы предложения по преодолению негативного влияния глобализации на национальную правовую систему: усовершенствование механизмов защиты национальных интересов, законодательное определение внешнеполитического курса Украины как суверенного государства с учетом мнения народа, правовое воспитание граждан в духе уважения к национальной государственности, правам и свободам сограждан.

Ключевые слова: *глобализация, правовая система, правотворчество, правореализация, правоприменение, защита, национальные интересы, правовые основы.*

Voytanovych O. Yo. The impact of globalization on national legal system: aspects of theory. In the article author investigated the influences of globalization on the national legal system. Performed theoretical generalization of the factors that influence the legal system of Ukraine in the world today. The legal bases of initiation of Ukraine to the processes of globalization are determined. Analyzes the impact of globalization on the process of law-making, implementation and enforcement of law.

The author has concluded that the legal system of Ukraine is actively affected by influence of the processes of globalization, that is manifested in the transformation of the national legal system, namely the combined features of both continental and Anglo-Saxon legal system. Proof of this is that the case-law of the European Court of Human Rights have become a full-fledged source of law in Ukraine. In addition, Ukraine is actively involved in the European integration process, which is fixed and the number of existing international treaties, laws and other legal acts of Ukraine.

But before scientists is an important task - to develop the theoretical foundations of the national legal system of protection against the negative effects of globalization, namely the legal conflict with members of the Customs Union, which has negative consequences for the domestic economy. For any modern state in a globalizing first priority is to protect domestic producers, because it depends on the level of employment and GDP growth, and the stability of the currency, and the welfare of citizens.

The core of the legal system of Ukraine in the context of globalization must be legal protection of national interests (legal protection for domestic producers, legal combating illegal migration, legal support energy independence, legal guarantees of the subsistence minimum and the preservation of national authenticity etc.).

Keywords: *globalization, legal system, law-making, implementation, law-enforcement, defence, national interests, legal framework.*

Надійшла до редакції 12.09.2013

Компанець К. В.

викладач

(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

УДК 340.1 : 342.2

ГАРАНТІЇ ДЕРЖАВНОГО ЛАДУ ТА ІНШІ СУМІЖНІ КАТЕГОРІЇ: ПИТАННЯ СПІВВІДНОШЕННЯ

Досліджено гарантії державного ладу як обов'язковий елемент державного та суспільного розвитку. Розкрито співвідношення термінів “гарантії” та “механізм” з метою визначення місця і ролі гарантій державного ладу.

Ключові слова: гарантії, гарантії державного ладу, механізм, механізм захисту, механізм реалізації, механізм забезпечення.

Постановка проблеми. У сучасних трансформаційних умовах державно-правового розвитку держава покликана, окрім декларування конституційних принципів й цілей побудови громадянського суспільства та правової держави, створювати умови для реалізації найважливіших конституційно-правових положень. Тому вивчення проблеми гарантування державного ладу України як найважливішого базового інституту є одним з актуальних завдань вітчизняної правової науки.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Проблемі гарантій присвячено велику кількість досліджень радянських та вітчизняних вчених, але переважна більшість з них акцентує увагу на вивченні гарантій окремих системних елементів державного ладу. Вчені Н. Боброва, В. Журавський, Т. Заворотченко, А. Колодій, С. Комаров, В. Копейчиков, В. Корельський, В. Котюк, В. Кравченко, С. Лисенков, М. Марченко, Л. Наливайко, П. Недбайло, В. Перевалов, В. Погорілко, В. Тацій, Ю. Тодика, О. Фрицький, В. Шаповал, Ю. Шемшученко та ін. зробили значний внесок у дослідження окремих теоретичних аспектів гарантій державного ладу.

Виклад основного матеріалу. Хоча окремі елементи державного ладу досить успішно досліджуються сьогодні, але у доктринальній літературі майже відсутні комплексні дослідження, присвячені гарантіям державного ладу.

Необхідно зазначити, що найбільшу увагу акцентовано на розгляді і дослідженні гарантій реалізації та захисту прав і свобод людини й громадянина, оскільки захист і охорона прав та свобод особи і є запорукою формування та становлення демократичної правової держави, а гарантії державного ладу залишаються майже не дослідженими.

Хоча питанню гарантій прав і свобод людини і громадянина, як одного з інститутів державного ладу, приділяли найбільшу увагу правознавці, але деякі проблемні аспекти залишилися невисвітленими. У правовій літературі поряд з терміном “гарантії прав і свобод людини і громадянина” нині вживаються терміни “механізм захисту прав і свобод людини і громадя-

нина”, “механізм забезпечення прав і свобод людини і громадянина”, “механізм реалізації прав і свобод людини і громадянина”, “механізм реалізації, гарантії та захист прав і свобод людини і громадянина” тощо. Крім того, багато науковців ототожнюють механізм захисту прав та свобод людини і громадянина з політичними, ідеологічними, організаційними, юридичними та іншими гарантіями цих прав. Однак більшість вчених наполягає на тому, що гарантії є складовим елементом механізму забезпечення прав і свобод людини і громадянина, який включає у свою структуру поряд з гарантіями і інші основоположні інститути. Для визначення місця і ролі гарантії державного ладу пропонуємо дослідити співвідношення поняття “гарантія” із терміном “механізм”, “механізм забезпечення...”, “механізм реалізації...”, “механізм захисту...”.

Що стосується механізму забезпечення державного ладу як комплексного інституту, то в юридичній літературі немає ґрунтовного дослідження цього явища. В роботах, присвячених дослідженню гарантії державного ладу, майже не існує теоретичних розробок із визначення співвідношення понять “гарантії” та “механізм” забезпечення державного ладу. Більшість аспектів цього співвідношення досліджено фрагментарно, залишаються остаточно невирішеними та дискусійними, що і зумовлює актуальність цього дослідження.

Перш за все визначимося щодо етимології поняття “механізм”. Отже, “механізм” тлумачиться як: 1) пристрій, що передає або перетворює рух; 2) внутрішня будова, система чогось; 3) сукупність станів і процесів, з яких складається певне фізичне, хімічне та інше явище [1, с. 474]. Механізм, як правило, розглядається як динамічне явище, що приводить до руху ті чи інші процеси.

При розгляді походження поняття «механізм», а також теорії філософської науки про механічні закономірності – механіцизму, М. Беляєва виділяє декілька необхідних та визначальних особливостей механізму як абстрактної категорії. Такими особливостями є: динаміка об’єктів; взаємодія частин механізму; взаємозумовленість частин механізму; системна організація частин механізму; наявність простих та складних частин механізму, які зумовлюють його структуру. Названі особливості можна спостерігати й у “юридичних механізмів” з певним коригуванням [2, с. 152–153]. Механізм є сукупністю компонентів, через цілісність існування яких можна розкрити сам механізм як ціле. Механізм є динамічною системою, в якій завжди існує рух, що породжує, так би мовити, дієвість державного ладу. Завдяки руху та взаємодії елементів механізму функціонує сам механізм. Функціонування механізму зумовлене діяльністю певних індивідів (органів державної влади). На підтримку наведеної позиції можна конкретизувати, що механізм, включаючи всі способи, засоби, які входять до його системи, приводить до руху структурні елементи на практиці.

Перш ніж переходити до розгляду співвідношення гарантії та механізму забезпечення державного ладу, необхідно зазначити, що в юридичній науці механізм забезпечення умовно поділяють на три підсистеми: механізм реалізації, механізм охорони та механізм захисту. Тому в подальшому

дослідженні зазначеної проблематики логічним є аналіз співвідношення гарантій з усіма вищенаведеними категоріями.

Деякі вчені ототожнюють гарантії з механізмом забезпечення прав та свобод громадян. Зокрема, в юридичній літературі зазначається, що як і гарантії, так і механізм забезпечення прав та свобод громадян є системами способів, що забезпечують їх реалізацію, охорону і надійний захист [3, с. 13]. Гарантії та механізм забезпечення прав та свобод громадян часто розглядають як суміжні поняття та такі, що взаємодіють між собою.

Також ряд правознавців ототожнюють механізм захисту прав та свобод людини і громадянина з політичними, ідеологічними, організаційними та юридичними (правовими) гарантіями цих прав [4, с. 143]. Така позиція існує, але вважаємо, що ототожнення гарантій з механізмом є не зовсім вірним.

У правовій літературі часто надаються однакові за змістом визначення гарантій та механізму забезпечення прав та свобод людини та громадянина. Так, М. Марченко розглядає механізм захисту та охорони прав особи в різноманітних його модифікаціях, наприклад, “механізм конституційного регулювання суспільних відносин”, “конституційний або, узагальнено, охоронний механізм забезпечення прав і свобод громадян”, “механізм захисту суб’єктивних прав”, “механізм реалізації особистих прав і свобод”. Автор додає, що “...нерідко під механізмом охорони і захисту прав особи розглядали гарантії: матеріальні, політичні, ідеологічні, юридичні, організаційні, оперативні”. На думку вченого, механізм забезпечення прав людини і громадянина – це визначена система засобів і факторів, що забезпечують необхідні умови поваги всіх прав і основних свобод людини, які впливають з гідності, властивої людській особі, і що є істотними для її вільного і повного розвитку [5, с. 277–279]. У цьому визначенні зроблено акцент на системі засобів і факторів, тим самим термін “механізм забезпечення прав людини і громадянина” ототожнюється з поняттям “гарантія”, оскільки остання розглядається також як система передумов, умов, засобів та заходів. М. Марченко до структури названого механізму включає суспільні норми; правомірну діяльність суб’єктів прав людини і громадянина; гласність; громадську думку; гарантії: загальні, спеціальні (юридичні), організаційні, правову культуру, процедури, відповідальність, контроль [5, с. 279]. Подана структура механізму є досить широкою за обсягом, що дозволяє краще дослідити зміст та сутність механізму забезпечення прав людини і громадянина.

О. Скакун, хоча і розмежовує ці поняття, однак зазначає, що як гарантії, так і механізм забезпечення прав та свобод громадян є системами способів, що забезпечують їх реалізацію, охорону і надійний захист. Але за своїм змістовим навантаженням зазначені способи різняться [6, с. 202–206]. Аналізуючи вищезазначене, слід вказати, що обидва поняття мають однакові елементи, є системами способів та умов. У результаті можна дійти висновку, що в цьому аспекті відбувається ототожнення понять, хоча є невеликі розходження саме в змістовому розумінні.

Проте більшість вчених вважає, що гарантії є складовою механізму забезпечення прав та свобод людини і громадянина, який включає поряд із зазначеними гарантіями й інші соціально-правові інститути. Так, зазнача-

ється, що складовими елементами механізму забезпечення прав і свобод особи є правовий статус, юридичні гарантії прав і свобод та загальносоціальні умови [7, с. 3–8]. Подібну думку стосовно того, що механізм, безперечно, включає і систему гарантій, поділяють М. Лаврик, Є. Хазов [8, с. 26; 9, с. 32] та ін. Т. Заворотченко з цього приводу зазначає, що поняття конституційно-правового механізму більш широке, ніж поняття конституційно-правової гарантії, і воно включає в себе поряд з іншими складовими і гарантії. Тому треба відрізнити гарантії від механізму захисту прав і свобод людини і громадянина [10, с. 25–26]. Треба зазначити, що цей підхід є правильним та вдалим, оскільки гарантії не можуть існувати окремо від механізму. В такому випадку ми мали б справу з гарантіями, закріпленими лише в теоретичних розробках, при цьому не маючи нічого спільного з законодавчо закріпленими та дійсно дієвими в реальному житті способами та умовами. Адже механізм, включаючи в свою систему й гарантії, забезпечує їхню реалізацію та дієвість на практиці. Механізм, як динамічне явище, приводить до руху та дії усі процеси, умови, засоби, тобто існуючі гарантії державного ладу.

Погоджуючись із вищезазначеною позицією, І. Романюк зауважує, що поняття “механізм забезпечення прав особи” є ширшим, ніж поняття “гарантії прав особи”, оскільки, крім конкретних нормативно-правових гарантій, механізм включає й інші складові, тобто поняття “механізм забезпечення прав особи” виступає як синонім поняття “гарантування прав особи”. Гарантії прав особи та механізм забезпечення цих прав є певною діалектичною єдністю, де гарантії виступають статичним, а механізм (власне процес гарантування прав особи) – функціональним, динамічним аспектом [11, с. 139–140]. З цього випливає, що механізм забезпечення є ширшим поняттям, ніж гарантії, однак деякі автори зазначають, що механізм можна ототожнювати з поняттям гарантування, оскільки, як і механізм, так і гарантування є процесами створення умов та засобів їх реалізації, є дієвим втіленням у життя тих самих гарантій державного ладу, тобто є певними динамічними аспектами порівняно з гарантіями, які є статичними у своєму розвитку. Дійсно, можна зазначити, що гарантування співпадає деякою мірою з певною частиною механізму.

Категорія “механізм забезпечення прав” акцентує увагу на динамічних взаємозв’язках між основними умовами, передумовами і засобами забезпечення прав і свобод особи та їх взаємодії. Вона є не лише збірною, а й системною, дозволяє охопити весь процес забезпечення прав людини, подати їх в системно-динамічному вигляді. Аналізуючи зміст правової категорії “механізм забезпечення”, в юридичній літературі багатьма авторами зазначається, що її елементами є: “гарантування”, “реалізація”, “охорона”, “захист”, “відновлення”. Тому, реалізуючи охорону, захист і відновлення права, держава виконує тим самим завдання забезпечення права людини. Останнє включає всю систему політичних, економічних, соціальних, духовних, правових й інших заходів і умов, спрямованих на найбільш повне користування особою благами [12, с. 25]. З цієї точки зору із зазначеної проблематики механізм є також ширшим поняттям, але включає в себе са-

ме гарантування, тобто не йде мова про ототожнення останніх понять. Аналіз наукових підходів дозволяє стверджувати, що серед науковців немає одностайної думки, а існують розбіжності щодо співвідношення понять “механізм забезпечення” та “гарантії”.

В юридичній літературі з цього приводу є думка стосовно того, що гарантію необхідно досліджувати як самостійну категорію, що має свої межі, об’єкт дії, систему, структуру, методи реалізації тощо [13, с. 150–160]. Таким чином, у межах цього питання деякі вчені зазначають, що є помилковим ототожнення гарантії з іншими поняттями: заходами правової охорони, заходами правового захисту, юридичною відповідальністю [14, с. 46], механізмом забезпечення, механізмом реалізації тощо. З цього випливає, що гарантії є самостійною категорією.

Комплексний аналіз різноманітних точок зору науковців з визначеної проблеми дозволив врахувати такі підходи: 1) гарантії ототожнюються з механізмом забезпечення (О. Пабат, О. Скакун); 2) механізм забезпечення включає гарантії (В. Безчастний, Т. Заворотченко, М. Лаврик, Є. Хазов); 3) гарантії – самостійна категорія, її необхідно розглядати самостійно (Т. Синюкова, К. Толкачов).

Механізм правового захисту прав людини визначається як динамічна система правових форм, засобів і заходів, дія і взаємодія яких спрямовані на запобігання порушенням прав людини чи на їх відновлення у випадку порушення. Він містить у собі три елементи: 1) охорону прав; 2) захист прав; 3) юридичну допомогу людині [15, с. 4]. З вищеведеного можна констатувати, що механізм правового забезпечення прав і свобод людини і громадянина є сукупністю різноманітних засобів, умов та способів, які в єдності утворюють дієву модель для побудови правової держави та громадянського суспільства, в якому ефективно реалізуються на практиці гарантії прав і свобод людини і громадянина. Іншими словами, під механізмом правового забезпечення прав і свобод людини і громадянина можна розуміти будь-які способи, в тому числі і гарантії цих прав, які мають на меті забезпечувати сприятливі умови для втілення закріплених у законодавстві норм у реальну дійсність та бути реалізованими на практиці державного будівництва.

Висновки. На підставі проведеного аналізу співвідношення поняття “гарантії” з терміном “механізм” забезпечення державного ладу, можна зробити такі висновки.

Механізм забезпечення є ширшим поняттям, ніж гарантії державного ладу, оскільки воно включає в себе поряд з іншими складовими і самі гарантії. Гарантії державного ладу не можуть існувати окремо від механізму. В такому випадку ми мали б справу з гарантіями, закріпленими лише в теоретичних розробках, при цьому не маючи нічого спільного з законодавчо закріпленими та дійсно дієвими в реальному житті способами та умовами. Адже механізм, включаючи в свою систему й гарантії, забезпечує їхню реалізацію та дієвість на практиці. Механізм, як динамічне явище, приводить до руху та дії усі процеси, умови, засоби, тобто існуючі гарантії державного ладу.

Але незважаючи на все це, гарантії державного ладу заслуговують окремого вивчення та дослідження всіх компонентів як складного політико-правового інституту, який є важливим та обов’язковим елементом держав-

ного і суспільного розвитку. Гарантію державного ладу необхідно досліджувати як самостійну категорію, що має свої межі, об'єкт дії, систему, структуру та методи реалізації.

Бібліографічні посилання

1. Сучасний тлумачний словник української мови : / за заг. ред. В. В. Дубічинського. — Х., 2006.
2. Беляєва М. В. Конституційно-правові засади політичної функції Української держави: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / Беляєва М. В. — Дніпропетровськ, 2012.
3. Пабат О. В. Адміністративно-процесуальні гарантії прав та свобод громадян: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 / Пабат О. В. — Х., 2008.
4. Терехин В. А. Государственно-правовой механизм обеспечения прав и свобод граждан: понятие и структура / В. А. Терехин // Правовая политика и правовая жизнь. — 2004. — № 2. — С. 140–148.
5. Марченко М. Н. Общая теория государства и права. Академический курс : в 2-х т. / отв. ред. М. Н. Марченко. — Т. 1. Теория государства. — М., 1998.
6. Скакун О.Ф. Теория государства и права : учебник / О. Ф. Скакун. — Х., 2000.
7. Безчастний В. М. Актуальні проблеми захисту прав, свобод та законних інтересів громадян України в процесі здійснення правоохоронної діяльності в сучасних умовах : матеріали круглого столу. — Донецьк, 2007.
8. Лаврик М. А. Гарантии конституционных прав человека (соматический аспект): дис. .... канд. юрид. наук : 12.00.02 / Лаврик М. А. — Иркутск, 2006.
9. Хазов Е. Н. Юридические гарантии основных прав, свобод и обязанностей человека и гражданина в России: дис. .... канд. юрид. наук : 12.00.02 / Хазов Е. Н. — СПб., 1997.
10. Заворотченко Т. М. Конституційно-правові гарантії прав і свобод людини і громадянина в Україні: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / Заворотченко Т. М. — К., 2002.
11. Романюк І. Щодо визначення поняття “гарантії прав особи” у контексті забезпечення державної безпеки / І. Романюк // Підприємництво, господарство і право. — 2010. — № 10. — С. 138–140.
12. Васьковська В. Механізм забезпечення права людини на безпеку / В. Васьковська // Право України. — 2005. — № 9. — С. 25–28.
13. Синюкова Т. В. Юридические гарантии как метод регулирования правового положения личности // Вопросы теории государства и права: Межвуз. сб. научных работ. — Саратов, 1991. — Вып. 9. — С. 150–160.
14. Толкачев К. Б. Личные конституционные права и свободы граждан СССР: система, характеристика, особенности реализации / К. Б. Толкачев, А. Г. Хабибуллин. — Уфа, 1990.
15. Наливайко О. І. Теоретико-правові проблеми захисту прав людини: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / О. І. Наливайко. — К., 2002.

Компанец Е. В. Гарантії державного ладу та інші пов'язані категорії: питання співвідношення. Исследованы гарантии государственного строя как обязательного элемента государственного и общественного развития. Раскрыто соотношение терминов “гарантии” и “механизм” с целью определения места и роли гарантий государственного строя.

Ключевые слова: *гарантии, гарантии государственного строя, механизм, механизм защиты, механизм реализации, механизм обеспечения.*

Kompanets' K. V. Guarantees of the state system and other closely-related concepts: problems of ratio. The current dynamics of state development of Ukraine proposes new research directions and new methodological approaches. In such conditions particular importance shall study all the elements that form the basis of a democratic state. Therefore, in the legal literature recently more attention is paid to the state system, considering its component elements, but the problem is investigated to guarantee it is quite superficial.

Formation of Ukraine legal state and civil society is directly related to the problem of creating a system of effective safeguards the state system, whose solution is based on the development and application of the general conditions and special means to ensure the

existence and effectiveness of institutions of the state system. Guaranteeing political system is a complex political and legal institution, which is an important and indispensable part of national and social development. governmental body and political system guarantees is accepted regarded as functionally and structurally stable political and legal phenomenon, without whose existence is difficult to speak of the existence, formation and development of a certain type of political system. The above study shows the relevance of theoretical and legal framework guarantees the state system of Ukraine.

Though some elements of the state system successfully explored today, but in doctrinal literature almost no comprehensive studies on the guarantees of the state system.

It should be noted that the greatest emphasis is placed on reviewing and researching guarantees and protection of the rights and freedoms of man and citizen, as the defense and protection of rights and freedoms and to guarantee the formation of a democratic and legal state. A guarantee of public order remain almost unexplored.

The article investigates the guarantees of the state system as a necessary element of the state and social development. The article reveals the ratio of the term "guarantee" with the term "mechanism" to determine the place and role of the state system of guarantees.

Keywords: *guarantees, governmental body and political system guarantees, mechanism, protection mechanism, implementation mechanism, mechanism to ensure.*

Надійшла до редакції 20.06.2013

Савченко О. В.

здобувач

*(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)*

УДК 340.1

СПІВВІДНОШЕННЯ ТЕРМІНА «ГРОМАДСЬКИЙ КОНТРОЛЬ» З ІНШИМИ СУМІЖНИМИ ПРАВОВИМИ КАТЕГОРІЯМИ

Розкрито співвідношення терміна “громадський контроль” з іншими суміжними категоріями. Досліджено співвідношення таких понять, як “громадський контроль”, “недержавний контроль”, “цивільний контроль”, “громадянський контроль” та “народний контроль”. Також проаналізовано взаємовплив зазначених термінів.

Ключові слова: *контроль, громадський контроль, недержавний контроль, цивільний контроль, народний контроль.*

Постановка проблеми. В умовах динаміки демократичних процесів в Україні особливої актуальності набувають дослідження усіх інститутів, що є обов’язковими у формуванні демократичної, соціальної, правової держави. Тому в юридичній літературі акцентовано увагу на розгляді громадського контролю як обов’язкового елемента правової держави та громадянського суспільства.

Формування в Україні демократичної, правової, соціальної держави можливе лише за умов наявності базових сфер соціальної життєдіяльності, взаємного контролю суб’єктів громадянського суспільства та держави.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв’язання даної проблеми. Дослідження окремих теоретичних аспектів громадського контролю здійснювали такі вітчизняні та зарубіжні вчені: В.Б. Авер’янов,

О.М. Бандурка, І.Л. Бачило, Д.М. Бахрах, В.Т. Білоус, Ю.П. Битяк, С.Г. Братель, І.П. Голосніченко, Т.О. Коломоєць, В.К. Колпаков, А.Т. Комзюк, Н.Р. Нижник, В.П. Петков, Л.П. Рогатіна, С.В. Шестак та ін. Однак проблемні моменти навколо цього інституту, які виникають під час запровадження громадського контролю, залишаються дослідженими досить поверхово. В юридичній науці майже не існує теоретичних розробок із визначення співвідношення таких понять, як “громадський контроль”, “соціальний контроль”, “громадянський контроль” тощо.

Тому існує потреба у поглибленому дослідженні існуючих в науковій літературі підходів до визначення категорій “цивільний контроль”, “громадянський контроль”, “громадський контроль”, “недержавний контроль”, “народний контроль”, а також у розгляді співвідношення, взаємовпливу, взаємозумовленості зазначених понять, що дозволило б органічно дослідити зміст такого складного терміна, як “громадський контроль”.

Виклад основного матеріалу. У науковій літературі, окрім громадського контролю, доволі часто використовується термін “цивільний контроль”, або “громадянський контроль”.

Так, на думку військових юристів, цивільний контроль – це система державних та громадських інститутів, які виконують контроль за діяльністю армії [1, с. 31]. Під цивільним контролем розуміють діяльність невійськових державних та громадських інститутів, які виконують заходи із забезпечення законності та доцільності функціонування військових формувань.

Законодавство України надає визначення цивільного контролю. Так, згідно із Законом України “Про демократичний цивільний контроль над Воєнною організацією і правоохоронними органами держави”, цивільний контроль – це комплекс здійснюваних відповідно до Конституції і законів України правових, організаційних, інформаційних заходів для забезпечення неухильного дотримання законності й відкритості в діяльності всіх складових частин Воєнної організації та правоохоронних органів держави, сприяння їхній ефективній діяльності і виконанню покладених на них функцій, зміцненню державної та військової дисципліни [2].

Цивільний контроль також розглядають як контроль окремих громадян за діяльністю державних органів та посадових осіб [3, с. 13]. Необхідно зазначити, що під цивільним контролем розуміють всі різновиди зовнішнього контролю за діяльністю силових структур.

Згідно із Законом України “Про демократичний цивільний контроль над Воєнною організацією і правоохоронними органами держави”, система цивільного контролю над Воєнною організацією і правоохоронними органами держави складається з: парламентського контролю; контролю, здійснюваного Президентом України; контролю з боку органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування; контролю з боку судових органів та нагляду з боку органів прокуратури; громадського контролю [2]. В цьому аспекті громадський контроль розглядається як складова частина демократичного цивільного контролю.

Слід зазначити, що Сучасний словник іншомовних слів встановлює походження слова “цивільний” від латинського “civilis” та визначає його

зміст як “штатський, невійськовий” [4, с. 744]. З цього випливає питання, що стосується суб’єкта цього виду контролю. Адже аналіз наукових підходів дозволяє стверджувати, що соціальний контроль – це передусім контроль військових формувань.

З цього приводу слід зазначити, що цивільний контроль над військовими організаціями дійсно є невійськовим у тому розумінні, що його здійснюють невійськові (цивільні) особи, хоча він і безпосередньо стосується військових справ. Погоджуючись із вищезазначеною позицією, С. Шестак зауважує, що в тих випадках, коли мова йде про контроль одних цивільних суб’єктів над іншими, то більш доцільно вживати термін “громадянський контроль” [5, с. 39].

Звідси витікає співвідношення “цивільного контролю” та “громадянського контролю”.

Аналіз російськомовної літератури з досліджуваної проблеми ускладнюється тим, що російське слово “гражданский” може перекладатися на українську мову і як “цивільний”, і як “громадянський” [5, с. 40]. Але незважаючи на близький, синонімічний зміст вказаних термінів, вони мають власний, особливий зміст.

Особливість цивільного контролю полягає в тому, що цей вид контролю стосується діяльності силових структур, які наділені широким колом можливостей і повноважень щодо обмеження індивідуальних та колективних прав і свобод і в той же час знаходяться поза контролем з боку населення через систему виборів. Громадянським контролем, у свою чергу, є будь-який контроль над владою як певними інститутами, так і окремими громадянами, їх добровільними об’єднаннями, спрямований на забезпечення законності та прозорості функціонування державного механізму, на розвиток демократичної держави.

Аналіз наукових підходів щодо співвідношення термінів “громадянський контроль”, “цивільний контроль”, “громадський контроль” дозволяє стверджувати, що ці види контролів є самостійними різновидами соціального контролю. Громадянський контроль має найширше значення, оскільки охоплює собою всі прояви будь-якого контролю над владою. Схематично співвідношення зазначених категорій можна показати так:

Таким чином, громадянський контроль охоплює собою всі прояви контролю над владними структурами, що здійснюється суб'єктами представницької демократії.

Цивільний контроль, у свою чергу, є більш вузьким поняттям, оскільки стосується діяльності лише силових структур (міліції, Збройних Сил тощо).

Громадський контроль – це контроль громадян та їх добровільних об'єднань, спрямований на забезпечення законності та прозорості функціонування державного механізму, на розвиток постійних та ефективних взаємозв'язків держави та населення [5, с. 41].

В юридичній літературі є також досить актуальним розгляд співвідношення терміна “громадський контроль” з таким поняттям як “недержавний контроль”, питання якого є недостатньо розробленими в юридичній науці. Тому пропонуємо поняття “громадський контроль” співвідносити із взаємопов'язаною дефініцією, проаналізувати їх взаємовплив.

Термін “недержавний контроль” вже передбачає певне протиставлення державному контролю. Звідси недержавний контроль здійснюють суб'єкти, що не є елементами апарату держави.

Так, на думку С. В. Шестака, під недержавним контролем слід розуміти діяльність громадян, національних та міжнародних неурядових організацій, органів місцевого самоврядування по перевірці законності, справедливості та ефективності функціонування державного апарату, окремих державних органів та посадових осіб [5, с. 41]. Тобто недержавний контроль може бути здійснений як міжнародними неурядовими організаціями, так і суб'єктами громадянського суспільства, що істотно відрізняє його від громадського контролю. Таким чином, поняття “недержавний контроль” є ширшим за термін “громадський контроль”.

Слід зазначити, що окремі вчені та практики права в силу рівнозначності термінів “суспільство” і “соціум” використовують як синонімічні поняття “громадський контроль” та “соціальний контроль”. Ця спірна точка зору має достатнє поширення, у зв'язку з чим вимагає більш докладних пояснень [6, с. 9]. Тому існує потреба в дослідженні зазначених понять.

У науковій літературі термін “соціальний контроль” використовується для позначення сукупності засобів і прийомів, за допомогою яких суспільство гарантує, що поведінка його громадян, окремих суб'єктів управління, соціальних груп здійснюватиметься відповідно до встановлених норм і цінностей [7, с. 166]. Соціальний контроль розглядається як система державних та суспільних інститутів.

Таким чином, ототожнення термінів “громадський” та “соціальний” контроль не є вірним. Поняття соціального контролю включає в себе два компоненти: державний та громадський контроль, тобто громадський контроль є самостійним різновидом соціального контролю.

У вітчизняній науці радянського періоду дослідження громадського контролю найчастіше мали яскраво виражений ідеологізований характер, розкриваючи зміст цього явища через поняття “соціалістичний контроль”, “партійний контроль”, “народний контроль” [8–10]. Тому пропонуємо дос-

лідити співвідношення, взаємовплив та взаємозумовленість зазначених понять.

За часів СРСР у державі існувала розгалужена система народного контролю. Прийнятий у 1965 році VII сесією Верховної Ради СРСР Закон “Про органи народного контролю в СРСР” встановлював, що органами народного контролю у Радянському Союзі є Комітет народного контролю СРСР, комітети народного контролю автономних республік, краєві, обласні, автономних областей, окружні, міські та районні комітети народного контролю, а також групи і пости народного контролю при сільських та селищних Радах депутатів трудящих, на підприємствах, у колгоспах, установах, організаціях і військових частинах [11, с. 59]. Незважаючи на чітку систему органів народного контролю СРСР та наданих їм повноважень у сфері контролю, робота вказаних комітетів, груп була надто формалізованою, вона була позбавлена самостійності та відбувалася під керівництвом Комуністичної партії та уряду [5, с. 35]. Саме це і дозволяє істотно відрізнити народний контроль від громадського контролю, який сьогодні ми бачимо. Тому за формами та способами здійснення контролю ці два різновиди контролю не мають нічого спільного.

Як вказує сучасний дослідник проблеми контролю громадян над політичними лідерами Н.В. Скоблик, такі поняття як “громадянський контроль”, “народний контроль” були частково скомпрометовані маніпуляціями політичних лідерів недемократичних режимів [12, с. 5]. З цього приводу недарма радянські дослідники чітко розмежовували такі поняття, як “народний контроль” та “громадський контроль”. Так, І.С. Дрейслер вказував на такі різновиди контролю в СРСР: 1) загальний контроль; 2) державний контроль; 3) народний контроль; 4) контроль і нагляд з боку органів прокуратури, суду та арбітражу; 5) громадський контроль; 5) партійний контроль [11, с. 11]. Таким чином, автор окремо виділяє народний, громадський та партійний контроль.

На підставі проведеного аналізу співвідношення поняття “громадський контроль” з іншими взаємопов’язаними поняттями можна зробити такі **висновки**. Отже, категорії “громадський контроль”, “цивільний контроль” та “громадянський контроль” не є тотожними, мають різну сутність. Це не тотожні поняття, але й не сумісні взагалі, однак тісно взаємозв’язані спільною метою – забезпечити законність та доцільність функціонування інститутів державного ладу. Громадянський контроль, цивільний контроль та громадський контроль є самостійними різновидами соціального контролю. Громадянський контроль у цьому співвідношенні має найширше значення, оскільки охоплює собою всі прояви будь-якого контролю над владою.

Що стосується співвідношення терміна “громадський контроль” з “недержавним контролем”, то слід зазначити, що термін “недержавний контроль” вже передбачає певне протиставлення державному контролю. Звідси недержавний контроль здійснюють суб’єкти, що не є елементами апарату держави. Крім того, недержавний контроль може бути здійснений як міжнародними неурядовими організаціями, так і суб’єктами громадянського суспільства, що істотно відрізняє його від громадського контролю.

Таким чином, поняття “недержавний контроль” є ширшим за поняття “громадський контроль”.

Поняття “громадський контроль” та “соціальний контроль” багато в чому мають спільне, їх ототожнюють та використовують в юридичній літературі як синоніми. Однак суттєва різниця існує між зазначеними категоріями. Соціальний контроль розглядається як система державних та суспільних інститутів. Таким чином, ототожнення термінів “громадський” та “соціальний” контроль не є вірним. Поняття соціального контролю включає в себе два компоненти: державний та громадський контроль, тобто громадський контроль є різновидом соціального контролю.

Досліджуючи співвідношення “громадський контроль” з поняттями “народний контроль” та “партійний контроль”, можна зазначити, що за радянських часів це були різні види контролю. В СРСР були відомі такі різновиди контролю: 1) загальний контроль; 2) державний контроль; 3) народний контроль; 4) контроль і нагляд з боку органів прокуратури, суду та арбітражу; 5) громадський контроль; 6) партійний контроль. Таким чином, слід окремо виділяти народний, громадський та партійний контроль. Крім того, суб’єкти народного та партійного контролю здійснювали свою контрольну діяльність під керівництвом партії, і з цього можна зробити висновок, що вони не були самостійними в своїй діяльності.

Необхідність дослідження громадського контролю, його сутності пов’язана з тим, що формування та становлення в Україні правової держави та громадянського суспільства безпосередньо пов’язані зі створенням та застосуванням ефективної взаємодії між суспільством і органами державної влади.

Громадський контроль, як елемент соціального управління, спрямований на забезпечення функціонування політичної системи. Основним засобом забезпечення законності виступає громадський контроль. Сутність громадського контролю пов’язана з реалізацією такого важливого принципу правової держави, як законність. Таким чином, громадський контроль, головне призначення якого полягає в тому, щоб забезпечити максимально сприятливі умови для втілення в життя взаємодії між суспільством і органами державної влади, їх співпраці, відіграє важливу роль у формуванні та становленні демократичної правової держави.

Бібліографічні посилання

1. Серебренников В.В. Гражданский контроль над армией / В. В. Серебренников // Кентавр. – 1992. – № 11. – С. 30–35.
2. Про демократичний цивільний контроль над Воєнною організацією і правоохоронними органами держави : Закон України від 19 червня 2003 р. (зі змінами і доп.) // ВВР України. – 2003. – № 46. – Ст. 366.
3. Десятых П. В. Организация и правовое обеспечение общественного контроля за деятельностью органов внутренних дел : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.11 / П. В. Десятых. – М., 2009.
4. Сучасний словник іншомовних слів / уклад. О. І. Скопненко, Т. В. Цималюк. – К., 2006.
5. Шестак С. В. Недержавний контроль за діяльністю міліції: теоретико-правовий аспект: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Шестак С. В. – Х., 2009.
6. Общественный контроль за деятельностью государственных органов в усло-

виях модернизации России: монография / отв. ред. С. М. Зубарев. – М., 2011.

7. Основы социального управления : учеб. пособие / под ред. В. И. Иванова. – М., 2001.

8. Государственный и общественный контроль в СССР / под ред. В. И. Туровцева. – М., 1970.

9. Лунев А.Е. Теоретические проблемы государственного управления. – М., 1974.

10. Мальков В.В. Общественный контроль и его роль в советском государственном управлении : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / В. В. Мальков. – М., 1965.

11. Дрейслер И.С. Общественный контроль – одна из гарантий соблюдения социалистической законности / И.С. Дрейслер. – Х., 1965.

12. Скоблик Н.В. Контроль громадян над лідерами в теорії демократії Р. Даля : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.01 / Н.В. Скоблик. – Львів, 2005.

Савченко А. В. Соотношение термина «общественный контроль» с другими смежными правовыми категориями. Раскрыто соотношение термина “общественный контроль” с другими смежными категориями. Исследовано соотношение таких понятий, как “общественный контроль”, “негосударственный контроль”, “гражданский контроль” и “народный контроль”. Также проанализировано взаимовлияние указанных терминов.

Ключевые слова: *контроль, общественный контроль, негосударственный контроль, гражданский контроль, народный контроль.*

Savchenko O. V. Ratio of concept “public control” with other closely-related legal categories. In the dynamics of democratic processes in Ukraine particular relevance acquire all research institutions that are required in the formation of democratic, social and legal state. Therefore, the legal literature emphasis on consideration of public control as a mandatory element of the legal state and civil society.

Formation in Ukraine of law and civil society depends on the presence of an established system of cooperation between public authorities and citizens, and also the practice of public oversight over the activities of the authorities. Absence interaction between society and government, transparency of government for public control undermines the legitimacy of public institutions and their decisions. Therefore, in the legal literature recently more attention is paid to social control, review its basic elements, but its implementation remains a problem studied rather superficially.

The need for the study of social control, its features connected with the fact that the formation and establishment of of law in Ukraine and civil society is directly associated with the creation and application of effective functioning legal channels of interaction between society and the public authorities. The development of democratic principles of the state that embodied in the Constitution of Ukraine requires providing reliable control of public authorities.

Therefore, social control, the main purpose of which is to provide most favorable conditions for the realization of the interaction between society and government, their cooperation plays an important role in the formation and establishment of a democratic constitutional state.

In the article is developed the correlation of the definition “social control” with other alike concepts. There are researched the correlation such definition as “social control”, “non-state control”, “civil control” and “public control”. Also analyzed the interference of these definitions.

Keywords: *control, social control, non-state control, civil control, public control.*

Надійшла до редакції 20.06.2013

ПИТАННЯ ЦИВІЛЬНОГО, ТРУДОВОГО ТА ГОСПОДАРСЬКОГО ПРАВА

Литовченко Л. А.

кандидат історичних наук, доцент
(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

УДК 347.1

ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК І СПІВВІДНОШЕННЯ КАТЕГОРІЙ РОЗСУДУ І ВОЛІ В ЦИВІЛЬНОМУ ПРАВІ

З'ясовано зміст вольової та інтелектуальної складових розсуду, взаємозв'язок і співвідношення волі, волевиявлення і розсуду у цивільному праві.

Ключові слова: розсуд у цивільному праві; воля; волевиявлення; вольова складова розсуду; інтелектуальна складова розсуду; суб'єктивне право.

Постановка проблеми. Сучасний розвиток науки цивільного права виявляє актуальність дослідження категорії розсуду, яка законодавцем віднесена до кола ключових понять цивільного права. На підтвердження зазначеного звернемо увагу на те, що у трьох главах розділу першого («Основні положення») книги першої Цивільного кодексу України (далі – ЦК) [20] можливість розсуду учасників цивільних відносин визнається як природна властивість цих відносин, урегульованих на диспозитивній основі, і прямо пов'язується із здійсненням учасниками своїх суб'єктивних прав (ч. 1 ст. 12 ЦК), їх захистом (ст. 20 ЦК) і правом сторін у договорі відступити від положень актів цивільного законодавства і врегулювати свої відносини на власний розсуд (абз. 1 ч. 3 ст. 6 ЦК).

Зазначимо, що у нормах ЦК відсутня законодавча дефініція терміна «розсуд», тому виходячи з тлумачення слова «розсуд» у словниках та енциклопедичних виданнях, а також змісту терміна «розсуд» у контексті ЦК, пропонуємо розуміти розсуд як акт інтелектуально-вольової діяльності особи, виражений у певному умовиводі (висновку, рішенні) особи, прийнятому на основі власного досвіду, уявлення, оцінки, розмірковування про сутність об'єкта, на який він спрямований [8, с. 145]. В цілому поняття розсуду в цивільному праві відображає нормативне санкціонування можливості вибору учасниками цивільних відносин варіантів правової поведінки при здійсненні ними суб'єктивних прав з метою задоволення своїх законних інтересів.

Дослідницький інтерес до проблеми розсуду в цивільному праві вини-

кає не тільки тому, що дана проблема ще залишається непізнаною у вітчизняній цивілістиці, а й тому, що проблема розсуду учасників цивільних відносин зачіпає фундаментальні правові поняття і категорії, серед яких і категорія волі.

Реалізація розсуду можлива у процесі здійснення суб'єктивних прав учасниками цивільних відносин, а це означає «співіснування» розсуду і волі та її зовнішнього виразу – волевиявлення. Інтелектуально-вольова складова характерна як для розсуду, так і для волевиявлення суб'єкта права, адже без його свідомої, інтелектуально-вольової діяльності суб'єктивне право залишиться нереалізованим. Відповідно, актуальним для дослідження постає питання про взаємозв'язок і співвідношення розсуду і волі учасників цивільних відносин у контексті здійснення суб'єктивних прав.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Окремих аспектів розсуду в цивільному праві торкалися у своїх наукових працях Н. В. Безсмертна, І. Е. Берестова, Н. Ю. Голубєва, Д. В. Горбась, О. В. Дзера, І. О. Дзера, Н. С. Кузнєцова, І. М. Кучеренко, А. В. Луць, В. В. Луць, Р. А. Майданик, Є. О. Мічурін, Ю. П. Пацурківський, С. О. Погрібний, З. В. Ромовська, М. О. Стефанчук, Р. О. Стефанчук, Є. О. Харитонов та інші українські вчені. Проте, окремі міркування поважних вчених про розсуд у цивільному праві, які ми знаходимо в науковій літературі, переважно мають фрагментарний характер. Серед російських вчених слід назвати В. П. Камишанського, який, вивчаючи проблему меж та обмежень у праві власності, торкнувся також важливих питань розсуду в цивільному праві. У галузі теорії права українські та російські вчені Д. Б. Абушенко, П. В. Куфтирєв, О. О. Малиновський, О. А. Папкина, М. Б. Рісний, О. Я. Рогач доклали більш активних зусиль у дослідженні проблематики розсуду у праві. В цілому науковий доробок поважних учених з проблематики розсуду у праві служить теоретичним підґрунтям для подальших досліджень.

Вищезазначене зумовлює мету даної статті, яка полягає у з'ясуванні взаємозв'язку і співвідношення розсуду і волі учасників цивільних відносин у механізмі здійснення суб'єктивного права. Досягнення цієї мети передбачає розв'язання конкретних завдань стосовно визначення змісту вольової та інтелектуальної складових розсуду, співвідношення волі, волевиявлення і розсуду учасників цивільних відносин.

Виклад основного матеріалу. У ч. 1 ст. 12 ЦК встановлено загальне правило, згідно з яким особа здійснює свої цивільні права вільно, на власний розсуд. Зміст цієї норми вказує на свободу особи здійснювати своє цивільне право самостійно, незалежно від волі інших осіб. У будь-якому разі здійснення суб'єктивного права учасником цивільних відносин передбачає свободу вибору ним варіанта своєї правової поведінки за власним розсудом.

Із змісту ст. 12 ЦК слідує, що здійснення суб'єктивного цивільного права є актом вільного волевиявлення уповноваженого суб'єкта. Вольовий характер правовідносин є однією з їх істотних ознак. Зрозуміло, постає питання про взаємозв'язок і співвідношення категорій розсуду і волі у контексті здійснення цивільних прав.

Варто згадати, що вольова концепція суб'єктивного права була сформульована у XIX ст. німецьким вченим Бернхартом Віндшейдом, який вважав, що сутність права полягає у «владі волі», «пануванні волі». Відомий російський вчений кінця XIX – початку XX століть Г. Ф. Шершеневич, вбачаючи витoki цієї теорії у філософії «метафізичної волі» Г. В. Ф. Гегеля, зауважив: «Поступово, з відстороненням правознавства від метафізики, воля, яку було покладено в основу поняття про суб'єктивне право, стала набувати психологічного значення і, завдяки цьому, виявилися слабкі сторони теорії» [24, с. 601]. Теорії волі тоді була протиставлена теорія інтересу Рудольфа фон Ієрінга (німецький вчений XIX ст., основоположник юриспруденції інтересів), а Г. Ф. Шершеневич, аналізуючи зазначені теорії, зауважив, що «не воля, а інтерес лежить в основі суб'єктивного права» [24, с. 603]. Сам же Г. Ф. Шершеневич схилився інколи до «примирних точок зору», вважаючи, що неможливо побудувати поняття про суб'єктивне право суцільно на понятті волі або інтересу [24, с. 605]. Разом з тим, формулюючи власну концепцію суб'єктивного права, він віддавав перевагу інтересу, коли визначав, що «суб'єктивне право представляється як влада здійснювати інтереси, забезпечена і обмежена нормами об'єктивного права» [24, с. 605]. Виокремлюючи як вихідне, положення про те, що суб'єктивне право «є, передусім, влада суб'єкта права», а влада «є можливість нав'язувати свою волю іншому або іншим, примушує інших узгоджувати свою поведінку з волею володарюючого» [24, с. 605–606], Г. Ф. Шершеневич далі розвивав свою думку так: «Момент влади виражається у можливості, за своєю волею, здійснювати ті інтереси, які лежать в основі прав. Суб'єкту права дана можливість на свій розсуд використати або ні те становище, яке йому забезпечене правом, і як завгодно у відведених йому межах. Право, яке належить суб'єкту, тому й називається його правом, що від його волі залежить застосування даної йому влади» [24, с. 606]. Розмежовуючи поняття суб'єктивного права, волі, інтересу та розсуду і водночас пов'язуючи їх в одному правовідношенні, Г. Ф. Шершеневич сформулював власний концептуальний підхід до розуміння суб'єктивного права. На його думку, суб'єктивне право є правовідношенням, у якому суб'єкт, якому належить право, наділений забезпеченою законом можливістю вчинювати на свій розсуд у дозволених межах вольові дії на реалізацію власного інтересу, який саме і визначає зміст суб'єктивного права. Останньому кореспондує обов'язок інших осіб не порушувати суб'єктивне право правомочної особи. Концептуальні положення Г. Ф. Шершеневича, що стосуються волі, інтересу і розсуду, у взаємозв'язку з суб'єктивним правом у цілому не втратили наукового значення, враховуючи при цьому те, що сучасна наукова думка зробила помітні кроки вперед у дослідженні даного питання.

Різноманіттям вирізняються висловлювання сучасних авторитетних учених-правників стосовно співвідношення у цивільному праві таких категорій, як суб'єктивне право, воля та інтерес. О. Ф. Скакун зазначає, що «реалізація правовідносин можлива лише на підставі виявлення волі (інтересу) їх учасників» [14, с. 436]. І. В. Венедіктова, визначаючи взає-

мозв'язок понять волі та інтересу стверджує, що інтерес становить зміст волі людини [2, с. 132]. На думку А. С. Довгерта, здатність особи як учасника цивільних відносин вільно формувати свою волю означає її вільне волевиявлення [22, с. 7]. У недавньому минулому В. П. Грибанов зауважував про те, що воля управомоченої особи в рамках наданої їй законом диспозитивності бере участь у визначенні змісту ряду суб'єктивних прав, що нею набуваються [5, с. 44–45]. Думки поважних учених є важливим поштовхом для подальшого дослідження і розуміння ролі та взаємозв'язку розсуду, волі, інтересу у механізмі здійснення суб'єктивного цивільного права.

Здійснення свого цивільного права самостійно, незалежно від волі інших осіб у цивільному праві означає автономію волі кожного з учасників цивільних відносин. Зазначене характеризує зміст принципу автономії волі, який відносять до принципів здійснення цивільних прав і який означає можливість особи здійснювати своє суб'єктивне цивільне право вільно, на власний розсуд, задля задоволення своєї мети та інтересів [19, с. 87]. Н. Ю. Голубєва небезпідставно зазначає, що, можливо, «сама автономія волі є найважливішим принципом цивільного права» [21, с. 11]. Концептуалізацію питання реалізації автономії волі здійснено С. О. Погрібним. Досліджуючи механізм та принципи регулювання договірних відносин у цивільному праві України, учений слушно визначає прямий взаємозв'язок реалізації автономії волі та індивідуального регулювання цивільних відносин як головного прояву принципу свободи договору, зауважуючи при цьому, що саморегулювання цивільних відносин є особистим правом учасників таких відносин, яке здійснюється ними, за загальним правилом, на власний розсуд, незалежно від наявності імперативного регулювання цих відносин, окрім випадків, коли учасники цивільних відносин не можуть на власний розсуд його врегулювати [12, с. 248]. Зазначені окремі аспекти проблеми волі в цивільному праві виявляють її актуальність у сучасній цивілістиці.

Вільне волевиявлення особи як учасника цивільних відносин витікає із її свідомої, інтелектуально-вольової діяльності, без чого суб'єктивне право залишається нездійсненим. Шляхом вияву волі – її утворення (психічний елемент) і об'єктивного прояву (юридичний елемент), що в синтезі є волевиявленням, – відбувається вибір і здійснення конкретного суб'єктивного права учасником цивільних відносин.

Вважаємо, що розсуд, об'єктивований (виражений, втілений) в умовиводі (висновку, рішенні) стосовно можливостей здійснення суб'єктивного цивільного права, витікає із свідомої, інтелектуально-вольової діяльності суб'єкта права і в такому розумінні передуює волевиявленню. У сформульованій тезі розсуд розуміємо у його суб'єктивному значенні. Пояснимо останнє. У суб'єктивному значенні розсуд – це акт інтелектуально-вольової діяльності особи – учасника цивільних відносин, виражений (об'єктивований) у її рішенні (умовиводі) стосовно вибору певного варіанта правової поведінки, а в об'єктивному (юридичному) значенні – це вияв свідомого вибору учасником цивільних відносин певного варіанта своєї

правової поведінки, вираженого у його діях як суб'єкта права. Відповідно можна говорити також про внутрішній і зовнішній вияви розсуду, які є нероздільними. У практичній площині «зовнішній» (в об'єктивному значенні) розсуд є «матеріалізованим» у юридично значимих діях суб'єкта права, тоді як «внутрішній» (у суб'єктивному значенні) розсуд втілює внутрішній психічний процес, який обіймає свідомість (інтелектуальна складова) і потребу, бажання досягти значимої мети (вольова складова).

У зв'язку із щойно зазначеним варто пригадати думку Г. К. Матвєєва, висловлену у контексті його концепції вини як категорії у цивільному праві, а саме: «Певна річ, без участі мислення вольовий процес був би позбавлений усвідомленості (сознательности. – рос.), тобто він перестав би бути вольовим. Уявляється правильним бачення волі і свідомості у якості не протиставлених і неототожнюваних сторін одного психічного процесу» [10, с. 151]. З точки зору права значущим є об'єктивований в особистому рішенні і втілений у діях результат цього психічного процесу. Важливо, щоб розсуд, отже і воля, були виявлені назовні. На думку відомого вченого-юриста XIX ст. Ю. С. Гамбарова, воля, «як психічний феномен внутрішнього життя людини, не має для права жодного значення. Вона вступає у його сферу як дія, що виявляється ззовні і розпізнається у формі волевиявлення. Тому воля і волевиявлення в юридичному розумінні нероздільні. Де є воля, там є і волевиявлення, де немає волі, там немає і волевиявлення» [3, с. 713]. Продовжуючи думку вченого, можна сказати, що розсуд і волевиявлення також нероздільні, і там, де є волевиявлення, там є і розсуд як передумова волевиявлення.

Скажімо, власник, реалізуючи правомочність розпоряджання, прийняв рішення подарувати художньому музею належну йому на праві власності картину, яка має культурну цінність, мотивуючи для себе свій вчинок збереженням культурної цінності для нинішнього і майбутніх поколінь і залишенням свого доброго імені в анналах музею і пам'яті суспільства. Із трьох правомочностей власника, визначених у ч. 1 ст. 317 ЦК, він на власний розсуд, бажаючи цього, обрав одну, реалізація якої відповідає його внутрішній волі та інтересу. У даному прикладі наявними є мотив, усвідомлення мети, мотивація, воля, волевиявлення, розсуд, які виконують свої функції. Мотив виступає як чинник, що відповідає за вольову активність особи і прогнозує у майбутньому очікуваний результат і наслідки його досягнення. «Поведінка стає вольовою, – зазначав Д. М. Узнадзе, – лише завдяки мотиву, який таким чином видозмінює діяльність, що вона стає прийнятною для суб'єкта» [18, с. 149]. Усвідомлення мети і засобів її досягнення виступає як необхідний компонент мотиву [7, с. 37], а також як компонент мислення, інтелекту [23, с. 73]; мотивація – як одна із сторін вольової поведінки, яка відповідає основному, закріпленому у житті настановленню (установка. – рос.) особистості [18, с. 151]; воля – як збуджуючий механізм поведінки [23, с. 73–74], як постановка привабливої, особистісно значимої і соціально корисної мети; пряме волевиявлення – як акт волі і разом з тим як акт мислення.

Варто зазначити, що питання природи феномена волі як у сучасній

психології, так і юриспруденції залишається досить проблематичним. Дискусії точаться з приводу природи і змісту волі, її мотивів і цілі, співвідношення вольового і мисленневого процесів у діяльності особистості тощо. Слід також сказати про широкий спектр визначень поняття волі в науковій думці. Їх докладний аналіз виходить за межі нашого дослідження. Зазначимо лише, що у психології волю розуміють як соціально зумовлений психофізіологічний стан людини, виражений у її здатності до свідомого регулювання і активізації своєї поведінки. Відомий вчений-психолог Є. П. Ільїн визначає: «Воля, як і багато інших психологічних термінів (сприйняття, мислення, пам'ять) – це узагальнене поняття, яке означає визначений клас психічних явищ, процесів і дій, об'єднаних єдиною функціональною задачею – свідомим і переднаміреним управлінням поведінкою і діяльністю людини» [7, с. 55]. І далі: «... воля – це, по-перше, реальне психічне явище, що представляє собою довільне (произвольное. – рос.) управління; і по-друге, вона нерозривно пов'язана з розумом (зрозуміло, не підмінюючи його), оскільки довільне управління – завжди свідоме і переднамірене, тобто розумне» [7, с. 56].

Привертає увагу визначення у словнику української мови змістового значення слова «воля» у якостях широкоживаного поняття. Наведемо ті, що загалом пов'язуються із розсудом, а саме, воля як: (1) одна з функцій людської психіки, що полягає насамперед у владі над собою, керуванні своїми діями й свідомому регулюванні своєї поведінки; прагнення досягти своєї мети; рішучість; (2) бажання, хотіння; вимога, наказ; (3) право розпоряджатися на свій розсуд; влада; дозвіл, згода, рішення (віддаватися на волю кому-, чому- – давати можливість кому-, чому-небудь володіти, розпоряджатися собою; вольному воля – як собі хочеш; мати волю над ким – вільно ким-небудь розпоряджатися, впливати на когось; пускати на волю що – перестати чим-небудь керувати; що-небудь свідомо спрямовувати; пускати напризволяще; своя воля кому – хтось має право робити що-небудь на свій розсуд) [15, с. 735]. Перефразуючи їх можна сказати, що за своїм розсудом особа може вільно розпоряджатися, володіти, давати дозвіл, згоду, приймати рішення, робити що-небудь тощо. Отже, звичайно воля пов'язується із розсудом і навпаки.

У юриспруденції волю розуміють як істотний чинник для виникнення, зміни і припинення правовідносин. Загалом зазначають, що юридичне значення воля має лише у тих випадках, коли вона отримує зовнішній вираз у формі волевиявлення, тому необхідно розрізняти волю і волевиявлення [3, с. 713; 11, с. 180–185]. Характеристику змісту поняття «воля у праві» знаходимо в «Юридичній енциклопедії» [4, с. 516], у якій дане поняття в одному із значень тлумачиться у якості волевиявлення суб'єкта правовідносин («...В[оля] у праві означає: а) волевиявлення учасників суспільних відносин, які, будучи врегульовані правом, набувають форми правовідносин...») [4, с. 516]. Тобто у даному формулюванні поняття волі і волевиявлення ототожнюються, що, на наш погляд, є некоректним. Так, наприклад, у ч. 3 ст. 203 ЦК визначено, що волевиявлення учасника правочину має бути вільним і відповідати його внутрішній волі [20]. У наведеній нормі за-

конодавець чітко розмежував терміни «волевиявлення» і «воля». На цьому ж було акцентовано увагу Верховним Судом України в узагальненні судової практики від 24.11.2008 р., в якому було зазначено: «У правочині зовнішнє волевиявлення особи має відповідати його внутрішній волі. Вона має бути спрямована на досягнення відповідного юридичного наслідку, тому не можуть розглядатися як правочини ті фактичні дії особи, які не призводять безпосередньо до виникнення, зміни чи припинення цивільних прав та обов'язків» [13].

Ототожнення понять волі та волевиявлення призвело б до унеможливлення захисту суб'єктивного права у випадках, коли стосовно учинення правочину воля суб'єкта права формувалася не вільно – йдеться про правочини з дефектами волі, зокрема, учинені під впливом помилки (ст. 229 ЦК), обману (ст. 230 ЦК), насильства (ст. 231 ЦК), тяжкої обставини (ст. 233 ЦК). Правочини, вчинені за таких обставин, є оспорюваними та можуть бути визнані судом недійсними. У зв'язку з цим привертає увагу питання про те, чому саме слід віддавати перевагу при визначенні дійсних намірів і мети сторін правочину – волі чи волевиявленню. За загальним правилом, юридичні наслідки вчинених дій пов'язують з волевиявленням, оскільки саме волевиявлення, як зовнішньо виражена (об'єктивована) воля, може мати правову оцінку. Можна констатувати, що чинне цивільне законодавство у якості загального правила віддає пріоритет волевиявленню суб'єкта перед його волею, на що вказують, зокрема, норми статей 1, 203, 205, 635 ЦК. Проте, при вирішенні питання про дійсність чи недійсність правочину у визначених законом випадках пріоритет віддається дійсній волі суб'єкта права, та її відповідності волевиявленню, наприклад, за позовом заінтересованої особи суд визнає заповіт недійсним, якщо буде встановлено, що волевиявлення заповідача не було вільним і не відповідало його волі (ч. 2 ст. 1257 ЦК).

Вольова діяльність особи є свідомо спрямованою діяльністю, що у комплексі відображає вибір мети і мотивацію поведінки, прагнення до досягнення мети, здатність регулювати спонукання і гальмувати поведінкові реакції, можливість приймати рішення тощо. Зазначене характеризує специфічні властивості волі. У такому розумінні воля тісно, безпосередньо пов'язана з розсудом і визначає його вольову складову.

Іншою складовою, яка також тісно, безпосередньо пов'язана з розсудом (і з волею як такою), є інтелектуальна складова. Відповідно, вбачається важливим з'ясування питання стосовно зазначеного компонента у поняттях волі і розсуду.

Дане питання також натикається на відчутну проблематичність його висвітлення в науковій літературі у галузях психології і юриспруденції. Словник української мови дає таке визначення слова «інтелект»: «Розум, здатність людини думати, мислити. ...Рівень розумового розвитку» [16, с. 35]. На сайті «Encyclopedia Britannica» знаходимо визначення поняття «інтелект людини» – останній розуміється як якість мислення, що полягає у здатності вчитися на досвіді, пристосовуватися до нових ситуацій, розуміти абстрактні поняття і оперувати ними, використовувати знан-

ня для пристосування до свого середовища [25]. У психології інтелект (від лат. *intellectus* – розуміння, розум, пізнання) розглядають як одну з функцій мозку людини, як відображення індивідуальних особливостей її мислення, здатність до здійснення процесу пізнання і до ефективного вирішення проблем, зокрема, при опануванні кола нових життєвих завдань. Коли йдеться про інтелект, розуміють зв'язок мислення з особистістю. Загалом же інтелект пов'язують із здатністю людини мислити, досягнути і оперувати інформацією, розв'язуючи будь-які життєві (практичні) ситуації [1, с. 106]. Інтелект особи працює на формування мети її діяльності.

Процес мислення особи виражається в розумових діях (порівняння, аналіз, синтез, абстрагування, узагальнення, класифікація і систематизація). Результатами розумових дій постають думки, які безпосередньо існують у формах судження, міркування, умовиводу, поняття (останні також є формами мислення) [1, с. 105–108]. У логіці умовиводом називається така форма мислення, за допомогою якої з одного або кількох суджень виводиться нове судження, котре містить у собі нове знання [6, с. 107; 17, с. 442]. Особливістю розсуду як акту мислення є вираження в ньому умовиводу особи стосовно можливості певної її діяльності. Останній (умовивід) у поєднанні з прагненням до досягнення певної мети втілюється у рішенні – тепер вже як акті інтелектуально-вольової діяльності особи. Суб'єкт права усвідомлює можливість вибору певних варіантів поведінки для задоволення свого інтересу. Його правосвідомість, здійснюючи гносеологічну функцію, «включає» механізм пізнання правових засобів, за допомогою яких він зможе досягти поставленої мети. У процесі міркувань суб'єкт обирає найбільш прийнятний для себе варіант правової поведінки, що витікає із змісту норм об'єктивного права, і створює «мисленнєву модель» [9, с. 237] своєї правової поведінки з урахуванням певних обставин, які впливають чи могли б вплинути на реалізацію його інтересу. Результатом розумових дій постає рішення про вибір суб'єктивного права, у межах якого суб'єкт зможе задовольнити свій інтерес. Цей вибір відображає інтелектуальну сторону розсуду суб'єкта. Мотивація поведінки, намір учинити дії із здійснення свого суб'єктивного права і готовність докласти до цього певних зусиль характеризують вольову сторону розсуду суб'єкта.

Висновки. Пізнавальний та вольовий процеси психіки особистості, з психологічної точки зору, поєднуються у процесі розсудової діяльності особи як суб'єкта правовідносин, і тому розсуд розглядається як акт інтелектуально-вольової діяльності, виражений в умовиводі (висновку, рішенні) стосовно вибору конкретного (оптимального, ефективного) варіанта правової поведінки для досягнення певної мети, отже, і задоволення інтересу. У суб'єктивному розумінні розсуд, за своєю природою, так само як інтелект і воля, притаманний кожній особі. Розсуд відображає свідому діяльність особи, а відтак поєднує в собі такі її сторони, як мислення і вольову активність – вищі функції психічної діяльності особистості.

В об'єктивному розумінні розсуд виявляє своє значення і роль у персоніфікації суб'єктивного права, у механізмі здійснення суб'єктивного права – як інструмент індивідуалізації моделі правової поведінки, визначе-

ної нормами об'єктивного права. Юридичне значення розсуду зумовлено виявом свідомого вибору учасником цивільних відносин певного варіанта своєї правової поведінки, об'єктивованого у його діях як суб'єкта права. У такому розумінні розсуд передуює волевиявленню суб'єкта цивільного права і є суб'єктивною передумовою волевиявлення.

Бібліографічні посилання

1. Варій М. Й. Психологія: навчальний посібник. – К., 2007.
2. Венедіктова І. В. Методологічні підходи до співвідношення понять «інтерес» і «потреба» при визначенні юридичної категорії «охоронюваний законом інтерес» / І. В. Венедіктова // Вісник Академії правових наук. – 2011. – № 3 (66). – С. 129–137.
3. Гамбаров Ю. С. Гражданское право / Ю. С. Гамбаров. – М., 2003.
4. Горбатенко В. П. Воля // Юридична енциклопедія: у 6 т. /редкол.: Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. — К., 1998. – Т. 1 А-Г.
5. Грибанов В. П. Осуществление и защита гражданских прав / В. П. Грибанов. – М., 2000.
6. Жеребкін В. Є. Логіка: підручник. – 6-те вид., стер. – К., 2003.
7. Ильин Е. П. Психология воли / Е. П. Ильин. – 2-е изд. – СПб., 2009.
8. Литовченко Л. А. Окремі підходи щодо дослідження проблеми розсуду в цивільному праві / Л. А. Литовченко // Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна № 1028. Серія «Право». Вип. № 12. – Х., 2012. – С. 142-146.
9. Малиновский А. А. Злоупотребление субъективным правом (теоретико-правовое исследование) / А. А. Малиновский. – М., 2007. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.mgimo.ru/files/33503/33503.pdf>
10. Матвеев Г. К. Вина в советском гражданском праве. – К., 1955.
11. Петров А. Ю. Гражданско-правовое значение воли и волеизъявления в сделке // Известия Российского гос. пед. ун-та им. А. И. Герцена. – 2007. – № 45. – С. 180-185.
12. Погрібний С. О. Механізм та принципи регулювання договірних відносин у цивільному праві України / С. О. Погрібний : дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.03. – К., 2009.
13. Практика розгляду судами цивільних справ про визнання правочинів недійсними: Верховний Суд України; Узагальнення судової практики від 24.11.2008 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/n0003700-08>.
14. Скакун О. Ф. Теорія держави і права: підручник / О. Ф. Скакун / пер. з рос. – Х., 2009.
15. Словник української мови: в 10 т. Т. 1 А-В / уклад. А. А. Бурячок та ін. – К., 1970.
16. Словник української мови: в 10 т. Т. 4 І-М / уклад. В. О. Винник. – К., 1973.
17. Словник української мови: в 10 т. Т. 10 Т-Ф / ред. кол. І. К. Білодід та ін. – К., 1979.
18. Узнадзе Д. Н. Общая психология / пер. с грузин. Е.Ш.Чомахидзе; под ред. И.В.Имедадзе. – М.; СПб., 2004.
19. Цивільне право України: навч. посібник / Ю. В. Білоусов, С. В. Лозінська, С. Д. Русу та ін. ; за ред. Р. О. Стефанчука. – К., 2005.
20. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 № 435-IV // ВВР України. – 2003. – №№ 40-44. – Ст. 356.
21. Цивільний кодекс України: науково-практичний коментар / за заг. ред. Є. О. Харитонова, О. І. Харитонові, Н. Ю. Голубевої. – 2-е вид., перероб. та доп. – К., 2009.
22. Цивільний кодекс України: науково-практичний коментар. – К., 2004.
23. Чхартишвили Ш. Н. Проблема воли в психологии / Ш. Н. Чхартишвили // Во-

просы психологии : тринадцатый год издания / ред. А. А. Смирнов, В. Н. Колбановский. – 1967. – № 4. – С. 72-82.

24. Шершеневич Г. Ф. Общая теория права / Г. Ф. Шершеневич. – М., 1910–1912. – Вып. 1-4, VII. – 805 с.

25. Human intelligence [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/289766/human-intelligence>.

Литовченко Л. А. Взаимосвязь и соотношение категорий усмотрения и воли в гражданском праве. Выяснено содержание волевой и интеллектуальной составляющих усмотрения, взаимосвязь и соотношение воли, волеизъявления и усмотрения в гражданском праве.

Ключевые слова: усмотрение в гражданском праве; воля; волеизъявление; волевая составляющая усмотрения; интеллектуальная составляющая усмотрения; субъективное право.

Litovchenko L. A. Correlation of categories “discretion” and “will” in civil law. The author has clarified the content of a strong-willed and intellectual components of discretion, the relationship and the correlation of will and discretion in civil law.

Relevance of research category discretion in civil law due to the fact that the discretion of participating in civil relations recognized by the legislator as the natural properties of these relations are settled on discretionary basis and is directly linked to the implementation of uchasnikami their subjective rights and their protection. In Part 1 of art. 12 of the Economic Code of Ukraine is defined a general rule that a person shall exercise his civil rights freely, in his/her sole discretion. The author has given the interpretation of the word "discretion" in dictionaries and encyclopedias, offered understanding of the term "discretion" in the context of the Civil Code of Ukraine as an act of intellectual and volitional activity of the person, expressed in a particular decision (inference, derivation).

Persons, adopted on the basis of their own experience, views, evaluation, reflection on the essence of the object to which the discretion is directed. In general, the concept of discretion in civil law reflects normative (legal) resolving regarding the possibility of selecting participants in civil relations variants of legal behavior in the exercise of subjective rights. In the subjective sense of discretion by svoïy nature inherent in every person. Discretion reflects the conscious activity of the person, combining her hand such as thinking and volitional activity – the higher functions of mental activity of the individual. Volitional activity of the person is consciously directed activity that displays a complex range of objectives and behavioral motivation, the will to succeed, the ability to control impulses and inhibit behavioral responses, the ability to make decisions etc.

The above describes the specific properties will. In this sense will is closely linked directly with discretion and determines its volitional component. Of conscious, intellectual and volitional activity of the person it comes free expression as a member of civil relations for the selection and implementation of a particular subjective right. In this sense, the discretion of the consent of the subject precedes civil law. In the objective (legal) sense of discretion - a manifestation of conscious choice of participating in civil relations particular variant of his/her legal behavior, expressed in his actions as a legal entity. Accordingly, we can also talk about internal and external manifestations of appreciation which are inseparable. In practical terms "external" discretion "materialized" in legally significant actions of an entity, whereas "internal" discretion embodies internal mental process that encompasses consciousness (intellectual component) and the need, the desire to achieve meaningful goals (volitional component). In the objective sense discretion reveals its importance and role in the personification of the subjective right, and in the mechanism of subjective right - as a tool to customize the model of legal behavior, certain norms of objective law. Legal value appreciation due to the manifestation of conscious choice party civil relations specific version of its legal behavior, objectified in his actions as a legal entity.

Keywords: *discretion in civil law; will; volitional component of discretion; intellectual component of the discretion; the subjective right.*

О.М. Обушенкокандидат юридичних наук, доцент
(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

УДК 349.22 : 331

**ЕЛЕМЕНТИ МЕХАНІЗМУ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ
ІНСТИТУТУ ОХОРОНИ ПРАЦІ**

Досліджено особливості механізму правового регулювання охорони праці в Україні. Проаналізовано елементи механізму правового регулювання інституту охорони праці, зокрема, правові норми, правовідносини, суб'єкти відносин у сфері охорони праці та їх права і обов'язки.

Ключові слова: охорона праці, механізм правового регулювання, правові норми, правовідносини.

Постановка проблеми. Держава, що проголосила життя і здоров'я людини найвищою соціальною цінністю, має виступити гарантом реалізації закріпленого у ст. 43 Конституції України права громадян на здорові і безпечні умови праці, забезпечивши адекватну сучасним умовам нормативно-правову базу регулювання охорони праці. Однак об'єктивно оцінюючи існуючу систему охорони праці в Україні, слід визнати, що нинішній її стан не може повною мірою задовольнити потреб суспільства.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Окремим аспектам законності взагалі та законності у сфері трудового права присвячували свої роботи такі вчені, як В.В. Лазор, Л.І. Лазор, С.М. Прилипко, М.М. Хуторян, І.І. Шамшина, О.М. Ярошенко та ін. Проте слід визнати, що у сучасній правовій системі України триває вироблення ефективного механізму правового регулювання у сфері охорони праці, що гарантує неухильне дотримання трудового законодавства. У зв'язку з цим актуалізуються науково-теоретичні розробки, спрямовані, зокрема, на дослідження елементів цього механізму.

Метою цієї статті є визначення та дослідження елементів механізму правового регулювання інституту охорони праці та його значення для забезпечення законності у трудовому праві.

Виклад основного матеріалу. Як зазначає С. Рудницький, під механізмом представники правової науки розуміють сукупність форм, методів та інструментів; систему засобів, способів і форм; систему засобів та чинників або просто комплекс (систему) засобів [1, с. 113].

Згідно зі ст. 1 Закону України «Про охорону праці» охороною праці є система правових, соціально-економічних, організаційно-технічних, санітарно-гігієнічних і лікувально-профілактичних заходів та засобів, спрямованих на збереження життя, здоров'я і працездатності людини у процесі трудової діяльності [2].

У науковій літературі охорона праці розглядається як економічна, соціальна та правова категорії. Більше того, охорону праці як правову кате-

горію розглядають у широкому та вузькому розумінні. У широкому розумінні під охороною праці розуміють сукупність правових норм, що регулюють увесь комплекс суспільних відносин у сфері застосування праці. До них належать також норми, що забороняють необґрунтовану відмову у прийнятті на роботу чи незаконне звільнення, що встановлюють максимальну тривалість робочого часу та мінімальну тривалість часу відпочинку тощо. Сукупність норм, що регулюють встановлення безпечних та нешкідливих умов праці з метою запобігання негативному впливу виробничого середовища на життя та здоров'я працівників, розглядають як поняття охорони праці у вузькому значенні [3]. Слід погодитись із І.І. Шамшиною, яка зазначає, що правова природа охорони праці базується на факті визнання державою свого обов'язку забезпечити захист працівника як сторони, фактично більш слабкої в трудових правовідносинах, з метою збереження його життя, здоров'я й високого рівня працездатності протягом тривалого часу. Як правовий принцип охорона праці пронизує зміст усіх норм трудового права, забезпечуючи їхню внутрішню узгодженість і єдність [4, с. 11].

Так, під механізмом правового регулювання охорони праці слід розуміти цілісний комплекс правових засобів, а також систему заходів щодо забезпечення правових, соціально-економічних, організаційно-технічних, санітарно-гігієнічних і лікувально-профілактичних заходів та засобів, спрямованих на збереження життя, здоров'я і працездатності людини у процесі трудової діяльності.

На думку О.В. Зайчука і Н.М. Оніщенко, сучасна юридична наука характеризується наявністю двох підходів до визначення елементів механізму правового регулювання [5]. Перший з них – широкий підхід, що характеризується наявністю сукупності елементів, які беруть участь у процесі впорядкування суспільних відносин, а саме:

- норма права, яка визначає моделі можливої та необхідної поведінки суб'єктів суспільних відносин;
- нормативно-правовий акт – юридичний документ, що надає правовій нормі формально-визначеного, офіційного та обов'язкового характеру;
- юридичні факти – конкретні життєві обставини, які спричиняють дію норми права;
- правовідносини – різновид суспільних відносин, що регламентуються правовою нормою та виконують функцію взаємодії правової норми з конкретним суб'єктом і функцію визначення конкретної поведінки для персоніфікованих суб'єктів;
- тлумачення – діяльність із визначення дійсного змісту норми права у разі її незрозумілості чи невідповідності вимогам юридичної техніки;
- реалізація права як можливість втілення правової норми шляхом дотримання, виконання, використання та застосування;
- законність як один з принципів реалізації правових приписів через дотримання вимог норми права суб'єктами права;
- правосвідомість як рівень усвідомлення суб'єктами права правових приписів;
- правова культура як різновид загальної культури, що складається з

духовних та матеріальних цінностей, які належать до правової дійсності;

- правомірна поведінка – усвідомлена діяльність суб'єктів, яка відповідає нормі права та соціально корисним цілям і знаходиться в установлених законодавством межах;

- протиправна поведінка – та, що суперечить правовим приписам;

- юридична відповідальність – це захід державного примусу (особистого, майнового чи організаційного характеру), що застосовується до суб'єктів, котрі вчинили правопорушення, та пов'язаний з покладенням на них нового додаткового обов'язку.

Другий підхід до елементної будови механізму правового регулювання є вузьким та включає лише елементи, які складають основу регулятивної функції права. Серед них виділяють: норми права, нормативно-правові акти, правовідносини, реалізацію права, законність. Кожен з елементів цієї системи виконує специфічну функцію у задоволенні інтересів суб'єктів, у регулюванні суспільних відносин, у досягненні ефективності правового регулювання [5].

Закріплення правових норм є вихідною, основною стадією процесу правового регулювання. Відповідно, належна якість правових норм є базовою, необхідною умовою ефективності механізму правового регулювання.

Як зазначає О. Запорожець, загальна спрямованість охоронних відносин у трудовому праві має бути єдиною. У силу цього необхідно встановити безпосередню залежність відомчої нормотворчості від законодавчих приписів. Іншими словами, відомчі та локальні норми, що регулюють трудо-правові охоронні відносини, мають бути у прямому підпорядкуванні в законодавчих норм. Тобто відомча та локальна нормотворчість має здійснюватися для уточнення й виконання законодавчих норм. При виникненні колізій пріоритет повинні мати норми, що мають більш високу юридичну силу [6, с. 279].

Прогалини в законодавстві є одним з найбільш значущих чинників, що здійснюють негативний вплив на якість правових норм у структурі механізму правового регулювання охоронних відносин у трудовому праві. Вони істотно позначаються на динаміці процесу правового регулювання, сповільнюючи його. Подолання прогалин може здійснюватися шляхом застосування різних видів аналогії: аналогії закону, аналогії права тощо. Проте застосування аналогії значною мірою залежить від суб'єктивного ставлення окремого суб'єкта до конкретної ситуації, яке, у свою чергу, зумовлюється наявністю прямої або непрямої зацікавленості суб'єкта. Це дає суб'єктам охоронних відносин у трудовому праві широкі можливості для маніпуляції правовими нормами у своїх корисливих цілях, нехтуючи основними функціональними завданнями трудо-правових охоронних відносин.

Беручи до уваги наведені аргументи, слід визнати, що оптимальним способом усунення прогалин у праві є якісна, професійна нормотворча діяльність щодо вдосконалення законодавства, що регулює охоронні відносини у трудовому праві [6, с. 279].

Одним із критеріїв якості правових норм є ступінь подолання конфлікту інтересів у їх змісті. Це передбачає збалансованість правових норм з

точки зору їх змісту та спрямованості на захист інтересів окремих суб'єктів охоронних відносин у трудовому праві, суспільства та держави.

Ступінь подолання конфлікту інтересів у змісті правових норм багато в чому впливає на адекватність норми об'єкта правового регулювання. Адекватність норм, що регулюють охоронні відносини у трудовому праві, чітка їх спрямованість на об'єкт регулювання означає їх відповідність потребам сучасного суспільства взагалі та його окремих елементів зокрема. Правові норми мають відображати реально існуючий стан розвитку охоронних відносин у трудовому праві та об'єктивно обґрунтовані інтереси суб'єктів цих відносин.

Багато проблем якості правових норм у структурі механізму правового регулювання охоронних відносин у трудовому праві зумовлено недотриманням нормотворчими органами правил юридичної техніки.

Юридична техніка передбачає лаконічну, доступну та грамотну мову викладу, належний стиль викладу юридичної норми, а також цілісність і закінченість норми права.

Оптимальність засобів правового регулювання, передбачених у правових нормах, має не менш важливе значення для ефективності механізму правового регулювання охоронних відносин у трудовому праві.

Юридична наука виділяє три основних засоби правового регулювання: припис, дозвіл і заборону. Від їх правильного застосування, поєднання і формулювання безпосередньо залежить якість кожної правової норми та ефективність механізму регулювання трудо-правових охоронних відносин взагалі.

На думку І.І. Шамшиної, реалізація права громадян на охорону праці здійснюється за допомогою фактичних правовідносин, що входять до системи трудового права як самостійний різновид правовідносин, який регулює діяльність сторін трудового договору та інших зобов'язаних осіб у сфері охорони праці. Зазначені правовідносини не можуть бути віднесені ні до адміністративно-правових, ні до відносин державного управління, оскільки виникають вони завжди у зв'язку із застосуванням найманої праці і, відповідно, є тісно пов'язаними, похідними від трудових відносин, не маючи самостійного існування поза сферою застосування найманої праці [4, с. 12].

Суб'єктами правовідносин у сфері охорони праці є держава в особі її органів та посадових осіб, у тому числі й тих, що здійснюють державний нагляд та контроль за охороною праці, роботодавець або уповноважений ним орган (органи), профспілки, створювані на підприємствах, в установах, організаціях, та працівник. Зміст правового статусу органів як суб'єктів правовідносин у сфері охорони праці охоплює не лише їх права та обов'язки, тобто повноваження, але й гарантії їх реалізації чи виконання.

Право працівника на охорону праці містить у собі досить широке коло конкретних повноважень, закріплених у нормах чинного законодавства. При цьому передбачено як загальні норми охорони праці, що поширюються на усіх без винятку працівників, так і спеціальні норми, що передбачають особливу охорону праці окремим категоріям працівників – особам, що

працюють у небезпечних і шкідливих умовах; неповнолітнім; особам зі зниженою працездатністю; жінкам тощо. Аналізуючи суб'єктивне право як міру юридичної можливості, І.І. Шамшина розглядає суб'єктивні правомочності працівника у сфері охорони праці в трьох аспектах: а) право на позитивні дії; б) право вимагати виконання (дотримання) юридичного обов'язку; в) право на захист, що виникає у зв'язку з порушенням юридичного обов'язку [4, с. 12].

Наявність широкого кола конкретних повноважень працівника на охорону своєї праці передає іншій стороні трудових правовідносин – власнику – не менш широке коло обов'язків із забезпечення охорони праці.

У зарубіжній науковій літературі цей обов'язок трактується як сукупність таких елементів: а) обов'язок забезпечити безпеку виробничих приміщень, обладнання, технологічних процесів; обов'язок постачати працівників засобами індивідуального захисту, коли відсутні гарантії безпеки виробничого середовища; б) обов'язок надавати працівнику необхідну інформацію й навчити його безпечним прийомам праці; в) обов'язок проводити в разі потреби медичні огляди працівників.

Основними формами та способами забезпечення законності й дисципліни у сфері охорони праці є нагляд і контроль, який здійснюють державні органи. При цьому контроль слід відрізнити від близького до нього виду державної діяльності – нагляду, хоча вони й мають ряд спільних рис. Основними формами нагляду та контролю є державний і громадський нагляд і контроль. Державний контроль здійснюється усіма державними органами в процесі виконання поставлених перед ними й підпорядкованими їм органами (посадовими особами) завдань. Він є складовою частиною державного управління, методом реалізації управлінської компетенції. Громадський контроль за умовами праці та побуту, додержанням правил і норм охорони праці на робочих місцях, виконанням власником заходів щодо запобігання травматизму та професійним захворюванням на виробництві здійснює громадський інспектор з охорони праці.

Як вказує П. Ізуїта, необхідно на законодавчому рівні чітко виділити органи нагляду й контролю за охороною праці, так як, по-перше, вони різні за своєю компетенцією та обсягом наданих їм повноважень, а по-друге, повноваження органів нагляду та органів контролю закріплюються в різних нормативно-правових актах, слугують підставою для перевірки їх діяльності саме як окремих органів з чітко визначеним колом прав та обов'язків щодо роботодавців або інших уповноважених осіб підприємств, установ та організацій. Тому необхідно створити єдиний кодифікований нормативний акт, що визначив би загальні положення охорони праці для більшості підприємств, об'єднавши в собі велику кількість нормативних актів, які на даний момент регулюють ці відносини [7, с. 266].

Висновки. Реалізація права працівників на охорону праці передбачає систематичну діяльність держави, органів влади, сторін соціального партнерства, роботодавців і працівників, тобто суб'єктів різних рівнів, включаючи процес ухвалення нормативних правових актів. До елементів механізму правового регулювання пропонуємо відносити правові норми у сфері

охорони праці; фактичні правовідносини у сфері охорони праці, зокрема між суб'єктами охорони праці, якими виступають держава в особі її органів та посадових осіб, роботодавець або уповноважений ним орган та працівники; права та обов'язки суб'єктів охоронних правовідносин та акти їх реалізації; контроль та нагляд як способи забезпечення законності у сфері охорони праці.

Бібліографічні посилання

1. Рудницький С. Категорія механізм в суспільних науках / С. Рудницький // Освіта регіону: політологія, психологія, комунікації. – 2011. – № 4. – С. 111–120.
2. Про охорону праці : Закон України від 14 жовтня 1992 р. № 2694–ХІІ [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua>.
3. Трудове право України : академічний курс : підручник / П.Д. Пилипенко, В.Я. Бурак, З.Я. Козак та ін. ; за ред. П.Д. Пилипенка. – 2-е вид., перероб. і доп. – К., 2006.
4. Шамшина І.І. Правові проблеми регулювання відносин у сфері охорони праці в сучасних умовах : автореф. дис... канд. юрид. наук / І.І. Шамшина . – К., 2002.
5. Зайчук О. В. Теорія держави і права. Академічний курс : підручник / за ред. О.В. Зайчука, Н.М. Оніщенко. – К., 2006.
6. Запорожець О.М. Норми права у структурі механізму правового регулювання охоронних відносин у трудовому праві / О.М. Запорожець // Форум права. – 2011. – № 4. – С. 277–283.
7. Ізюта П.О. Основні напрямки удосконалення правового регулювання охорони праці в умовах ринкової економіки / П.О. Ізюта // Юридичний вісник Причорномор'я. – 2011. – № 1. – С. 255–267.

Обушенко А. Н. Элементы механизма правового регулирования института охраны труда. Исследуются особенности механизма правового регулирования охраны труда в Украине. Анализируются элементы механизма правового регулирования института охраны труда, в частности, правовые нормы, правоотношения, субъекты правоотношений в сфере охраны труда, а также их права и обязанности.

Ключевые слова: охрана труда, механизм правового регулирования, правовые нормы, правоотношения.

Obushenko O. M. Elements of the mechanism of legal regulation of labor safety institute. The current state of the legal of labour protection in Ukraine is analysed in this article. Concrete proposals to improve on the legal of relations in the sphere of labour protection in the conditions of market economy are developed.

The current state of labor safety in Ukraine can not fully meet the needs of society. Under the mechanism of regulation of labor safety the author has offered to understand an integral complex of legal means, and a system of measures to ensure the legal, socio-economic, organizational, technical, sanitary and health care measures and means to preserve human life, health and disability rights in the workplace.

Exercising the right of workers to occupational safety involves systematic activities of the state, the government, the parties of social partnership, employers and workers - actors at various levels, including the process of adopting laws and regulations. The the elements of the mechanism of legal regulation the author has offered to attribute: legal standards in the field of labor safety; actual relationship in the field of labor safety, particularly among the subjects of labor safety, which are the state and its agencies and officials, employer or his/her authorized body and staff; rights and responsibilities of subjects of protected relations and legal acts of their implementation; control and surveillance as a means of ensuring legality in the field of labor safety.

Keywords: labour safety, legal regulation, legal norms.

Надійшла до редакції 29.10.2013

Погорецька Н. В.

кандидат юридичних наук, доцент
(*Національний університет «Юридична академія
України імені Ярослава Мудрого»*)

УДК 347.19

НАЦІОНАЛЬНІСТЬ ЮРИДИЧНОЇ ОСОБИ

Розглянуто проблемні питання визначення національної належності юридичних осіб, у тому числі міжнародних юридичних осіб та офшорних компаній.

Ключові слова: *особистий закон, юридична особа, міжнародна організація, офшорна компанія.*

Постановка проблеми. Національність юридичної особи – це термін, який широко вживається в міжнародному приватному праві та пов'язаний з визначенням особистого закону юридичної особи. Дане питання належить до колізійних, оскільки має неоднакове закріплення у внутрішньому законодавстві різних держав. Особливо заслуговує на увагу вирішення питання щодо визначення національності офшорних компаній, що є важливим за сьогоденних економічних умов.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. В юридичній літературі окремі питання визначення національності офшорних компаній досліджувалися у працях Л. П. Ануфрієвої, Г. М. Вельямінова, В. А. Канашевського, І. І. Лукашука та ін. Проте на сьогодні немає єдиного підходу щодо його вирішення.

Метою цієї статті є аналіз особистого закону юридичних осіб та внесення відповідних пропозицій щодо визначення національності офшорних компаній.

Виклад основного матеріалу. Перш за все необхідно звернутися до визначення самого поняття «особистий закон юридичної особи». Правовий статус юридичної особи визначається, насамперед, її державною належністю, тобто «національністю», оскільки саме національним законом певної держави визначається порядок її створення, припинення, реорганізації та ліквідації, обсяг правоздатності та інші питання. Поняття «національність юридичної особи» є умовним, але досить часто використовується в міжнародних договорах. Так, наприклад, Конвенція про міжнародну цивільну авіацію від 07 грудня 1944 року містить розділ «Національність повітряного судна» [1].

Право, до якого відсилає колізійна норма, визначаючи статус юридичної особи, називають особистим законом юридичної особи (*lex societatis*). У законодавчих актах кожної країни передбачена своя власна система правових норм, що дозволяє визначити особистий закон юридичної особи. Оскільки йдеться про колізію колізій, дуже важливо розглянути дане питання в порівняльному аспекті, тобто проаналізувати підходи різних держав до визначення національності юридичної особи. Всі вони мають певні переваги та одночасно певні недоліки.

Так, у світовій практиці існує декілька основних критеріїв, які дозво-

ляють визначити особистий закон юридичної особи: за місцем створення (теорія інкорпорації), за місцем знаходження адміністративного центру (теорія осілості), за місцем її основної діяльності (теорія центру експлуатації) та за місцем, з якого здійснюється контроль за діяльністю юридичної особи (теорія контролю).

Теорія інкорпорації (реєстрація компанії) найбільш поширена в англо-американській системі права. Згідно з цією теорією, особистим законом юридичної особи є право держави, де її засновано та зареєстровано її установчі документи. Ця доктрина сьогодні використовується і в країнах континентальної системи права – Росія, Білорусь, Казахстан, Чехія, Словаччина. Особливий варіант теорії інкорпорації існує у скандинавських країнах, які дотримуються правила, що юридична особа підпорядковується закону тієї країни, де зроблено перший запис про її реєстрацію – Нідерланди. Суттєвим недоліком використання цього критерію на підставі даної теорії є можливість вибору більш сприятливого режиму діяльності, тобто місце реєстрації обирається засновниками, чия правоздатність відрізняється від правоздатності юридичної особи, тобто відсутній зв'язок між діяльністю юридичної особи та правом, яке засновники обирають.

Згідно з теорією осілості, особистим законом юридичної особи визнається закон місця знаходження її адміністративного центру. Ця доктрина отримала поширення у Франції, Іспанії, Бельгії, Люксембурзі, ФРН, Польщі та ряді інших країн континентального права. Визначення правового статусу на підставі цієї доктрини є достатньо зручним, оскільки юридична адреса суб'єктів господарювання міститься в їх статутах чи інших установчих документах та саме тому, керуючись нею, легко встановити належність даної юридичної особи до відповідного правопорядку. З іншого боку, використання цього критерію неможливе для юридичних осіб з розгалуженою системою управління.

Теорія центру експлуатації. Згідно з цією теорією, особистим законом юридичної особи вважається закон місця здійснення її основної діяльності. Цей критерій найчастіше зустрічається в законодавстві та судовій практиці країн, що розвиваються. Як правило, країни, що розвиваються, зацікавлені у залученні іноземних інвестицій та встановленні контролю національних органів за такими юридичними особами. Наприклад, Закон Індії 1956 р. «Про компанії» у розділі, присвяченому іноземним компаніям, передбачає, що компанія, створена відповідно до законів іноземної держави, може зареєструватися у республіці Індія як «іноземна компанія, що має місцем здійснення бізнесу Індію». Поряд з тим, що цей критерій відображає принцип реального зв'язку юридичної особи та держави, необхідно зазначити, що, з іншого боку, є ще більш незручним для великих суб'єктів господарювання, діяльність яких здійснюється по кількох країнах. Достатньо часто цей критерій використовується в міжнародних договорах. Також даний критерій використовується як допоміжний і по країнах англосаксонської системи права і по країнах романо-германської системи.

Всесвітня практика знає ще один критерій – критерій контролю, який має свої економічні та історичні засади та досить часто використовується

як допоміжний у тих випадках, коли юридична особа, яка створена та діє за вітчизняними законами, контролюється іноземним капіталом. Використання даного критерію дозволяє встановити дійсне віднесення юридичної особи до певної держави. Недоліком застосування цього критерію є непридатність його використання до товариств зі змішаним складом засновників. Даний критерій засновано на теорії контролю, яка пов'язана з часами Першої світової війни, коли постала проблема іноземних юридичних осіб, що можуть виявитися «ворожими іноземцями». Своє остаточне закріплення теорія контролю дістала під час Другої світової війни, коли за цим критерієм були визначені ворожі компанії, з якими заборонялося укладати правочини. Сьогодні критерій контролю в якості субсидіарної прив'язки використовується у праві Великобританії, США, Швеції, Франції. Також прикладом його закріплення в міжнародних угодах є Вашингтонська конвенція 1965 р. про розв'язання інвестиційних спорів між державами та іноземними особами (п. «б» ч. 2 ст. 25) [2].

У міжнародних угодах України іноді зустрічаються випадки застосування критеріїв «центру експлуатації» та «контролю». Наприклад, в Угоді між Урядом України та Урядом Королівства Марокко про заохочення та взаємний захист інвестицій, п. «с» ч. 2 ст. 1 передбачено, що термін «інвестор» означає «юридичну особу, створену згідно з законодавством будь-якої країни, яка прямо або опосередковано контролюється громадянами цієї Договірної Сторони, або юридичними особами, які мають місцезнаходження та в той же час здійснюють реальну економічну діяльність на території цієї Договірної Сторони; очевидно, що здійснення контролю вимагає значної частки у власності» [3].

З вищенаведеного аналізу варіантів щодо визначення особистого закону юридичної особи найбільш поширеними у світі є теорії «інкорпорації» та «осілості», проте часто вони використовуються у поєднанні одна з одною. Прикладом може бути ст. 25 Закону України «Про міжнародне приватне право» [4], яка передбачає:

1. Особистим законом юридичної особи вважається право держави місцезнаходження юридичної особи.

2. Для цілей цього Закону місцезнаходженням юридичної особи є держава, у якій юридична особа зареєстрована або іншим чином утворена згідно з правом цієї держави.

3. За відсутності таких умов або якщо їх неможливо встановити, застосовується право держави, у якій знаходиться виконавчий орган управління юридичної особи.

Але наявність таких різноманітних підходів до розуміння особистого закону юридичної особи негативно впливає на розвиток міжнародних економічних відносин, оскільки може призвести до виникнення проблеми «подвійної національності» юридичної особи, подвійного оподаткування або відсутності податкового доміцлію.

З метою подолання зазначених проблем здійснюються спроби встановлення одноманітних підходів на міжнародному рівні. Особливе значення для юридичних осіб, діяльність яких виходить за межі своєї держави, ма-

ють двосторонні міжнародні угоди про заохочення та взаємний захист інвестицій та угоди про правову допомогу, оскільки заздалегідь їм відомі положення щодо визначення особистого закону юридичної особи.

Щодо визначення національності юридичних осіб, які мають статус міжнародної організації, то дане питання також відносять до складних з точки зору і визначення самого поняття «міжнародні юридичні особи», і визначення їх особистого закону. Тому перш за все необхідно проаналізувати складові даного поняття.

Серед ознак міжнародних організацій в літературі міжнародного права виділяють такі: наявність організаційної структури, заснування на підставі міжнародного договору або цивільно-правового, наявність правоздатності, привілеїв та імунітетів [5, с. 239, 240]. Міжнародні організації також відрізняють від міжнародних неурядових організацій. Міжнародні організації беруть участь у приватно-правових відносинах, де іноземним елементом безпосередньо виступає сама міжнародна організація. Правосуб'єктність же їх має вторинний (похідний) характер. Вторинними, або похідними, суб'єктами міжнародного права вони йменуються тому, що створені державами – первинними суб'єктами міжнародного права. Дуже цікавою з цього приводу є точка зору російського вченого Г. М. Вельямінова, який дійшов висновку, що міжнародні організації не мають основною метою вилучення прибутку та розподілу його серед держав-членів. Їх мета зовсім інша, так би мовити, «ідеальна», тому статус юридичної особи для міжнародної організації побічний, допоміжний, а не комерційний [6, с. 193–197]. Таким чином, міжнародні організації є особливими юридичними особами – міжнародними юридичними особами. Оскільки такі організації виникають у межах міжнародного правопорядку, то наділяються якостями юридичної особи тільки на підставі міжнародного публічного права, тобто приватно-правовий статус міститься в статуті, який є міжнародним договором, а в подальшому закріплюється по міжнародних угодах за участю цих організацій та в правових актах, що приймаються ними. Міжнародні юридичні особи є носіями прав та обов'язків приватного характеру, що виникають у міжнародному обігу, володіють відокремленим майном, можуть від свого імені набувати майнові та особисті немайнові права та обов'язки, виступати в якості позивачів та бути відповідачами у приватно-правових спорах у правозастосовчих органах. Однак необхідно зазначити, що цивільна правоздатність визначається не національним правом, а міжнародним, оскільки йдеться про міжнародні юридичні особи [7, с. 140].

Коли йдеться про приватно-правові відносини, до яких вступають міжнародні організації, то перш за все йдеться про приватно-правову діяльність, яка є об'єктивною необхідністю, а її обсяг та види – достатньо різними. До таких правочинів належать покупка та оренда нерухомості, офісного обладнання, покупка послуг (перекладання, консультування, інші), укладання трудових контрактів. Подібні правочини укладаються у формі договорів, наприклад, купівлі – продажу. А для багатьох комерційних підприємств укладання таких контрактів з міжнародними організаціями вважається престижним, тому укладаються вони на конкурсній основі.

Право, що застосовується до таких угод за участю міжнародної організації, визначається на підставі автономії волі сторін та права місця укладення договору. Також необхідно враховувати, що права та обов'язки міжнародної організації як юридичної особи визначаються міжнародним правом, тому колізійне регулювання приватних правовідносин за їх участю підпадає не тільки під національне, але і міжнародне право. 1975 року Комітет з контрактів Секретаріату ООН опрацював Типові правила та взірці контрактів для всіх міжнародних організацій системи ООН.

Право власності закріплюється, як правило, в міжнародному договорі організації з державою згідно з місцем її перебування (угода між ООН та Швейцарією, між Францією та ЮНЕСКО). Сьогодні міжнародний характер власності міжнародної організації потребує трансформації загальної колізійної прив'язки в спеціальні – місце знаходження штаб-квартири організації, місце реєстрації власності, місце знаходження речі в міжнародному районі.

Щодо принципу автономії волі, то він також може бути застосованим при укладанні угод за участю міжнародних організацій, тобто організації можуть обирати право будь-якого правопорядку, який обирається за згодою з партнерами. Однак сучасна контрактна практика міжнародних організацій свідчить про сталу тенденцію відмови від застосування національного права та підпорядкування угоди міжнародному праву, загальним принципам права, загальним принципам міжнародного права [8, с. 178].

Особистим законом міжнародної організації як суб'єкта приватних відносин визнається закон на підставі такого критерію, як місце знаходження центрального органу, тобто на підставі теорії осілості та міжнародна організація вважається юридичною особою права тієї держави, на території якої розташована її штаб-квартира (НАТО – юридична особа бельгійського права, СНД – юридична особа білоруського права, Рада Європи – юридична особа французького права та ін.). Статус юридичної особи набувається міжнародною організацією з моменту реєстрації її статуту або включення її до реєстру юридичних осіб у державі за місцем знаходження її штаб-квартири [9, с. 114]. Хоча доцільно навести й іншу точку зору, а саме, висловлення з цього приводу вченого У. Дженкса: «...статут міжнародної організації та в багатьох випадках право, якому вона підпорядковується, не можуть бути визначені будь-яким критерієм, аналогічним доміцилію, місцю перебуванню або місцю інкорпорації, без того, щоб не був зруйнований її міжнародний характер» [10].

Щодо офшорних компаній, то визначення їх особистого закону, закону національності підпадає під регулювання загальним положенням ст. 25 ЗУ «Про міжнародне приватне право». Але в даному разі існує також і можливість укладення двосторонніх договорів щодо визначення національності юридичних осіб та уникнення подвійного оподаткування. Оскільки дане питання є актуальним, тому і постає питання: яким же чином держави можуть захищати свій економічний інтерес в умовах існування такого явища як створення та існування офшорної компанії?

Для аналізу даного питання необхідно перш за все звернутися до

природи причин появи офшорних зон та виникнення бажання саме на їх території створити власником своє підприємство.

На сучасному етапі розвитку економічних відносин в Україні на противагу сильному податковому тягарю українські підприємці шукають різні способи мінімізації податків. Мінімізувати базу оподаткування можна легальними (*tax avoidance*) та незаконними (*tax evasion*) методами.

Одним із універсальних і найдієвіших інструментів для оптимізації оподаткування шляхом планування податків підприємцем є використання офшорних зон.

В оцінці офшорного бізнесу наявна деяка неоднозначність, з одного боку, пов'язана з так званим «відтоком капіталу» з держави, резиденти якої використовують у своїй діяльності офшорні інструменти, тобто з фактичним порушенням інтересів держави, а з другого – із збільшенням прибутку самих підприємців за рахунок зменшення бази оподаткування через офшорні компанії.

Окремі питання проблематики офшорної діяльності, виходячи з різнобічності цього явища і можливості віднесення його до різних галузей права, зокрема податкового чи міжнародного приватного, тією чи іншою мірою досліджували у своїх працях учені В. І. Бутко, А. Вознюк, А. Л. Апелъ, В. П. Вишневський, Л. С. Кабир.

Аналіз сучасного стану наукових розробок і правового регулювання офшорної діяльності в Україні дає підстави стверджувати, що цьому явищу приділяють мало уваги як вчені, так і законодавці.

Таким чином, ця робота спрямована на аналіз сучасного стану офшорної діяльності в Україні, правовий статус та правове регулювання діяльності офшорних компаній, а також наявність офшорних колізій в українському законодавстві.

Принцип дії офшорної зони полягає в тому, що оподатковується прибуток (доходи) лише резидентів. Оподаткування нерезидентів або мінімальне або відсутнє зовсім. Нерезидентними можуть бути визнані компанії, зареєстровані не лише за кордоном, але й на території відповідної офшорної зони, якщо вони:

а) засновані іноземцями – фізичними або юридичними особами;

б) не ведуть бізнес на території зони (здійснюють так звані офшорні операції – підприємницьку діяльність виключно за межами країни реєстрації). Велика частина офшорних компаній займаються такими видами діяльності, як торгівля, судноплавство, фінансові операції, надання професійних послуг, хоча можлива і будь-яка інша підприємницька діяльність. Офшорні компанії є абсолютно законним способом ухилення від тяжких податкових умов і надмірного державного регулювання підприємницької діяльності, що існують у багатьох країнах. Бажання уникнути неприйнятних умов ведення бізнесу – економічних, політичних і правових – призводить до рішення зареєструвати юридичну особу (суб'єкта підприємницької діяльності) не у своїй державі, а в офшорній зоні.

Таким чином, офшорна компанія з юридичної точки зору – це юридична особа, яка зареєстрована в офшорній зоні, що має відповідно до місце-

вого законодавства статус нерезидентної компанії або звільнена від сплати податків резидентної компанії (як створена нерезидентами і що не веде бізнес на території зони) і через цей статус оподатковується по мінімальній ставці або звільнена від сплати податків і сплачує лише щорічні збори або мито за діяльність у зоні.

Особливість правового статусу офшорної компанії полягає в тому, що, зареєструвавши її в офшорній зоні (на території іноземної держави) і маючи там юридичну адресу, її засновники вивели цю компанію з юрисдикції своєї держави (держави, де вони проживають, зареєстровані або мають місцезнаходження). В той же час у самій офшорній зоні така компанія також звільняється від сплати податків і багатьох інших формальностей як нерезидентна, тобто створена нерезидентами і не веде бізнес на території зони. Подібний подвійний іноземний статус у галузі оподаткування дозволяє офшорним компаніям працювати у сприятливих умовах, уникаючи податкового тягара і контролю з боку державних органів.

З правової точки зору офшорна компанія нічим не відрізняється від інших юридичних осіб. Вона створюється і реєструється згідно із законами певної держави (офшорної зони), має відповідні органи управління (реальні або номінальні), юридичну адресу, рахунки в банках, може займатися будь-якою підприємницькою діяльністю.

Висновки. Виходячи з вищезазначених положень, визначення національності офшорних компаній регулюється саме загальними положеннями ст. 25 Закону України «Про міжнародне приватне право», тому перш за все необхідно вдосконалити положення даної статті, а саме врахувати інші критерії, які містяться в міжнародних договорах. Так, з урахуванням існування такого об'єктивного явища, як офшорні зони та існування практики виведення свого підприємства з-під юрисдикції своєї держави в умовах недосконалого податкового законодавства та скрутного економічного становища, доцільним пропонується внести доповнення до статті 25, а саме, в якості допоміжного критерію щодо визначення національності юридичної особи вважати також критерій контролю та застосовувати його до таких компаній, які реєструються в офшорній зоні. Сприйняття викладених пропозицій законодавцем сприятиме, на наш погляд, підприємницькій діяльності та економічному розвитку України.

Бібліографічні посилання

1. Конвенція про міжнародну цивільну авіацію від 07.12.1944 // Офіційний вісник України. – 2004. – № 40. – Ст. 2667.
2. Конвенція про розв'язання інвестиційних спорів між державами та іноземними особами від 18.05.1965, ратифікована Україною 16.03.2000. // ВВР України. – 2000. – № 21. – Ст. 161.
3. Угода між Урядом України та Урядом Королівства Марокко про заохочення та взаємний захист інвестицій від 24.12.2001 р., ратифікована Україною 11.07.2002 р. // ВВР України. – 2002. – № 41. – Ст. 296.
4. Про міжнародне приватне право: Закон України від 23 червня 2005 р. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2709-15>
5. Международное публичное право: учебник/ под ред. К. А. Бекяшева. – М., 1998.
6. Вельяминов Г. М. Международные (дипломатические) привилегии и иммунитеты для межгосударственной акционерной компании // Международное частное

право: современная практика: сб. ст. / под ред. М. М. Богуславского и А. Г. Светланава. – М., 2000. – С. 193–197.

7. Канашевский В. А. Правовое положение международной организации как субъекта международного частного и гражданского права /В. А. Канашевский // Правоведение. – 2003. – № 3 (248). – С. 139–158.

8. Лукашук И. И. Международное право. Особенная часть: учебник. – 3-е изд., перераб. и доп. – М., 2005.

9. Ануфриева Л. П. Международное частное право. Т. 2. Особенная часть: учебник. – М., 2000.

10. Jenks W. The Proper Law of International Organizations. – London; New York, 1962. – P. 12–13 (цит. по: Лунц Л. А. Курс международного частного права. – 3-е изд., доп. – М., 1973).

Погорецкая Н. В. Национальность юридического лица. Рассмотрены проблемные вопросы определения национальной принадлежности юридических лиц, в том числе международных юридических лиц и оффшорных компаний.

Ключевые слова: *личный закон, юридическое лицо, международная организация, оффшорная компания.*

Pogoretska N. V. Nationality of legal entity. The author has considered problem-solving questions of the determination of national belonging of legal entities including international legal entities and off-shore companies.

The issue of the nationality of legal entity belongs to the conflict, as has uneven consolidation in the domestic laws of various states. Determining the nationality of offshore companies is regulated by the general provisions of art. 25 of the Law of Ukraine "On international private law".

The author has proposed to amend this article, namely, as a supplementary criterion to determine the nationality of legal entity i considered to be a criterion of control and apply it to such companies, which are registered offshore.

Keywords: *proper law, legal entity, international organization, offshore company.*

Надійшла до редакції 11.10.2013

Саксонов В. Б.

кандидат юридичних наук, доцент,
(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

УДК 346.9

ПРИНЦИПИ ГОСПОДАРСЬКО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

Викладено наукову характеристику принципів господарсько-правової відповідальності в Україні. Оскільки господарсько-правова відповідальність є різновидом юридичної відповідальності, для першої є притаманними і принципи, властиві для юридичної відповідальності в цілому. Безпосередньо принципи господарсько-правової відповідальності можуть розумітися як у вузькому, так і у широкому значенні. У першому випадку йдеться про принципи, закріплені у ст. 216 ГК України. У широкому розумінні можна говорити про основоположні засади, закріплені в розділі 24 ГК України «Загальні засади відповідальності учасників господарських відносин» та інших статтях ГК, а також ЦК України тощо.

Ключові слова: *принципи права, юридична відповідальність, господарсько-правова відповідальність, принципи господарсько-правової відповідальності.*

Постановка проблеми. Поняття «принцип» походить від латинського слова «*principium*», що перекладається як «початок», «першооснова» та «первинність» [8, с. 193].

У Великому тлумачному словнику сучасної української мови «принцип» визначено як «основне вихідне положення якої-небудь наукової системи, теорії, ідеологічного напрямку і т. ін.» [4, с. 941].

Загалом, принципи означають основні, найзагальніші, вихідні положення, засоби, правила, що характеризують природу і соціальну сутність явища, його спрямованість і найсуттєвіші властивості [10, с. 17].

В юридичній літературі «принципи права» визначаються через такі ключові поняття, як «основні ідеї», «основоположні ідеї», «керуючі ідеї», «відправні ідеї його буття», «вихідні керівні засади», «відправні начала», «відправні установлення», «вихідні положення», «нормативно-керівні положення», «імперативні вимоги», «незаперечні вихідні вимоги» тощо. В одному з найбільш фундаментальних досліджень у вітчизняній юриспруденції, присвячених принципам права, вони визначені як «такі відправні ідеї його буття, що виражають найважливіші закономірності і підвалини даного типу держави і права, є однопорядковими із сутністю права і утворюють його головні риси, відрізняються універсальністю, вищою імперативністю і загальною значимістю, відповідають об'єктивній необхідності побудови і зміцнення певного суспільного ладу» [10].

Отже, з давніх-давен принципи вважалися підвалиною, фундаментом, основою будь-якої соціальної системи (в тому числі правової), вимоги якого поширювалися на всі явища, що належали до цієї системи. Принципи не формують конкретних прав і обов'язків і не завжди забезпечені конкретними законодавчими санкціями, однак від того, на яких принципах заснований правовий порядок, можна значною мірою судити про характер самої держави [8, с. 193]. Принципи права виступають як орієнтири в правотворчій, правоінтерпретаційній і правозастосовній діяльності органів державної влади, місцевого самоврядування, громадян і громадських організацій [13, с. 129].

Поряд із вказаним слід зауважити, що у правознавстві не сформульовано єдиного, загальноприйнятого поняття принципів права, а також визначення похідних принципів, зокрема юридичної відповідальності тощо. Але при всіх розбіжностях думки спеціалістів збігаються в тому, що кожне ґрунтовне дослідження передбачає виявлення головних положень, що є базовими для явища, яке вивчається. В даному випадку таким правовим явищем є господарсько-правова відповідальність і її принципи.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Зважаючи на відсутність єдиної усталеної позиції до визначення, ознак, класифікації та характеристики в цілому принципів господарсько-правової відповідальності, навіть у навчальних юридичних виданнях останніх років зазначені питання висвітлені досить стисло [5; 6; 15]. Серед наукових студій, в яких зазначена проблематика розглядається більш докладно, з аналізом думок різних авторів і визначенням власної позиції, слід назвати роботу А. В. Попової в навчальному посібнику «Актуальні проблеми господарського права» (параграф 3 глави 5), що вийшла друком у 2012 р. [3, с.

438–445]. Проте вочевидь, що через недостатню наукову розробленість даної теми, потреба комплексного дослідження принципів господарсько-правової відповідальності в Україні наразі не втрачає актуальності.

Зважаючи на викладене вище, наукова характеристика принципів господарсько-правової відповідальності є **метою** даної статті.

Виклад основного матеріалу. В сучасній юриспруденції існує чимало підходів до визначення та класифікації принципів права. Так, принципи права можуть бути: легалізовані, тобто закріплені в законі; виведені зі змісту чинного законодавства; сформульовані юридичною практикою тощо. Залежно від функціонального призначення й об'єкта відображення принципи права поділяються на соціально-правові та спеціально-юридичні. Останні залежно від сфери дії поділяються на загальноправові, міжгалузеві, галузеві та внутрішньогалузеві або принципи інститутів права. Існують й інші підходи до класифікації принципів права [13, с. 129–131]. У цілому система принципів права базується на їх стійкому взаємозв'язку.

Господарсько-правова відповідальність є інститутом господарського права. Водночас господарсько-правова відповідальність є одним із видів юридичної відповідальності й, відповідно, в усіх суттєвих моментах базується на принципах, притаманних останній. Таким чином, звернення до принципів юридичної відповідальності при дослідженні принципів господарсько-правової відповідальності, безумовно, є потрібним, оскільки це надає необхідну методологічну основу для більш глибокого, фундаментального дослідження даного явища. У зв'язку із вказаним, розгляд принципів юридичної відповідальності складає дослідницьке підґрунтя для наукової характеристики принципів господарсько-правової відповідальності [3, с. 439].

Аналізуючи дане питання ми дійшли висновку стосовно найбільш важливих *принципів*, які є властивими для *юридичної відповідальності*. Серед них необхідно виділити такі: законності; обґрунтованості; доцільності; невідворотності; своєчасності; справедливості; персоніфікації; права на захист особи, притягнутої до юридичної відповідальності; права на кваліфіковану юридичну допомогу особі, що притягується до юридичної відповідальності; неприпустимості бути двічі притягненим до юридичної відповідальності одного виду за одне й те саме правопорушення тощо.

Деякі автори, крім вказаних вище принципів, які є загальними і характерними для юридичної відповідальності у цілому, відносять й інші, зокрема, наприклад, принцип презумпції невинуватості [13, с. 301–303]. Проте безпосередньо із цією позицією погодитися вкрай важко, адже для багатьох галузей права є притаманною саме презумпція винуватості (для фінансового, цивільного, господарського тощо). Так, принцип презумпції винуватості фактично закріплений у ч. 2 ст. 614 ЦК – «відсутність своєї вини доводить особа, яка порушила зобов'язання» [1], а також ч. 2 ст. 218 ГК України: «учасник господарських відносин *відповідає* за невиконання або неналежне виконання господарського зобов'язання чи порушення правил здійснення господарської діяльності, *якщо не доведе*, що ним вжито усіх залежних від нього заходів для недопущення господарського правопорушення. У разі якщо інше не передбачено законом або договором, суб'єкт

господарювання за порушення господарського зобов'язання *несе господарсько-правову відповідальність, якщо не доведе*, що належне виконання зобов'язання виявилось неможливим внаслідок дії непереборної сили, тобто надзвичайних і невідворотних обставин за даних умов здійснення господарської діяльності» [2]. На чому наголошують і знані фахівці у цій сфері правовідносин [5, с. 38; 7, с. 324; 11, с. 415]. Тому, формулюючи принципи юридичної відповідальності, ми вказали саме загальні принципи, характерні для юридичної відповідальності в цілому.

Оскільки господарсько-правова відповідальність є різновидом юридичної відповідальності, для першої є притаманними усі наведені вище принципи, властиві для юридичної відповідальності в цілому. Поряд з вказаним, необхідно виділити принципи саме господарсько-правової відповідальності. Стосовно висвітлення цього питання у національній юриспруденції також є різні підходи.

Ще до прийняття Господарського кодексу України, в якому певні принципи господарсько-правової відповідальності закріплені на легальному рівні, тривалий час робилися спроби їх визначення на доктринальному рівні. Напередодні кодифікації вітчизняного господарського права А. Шпомер виділив такі принципи відповідальності у сфері господарювання: 1) забезпечення паритету економічних, екологічних і соціальних цінностей, результатів господарської діяльності; 2) визначення законом або договором видів, умов та порядку застосування господарських санкцій; 3) загальна сфера дії, що охоплює всі рівні управління і господарювання; 4) наявність різновидів господарських санкцій як засобів відповідальності, що застосовуються до суб'єктів господарювання; 5) рівноправність у господарських відносинах між суб'єктами господарювання незалежно від форми власності та господарювання; 6) наділення владними повноваженнями органів управління щодо застосування адміністративно-господарських санкцій; 7) досягнення оптимального поєднання вертикальної і горизонтальної господарської діяльності [14, с. 7].

Після прийняття та набуття чинності Господарським кодексом України у ч. 3 ст. 216 зазначеного нормативно-правового акта закріплено таке положення: *«Господарсько-правова відповідальність базується на принципах, згідно з якими:*

- потерпіла сторона має право на відшкодування збитків незалежно від того, чи є застереження про це в договорі;

- передбачена законом відповідальність виробника (продавця) за недоброякісність продукції застосовується також незалежно від того, чи є застереження про це в договорі;

- сплата штрафних санкцій за порушення зобов'язання, а також відшкодування збитків не звільняють правопорушника без згоди другої сторони від виконання прийнятих зобов'язань у натурі;

- у господарському договорі неприпустимі застереження щодо виключення або обмеження відповідальності виробника (продавця) продукції» [2].

Більшість авторів, розглядаючи це питання, обмежуються висвітлен-

ням вказаних вище принципів. Натомість О. П. Подцерковний зауважує, що *принципи господарсько-правової відповідальності* можуть розумітися як у *широкому*, так і у *вужькому* значенні. У першому випадку йдеться про основоположні засади, закріплені в розділі 24 ГК України «Загальні засади відповідальності учасників господарських відносин» та інших статтях ГК України. У вужькому розумінні можна говорити про принципи, спеціально названі у ст. 216 ГК України.

У широкому значенні можна виділити такі *принципи господарсько-правової відповідальності*:

- гарантування захисту прав і законних інтересів громадян, організацій та держави і забезпечення правопорядку у сфері господарювання (ч. 2 ст. 216 ГК України);

- наділення потерпілої сторони правом на відшкодування збитків незалежно від того, чи є вказівка на це в договорі;

- застосування передбаченої законом відповідальності виробника (продавця) за недоброякісність продукції незалежно від того, чи є вказівка на це в договорі;

- неприпустимість застереження в господарському договорі щодо виключення або обмеження (у порівнянні із законом) відповідальності виробника (продавця) продукції (ч. 3 ст. 216 ГК України);

- необхідність виконання зобов'язань у натурі, навіть після сплати штрафних санкцій і відшкодування збитків (ч. 3 ст. 216 і ч. 7 ст. 226 ГК України);

- презумпція вини особи, що допустила порушення господарського зобов'язання (ч. 2 ст. 218 ГК України);

- перевага законодавчих меж господарсько-правової відповідальності перед договірними (ст. 219 і ч. 1 ст. 231 ГК України);

- можливість застосування процедури досудового порядку реалізації господарсько-правової відповідальності (ст. 222 ГК України);

- необхідність вживання своєчасних заходів з усунення наслідків правопорушення (ч. 1 ст. 222 і ст. 226 ГК України) тощо [7, с. 320].

В.С. Щербина загальним принципом господарсько-правової відповідальності називає державну забезпеченість застосування передбачених законом чи договором майнових та інших господарських санкцій [15, с. 313]. Це твердження є беззаперечним, але слід враховувати, що господарське законодавство передбачає можливість виконання зобов'язань і переживання правопорушником несприятливих наслідків (відшкодування збитків, сплату штрафних санкцій) без втручання державних органів, наприклад, у разі звернення потерпілого до правопорушника з претензією і задоволення цих вимог (ст. 222 ГК України), або розгляду спору між контрагентами недержавними інституціями – третейськими судами, міжнародним комерційним арбітражем. Крім того, законодавство України передбачає застосування оперативно-господарських санкцій, як заходів безпосереднього впливу на правопорушника з метою припинення або попередження повторення порушень зобов'язання, що використовуються самими сторонами зобов'язання в односторонньому порядку (ст. 235–237 ГК України) [2], а також само-

захист (ст. 19 ЦК України) [1].

Одним із принципів господарсько-правової відповідальності називають також принцип вини правопорушника. Водночас О.М. Вінник із цього приводу зазначає, що правопорушення, як фактична підстава юридичної відповідальності, в господарському праві має свої особливості. Відомо, що в класичному складі правопорушення (об'єкт, суб'єкт, об'єктивна сторона, суб'єктивна сторона) третій елемент (об'єктивна сторона правопорушення) складається з протиправної поведінки, негативних її наслідків та причинного зв'язку між ними, а четвертий елемент (суб'єктивна сторона правопорушення) – ставлення порушника до своєї протиправної поведінки та її наслідків (вина, мотиви, цілі). Проте в господарському праві згадані складові об'єктивної та суб'єктивної сторін правопорушення мають бути присутні при застосуванні, як правило, такої форми відповідальності, як відшкодування збитків. В інших випадках досить наявності лише протиправної поведінки, а у разі застосування штрафних санкцій – ще й вини. Проте у Господарському кодексі України (ч. 2 ст. 218) закріплено принцип презумпції вини: учасник господарських відносин повинен нести відповідальність за порушення встановлених законом або договором зобов'язань, якщо не доведе, що (1) ним вжито всіх необхідних заходів для недопущення господарського правопорушення або (2) належне виконання договірних зобов'язань виявилось неможливим внаслідок дії непереборної сили (незвичайних і невідворотних обставин за даних умов здійснення господарської діяльності) [5, с. 385].

Стосовно принципу презумпції вини у цій статті вже йшлося вище, при характеристиці загальних принципів юридичної відповідальності, проте слід також зауважити, що, згідно з положеннями ч. 2 ст. 218 ГК України, не вважаються обставинами, які звільняють суб'єкта господарювання за порушення умов зобов'язання від відповідальності, зокрема, порушення зобов'язань контрагентами правопорушника, відсутність на ринку потрібних для виконання зобов'язання товарів, відсутність у боржника необхідних коштів [2]. Таким чином, навіть якщо юрисдикційний орган, а також контрагент договірних відносин, будуть впевнені у сумлінності правопорушника та відсутності його вини (наприклад, через порушення зобов'язань третіми особами, що не дало змогу правопорушникові виконати зобов'язання перед контрагентом), до особи, яка об'єктивно не виконала свої обов'язки по договору, будуть застосовані господарсько-правові санкції. Щоправда вже після цього, відповідно до ч. 1 ст. 228 ГК України, учасник господарських відносин, який відшкодував збитки, має право стягнути збитки з третіх осіб у порядку регресу [там само].

Поряд із вказаним, як слушно зауважує О. П. Подцерковний, слід розрізняти *презумпцію вини правопорушника* (як презумпцію, що може бути спростована) і *відсутність урахування його вини* при застосуванні господарсько-правових санкцій. Так, *презумпція вини правопорушника* у сфері господарювання характерна для застосування більшості господарських санкцій. Але особа має право довести відсутність своєї вини в скоєнні протиправного діяння і звільнитися від відповідальності. У випадку *відсутності врахування вини правопорушника* у господарських відносинах останній

не може звільнитися від відповідальності, довівши відсутність своєї провini. Зокрема, провина правопорушника не враховується при застосуванні оперативно-господарських санкцій (ч. 3 ст. 535 ГК України). ЦК України також передбачає випадки відсутності урахування вини при застосуванні заходів відповідальності (ст. ст. 1178, 1179). Це орієнтує на загальну тенденцію розширення в чинних ГК та ЦК України тих складів правопорушень, відповідальність за які настає за відсутності урахування вини правопорушника [7, с. 324–325].

У науковій літературі також підкреслюється, що господарське законодавство встановлює принцип повної майнової відповідальності суб'єктів господарювання аж до оголошення банкрутства (ч. 4 ст. 205 ГК України). У зв'язку із цим В.С. Щербина найвищою економічною санкцією, згідно із національним законодавством, вважає процесуальне (судове) оголошення суб'єкта боржника банкрутом [15, с. 314]. При цьому слід пам'ятати, що стосовно певних категорій суб'єктів господарювання передбачено збільшену відповідальність. Так, згідно з ч. 2 ст. 128 ГК України, громадянин-підприємець відповідає за своїми зобов'язаннями усім своїм майном, на яке відповідно до закону може бути звернено стягнення, а не тільки майном, що використовується для здійснення господарської діяльності. Учасники товариств з додатковою відповідальністю, командитних і повних товариств (ст. 80 ГК України), виробничих кооперативів (ч. 1 ст. 108 ГК України) також у порядку і на умовах, визначених законом або договором, можуть нести додаткову відповідальність, у тому числі особистим майном [2].

Поряд із тим, у науковій літературі вказуються принципи, що розглядаються у взаємозв'язку, наприклад, принципи повного відшкодування збитків та еквівалентності господарсько-правової відповідальності. Так, відшкодування збитків має усунути всі негативні наслідки в господарській сфері для кредитора, відновити його майнове становище за рахунок правопорушника, тобто стан, який мав і міг би мати кредитор, якби зобов'язання було виконано. Для цього необхідним є відповідність обсягу відповідальності розміру завданих збитків [3, с. 444].

Висновки. У цілому слід зазначити, що принципи господарсько-правової відповідальності можуть розумітися як у широкому, так і у вузькому значенні, зважаючи на те, що законодавець приділяє значну увагу формулюванню у Цивільному і Господарському кодексах України найбільш загальних законодавчих положень. В одних випадках вони так і зазначаються — як принципи, основні засади. В інших випадках такі загальні положення принципами не називаються, але ж за змістом вони є такими.

Слід мати на увазі, що принципи входять до складу нормативного регулятора як його повноцінний елемент. Тому вони підлягають застосуванню при вирішенні господарсько-правових спорів, поряд із конкретними положеннями, що формулюють права та/або обов'язки суб'єктів. Разом із тим треба враховувати, що основні засади, принципи є положеннями найбільш загального змісту, тому вони не можуть застосовуватися всупереч конкретним (спеціальним) положенням законів. Як і завжди, так і в цьому випадку, за наявності суперечності переважному застосуванню підлягають

спеціальні положення (правові норми). Тому принципи підлягають прямому застосуванню перш за все у випадках, коли відповідні відносини не врегульовані спеціальними положеннями. З іншого боку, основні засади та принципи не можуть застосовуватися всупереч прямо встановленим правилам (крім поодиноких випадків, коли прямо встановлене правило є вочевидь несправедливим і нерозумним). Але всупереч правилам, які лише впливають із закону, принципи застосовуватися можуть [12, с. 16–17].

Деякі досвідчені фахівці у галузі юриспруденції радять у практичній діяльності (наприклад, при обґрунтуванні позовних вимог) уникати аргументації з посиланням на загальні принципи законодавства [9, с. 719]. Проте, зважаючи саме на практичну спрямованість принципів господарсько-правової відповідальності (зокрема закріплених у ч. 3 ст. 216 ГК України та ін.), їх значення як засобів юридичної техніки [9, с. 88] захисту прав і законних інтересів учасників господарських відносин є суттєвим.

Водночас і позиція стосовно можливості застосування загальних галузевих принципів у сфері відносин, пов'язаних із господарсько-правовою відповідальністю, знаходить підтримку, адже одним із способів подолання недоліків у формулюваннях положень актів вітчизняного законодавства є пряме застосування принципів, сформульованих у Цивільному та Господарському кодексах. У такий спосіб, шляхом прямого застосування принципів добросовісності, справедливості і розумності, виправляються, наприклад, недоліки ч. 1 ст. 225 ГК України [2] (це дає змогу до складу збитків включити не всю вартість пошкодженого майна, а лише ту грошову суму, на яку зменшилася вартість пошкодженого майна), ст. 653 ЦК України [1] (що дає змогу за відповідних умов задовольнити вимогу про повернення раніше виконаного за зобов'язанням у зв'язку з розірванням договору) [12, с. 17–18] та деяких інших статей.

Насамкінець слід зауважити, що, зважаючи на суттєву теоретичну та практичну значимість, титульна проблематика даної статті потребує подальшої дослідницької розробки заради формування усталеної наукової позиції щодо вказаної тематики у вітчизняній юриспруденції.

Бібліографічні посилання

1. Цивільний кодекс України, прийнятий 16 січня 2003 р. № 435-IV): [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua/>.
2. Господарський кодекс України, прийнятий 16 січня 2003 р. № 436-IV: [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua/>.
3. Актуальні проблеми господарського права: навч. посібник / за ред. В.С. Щербини. – К., 2012.
4. Великий тлумачний словник української мови / уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К., Ірпінь, 2004.
5. Вінник О. М. Господарське право: навч. посібник / О.М. Вінник. – 2-ге вид., змін. та доп. – К., 2009.
6. Господарське право: підручник / кол. авт.; за заг. ред. Д.В. Задихайла, В.М. Пашкова. – Х., 2012.
7. Господарське право: підручник / кол. авт.; за ред. О.В. Подцерковного. – 2-ге вид., доп. і перероб. – Х., 2012.
8. Загальна теорія держави і права: підручник / М.В. Цвік, В.Д. Ткаченко, Л.Л. Богачова та ін.; за ред. М.В. Цвіка, В.Д. Ткаченка, О.В. Петришина. – Х., 2002.
9. Зейкан Я. П. Адвокат: навички професії: практичний посібник. – 2-ге вид. – К., 2008.

10. Колодій А. М. Принципи права України: монографія / А. М. Колодій. – К., 1998.
11. Науково-практичний коментар Господарського кодексу України. – 3-тє вид., перероб. і доп. / за заг. ред. Г.Л. Знаменського, В.С. Щербини; кол. авт.: О.А. Беяневич, О.М. Вінник, В.С. Щербина та ін. – К., 2012.
12. Проблемні питання у застосуванні Цивільного і Господарського кодексів України / за ред. А. Г. Яреми, В. Г. Ротаня. – К., 2005.
13. Теорія держави та права: навч. посібник / кол. авт.; кер. авт. кол. Ю. А. Ведерніков. – Дніпропетровськ, 2012.
14. Шпомер А. Господарська відповідальність як метод державного регулювання економіки / А. Шпомер // Підприємництво, господарство і право. – 2002. – № 7. – С. 7.
15. Щербина В.С. Господарське право: підручник / В. С. Щербина. – 4-те вид., перероб. і доп. – К., 2009.

Саксонов В. Б. Принцип хозяйственно-правовой ответственности. Изложена научная характеристика принципов хозяйственно-правовой ответственности в Украине. Поскольку хозяйственно-правовая ответственность является разновидностью юридической ответственности, для первой присущи и принципы, свойственные для юридической ответственности в целом. Непосредственно принципы хозяйственно-правовой ответственности могут восприниматься как в узком, так и в широком значении. В первом случае речь идет о принципах, закрепленных в ст. 216 ХК Украины. В широком смысле можно говорить об основоположных началах, изложенных в разделе 24 ХК Украины «Общие основы ответственности участников хозяйственных отношений» и других статьях ХК, а также ГК Украины и т. д.

Ключевые слова: *принципы права, юридическая ответственность, хозяйственно-правовая ответственность, принципы хозяйственно-правовой ответственности.*

Saksonov V. B. Principles of economic-legal responsibility. The article describes a scientific description of the principles of economic and juridical responsibility in Ukraine.

As the economic and juridical responsibility is a form of legal liability, for the first is inherent and principles inherent to legal liability in general, namely, legality, validity, feasibility, inevitability, timeliness, equity, personalization and more.

Along with said, it is necessary to allocate the principles of economic and legal responsibility.

The legislator pays considerable attention to the formulation in the Civil and Commercial codes of Ukraine the most general statutory provisions. In some cases, they have indicated - as the principles, basic principles. In other cases, the following terms the principles are not named, but in the sense they are.

For coverage of this issue in national law is also different approaches. In general, the principles of economic and legal responsibility can be understood in a narrow and in a broad sense. In the first case refers to the principles enshrined in art. 216 of the Economic Code of Ukraine. In a broad sense we can speak of the fundamental principles enshrined in section 24 of the Civil Code of Ukraine "General Principles of responsibility of economic relations" and other articles of the Civil Code and the Civil Code of Ukraine and others.

Keep in mind that the principles are part of the regulatory control of his full element. Therefore, they are to be applied in dealing with the economic and legal disputes, along with the specific provisions that articulate the rights and / or obligations of subjects. However, we must remember that the basic principles, the principles are the most common terms of content. As a general rule, they cannot be used contrary to the specific (special) provisions of law.

Keywords: *principles of law, legal responsibility, economic-legal responsibility, principles of economic-legal responsibility.*

Надійшла до редакції 06.08.2013

Прилуцька М. В.

здобувач

*(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)*

УДК 349.2

ПОНЯТТЯ ТА ЗНАЧЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВИХ ГАРАНТІЙ У РЕГУЛЮВАННІ СЛУЖБОВО-ТРУДОВИХ ВІДНОСИН ПРАЦІВНИКІВ ДЕРЖАВНО-ВИКОНАВЧОЇ СЛУЖБИ

Досліджено гарантії соціальної захищеності працівників державно-виконавчої служби та її сутність у регулюванні службово-трудова відносин. Висвітлено діяльність держави, спрямовану на забезпечення сукупності економічних і правових гарантій.

Ключові слова: держава, працівники державно-виконавчої служби, гарантії, регулювання.

Постановка проблеми. Соціально-економічні реформи, що проводяться в Україні, зумовили радикальні зміни у житті суспільства. Ці реформи супроводжувалися і супроводжуються помітним погіршенням стану речей щодо захисту соціальних і трудових прав громадян. Багато в чому зазначені тенденції пов'язані з недосконалістю сучасного законодавства. Створення та забезпечення сприятливих умов праці для найманих працівників та їх захищеність від негативної дії виробничих чинників – один із напрямів удосконалення соціально-трудова захисту працівників шляхом розробки системи законодавчих, соціально-економічних і морально-психологічних гарантій та засобів, завдяки яким створюються рівні для всіх членів суспільства умови, що перешкоджають несприятливим діям середовища на людину, забезпечують гідну й соціально прийнятну якість трудового життя.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Проблемі ефективного функціонування юридичних гарантій забезпечення прав і свобод людини і громадянина присвячено низку досліджень в аспекті соціальної захищеності людини, гарантування прав і свобод громадян, юридичних гарантій трудових прав, свобод і обов'язків громадян (В.В. Лазор, О.І. Процевський, В.С. Венедиктов, Ю.О. Сердюк, В.Я. Бурак, О.В. Гаврилюк, О.М. Ярошенко, Н.А. Боброва, А.І. Лепешкін, В.Н. Скобелкін).

Мета запропонованої статті полягає в дослідженні гарантій соціальної захищеності працівників державно-виконавчої служби як діяльності держави, спрямованої на соціально-правовий захист державних службовців за умови належного виконання ними службових повноважень.

Виклад основного матеріалу. Зі змісту Конституції України випливає, що, по-перше, людина, її права і свободи є вищою цінністю; по-друге, Україна – соціальна держава, політика якої спрямована на створення умов, що забезпечують гідне життя і вільний розвиток людини, охорону праці та здоров'я людей. Право людини на працю є конституційно встановленою установленою можливістю спроможністю формування матеріальної осно-

ви, що гарантується державою, для забезпечення найважливіших особистих особових потреб людини за допомогою вільного вибору діяльності, узгодженої погодженої між працівником і роботодавцем роботодавцем і спрямованої спрямованої на створення створіння матеріальних і духовних цінностей. Це право не може складатися виключно винятково з із здобуття можливості людини заробляти собі на життя. До його складу необхідно включати: право на вільний і недискримінаційний вибір видів і форм праці, право на стабільність роботизберігання, установленої захист від довільних і необґрунтованих звільнень за ініціативою роботодавця роботодавця, право на безпечні умови й охорону праці. Таким чином, Основний Закон держави передбачає широкий спектр прав трудящих, реалізація яких повинна бути забезпечена сучасними правовими засобами [1, с. 3]. Права і свободи людини й громадянина є стрижнем структури демократичного громадянського суспільства. Держава в цьому разі повинна не намагатися розв'язувати за людину її життєві проблеми, а створювати властивими владі засобами й методами умови, коли людина особисто сама творила б своє життя і несла за це частку соціальної, у тому числі юридичної, відповідальності. З метою реалізації конституційних прав і свобод держава встановлює правові механізми їх захисту. Подальше врегулювання цих питань в нормах трудового права і приведення в певну систему відносин, розвиток яких відбувається у напрямі соціальної захищеності людини, і є суттю соціальної політики [2, с. 81-86]. При цьому слід зауважити, що правова охорона і захист – це різномістовні поняття. Під охороною прав прийнято розуміти всю сукупність правового забезпечення тих чи інших відносин, тієї чи іншої діяльності. Це правове регулювання відносин, які складаються у процесі діяльності починаючи від виникнення цих відносин і до їх припинення. Захистом же будь-яких суб'єктивних прав є правове забезпечення недоторканності цих прав, їх непорушності, а в разі порушення – застосування заходів примусового характеру, спрямованих на відновлення цих прав [3, с. 350].

Одночасно з прийняттям Конституції Україна взяла на себе обов'язок із забезпечення соціальної спрямованості економіки, належних умов для повного здійснення громадянами права на працю, на достатній життєвий рівень, гарантованості права на соціальний захист, створення умов для ефективного та доступного для всіх громадян медичного обслуговування, розробки, затвердження і здійснення загальнодержавних програм соціального розвитку тощо. Зазначені процеси повною мірою стосуються і працівників державних органів виконавчої служби, особливо їх соціально-правового захисту. «На сучасному етапі розвиток системи соціального захисту працівників залишає бажати кращого. Передусім це пов'язане із нестабільністю, безсистемністю законодавства, яке закріплює гарантії соціального захисту даної категорії населення, неефективною практикою його застосування, відсутністю належного фінансування з боку держави та ін., що посилюється кризовими явищами в політичній, економічній та соціальній сферах суспільства» [4, с. 3]. Усі ці фактори породжують соціальну незахищеність державних службовців взагалі та працівників органів держав-

ної виконавчої служби зокрема. Тому цілком природним на даному етапі є висунення на перший план питання гарантування соціального захисту працівників державної виконавчої служби, нормативно-правового забезпечення й регулювання даного процесу. Вдосконалення системи соціально-трудова гарантій даної категорії працівників має бути системним і віддзеркалювати у своєму змісті всі реалії та тенденції сучасної політики держави Україна, а в деяких випадках і передбачати майбутнє, служити правовим орієнтиром під час вирішення тих чи інших проблем побудови соціального демократичного українського суспільства. Така робота має масштабний характер та потребує науково виваженого, аргументованого підходу, що підтверджує необхідність проведення дослідження питань надання соціально-трудова гарантій, компенсацій і пільг. «Україна як правова соціальна держава поставила перед собою завдання створити умови для забезпечення захисту прав, свобод та інтересів людини, і особливо тих, які не можуть бути безпосередньо виражені у грошовій формі, але є соціальною цінністю» [5, с. 396]. Одним із перших на це вказував проф. О.І. Процевський; розмірковуючи про гуманізм норм трудового права, він дійшов висновку, що умови праці та всебічний розвиток особистості трудящого нерозривно пов'язані між собою і є взаємообумовленими [6, с. 90-127].

Таким чином, слід погодитися с думкою В.Я. Бурак про те, що рівень розвиненості суспільства визначається не лише рівнем розвитку продуктивних сил і розміром національного доходу, але також і ступенем гарантування прав і свобод громадян, а також можливістю захисту цих прав і свобод. Особливо це стосується прав і законних інтересів громадян у соціально-економічній сфері [7, с. 87].

Соціальна та економічна сфери життєдіяльності суспільства тісно пов'язані між собою. Хоча сьогодні, на жаль, «протиріччя між потребами ринкової економіки і соціальними правами людини – одна з об'єктивно існуючих суперечностей суспільного розвитку» [8, с. 56]. Проявом цього протиріччя у сфері трудових відносин є розбіжність завдань трудового права та економічного механізму. Трудове право не може й не повинно виступати інструментом забезпечення ефективності економіки. Його завдання – в узгодженні цілей економічного процвітання та захисту особистості, її прав і свобод [9, с. 82]. Тому не можна не погодитися з думкою О.М. Ярошенка, що в сучасних умовах, на новому етапі розвитку країни, заснованому на демократизації всіх сторін життя суспільства, відновленні принципів гуманізму і загальнолюдських цінностей, прийшов час справжнього розуміння цінності законодавства як об'єктивно необхідного інструменту соціального регулювання, турботи про особу та її інтереси [10, с. 73-74].

Існування правової демократичної держави передбачає наявність та ефективне функціонування юридичних гарантій забезпечення прав і свобод людини і громадянина, які виступають як загальнолюдські цінності, що є результатом загальнодемократичних завоювань людства. Загальною ознакою юридичних гарантій є їх правове закріплення, яке полягає в ефективній охороні та захисті прав і свобод людини і громадянина, що забезпечується головним чином саме їх ефективною дією.

У юридичній літературі зустрічається й інша думка, що заперечує необхідність існування гарантій, оскільки «вживання терміна «юридична гарантія застосування права» затемнює суть справи, применшує нормативність і, отже, обов'язковість і потенційну примусовість права» [11, с. 79]. У той же час, як правильно зазначає Н.О. Боброва, можливість державного примусу, яка стоїть за нормами права, є однією з ознак, що дозволяють відрізнити їх від інших соціальних норм, при цьому така можливість притаманна, як правило, безпосередньо тільки охоронним нормам і лише опосередковано – регулятивним [12, с. 94].

Далі зупинимося на характеристиці змістовної складової визначення поняття трудової гарантії. Слово «гарантія» (фр. Garantie, от garantir – забезпечувати; англ. Guarantee) означає забезпечення, запоруку [13, с. 112]. Гарантувати означає забезпечувати, доручатися, встановлювати гарантії. Крім того, термін «гарантія» застосовується для позначення засобів, за допомогою яких здійснюється забезпечення [13, с. 112].

Гарантії у трудовому праві – передбачені правовими нормами правила, які гарантують права осіб у процесі виникнення, існування, зміни та припинення трудового правовідношення [14, с. 101].

Юридичні гарантії трудових прав, свобод і обов'язків громадян можна визначити, якщо вказати лише на сферу їхнього формування. У літературі під юридичними гарантіями досить однотайно розуміють ті правові засоби і способи, за допомогою яких громадянам у суспільстві забезпечується реалізація їхніх прав і свобод [15, с. 28].

Юридичні гарантії трудових прав і свобод численні й дуже різноманітні. Але їх об'єднує одна характерна загальна властивість: усі вони виражені та закріплені в законодавстві.

У якості гарантії трудових прав і свобод громадян виступає не тільки результат діяльності державних органів, органів місцевого самоврядування і громадських об'єднань, але й механізм та визначений законом порядок здійснення цієї діяльності.

Абсолютна більшість гарантій у вигляді умов забезпечує сприятливу обстановку, в атмосфері якої громадянин може ефективно користуватися своїми правами і свободами і виконувати покладені на нього законом обов'язки. Такі умови утворюють зовнішнє середовище діяльності кожної людини і громадянина і не залежать від його волі і бажань, тому що вони створюються існуючим суспільним і державним устроєм. Гарантії як засоби і способи забезпечення та охорони трудових прав і свобод також створюються не кожним окремих громадянином, а суспільством, державою, колективом і використовуються ними для втілення зазначених прав і свобод у життя. Однак разом із цим існують і такі умови і засоби забезпечення й охорони трудових прав і свобод громадян, формування і користування якими багато в чому залежить від самих громадян, від їхньої волі і бажання. Базуючись на згаданих розходженнях у літературі, гарантії поділяють на об'єктивні і суб'єктивні. Треба сказати, що таке розмежування доцільно як у теоретичному, так і в практичному плані.

У теоретичному аспекті цей розподіл сприяє більш глибокому ви-

вченню природи гарантій трудових прав і свобод. Що стосується практичної значимості, то вона полягає у правильному розподілі участі в охороні прав як держави, громадських об'єднань, так і самих громадян.

Інакше кажучи, гарантії – це засоби, що безпосередньо забезпечують реальність імовірного явища, процесу. Гарантія (система гарантій) повинна бути необхідною для особи, якій вони гарантовані. У кінцевому підсумку необхідний формальний критерій: мінімальний «набір» трудових гарантій встановлюється законодавцем.

Деякі вчені вважають, що призначення гарантій як засобів полягає виключно в забезпеченні нормального здійснення прав і свобод та виконання обов'язків усіма працівниками. Так, М.В. Молодцов визначив гарантії як засоби, за допомогою яких забезпечується фактичне використання суб'єктом прав і свобод, а також виконання покладених на нього обов'язків [16, с. 3-5].

В.Н. Скобелкін зараховує до юридичних гарантій правові та організаційно-правові засоби і способи, за допомогою яких забезпечуються реалізація і виконання обов'язків, передбачених законодавством. При цьому він виявив відмінність між поняттями «засіб» і «спосіб»: «Засіб – прийом і предмет, а спосіб – тільки прийом; якщо санкція не застосовується як частина правової норми – це засіб забезпечення, але як тільки санкція починає застосовуватися, можна говорити про один із способів, за допомогою яких забезпечується здійснення права» [17, с. 43].

Наступна проблема, яка активно обговорюється вченими в галузі трудового права, пов'язана з тим, в якій формі існують трудові гарантії. Думки вчених розділилися. Так, М.В. Молодцов і О.В. Смирнов вважають, що правові гарантії завжди виражаються у вигляді норм права [18, с. 199-210]. Б.І. Путинський при вирішенні цієї проблеми віддав перевагу виключно діям, практичним зусиллям людей [19, с. 87]. Разом з тим В.Д. Шахов зауважує, що та чи інша діяльність наповнюється юридичним змістом тільки в тому випадку, якщо вона певним чином врегульована нормами права [20, с. 81]. Нарешті, гарантії – це фактична дійсність, фактичний підсумок правового регулювання. Таким чином, сам результат, заради досягнення якого вводиться та чи інша гарантія, є, у свою чергу, гарантією.

Вважаємо, що названі точки зору не суперечать, а доповнюють одна одну в рамках механізму правового гарантування.

Дієвість та ефективність гарантій багато в чому зумовлена їх системністю. Система – сукупність закономірно пов'язаних один з одним елементів (предметів), що являють собою певну цілісну єдність. Відносини між елементами, сукупність зв'язків у системі, що визначають її якісну специфіку, фіксуються в понятті «структура» [21, с. 14]. Професор В.М. Скобелкін, визначаючи складний характер системи юридичних гарантій трудових прав працівників, виділяє в ній такі елементи:

а) нормативно-правові заборони та обмеження дій, що негативно впливають на реалізацію трудових прав;

б) позитивне зобов'язання суб'єктів, що протистоять працівнику в трудових та суміжних з ними правовідносинах;

в) юридична відповідальність за дії, що порушують трудові права

найманих працівників або перешкоджають їх реалізації;

г) право працівника власними діями реалізувати надані йому правомочності й захищати інтереси;

д) право оскарження дій, що порушують права та інтереси найманого працівника;

е) діяльність державних і громадських органів та організацій з контролю і нагляду за дотриманням трудових прав найманих працівників, з відновлення порушених прав або усунення перешкод в їх реалізації [22, с. 337-338].

Вважаємо, що четвертий і п'ятий елементи розробленої В.М. Скобелкіним системи не мають включатися в систему юридичних гарантій трудових прав, оскільки вони є трудовими правами. Їх виділення може призвести до змішування понять «трудове право» і «юридична гарантія трудового права».

Система юридичних гарантій трудових прав працівника повинна бути ефективною як із кількісної, так і з якісної сторони. Число правових гарантій має бути достатнім, оптимальним, а самим засобам, способам і умовам їх реалізації необхідно надати реальний характер.

Аналіз положень трудового законодавства дозволяє диференціювати гарантії на загальні та спеціальні.

Основні загальні державні трудові та соціальні гарантії встановлюються законодавчими актами України з метою забезпечення основних конституційних прав громадян.

До числа основних державних соціальних гарантій включаються:

- мінімальний розмір заробітної плати;
- мінімальний розмір пенсії за віком;
- неоподатковуваний мінімум доходів громадян;
- розміри державної соціальної допомоги та інших соціальних виплат.

Основні державні соціальні гарантії, які є основним джерелом існування, не можуть бути нижчими від прожиткового мінімуму, встановленого законом [23].

Виключно законами України визначаються:

- мінімальний розмір заробітної плати;
- мінімальний розмір пенсії за віком;
- неоподатковуваний мінімум доходів громадян;
- величина порогу індексації грошових доходів громадян;
- пільги щодо оплати житлово-комунальних, транспортних послуг і послуг зв'язку та критерії їх надання.

Таким чином, можна стверджувати, що залежно від форми вираження та цільового призначення всі юридичні гарантії трудових прав і обов'язків громадян України, закріплені в нормах чинного законодавства, можуть бути умовно поділені на п'ять видів:

- 1) ті, що перешкоджають порушенням трудових прав або невиконанню правових обов'язків, тобто мають превентивний характер;
- 2) ті, що сприяють реалізації прав та обов'язків;
- 3) відновлювальні, тобто ті, що сприяють відновленню порушеного

права або усувають перешкоди для реалізації обов'язків;

4) відшкодувальні, тобто ті, що забезпечують відшкодування збитку, заподіяного в результаті порушення прав або створення перешкод для виконання обов'язків;

5) гарантії-санкції, спрямовані на притягнення до відповідальності осіб, винних у порушенні трудового законодавства, положень трудового договору.

Можна зробити висновок, що юридичні гарантії – це закріплені в законодавстві умови й засоби, що забезпечують суб'єктам службово-трудова правовідносин реальні можливості для охорони, безперешкодного здійснення, відновлення (у випадку порушення) їхніх суб'єктивних прав і належного виконання ними обов'язків.

Державні соціальні гарантії є обов'язковими для всіх державних органів: органів місцевого самоврядування, підприємств, установ і організацій незалежно від форми власності. Соціальні гарантії тісним чином пов'язані із трудовими, адже виникнення таких соціальних гарантій, як виплата заробітної плати та пенсії, є наслідками вступу особи у трудові відносини, а також є наслідками, а іноді і співпадають з дією трудових гарантій.

Виконання деяких трудових функцій покладає на працівників додаткову відповідальність (наприклад, виконання трудових функцій державними виконавцями), психічне навантаження, може спричинити пошкодження здоров'я. Тому для цих категорій працівників державою додатково встановлюються спеціальні трудові гарантії. Така нерівність становища працівників ряду професій з усіма іншими громадянами викликає необхідність встановлення виняткової системи компенсацій і гарантій. Отримання й реалізація людиною професійних навичок в одній з таких сфер пов'язані з фізичними, моральними, побутовими і т.д. труднощами як для нього самого, так і для членів його родини, близьких. Професійні ж гарантії і компенсації спонукають працівника вибрати дану професію і здійснювати професійну діяльність протягом всього (або більшої частини) трудового життя.

Соціально-трудова гарантії, що встановлені державою для працівників державної виконавчої служби, умовно можна поділити на дві групи гарантій та пільг. До першої групи можна віднести загальні гарантії соціально-трудова прав, що надаються усім державним службовцям. До другої групи – ті, що надаються безпосередньо працівникам державної виконавчої служби України.

Істотний вплив на якість та ефективність державної служби має матеріальне та соціально-побутове забезпечення осіб, що працюють у державних органах та їх апараті, органах місцевого самоврядування. Престижність державної служби полягає не лише в тому, що державний службовець репрезентує державу чи її орган, органи місцевого самоврядування, наділений владними повноваженнями, виконує важливі функції держави чи місцевої громади, а й залежить від рівня соціального забезпечення, гарантій нормальної життєдіяльності як самого службовця, так і членів його сім'ї, близьких.

При вирішенні питань соціальної захищеності державних службовців

слід враховувати і моменти, які пов'язані з обмеженнями: заборону займатися підприємницькою та фактично й іншою діяльністю (крім наукової, викладацької, творчої, при цьому викладацькою можна займатися лише в позаробочий час), декларування доходів, встановлення граничного віку перебування на службі, обмеження щодо політичної активності та ін. Соціальну захищеність державних службовців необхідно розглядати як діяльність держави, спрямовану на забезпечення процесу формування і розвитку повноцінної особистості, виявлення й нейтралізацію негативних чинників, що впливають на неї, створення умов для самовизначення і утвердження в житті. Вирішення проблем соціально-матеріального забезпечення державних службовців прискорить розбудову сучасної системи державної служби, мотиваційного механізму діяльності державних службовців [24, с. 47-49].

Отже, проведені дослідження надає підстави для **висновку**, що норми законів та нормативно-правових актів забезпечують правовий і соціальний захист державних виконавців, тобто соціальна захищеність державних службовців полягає в сукупності економічних і правових гарантій щодо забезпечення і дотримання найважливіших закріплених у Конституції України соціальних прав як людини і громадянина. Це необхідно розглядати як соціально-правовий захист держави, що надає його за умови належного виконання службових повноважень, та створення можливості для нормального життя після завершення служби.

Бібліографічні посилання

1. Лазор В.В. Проблеми правового регулювання трудових спорів і конфліктів за умов формування ринкових відносин в Україні: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.05 / В.В. Лазор. – К., 2005. – с.3.
2. Процевський О.І. Про предмет трудового права / О.І. Процевський // Право України. – 2001. – № 12. – С. 81–86.
3. Венедиктов В.С. Теоретичні питання соціальної політики держави в умовах ринкової економіки / В.С. Венедиктов // Соціально-захисна діяльність держави в умовах ринкових відносин: матер. наук.-практ. конференції / за ред. проф. В.С. Венедиктова. – Чернігів, 2007.
4. Сердюк Ю.О. Соціальний захист членів сімей працівників органів внутрішніх справ України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Ю.О. Сердюк. – Х., 2005.
5. Шимон С.І. Проблеми формування правового інституту компенсації моральної шкоди в Проекті Цивільного Кодексу та його місце в системі національного законодавства / С.І. Шимон // Систематизація законодавства в Україні: проблеми теорії і практики: матер. Міжнар. наук.-практ. конф. – К., 1999. – С. 396.
6. Процевський А.И. Гуманізм норм советского трудового права / А.И. Процевський. – Х., 1982.
7. Бурак В.Я. Питання захисту прав працівників у проекті Трудового кодексу України / В.Я. Бурак // Актуальні проблеми розвитку законодавства про працю та соціальне забезпечення: тези допов. і наук. повідомлень учасників Міжнар. наук.-практ. конф. – Х., 2009.
8. Гаврилюк О.В. Принципи справедливості в нормах трудового права / О.В. Гаврилюк // Економіка і право. – 1999. – Вип. 3. – С. 56.
9. Процевський О.І. Про предмет трудового права / О.І. Процевський // Право України. – 2001. – № 12. – С. 82.
10. Ярошенко О.М. Щодо окремих аспектів прогалін у трудовому праві / О.М. Ярошенко // Форми соціально-правового захисту працівників у службово-трудова відносинах: матер. наук.-практ. конф. / за ред. проф. В.С. Венедиктова. – Х., 2005. – С. 73–74.

11. Братусь С.Н. Юридическая ответственность и законность / С.Н. Братусь. – М., 1976.
12. Боброва Н.А. Гарантии реализации государственно-правовых норм / Н.А. Боброва. – Воронеж, 1984.
13. Толковый словарь русского языка / под. ред. Д.Н. Ушакова. – М., 1985.
14. Юридическая энциклопедия. – М., 1997.
15. Лукашева Е.А. Социалистическая законность в современный период / Е.А. Лукашева // Советское государство и право. – 1968. – № 3. – С. 12.
16. Мицкевич А.В. О гарантиях прав и свобод советских граждан в общенародном социалистическом государстве / А.В. Мицкевич // Советское государство и право. – 1963. – № 8. – С. 28.
16. Молодцов М.В. Гарантии и компенсации рабочим и служащим / М.В. Молодцов. – М., 1973.
17. Скобелкин В.Н. Юридические гарантии трудовых прав рабочих и служащих / В.Н. Скобелкин. – М., 1969.
18. Смирнов О.В. Основные принципы советского трудового права / О.В. Смирнов. – М., 1977.
19. Путинский Б.И. Гражданско-правовые средства в хозяйственных отношениях / Б.И. Путинский. – М., 1984.
20. Шахов В.Д. К вопросу о понятии юридических гарантий в трудовом праве / В.Д. Шахов // Новая кодификация законодательства о труде и развитие трудового права. – Свердловск, 1971. – Вып. 35.
21. Кузьменко А.З. Предмет трудового права России: опыт системно-юридического исследования: монография / А.З. Кузьменко. – СПб., 2005.
22. Скобелкин В.Н. Трудовые правоотношения / В.Н. Скобелкин. – М., 1999.
23. Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії: Закон України // ВВР. – 2000. – № 48. – Ст. 409.
24. Лапка О.М. Соціальний захист деяких категорій державних службовців: визначення його поняття / О.М. Лапка // Право України. – 2001. – № 3. – С. 47–49.

Прилуцкая М.В. Понятие и значение социально-правовых гарантий в регулировании служебно-трудовых отношений работников государственно-исполнительной службы. Исследованы гарантии социальной защищенности работников государственно-исполнительной службы и ее сущность в регулировании служебно-трудовых отношениях. Освещается деятельность государства, направленная на обеспечение совокупности экономических и правовых гарантий.

Ключевые слова: государство, работники государственно-исполнительной службы, гарантии, регулирование.

Prylutska M. V. Concept and essence of social-legal guarantees in regulation of official-labor relations of state executive service workers. The article deals with research of guarantees of social protection of state executive service workers and its essence in regulation of official-labor relations. In the article the activity of the state is reflected directed on providing of aggregate of economic and legal guarantees.

Most guarantees provide situation in the atmosphere of which a citizen can effectively exercise right and freedoms and carry out duties. They create the external environment of activity of citizens and do not depend on citizens' will and desires, because produced by existing social and the political system. Guarantees are used by citizens for embodiment of the noted rights and freedoms in life.

Norms of laws and normative-legal acts provide legal and social protection of state executive service workers. The social protected of civil servants consists in the aggregate of economic and legal guarantees in relation to providing and observance of major fixed in Constitution of Ukraine social rights as a man and citizen. It follows to examine this situation as social legal defence of the state, which gives workers state executive services on condition of the proper implementation of official plenary powers and creation of possibility for normal life after completion of service.

Keywords: state, state executive service workers, guarantees, regulation.

Надійшла до редакції 16.01.2013

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО ТА АДМІНІСТРАТИВНА ДІЯЛЬНІСТЬ

Комісаров О. Г.

доктор юридичних наук, доцент
(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

УДК 351.741 + 351.759 + 316.776

ОРГАНІЗАЦІЯ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ ІНФОРМАЦІЙНО-АНАЛІТИЧНИХ ПІДРОЗДІЛІВ У СИСТЕМІ ОХОРОНИ ГРОМАДСЬКОГО ПОРЯДКУ

Систему охорони громадського порядку представлено як об'єкт інформатизації. Розглянуто засади оптимізації системи охорони громадського порядку. Викладено результати створення в системі охорони громадського порядку інформаційно-аналітичних підрозділів та їх використання у забезпеченні безпеки і правопорядку під час Євро-2012.

Ключові слова: система охорони громадського порядку, інформаційно-аналітичний підрозділ, забезпечення безпеки і правопорядку.

Постановка проблеми. Структури державних правоохоронних органів – суб'єктів охорони громадського порядку протягом останнього часу зазнавали суттєвих та численних організаційно-штатних змін, фактичної переорієнтації системи охорони громадського порядку на "реактивну" модель функціонування, значного кількісного збільшення спеціальних підрозділів державних правоохоронних органів, зменшення чисельності патрульної служби та ліквідації постової служби, виконання ними невластивих їм функцій, частоті зміни найменувань, подвійного підпорядкування тощо, що, у свою чергу, негативно впливало на ефективність як охорони громадського порядку, так і управління системою та, відповідно, потребувало запровадження нових підходів до організації системи охорони громадського порядку.

Вбачається, що "оновлена", побудована на проактивній сервісній моделі система охорони громадського порядку має функціонувати, спираючись на результати системного аналізу її різномірних інформаційних ресурсів, отриманих із тих джерел, що дають змогу визначити тенденції розвитку ключових суспільних процесів, які в сукупності становлять основу громадського порядку.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми.. Практичне призначення аналітичної роботи, на думку

В.А. Нікітова, Є.І. Орлова, Г.І. Савіна, О.В. Старовойтова, виявляється у безпосередньому включенні до інформаційно-аналітичних досліджень процесів підготовки (створення) інформації для її подальшого використання під час напрацювання рекомендацій, варіантів рішення та контролю за його виконанням [6, с. 11]. Аналогічної точки зору дотримуються й сучасні вітчизняні дослідники проблем інформаційно-аналітичної роботи в державному управлінні та її правового забезпечення; зокрема, О.Л. Валевський зазначає, що якісний аналіз та дієве вироблення державної політики на підставі осмислення раціональних концептуальних засад здатні сприяти подальшій демократизації політичного процесу та підвищенню якості державного управління в Україні [1, с. 1]. За позицією Р.А. Ковалю, "впровадження та всебічне використання сучасних інформаційних технологій в управлінській діяльності забезпечує інформаційно-аналітичну підтримку прийняття управлінських рішень на всіх рівнях, супроводжує інформаційну підтримку соціально-економічного розвитку держави та її окремих регіонів, забезпечує інформаційні потреби державних службовців та інших категорій громадян, створює умови для об'єктивного формування громадської думки щодо діяльності органів влади, а також послуг, які вони надають" [5, с. 1]. О.В. Карпенко характеризував інформаційно-аналітичну роботу в державному управлінні як вид його обслуговування, який поєднує інформаційну, аналітичну, експертну та прогностичну роботу спеціально уповноважених підрозділів державного органу за допомогою технічних (комп'ютерно-програмних, телекомунікаційних та ін.) засобів, яка: своєчасно та повністю задовольняє запити перших осіб (керівників органу, департаменту, управління, служби тощо) на одержання необхідної інформації для компетентного прийняття управлінських рішень; безпосередньо розподіляє серед державних службовців внутрішньо спеціалізовану інформацію, необхідну для виконання посадових обов'язків; систематично надає інформацію щодо функціонування та діяльності державної установи як усередині (усім без винятку зацікавленим посадовим особам), так і за її межами (ЗМІ, юридичним особам, громадянам) [4, с. 7]. Ю.О. Глушук наголошувала на складності, динамічності такого механізму та його властивостях "встановлювати загальнозначущі правила для цієї діяльності, які полегшують прийняття рішення та прогнозування, забезпечують кооперативну взаємодопомогу, координують дії щодо обміну інформацією між частинами цієї системи (люди, групи людей, техніка і т. ін.), що здатні приймати інформацію, накопичувати, аналізувати і переробляти її за допомогою мови чи знаків" [2, с. 1].

Мета нашої статті – на основі аналізу зазначених праць, а також практики охорони громадського порядку під час ЄВРО 2012 перевірити вірогідність наведених вище передбачень щодо ролі інформатизації в системі охорони громадського порядку.

Виклад основного матеріалу. Явищем, яке спонукало до повернення до розгляду проблеми зв'язку аналітичної роботи та охорони громадського порядку на теренах сучасної України, виступив процес підготовки та забезпечення безпеки і правопорядку під час проведення в Україні ЄВРО-

2012 – масового заходу, який тривав протягом місяця, охопив велику територію, був організований одночасно у двох сусідніх країнах тощо. При цьому, ґрунтуючись на використанні різнопланових відомостей, пов'язаних із забезпеченням безпеки і правопорядку, було створено спеціалізованих суб'єктів інформаційно-аналітичної роботи, завданням яких було визначено встановлення індивідуальної чи групової, разової чи постійної належності окремих об'єктів, осіб та їх поведінки до системи охорони громадського порядку, дослідження їх властивостей, а також визначення впливу окремих результатів правоохорони на стан громадського порядку та, відповідно, розробка прогнозів розвитку ситуації і проектів управлінських рішень, спрямованих на її покращення. Порівняння результатів роботи на виконання завдань забезпечення безпеки і правопорядку ЄВРО 2012 дозволило не тільки оцінити розвиваючий та формуючий ефект діяльності суб'єктів забезпечення безпеки і правопорядку ЄВРО 2012, а й започаткувати новий експеримент щодо запровадження в середовищі футболістських уболівальників роботи за принципами діяльності поліцейських споттерів, які працювали в Україні під час ЄВРО 2012. [13]

Утім, зазначимо, що, незважаючи на великий науковий інтерес фахівців до інформаційно-аналітичної діяльності органів влади та її вдосконалення, багато теоретичних, методологічних та практичних питань, особливо в умовах реформування центральних органів виконавчої влади, залишилися поза увагою правової науки. Також слід додати, що загальний наголос на реалізації управлінської функції, а також належності аналітичної роботи до засобів підвищення ефективності управління, що робився в навчальній літературі з управління в ОВС, зокрема В.М. Плішкіним [8, с. 354], мав створити уявлення, що аналітична робота дістала однакового розвитку в усіх напрямках правоохоронної діяльності та управління нею.

При цьому наведемо думку В.М. Плішкіна, який вказував, що аналітична робота є невід'ємною і найважливішою складовою управлінської діяльності й виступає не якимось епізодичним, короткочасним актом, виконаним спеціально призначеним працівником, а функцією усіх ланок системи, що здійснюється постійно [8, с. 355]. Однак аналізуючи зміст останніх досліджень інформаційно-аналітичної роботи в правоохоронних органах, слід зазначити, що на перших етапах інформатизації дієвими виявилися лише моделі аналітичної роботи ОВС у сфері протидії злочинності, напрацьовані теоріями криміналістики, оперативно-розшукової діяльності, правового забезпечення оподаткування, через що їх прийнято вважати напрямами, в яких зазначене питання набуло найбільшого розвитку та які, у свою чергу, скеровували подальший розвиток правової науки в цьому аспекті. Так, наприклад, у практиці підрозділів по боротьбі з організованою злочинністю таку роль виконує інформаційно-аналітичний відділ "Скорпіон" управління кримінальної розвідки ГУБОЗ, який, відповідно до п. 4.3 Положення про інформаційно-пошукову систему "Скорпіон" Головного управління по боротьбі з організованою злочинністю МВС України, є розпорядником ІПС "Скорпіон" – сукупності програмно-технічних, інформаційно-телекомунікаційних засобів та організаційно-розпорядчих заходів,

що забезпечують формування та ведення довідково-інформаційних, оперативно-розшукових обліків і авторизований доступ до інформаційних ресурсів і виконують такі завдання: автоматизацію процесів обліку отриманої оперативної інформації, обробки інформаційних запитів, пошук та відбір необхідної інформації; здійснення інформаційно-пошукових заходів, проведення аналітичної роботи; обмін інформацією між інтегрованими банками даних інформаційно-пошукових систем відповідних рівнів та забезпечення постійного зв'язку між ними, уніфікацію технологічних процедур опрацювання документів, збирання, реєстрацію, накопичення та обробку інформації, що надходить до спецпідрозділів БОЗ; постійне формування, оновлення та адміністрування банків даних, забезпечення достовірності, оперативного доступу та збереження інформаційних ресурсів; формалізацію технологічних процесів обробки інформації, визначення типових маршрутних технологічних схем для їх виконання; забезпечення надійного зберігання інформаційних обліків, максимально зручну їх систематизацію; забезпечення комплексного захисту інформації та розмежування доступу до інформації, що зберігається в ІПС "Скорпіон". [10]

Іншим прикладом є використання у практиці митних органів РФ Типового положення про оперативно-аналітичні підрозділи, призначення яких полягає у накопиченні, обробці та аналізі інформації, яка перебуває у розпорядженні та добувається структурними підрозділами митної служби. При цьому відповідно до розділу 3 Типового положення функціями цих підрозділів є: 1) проведення моніторингу баз даних та аналізу оперативної обстановки; 2) збір, систематизація та накопичення оперативно значимої інформації і відомостей, що належать до правоохоронної діяльності; 3) проведення аналітичних досліджень спрямованих на виявлення тенденцій та способів скоєння злочинів і правопорушень; 4) організація у межах своєї компетенції взаємодії з іншими структурними підрозділами з питань оперативно-аналітичної роботи та інформаційно-аналітичного забезпечення; 5) забезпечення обміну інформацією з іншими правоохоронними і державними органами; 6) дотримання режиму таємності. [7]

Вбачається, що відповідне тлумачення змісту та сутності аналітичної роботи, сформоване у правовій науці та практиці правоохоронної діяльності, визначило умови включення інформаційно-аналітичної діяльності до проектів інформатизації в якості об'єкта. Також, на нашу думку, виробленню власних методик інформаційно-аналітичної роботи не може сприяти динамічність розвитку інформаційних відносин в системі охорони громадського порядку, а зумовлена нею "першочерговість" виконання окремих завдань у системі охорони громадського порядку стає першопричиною запозичення методик, які є традиційними для зазначених вище галузей знань або поліцейських організацій інших країн, та, зі свого боку, призводить до їх подальшої адаптації до вимог системи охорони громадського порядку, виявлена поступовість якої стає об'єктивною. Розвиваючи цей висновок, розглянемо ще декілька прикладів. Передусім слід уточнити визначення поняття "аналіз аварійності": в Інструкції з питань діяльності підрозділів дорожньо-патрульної служби Державтоінспекції МВС він по-

яснюється як комплекс заходів, який щоденно здійснюється керівником підрозділу Державтоінспекції МВС з метою повного обліку всіх видів ДТП на території обслуговування, їх наслідків, установлення основних і супутніх причин скоєння ДТП та негайного їх усунення [9], та включає діяльність зі складання табличних форм кількості ДТП за видами, часом, днем тижня, місцем скоєння й причинами скоєння порівняно з аналогічним періодом минулого року (з початку року, за місяцями або кварталами). Таким чином, здійснення аналізу в табличній, лінійній (аналізується інформація за видами та місцем скоєння ДТП тільки з початку цього року) або графічній (порівняльний графік) формах є скоріше одним із видів статистичного спостереження, що свідчить про суттєве спрощення аналітичної роботи, результати якого, зокрема для громадян – учасників дорожнього руху, виявляються в інформуванні про кількість ДТП на певній ділянці автошляхів. Іншим прикладом запозичення та, як наслідок, спрощення аналітичної роботи, на нашу думку, є спосіб формування змісту розділів, присвячених охороні громадського порядку та діяльності підрозділів ОВС, що входять до відповідної системи як її структурні елементи, в Системі оцінки діяльності ОВС України.

Здійснення запозичення окремих методик та моделей у практиці ОВС, як це відображено в наведених прикладах, також переважно відбувається без урахування організаційно-структурних чинників відповідної діяльності, у тому числі не пов'язується з утворенням спеціалізованих (аналітичних та інформаційних) суб'єктів охорони громадського порядку, та забезпечується поданням щомісяця до четвертого числа звіту форми 1-КРІТ до Департаменту інформаційно-аналітичного забезпечення МВС [11].

До викладеного слід додати, що об'єктивність, своєчасність подання інформації, а також забезпечення проведення аналізу та надання оцінки результатів діяльності покладається на керівників ГУМВС, УМВС, що, у свою чергу, потребує звернення уваги на принципи аналітичної роботи на рівні головних виконавців – керівників суб'єктів охорони громадського порядку та окремих безпосередніх виконавців, як правило, дільничних інспекторів міліції, у межах виконання останніми обліку вчинених правопорушень та встановлення причин їх вчинення.

Наголосимо, що в умовах плінності кадрів, суттєвого "омолодження" професійного ядра системи охорони громадського порядку, коли аналітичні здатності його суб'єктів, що ґрунтувалися на досвіді та знанні ними території обслуговування, замінюються загальними та спеціальними методиками оцінювання результатів оперативно-службової діяльності, у тому числі й закладеними в ІПС або Систему оцінки діяльності ОВС України, ефективність охорони громадського порядку стає цілком залежною від якості управлінських рішень функціонального рівня, а також від якості їх виконання.

Вивчення практики охорони громадського порядку, здійснене на початку підготовки до забезпечення безпеки і правопорядку ЄВРО 2012, засвідчило наявність серед низки проблем в організації системи охорони громадського порядку проблеми відсутності в системі охорони громадсь-

кого порядку сформованої та узгодженої сукупності (структури) інформаційно-аналітичних підрозділів, які би базувалися на єдності інформаційного простору охорони громадського порядку і входили до складу інформаційних спільнот відповідних правоохоронних органів, що, у свою чергу, знайшло своє відображення у змісті Інтегрованої концепції забезпечення безпеки і правопорядку під час підготовки та проведення в Україні фінальної частини чемпіонату Європи 2012 року з футболу [14], у поставлених завданнях вивчення відповідного зарубіжного досвіду, міжнародної та національної правової бази створення та функціонування в Україні спеціалізованого інформаційно-аналітичного підрозділу – Національного футбольного інформаційного пункту (НФІП), а також підрозділах оперативного управління силами та засобами забезпечення безпеки і правопорядку ЄВРО-2012.

Відповідно до розпорядження Кабінету Міністрів України "Деякі питання забезпечення безпеки і правопорядку під час підготовки та проведення в Україні фінальної частини чемпіонату Європи 2012 року з футболу" призначенням НФІП було: забезпечення здійснення обміну інформацією з такими пунктами у державах – членах Європейського Союзу стосовно проблемних уболівальників, підготовка пропозицій щодо застосування превентивних заходів та подача їх національному координатору з питань безпеки та громадського порядку для інформування відповідальної за безпеку особи на стадіоні з метою прийняття узгодженого рішення з кожного конкретного правопорушення. [3] У зв'язку з цим до ключових питань створення й функціонування таких підрозділів державних правоохоронних органів в системі охорони громадського порядку слід зарахувати: 1) автоматизацію аналітичної роботи та окремих її напрямів (лінгвістичного аналізу проблеми, що досліджується; накопичення інформаційної бази дослідження; технічного опрацювання зібраних матеріалів виходячи із предмета та завдань дослідження; напрацювання нових відомостей про предмет дослідження; апробування й затвердження результатів дослідження; реалізації результатів дослідження); 2) створення інформаційної бази результатів аналітичної роботи в системі охорони громадського порядку та її інтеграції в АПС правоохоронних органів.

Також слід пам'ятати, що до проведення в Україні ЄВРО-2012 не існувало власного законодавства, яке дозволяло збір, використання та регулювало захист персональних даних громадян, а відповідні акти законодавства ЄС не були ратифіковані Верховною Радою України, через що правоохоронні органи були суттєво обмежені у правах щодо наповнення баз даних проблемних уболівальників. Зазначена особливість також унеможливила створення й використання відповідних баз даних окремо апаратами ДГБ МВС, УГБ ГУМВС України в м. Києві, Донецькій, Львівській та Харківській областях, ДІТ МВС, УІТ ГУМВС України в м. Києві, Донецькій, Львівській та Харківській областях, Місцевим організаційним комітетом ЄВРО 2012 (ЛОК), Федерацією футболу України (ФФУ), іншими зацікавленими особами.

Практичне вирішення проблеми засвідчило, що елементи аналітичної

роботи, як і елементи інформаційної діяльності, є складовими всіх заходів у системі охорони громадського порядку та, відповідно, знаходять своє відображення в компетенції кожного суб'єкта охорони громадського порядку, у тому числі й відображаються у функціональних обов'язках посадових осіб відповідних державних органів. Ураховуючи це, було визнано можливим розглядати інформаційно-аналітичну роботу у широкому та вузькому розумінні, а також включати її до концептуальних положень інформаційного масштабування охорони громадського порядку в якості одного з критеріїв його здійснення.

Серед інших проблемних аспектів організації та функціонування інформаційно-аналітичних підрозділів у системі охорони громадського порядку виділено відсутність чітких критеріїв та системи оцінки показників діяльності інформаційно-аналітичних підрозділів і працівників, на яких покладено виконання аналітичної роботи, а також відсутність у системі охорони громадського порядку власної системи підготовки (підвищення кваліфікації) фахівців для інформаційно-аналітичних підрозділів.

М.І. Журавленко, А.Н. Халіков, Є.М. Яковець, розглядаючи проблеми юридичного, технічного та інформаційно-аналітичного забезпечення оперативно-розшукової діяльності, наголошували на доцільності виділення трьох головних рівнів аналітичної роботи, які, з урахуванням особливостей охорони громадського порядку, можна виділити й у системі охорони громадського порядку: 1) застосування її основ усіма без винятку оперативними працівниками того чи іншого правоохоронного відомства під час виявлення первинних оперативно-розшукових відомостей, оперативно-розшукового повідомлення та розкриття злочинів; 2) аналітичне забезпечення роботи за справами оперативного обліку, а також за порушеними у ході їх реалізації кримінальними справами на стадіях попереднього розслідування та судового розгляду, яке, як правило, повинно здійснюватися спеціальними інформаційно-аналітичними підрозділами органів, що мають повноваження на ведення ОРД; 3) забезпечення прийняття раціональних управлінських рішень у сфері ОРД, контроль за їх реалізацією, який здійснюється організаційно-аналітичними структурами оперативних підрозділів правоохоронних органів [17, с. 309].

Поряд із виділенням рівнів аналітичної роботи та вирішенням питання їх організаційно-штатного закріплення слід погодитися з іншою тезою, яка панує у російській правовій науці, щодо існування в аналітичній роботі окремих закономірностей та можливості їх групування на кожному рівні аналітичної роботи. Також звернемо увагу, що за відсутності суттєвих напрацювань у цьому напрямі у вітчизняній юридичній науці відповідні закономірності слід виявляти шляхом вивчення та запровадження зарубіжного досвіду, але з урахуванням вимог практики охорони громадського порядку. Так, наприклад, створенню в системі охорони громадського порядку НФП передували відповідні вимоги організаторів турніру до створення системи інформаційного та аналітичного забезпечення безпеки і правопорядку ЄВРО 2012 та включення останньої до міжнародного обміну інформацією про осіб, які вчиняють правопорушення під час таких заходів, як

чемпіонат [14].

Слід підтримати позицію О.Л. Валевського, який зазначав, що "аналіз ситуації орієнтований на чітко обмежену в просторі і часі проблему ... позиція аналітика "прив'язана" до інтересів замовника, коли потрібно розробити механізм тактичного реагування на перебіг подій" [1, с. 10], у зв'язку з чим результатом інформаційно-аналітичної діяльності слід вважати отримання суб'єктом охорони громадського порядку сукупності висновків та пропозицій у кількості, достатній для прийняття рішення щодо корегування розрахунків сил та засобів охорони громадського порядку, введення відповідного режиму охорони тощо. При цьому отриманий ним аналітичний продукт повинен не тільки відповідати загальним ознакам документа, а й мати конфіденційний характер і бути розрахованим на вузьке коло осіб. Так, відповідно до рішення Ради ЄС "Про забезпечення безпеки у зв'язку із проведенням міжнародних футбольних матчів" кожна країна-член повинна створити НФП, який виступатиме центральним та єдиним контактним органом під час обміну важливою інформацією щодо міжнародних футбольних матчів та розвиватиме міжнародне поліцейське співробітництво у зв'язку з футбольними матчами. [15]

Звернемо увагу, що про створення НФП, будь-які зміни в режимах та формах його діяльності країна-член ЄС має повідомляти Генеральний секретаріат Ради ЄС, а відповідне рішення Генерального секретаріату Ради ЄС із означеного питання набуває чинності після опублікування в офіційному джерелі ЄС. У випадку безпосередніх контактів між поліцією країни-організатора та країни-гостей обмін будь-якою інформацією повинен паралельно здійснюватися через відповідні НФП, що не зменшує його ключову роль у забезпеченні якості інформації та її наданні іншим зацікавленим особам.

Основними завданнями НФП, згідно із зазначеним документом, було визначено такі: 1) НФП повинен бути відповідальним за координацію міжнародного поліцейського співробітництва та обмін інформацією, пов'язаною з проведенням міжнародних футбольних матчів. Такий обмін інформацією може також залучати й інші правоохоронні органи, що відповідають за забезпечення охорони громадського порядку, але в такому разі повноваження повинні бути чітко розмежовані; 2) НФП, відповідно до національного законодавства та міжнародних правил, повинен мати доступ до інформації, яка включає особисті дані про уболівальників, що становлять підвищений рівень небезпеки. НФП повинен забезпечити ведення відповідних картотек та баз даних на осіб, які беруть активну участь в русі футбольних хуліганів та були неодноразово затримані за хуліганську поведінку під час проведення футбольних матчів. У зв'язку з цим працівники НФП повинні мати доступ до конфіденційної інформації, а також мають бути наділені повноваженнями щодо здійснення оперативно-розшукової діяльності в середовищі футбольних хуліганів; 3) НФП повинен сприяти, координувати та організовувати міжнародну поліцейську співпрацю із запобігання та боротьби з проявами насилля під час проведення міжнародних футбольних матчів; 4) відповідно до існуючих національних особли-

востей, зокрема щодо розподілу повноважень між різними правоохоронними органами та службами в країнах-членах ЄС, НФІП може бути відповідальним за надання допомоги компетентним національним органам; 5) для організації проведення міжнародних футбольних матчів НФІП повинен забезпечити надання іншій країні – члену ЄС відповідної інформації стосовно оцінки ймовірного ризику та даних про футбольних хуліганів конкретного клубу або національної команди, що бере участь у міжнародному матчі [16].

Більш детально повноваження НФІП у сфері інформаційно-аналітичної роботи визначено у "Поліцейському довіднику з рекомендаціями щодо міжнародного поліцейського співробітництва та заходів із запобігання й контролю насилля та порушень порядку у зв'язку з футбольними матчами міжнародного характеру, в яких хоча б одна з країн є членом ЄС": "на підставі аналізу та оцінки інформації необхідні пропозиції або рекомендації надсилаються до компетентних національних органів для надання їм сприяння в розробленні заходів ... кожний НФІП повинен підтримувати та оновлювати оцінки ризиків ... результати аналізу ризиків зазвичай передаються іншим НФІП з використанням форм, доступних на веб-сайті мережі НФІП (www.nfip.eu)" [15]. Окрім того, у вищезазначеному Довіднику визначено основні правила здійснення обміну конфіденційною інформацією та принципи міжнародної поліцейської співпраці, спрямованої на підготовку до проведення футбольних матчів та інших масових спортивних заходів, а також регламентовано можливість створення регіональних НФІП.

Звернемо увагу, що кожен НФІП повинен мати доступ до національних поліцейських баз даних та, відповідно, має здійснювати контроль якості інформації, яка в них зберігається, а в разі необхідності уповноважується на розширення обміну інформацією з іншими органами, залученими до забезпечення безпеки та правопорядку.

При цьому слід звернути увагу, що запровадження на території України дії загальноєвропейської системи забезпечення безпеки і правопорядку на час проведення Євро 2012 привело до покладення на ОВС повноважень щодо виконання постанов про заборону відвідувати масові спортивні або інші культурно-видовищні заходи на території спортивних споруд, а також створення та забезпечення ведення обліку осіб, яким заборонено відвідувати масові спортивні або інші культурно-видовищні заходи на території спортивних споруд, у визначеному законом порядку [12].

Розглядаючи зміст діяльності НФІП, слід погодитися із висновками О.Л. Валевського [1, с. 10] та інших авторів щодо наявності певного алгоритму в їх інформаційно-аналітичній діяльності, зокрема: збирання та накопичення інформації з теми аналізу; інтерпретація і систематизація отриманої інформації, складання рекомендацій для замовника з урахуванням можливих переваг та ризиків прийнятих рішень. Ураховуючи рекомендації "Поліцейського довідника ...", вважаємо, що в системі охорони громадського порядку відповідні алгоритми слід складати виходячи із видів (загальні та персональні) та категорій (стратегічні, оперативні, тактичні) інформаційних ресурсів системи охорони громадського порядку. При цьому слід

мати на увазі, що відповідно до п. 3.2 "Поліцейського довідника ..." до згаданих алгоритмів висувається вимога хронологічної послідовності дій при обміні інформацією із розподілом останнього на три фази обміну інформацією: перед, під час та після заходу [15], що, у свою чергу, впливає на завдання аналітичної роботи (оцінювання динамічного ризику) та, як наслідок, дає можливість говорити про динамічний характер забезпечення безпеки і правопорядку.

Висновки. Підсумовуючи викладене, звернемо увагу на ключову характеристику інформаційно-аналітичної роботи в системі охорони громадського порядку, яка була виділена у "Поліцейському довіднику ..." та, відповідно, використовується у практиці НФП. Так, вважаємо, що незважаючи на непроцесуальний характер інформаційно-аналітичної діяльності в системі охорони громадського порядку, всі її форми та види мають бути зорієнтовані на формування доказової бази для прийняття компетентним органом відповідного рішення у справах про адміністративні правопорушення або кримінальних справах, що, у свою чергу, вимагає наявності прогнозу відповідного ризику для системи охорони громадського порядку. Зазначене дає змогу сформулювати основний принцип аналітичної роботи в системі охорони громадського порядку: "рівні ризиків повинні відстежуватися та правильно оцінюватися на постійній основі".

Бібліографічні посилання

1. Валевський О.Л. Концептуальні засади впровадження державної політики в умовах трансформації українського суспільства : автореф. дис. ... д-ра наук з держ. упр. : 25.00.01 / О.Л. Валевський. – К., 2010.
2. Глушук Ю.О. Підготовка державних службовців до аналітичної діяльності в системі післядипломної освіти : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04 / Ю.О. Глушук. – Одеса, 2010.
3. Деякі питання забезпечення безпеки і правопорядку під час підготовки та проведення в Україні фінальної частини чемпіонату Європи 2012 року з футболу : розпорядження Кабінету Міністрів України від 11.11.2009 № 1330-р [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1330-2009-%D1%80>
4. Карпенко О.В. Функціонально-технологічні механізми інформаційно-аналітичного забезпечення органів державного управління : автореф. дис. ... канд. наук з держ. упр. : 25.00.02 / О. В. Карпенко. – К., 2010.
5. Коваль Р.А. Інформаційно-аналітичне забезпечення діяльності органів влади : автореф. дис... канд. наук з держ. упр.: 25.00.02 / Р.А. Коваль. – Запоріжжя, 2008.
6. Никитов В.А. Информационное обеспечение государственного управления / В.А. Никитов, Е.И. Орлов, А.В. Старовойтов, Г.И. Савин ; под ред. Ю.В. Гуляева. – М., 2000.
7. Об утверждении типовых положений об оперативно-розыскном подразделении, подразделении по борьбе с особо опасными видами контрабанды, подразделении по борьбе с контрабандой наркотиков, оперативно-аналитическом подразделении таможи : приказ Федеральной таможенной службы Российской Федерации от 27.11.2006 № 1227.
8. Плішкін В.М. Теорія управління органами внутрішніх справ : [підручник] / В.М. Плішкін. – К., 1999.
9. Про затвердження Інструкції з питань діяльності підрозділів дорожньо-патрульної служби Державтоінспекції МВС : наказ МВС України від 27.03.2009 № 111 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z0576-09>.
10. Про затвердження Положення про інформаційно-пошукову систему "Скорпіон" Головного управління по боротьбі з організованою злочинністю МВС України : наказ МВС України від 24.09.2012 № 825.

11. Про затвердження Системи оцінки діяльності органів внутрішніх справ України та форми звітності N 1-КРІТ : наказ МВС України від 14.02.2012 № 138.
12. Про особливості провадження у справах про адміністративні правопорушення в період проведення фінальної частини чемпіонату Європи 2012 року з футболу в Україні : Закон України від 05.07.2011 № 3568-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3568-17>
13. Про проведення експерименту щодо запровадження в середовищі футбольних уболівальників роботи за принципами діяльності поліцейських споттерів, які працювали в Україні під час ЄВРО 2012 : наказ МВС України від 17.08.2012 № 720.
14. Про схвалення Інтегрованої концепції забезпечення безпеки і правопорядку під час підготовки та проведення в Україні фінальної частини чемпіонату Європи 2012 року з футболу : розпорядження Кабінету Міністрів України від 17.09.2008 № 1244-р [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1244-2008-%F0>.
15. Concerning an updated handbook with recommendations for international police cooperation and measures to prevent and control violence and disturbances in connection with football matches with an international dimension, in which at least one Member State is involved: Council resolution of 3.06.2010 (2010/C 165/01) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:C:2010:165:0001:0021:EN:PDF>.
16. Concerning security in connection with football matches with an international dimension: Council Decision of 25.04.2002 2002/348/JHA [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:32002D0348:EN:HTML>.
17. Юридическое, техническое и информационно-аналитическое обеспечение оперативно-розыскной деятельности: учебное пособие / под ред. А.Н. Халикова. – М., 2010.

Комиссаров А. Г. Организация и функционирование информационно-аналитических подразделений в системе охраны общественного порядка. Система охраны общественного порядка представлена как объект информатизации. Рассматриваются принципы оптимизации системы охраны общественного порядка. Излагаются результаты создания в системе охраны общественного порядка информационно-аналитических подразделов и их использования в обеспечении безопасности и правопорядка во время ЕВРО-2012.

Ключевые слова: система охраны общественного порядка, информационно-аналитическое подразделение, обеспечение безопасности и правопорядка.

Komissarov O. G. Organization and operation of information-analytical units in the system of public order maintenance. The system of public order has been presented as object of informatization. The author has considered the principles of optimization of public order maintenance. The article presents the results of establishment in the system of public order maintenance informational-analytical units and their use in providing security and law and order during EURO-2012.

The author identified a number of factors which over time adversely affect the efficiency of public order as well as the management system of public order maintenance. He has emphasized the need to pass to a proactive servise model of public order maintenance, which should operate on the basis of the results of a systematic analysis of information resources obtained from sources that allow to identify trends in the development of key social processes.

It is noted that in the early stages of informatization in Ukraine there were only effective model of the analytical work of the internal affairs bodies in combating crime elaborated with theories of forensic sciences, investigative operations, and taxation legal support. It is emphasized that they directed further development of jurisprudence in this area.

The author found dynamics of information relations in public order maintenance, which is attributed to the underlying causes of borrowing techniques that are traditionally for police organizations in other countries and leads to further adapt to the requirements of public order maintenance. The observed gradual has been described as objective.

Key areas of the establishment and operation of such units of state law enforcement agencies in the system of public order maintenance include: 1) the automation of analysis and its components (linguistic analysis of the problem under study, the accumulation of information database research, technical processing of collected materials based on the

subject matter and objectives of the study, elaboration new information on the research subject, testing and approval of research results, the implementation of research results); 2) making a database of the results of analytical work in the system of public order maintenance and its integration into an automated informational-search system of law-enforcement.

Elements of analytical work and elements of informational activity has been attributed to the content of all activities in the system of public order maintenance and the author has pointed out to the expediency of their display in the competence of each subject of public order maintenance and the functional responsibilities of officials of relevant government agencies.

It has been recognized possible to consider analytical work in the broad and narrow sense, and also to added it to the conceptual provisions of scaling information of public order maintenance as one of the criteria of its fulfilled nennya. Based on the above mentioned the principle "risk levels should be monitored and properly evaluated on a regular basis" is declared the basic principle of the analytical work in the system of public order maintenance.

Keywords: *system of public order maintenance, informational-analytical unit, safety and security.*

Надійшла до редакції 29.10.2013

Мацюк А. Р.

доктор юридичних наук, професор
(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

УДК 342.95

СТАН ТА ПРОБЛЕМИ РЕФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ АДМІНІСТРАТИВНИХ ПОСЛУГ В УКРАЇНІ

Статтю присвячено висвітленню поточного стану реформування системи адміністративних послуг в Україні. Окреслено актуальні проблеми та сформульовано пропозиції щодо їх вирішення.

Ключові слова: *послуга, адміністративна послуга, напрямки, реформа.*

Постановка проблеми. Протягом поточного року було здійснено низку заходів організаційного та нормативно-правового характеру з метою реформування системи адміністративних послуг. Головним завданням реформ було створення заходів, що сприяли би спрощенню доступу громадян до адміністративних послуг, підвищенню зручності їх отримання, поліпшенню якості адміністративних послуг.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Завдяки науковим працям В.Б. Авер'янова, К.К. Афанасьєва, Ю.П. Битяка, І.В. Дроздова, В.М. Гаращука, І.П. Голосніченка, С.В. Ківалова, І.Б. Коліушка, Є.О. Легези, А.Т. Комзюка, О.В. Кузьменко, Г.М. Писаренко, В.П. Тимощука та інших вчених-адміністративістів досліджено ряд особливостей діяльності органів публічної влади з надання адміністративних послуг. Але у наукових дослідженнях питання реформування надання адміністративних послуг органами виконавчої влади майже не вивчались.

Метою даної статті є висвітлення стану та проблеми реформування системи адміністративних послуг в Україні. Для досягнення мети автором поставлено такі завдання: 1) дослідити та виявити прогалини в нормативно-правових актах щодо надання адміністративних послуг органами публічної адміністрації; 2) запропонувати напрямки реформування надання адміністративних послуг в Україні.

Виклад основного матеріалу. Протягом року було ухвалено низку підзаконних нормативно-правових актів, необхідних для впровадження Закону України «Про адміністративні послуги»: постанов Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку ведення Єдиного державного порталу адміністративних послуг» від 3 січня 2013 р. № 13, «Про затвердження Порядку ведення Реєстру адміністративних послуг» від 30 січня 2013 р. № 57, «Про затвердження Примірного положення про центр надання адміністративних послуг» від 20 лютого 2013 р. № 118, «Про затвердження вимог до підготовки технологічної картки адміністративної послуги» від 30.01.2013 № 44 [1].

Триває розбудова мережі центрів надання адміністративних послуг, які працюють за принципом «єдиного вікна». У 2013 р. кількість центрів надання адміністративних послуг зросла втричі – з 103 до 349. Наразі такі центри створені й функціонують в усіх областях України, що дозволило підвищити зручність і доступність одержання громадськістю адміністративних послуг в регіонах.

Проект «Адміністративні послуги: спрощений доступ через пошту» надає можливість для громадян за принципом «єдиного вікна» отримати низку адміністративних послуг через відділення поштового зв'язку. Впродовж року значно збільшилась кількість відділень Укрпошти, де можна отримати адміністративні послуги, розширився спектр цих послуг. На початку року такі послуги надавали 11 відділень Укрпошти, а в липні 2013 р. – 4600 в усіх регіонах України.

Якщо на початку реалізації проекту через пошту громадяни в основному могли оформити пенсію, запити та звернення для одержання субсидії, встановлення пільгового статусу учасника або інваліда війни, наприкінці 2013 р., завдяки підписанню Меморандуму про співпрацю між Державною реєстраційною службою України і Укрпоштою, через відділення зв'язку громадяни також отримали доступ до адміністративних послуг Укрдержреєстра, таких як державна реєстрація юридичних осіб та фізичних осіб-підприємців; державна реєстрація прав на нерухоме майно та надання інформації з Державного реєстру прав на нерухоме майно, поставлення апостилю на офіційних документах тощо. Уже 4 600 відділень Укрпошти надають громадянам спрощений доступ до адмінпослуг. Уряд робить адмінпослуги доступними навіть для жителів віддалених сіл. Упровадження проекту дозволило наблизити надання адміністративних послуг до людей, зробити їх отримання більш зручним.

На місцевому рівні відбувається успішне впровадження низки пілотних проектів з реформування сфери адміністративних послуг. З точки зору забезпечення доступності й зручності отримання послуг для суб'єктів зве-

рення слід назвати пілотний проект зі створення центрів адміністративних послуг «Прозорий офіс» в місті Вінниця. У «Прозорому офісі» інтегровано надання дозволів, адміністративних послуг, а також соціальних послуг та безоплатних консультацій з правових питань, у тому числі з питань отримання послуг, що надаються в Центрі.

У контексті запровадження механізму надання адміністративних послуг в електронній формі слід вказати пілотний проект «Регіональний віртуальний офіс електронних адміністративних послуг», якій діє у Дніпропетровській області [2]. Нині через «Віртуальний офіс» підприємцям надається 1466 видів дозвільних документів [3]. Уся необхідна інформація щодо їх отримання доступна в он-лайн режимі. Про хід розгляду справи підприємців інформують через Інтернет та SMS-повідомлення. Вони також можуть скористатися консультацією адміністраторів дозвільних центрів в он-лайн режимі.

Спеціальні веб-ресурси з питань адміністративних послуг також впроваджено Волинською облдержадміністрацією, Київською міськдержадміністрацією, Луцькою міськрадою [4].

Запровадження постійного моніторингу виконання органами виконавчої влади й органами місцевого самоврядування вимог Закону України «Про адміністративні послуги» [5] стало важливим кроком у напрямі посилення контролю за якістю надання адміністративних послуг населенню.

Реалізуються заходи щодо інформування громадськості з питань надання адміністративних послуг. Окрім роз'яснення у ЗМІ основних положень Закону України «Про адміністративні послуги», підвищенню рівня обізнаності населення щодо порядку надання адміністративних послуг сприяло впровадження ініціативи «Публічні бібліотеки – мости до електронного урядування» [6]. У 2013 р. на виконання ініціативи було реалізовано 25 обласних проектів залучення населення до вивчення й використання електронних послуг і інструментів електронного урядування. У рамках реалізації проектів місцевими громадськими організаціями спільно із обласними універсальними науковими бібліотеками було проведено тренінги з електронних послуг для різних груп населення, а також інформаційні кампанії, які популяризують користування ними серед мешканців області.

Попри досягнення у реформуванні сфери адміністративних послуг залишається невиконаною низка завдань:

- 1) не завершено формування мережі центрів надання адміністративних послуг. Згідно зі ст. 20 Закону України «Про адміністративні послуги» така мережа має бути сформована до 01 січня 2014 р. Станом на кінець жовтня 2013 р. відкрито половину із запланованої кількості центрів. До кінця 2013 р. було заплановано створити в державі більше 600 центрів надання адміністративних послуг, станом на жовтень 2013 р. було відкрито 349. При цьому розбудова мережі здійснюється нерівномірно: найбільша кількість створених центрів у Рівненській (45), Дніпропетровській (35), Полтавській (26), Сумській (25), Харківській (24), Волинській (20) областях, найменша – у Вінницькій (4), Житомирській (3), Львівській (3), Хмельницькій (3) областях та в місті Севастополь (1) [7]. Таким чином, не забезпе-

чуються рівні умови надання адміністративних послуг для мешканців усіх регіонів України;

2) не забезпечено надання гарантованого переліку найбільш запитуваних громадянами і бізнесом послуг у центрах надання адміністративних послуг. Наразі більшість найбільш популярних послуг (наприклад, послуги з оформлення землі, дозвільних документів у сфері будівництва та реєстрації нерухомості, оформлення документів, що посвідчують особу) знаходиться у компетенції органів виконавчої влади і не надається через центри надання адміністративних послуг. Перелік адміністративних послуг органів виконавчої влади, які повинні надаватись через центри надання адміністративних послуг, й досі не затверджено;

3) не прийнято низку законодавчих та підзаконних нормативно-правових актів, необхідних для повної реалізації положень Закону України «Про адміністративні послуги». Зокрема, не ухвалено закон про плату за надання адміністративних послуг (адміністративний збір) та Адміністративно-процедурний кодекс, необхідні для остаточного врегулювання питань оплати адміністративних послуг та процедури їх надання органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування населенню та бізнесу. Також не всі законодавчі та підзаконні нормативно-правові акти, згідно з якими органи виконавчої влади надають адміністративні послуги, приведені у відповідність до вимог Закону України «Про адміністративні послуги». Наразі 20 з 31 центральних органів виконавчої влади, які надають адміністративні послуги і потребують приведення нормативно-правових актів, згідно з якими надаються адміністративні послуги, у відповідність до вимог Закону України «Про адміністративні послуги», підготували такі законопроекти [8].

Актуальними проблемами нинішнього етапу реформування сфери адміністративних послуг також залишаються:

- неефективна робота та неналежна якість надання адміністративних послуг у низці утворених центрів надання адміністративних послуг. На думку громадських експертів, на сьогодні робота центрів надання адміністративних послуг ефективно налагоджена лише у містах Вінниці, Дніпропетровську, Івано-Франківську, Кіровограді, Луганську, Луцьку, Харкові, Черкасах, Хмельницькому. Решта центрів надання адміністративних послуг перебувають на початковому етапі діяльності [9]. Робота низки утворених центрів надання адміністративних послуг не відповідає вимогам Закону України «Про адміністративні послуги». Зокрема, у центрах Вінницької, Волинської, Донецької, Сумської, Харківської, Хмельницької області не дотримано вимог ст. 12 Закону щодо прийому часу прийому суб'єктів звернень. Деякі центри не створили офіційні веб-сайти. У низці областей України (Волинській, Донецькій, Запорізькій, Київській, Львівській, Рівненській, Херсонській, Черкаській, Чернівецькій, АР Крим) дозвільні центри не є організаційною складовою утворених центрів надання адміністративних послуг.

Згідно з результатами соціологічного дослідження, нині лише 12 % громадян оцінюють якість надання адміністративних послуг як добру.

33 % респондентів дали задовільну оцінку, 32 % – погану. Найбільше позитивних оцінок якості адміністративних послуг були виставлені у Західному регіоні (18 %), негативних – у Південному (37 %). Серед міст України найвищу оцінку якості надання адміністративних послуг отримали центри надання адміністративних послуг Харкова та Черкас (4,58 та 4,56 балу з 5 можливих), найнижчу – центри Миколаєва (2,87 балу) та Полтави (2,46 балу).

Результати опитування відвідувачів центрів надання адміністративних послуг показали, що найбільш негативними елементами при наданні адміністративних послуг нині є наявність черг та недостатність консультивань з питань надання адміністративних послуг. Респонденти також звернули увагу на те, що іноді в центрах від них вимагали додаткові, не передбачені законодавством документи для надання адміністративної послуги та пропонували самостійно погоджувати документи в інших органах державної влади, органах місцевого самоврядування [10].

Турбує також низький рівень поінформованості населення з питань надання адміністративних послуг. Згідно з результатами соціологічного дослідження, переважна більшість українців (67 %) нічого не знає про діяльність місцевої або державної влади з надання адміністративних послуг. Про створення центрів надання адміністративних послуг знають лише 8 % опитаних, про спрощення процедур надання окремих адміністративних послуг – 12 %, про створення офіційних веб-ресурсів, що стосуються адміністративних послуг, – 4 % [11].

Аналіз вищевикладеного дозволяє визначити певні напрями реформування надання адміністративних послуг в Україні.

У рамках подальшого реформування системи адміністративних послуг з метою забезпечення повної реалізації Закону України «Про адміністративні послуги», створення зручних умов та наближення адміністративних послуг до населення необхідно здійснити такі кроки:

- прийняти Закон України «Про перелік адміністративних послуг та плату (адміністративний збір) за їх надання» та Адміністративно-процедурний кодекс України;

- Кабінету Міністрів України:

- затвердити перелік адміністративних послуг органів виконавчої влади, які надаються через центр надання адміністративних послуг;

- розглянути можливість організації надання найбільш необхідних громадянам соціальних послуг в утворених центрах надання адміністративних послуг;

- Центральним органам виконавчої влади, які надають адміністративні послуги, слід прискорити роботу із приведення нормативно-правових актів, згідно з якими вони надають адміністративні послуги, у відповідність до вимог Закону України «Про адміністративні послуги»;

- місцевим органам виконавчої влади та органам місцевого самоврядування, при яких утворені центри надання адміністративних послуг, слід:

- забезпечити вчасне приведення діяльності утворених при них центрів надання адміністративних послуг у відповідність із вимогами За-

кону України «Про адміністративні послуги»;

- покращити якість консультування громадян з питань надання адміністративних послуг в утворених при них центрах надання адміністративних послуг.

Висновок. Отже, з метою підвищення рівня обізнаності громадян з питань надання адміністративних послуг необхідно активізувати інформаційно-роз'яснювальну роботу серед населення щодо порядку надання адміністративних послуг, зокрема щодо можливостей отримання послуг в центрах надання адміністративних послуг, спрощеного доступу до окремих адміністративних послуг через відділення Укрпошти; створити та забезпечити функціонування цілодобової урядової телефонної довідки для інформування громадян з питань надання адміністративних послуг. З метою поліпшення якості надання адміністративних послуг населенню в центрах надання адміністративних послуг доцільно залучити до проведення моніторингу діяльності центрів інституту громадянського суспільства. Корисним у контексті підвищення якості надання адміністративних послуг населенню також може бути міжрегіональний обмін досвідом керівників центрів надання адміністративних послуг з метою вивчення та запровадження найкращих українських практик організації надання адміністративних послуг.

Бібліографічні посилання

1. Про затвердження Примірного положення про центр надання адміністративних послуг : Постанова КМУ від 20 лютого 2013 р. № 118 [Електронний ресурс] // Офіційний веб-портал Верховної Ради України. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/220-2012-%D1%80>.

2. Віртуальний офіс електронних послуг Дніпропетровської області «Відрита влада» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.e-services.dp.gov.ua.

3. На Дніпропетровщині завдяки за півроку кількість виданих дозвільних документів збільшилася на 10 % [Електронний ресурс] // Національний центр електронного урядування. – Режим доступу : <http://nc.gov.ua/news/index.php?ID=740>.

4. Звіт про реалізацію в Україні Ініціативи «Партнерство «Відкритий Уряд» (липень 2012 року – жовтень 2013 року), 31.10.13 [Електронний ресурс] // Офіційний веб-сайт Ініціативи «Партнерство «Відкритий Уряд». – Режим доступу : http://www.ogp.gov.ua/sites/default/files/content3%D0%B2%D1%96%D1%82_OGP_2013.pdf.

5. Постійний моніторинг виконання органами виконавчої влади і органами місцевого самоврядування вимог Закону України «Про адміністративні послуги» : запроваджено Указом Президента № 327/2013 «Про невідкладні заходи щодо прискорення здійснення економічних реформ» [Електронний ресурс] // Офіційний веб-портал Верховної Ради України. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/327/2013>.

6. Ініціатива «Публічні бібліотеки – мости до електронного урядування» // Національний плану дій у рамках «Партнерства «Відкритий уряд» : затв. розпорядженням Кабінету Міністрів України від 5 квітня 2012 р. № 220-р. [Електронний ресурс] // Офіційний веб-портал Верховної Ради України. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/220-2012-%D1%80>.

7. Узагальнена інформація виконання органами виконавчої влади і органами місцевого самоврядування вимог Закону України «Про адміністративні послуги», 14.10.13 [Електронний ресурс] // Офіційний веб-сайт Державної служби України з питань регуляторної політики та розвитку підприємництва. – Режим доступу : <http://www.dkrp.gov.ua/info/2417>.

8. Узагальнена інформація виконання органами виконавчої влади і органами місцевого самоврядування вимог Закону України «Про адміністративні послуги», 14.10.13

[Електронний ресурс] // Офіційний веб-сайт Державної служби України з питань регуляторної політики та розвитку підприємництва. – Режим доступу : <http://www.dkrp.gov.ua/info/2417>.

9. Звіт про реалізацію в Україні Ініціативи «Партнерство «Відкритий Уряд» (липень 2012 року – жовтень 2013 року), 31.10.13 [Електронний ресурс] // Офіційний веб-сайт Ініціативи «Партнерство «Відкритий Уряд». – Режим доступу : http://www.ogp.gov.ua/sites/default/files/content/3%D0%B2%D1%96%D1%82_OGP_2013.pdf.

10. Якість надання адміністративних послуг: оцінка населення [Електронний ресурс] // Оцінки діяльності центрів надання послуг у 10 містах України, 25.04.13 / Фонд «Демократичні ініціативи». – Режим доступу : <http://www.dif.org.ua/ua/publications/press-relizy/jakist-nadaistah-ukraini.htm>.

11. Оцінки населенням України якості надання адміністративних послуг, 25.04.13 [Електронний ресурс] / Фонд «Демократичні ініціативи». – Режим доступу : <http://www.dif.org.ua/ua/events/kcwejfojewogj4ogjo4joj4.htm>.

Мацюк А. Р. Состояние и проблемы реформирования системы административных услуг в Украине. Стаття посвящена освещению нынешнего состояния реформирования системы административных услуг в Украине. Указываются актуальные проблемы и формулируются предложения относительно их решения.

Ключевые слова: *услуга, административная услуга, направления, реформа.*

Matsyuk A. R. State and problems of reforming the system of administrative services in Ukraine. The scientific article is about current state and outlined issues of reformation of the system of administrative services in Ukraine. The author has formulated following suggestions in relation to the decision of the noted problems:

- to adopt the Law of Ukraine "On the list of administrative services requiring payment (administrative fee) for their rendering " and the Administrative Procedural Code of Ukraine;
- the Cabinet of Ministers of Ukraine must:
  - approve the list of administrative services of executive authorities rendered through the center of administrative services;
  - consider the possibility of providing the most essential social services to citizens in established centers of administrative services;
  - central executive body, rendering administrative services should accelerate work to adapt regulations under which they render administrative services in accordance with the Law of Ukraine "On administrative services";
  - local executive authorities and local self-government authorities which established administrative services centers should:
    - ensure timely adoption of activity of established by them administrative services centers to the requirements of the Law of Ukraine "On administrative services";
    - improve the quality of public consultation on the provision of administrative services in established by them administrative services centers.

Keywords: *service, administrative service, directions, reform.*

Надійшла до редакції 23.10.2013

Соколенко О. Л.

доктор юридичних наук, доцент
(Дніпропетровський національний
університет ім. Олеся Гончара)

СИСТЕМА ТА ВИДИ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ УКРАЇНИ

Досліджено аспекти побудови системи правоохоронних органів. Розглянуто поняття та види правоохоронних органів, принципи організації, напрямки діяльності правоохоронних органів.

Ключові слова: система правоохоронних органів, правоохоронна діяльність, права громадян, адміністративно-правовий захист.

Постановка проблеми. Правоохоронна функція держави спрямовується на охорону й захист основ конституційного ладу, у тому числі прав, свобод і законних інтересів людини і громадянина, законності та правопорядку. Правоохоронна діяльність покликана рівною мірою забезпечувати інтереси усього суспільства, всіх фізичних і юридичних осіб, держави і територіальних громад у правоохоронній сфері, здійснюючи попередження, припинення і усунення порушень у врегульованих правом суспільних відносинах.

Врдночас на сьогодні в Україні склалася суперечлива практика ситуативного й непослідовного формування правоохоронних органів, що, зокрема, виявляється у законодавчих колізіях щодо визначення правоохоронної природи того чи іншого органу державної влади. Крім цього, остаточно законодавчо не вирішеними залишилися й такі засадничі аспекти побудови системи правоохоронних органів як поняття та види правоохоронних органів, принципи організації та діяльності, напрямки правоохоронної діяльності правоохоронних органів, форми їх взаємодії тощо. Вказане свідчить про відсутність узгодженої державної правоохоронної політики й комплексного перспективного планування побудови правоохоронної системи в Україні. До того ж саме науково-теоретичне забезпечення інституту правоохоронних органів також значною мірою характеризується неоднозначністю розуміння сутності та співвідношення правоохоронної системи і системи правоохоронних органів. Відтак, можна стверджувати, що сучасна практика організації діяльності правоохоронних органів в Україні здебільшого відбувається взагалі поза усілякою системністю.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Зазначимо, що проблематика розуміння системи правоохоронних органів раніше вже розглядалася такими вченими: І. В. Зозуля, О. Ф. Климюк, В. В. Ковальська, А. М. Куліш, О. М. Музичук, О. В. Тюріна та ін. Однак, дослідження вказаних вчених, по суті, відображають різні методологічні підходи щодо розуміння інституту правоохоронних органів і їхньої системи, у той же час не враховуючи абсолютно усі

закономірності формування й функціонування правоохоронної системи й не визначаючи її узгоджене консолідоване бачення. З огляду на це та в контексті оптимізації теоретико-методологічних і нормативно-правових засад організації та діяльності правоохоронних органів вбачаються актуальними питання їхньої системи та видів.

Метою даної статті є визначення напрямків правоохоронної діяльності та реалізації захисту прав громадян у діяльності правоохоронних органів України.

Досягнення цієї мети передбачає вирішення таких завдань:

- охарактеризувати напрямки діяльності правоохоронних органів щодо реалізації прав громадян;
- визначити особливості нормативно-правових засад, поняття, значення та систему адміністративно-правових засобів захисту прав громадян.

Виклад основного матеріалу. Передусім, зазначимо, що поняття системи правоохоронних органів нерозривно пов'язане із низкою інших правоохоронних категорій, що й закладають основний базис розуміння даного явища правової дійсності. Зокрема, мається на увазі визначення самого поняття й сутнісних рис правоохоронних органів, що, у свою чергу, безпосередньо залежить від розуміння феномена правоохоронної діяльності та її суб'єктів, а також правоохоронної функції держави, що характеризує зміст правоохоронної діяльності правоохоронних органів. Поняття системи правоохоронних органів так само ґрунтується й на загальних засадах теорії систем, що виступають основою єдності, спільності і взаємності правоохоронних органів.

Поряд з цим систему правоохоронних органів, як правову категорію, необхідно розглядати також в її співвідношенні із правоохоронною системою, з приводу поняття та внутрішнього змісту якої, втім, як і системи правоохоронних органів, у юридичній науці склалися досить неоднозначні теоретико-методологічні підходи. Підкреслимо, що встановлення сутності правоохоронної системи є необхідним елементом характеристики системи правоохоронних органів й сприятиме більш точному та узгодженому розумінню як загалом даного явища, так і конкретних інституцій, які складають таку систему правоохоронних органів.

Так, з приводу розуміння поняття «правоохоронна система» В. О. Боняк виокремлює два існуючих підходи до її визначення: по-перше, як сукупності правоохоронних органів; по-друге, як складного соціально-правового явища, що структурно включає правоохоронні органи та інші її елементи [1, с. 67]. Виходячи з першого з викладених підходів, поняття «правоохоронна система» і «система правоохоронних органів» фактично ототожнюються, зокрема, В. П. Півненко прямо характеризує правоохоронну систему як систему правоохоронних органів, що розсосереджені на всіх гілках державної влади [2, с. 39–42]. У той же час, на нашу думку, система правоохоронних органів відображає перш за все саме інституціональний аспект правоохоронної діяльності, існування й функціонування якого неможливе поза зв'язком із іншими елементами організації правоохорони, зокрема, нормативно-правовим забезпеченням побудови

системи таких правоохоронних органів і реалізації ними відповідної правоохоронної діяльності. Адже лише єдність та пов'язаність правового регулювання суспільних відносин у сфері правоохорони, організації правоохоронних органів і практично здійснюваної ними правоохоронної діяльності в умовах демократичної соціальної правової держави може розглядатися як єдино прийнятний й конструктивний спосіб організації правоохорони.

При цьому, зважаючи на різноплановість суспільних відносин у правоохоронній сфері, більш повно й обґрунтовано необхідно розглядати зазначену нормативну підсистему в якості не тільки одних охоронних, але також і регулятивних правових норм – взагалі як правові засади організації правоохоронних органів і здійснення ними правоохоронної діяльності.

Зауважимо, що неодмінною характеристикою будь-якої соціальної системи, у тому числі і правоохоронної, є взаємовплив всіх її складових. Відповідно до цього, має йтися не тільки про вплив правоохоронних органів на розвиток усієї правоохоронної системи, але також про зворотний вплив інших її складових на систему правоохоронних органів, яка, наприклад, безпосередньо залежить від нормативної підсистеми правоохоронної системи.

Визнаючи те, що правоохоронну систему не слід ототожнювати із системою правоохоронних органів, необхідним постає визначення її місця у правоохоронній системі, зокрема, стосовно інших її складових. Також слід зважати, що правоохоронна система не обмежується лише вищеразглянутими правовими засадами і органами правоохорони. Зокрема, В. О. Боняк в якості основних підсистем правоохоронної системи називає нормативну та інституціональну, що складається не лише з правоохоронних органів, але й з їхньої діяльності [1, с. 70]. На нашу думку, правоохоронна діяльність є одним із центральних елементів правоохоронної системи, що, по суті, виступає практичною реалізацією компетентними правоохоронними інституціями відповідних нормативно-правових засад. Зв'язок правоохоронних органів і правоохоронної діяльності також має взаємний характер: правоохоронна діяльність безпосередньо залежить від інститутів, що її реалізують, а організація правоохоронних інститутів має відповідати актуальним вимогам оптимальної реалізації правоохоронної діяльності.

У той же час правоохоронну діяльність більш коректним видається не включати до інституціональної підсистеми, що представлена правоохоронними інститутами, а виділяти саме в окрему підсистему правоохоронної системи, що відображувала б уже функціональний аспект правоохорони. З цих підстав маємо не погодитися із В. Ю. Піотровським, який взагалі не визначає правоохоронну діяльність у контексті основних компонентів правоохоронної системи [3], хоча саме необхідність її здійснення й виступає передумовою і нормативно-правового регулювання, і формування відповідних правоохоронних інституцій. Тому у структурі правоохоронної системи, як і А. М. Куліш [4, с. 6], виділяємо перш за все саме нормативну, інституціональну та функціональну підсистеми.

До структури правоохоронної системи, поряд із вказаним вище, деякими вченими включаються також інші елементи, а саме мета і об'єкти

правоохоронної системи [3; 5, с. 4], а також правоохоронні відносини [5, с. 4]. Разом із тим, хоч вказані категорії дійсно займають важливе місце в організації та функціонуванні правоохоронної системи, однак, не можуть розглядатися відособлено поза контекстом нормативної, інституціональної та функціональної підсистем. Так, мета правоохоронної системи фактично тотожна меті самої правоохоронної діяльності й полягає в охороні та захисті основ конституційного ладу, у тому числі прав, свобод і законних інтересів людини і громадянина, законності та правопорядку. Об'єкти правоохоронного впливу в своїй основі визначають організацію та напрямки діяльності суб'єктів правоохоронної системи. Правоохоронні відносини взагалі є широкою інтегративною категорією та включають у себе всі правовідносини, що складаються та протікають у правоохоронній сфері, зокрема, з приводу організації та функціонування правоохоронної системи.

Отже, на нашу думку, структурно правоохоронну систему слід визначати як єдність і взаємопов'язаність нормативної (правові норми), інституційної (правоохоронні інституції) та функціональної (правоохоронна діяльність) підсистем.

Таким чином, відносячи в цілому нормативно-правове регулювання у правоохоронній сфері й правоохоронну діяльність до правоохоронної системи, узгоджено із цим має формулюватися суб'єктний склад її інституціональної складової. У зв'язку із цим актуалізується представлення інституціональної підсистеми із поняттям суб'єктів правоохоронної діяльності. Останні ж, за нашим визначенням, об'єднують абсолютно всі інституції, що тією чи іншою мірою беруть участь у здійсненні правоохорони. Інакше кажучи, розуміючи під функціональною підсистемою правоохоронну діяльність, інституціональну підсистему мають складати її суб'єкти, якими, у свою чергу, є як державні правоохоронні органи, так й інші неправоохоронні державні та муніципальні органи, що наділені окремими правоохоронними повноваженнями, а також залучені до правоохоронної діяльності недержавні громадські формування.

Досить своєрідною є позиція Т. О. Пікулі з приводу розуміння суб'єктів правоохоронної системи, який до їх числа відносить фізичних та юридичних осіб – державу, державні установи, господарюючі суб'єкти, окрему особу і правоохоронні органи [6]. Зазначимо, що подібне розуміння суб'єктів правоохоронної системи виходить за межі суб'єктів правоохоронної діяльності, які здійснюють охорону права і правовідносин з метою реалізації правоохоронної функції держави та захисту загальносоціальних цінностей. Такі ж суб'єкти як державні установи, господарюючі суб'єкти та конкретна особа, на думку Т. О. Пікулі, можуть бути віднесені до суб'єктів правоохоронної системи лише на тій підставі, що вони можуть звертатися за захистом своїх прав та інтересів до правоохоронних органів або ж іншим чином здійснювати самозахист. У той же час зазначене характеризує не наявність у цих суб'єктів певних правоохоронних повноважень по здійсненню правоохоронної діяльності, а можливість бути учасниками правоохоронних відносин при здійсненні правоохорони певними суб'єктами правоохоронної діяльності. Крім цього, самозахист не можна

вважати різновидом правоохоронної діяльності, позаяк він має ситуативний, індивідуально направлений характер та пов'язаний із забезпеченням не стільки загальносоціальних інтересів (наприклад, підтримання правопорядку), як власних приватних інтересів.

Отже, участь вказаних суб'єктів у правоохоронних відносинах за своєю суттю є добровільною, ініціативною, направленою на захист саме своїх прав й інтересів, а також характеризується відсутністю єдиного розподілу компетенції з суб'єктами правоохоронної діяльності та відповідальності за подібну «охорону» й «захист». Відтак, єдино прийнятним постає визначення в якості суб'єктів правоохоронної системи лише суб'єктів правоохоронної діяльності.

Зазначимо, що правоохоронні органи відіграють провідну роль порівняно з іншими суб'єктами в реалізації правоохоронної діяльності, що зумовлюється їх правоохоронною спеціалізацією, постійністю та професійністю виконання правоохоронних повноважень, можливістю застосування відповідних державно-владних засобів впливу. Відповідно до цього, система правоохоронних органів, як центральний суб'єкт правоохоронної діяльності, є центральним суб'єктом правоохоронної системи. Аналогічні висновки наводить А. М. Куліш [7], зауважуючи визначальне значення правоохоронної діяльності правоохоронних органів у реалізації правоохоронної функції держави.

Таким чином, з приводу викладеного зауважимо таке. Правоохоронна система – це соціальна система, що відображає єдність і взаємопов'язаність нормативно-правового регулювання у правоохоронній сфері, організації системи правоохоронних органів та інших суб'єктів правоохоронної діяльності й самої правоохоронної діяльності, спрямованої на охорону й захист основ конституційного ладу, у тому числі прав, свобод і законних інтересів людини і громадянина, законності та правопорядку. Система правоохоронних органів виступає підсистемою інституціональної системи правоохоронної діяльності, яка, у свою чергу, виступає підсистемою правоохоронної системи. Остання ж, на думку А. Г. Братка [8, с. 312–314], є підсистемою стосовно системи вищого порядку – правової системи.

Саме розподіл правоохоронних повноважень покладається в основу системи правоохоронних органів, сформованих задля реалізації відповідних напрямків правоохорони. Серед означених напрямків правоохоронної діяльності за суб'єктно-об'єктним поділом можна назвати попередження правопорушень; охорону громадського порядку, громадської безпеки і власності; оперативно-розшукову та розвідувальну діяльність; контрольно-наглядову діяльність; досудове розслідування; правосуддя; виконання судових рішень й постанов органів розслідування; надання правової допомоги. Отже, необхідність компетентного виконання даних видів правоохоронної діяльності зумовлює формування правоохоронних органів, а їхнє узгоджене виконання – системи правоохоронних органів. Вказане дає підстави переважній більшості вчених визначати правоохоронну діяльність в якості системоутворюючого чинника системи правоохоронних органів [13; 14; 15, с. 9; 16; 17; 10, с. 7, 18], реалізація якої виступає передумовою пра-

воохоронних органів та їхньої системи.

Висновки. Таким чином, узагальнюючи вищевикладене, до системи правоохоронних органів України входять такі види правоохоронних органів: суди; прокуратура; Служба безпеки України; Управління державної охорони; Військова служба правопорядку у ЗС України; Державна прикордонна служба України; Державна кримінально-виконавча служба України; Державна виконавча служба; міліція; внутрішні війська МВС України; Служба зовнішньої розвідки України; Головне управління розвідки Міністерства оборони України; Уповноважений Верховної Ради України з прав людини та інші правоохоронні органи.

Забезпечення цілісності й узгодженості, ефективності функціонування системи правоохоронних органів як складової загальної правоохоронної системи вимагає впорядкування правового статусу, реформування організації усіх правоохоронних органів, вироблення і запровадження злагодженого механізму їхньої взаємодії та співпраці, а також приведення компетенції правоохоронних органів у відповідність до актуальних завдань правоохоронної функції держави.

Бібліографічні посилання

1. Краснокутський С.В. Юридична природа недержавної правоохоронної діяльності в Україні (теоретико-правовий аспект): автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 / С.В. Краснокутський. – К., 2004.
2. Півненко В. Правоохоронна система України: визначення і функціонування / В. Півненко // Вісник прокуратури. – 2003. – № 2. – С. 39–45.
3. Пиотровский В.Ю. Правоохранительная система в условиях формирования правового государства в России: историко-правовой и теоретико-правовой аспекты: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / В.Ю. Пиотровский. – СПб., 2003.
4. Куліш А.М. Правоохоронна система України: адміністративно-правові засади організації та функціонування: автореф. дис... д-ра юрид. наук: 12.00.07 / Куліш А. М. – Х., 2009.
5. Пікуля Т.О. Правоохоронні органи в механізмі держави України (теоретико-правові питання функціонування): автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Пікуля Т. О. – К., 2004.
6. Пікуля Т.О. Правоохоронні органи в механізмі держави України (теоретико-правові питання функціонування): дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Пікуля Т. О. – К., 2004.
7. Куліш А.М. Правоохоронна система України: адміністративно-правові засади організації та функціонування: дис... д-ра юрид. наук: 12.00.07 / Куліш А.М. – Х., 2009.
8. Теория права и государства: учебник / под. ред. В.В. Лазарева. – 2-е изд., перераб. и доп. – М., 2001.
9. Демократичні засади державного управління та адміністративне право: монографія / Ю.С. Шемшученко та ін.; за заг. ред. В.Б. Авер'янова. – К., 2010.
10. Тюріна О.В. Сучасні системи правоохоронних органів (порівняльно-правове дослідження): дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Тюріна О.В. – К., 2001.
11. Божьев В.П. Правоохранительные органы Российской Федерации / В.П. Божьев. – М., 1996.
12. Козлов Ю.М. Органы советского государственного управления (понятия и конституционная система) / Ю.М. Козлов. – М., 1960.
13. Дубінчак В.М. Правоохоронна діяльність: сутність, суб'єкти, засоби забезпечення (теоретико-правовий аспект): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / В.М. Дубінчак. – К., 2010.
14. Баштанник В. Сутність і зміст правоохоронної діяльності в системі публічного управління / В. Баштанник, Ю. Земляков // Державне управління та місцеве самоврядування. – 2012. – Вип. 2 (13).

15. Сушинський О.І. Правоохоронні органи України: проблемні аспекти статусу: монографія / О. Сушинський. – Львів, 2010.

16. Загуменна Ю.О. Правоохоронні органи: поняття, ознаки, функції, особливості діяльності / Ю.О. Загуменна // Право і безпека. – 2010. – № 3 (35).

17. Ільченко О.В. Правові аспекти визначення системи правоохоронних органів України, їх місце в системі органів державної влади / О.В. Ільченко // Митна справа. – 2012. – № 1 (79). – Ч. 2. – Кн. 1. – С. 92–96.

18. Судові та правоохоронні органи України: навч. посіб. [для студ. вищ. навч. закл.] / А.П. Гель, Г.С. Семаков, С.П. Кондратова. – К., 2004.

Соколенко О. Л. Система и виды правоохранительных органов Украины. Исследованы аспекты построения системы правоохранительных органов. Рассмотрены понятия и виды правоохранительных органов, принципы организации, направления деятельности правоохранительных органов.

Ключевые слова: система правоохранительных органов, правоохранительная деятельность, права граждан, административно-правовая защита.

Sokolenko O. L. System and types of law-enforcement bodies of Ukraine. The scientific article deals with the research of aspects of the construction of the system of law-enforcement bodies. The author discusses the concept and types of law-enforcement authorities, organizational principles, directions of law-enforcement activity of law-enforcement bodies.

Structurally, the author proposes to determine a system of law enforcement as the unity and interconnectedness of the regulatory (legal norms), institutional (law enforcement institutions) and functional (law enforcement activity) subsystems.

The system of law enforcement bodies of Ukraine includes following types of law enforcement agencies: courts; public prosecutor; the Security Service of Ukraine; the Department of State Security; the Military Police in the Armed Forces of Ukraine; the State Border Service of Ukraine; the State Penitentiary Service of Ukraine; the State Executive Service; the militia; the Internal Troops of Ukraine; the Foreign Intelligence Service of Ukraine; the Main Department of Intelligence of the Ministry of Defence of Ukraine; the Verkhovna Rada of Ukraine Commissioner for Human Rights and other law enforcement agencies.

Keywords: system of law-enforcement bodies, law-enforcement, citizens' rights, administrative-legal protection.

Надійшла до редакції 12.06.2013

Бузнікова Н. Е., Беликов А. П.
кандидаты юридических наук
(ФГКУ «ВНИИ МВД России»)

О ПРАВОВОМ РЕГУЛИРОВАНИИ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПОЛИЦИИ ПО НАДЗОРУ ЗА ЛИЦАМИ, ОСВОБОЖДЕННЫМИ ИЗ МЕСТ ЛИШЕНИЯ СВОБОДЫ

Бузнікова Н. Е., Беликов А. П. Щодо правового регулювання діяльності поліції з нагляду за особами, звільненими з місць позбавлення волі. Досліджено питання правового регулювання діяльності поліції щодо нагляду за особами, звільненими з місць позбавлення волі. Здійснено аналіз та виявлено проблеми правозастосовчої практики в цій сфері. На основі проведеного аналізу сформульовано пропозиції з удосконалення законодавства у сфері нагляду за особами даної категорії.

Ключові слова: адміністративний нагляд, законодавство, звільнені з місць позба-

влення волі особи.

Постановка проблеми. В условиях реформирования Министерства внутренних дел Российской Федерации особое значение приобретает обеспечение законности, защита прав и свобод человека при применении мер правового, в том числе административного принуждения сотрудниками полиции в отношении поднадзорных лиц.

Изложение основного материала. Административный надзор представляет собой одну из форм управления в сфере профилактики и борьбы с правонарушениями, урегулированную нормами права. В ходе его осуществления полиция обеспечивает соблюдение установленных правил поведения лиц, в отношении которых установлен административный надзор, предупреждает и пресекает нарушения, применяет к ним установленные законом меры воздействия.

По состоянию на 1 января 2013 года территориальными органами МВД России установлено и взято под контроль 219,6 тыс. ранее судимых лиц, подпадающих под действие административного надзора.

В ходе реализации административно-юрисдикционных полномочий при осуществлении контроля за соблюдением поднадзорными лицами установленных судом ограничений и обязанностей сотрудниками полиции привлечено к административной ответственности 33010 лиц. В том числе 21109 человек по статье 19.24 Кодекса Российской Федерации об административных правонарушениях (далее – КоАП РФ) в связи с несоблюдением ограничений и невыполнением обязанностей, установленных при административном надзоре¹.

Обязанности полиции в рассматриваемой сфере общественных отношений закреплены п. 26 ст. 12 Федерального закона от 7 февраля 2011 года № 3-ФЗ «О полиции»². Так, согласно данному Закону, на полицию возложена обязанность по осуществлению контроля (надзора) за соблюдением лицами, освобожденными из мест лишения свободы, установленных для них судом запретов и ограничений.

Стоит отметить, что осуществление административного надзора напрямую связано с ограничением основных конституционных прав и свобод граждан: свобода и личная неприкосновенность; охрана достоинства личности; неприкосновенность частной жизни, личная и семейная тайна; недопустимость сбора, хранения, использования и распространения информации о частной жизни лица без его согласия; проникновение в жилище против воли проживающих в нем лиц; частная собственность (ч. 1 ст. 22, ч. 1 ст. 21, ч. 1 ст. 23, ч. 1 ст. 24, ст. 25, ст. 35 Конституции Российской Федерации³).

Основным нормативным правовым актом, регулирующим деятельность полиции по осуществлению административного надзора, является

---

¹ Статистическая форма отчетности № 518 «О результатах работы территориальных органов МВД России по осуществлению административного надзора».

² Российская газета. – 2011. – 10 февраля.

³ Конституция Российской Федерации (принята всенародным голосованием 12 декабря 1993 г.) (с изменениями и дополнениями на 30 декабря 2008 г. № 6-ФКЗ и № 7-ФКЗ) // Российская газета. – 1993. – 25 декабря.

Федеральный закон от 6 апреля 2011 г. № 64-ФЗ «Об административном надзоре за лицами, освобожденными из мест лишения свободы»¹ (далее – Федеральный закон № 64-ФЗ), в котором закреплены основные понятия, основания, порядок и сроки установления органами внутренних дел административного надзора за лицами, освобожденными из мест лишения свободы, полномочия органов внутренних дел при осуществлении административного надзора.

В частности, Федеральный закон № 64-ФЗ содержит такие основные понятия: административный надзор, поднадзорное лицо, административное ограничение, обязанности поднадзорного лица.

Административный надзор за лицами, освобожденными из мест лишения свободы – это деятельность полиции по осуществлению наблюдения за соблюдением лицами, освобожденными из мест лишения свободы, установленных судом временных ограничений их прав и свобод, а также за выполнением обязанностей, предусмотренных федеральным законодательством.

Поднадзорное лицо – лицо, в отношении которого осуществляется административный надзор.

В соответствии со ст. 3 Федерального закона № 64-ФЗ, под административный надзор подпадают лица, совершившие:

- 1) тяжкое или особо тяжкое преступление;
- 2) преступление при рецидиве преступлений;
- 3) умышленное преступление в отношении несовершеннолетнего;
- 4) преступление против половой неприкосновенности и половой свободы несовершеннолетнего;
- 5) преступление при опасном или особо опасном рецидиве.

Кроме того, административный надзор может быть установлен лицу, отбывающему наказание в виде ограничения свободы, назначенный в качестве дополнительного вида наказания или при замене неотбытой части наказания в виде лишения свободы (п. 6 ч. 1 ст. 12 Федерального закона № 64-ФЗ и п. 1.1 ч. 1 ст. 54 Уголовно-исполнительного кодекса Российской Федерации [1]).

Административное ограничение – временное ограничение прав и свобод лица, освобожденного из мест лишения свободы, установленное судом в соответствии с Федеральным законом № 64-ФЗ.

Административные ограничения представляют собой запреты поднадзорному лицу в полной мере реализовывать свободу передвижения. В соответствии со ст. 4 Федерального закона № 64-ФЗ, ограничениями являются:

- запрещение пребывания в определенных местах;
- запрещение посещения мест проведения массовых и иных мероприятий и участия в указанных мероприятиях;
- запрещение пребывания вне жилого или иного помещения, являющегося местом жительства либо пребывания поднадзорного лица, в определенное время суток;
- запрещение выезда за установленные судом пределы территории;
- обязательная явка поднадзорного лица для регистрации в орган

¹ Российская газета. – 2011. – 8 апреля.

внутренних дел по месту жительства или пребывания от одного до четырех раз в месяц.

Обязанности поднадзорного лица – обязательства, предписанные Федеральным законом № 64-ФЗ, согласно которым эти лица обязаны:

1) прибывать в определенный администрацией исправительного учреждения срок к избранному им месту жительства или пребывания после освобождения из мест лишения свободы;

2) являться для постановки на учет в орган внутренних дел в течение 3-х рабочих дней со дня прибытия к избранному им месту жительства или пребывания после освобождения из мест лишения свободы, а также после перемены места жительства или пребывания;

3) являться для постановки на учет в орган внутренних дел по месту временного пребывания в течение 3-х дней в случае получения по исключительным личным обстоятельствам, предусмотренным ч. 3 ст. 12 Федерального закона № 64-ФЗ, разрешения органа внутренних дел на пребывание вне жилого или иного помещения, являющегося местом жительства либо пребывания, и (или) на краткосрочный выезд за установленные судом пределы территории;

4) уведомлять орган внутренних дел по месту временного пребывания о выезде к месту жительства или пребывания в случаях нахождения по месту временного пребывания по исключительным личным обстоятельствам, предусмотренным ч. 3 ст. 12 Федерального закона № 64-ФЗ;

5) уведомлять орган внутренних дел по месту жительства или пребывания в течение 3-х рабочих дней о перемене места жительства или пребывания, а также о возвращении к месту жительства или пребывания в случаях отсутствия по исключительным личным обстоятельствам, предусмотренным ч. 3 ст. 12 Федерального закона № 64-ФЗ;

6) уведомлять орган внутренних дел в течение 3-х рабочих дней о трудоустройстве, перемене места работы или об увольнении с работы;

7) допускать сотрудников органов внутренних дел в жилое или иное помещение, являющееся местом жительства либо пребывания, в определенное время суток, в течение которого запрещено пребывание вне указанного помещения.

В целях пресечения нарушений лицами, освобожденными из мест лишения свободы, установленных судом административных ограничений и обязанностей ст. 19.24 КоАП РФ установлена административная ответственность поднадзорных лиц за несоблюдение административных ограничений, что влечет наложение административного штрафа в размере от 1000 до 1500 руб. либо административный арест на срок до 15 суток, а невыполнение обязанностей – предупреждение или наложение административного штрафа в размере от 500 до 1000 рублей.

Необходимо отметить важность разграничения понятий невыполнения поднадзорным лицом обязанностей, связанных с соблюдением установленных ему ограничений, и уклонения от административного надзора, так как второе является преступлением, предусмотренным ст. 314.1 Уголовного кодекса Российской Федерации [2] (далее – УК РФ). Указанной статьей

предусмотрено полномочие полиции объявлять и осуществлять розыск поднадзорного лица в случаях:

- неприбытия поднадзорного лица, освобожденного из мест лишения свободы, без уважительных причин в определенный администрацией исправительного учреждения срок к избранному поднадзорным лицом месту жительства или пребывания;

- самовольного оставления поднадзорным лицом места жительства или пребывания в целях уклонения от административного надзора.

При осуществлении административного надзора органы внутренних дел (полиция) обладают широким кругом полномочий. Так, в целях реализации Федерального закона № 64-ФЗ был издан приказ МВД России от 8 июля 2011 г. № 818 «О порядке осуществления административного надзора за лицами, освобожденными из мест лишения свободы». Данный приказ регламентирует организацию деятельности органов внутренних дел (полиции) по осуществлению административного надзора.

Основная нагрузка по осуществлению надзора за лицами, освобожденными из мест лишения свободы, ложится на участковых уполномоченных полиции¹. В целях совершенствования организации их деятельности по профилактике преступлений и иных правонарушений, повышения их роли в защите жизни, здоровья, прав и свобод граждан, охране общественного порядка и обеспечении общественной безопасности приказом МВД России от 31 декабря 2012 года № 1166 «Вопросы организации деятельности участковых уполномоченных полиции» было утверждено Наставление по организации деятельности участковых уполномоченных полиции. В соответствии с ним участковые уполномоченные полиции проводят индивидуальную профилактическую работу с лицами, состоящими на профилактических учетах. С учетом характеристики закрепленного за ним административного участка и полномочий федеральных органов исполнительной власти, он взаимодействует с сотрудниками территориальных органов и уголовно-исполнительных инспекций Федеральной службы исполнения наказаний Российской Федерации (далее – ФСИН России) в целях предупреждения совершения преступлений и других правонарушений осужденными, которым назначено наказание, не связанное с лишением свободы, или наказание в виде лишения свободы при условном осуждении, состоящими на учете уголовно-исполнительных инспекций². Информировать

---

¹ В осуществлении административного надзора за лицами, освобожденными из мест лишения свободы, участвуют также сотрудники строевых подразделений: патрульно-постовой службы полиции, вневедомственной охраны, дорожно-патрульной службы Государственной инспекции безопасности дорожного движения МВД России; подразделений, уполномоченных осуществлять оперативно-розыскную деятельность; дежурных частей территориальных органов, а также сотрудники полиции линейных управлений, отделов МВД России на железнодорожном, водном и воздушном транспорте.

² Необходимо отметить, что ФСИН России пока не приняла соответствующую инструкцию по реализации функций административного надзора, поэтому администрация исправительного учреждения должна руководствоваться ст. 173.1 УИК РФ, а также главой 26.2 ГПК РФ.

уголовно-исполнительные инспекции ФСИН России о поведении осужденных, которым назначено наказание, не связанное с лишением свободы, или наказание в виде лишения свободы при условном осуждении, состоящих на учете уголовно-исполнительных инспекций и проживающих на административном участке¹.

Конкретизированный перечень должностных лиц системы МВД России, уполномоченных составлять протоколы об административных правонарушениях, предусмотренных КоАП РФ, в том числе по ст. 19.24, приводится в приказе МВД России от 5 мая 2012 г. № 403 «О полномочиях должностных лиц системы МВД России по составлению протоколов об административных правонарушениях и административному задержанию».

Дела об административных правонарушениях, предусмотренных ст. 19.24 КоАП РФ, вправе рассматривать начальники территориальных управлений (отделов) внутренних дел и приравненных к ним органов, их заместители, начальники территориальных отделов (отделений) полиции, их заместители (п. 1 ч. 2 ст. 23.3 КоАП РФ), а также старшие участковые уполномоченные полиции и участковые уполномоченные полиции (п. 9 ч. 2 ст. 23.3 КоАП РФ). Кроме того, дело об административном правонарушении, предусмотренном ст. 19.24 КоАП РФ, может быть передано органом или должностным лицом, к которым поступило дело о таком административном правонарушении, для рассмотрения судьбе (ч. 2 ст. 23.1 КоАП РФ).

Анализ правоприменительной практики в данном направлении деятельности показал, что большинство органов внутренних дел самостоятельно рассматривают материалы об административных правонарушениях и, в основном, выносят решения о наказании в виде штрафа. Вместе с тем не учитывается факт трудоустройства поднадзорного и наличие источника дохода для оплаты наложенных штрафных санкций. Из-за этого возникают затруднения по взысканию денежных средств.

Например, в Липецкой области данная проблема разрешена следующим образом. Все материалы об административном правонарушении для рассмотрения и принятия решения направляются в суды (за исключением случаев, когда выносится предупреждение по ч. 2 ст. 19.24 КоАП РФ). Это позволяет привлечь подразделения судебных приставов к обеспечению исполнения судебных решений. При первичном выявлении несоблюдения поднадзорными установленных ограничений по ч. 1 ст. 19.24 КоАП РФ выносится решение о привлечении к административной ответственности в виде штрафа. В последующих случаях применяется мера наказания в виде административного ареста. Данная мера позволяет оградить общество от

---

¹ Регламент взаимодействия ФСИН России и МВД России по предупреждению совершения лицами, состоящими на учете уголовно-исполнительных инспекций, преступлений и других правонарушений, утвержденный приказом Минюста России и МВД России от 4 октября 2012 г. № 190/912 «Об утверждении Регламента взаимодействия ФСИН России и МВД России по предупреждению совершения лицами, состоящими на учете уголовно-исполнительных инспекций, преступлений и других правонарушений» (зарегистрирован в Минюсте России 17 октября 2012 г., регистрационный № 25698).

правонарушителя и в то же время предупредить совершение поднадзорным более тяжкого преступного деяния.

Так, в 2012 году сотрудниками полиции органов внутренних дел Липецкой области к административной ответственности по вышеуказанной статье привлечено 220 ранее судимых лиц из 342 состоящих на учете (64,3%), составлено 526 протоколов, из которых по 338 вынесены решения о привлечении к административной ответственности в виде штрафа (56,7%), по 156 – в виде административного ареста (26,2%), по 102 – предупреждения (17,1%).

Полагаем, что основной проблемой применения административно-правовой нормы, предусмотренной ст. 19.24 КоАП РФ, является недостаточность содержащихся в ней административных санкций ввиду отсутствия ответственности за неоднократное несоблюдение поднадзорным лицом установленных судом административных ограничений.

В связи с этим необходимо внести изменения в КоАП РФ в части усиления ответственности поднадзорного лица за грубое нарушение установленных судом административных ограничений в виде запрещения пребывания в определенных местах, либо выезда за установленные пределы территории. В частности, необходимо дополнить ст. 19.24 КоАП РФ частью 3 следующего содержания:

«3. Повторное в течение года совершение административного правонарушения, предусмотренного частью 1 настоящей статьи, если эти действия не содержат уголовно наказуемого деяния, – влечет обязательные работы на срок до сорока часов либо административный арест на срок от десяти до пятнадцати суток.»

Полномочиями по рассмотрению дел об административных правонарушениях, предусмотренных вводимой частью, должны располагать мировые судьи¹.

Также необходимо дополнить ст. 314.1 УК РФ «Уклонение от административного надзора» частью 2 и примечанием следующего содержания:

«2. Неоднократное несоблюдение лицом, в отношении которого установлен административный надзор, административных ограничений, установленных ему судом в соответствии с федеральным законом, сопряженное с совершением административного правонарушения против порядка управления, посягающего на общественный порядок и общественную безопасность или на здоровье населения и общественную нравственность, –

наказывается штрафом в размере до шестидесяти тысяч рублей или в размере заработной платы или иного дохода осужденного за период до шести месяцев, либо обязательными работами на срок от ста до ста восьмидесяти часов, либо исправительными работами на срок до одного года, либо принудительными работами на срок до одного года, либо арестом

¹ Дела об административных правонарушениях, предусмотренных ныне действующими частями 1 и 2 ст. 19.24 КоАП, вправе рассматривать начальники территориальных органов МВД России на районном уровне и старшие участковые (участковые) уполномоченные полиции.

на срок до шести месяцев, либо лишением свободы на срок до одного года.

Примечание: Неоднократное несоблюдение лицом, в отношении которого установлен административный надзор, административных ограничений, установленных ему судом в соответствии с федеральным законом, признается такое поведение лица, в отношении которого установлен административный надзор, при котором оно ранее привлекалось к административной ответственности за аналогичное деяние два и более раза в течение года.»

Выводы. В заключение стоит отметить, что реализация предлагаемых правовых норм позволит значительно повысить результативность работы органов внутренних дел по выявлению, сбору доказательств и документированию административных правонарушений, связанных с несоблюдением административных ограничений и невыполнением обязанностей, устанавливаемых при административном надзоре.

Библиографические ссылки

1. Уголовно-исполнительный кодекс Российской Федерации от 8 января 1997 г. № 1-ФЗ // Российская газета. – 1997. – 16 января.
2. Уголовный кодекс Российской Федерации от 13 июня 1996 г. № 63-ФЗ (с изменениями и дополнениями на 29 июля 2009 г. № 216-ФЗ) // СЗ РФ. – 1996. – № 25. – Ст. 2954.

Исследованы вопросы правового регулирования деятельности полиции по надзору за лицами, освобожденными из мест лишения свободы, а также осуществлен анализ и выявлены проблемы правоприменительной практики в данной области. На основе проведенного анализа сформулированы предложения по совершенствованию законодательства в области надзора за лицами данной категории.

Ключевые слова: административный надзор, законодательство, лица, освобожденные из мест лишения свободы.

Buznikova N. Ye, Belikov A. P. Legal regulation of police supervision of persons released from prison. The authors examine issues of legal regulation of activity of the police surveillance over persons released from prison.

The fnalysis of law enforcement activities in this area showed that most of the internal affairs bodies independently examine materials on administrative offenses and mainly make decisions on punishment as a penalty. However, do not take into account the fact supervised person's employment and the presence of a source of income for the payment of penalties imposed. Because of this there are difficulties to recover the funds.

Principal problem of the application of appropriate administrative-legal regulation is insufficient of contained therein administrative sanctions for lack of responsibility for repeated failure by supervised person of court-ordered administrative restrictions.

In this connection it is necessary to amend the Code of Administrative Offences of the Russian Federation with regard to strengthening the supervised person's responsibility for a flagrant violation of the court-odered administrative restrictions in the form of banning stay in certain places or out-of-range area.

Keywords: administrative supervision, legislation, persons who are released from prison.

Поступила в редакцию 19.09.2013

Голобородько Д. В.
кандидат юридичних наук
(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

УДК 342.9:351.756

ДО ПИТАННЯ КОМПЕТЕНЦІЇ ДЕРЖАВНОЇ МІГРАЦІЙНОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ

Розглянуто питання компетенції Державної міграційної служби України. Проаналізовано наявні законодавчі проблеми її реалізації та запропоновано шляхи вирішення висвітлених питань.

Ключові слова: компетенція, повноваження, Державна міграційна служба України.

Постановка проблеми. Ефективне регулювання міграційних процесів в Україні є запорукою стабільності її розвитку та забезпечення національної безпеки держави. Про необхідність створення єдиного керівного міграційного органу влади в Україні першою заговорила Європа. Так, планом дій Україна – Європейський союз "Європейська політика сусідства" було передбачено створення єдиного державного органу влади з питань міграційної політики, що насамперед буде перейматися проблемою нелегальної міграції, трудової міграції, біженцями та виконанням угод про реадмісію. Створення єдиного державного органу у сфері міграції, що поєднає в собі повноваження різних державних інституцій, є доволі новим та принципово успішним кроком для розбудови системи державного управління в Україні. Саме тому визначення компетенції новоствореного органу влади допоможе з'ясувати його місце серед інших державних органів, основні напрямки його діяльності, права та обов'язки у міграційній сфері.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Питанню визначення адміністративно-правового статусу (компетенція органу є його частиною) органів державної влади, що переймаються регулюванням міграційних процесів у державі, приділено увагу багатьох дослідників. Так, особистий погляд на дану проблематику можна знайти у працях О.В. Кузьменка, В.І. Олефіра, Н.П. Тиндик, І.К. Василенка, О.І. Савченка, Г.Г. Москаля, С.І. Браткова тощо. Але більшість робіт або фрагментарно стосуються порушеного питання або ґрунтуються на законодавстві, що на сьогодні вже втратило свою чинність. Тому запропоноване автором дослідження є першим новим науковим поглядом на "стару" проблему.

Метою даного дослідження є аналіз адміністративно-правової компетенції Державної міграційної служби України через визначення її основних напрямків діяльності, повноважень та завдань, що ставляться перед даним державним органом влади на сучасному етапі державотворення в Україні.

Виклад основного матеріалу. Державна міграційна служба України (ДМСУ) – один із наймолодших державних органів виконавчої влади. Її створено на базі Державного департаменту у справах громадянства, імміг-

рації та реєстрації фізичних осіб МВС України та Департаменту у справах біженців Держкомітету у справах національностей та релігій. Це вже п'ята спроба зробити окремий виконавчий орган, який би переймався виключно питаннями реалізації державної міграційної політики в державі. Але лише зараз у цього новоутворення є всі шанси урегулювати низку питань у сфері міграційних процесів, що відбуваються в Україні.

Невеликий історичний екскурс дозволяє визначити, що з набуттям незалежності Україна не залишала пошуку найефективнішого механізму регулювання міграції, в тому числі шляхом створення окремих спеціальних органів виконавчої влади. Так, у різні роки існували окреме Міністерство у справах національностей та міграції (1993 р.), в складі якого в 1994 р. було утворено міграційну службу, що займалася питаннями біженців в Україні, Міністерство України у справах національностей, міграції та культур (1995 р.) до завдань якого було віднесено вироблення та забезпечення реалізації державної міграційної політики. Через рік міністерство було перетворене в Державний комітет у справах національностей та міграції, який у різних назвах проіснував до 2010 року. Слід зазначити, що в 2000 р. даний орган діяв у складі Міністерства юстиції України у вигляді окремого державного департаменту.

Окрему роль у даному питанні відіграло Міністерство внутрішніх справ. Відповідно до Указу Президента України "Питання імміграційного контролю" від 09.01.1999 № 4/99 встановлено, що координацію роботи, пов'язаної з боротьбою з незаконною міграцією, здійснювало Міністерство внутрішніх справ України [1]. Крім того, для реалізації покладених на міліцію завдань, постановою КМУ № 844 у 2002 році було утворено Державний департамент у справах громадянства, імміграції та реєстрації фізичних осіб, як окремий урядовий орган державного управління у складі МВС [2]. Поряд з МВС, за різні напрямки реалізації міграційної політики відповідали МЗС, МОН, СБУ, Адміністрація державної прикордонної служби, Міністерство праці та соціальної політики, податкова адміністрація тощо. Наявність великої кількості керівних державних органів у цій сфері та відсутність їх належної взаємодії жодним чином не сприяло ефективному управлінню міграційними процесами.

Про необхідність створення єдиного міграційного органу в державі вели мову як науковці, так і політики. Крім того, з метою системного вирішення проблем у сфері міграції, Планом дій "Україна – ЄС" було передбачено створення окремої державної міграційної інституції, що повинно було стати запорукою підписання угоди про безвізовий режим з європейським співтовариством, але, на жаль, далі декларативних заяв і постанов нічого не відбулося.

Та врешті-решт справа зрушила з мертвої точки, коли Постановою КМУ № 643 від 24.06.2009 було утворено Державну міграційну службу України, як центральний орган виконавчої влади, діяльність якого спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України через Міністра внутрішніх справ [3]. Але в тому вигляді ДМСУ так і не почала працювати в повному обсязі – її створення не було підкріплено ні політичною єдністю

Уряду та Президента, ні правовою та матеріальною базою, ні відповідним бюджетним фінансуванням, тому служба проіснувала до 07.07.2010, коли її було ліквідовано.

Завершальним етапом у процесі формування служби став Указ Президента України від 09.12.2010 "Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади" [4] та вже 06.04.2011 р. було затверджено відповідне Положення про неї [5].

Сьогодні, за своїм правовим статусом, Державна міграційна служба України є центральним органом виконавчої влади, що входить до єдиної системи державних органів виконавчої влади в Україні поряд з міністерствами України. Загальна діяльність ДМСУ спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України через Міністра внутрішніх справ України. Очолює ДМСУ її Голова, якого призначає та звільняє з посади Президент України своїм указом, на підставі подання Прем'єр-міністра України, за пропозицією Міністра внутрішніх справ.

Додатково слід зазначити, що на сьогодні розроблено та підготовлено проект Закону "Про Державну міграційну службу України", який оприлюднено для громадського обговорення на офіційному інтернет-сайті ДМСУ [7].

Переходячи до питання компетенції Державної міграційної служби України, спочатку необхідно узгодити певний понятійний апарат. Так, при очевидній тотожності понять "повноваження" і "компетенція", вони несуть різне змістовне навантаження. "Компетенція" – який має певні повноваження, повноправний, повновладний; "повноваження" – право, надане кому-небудь для здійснення чогось, права, надані особі, організації або підприємству органами влади; "повноваження" – який має певні повноваження [6]. Тому можна стверджувати, що компетенція за своїм змістом є більш широким поняттям, ніж повноваження, та включає їх у собі.

На нашу думку, питання компетенції ДМСУ краще розкрити через повноваження, що має даний орган, та завдання, що держава ставить перед ним (у даному випадку можливо ототожнити завдання та предмет введення ДМСУ). В цілому необхідно діяти за формулою: К (компетенція) = П (повноваження) + З (завдання).

Так, до *основних завдань*, що ставляться перед ДМСУ, належать:

- внесення пропозицій щодо формування державної політики у сферах міграції (імміграції та еміграції), у тому числі протидії нелегальній (незаконній) міграції, громадянства, реєстрації фізичних осіб, біженців та інших, визначених законодавством категорій мігрантів;
- реалізація державної політики у сферах міграції (імміграції та еміграції), у тому числі протидії нелегальній (незаконній) міграції, громадянства, реєстрації фізичних осіб, біженців та інших визначених законодавством категорій мігрантів [5].

Відповідно до Положення про ДМСУ, для виконання поставлених завдань державна міграційна служба наділена відповідними *повноваженнями* у різних сферах регулювання міграційних процесів, зокрема:

у сфері протидії нелегальній міграції:

- приймає рішення про скорочення строку перебування іноземців та

осіб без громадянства в Україні, примусове повернення іноземців та осіб без громадянства з України, в тому числі примусове видворення, заборону подальшого в'їзду в Україну іноземців та осіб без громадянства, здійснює заходи, пов'язані з примусовим поверненням та примусовим видворенням іноземців та осіб без громадянства з України;

– здійснює відповідно до закону заходи щодо запобігання та протидії нелегальній (незаконній) міграції, іншим порушенням міграційного законодавства;

– здійснює відповідно до закону державний контроль за дотриманням законодавства у сфері міграції (імміграції та еміграції), у тому числі протидії нелегальній (незаконній) міграції, громадянства, реєстрації фізичних осіб, біженців та інших, визначених законодавством категорій мігрантів, у випадках, передбачених законодавством, притягає порушників до адміністративної відповідальності;

у сфері забезпечення прав біженців та шукачів притулку:

– збирає, аналізує та узагальнює інформацію про наявність у державах походження біженців та шукачів інших форм захисту в Україні умов, за яких такий захист надається;

– приймає рішення про надання, втрату, позбавлення і скасування статусу біженця та інших форм захисту в Україні;

– вживає у межах компетенції заходів зі сприяння реалізації прав біженців та інших категорій мігрантів;

– здійснює оформлення і видачу посвідчення біженця, посвідчення особи, якій надано інші форми захисту в Україні, а також інших документів, передбачених законодавством України для даних категорій осіб;

– забезпечує функціонування пунктів тимчасового розміщення біженців та пунктів тимчасового перебування іноземців та осіб без громадянства, які незаконно перебувають в Україні;

– проводить ідентифікацію біженців та осіб, які звернулися за захистом в Україні, а також іноземців та осіб без громадянства, які втратили документи, що посвідчують особу;

у сфері функціонування інституту громадянства України:

– здійснює у межах компетенції провадження з питань прийняття/припинення громадянства України та подає відповідні документи на розгляд Комісії при Президентові України з питань громадянства, а також забезпечує виконання рішень Президента України з питань громадянства;

– приймає відповідно до законодавства рішення про встановлення належності до громадянства України, оформлення набуття громадянства України та їх скасування;

у сфері забезпечення права свободи пересування та вільного обрання місця проживання (перебування):

– здійснює реєстрацію/зняття з реєстрації місця проживання/перебування фізичних осіб, веде відповідні реєстраційні обліки;

– надає передбачені законодавством відомості до Державного реєстру виборців та органів Державної податкової служби України;

– забезпечує формування центральної, регіональних та місцевих баз персональних даних фізичних осіб у передбачених законом випадках, а також інших баз даних, формування яких є необхідним для виконання покладених на ДМС України завдань;

у сфері документування фізичних осіб:

– здійснює оформлення і видачу громадянам України, які постійно проживають в Україні, документів, що посвідчують особу та підтверджують громадянство, затримує видачу та вилучає ці документи у передбачених законодавством випадках;

– здійснює ідентифікацію громадян України, які втратили документи, що посвідчують особу;

– є замовником робіт зі створення Державної інформаційної системи реєстраційного обліку фізичних осіб та їх документування;

– виконує функції замовника з розроблення зразків, виготовлення та постачання бланків паспортних та інших документів, що посвідчують особу;

у сфері імміграції:

– готує пропозиції щодо визначення квоти імміграції на календарний рік;

– приймає рішення про надання дозволу на імміграцію, відмову в його наданні та скасування такого дозволу;

– бере участь у межах, визначених законодавством, у вирішенні питань трудової міграції та питань, пов'язаних із навчанням в Україні іноземців та осіб без громадянства;

– здійснює оформлення і видачу іноземцям та особам без громадянства запрошень для в'їзду в Україну, документів для тимчасового перебування або постійного проживання в Україні, а також виїзду за її межі, студентських квитків студентам із числа іноземців та осіб без громадянства, вилучає ці документи та проставляє в документах, що посвідчують особу іноземців та осіб без громадянства, відмітки про заборону в'їзду в Україну в передбачених законодавством випадках;

в аналітичній сфері та сфері міжнародного співробітництва:

– узагальнює практику застосування законодавства з питань, що належать до її компетенції, розробляє пропозиції щодо вдосконалення законодавчих актів, актів Президента України, Кабінету Міністрів України, нормативно-правових актів міністерств та в установленому порядку подає їх Міністру для погодження і внесення в установленому порядку на розгляд Кабінету Міністрів України;

– проводить аналіз міграційної ситуації в Україні, проблем біженців та інших категорій мігрантів, розробляє поточні та довгострокові прогнози із зазначених питань;

– здійснює міжнародне співробітництво, бере участь у розробленні проектів та укладенні міжнародних договорів України з питань громадянства, міграції, біженців, осіб, які потребують інших форм захисту, реєстрації фізичних осіб та реадмісії, забезпечує в межах своїх повноважень виконання укладених міжнародних договорів України;

– здійснює правозастосовчі і правоохоронні повноваження на основі і на виконання Конституції та законів України [5].

Під час виконання покладених на ДМСУ завдань, вона у встановленому порядку взаємодіє з іншими органами виконавчої влади, допоміжними органами і службами, утвореними Президентом України, з органами місцевого самоврядування, відповідними органами іноземних держав і міжнародних організацій, профспілками та організаціями роботодавців, а також підприємствами, установами, організаціями.

Висновки. Безперечно, створення єдиного виконавчого органу влади у сфері міграції дозволить навести лад у регулюванні міграційних процесів у державі, виведе її на принципово новий рівень адміністрування, ефективності менеджменту та впорядкування діяльності державно-владних органів. Діяльність ДМСУ повинна ґрунтуватися на раціональному зерні законодавчих змін, з поєднанням позитивних напрацювань інших державних органів, насамперед МВС, СБУ та Державної прикордонної служби. Не зайвим буде використання міжнародного досвіду управління міграцією, міграційними службами інших розвинутих країн світу та запровадження перевірених механізмів, форм, методів та прийомів.

Компетенція ДМСУ розповсюджується на досить широке коло правовідносин у державі. На жаль, слід констатувати, що міграційній службі не вистачає певних законодавчих важелів ефективного втручання в механізм регулювання міграційних процесів не лише в напрямку протидії нелегальній міграції, а й паспортизації населення, документування іноземців, контролю за місцем проживання тощо, але з подальшим набуттям цих повноважень від МВС, ми сподіваємося на ефективне та комплексне виконання покладених на ДМСУ завдань.

Бібліографічні посилання

1. Питання імміграційного контролю: Указ Президента України від 09.01.1999 року № 4/99 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>.
2. Про утворення Державного департаменту у справах громадянства, імміграції та реєстрації фізичних осіб: Постанова Кабінету Міністрів України від 14.06.2002 року № 844 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>.
3. Про утворення Державної міграційної служби України: Постанова Кабінету Міністрів України від 24.06.2009 року № 643 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>.
4. Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади: Указ Президента України від 09.12.2010 року № 1085/2010 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>.
5. Питання Державної міграційної служби України: Указ Президента України від 06.04.2011 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>.
6. Подоляка А.М. Повноваження, компетенція та принципи діяльності суб'єктів охорони громадського порядку // Форум права. — 2008. — № 1. — С. 339-346 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.nbu.gov.ua/e-journals/FP/2008-1/08ramogp.pdf>.
7. Проект Закону "Про Державну міграційну службу України // Офіційний інтернет-сайт ДМСУ [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.dmsu.gov.ua/uk/gromadske-obgovorennia/466-projekt-zakonu-ukrajini-pro>

osnovni-zasadi-reguluvanna-derzhavnoji-migracijnoji-politiki-ukrajini.html.

Голобородько Д. В. К вопросу о компетенции Государственной миграционной службы. Рассмотрены вопросы компетенции Государственной миграционной службы Украины. Проанализированы существующие законодательные проблемы ее реализации и предложены пути решения освещенных вопросов.

Ключевые слова: компетенция, полномочия, Государственная миграционная служба Украины.

Goloborodko D. V. On the question of the competence of the State Migration Service. The author has considered the competence of the State Migration Service of Ukraine. He made the historical overview of establishment of the State Migration Service of Ukraine. He has analyzed categories "authority", "competence" and "tasks". The essence of competence of the State Migration Service of Ukraine is represented by the formula: C (competence) = T (task) + P (power).

The author has identified and analyzed the competence of the State Migration Service of Ukraine in certain areas, in particular in combating illegal migration, in the area of the rights of refugees and asylum seekers, in the functioning of the citizenship of Ukraine, in the sphere of ensuring the right to freedom of movement and free choice of residence (staying), in the documentation of individuals, in the field of immigration, in a research field, and in the field of international cooperation.

In this article the author has analyzed existing legislative problems of implementation of the competence of the State Migration Service of Ukraine and proposes ways of their solution.

Keywords: competence, authority, State Migration Service of Ukraine.

Надійшла до редакції 21.02.2013

Кравченко І. С.

кандидат юридичних наук

(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

ОСОБЛИВОСТІ ДІЯЛЬНОСТІ ДІЛЬНИЧНИХ ІНСПЕКТОРІВ МІЛІЦІЇ В УМОВАХ ПРИЙНЯТТЯ НОВОГО КПК УКРАЇНИ

Розглянуто особливості діяльності дільничних інспекторів міліції в умовах прийняття нового КПК України. Встановлено, що залишається нез'ясованим питання надання дільничним інспекторам міліції права проведення досудового розслідування кримінального проступку. Акцентовано увагу на провідній профілактичній функції служби дільничних інспекторів міліції, яка має залишитися основною.

Ключові слова: міліція, дільничний інспектор міліції, профілактична діяльність, досудове розслідування, кримінальний проступок.

Постановка проблеми. Служба дільничних інспекторів міліції є одним з основних підрозділів органів внутрішніх справ, що безпосередньо спілкуються з громадянами, володіють оперативною обстановкою на території свого обслуговування, а, відповідно, їх діяльність є незамінним елементом у процесі попередження, припинення та розкриття адміністративних і кримінальних правопорушень та злочинів.

Однак у сучасних умовах реформування МВС України основну увагу приділено діяльності слідчих підрозділів МВС України та запровадженню у їх діяльність норм Кримінального процесуального кодексу (далі – КПК) України, який було прийнято у квітні 2012 року. У зв'язку з цим у діяльності служби дільничних інспекторів міліції також відбуваються окремі коригування і зміни, які потребують додаткового вивчення та уточнення.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Різні аспекти діяльності органів внутрішніх справ України, в тому числі дільничних інспекторів міліції, тією чи іншою мірою висвітлювали у численних публікаціях такі провідні українські учені-адміністративісти, як В.Б. Авер'янов, І.П. Голосніченко, Є.В. Додін, М.В. Ковалів, А.Т. Комзюк, О.І. Остапенко, В.К. Колпаков, О.В. Кузьменко, В.І. Олефір, Х.П. Ярмакі та інші. Так, І.П. Голосніченко зазначає, що у виконанні завдань та функцій, покладених на органи внутрішніх справ, значну роль відіграє адміністративна діяльність дільничних інспекторів міліції, яка здійснюється адміністративно-правовими засобами. Ця діяльність спрямована на захист особистості, її прав та свобод, на охорону громадського порядку і громадської безпеки, на боротьбу з різними правопорушеннями. Від її ефективності багато в чому залежить стан правопорядку.

Водночас із прийняттям нового КПК України виникає необхідність дослідження місця, ролі та значення служби дільничних інспекторів міліції у вирішенні найважливіших завдань, яке суспільство ставить перед органами внутрішніх справ України. Тому **метою** даної статті є з'ясування особливостей діяльності дільничних інспекторів міліції в умовах прийняття нового КПК України.

Виклад основного матеріалу. КПК України, прийнятий у 2012 р., орієнтований на удосконалення, регулювання проведення досудового розслідування кримінальних правопорушень та злочинів слідчими підрозділами МВС України. Повноваження дільничних інспекторів України чітко не є визначеними у його нормах і тому потребують додаткової нормативної регламентації та наукового вивчення. Деякі зміни у зв'язку прийняттям нового КПК України пропонуємо розглянути нижче.

Якщо заява (повідомлення) про вчинене кримінальне правопорушення надійшла при особистому зверненні заявника за межами дислокації органу внутрішніх справ, то старший дільничний (дільничний) інспектор міліції має право прийняти таку заяву, оформити її належним чином, а також видати талон-повідомлення заявнику [1, п. 3.6]. Після цього залишені талоникорінці здаються до чергової частини міськрайліноргану, а заява розглядається у визначеному законом порядку і у разі необхідності вноситься черговим до журналу єдиного обліку заяв і повідомлень про вчинені кримінальні правопорушення та інші події.

Крім того, дільничний інспектор міліції тепер не є обов'язковим членом слідчо-оперативної групи, а лише може бути залучений до її складу у разі потреби. До складу слідчо-оперативної групи ГУМВС, УМВС та міськуправлінь включаються працівники структурних підрозділів: слідства, карного розшуку, боротьби з організованою злочинністю, боротьби з неза-

конним обігом наркотиків, кримінальної міліції у справах дітей, державної служби боротьби з економічною злочинністю, науково-дослідного експертно-криміналістичного центру, міліції громадської безпеки та інших [2, п. 6.3]. Також до складу слідчо-оперативної групи, як правило, включаються співробітники, які брали участь в огляді місця події. Дільничні інспектори міліції, на території обслуговування яких учинено кримінальне правопорушення, залучаються лише у разі потреби [3, п. 4.3].

Дільничні інспектори міліції до прибуття слідчо-оперативної групи забезпечують охорону місця події, збереження слідів учинення кримінальних правопорушень, організують надання невідкладної медичної допомоги потерпілим особам, з'ясовують обставини вчинення кримінальних правопорушень. Шляхом обходу дворів, квартир, проведення бесід з громадянами, які на момент учинення кримінальних правопорушень могли перебувати в районі місця події, установлюють свідків, очевидців, прикмети злочинців, організують та особисто вживають заходів до їх переслідування і затримання, про що негайно доповідають керівникам слідчо-оперативної групи або до чергової частини.

Отриману інформацію про осіб, причетних до вчинення кримінальних правопорушень, а також інші відомості про події і факти, пов'язані із зазначеними вище особами, негайно доповідають керівникові служби дільничних інспекторів міліції для подальшого інформування начальника відповідного органу з метою розгляду та перевірки цієї інформації іншими службами та підрозділами відповідно до їх компетенції.

У випадку затримання дільничним інспектором міліції особи негайно після її фактичного затримання він повідомляє за допомогою телефонного, факсимільного зв'язків, електронної пошти або через спеціальні інформаційно-комунікаційні системи відповідному центру з надання безоплатної вторинної правової допомоги при Головному управлінні юстиції в Автономній Республіці Крим, областях, мм. Києві та Севастополі з урахуванням вимог частини п'ятої статті 5 Закону України «Про міліцію» такі відомості: прізвище, ім'я, по батькові затриманої особи (якщо вони відомі); час та підстави затримання особи; точна адреса місця для конфіденційного побачення адвоката із затриманою особою; найменування суб'єкта подання інформації, його поштова адреса, номери телефону та адреса електронної пошти; прізвище, ім'я, по батькові та посада особи, що передала повідомлення [2, п. 3.2.10; 4, п. 2].

Запроваджена новела у КПК України не завжди може ефективно реалізовуватися на практиці. З одного боку, не всі громадяни володіють інформацією щодо існування такого права у них, і тому не оскаржують рішення працівників органів внутрішніх справ у разі його порушення, тому проконтролювати стан його виконання не видається можливим. З іншого боку, виникає ряд складнощів, пов'язаних із можливістю дотримання такого права працівником міліції (неможливість надання повних анкетних даних затриманої особи або їх ймовірна недостовірність; питання надання інформації до центру з надання безоплатної вторинної правової допомоги у нічний час затримання особи; недостатня кількість часу, який необхідний

працівнику міліції для надання інформації до центру з надання безоплатної вторинної правової допомоги, оскільки, наприклад, час адміністративного затримання особи, яка вчинила адміністративне правопорушення, може тривати не більш як три години [5, ст. 263], і час переважно витрачається на доставлення особи до органу внутрішніх справ, встановлення особи затриманого, складання протоколу про адміністративне правопорушення у разі неможливості його складання на місці події; та інші обставини).

Проблемою також є недостатня кількість кадрів центру з надання безоплатної вторинної правової допомоги при Головному управлінні юстиції в Автономній Республіці Крим, областях, мм. Києві та Севастополі, які просто фізично не можуть встигнути надати правову допомогу у всіх випадках затримання працівниками міліції осіб.

Тобто сам механізм забезпечення такого права є недосконалим і потребує додаткового врегулювання з боку керівництва органів внутрішніх справ, органів місцевого самоврядування, органів юстиції.

Цікавим питанням також є взаємодія дільничного інспектора міліції і слідчого. Відомо, що на практиці виникають непорозуміння з приводу надання слідчим дільничному інспектору міліції доручень на проведення слідчих (розшукових) дій та негласних слідчих (розшукових) дій. Однак, відповідно до Наказу МВС України від 09.08.2012р. № 686 «Про організацію діяльності органів досудового розслідування Міністерства внутрішніх справ України», слідчий має право в порядку, передбаченому КПК України, доручати відповідним оперативним підрозділам органів внутрішніх справ проведення слідчих (розшукових) дій та негласних слідчих (розшукових) дій. Доручення слідчого щодо проведення слідчих (розшукових) дій та негласних слідчих (розшукових) дій є обов'язковими для виконання [6, п. 5.7.].

Виходячи з викладеного вище, можна зробити висновок, що дільничні інспектори міліції не уповноважені виконувати доручення слідчих на проведення слідчих (розшукових) дій та негласних слідчих (розшукових) дій. Такий обов'язок мають лише оперативні підрозділи органів внутрішніх справ.

Крім того, при досудовому розслідуванні кримінальних проступків у встановлених законом випадках повноваження слідчого органу досудового розслідування можуть здійснюватися співробітниками інших підрозділів органів внутрішніх справ [7, ч. 3 ст. 38], тобто оперативними підрозділами або дільничними інспекторами міліції. Відповідно виникає питання проведення досудового розслідування кримінального проступку дільничним інспектором міліції.

Згідно з нормами КПК України, досудове розслідування – це стадія кримінального провадження, яка починається з моменту внесення відомостей про кримінальне правопорушення до Єдиного реєстру досудових розслідувань і закінчується закриттям кримінального провадження або направленням до суду обвинувального акта, клопотання про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру, клопотання про звільнення особи від кримінальної відповідальності [4, ст. 3]. Формою досудового розслідування, в якій здійснюється розслідування кримінальних

проступків є дізнання [4, ст. 3].

Відповідно до чинного законодавства, основними завданнями працівників служби дільничних інспекторів міліції є: проведення загальної та індивідуальної профілактичної роботи серед жителів адміністративної дільниці, охорона громадського порядку та забезпечення громадської безпеки на території, що обслуговується; робота з населенням та громадськими формуваннями на адміністративній дільниці щодо охорони громадського порядку та громадської безпеки, профілактики правопорушень та боротьби зі злочинністю; участь разом з іншими службами та підрозділами органів внутрішніх справ у виявленні, попередженні, припиненні адміністративних правопорушень та злочинів, а також у розкритті злочинів, учинених на території адміністративної дільниці [8, п. 2].

Так, з метою покращення взаємодії правоохоронців з населенням дільничні інспектори міліції проводять профілактичну роботу, в ході якої вручають свої візитні картки з контактною інформацією, на які громадяни можуть зателефонувати і повідомити про те, що їх турбує; розміщують інформаційні листи, банери у місцях масового скупчення людей, в яких вказані прізвище, ім'я та звання дільничного інспектора міліції, графік особистого прийому, телефон та адреса території, яку він обслуговує; розповідають, як не стати жертвою шахраїв; дають поради, як вберегтися від крадіжок; вручають пам'ятки «Як не стати жертвою злочину», де розміщено інформацію про те, як не стати потерпілим від злочинів, кримінальних та адміністративних правопорушень. Профілактичні заходи дозволяють запобігти правопорушенням, а значить відчутти готовність дільничних інспекторів міліції захищати громадян від моральних та матеріальних збитків, оберігати їх спокій та добробут у домівках. Адже відомо, що будь-який злочин легше попередити, ніж згодом долати його негативні наслідки

Тобто, в основному робота дільничного інспектора міліції полягає у профілактиці правопорушень і злочинів (загальній, індивідуальній), він лише бере участь у розкритті адміністративних правопорушень та злочинів, надає посильну допомогу (наприклад, інформаційну тощо).

Дільничні інспектори міліції на території адміністративної дільниці, яка обслуговується в місті або сільській місцевості, сьогодні виконують основний обсяг профілактичних та правоохоронних функцій, покладених законом на міліцію. Вони у своїй діяльності повсякчасно підтримують зв'язок з населенням, трудовими колективами, громадськими організаціями, оскільки громадяни і представники зазначених організацій з усіх питань охорони громадського порядку і профілактики правопорушень звертаються безпосередньо в громадські пункти охорони порядку або до дільничних інспекторів, які покликані надійно захищати їх права та інтереси від злочинних посягань. Тому у випадку надання дільничному інспектору міліції повноважень щодо проведення досудового розслідування кримінального проступку буде втрачено саму сутність цієї служби, яка від початку створювалася з метою посилення зв'язків міліції з громадськістю, профілактики і попередження правопорушень і злочинів.

Висновки. Підсумовуючи викладене, слід наголосити, що в умовах прийняття нового КПК України діяльність дільничного інспектора міліції перебуває на стадії свого оновлення, проте достатньо важливим є залишення за службою дільничних інспекторів міліції як основної профілактичної, попереджувальної функції.

Бібліографічні посилання

1. Про затвердження Інструкції про порядок ведення єдиного обліку в органах і підрозділах внутрішніх справ України заяв і повідомлень про вчинені кримінальні правопорушення та інші події та положень про комісії : наказ МВС України від 19.11.2012 р. № 1050.

2. Про організацію реагування на повідомлення про кримінальні правопорушення, інші правопорушення, надзвичайні ситуації та інші події, та забезпечення оперативного інформування в органах і підрозділах внутрішніх справ України : наказ МВС України від 22.10.2012 р. № 940.

3. Про організацію взаємодії органів досудового розслідування з іншими органами та підрозділами внутрішніх справ у попередженні, виявленні та розслідуванні кримінальних правопорушень : наказ МВС України від 14.08.2012 р. № 700.

4. Кримінально-процесуальний кодекс України від 13.04.2012р. № 4651-VI // Голос України. – 2012. – № 90–91.

5. Кодекс України про адміністративні правопорушення від 07.12.1984 № 8073-X // ВВР УРСР. — 1984. — № 51. — С. 1122 (з подальш. змінами та доп.).

6. Про затвердження Положення про службу дільничних інспекторів міліції в системі Міністерства внутрішніх справ України : Наказ МВС України від 11.11.2010 р. № 550 // Офіційний вісник України. — 2010. – № 95. – Ст. 3386.

7. Про затвердження Порядку інформування центрів з надання безоплатної вторинної правової допомоги про випадки затримання осіб : Постанова Кабінету Міністрів України від 28.12.2011р. № 1363.

8. Про організацію діяльності органів досудового розслідування Міністерства внутрішніх справ України : наказ МВС України від 09.08.2012 р. № 686.

Кравченко И. С. Особенности деятельности участковых инспекторов милиции в условиях принятия нового УПК Украины. Рассмотрены особенности деятельности участковых инспекторов милиции в условиях принятия нового КПК Украины. Установлено, что остается невыясненным вопрос предоставления участковым инспекторам милиции права проведения досудебного расследования криминального проступка. Акцентировано внимание на ведущей профилактической функции службы участковых инспекторов милиции, которая должна оставаться основной.

Ключевые слова: милиция, участковый инспектор милиции, профилактическая деятельность, досудебное расследование, криминальный проступок.

Kravchenko I. S. Features of militia district inspectors activity with the adoption of the new Criminal Procedural Code of Ukraine. The aim of writing of this article is finding out features of militia district inspectors activity in the conditions of adoption of the new Criminal Procedural Code of Ukraine. Plenary powers of militia district inspectors of Ukraine clearly are not certain in its norms and that is why need additional normative regulation and scientific research.

The senior district inspector of militia has a right to admit a statement or report about committed criminal offence, which acted at the personal appeal of declarant outside distribution of internal affairs body, to design it properly, and also coupon-report, and to give out his declarant.

A militia district inspector now is not an obligatory member of an investigative team, and only can be brought over to its composition in the case of necessity.

It is set that militia district inspectors are not authorized to execute the commission of investigators on the leadthrough of consequence (search) actions and secret consequence (search) actions.

It is set that remains unascertained question of grant the militia district inspectors of right for prosecuting a pre-trial inquiry of criminal misconduct. The author has paid attention to the leading prophylactic function of service of district inspectors of militia which must remain basic.

The conclusion is made about that in the case of grant the district inspector of militia of plenary powers in relation to prosecuting a pre-trial inquiry of criminal misconduct will be lost essence of this service, which was from the beginning created with the purpose of strengthening of connections of militia with public, prevention offences and crimes.

Keywords: militia, militia district inspector, prevention, pre-trial investigation, criminal misconduct.

Надійшла до редакції 29.08.2013

Кушнір С.М.

кандидат юридичних наук, доцент кафедри
(Запорізький національний університет)

УДК 342.95

ЕТАПИ ДЕРЖАВНОГО КОНТРОЛЮ ЗА ДІЯЛЬНІСТЮ ОСВІТНІХ ЗАКЛАДІВ В УКРАЇНІ

Статтю присвячено встановленню стабільності процесу державного контролю за діяльністю освітніх закладів в Україні як однієї з основних функцій державного управління у сфері освіти

Ключові слова: державний контроль у сфері освіти, процес контролю, етапи контролю.

Постановка проблеми. Регламентация процесу контролю, в тому числі і державного контролю у сфері освіти, передбачає наукове підґрунтя у вигляді різнопланових досліджень процесу контролю. А тому встановлення етапів, які необхідні для здійснення ефективного контролю за діяльністю освітніх закладів в Україні, є **метою** даної статті. В умовах активного реформування системи освіти в Україні досягнення означеної мети є вкрай актуальним, адже контроль слугує одним з факторів забезпечення розвитку відповідної системи у завданому напрямку.

Для досягнення означеної мети вбачається необхідним вивчення і критична оцінка напрацьованого матеріалу щодо характеристики стабільності процесу контролю; встановлення етапів державного контролю за діяльністю освітніх закладів в Україні, послідовне проходження яких дозволить підвищити результативність контрольних заходів, ефективність контролю за іншими показниками.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. За основу дослідження і написання статті взято праці таких науковців, як П. Андрєєв, О. Андрійко, Г. Атаманчук, В. Гамаюнов, С. Гуткевич, І. Кривюк, О. Моргулець, І. Михайлик, В. Рудьєв, В. Урбан та ін.

Виклад основного матеріалу. Зміст державного контролю за діяльністю освітніх закладів в Україні можна розкривати через поняття відповідного процесу впливу держави через практичну діяльність її структур у галузі освіти на відповідні суспільні відносини [1, с. 71]. Цей процес включає

ряд стадій, що здійснюються у визначеній послідовності [2, с. 6].

Різні науковці по-різному характеризують стадійність процесу державного контролю. Наприклад, О.Ф. Андрійко вказує, що державному контролю притаманні систематичність, цілеспрямованість, всебічний аналіз інформації про фактичну ситуацію, перевірка відповідності управлінських дій прийнятим управлінським рішенням, вияву результатів впливу на хід управлінської діяльності. «Зміст державного контролю включає спостереження, аналіз і перевірку діяльності відповідних органів та їх посадових осіб щодо виконання поставлених перед ними завдань, дотримання установлених державою правил, норм і стандартів... Функція контролю в державному управлінні полягає в аналізі та зіставленні фактичного стану в тій чи іншій галузі з вимогами, які поставлені перед ними, відхиленнями у виконанні поставлених завдань та причинами цих відхилень, а також оцінкою діяльності і доцільності саме цього шляху. Така специфічність призначення контролю, як зазначають різні дослідники цієї проблеми, і дає змогу виокремити його серед інших функцій управління, створити спеціальні органи, які не виконують або майже не виконують інших, окрім контролю, державних функцій, визначити компетенцію цих органів» [3, с. 427, 430, 434].

Існує пропозиція стадіями процесу контролю в загальному випадку визнавати: 1) визначення концепції контролю (всеосяжна система контролю «Controlling» або приватні перевірки); 2) визначення мети контролю (рішення про доцільність, правильність, регулярність, ефективність процесу управління); 3) планування перевірки; 4) визначення об'єктів контролю (потенціали, методи, результати, показники і т. д.); норм, що перевіряються (етичні, правові, виробничі); суб'єктів контролю (внутрішні або зовнішні органи контролю); методів контролю; обсягу й засобів контролю (повний, суцільний, вибіркового, ручні, автоматичні, комп'ютеризовані); термінів і тривалості перевірок; послідовності, методики й допусків перевірок; 5) визначення значень дійсних і наказаних; 6) встановлення ідентичності розбіжностей (виявлення, кількісна оцінка); 7) вироблення рішення, визначення його ваги; 8) документування рішення; 9) мету перевірки; 10) повідомлення рішення (усне, письмовий звіт); 11) оцінку рішення (аналіз відхилень, локалізація причин, встановлення відповідальності, дослідження можливостей виправлення, заходи з усунення недоліків) [4, с. 218].

За визначенням О.О. Мамалуя, система контролю – це своєчасний облік відхилень від загальноновизнаних норм дії, коригування процесу виконання накреслених програм, виконання рекомендацій з ліквідації виявлених у роботі недоліків, виправлення помилок [5, с. 263].

Узагальнюючи наведені думки щодо змісту контролю як функції державного управління, зазначимо, що науковці, на наш погляд, припускаються неточності, розпочинаючи характеристику змісту контрольної діяльності з етапу «отримання інформації про дійсний стан керованого об'єкта» та закінчуючи «прийняттям рішень, які передбачають відповідну корекцію в системі управління для досягнення запланованої мети» [6, с. 133].

Насамперед ми не погоджуємося з визначенням першого етапу здійснення контролю як «отримання інформації». Адже задля здійснення такого необхідним є розуміння тих критеріїв, що їх слід спостерігати, а також мати ті показники, з якими слід порівнювати фактично отриману інформацію щодо об'єкта контролю. Тому ми вважаємо за доцільне звернути увагу на позицію В.М. Гаращука, який вважає, що «контрольна діяльність включає ряд послідовних дій, які можна поділити на три стадії: підготовчу, центральну (або аналітичну) та підсумкову. У свою чергу, вони самі наповнюються конкретними стадіями – діями» [6, с. 246]. Щодо останніх стосовно сфери освіти І.М. Михайлик вказує, що функція контролю освітньою діяльністю виражається в розробці відповідних стандартів і норм, порівнянні одержаних результатів з тими, що плануються, з'ясуванні причин відхилень та вжитті необхідних заходів [7, с. 355].

Чому ми вказуємо про необхідність звернення уваги, а не погоджуємося з науковцями? А тому, що вважаємо виділення означених стадій виправданим, але неповним.

Дійсно, першою стадією державного контролю за діяльністю освітніх закладів в Україні завжди є підготовча. З наведеного І.М. Михайликом змісту функції контролю освітньою діяльністю впливає, що перша стадія охоплює розробку стандартів і норм у сфері освіти [7, с. 355]. Аналогічної позиції дотримуються Б.В. Новиков, Г.Ф. Синіок та П.В. Круш, визначаючи, що «процес контролю складається з установа стандартів, виміру фактично досягнутих успіхів і проведення корекції в тому разі, якщо досягнуті результати істотно відрізняються від установлених стандартів» [8, с. 225]. О.Б. Моргулець вважає, що першим етапом процесу контролю є встановлення стандартів [9, с. 224]. На наш погляд, дане питання (чи слід розробку стандартів та норм відносити до процесу контролю?) не є однозначно вирішеним, адже за умови відсутності таких немає чого контролювати.

Саме означеної позиції щодо визначення норм і стандартів дотримується В.М. Гаращук, за визначенням якого на підготовчій стадії, що є першим етапом контролю: 1) обирається об'єкт контролю; 2) визначається предмет контролю (встановлюється, що слід перевірити); 3) визначаються способи здійснення контролю; 4) підбираються (призначаються) особи, які здійснюватимуть контроль; 5) складаються плани його проведення [6, с. 246]. Як бачимо, визначення стандартів і норм, з якими порівнюватимуться фактичні дані, отримані при контролі об'єкта, науковець не охоплює змістом контрольної діяльності. На наш погляд, це виправдано.

До основних елементів процесу державного управління В.Г. Гамаюнов відносить: розроблення державної політики за основними напрямками діяльності держави (освітньої політики також); реалізацію державної освітньої політики (оперативне й тактичне управління) [10]. У контексті нашого дослідження виділення вказаних елементів процесу державного управління дає підстави стверджувати, по-перше, доцільність віднесення встановлення норм і стандартів до такого елемента державного управління у сфері освіти, як розроблення державної освітньої політики, а

контроль – до елементів реалізації такої політики; по-друге, недоцільність охоплення змістом контролю встановлення стандартів та норм у певній сфері.

Водночас не заперечуємо, що стадією підготовки державного контролю за діяльністю освітніх закладів в Україні охоплюється вибір параметрів, що будуть піддані контролю [11, с. 180]. При цьому обов'язково такі параметри включаються до програми контролю у вигляді норм і стандартів, які вже встановлені щодо цих параметрів, задля подальшого порівняння фактичних даних з ними.

За визначенням В.М. Гаращука, «на підготовчій стадії контролю складаються плани його проведення» [6, с. 246]. Уточнюючи дану думку, зауважимо, що планування контрольних заходів включає не тільки планування дій суб'єктів контролю на конкретних окремих об'єктах з визначенням предмета, завдань, методів здійснення такого тощо, але, як правило, передбачає загальне планування контрольної діяльності на визначений період часу. Наприклад, регіональні експертні ради з урахуванням пропозицій органів управління районних і міських державних адміністрацій, до сфери управління яких належать навчальні заклади, складають план проведення атестаційної експертизи, який затверджується відповідними органами управління та доводиться до відома керівника навчального закладу не пізніше ніж за рік до початку проведення атестації (п. 10 Порядку державної атестації загальноосвітніх, дошкільних та позашкільних навчальних закладів [12]). Або ж Міністерство освіти і науки затверджує плани заходів щодо проведення моніторингу та оцінки, здійснює контроль за їх виконанням (п. 4 Порядку проведення моніторингу та оцінки якості освіти [13]). Ці плани не включають завдань, виконавців, періодів, строків контролю та інші питання проведення контрольних заходів, а включають перелік тих об'єктів, що будуть піддані контролю у визначений період часу.

Таким чином, коли йдеться про підготовчу стадію державного контролю за діяльністю освітніх закладів в Україні, така включає два різновиди планування: визначення тих з об'єктів контролю, що на них буде здійснено контрольні заходи у визначений період часу; визначення плану (програми) проведення контролю суб'єктами щодо конкретних об'єктів, на яких заплановано проведення контрольних заходів у певний період часу.

І в цьому контексті відразу зауважимо таке. Аналізуючи діяльність суб'єктів фінансового контролю, П. Андреев констатує, що переважна більшість відомчих підрозділів не в повному обсязі усвідомлюють саму ідею планування контрольних заходів. «У більшості ЦОВВ планування контрольно-ревізійної роботи здійснюється формально, без урахування обсягів, напрямів бюджетного фінансування, фінансових показників держпідприємств, ризиків, періодичності чи інших критеріїв. У свою чергу, невміння планувати роботу має наслідком численні позапланові доручення і системне невиконання планів... Цілком логічним результатом неякісного планування, як правило, стає повна безсистемність та нерівномірність охоплення мережі, тобто за наявності значної кількості не охоплених контролем суб'єктів окремі перевірялись декілька разів... Поза відомчим контролем Мі-

носвіти залишається понад 96 % підконтрольних суб'єктів» [14, с. 22]. Викладене цілком стосується контрольної діяльності в цілому, а не тільки фінансового контролю.

Наступною після підготовчої йде центральна, або аналітична, стадія контрольного процесу, що включає активні дії суб'єкта контролю стосовно об'єкта, як то: вимірювання, вивчення, встановлення визначених параметрів функціонування об'єкта, їх порівняння з запланованими для розвитку системи, заслуховування керівників чи виконавців тощо. Через те що на даній стадії здійснюють збирання облікових даних, матеріалів спостережень і замірів та іншої необхідної для здійснення контролю інформації, розраховують необхідні показники, проводять групування даних, складають аналітичні таблиці, графіки та діаграми, які дозволяють зробити об'єктивну оцінку діяльності організації, С.О. Гуткевич та В.А. Рудьєв пропонують назвати її змістово-технологічною [15, с. 183], що цілком характеризує «наповненість» даної стадії, а тому згадану пропозицію можна вважати корисною з погляду більш точного використання термінів для формування цілісного уявлення про відповідний процес.

На цій стадії провідне значення має документування, здійснюване суб'єктами контролю. При цьому важливим є ретельний запис, точне відображення, повне фіксування інформації, що контролюється. Як констатує П. Андреев, «найбільш суттєвим недоліком децентралізованих підрозділів інспектування залишається неякісне проведення контрольних заходів: відсутність комплексності, неповнота ревізійних дій, неякісне їх документування тощо... навіть якщо планом передбачено повноцінний контрольних захід, фактично далеко не всі питання, які характеризують діяльність підконтрольного суб'єкта, досліджуються всебічно, глибоко та головне комплексно. Мають місце непоодинокі факти, коли при встановленні порушень чи їх ознак відомчими ревізорами не проводиться належний комплекс ревізійних дій, як наслідок, такі факти не кваліфікуються як порушення, їх сума не обраховується та, відповідно, не пред'являється до відшкодування винним особам. У результаті порушення хоча і згадується в акті (довідці), проте відповідальна особа не визначена і поверненням втрачених сум ніхто не займається. Майже системною стала практика неякісного документування порушень починаючи від елементарної відсутності посилань на порушені нормативно-правові акти і граматичні помилки (через які унеможлиблюється іноді навіть розуміння суті викладеного в акті) і закінчуючи неправомірними та непідтвердженими висновками» [14, с. 23]

Наступна третя стадія процесу контролю – підсумкова. Вона, як вважає В.М. Гаращук, охоплює такі дії, як прийняття рішень за результатами контролю; доведення їх до адресата (а в необхідних випадках – і до відома громадськості, правоохоронних органів, інших осіб, які зацікавлені в результатах контролю; надання допомоги підконтрольній структурі в наведенні порядку на об'єкті; контроль за виконанням рішень, прийнятих за підсумками контролю [6, с. 246].

Дійсно, підсумком роботи суб'єкта контролю можна вважати оцінку отриманої інформації, включаючи її документальне оформлення, якщо

цього вимагає форма контролю, застосовувана при здійсненні контрольних заходів. І.Д. Кривюк цілком справедливо вказує, що система контролю як функція управління повинна забезпечувати оцінку якості роботи підприємства [16]. При цьому цілком можливе проведення обговорень, підсумкових бесід контролерів із викладачами, ознайомлення керівників закладів чи/та викладачів з рекомендаціями, висновками, зробленими суб'єктом контролю, корекція таких.

Зрозуміло, що підсумкова стадія охоплює і реагування суб'єкта контролю на виявлені відхилення. При цьому реагування прямо залежить від результатів контролю, адже отримані показники можуть співпадати із заздалегідь визначеними для порівняння в програмі контрольного заходу параметрами або ж мати відхилення. Тому й реагування може мати різний вигляд. Результати (підсумки) контролю у його часових параметрах зумовлюють три варіанти дій керівництва організації: не вживати ніяких заходів; ліквідувати відхилення від встановлених норм-стандартів; переглянути саму мотивовану систему норм-стандартів. При цьому, акцентує увагу О.О. Мамалуй, «результати контролю мають постійно доводитися до всіх виконавців, оприлюднюватися. Нарешті, кожний з учасників діяльності повинен чітко знати, що він зробив задовільно, наскільки якісно виконав роботу і які подальші його дії. Спеціалісти менеджменту країн Заходу підкреслюють, що лише близько 20 % проблем, пов'язаних з якістю виконання завдань, виникають з вини безпосередніх виконавців, а 80–90 % – внаслідок помилок у системі управління» [5, с. 265].

І от коли реагування суб'єкта контролю на результати виявляється у наданні рекомендацій, вказівок чи іншого роду коригування розвитку системи, обмеження контролю підсумковою стадією може призвести до небажаних наслідків. А тому останньою стадією циклу контролю, за результатами якого виявлено відхилення розвитку системи від завданого напрямку, слід визначити контроль за виконанням рекомендацій, вказівок. Слід зазначити, що контроль за виконанням рішень, прийнятих за підсумками контролю [6, с. 246] В.М. Гаращук пропонує охопити стадією підбиття підсумків контрольної діяльності. Однак, на наш погляд, таке не є доцільним. По-перше, підведенням під сумнів аж ніяк не є контроль виконання рішень, що вказує на існування термінологічної неточності. І можливо було б назвати стадію контролю інакше, що вирішило б проблему.

На нашу думку, більш виправданим є виділення самостійної стадії процесу контролю у вигляді відстеження виконання рішень суб'єкта контролю, що прийняті за результатами проведення останнього. Саме це забезпечить ефективність контролю у вигляді виправлення відхилень та інших дій, що їх проведення вимагає суб'єкт контролю за результатами контрольних заходів. На сьогодні ж чимало прикладів невиконання рекомендацій і вказівок суб'єкта контролю, що лише констатується при здійсненні наступних контрольних заходів. Наприклад, аналізуючи фінансовий контроль, П. Андрєєв, вказує: «Основна проблема неефективності відомчого контролю – низький рівень відшкодування виявлених порушень. За звітними даними, загальний по системі ЦОВВ рівень відшкодування пору-

шень, що призвели до втрат, у 2010 р. становив лише 1,7 %, у 2009 р. – трохи більше 4 %...» [14, с. 23].

І це не дивно. Адже в деяких нормативно-правових актах, що регламентують процес державного контролю у сфері освіти, контроль має останньою стадією підбиття підсумків. Наприклад, відповідно п. 11 Порядку проведення моніторингу та оцінки якості освіти, затвердженому постановою Кабінету Міністрів України від 14 грудня 2011 р. № 1283 [13], моніторинг проводиться п'ятьма етапами. На першому етапі визначається мета, завдання, строки, процедура, методи проведення моніторингу та критерії оцінювання. На другому етапі готуються інструктивно-методичні матеріали щодо проведення моніторингу. На третьому етапі проводиться моніторинг. На четвертому – аналіз результатів моніторингу, готується статистична та аналітична інформація про якість освіти. На п'ятому етапі оприлюднюється зазначена інформація. Як бачимо, до числа етапів проведення моніторингу не входить контроль за виконанням рекомендацій, вказівок, наданих суб'єктом контролю за результатами такого. Таким чином, контроль за виконанням рішень, прийнятих за підсумками контролю, і не передбачається, що зумовлює його часту відсутність на практиці. Цю прогалину слід ліквідувати.

І в цьому контексті зазначимо, що в рамках розділу V Порядку здійснення державного контролю за діяльністю навчальних закладів [17] існує вимога навчальному закладу протягом 15 календарних днів після отримання листа з висновками щодо результатів заходу державного контролю розробити заходи стосовно усунення виявлених недоліків та вдосконалення роботи, які надіслати до відповідного органу державного контролю. У свою чергу, відповідно до п. 9 розділу V вказаного Порядку орган державного контролю не менше одного разу на рік здійснює перевірку щодо усунення виявлених недоліків до повної їх ліквідації.

Як бачимо, об'єкт контролю зобов'язується до розробки заходів на виконання рекомендацій чи вказівок суб'єкта контролю А суб'єкт контролю – перевіряти виконання наданих зауважень. Водночас закріплення даних вимог у рамках розділу V Порядку, що має назву «Оформлення результатів заходу державного контролю», не зовсім коректне. Аналіз структури даного Порядку дозволяє зробити висновок, що описану стадійність контрольного процесу і втілено в його нормах, а саме: перший етап (підготовчий) передбачено у розділі II, що має назву «Організація державного контролю»; другий, змістовно-технологічний етап, врегульовано у розділі IV з назвою «Проведення державного контролю навчального закладу»; третій «підсумковий» етап знайшов відображення у нормах розділу V. І от у цьому розділі два останні положення заслуговують, на наш погляд, на самостійне існування в рамках вказаного Порядку, чим буде підкреслено їх вагу і значення для здійснення ефективного контролю. Якщо ж запропонований розділ доповнити процедурою інформування суб'єкта контролю про втілення рішення за результатами контрольного заходу з відповідальністю за невиконання такої вимоги, можна буде очікувати підвищення результативності державного контролю.

Окремо звернімо увагу, що у п. 7 розділу V Порядку здійснення державного контролю за діяльністю навчальних закладів [17] «згадується» про необхідність інформування засобів масової інформації про результати проведення заходу державного контролю. Термін «згадується» ми використали навмисне для підкреслення, на наш погляд, занадто короткого врегулювання такої засади державного контролю у сфері освіти, як його гласність. Цілком можливо, що інформування слід виділити в якості окремої стадії процесу державного контролю за діяльністю освітніх закладів в Україні.

Висновки. Враховуючи вищевикладене, вважаємо, що державний контроль у сфері освіти можна охарактеризувати як процес, що включає ряд послідовних стадій:

1. Підготовча стадія, яка охоплює два різні види планування: визначення тих з об'єктів контролю, на яких здійснюватимуться контрольні заходи у визначений період часу; визначення плану (програми) проведення контролю суб'єктами щодо конкретних об'єктів, що на них заплановано проведення контрольних заходів у певний період часу. Програма контролю охоплює інформацію про концепцію контролю в цілому, характеризуючи такі його аспекти, як об'єкт контролю, суб'єкти його здійснення, форма, завдання контролю, предмети контролю; показники для порівняння отриманих результатів (норми і стандарти); методи контролю; обсяг і засоби контролю; період і тривалість; послідовність, методики.

2. Змістовно-технологічна, що включає ряд активних дій суб'єктів контролю із застосуванням різних методів і методик отримання дійсної інформації про стан об'єкта або певних з предметів, включаючи встановлення ідентичності розбіжностей (виявлення, кількісна оцінка), документування інформації.

3. Підсумкова, що включає оцінку стану об'єкта чи стану певних предметів на ньому, вироблення і оформлення рішення суб'єктів контролю, обговорення такого.

4. Інформування про результати контролю.

5. Контроль за виконанням рішень, прийнятих за підсумками контролю.

Втілення в нормативно-правових актах саме вказаної стадійності при регулюванні державного контролю за діяльністю освітніх закладів в Україні сприятиме підвищенню результативності контролю у даній сфері. І навпаки, відсутність регулювання окремих з перелічених етапів або ж їх недосконале регулювання створює передумови невиконання рішень за результатами контрольної діяльності.

Бібліографічні посилання

1. Загальна теорія держави і права: навч. посіб. / за ред. В.В. Копейчикова. – К., 2000.
2. Административное право России: учебник / под ред. А.П. Коренева. – М., 2002. – Ч. 1: Государственное управление и административное право.
3. Виконавча влада і адміністративне право / за заг. ред. В.Б. Авер'янова. – К., 2002.
4. Несинова С.В. Господарське право України: навч. посіб. / С.В. Несинова, В.С. Воронко, Т.С. Чебикіна; за заг. ред. С.В. Несинової. – К., 2012.
5. Основи економічної теорії: підручник / за заг. ред. О.О. Мамалуя. – К., 2006.

6. Административное право Украины: учеб. для студ. высш. учеб. заведений юрид. спец. / под ред. проф. Ю.П. Битяка. – 2-е изд., перераб. и доп. – Х., 2003.
7. Михайлик І.М. Класифікація функцій державного управління системою загальної середньої освіти / І.М. Михайлик // Державне управління та місцеве самоврядування : тези Х-го Міжнар. наук. конгресу, 26 березня 2010 р. – Х., 2010. – С. 354–356.
8. Новіков Б.В. Основи адміністративного менеджменту: навч. посіб. / Б.В. Новіков, Г.Ф. Сініок, П.В. Круш. – К., 2004.
9. Моргулець О.Б. Менеджмент у сфері послуг: навч. посіб. / О.Б. Моргулець. – К., 2012.
10. Гамаюнов В.Г. Державне управління освітою: механізми і процес / В.Г. Гамаюнов // Удосконалення механізмів державного управління соціально-економічним розвитком підприємств і галузей економіки: зб. наук. праць. – Донецьк, 2011. – Т. XII.
11. Атаманчук Г.В. Теория государственного управления: курс лекций / Г.В. Атаманчук. – М., 1997.
12. Порядок державної атестації загальноосвітніх, дошкільних та позашкільних навчальних закладів: затв. наказом Міністерства освіти і науки України 24.07.2001 № 553 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0678-01>.
13. Порядок проведення моніторингу та оцінки якості освіти: затв. Постановою Кабінету Міністрів України від 14 грудня 2011 р. № 128 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1283-2011-%D0%BF>.
14. Андреев П. Проблемы эффективности ведомственного контроля / П. Андреев // Экономика. – 2011. – № 130. – С. 21–23.
15. Рульев В.А. Менеджмент: навч. посіб. / В.А. Рульев, С.О. Гуткевич. – К., 2011.
16. Кривюк І.Д. Організація контролю на підприємстві / І.Д. Кривюк, В.В. Урбан [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.rusnauka.com/17_APSN_2009/Economics/48085.doc.htm.
17. Порядок здійснення державного контролю за діяльністю навчальних закладів: затв. наказом Міністерства освіти і науки України від 25.01.2008 № 34 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0077-08>.

Кушнир С.М. Этапы государственного контроля над деятельностью образовательных учреждений в Украине

Статья посвящена установлению стадийности процесса государственного контроля над деятельностью образовательных учреждений в Украине как одной из основных функций государственного управления в сфере образования

Ключевые слова: *государственный контроль в сфере образования, процесс контроля, этапы контроля.*

Kushnir S.M. The Stages of State Control over Educational Establishments in Ukraine. The article is devoted to the determination of the stages of state control over educational establishments' functioning in Ukraine as one of the main functions of state governance in the educational sphere.

The regulation of process of control, as well as a state one, foresees some scientific grounding in the form of various researches of the process of control. Therefore, the goal of the article is the determination of the stages that are necessary for effective control over educational establishments in Ukraine. Under the conditions of the active reforming of Ukrainian educational sphere, to achieve this goal is extremely topical because control is one of the factors of development of the corresponding system in the directed way.

In order to achieve this goal it is of necessity to examine and estimate critically the material concerning the characteristics of the stages of control; to determine the necessary stages of state control over educational establishments in Ukraine. The gradual passage of these stages allows increasing the effectiveness of controlling measures and the efficiency of control according to other indicators.

The basis for researching and writing the given article is the works of such scientists as P.Andreev, O.F. Andriiko, G.V. Atamanchuk, V.G. Gamayunov, S.O. Gutkevich, I.D. Krivyuk, O.B. Morgulets' and others.

According to the facts and points of view thoroughly examined in the article, we consider that the state control in the educational sphere can be characterized as a process that comprises a range of successive stages, such as:

2. The preparatory stage that comprises two various types of planning: determining the objects to be controlled in the defined time period; determining the plan (program) of control by subjects regarding specific objects that are planned to be controlled in a certain period of time. The program of control covers the information about the concept of control in the whole characterizing such its aspects as an object, a subject, a form, a goal, a point of control, indicators for comparing the obtained results (norms and standards); methods of control; amount and means of control; period and duration of control; sequence and methodology of control.

2. The content and technological stage includes a range of actions of subjects of control with the use of different methods and methodology of obtaining actual information about an object's condition including the establishment of divergence identity (its revelation and quantitative assessment), documentation of information.

3. The concluding stage that includes the assessment of an object's condition or condition of some subjects on it, working out and formalizing subjects of control's decisions, discussing them.

4. Informing about the results of control

5. The control over fulfillment of decisions adopted after control.

The implementation of these stages in the legal and normative acts and the simultaneous regulation of state control over educational establishments' functioning in Ukraine favors the effectiveness of control in the corresponding sphere. And, on the contrary, the absence of any stage regulation or its imperfect regulation creates grounds for non-fulfillment of the decisions after controlling measures.

Keywords: *state control in the educational sphere, process of control, stages of control.*

Надійшла до редакції 21.02.2013

Легеза Є. О.

кандидат юридичних наук
(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

УДК 342.95 + 35.078

ОСОБЛИВОСТІ АДМІНІСТРАТИВНОГО РЕГЛАМЕНТУ ЩОДО НАДАННЯ АДМІНІСТРАТИВНИХ ПОСЛУГ ОРГАНАМИ ПУБЛІЧНОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ

Розглянуто поняття адміністративного регламенту, висвітлено зарубіжний досвід Російської Федерації щодо надання адміністративних послуг.

Ключові слова: *адміністративна послуга, адміністративний регламент, адміністративна процедура.*

Постановка проблеми. Одним із важливих завдань адміністративної реформи є підвищення ефективності та якості здійснення функцій виконавчих органів державної влади, в тому числі функцій, пов'язаних з наданням адміністративних послуг.

Серйозними проблемами, що породжують низьку ефективність виконання державних функцій, є: включення до компетенції виконавчих орга-

нів державної влади надлишкових державних функцій; невизначеність показників результативності виконання державних функцій; невиправдано висока частка дискреційних повноважень; надмірна і іноді навмисна ускладненість адміністративних процедур; їх закритість, непрозорість для цивільного суспільства і споживачів державних послуг; відсутність чітких критеріїв і механізмів оперативного внутрішнього контролю адміністративної діяльності. Це призводить, з одного боку, до зниження відповідальності виконавчих органів державної влади та їх посадових осіб, малої ефективності їх діяльності, корупції, витяганню адміністративної ренти, а з іншого – до порушень прав і свобод особистості, надмірних обтяжень і витрат (всіх видів ресурсів) для громадян і організацій.

Ці проблеми багато в чому породжені слабким розвитком у вітчизняному законодавстві процедурних і процесуальних норм, що регулюють організацію виконання функцій виконавчих органів державної влади, і, відповідно, безсистемністю, невпорядкованістю нормативних правових актів виконавчих органів державної влади, що встановлюють процедурні аспекти їх діяльності.

Єдині вимоги до розробки і застосування відомчих нормативних правових актів, що містять норми процесуального характеру, на сьогоднішній день практично відсутні. Не отримали розвитку і механізми врахування інтересів споживачів (громадян і організацій) державних послуг при реалізації виконавчими органами державної влади функцій, які зачіпають права, свободи та обов'язки людини і громадянина.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Нині завдяки науковим працям В.Б. Авер'янова, К.К. Афанасьєва, Ю.П. Битяка, І.В. Дроздова [5], В.М. Гаращука, І.П. Голосніченка, О.С. Лагоди [3], Є.О. Лєгези [4], С.В. Ківалова, І.Б. Коліушка, А.Т. Комзюка, О.В. Кузьменко, Г.М. Писаренко, В.П. Тимощука та інших науковців, досліджено ряд особливостей діяльності органів публічної влади з надання адміністративних послуг населенню. Але у наукових дослідженнях питання адміністративних регламентів щодо надання адміністративних послуг в Україні не вивчалися.

Метою даної статті є висвітлення правового регулювання адміністративних регламентів щодо надання адміністративних послуг органами влади.

Для досягнення вищевказаної мети нами поставлені такі завдання: проаналізувати досвід Російської Федерації щодо поняття адміністративних регламентів з надання адміністративних послуг; розкрити адміністративний регламент надання послуг юридичним особам та фізичним особам-підприємцям відділом державної реєстрації виконавчого комітету міської ради.

Виклад основного матеріалу. У проекті закону Російської Федерації «Про адміністративні регламенти в виконавчих органах державної влади в Російській Федерації» [2] під адміністративним регламентом розуміється нормативний правовий акт, що встановлює стандарти виконання державних функцій, тобто обов'язкові вимоги до показників, змісту, порядку вчинення, якості управлінських дій, процедур і процесів, що забезпечують

ефективну реалізацію державних функцій виконавчим органом державної влади в межах його компетенції в інтересах держави, громадян і юридичних осіб.

Адміністративний регламент повинен містити вичерпні дані (з описом послідовно виконуваних дій, процедур та їх стадій, термінів виконання, варіативністю можливих рішень, формою результату, посадовим становищем виконавця і т.д.) з регулювання виконання відповідних державних функцій.

Модернізація виконання державних функцій передбачає розробку електронних адміністративних регламентів.

Під електронним адміністративним регламентом, правовий статус якого закріплюється звичайним адміністративним регламентом, у законопроекті розуміється електронна форма адміністративного регламенту (форма реалізації адміністративних регламентів за допомогою інформаційно-комунікаційних технологій), яка використовується для виконання, аналізу та контролю управлінських дій і процедур, які забезпечують прийняття виконавчим органом державної влади управлінського рішення та / або надання державної послуги в електронній формі. Електронний адміністративний регламент, відповідно до законопроекту, може також регулювати виконання державної функції переважно в електронному вигляді.

З'ясувавши поняття адміністративного регламенту, розкриємо на прикладі адміністративний регламент надання послуг юридичним особам та фізичним особам-підприємцям відділом державної реєстрації виконавчого комітету міської ради.

I. Державна реєстрація фізичної особи-підприємця. Нормативно-правові акти, що регулюють надання адміністративної послуги: Закон України "Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб-підприємців".

Замовники адміністративної послуги. Послуга надається фізичним особам. Результат надання адміністративної послуги: замовник отримує виписку з Єдиного державного реєстру юридичних осіб та фізичних осіб-підприємців.

Найменування органу (та відділу), що надає адміністративну послугу: відділ державної реєстрації виконавчого комітету міської ради. Плата за надання адміністративної послуги: два неоподатковуваних мінімуми доходів громадян (34 грн.).

Перелік документів, необхідних для отримання адміністративної послуги: 1) заповнена друкованими літерами реєстраційна картка форми № 10; 2) паспорт; 3) ксерокопія довідки про присвоєння реєстраційного номеру облікової картки платника податків; 4) квитанція про оплату 34 грн.

II. Державна реєстрація змін до відомостей про фізичну особу-підприємця, які містяться в Єдиному державному реєстрі юридичних осіб та фізичних осіб-підприємців. Нормативно-правові акти, що регулюють надання адміністративної послуги: Закон України "Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб-підприємців".

Замовники адміністративної послуги: послуга надається фізичним

особам – підприємцям. Результат надання адміністративної послуги: замовник отримує виписку з Єдиного державного реєстру юридичних осіб та фізичних осіб-підприємців (виняток – заміна КВЕД).

Найменування органу (та відділу), що надає адміністративну послугу: відділ державної реєстрації виконавчого комітету міської ради.

Плата за надання адміністративної послуги: 30% реєстраційного збору (10,20 грн.), окрім заміни КВЕД (безоплатно).

Перелік документів, необхідних для отримання адміністративної послуги: 1) заповнена друкованими літерами реєстраційна картка форми № 11; 2) паспорт; 3) квитанція про оплату 10,20 грн.

III. Державна реєстрація припинення фізичної особи-підприємця. Нормативно-правові акти, що регулюють надання адміністративної послуги: Закон України “Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб-підприємців”. Замовники адміністративної послуги: послуга надається фізичним особам-підприємцям. Результат надання адміністративної послуги: замовник отримує опис.

Найменування органу (та відділу), що надає адміністративну послугу: відділ державної реєстрації виконавчого комітету міської ради. Плата за надання адміністративної послуги: безоплатно.

Перелік документів, необхідних для отримання адміністративної послуги: 1) заява про припинення підприємницької діяльності фізичною особою-підприємцем; 2) паспорт.

Після сплину строку, зазначеного у вказаній заяві (від двох до трьох місяців), додатково подаються такі документи: 1) заповнена друкованими літерами реєстраційна картка форми № 12; 2) довідка Державної податкової інспекції про відсутність заборгованості по податках, зборах (обов'язкових платежах); 3) довідка з Пенсійного фонду України про відсутність заборгованості по податках, зборах (обов'язкових платежах); 4) паспорт.

IV. Державна реєстрація юридичної особи. Нормативно-правові акти, що регулюють надання адміністративної послуги: Закон України “Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб-підприємців”. Замовники адміністративної послуги: послуга надається юридичним особам, фізичним особам – засновникам. Результат надання адміністративної послуги: замовник отримує виписку з Єдиного державного реєстру юридичних осіб та фізичних осіб-підприємців, зареєстровані установчі документи юридичної особи.

Найменування органу (та відділу), що надає адміністративну послугу: відділ державної реєстрації виконавчого комітету міської ради. Плата за надання адміністративної послуги: десять неоподатковуваних мінімумів доходів громадян (170 грн.).

Перелік документів, необхідних для отримання адміністративної послуги: 1) заповнена друкованими літерами реєстраційна картка форми № 1; 2) паспорт уповноваженої особи; 3) оригінал, копія, нотаріальна копія протоколу (рішення) засновників; 4) статут – два примірники з підписами засновників на статуті; 5) квитанція про оплату 170 грн.; 6) довіреність від засновників на подання документів на державну реєстрацію (нотаріально

посвідчена – якщо засновником є фізична особа, довіреність за підписом директора – якщо засновником є юридична особа); 7) якщо засновником юридичної особи є юридична особа, додатково подається інформація з документами, що підтверджують структуру власності засновників – юридичних осіб, яка дає змогу встановити фізичних осіб – власників істотної часті цих юридичних осіб.

V. Державна реєстрація змін до установчих документів юридичної особи. Нормативно-правові акти, що регулюють надання адміністративної послуги: Закон України “Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб-підприємців”. Замовники адміністративної послуги: послуга надається юридичним особам. Результат надання адміністративної послуги: замовник отримує виписку з Єдиного державного реєстру юридичних осіб та фізичних осіб-підприємців та/або зареєстровані зміни до установчих документів юридичної особи.

Найменування органу (та відділу), що надає адміністративну послугу: відділ державної реєстрації виконавчого комітету міської ради. Плата за надання адміністративної послуги: 30% реєстраційного збору за державну реєстрацію (51 грн.), у разі зміни місцезнаходження, необхідності здійснення публікації додаткова плата – 51 грн.

Перелік документів, необхідних для отримання адміністративної послуги: 1) рішення про внесення змін (протокол зборів учасників, рішення засновника тощо) до статуту; 2) документ, що підтверджує правомочність прийняття рішення засновників про внесення змін до статуту; 3) статут у новій редакції або зміни і доповнення до статуту – два примірники (з підписами засновників); 4) квитанція про оплату 51 грн.; 5) оригінали усіх попередніх статутів і внесених до них змін; 6) якщо змінюється склад учасників, додатково подається примірник оригіналу (ксерокопія, нотаріально засвідчена копія) одного із таких документів: рішення про вихід юридичної особи із складу засновників (учасників); заява фізичної особи про вихід із складу засновників (учасників); заява, договір, інший документ про перехід чи передачу права власності на корпоративні права, частку статутного капіталу юридичної особи; рішення уповноваженого органу юридичної особи про примусове виключення засновника (учасника) зі складу засновників (учасників) юридичної особи, якщо це передбачено законом або установчими документами юридичної особи; 7) заповнена друкованими літерами реєстраційна картка форми № 3; 8) довіреність від керівника юридичної особи та наявність посвідчувального надпису на картці (якщо документи подає уповноважена особа); 9) паспорт керівника або уповноваженої особи.

VI. Державна реєстрація припинення юридичної особи. Нормативно-правові акти, що регулюють надання адміністративної послуги: Закон України “Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб-підприємців”. Замовники адміністративної послуги: послуга надається юридичним особам.

Результат надання адміністративної послуги: замовник отримує опис. Найменування органу (та відділу), що надає адміністративну послугу: від-

діл державної реєстрації виконавчого комітету міської ради. Плата за надання адміністративної послуги: безоплатно.

Перелік документів, необхідних для отримання адміністративної послуги: 1) примірник оригіналу (копія, нотаріально засвідчена копія) рішення засновників (учасників) або уповноваженого ними органу щодо припинення юридичної особи. У випадках, встановлених законом, крім документів, що передбачені ч. 1 цієї статті, додатково подається документ, який підтверджує одержання згоди відповідних органів державної влади на припинення юридичної особи. У разі припинення юридичної особи злиттям або приєднанням рішення щодо припинення юридичної особи підписується уповноваженими особами юридичної особи або юридичних осіб, що припиняються, та юридичної особи – правонаступника; 2) якщо такі документи подаються представником юридичної особи, державному реєстратору додатково пред'являється паспорт та подається документ (нотаріально посвідчена копія документа), що посвідчує повноваження представника. Після спливу строку, що зазначається у рішенні юридичної особи (від 2 до 6 місяців), додатково подаються такі документи: для проведення державної реєстрації припинення юридичної особи в результаті її ліквідації голова ліквідаційної комісії або уповноважена ним особа після закінчення процедури ліквідації, яка передбачена законом, але не раніше двох місяців з дати публікації повідомлення у спеціалізованому друкованому засобі масової інформації, повинен подати (надіслати рекомендованим листом з описом вкладення) державному реєстратору такі документи: 1) заповнену реєстраційну картку на проведення державної реєстрації припинення юридичної особи у зв'язку з ліквідацією; 2) довідку відповідного органу державної податкової служби про відсутність заборгованості по податках, зборах (обов'язкових платежах); 3) довідку відповідного органу Пенсійного фонду України про відсутність заборгованості; 4) довідку (акт) архівної установи про прийняття документів, які відповідно до закону підлягають довгостроковому зберіганню [7, с. 105–109].

Висновок. Отже, необхідно на рівні Верховної Ради України прийняти нормативно-правовий акт «Про адміністративний регламент», в якому зазначити:

- 1) загальні положення (правова основа, суб'єкт здійснення тощо);
- 2) вимоги до порядку надання адміністративної послуги (порядок інформування про правила надання адміністративної послуги, індивідуальне усне інформування заявника з питань надання адміністративної послуги за телефоном, індивідуальне письмове інформування заявника з питань надання адміністративної послуги, особисте звернення заявників до органу, який надає адміністративну послугу, терміни надання адміністративної послуги, перелік підстав для відмови у наданні адміністративної послуги, перелік документів, необхідних для отримання адміністративної послуги, плата за надання адміністративної послуги;
- 3) адміністративні процедури (опис послідовності дій при наданні адміністративної послуги; реєстрація звернення у відповідному структурному підрозділі; перевірка правильності оформлення документів; порядок і

форми контролю за наданням адміністративної послуги; порядок оскарження дій (бездіяльності) посадової особи при наданні адміністративної послуги).

Бібліографічні посилання

1. Адміністративна процедура та адміністративні послуги. Зарубіжний досвід і пропозиції для України / автор-упоряд. В. П. Тимошук. – К., 2003.
2. Федеральный Закон «Об административных регламентах в исполнительных органах государственной власти в Российской Федерации» / [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://eurorukh.org.ua/ua/internal-revenue-code/regulation-and-procedure/index.html>
3. Лагода О. С. Адміністративна процедура: теорія і практика застосування : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 / О. С. Лагода. – Ірпінь, 2007.
4. Легеза Є.О. Адміністративні послуги, що надаються міліцією громадської безпеки: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 / Легеза Є. О. – Дніпропетровськ, 2011.
5. Дроздова І. В. Міністерство внутрішніх справ України як суб'єкт надання адміністративних послуг : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 / Дроздова І. В. – К., 2009.
6. Проект Адміністративно-процедурного кодексу України (реєстр. № 2789 від 18.07.2008 р.) / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://rada.gov.ua/>
7. Острах М. Б. Проведення з надання адміністративних послуг в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 / М. Б. Острах. – Херсон, 2013.

Легеза Е. А. Особенности административного регламента по оказанию административных услуг органами публичной администрации. Рассмотрено понятие административного регламента, освещен зарубежный опыт Российской Федерации по предоставлению административных услуг.

Ключевые слова: административная услуга, административный регламент, административная процедура.

Legeza Ye. O. Features of administrative regulation in relation to grant of administrative services by organs of public administration/ Scientific article devoted to the concept of administrative regulations covering foreign experience of the Russian Federation to provide administrative services and more.

The purpose of this article is illumination of the legal adjusting of administrative regulations in relation to the grant of administrative services which are given the organs of power. For achievement of foregoing purpose, we are put the followings tasks: to analyse experience of the Russian federation in relation to the concept of administrative regulations from the grant of administrative services; to expose administrative regulation of grant of services legal entities and physical persons-businessmen the department of state registration of executive committee of city advice.

It should be at the level of the Supreme Council of Ukraine to take legal act "On administrative regulations ," which noted: general (legal framework , an implementation , etc.); requirements for the procedure for administrative services (how to inform about the rules for administrative services, individual oral informing the applicant for the provision of administrative services by telephone , individual written to inform the applicant for the provision of administrative services to the applicants' personal appeal body that provides administrative services terms of administrative services, the list of grounds for refusal of administrative services, the list of documents required for obtaining an administrative service fee for administrative services ; administrative procedures (description of the sequence of actions in the provision of administrative services , registration of the appeal in the respective structural unit , check the validity of documents, procedures and forms of control over the provision of administrative services and the procedure for appeal against actions (inaction) of an official in the provision of administrative services).

Keywords: administrative services, administrative regulations, administrative procedure.

Покайчук В. Я.

кандидат юридичних наук, доцент
(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

УДК 342.64

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ОСОБИСТОЇ БЕЗПЕКИ ПРАЦІВНИКІВ ОВС УКРАЇНИ ПІД ЧАС ПЕРЕВІРКИ ДОКУМЕНТІВ У ГРОМАДЯН

Розглянуто організаційні питання забезпечення особистої безпеки працівників органів внутрішніх справ України під час перевірки документів у громадян.

***Ключові слова:** органи внутрішніх справ, оперативно-службова діяльність, права і свободи громадян, адміністративно-запобіжні заходи, принципи контакту-прикриття, особиста безпека працівників органів внутрішніх справ, тактика.*

Постановка проблеми. Спираючись на норми Конституції України людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю.

Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави [1].

Кожному, хто на законних підставах перебуває на території України, гарантується свобода пересування, вільний вибір місця проживання, право вільно залишати територію України, за винятком обмежень, які встановлюються законом [1, ст. 33].

Міліція України як державний озброєний орган виконавчої влади, який захищає життя, здоров'я, права і свободи громадян, власність, природне середовище, інтереси суспільства і держави від протиправних посягань [2, ст. 1] має право перевіряти у громадян при підозрі у вчиненні правопорушень документи, що посвідчують їх особу, а також інші документи, необхідні для з'ясування питання щодо додержання правил, нагляд і контроль за виконанням яких покладено на міліцію [2, ч. 2 ст. 11].

Зазначений адміністративно-запобіжний засіб проводиться на принципах законності, гуманізму, поваги до особи, соціальної справедливості [2, ст. 3].

Міліція повинна поважати гідність особи і виявляти до неї гуманне ставлення незалежно від її соціального походження, майнового та іншого стану, расової та національної належності, громадянства, віку, мови та освіти, ставлення до релігії, статі, політичних та інших переконань [2, ст. 5].

Найчисленнішим видом адміністративно-запобіжних заходів є заходи, які застосовуються для запобігання чи виявлення правопорушень у конкретних умовах чи з боку конкретних осіб. До таких належить більшість адміністративно-запобіжних заходів, які застосовуються міліцією. Завдяки цим заходам створюються умови для виявлення правопорушень та наступ-

ного їх припинення, а також встановлення особи правопорушника і притягнення його до відповідальності (перевірка документів, огляд, відвідування підприємств, установ та організацій, входження на земельні ділянки, в жилі та інші приміщення громадян), чи попереджається вчинення правопорушень конкретними особами (взяття на облік і офіційне застереження про неприпустимість протиправної поведінки, внесення подання у державні та інші органи, підприємства, установи, організації, посадовим особам про необхідність усунення причин та умов, які сприяють вчиненню правопорушень, адміністративний нагляд за особами, звільненими з місць позбавлення волі) [3, с. 84-85].

Тактика проведення зазначених адміністративно-запобіжних заходів мало досліджена та складна у застосуванні.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Загальнотеоретичним підґрунтям для дослідження проблеми проведення перевірки документів як засобу адміністративного запобігання є наукові роботи таких авторів, як О.М. Бандурка, Є.О. Безсмертний, І.Є. Бочкар'юв, М.В. Коваль, Т.О. Коломоєць, А.Т. Комзюк, Ю.С. Рябов, В.К. Шкарупа, В.П. Чабан.

Тактичні аспекти проведення перевірки документів частково розглянуті у працях Ю.В. Дубка, М.В. Корнієнка, С.О. Кузніченка, В.А. Лаптія, В.М. Плішкіна, В.В. Посметного, Т.В. Епура, М.Б. Саакяна, Ю.Б. Оболенського, О.В. Павлова, О.М. Бандурки, А.В. Басова, О.К. Безсмертного, П.В. Дерев'янка, О.Ф. Долженкова, О.Г. Комісарова та ін.

Питання ж забезпечення особистої безпеки працівників органів внутрішніх справ під час перевірки документів у підозрілих осіб не отримали на сьогодні достатньої наукової оцінки. Дослідженню окремих аспектів зазначеної тематики присвячені роботи Д.О. Александрова, М.І. Онуфрієва, О.М. Бандурки, С.В. Городянко, В.Г. Грибана, І.В. Жадана, Я.Ю. Кондратьєва, О.В. Негодченка, В.В. Посметного, А.І. Суббот, О.А. Троянського, В.Г. Фатхутдінова .

Таким чином, доцільним та практично необхідним виглядає аналіз проблемних питань забезпечення особистої безпеки працівників органів внутрішніх справ України під час проведення перевірки документів у підозрілих осіб та обґрунтування пропозицій щодо її вдосконалення, що й зумовило **мету** дослідження.

Для досягнення зазначеної мети визначено такі завдання:

- 1) дослідити правову природу перевірки документів як адміністративно-запобіжного заходу;
- 2) охарактеризувати основні правила забезпечення особистої безпеки під час перевірки документів;
- 3) визначити прийоми тактичної побудови наряду під час перевірки документів.

Виклад основного матеріалу. Слід зазначити, що до прийняття Закону України «Про міліцію» права міліції щодо перевірки документів обмежувалися випадками підозри у вчиненні злочину, необхідності складання протоколу про адміністративне правопорушення та перевірки додержання

паспортних правил.

Виходячи зі змісту Закону «Про міліцію» [2, ч. 2 ст. 11], слід розрізняти два види права міліції на перевірку документів: право на перевірку у громадян документів, які засвідчують їх особу, в разі підозри у вчиненні правопорушення та право на перевірку різноманітних документів під час здійснення контролю і нагляду за додержанням відповідних правил [3, с. 85]. У першому випадку підставою для перевірки документів є підозра конкретного громадянина у вчиненні будь-якого правопорушення (адміністративного, злочину), при цьому ця підозра має ґрунтуватись на цілком конкретних фактах (наявність відповідної оперативної інформації, поведінка особи тощо). На думку А.Т. Комзюка, яку ми цілком підтримуємо, до документів, які засвідчують особу (оскільки в законодавстві це питання не вирішено), слід відносити ті, які мають фотокартку і дозволяють встановити прізвище, ім'я та по батькові громадянина, місце його проживання чи роботи, мають ідентифікаційні номери (паспорт, військовий квиток, посвідчення особи, посвідчення водія та інші) [3, с. 85]. Перевірка полягає у встановленні зазначених даних, а також належності документа цій особі.

Перевірка документів у другому випадку здійснюється незалежно від наявності підозри у вчиненні порушення відповідних правил, до того ж документи можуть перевірятися як у громадян, так і у представників різних організацій. Правила, контроль та нагляд за додержанням яких покладається на міліцію, дуже різноманітні: паспортні, дозвільної системи, які стосуються забезпечення безпеки дорожнього руху та користування засобами транспорту, торгівлі, здійснення інших видів підприємницької діяльності, фінансові, охорони здоров'я населення, власності тощо. Разом з тим, як уявляється, в наш час у законодавстві необхідно чітко визначити перелік таких правил, чим, з одного боку, розвантажити міліцію, звільнивши від виконання невласливих їй функцій, а з іншого – попередити невинуватене втручання міліції в суспільне життя, зокрема у сферу реалізації громадянами своїх прав і свобод.

Різнманітність зазначених правил зумовлює також різноманітність документів, які можуть перевірятися. Аналіз законодавства, а також практики його застосування дозволяє зробити висновок, що серед них мають перевагу документи, які підтверджують те чи інше право (право на заняття підприємницькою діяльністю, на керування транспортним засобом, на зберігання і носіння зброї тощо).

Право перевіряти відповідні документи надається всім працівникам міліції. Разом з тим у більшості випадків воно використовується співробітниками тих служб і підрозділів, на які безпосередньо покладається контроль і нагляд за додержанням тих чи інших правил. Разом з тим у літературі висловлено думку, що працівниками Державтоінспекції здійснюється особливий вид перевірки документів – посвідчень водія, шляхових листів тощо [4, с. 113], хоча в чому полягає особливий характер такої перевірки, не пояснюється. Деякі підрозділи та працівники міліції виконують функції комплексного характеру, тому й види правил, контроль та нагляд за додержанням яких вони здійснюють, також численні. До них належать, напри-

клад, дільничні інспектори міліції, працівники патрульної служби, чергових частин та ін.

Своєчасна і обґрунтована перевірка документів дозволяє запобігати різним правопорушенням, у тому числі й найбільш суспільно небезпечним з них – злочинам. Для здійснення перевірки документів не вимагається складання якогось спеціального документа чи отримання санкції. Тому і статистичні дані про кількість випадків застосування цього заходу відсутні, хоча можна припустити, що вона вельми значна. Перевірка документів як захід адміністративного запобігання нерідко передує застосуванню інших заходів адміністративного примусу, наприклад адміністративного затримання, огляду, вилучення тощо, у випадках, коли в документах виявлені дефекти, підробки, якщо буде виявлена належність документів іншим особам, а також за інших подібних обставин. Документи після їх перевірки відповідними працівниками міліції повертаються їх власникам, якщо нема підстав для прийняття іншого рішення.

Постановою Кабінету Міністрів України «Про прикордонний режим» встановлено перелік документів, що посвідчують особу; зокрема, до них належать:

- для громадян України – паспорт громадянина України, паспорт громадянина України для виїзду за кордон, дипломатичний паспорт, службовий паспорт, посвідчення особи моряка, службове посвідчення, посвідчення водія чи інший виданий державним органом документ, який має обов'язкові реквізити: прізвище, ім'я, по батькові, фотокартку, підпис відповідальної посадової особи, печатку або штамп установи, яка видала документ, дату видачі;

- для іноземців – національний паспорт або документ, що його замінює;

- для осіб без громадянства – посвідчення особи без громадянства, посвідчення особи без громадянства для виїзду за кордон, посвідка на постійне або тимчасове проживання [5].

При звертанні до громадянина працівник міліції зобов'язаний назвати своє прізвище, звання та пред'явити на його вимогу службове посвідчення. У взаємовідносинах з громадянами працівник міліції повинен виявляти високу культуру і такт [2, ст. 5].

Відповідно до норм Статуту патрульно-постової служби міліції працівники ОВС повинні звертатися до громадян з повагою, на «Ви», свої вимоги і зауваження викладати в переконливій формі. При зверненні до громадянина він повинен привітатися з ним, після чого, приклавши руку до головного убору, назвати йому своє прізвище, звання та пред'явити на його вимогу службове посвідчення і повідомити мету звернення. Якщо до міліціонера звертаються громадяни, він також зобов'язаний прикладати руку до головного убору, уважно вислухати і вжити заходів за їхніми заявами, а в необхідних випадках пояснити, куди слід звертатись для вирішення поставленого питання [6, п. 141]. У розмові з громадянами працівники міліції повинні виявляти спокій, витримку і розсудливість. Вони не повинні відповідати грубістю на грубість і у своїх діях керуватися особистими непри-

язними почуттями. У разі збудженої реакції на зроблені зауваження необхідно дати правопорушнику час заспокоїтись і попросити пояснення з приводу його неправомірних дій, роз'яснити неправомірність його поведінки з посиланням на відповідні закони, постанови та інші нормативні акти. Тільки після цього може бути прийнято рішення про складання протоколу, накладення штрафу на місці, доставляння порушника у міліцію або можливість обмежитись зауваженням [6, п. 144].

У поводженні з громадянами недопустимі:

- зверхній тон, грубість, зарозумілість;
- іронічне або неввічливе викладення зауважень;
- вирази або репліки, які ображають людську гідність;
- погрози, повчання і несправедливі докори;
- пред'явлення незаслужених звинувачень;
- погрозливі чи ображаючі жести або знаки [6, п. 143].

При поводженні з неповнолітніми виявляти ввічливість, тактовність, витримку, як і з дорослими. Зауваження робити з урахуванням їх психології і рівня розвитку [6, п. 146].

Вимогу про пред'явлення документа висловлювати впевнено, але ввічливо і тактично. При перевірці:

- поводитися з документами акуратно (не м'яти і не згортати сторінки, оберігати від дощу і снігу, не забруднювати руками). Якщо в документі знаходяться гроші, які-небудь записки та інші папери або цінності, запропонувати власнику вилучити їх звідти;

- звертати увагу на відповідність наявної в документі фотокартки і особи громадянина, на правильність заповнення усіх реквізитів документа, на цілісність захисної сітки документа, строк його дії, якщо це паспорт – на відмітку про реєстрацію місця проживання громадянина і т.п. У ході перевірки поставити власнику документа контрольні питання, звіряючи відповіді з даними документа, що підтверджує його особу. Якщо відповіді невірні або виявлено підробки, правопорушник доставляється в орган внутрішніх справ;

- перевірку доцільно проводити на деякій відстані від сторонніх громадян або, якщо є можливість, в найближчому службовому приміщенні дільничного інспектора міліції чи громадському пункті охорони порядку [6, п. 229];

- працівник міліції повинен стояти з боку тієї руки, якою водій дістає документи;

- подані документи не слід брати рукою, якою при нагоді слід буде діставати зброю;

- при падінні документів на землю не слід самому піднімати їх, можливо, це провокація з метою нанесення удару зверху рукою, ногою. (Міліціонер, як правило, повинен запропонувати підняти документи, при цьому зробити крок-півтора назад і уважно стежити за діями особи, що перевіряється. Якщо особа дійсно ненавмисне упустила їх, є людиною похилого віку, інвалідом або жінкою, а також коли вони упали за вини працівника міліції, в такому випадку необхідно запропонувати особі

зробити крок назад і самому підняти документи);

- слід пам'ятати, що замість документів особа може дістати з кишені зброю і застосувати її, тому потрібно бути дуже уважним і готовим до відповідних дій;

- небезпечно стояти між водієм і працівником, який страшує, тому що це серйозно ускладнює напарнику огляд або надання своєчасної допомоги і не дозволяє негайно застосовувати зброю у разі необхідності;

- при виникненні обставин, за яких можливе застосування вогнепальної зброї (при перевірці документів у підозрілих осіб, затриманні злочинців чи правопорушників, небезпечних діяч водіїв, у яких перевіряються документи), згідно з Законом України «Про міліцію» працівник міліції може привести в готовність вогнепальну зброю, що є попередженням про можливість її застосування [2, ст. 15¹].

Спроба особи, яка затримується інспектором, в руках якого вогнепальна зброя, наблизитись до нього, скоротивши при цьому визначену ним відстань, чи заволодіти зброєю є підставою для застосування зброї.

На сьогодні в діяльності міліції принцип контакту-прикриття є одним з найважливіших тактичних заходів виживання правоохоронця з декількох причин:

- спільна робота (тактичні прийоми, які проводяться двома і більше працівниками, є складними у спільній координації. Кількість наявних правоохоронців не гарантує якості в забезпеченні безпеки кожного з них.);

- у ситуаціях, в яких виникають питання забезпечення особистої безпеки, більшість правоохоронців думають про те, як запобігти ушкодженням з боку саме підозрюваного, а не напарника. Принцип контакту-прикриття дозволяє попередити ситуації завдання шкоди життю та здоров'ю напарника.

Принцип контакту-прикриття передбачає чітке визначення завдань та розподіл обов'язків між напарниками:

1. Працівник ОВС, який вступає у контакт, як правило, співробітник, який ініціює контакт з підозрілою особою і відповідає за:

1. ведення діалогу;
2. підтримання зв'язку;
3. визначення ступеню небезпеки ситуації, що складається.

2. Головне завдання напарника – прикриття контактуючого колеги. До його обов'язків належить вибір тактично правильної позиції, яка створює максимальні можливості огляду, дозволяє постійно контролювати обстановку, уникати перехресного вогню.

Висновки. Беручи до уваги зазначені вище аспекти забезпечення особистої безпеки працівників ОВС під час перевірки документів, найбільш доцільним, тактично грамотним прийомом, на нашу думку, є «Тактична «Г»», в якій вершина прямого кута – особа, яка перевіряється.

Бібліографічні посилання

1. Конституція України // ВВР. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
2. Про міліцію : Закон України від 20.12.1990 року.
3. Комзюк А.Т. Заходи адміністративного примусу в правоохоронній діяльності

міліції: поняття, види та організаційно-правові питання реалізації : монографія / А.Т. Комзюк ; за заг. ред. проф. О.М. Бандурки. – Х., 2002.

4. Адміністративна діяльність органів внутрішніх справ. Загальна частина : Підручник / за заг. ред. І.П. Голосніченка, Я.Ю. Кондратьєва. – К., 1995.

5. Про прикордонний режим : Постанова Кабінету Міністрів України від 27.07.1998 р. № 1147 // Офіційний вісник України. – 1998. – № 30. – Ст. 1127.

6. Статут патрульно-постової служби міліції : затв. наказом МВС України від 28.07.1994 р. № 404.

Покайчук В. Я. Обеспечение личной безопасности работников ОВД Украины при проверке документов у граждан. Рассматриваются организационные вопросы обеспечения личной безопасности работников органов внутренних дел Украины во время проверки документов у граждан.

Ключевые слова: органы внутренних дел, оперативно-служебная деятельность, права и свободы граждан, административно-предупредительные меры, принципы контакта-прикрытия, личная безопасность работников органов внутренних дел, тактика.

Pokaychuk V. Ya. Ensuring of Ukrainian internal affairs officers personal safety while checking citizens' documents. The author has analyzed problematic issues of personal security of of internal affairs officers of Ukraine during checking suspects' documents and substantiation of suggestions for its improvements.

Analyzing elaborated scientific goals, the author has noted that the issue of personal security of internal affairs officers of Ukraine during checking suspects' documents have not received enough today to scientific evaluation.

According to the objectives the author has examined legal nature of checking documents as administrative and preventive measure, has outlined basic rules to ensure internal affairs officers personal safety during checking suspects' documents, he has identified tactical methods of construction of along, he has reasoned the mandatory use in tactical binding the principle contacting cover.

Based on the analysis the author has summarized that the principle of contact-cover in the police activities is a major tactical measure that ensures the survival of law enforcement officer, for the following reasons: working together (tactical approach, conducted by two or more officers are complex in a coordinated manner. A number of available law enforcement officers do not guarantee the quality for the security of each of them); in situations where there are problems with personal security, the majority of police officers think about how to prevent damage from suspect rather than his partner. The principle of contact-cover prevents damage situations to his partner's life and health.

Taking into account grounded in the article aspects of internal affairs officers personal security while checking document, in the author's opinion, the most appropriate approach is tactically competent "tactical "G"", where the top angle - the person being checked.

Keywords: internal affairs bodies, operational activity, citizens rights and freedoms, administrative safeguards, principles of cover-contact, personal safety of law enforcement officers, tactics.

Надійшла до редакції 28.10.2013

Савіщенко В. М.

кандидат педагогічних наук, доцент
(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

УДК 342.9

ПОНЯТТЯ ТА МЕТА СИСТЕМАТИЗАЦІЇ НОРМАТИВНО-ПРАВОВИХ АКТІВ У СФЕРІ ОСВІТИ ТА НАУКИ

Статтю присвячено комплексному дослідженню системи нормативно-правових актів у сфері освіти та науки України, а також визначенню поняття та мети систематизації нормативно-правових актів як пріоритетного напрямку вдосконалення нормативно-правової бази у сфері освіти та науки.

Ключові слова: нормативно-правовий акт, систематизація, освіта та наука.

Постановка проблеми. Сучасне інформаційне суспільство, в якому нова інформація постійно витискує стару, цикл оновлення знань значно збільшився. Ще кілька десятиліть тому повний цикл оновлення знань відбувався один раз на двадцять років, потім – один раз на десять років. Нині навчання людини в загальноосвітньому та вищому навчальних закладах триває 16–17 років. Упродовж цього часу частина отриманих знань стають застарілими. Тому найбільш актуальною педагогічною концепцією в умовах інформаційного суспільства є концепція навчання впродовж всього життя. Такий підхід потребує вдосконалення законодавства у сфері освіти та науки, систематизації відповідних нормативно-правових актів.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Питання щодо системи нормативно-правових актів у сфері освіти та науки в Україні досліджувалися фахівцями в галузі теорії управління та адміністративного права, серед яких В.Б. Авер'янов, М.І. Ануфрієв, О.М. Бандурка, О.П. Битяк, А.С. Васильєв, В.С. Венедиктов, І.П. Голосніченко, Є.В. Додін, М.І. Іншин, Р.А. Калюжний, Я.Ю. Кондратьєв, О.П. Коренєв, Ю.Ф. Кравченко, О.Ф. Скакун та ін. Але й досі багато питань щодо вдосконалення системи нормативно-правових актів у сфері освіти та науки залишаються невирішеними та потребують подальшого поглибленого наукового дослідження.

Метою статті є комплексне дослідження системи нормативно-правових актів у сфері освіти та науки України, визначення основних проблем у сфері нормативно-правового забезпечення освіти та науки, а також обґрунтування шляхів удосконалення нормативно-правової бази у даній сфері, серед яких першочергове місце посідає систематизація нормативно-правових актів.

Виклад основного матеріалу. У загальній теорії права серед учених нині немає єдності щодо розуміння сутності, соціального призначення та особливостей поняття «нормативно-правовий акт». Дослідники по-різному трактують дане поняття, і кожне визначення заслуговує на увагу. На думку

О.А. Пучкова, усі джерела права можуть бути класифіковані на дві групи: нормативно-правові акти (закони, укази, постанови, інструкції) та інші джерела права ненормативного характеру (правові звичаї, судові претенденти та рішення). В даному підході нормативність є критерієм розмежування юридичних актів і означає лише те, що юридичні документи містять норми права, загальні правила поведінки, встановлені державою. Нормативний акт – це офіційний документ, створений компетентними органами держави, який містить загальнообов'язкові юридичні норми (правила поведінки) [1, с. 289]. В.В. Лазарев під нормативно-правовими актами розуміє «акти, які встановлюють норми права, вводять їх у дію, змінюють або відмінюють правила загального характеру. Цим вони відрізняються від актів застосування права та від інших індивідуальних актів, розрахованих на однократну дію, прив'язаних до певних суб'єктів, до конкретних обставин місця й часу» [2, с. 144]. В.Н. Хропанюк, досліджуючи поняття «нормативно-правовий акт», доводить, що «він є одним з основних джерел права сучасної держави. У ньому виражається більшість правових норм, що регулюють найбільш важливі з точки зору особистості, її інтересів і потреб суспільні відносини. У нормативно-правових актах закріплюються норми, які враховують інтереси більшості і меншості в цілому, координують їх залежно від конкретних економічних, соціальних, національних та міжнародних відносин у даній історичний період» [3, с. 239]. С.О. Комаров зазначає, що «нормативно-правовий акт – це письмовий документ відповідного державного органу, яким встановлюються, змінюються або припиняються норми права, що містять правила загального характеру. Цим він відрізняється від інших актів, розрахованих на одноразову дію – актів застосування права або індивідуальних актів. На практиці можна часто зустріти змішані акти, які містять і норми права, і індивідуальні приписи застосування права. Усі нормативні акти пов'язані між собою, розташовуються в певній системі, підпорядковані один одному або співвідносяться один з одним, володіють юридичною силою, під якою міститься внутрішня властивість нормативно-правового акта, зумовлена місцем органу, що його прийняв, у системі державних органів. Юридична сила нормативно-правового акта залежить не лише від місця й положення органу, але й від його компетенції, якою він наділяється державою за законом» [4, с. 225]. Зміст нормативно-правових актів впливає на свідомість людини, програмує траєкторію її правомірної поведінки, формує певні моральні норми і цінності особистості, що, у свою чергу, є проявом виховної та ідеологічної функцій права. Будь-який нормативно-правовий акт можна розглядати як досить ефективний спосіб пропаганди та спонукання громадян до належної поведінки, додержання високої правової культури. Тому дуже важливо чітко, якісно, швидко та на доступному рівні сприймання довести вимоги та положення нормативно-правового акта до суб'єктів відповідних правовідносин та правозастосовних органів, що надає особливу значущість процедурі офіційного оприлюднення та тлумачення нормативно-правового акта [5, с. 111].

У теорії права визначаються ознаки правових актів, до яких відносять такі: виражає волю уповноваженого суб'єкта, його владні веління; має

офіційний характер, обов'язковий для виконання; спрямований на регулювання суспільних відносин; встановлює правові норми, а також конкретні правовідносини; може бути актом-документом, зміст якого фіксується у встановленій законом документальній формі, і актом – дією, за допомогою якого виникає юридичний результат; становить юридичний факт, що спричиняє певні правові наслідки [6, с. 134].

Аналіз теоретичних напрацювань учених, стан юридичної практики дозволяє виділити основні ознаки нормативно-правового акта:

- письмова форма викладу змісту;
- наявність офіційних вимог до оформлення;
- юридичність – документ, який має юридичну офіційну форму, має державний характер і приймається уповноваженими органами держави; чітко та послідовно формулює основні юридичні права та обов'язки;
- педагогічність – нормативно-правовий акт є одним із факторів соціального розвитку людини, формування правової культури.

На основі виділених основних ознак нормативно-правового акта можна запропонувати таке визначення поняття «нормативно-правовий акт»: це офіційний письмовий документ, який має відповідні офіційні вимоги до оформлення, закріплює основні правила загального характеру, норми, які спрямовані на захист та дотримання інтересів людини і громадянина, забезпечення правомірної поведінки, високої правової культури.

Напрацювання законодавчої бази в галузі освіти в суверенній Україні відбувалося поступово, кожний з етапів характеризується значною кількістю нормативно-правових актів, суть яких зводиться до збереження досягнень минулого й одночасно приведення системи освіти у відповідність до нових соціально-економічних вимог і процесів державотворення, забезпечення умов перспективного розвитку галузі в процесі входження країни до системи міжнародної співпраці [7, с. 123]. У перші роки незалежності освіта в Україні функціонувала згідно з законодавчими актами Української РСР. Так, наприклад, відповідно до Закону УРСР «Про освіту» від 23 травня 1991 року наша держава нараховувала 1242 професійних, 735 середніх спеціальних та 156 вищих навчальних закладів, аспірантуру та докторантуру з 300 наукових спеціальностей, 518 навчальних закладів та підрозділів підвищення кваліфікації й перепідготовки кадрів. За чисельними показниками мережа вищих навчальних закладів України відповідала рівневі більшості розвинених країн світу [8, с. 34]. Починаючи з 1996 року нормативно-правове забезпечення системи освіти законодавчо закріплює правові відносини в галузі освіти та науки. Вони регламентуються Конституцією України, Законами України «Про освіту», «Про вищу освіту», «Про професійно-технічну освіту», «Про загальну середню освіту», «Про позашкільну освіту», «Про дошкільну освіту», «Про наукову і науково-технічну діяльність», «Про наукову і науково-технічну експертизу», «Про науково-технічну інформацію», постановами Верховної Ради України, указами і розпорядженнями Президента України, декретами, постановами і розпорядженнями Кабінету Міністрів України, нормативними актами Міністерства освіти і науки України та іншими нормативно-правовими документами.

Слід зазначити, що закони – це певна основа для всього правового регулювання, однак велику роль у сфері освіти та науки відіграють саме підзаконні нормативно-правові акти. Нормативно-правові акти підзаконного характеру спрямовані на реалізацію приписів законів і є, так би мовити, результатами державно-управлінської діяльності посадових осіб державних органів у межах їх компетенції. Вони є невід’ємними складовими механізму державного управління, який безпосередньо впроваджується у повсякденне життя саме за допомогою видання компетентними органами підзаконних, відомчих та внутрівідомчих нормативно-правових актів [5, с. 112]. Як зазначає В.Н. Хропанюк, «підзаконні акти володіють меншою юридичною силою і не можуть протистояти законам. Ефективне регулювання суспільних відносин має місце тоді, коли загальні інтереси узгоджуються з індивідуальними інтересами. Підзаконні акти як раз і призначені конкретизувати основні, принципові положення законів відповідно до своєрідності різних індивідуальних інтересів» [3, с. 244]. Отже, підзаконні нормативно-правові акти: мають меншу юридичну силу, ніж закони; приймаються різними правотворчими суб’єктами; не мають протиріччя з законодавчими актами. У свою чергу, підзаконні нормативно-правові акти у сфері освіти та науки – це акти, які приймаються з метою удосконалення та уточнення законів у сфері освіти та науки спеціально уповноваженими суб’єктами управління навчальними закладами.

Систему підзаконних нормативно-правових актів у сфері освіти та науки складають: постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження Положення про загальноосвітній навчальний заклад» № 778 від 27.08.2010 р., «Про затвердження типового положення про Головне управління освіти та науки Київської міської державної адміністрації, управління освіти та науки обласної, Севастопольської міської державної адміністрації» № 1326 від 22.08.2000 р., «Про затвердження положення про дослідницький університет» № 163 від 17.02.2010 р., «Про затвердження Положення про державну інспекцію навчальних закладів» № 51614 від 29.11.2001 р., «Про ліцензування освітніх послуг» № 1380 від 29.08.2003 р., «Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики» № 996 від 03.11.2010 р., «Про затвердження Державної цільової програми розвитку позашкільної освіти на період до 2014 року» № 785 від 27.08.2010 р., «Про затвердження національної рамки кваліфікацій» № 1341 від 23.11.2011; накази Міністерства освіти та науки України «Про затвердження Положення про піклувальну раду загальноосвітнього навчального закладу» № 45 від 05.02.2001 р., «Про затвердження Примірного статуту загальноосвітнього навчального закладу» № 284 від 29.04.2002 р., «Про затвердження Умов прийому до вищих навчальних закладів України» № 1179 від 12.10.2011 р. та ін.

Не менш важливу роль у сфері адміністративно-правового забезпечення освіти та науки України відіграють міжнародно-правові акти, а саме: Загальна декларація прав людини, Конвенція про боротьбу з дискримінацією у сфері освіти (Париж, 14 грудня 1960 р.); Рекомендації МОП/ЮНЕСКО щодо становища вчителів (Париж, 5.10.1966 р.); Рекомен-

дація про розвиток освіти дорослих (Париж, 1976 р.); Рекомендації МОП/ЮНЕСКО про статус викладацьких кадрів закладів вищої освіти (Париж, 11.11.1977 р.); Рекомендація № R(83)13 Ради Європи (Комітет Міністрів) «Про роль середньої школи в підготовці молоді до життя» (23.09.1983 р.); Рекомендація № R(88)7 «Про освіту з питань охорони здоров'я в школі та роль і підготовку вчителів» (Комітет Міністрів) (18.04.1988 р.); Конвенція про технічну та професійну освіту (Париж, 10.11.1989 р.); Рекомендація № R(91)8 «Про розвиток освіти з питань довілля в шкільних системах» (Комітет Міністрів (17.06.1991 р.); Рекомендації про визнання навчальних курсів та свідоцтв про вищу освіту (1993 р.); Всесвітня програма дій у сфері освіти з прав людини та демократії (Монреаль, 1993 р.); Рекомендація 1281 (1995) «Про гендерну рівність у галузі освіти» (Парламентська асамблея Ради Європи); Декларація принципів толерантності (Париж, 1995 р.); Міжнародна стандартна класифікація освіти (Париж, ЮНЕСКО, 1997 р.); Декларація про вищу освіту для XXI століття (Париж, 5—9.10.1998 р.); Резолюція 1193 (1999) «Школи, які дають другий шанс, або як подолати безробіття та виключення, надаючи освіту і підготовку» (Парламентська асамблея Ради Європи); Рекомендація 1437 (2000) «Про неформальну освіту» (Парламентська асамблея Ради Європи) тощо.

Не можна цілком впевнено стверджувати, що законодавство України у сфері освіти та науки є цілком удосконаленим і не потребує змін. По-перше, чітко простежується безсистемність, величезна кількість змін та доповнень до актів, прийнятих після проголошення незалежності України. Необхідно окремо підкреслити внутрішню суперечливість законів у сфері освіти та науки. Усе це потребує нагального вирішення та вдосконалення, застосування вже перевірених методів та заходів. Отже, вдосконалення існуючої системи освіти та науки необхідно розпочинати зі систематизації законодавства про освіту та науку в Україні. Систематизовані закони – це основа управління освітою та наукою, а підзаконні нормативно-правові акти повинні узгоджуватися та конкретизувати систематизовані закони. Велика кількість нормативно-правових актів без їх певної систематизації призводить до виникнення хаосу, безсистемності, а це, у свою чергу, – до дублювання певних положень, втрати важливих даних у процесі ознайомлення. Стрімкий розвиток сучасного суспільства зумовлює високу динаміку оновлення нормативно-правових актів, скасування застарілих норм, усунення правових прогалин, внесення змін відповідно до вимог часу. В. Опришко зазначає, що впорядкування повинно сприяти найбільш ефективному застосуванню законодавчих актів, підвищенню рівня правового виховання, юридичної культури населення [9, с. 27]. М.Н. Марченко також підкреслює важливість систематизації, що зумовлено її функціональними характеристиками. Вона, з точки зору дослідника, дозволяє: оглянути весь масив чинного законодавства; виявляти й усувати неузгодженості, протиріччя, прогалини у праві (дефекти законодавства); підвищувати ефективність законодавства; робити законодавство більш доступним інформаційно та інтелектуально; вивчати й досліджувати законодавство [10, с. 354].

Як зазначають В.С. Ковальський та І.П. Козінцев, мета систематизації законодавства полягає в необхідності забезпечення більш ефективної правотворчої діяльності, зокрема, виявленні причин протиріч, прогалин, невідповідностей у нормативному регулюванні та їх усуненні, а також застосуванні й реалізації нормативно-правових актів. Законодавство держави – це жива істота, тобто воно перебуває в постійному розвитку. Деякі нормативні акти змінюються, інші скасовуються та замінюються новими. Ці зміни, які в деяких сферах відбуваються дуже часто, ускладнюють доступ до чинного законодавства [11, с. 163]. Мета систематизації – створення системи законодавства. Системність законодавства закладена в самій природі нормативно-правових актів, джерел права, правових норм [12, с. 664]. Отже, головна мета систематизації законодавства у сфері освіти та науки полягає в:

- усуненні протиріч, неузгодженості, прогалин, невідповідності у нормативному регулюванні освіти та науки;
- усуненні множинності нормативно-правових актів у сфері освіти та науки, приведенні законодавства у сфері освіти та науки до цілісної гармонійної системи;
- підвищенні ефективності законодавства у сфері освіти та науки;
- доступності законодавства як для ознайомлення та аналізу, так і для вивчення;
- спрощенні механізму вдосконалення законодавства у сфері освіти та науки (внесення змін та доповнень).

На думку учених, поняття «систематизація» складається з двох основних самостійних форм правової діяльності: 1) підготовка та видання різного роду зводів та збірників нормативних актів; 2) підготовка та прийняття нових актів (кодексів), в яких розміщуються як норми, що виправдали себе у попередніх актах, так і нові нормативні приписи – кодифікація законодавства [13, с. 18]. Кодифікація – це впорядкування правових норм, яке супроводжується переробкою їх змісту, скасуванням застарілих і прийняттям нових норм права, об'єднанням нормативного матеріалу в єдину, логічно узгоджену, побудовану на надійних принципах систему [14, с. 331]. В.Н. Хропанюк до основних ознак кодифікації відносить те, що: кодифікаційною діяльністю займаються лише компетентні правотворчі органи на підставі належних їм повноважень; у результаті кодифікації створюється новий нормативно-правовий акт, який охоплює норми, що суттєво відрізняються від раніше діючих; кодифікаційний акт є збірним актом, оскільки в ньому зводяться воедино норми, які раніше були в різних актах; кодифікаційний акт є основним серед актів, які діють у певній сфері суспільного життя; нормативно-правові акти, що створюються в результаті кодифікації, розраховані на тривалий період регулювання суспільних відносин [3, с. 247]. Кодифікаційні акти можуть зовнішньо оформлюватися в різних формах, а саме: основ законодавства; кодексів; статутів; положень; правил. Унаслідок кодифікації можна спостерігати видання великого за обсягом документа, який регулює значну частину суспільних відносин у певній сфері. Інкорпорація документів – форма систематизації шляхом об'єднання

нормативного матеріалу в певному порядку без зміни його внутрішнього змісту [15, с. 214]. Результати інкорпорації можуть мати форму збірника законів, інших нормативних актів, збірника законодавства або зводу законів. Питання інкорпорації можуть вирішувати державні органи, громадські організації й окремі громадяни. Звідси й розрізняють офіційну, офіціозну (напівофіційну) та неофіційну інкорпорацію [16, с. 234]. Водночас проблема чисельності нормативних актів може бути вирішена за допомогою ще одного виду систематизації – консолідації, в якому новий акт повністю замінює акти, які до нього увійшли, бо знову приймається компетентним правотворчим органом і має власні офіційні реквізити [2, с. 222].

Аналізуючи різні форми систематизації, ми дійшли висновку, що законодавство України у сфері освіти необхідно кодифікувати з наступним виданням основ законодавства про освіту. Так, у розділі II Закону України «Про освіту» розглядаються загальні положення стосовно системи освіти в Україні. Наприклад, відповідно до ст. 29 структура освіти включає: дошкільну освіту; загальну середню освіту; позашкільну освіту; професійно-технічну освіту; вищу освіту; післядипломну освіту; аспірантуру; докторантуру; самоосвіту. Даний розділ фактично дублює закони України «Про дошкільну освіту», «Про загальну середню освіту», «Про вищу освіту», «Про професійно-технічну освіту», «Про позашкільну освіту». На нашу думку, існування додаткових законів, які були перелічені вище, не є необхідним. Положення цих законів цілком логічно поєднати в одному нормативно-правовому акті, в якому окремими розділами розглянути нормативно-правове регулювання дошкільної, загальної середньої, вищої, професійно-технічної, позашкільної освіти. Це мають бути «Основи законодавства про освіту».

Питання систематизації законодавства виникають також і у сфері науки України. Так, Закони України «Про науково-технічну діяльність», «Про науково-технічну інформацію», «Про науково-технічну експертизу», «Про охорону прав на наукові відкриття» тощо необхідно систематизувати в нормативно-правовий акт «Основи законодавства про наукову та науково-технічну діяльність».

Висновки. Запропоновані підходи систематизації нормативно-правових актів у сфері освіти та науки сприятимуть ефективності діяльності держаних службовців, юристів; дозволять громадянам ознайомитися з комплексним документом про освіту та науку; модернізують механізм внесення змін у статті, так як буде значно легше ознайомлюватися та аналізувати тексти законів; розширять професійну компетентність працівників закладів освіти, оскільки дозволять їм цілісно сприймати законодавство у сфері освіти та науки України.

Бібліографічні посилання

1. Теория государства и права / под ред. В.М. Корельського и В.Д. Первалова. – М., 1998.
2. Теория государства и права : учебник / под ред. В.В. Лазарева. – М., 2001.
3. Хропанюк В.Н. Теория государства и права / В.Н. Хропанюк ; под ред. В.Г. Стрекоза. – М., 2000.

4. Комаров С.А. Общая теория государства и права : учебник / С.А. Комаров. – М., 1998.
5. Іншин М.І. Правове регулювання службово-трудої діяльності державних службовців як особливої категорії зайнятого населення України : навч. посібник / М.І. Іншин. – Х., 2010.
6. Алексеев С.С. Теория права // С.С. Алексеев. – М., 1994.
7. Тамм А.Є. Державна політика і управління в освіті : підручник; термінологічний словник / А.Є. Тамм, О.В. Радченко, О.В. Поступна. – Х., 2011.
8. Аніщенко О.В. Розвиток професійної освіти жінок в Україні (друга половина ХІХ – початок ХХ століття) : дис. канд. пед. наук : 13.00.04 / Аніщенко Олена Валеріївна. – К., 2000.
9. Опришко В. Загальнотеоретичні та практичні проблеми систематизації законодавства України / В. Опришко // Право України. – 1999. – № 12. – С. 25–30.
10. Теория государства и права / под ред. С.С. Алексеева. – М., 1985.
11. Ковальський В.С. Правотворчість теоретичні та логічні засади / В.С. Ковальський, І.П. Козінцева. – К., 2005.
12. Марченко М.М. Джерела права / М.М. Марченко. – М., 2005.
13. Киричук И.Б. Организация и деятельность органов внутренних дел как предмет правового регулирования: (вопросы теории) : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теория и история государства и права» / И.Б. Киричук. – М., 1991.
14. Загальна теорія держави і права / за ред. М.В. Цвіна, В.Д. Ткаченко, О.В. Петришина. – Х., 2002.
15. Комаров С.А. Общая теория государства и права : учебник / С.А. Комаров. – М., 2001.
16. Хропанюк В.Н. Теория государства и права / под ред. В.Г. Стрекоза. – М., 2011.

Савищенко В. Н. Понятие и цель систематизации нормативно-правовых актов в области образования и науки. Стаття посвящена комплексному дослідженню системи нормативно-правових актів в сфері освіти та науки України, а також визначенню поняття та цілі систематизації нормативно-правових актів як пріоритетного напрямку удосконалення нормативно-правової бази в сфері освіти та науки.

Ключевые слова: нормативно-правовой акт, систематизация, образование и наука.

Savishchenko V. M. Concept and purpose of systematization of normative-legal acts in the field of education and science. The article is about complex research of the system of normative-legal acts in the field of education and science of Ukraine, and also to determination of concept and aim of systematization of normatively-legal acts, as priority direction of improvement of normatively-legal base in the field of education and science.

The main objective of systematization of legislation in the field of education and science is to eliminate contradictions, inconsistencies and gaps in the normative regulation of education and science; eliminating the multiplicity of legal acts in the field of education and science, bringing the legislation in education and science to integrated coherent system; improving the effectiveness of the legislation in the field of education and science; accessibility of legislation both for review and analysis, and study; simplification of the mechanism of legislation improvement in education and science (amendments and supplements).

Legislation of Ukraine in the field of education needs the codification with the next edition of the framework law on education, which provide for separate sections of normative-legal regulation of pre-school, secondary, higher, vocational and out-of-school education.

Laws of Ukraine "On scientific and technical activity", "On Scientific and Technical Information", "On scientific and technical expertise", "On scientific discovery protection" and others need to organize a legal act of "Basic Laws of science and scientific technical activities".

Keywords: normative-legal act, systematization, education and science.

Надійшла до редакції 25.10.2013

Саєнко С. І.

кандидат юридичних наук, доцент
(Луганський державний університет
внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка)

УДК 342.92

ПРАВОВИЙ ЗАКОН – ОПТИМАЛЬНЕ ДЖЕРЕЛО НОРМ АДМІНІСТРАТИВНОГО ПРАВА УКРАЇНИ

Звернуто увагу на проблему якісного закріплення норм адміністративного права законами України; проаналізовано наукові підходи до вивчення сутності правового закону; сформульовано авторську точку зору щодо переліку критеріїв, яким повинен відповідати правовий закон як належне джерело закріплення норм адміністративного права.

Ключові слова: закон, правовий закон, ознаки правового закону, норми адміністративного права, джерело норм адміністративного права.

Постановка проблеми. Історія сучасного розвитку правової системи України свідчить про зростання інтересу до проблеми закріплення норм адміністративного права в такому нормативно-правовому акті як закон. І це не випадково, оскільки вказана проблема має важливе теоретичне та практичне значення, бо як практики, так і пересічні громадяни сподіваються на те, що законодавець може якісно впорядкувати адміністративні правовідносини за допомогою побудови оптимальних моделей правових законів. Але чи справджуються зазначені надії в реальному житті? Чи можна закони, які приймаються останнім часом в Україні, вважати правовими по суті й такими, що належним чином закріплюють норми адміністративного права? Питання дискусійні й однозначної відповіді на них поки що не існує.

Однак, принаймні, науковці вже звернули увагу на те, що безперервне зростання кількості законів не призводить до якісного врегулювання суспільних відносин. Тому більшість дослідників такі нормативні акти називають правовими лише за відповідними формальними ознаками. Отже, сьогодні виразно простежується наявність двох протилежних тенденцій – парламентарями будь-який закон громадянам України презентується як правовий, але після того, коли починають реалізовуватися його положення в соціальній практиці, у суб'єктів суспільних відносин часто-густо складається протилежна точка зору. Остання посилюється також відповідними сумнівами, що виникають у суспільній правосвідомості з приводу здатності законів ефективно виконувати роль головних джерел норм адміністративного права й надалі.

Але постійно докоряти законодавцеві в такому підході до законотворчої діяльності – означає випускати з уваги той факт, що сьогодні він не має у своєму арсеналі науково обґрунтованої концепції правового закону, на яку міг би орієнтуватися при формуванні адміністративного законодавства України. За це відповідальність лежить, зокрема, і на вчених-адміністративістах, які сподіваючись на колеґ по науковому цеху – представників загальної теорії права – не змогли ще озброїти парламентарів відповідними розробками. Означену проблему, безперечно, слід вирішувати

ти найближчим часом. Тому перед сучасною адміністративно-правовою наукою України стоїть відповідальне завдання створити цілісну концепцію правової законності, яка б включала понятійний апарат і основні категорії, зокрема й таку, як правовий закон. Ця концепція повинна чітко визначати способи змістовного наповнення нормами адміністративного права певних законів, встановлювати критерії оцінки останніх на предмет їх відповідності соціальним очікуванням, науково-обґрунтованим методикам побудови нормативного матеріалу, іншим необхідним параметрам.

Актуальність зазначеної проблеми змусила також і нас висловити певні міркування з приводу того, якими властивостями мав би володіти закон, прийнятий українським парламентом, щоб вважатися соціально корисним, правовим і якісно відбиваючим у своєму змісті норми адміністративного права. Свою точку зору ми висловлюємо з надією на те, що вона не залишиться поза увагою вчених-адміністративістів України та отримає подальше конструктивне обговорення серед їхнього кола. Сподіваємося, що дана наукова праця може виконати й іншу головну мету, а саме – привернути увагу до проблеми сучасної ролі правових законів у якісному закріпленні норм адміністративного права не лише науковців, але й практиків, парламентарів, можливо, також і пересічних громадян.

Дослідники мають усвідомлювати, що достатньо якісну й таку, яка зорієнтована на очікування практиків і пересічних громадян, теорію правового закону дуже важко побудувати. Еволюція наукової думки вже тривалий час доводить складність вирішення вказаного завдання. Кожен, хто звертався до розробки даної проблеми, лише в тій чи іншій мірі наближався до її вирішення. Можливо, що й надалі прагнення науковців не побачать фінішної прямої, але головне – не втрачати надії та продовжувати розвивати наявні конструктивні погляди, які можуть стати основою для покращення справ у сфері адміністративно-правової нормотворчості.

Достатньо цікавою з цієї точки зору видається позиція В.М. Хропанюка, який в одній зі своїх праць наголосив на тому, що правовий закон повинен: 1) виражати та закріплювати об'єктивовану в праві міру свободи людей; 2) втілювати в собі принцип формальної правової рівності; 3) урахувувати та охороняти інтереси тих, хто знаходиться за межами правової рівності (хворих, безробітних та ін.); 4) бути необхідною складовою частиною права, що об'єктивно складається в суспільстві, а не продуктом волі та суб'єктивного розсуду законодавця; 5) щодо свавілля виступати антиподом, реальне життя якого можливе лише в правовій державі [4, с. 189–190].

Варто зазначити, що на вказаний перелік ознак правового закону й до сьогодення часу орієнтується більшість правників, хоча в окремих наукових працях і спостерігаються його певні модифікації як по кількісному складу, так і по інтерпретації деяких ознак. Перелік ознак правового закону, запропонований В.М. Хропанюком, в інших наукових дослідженнях виступає відправною точкою для побудови власних авторських концепцій з даного питання. Він визнається одним із ключових методологічних орієнтирів для пізнання сутності та змісту правового закону.

Інші правники наголошують на тому, що закон може вважатися пра-

вовим у тих випадках, коли він відповідає таким критеріям:

- формальним (закон приймається парламентом або виступає результатом референдуму, при цьому обов'язково дотримується демократична процедура);

- змістовним (закон має відповідати загальнодемократичним правовим принципам, міжнародним пактам про права людини, у ньому мають бути наявні механізми реалізації) [1, с. 23, 33].

У той же час Р.З. Лівшицом висловлено дещо іншу точку зору, яка постулює неможливість визначення точного переліку критеріїв правового характеру закону через існування великої кількості останніх. На думку вченого, правовий закон може відбивати в собі як інтереси людей, можливості застосування та реалізації, ставлення до нього громадської думки, рівень загальної і правової культури суспільства, так і більшість інших характеристик. Однак навіть й за таких умов у суспільстві з суперечливими інтересами все одно буде неможливою однозначна характеристика закону в якості правового чи неправового. І пов'язано це з тим, що для одних груп людей той або інший закон постійно втілюватиме рівність і справедливість, а для інших – він завжди виступатиме протилежністю вказаним цінностям і ніколи не сприйматиметься як правовий [3, с. 71–72].

Складність у визначенні характерних ознак і поняття правового закону В.М. Кудрявцев вбачає у помилковості розмежування та протиставлення права й закону. Автор обґрунтовано стверджує, що невірно вихолощувати соціальний зміст з поняття закону, перетворюючи його на просту порожню формальність, насичуючи при цьому таким змістом лише поняття права. Але ще більш неправильно представляти цей зміст завжди позитивним, гуманним, справедливим і демократичним. У будь-якому разі потрібно чесно говорити про те, що ніде немає тільки «гарного права» і лише «поганих законів». У кожній правовій системі наявне як одне, так і інше, інакше при протилежних теоретичних фантазіях ми завжди відходитимемо від принципу історизму та констатуватимемо виключно штучні умоглядні еталони, що не відповідають наявним реаліям [2, с. 6].

У кожній з наведених точок зору є своє раціональне зерно і істина, звичайно, десь посередині. Її повинні спробувати знайти вчені-адміністративісти для того, щоб створити повноцінну концепцію правового закону, яка може бути застосована законодавцем в адміністративно-правовій нормотворчості. Якщо такий результат буде досягнуто, то нові закони українського парламенту можуть бути сприйняті суспільством як правові та вважатися належними джерелами закріплення норм адміністративного права. Як наслідок, і система адміністративного законодавства України стане більш структурно узгодженою, позбавиться відповідних прогалин, урешті-решт почне відповідати принципам розвитку правової держави.

Долучитися до вирішення вказаної проблеми спробував також і автор даної статті. Урахувавши наявні конструктивні розробки, ми дійшли висновку, що той або інший закон може бути віднесений до категорії правових і вважатися належним джерелом закріплення норм адміністративного права України, якщо він у системному вигляді спроможний відбивати такі

групи властивостей:

- 1) що характеризують його як явище, тобто проявляють соціально-правову сутність закону;
- 2) які свідчать про досить високий рівень досконалості закону;
- 3) які вказують на результативність стабільної реалізації правового закону.

Спочатку декілька слів про першу групу властивостей правового закону. І тут, як нам здається, важливо було врахувати громадську думку, щоб з більшою достовірністю встановити певні ознаки, які сьогодні характеризують правовий закон як явище, тобто проявляють його соціально-правову сутність. Для реалізації вказаної мети ми провели опитування 238 повнолітніх респондентів. Кожному респонденту було запропоновано зафіксувати власну точку зору в завчасно підготовленому листку опитування. Останній в собі містив перелік із десяти ознак, вибірку з яких і мали здійснити за власним розсудом респонденти, проставивши позначки тільки навпроти тих властивостей (рекомендувалося позначити не більше 5 ознак), які, на їх думку, відповідають сутності правового закону. Результати виявилися такими: 1) 224 респонденти однією з суттєвих ознак правового закону назвали закріплення в його змісті прав, свобод та обов'язків людини на основі оптимального поєднання правових стимулів і обмежень, правових заборон і дозволів, правових заохочень і покарань; 2) 197 опитаних вважають, що правовим має називатися той закон, який у своєму змісті повно відбиває правові гарантії; 3) адекватне віддзеркалення законом правової дійсності віднесли до важливих ознак, що характеризують його правову сутність, 158 респондентів; 4) закріплення принципів права законом, на погляд 102 експертів опитування, також є необхідною рисою прояву його правової сутності; 5) 73 респонденти вказали, що правовий закон має фіксувати волю більшості населення, яке проживає на території держави; 6) 49 опитаних переконані, що правовим закон може називатися так само і в тих випадках, коли він позбавлений декларативних положень; 7) те, що в законі має завжди бути врахована індивідуальна воля депутатів, 33 експерта розцінили як важливу характерну властивість правового закону; 8) у 21 листі опитування в якості однієї із п'яти ознак правового закону було вказано необхідність закріплення останнім чіткого механізму відповідальності суб'єктів, на яких він буде розрахований; 9) 18 респондентів вважають, що правовому закону має бути властиве віддзеркалення його змістом волі панівного класу; 10) правовим закон, на думку 12 експертів опитування, може бути й тоді, коли в ньому знаходить своє закріплення воля голови держави.

Якщо проаналізувати отримані результати, то стає цілком очевидним той факт, що певний закон може бути віднесений до категорії правових і вважатися належним джерелом закріплення норм адміністративного права України, якщо він в інтегративному вигляді містить у собі ознаки, які були в числі перших обрані переважною більшістю респондентів. Шляхом експертного опитування ми встановили, що правовий закон (в інтерпретації його соціально-правової суті) суспільною свідомістю сьогодні сприймається як нормативно-правовий акт вищої юридичної сили, який адекватно відбиває у своєму змісті правову дійсність, принципи права, правові гаран-

тії і закріплює права, свободи, законні інтереси та правові обов'язки на основі оптимального поєднання правових заборон і правових дозволів, правових заохочень і правових покарань, правових стимулів і правових обмежень.

Тепер декілька слів про другу групу властивостей правового закону, які повинні засвідчувати високий рівень його досконалості. Власну точку зору щодо даної групи властивостей правового закону нам вдалося сформулювати на підставі узагальнення інших наукових підходів, в яких, на наш погляд, були висловлені певні конструктивні пропозиції з досліджуваного питання. У підсумку ми дійшли висновку, що дану групу властивостей мають представляти, передусім:

а) соціальні ознаки, серед яких:

- соціальна зумовленість правового закону, тобто відповідність останнього реальним умовам життя. Правовий закон повинен точно відбивати правову дійсність, бути адекватним суспільним відносинам, що регулюються нормами адміністративного права, ураховувати потреби та інтереси українського соціуму, прогресивні тенденції соціально-правового, економічного, політичного, культурного та інших напрямів розвитку України;

- аксіологічна відповідність правового закону соціально-позитивним моральним ідеалам – це означає, що він має узгоджуватися з нормами суспільної моралі, втілювати в собі ідеї справедливості та рівності, свободи та відповідальності, гуманізму, а також інші соціально-ціннісні моральні установки;

- соціальна корисність правового закону, тобто наслідки, які можуть бути отримані від реалізації нормативних положень, закріплених цим законом, мають бути корисні для розвитку як усього українського соціуму, так і окремого індивіда.

б) юридичні ознаки:

- легітимність правового закону, тобто його відповідність (за формою, змістом, процедурою прийняття та введенням в дію) Конституції та іншим нормативно-правовим актам України, міжнародним договорам, які стали складовою частиною українського законодавства (ст.ст. 8–9 Конституції України);

- високий ступінь ієрархічності в системі нормативно-правових актів України – це здатність закону проявляти свою вищу юридичну силу щодо інших нормативно-правових актів, які не повинні суперечити правому закону;

- фундаментальність правового закону – ця ознака вказує на те, що останній регулює найбільш важливі, базові адміністративно-правові відносини;

- загальнообов'язковість правового закону – дана ознака засвідчує, що певний закон діє не лише на всій території держави (а в деяких випадках і за її межами), але й поширюється на всі категорії суб'єктів адміністративного права без будь-якої правової дискримінації;

- системність правового закону виражає його внутрішню (відсутність протиріч між адміністративно-нормативними приписами, що містяться в ньому) і зовнішню (тісна взаємодія закону з іншими нормативно-

правовими актами, що входять до складу адміністративного законодавства України, відсутність протиріч з іншими законами одного рівня, а також законами, які мають вищу юридичну силу) узгодженість;

- техніко-юридична забезпеченість правового закону виступатиме свідченням того, що під час його створення були використані досконалі законодавчі технології (відповідні правила, прийоми, способи тощо);

- високі граматичні, стилістичні, орфографічні та інші мовні якості правового закону;

- доступність правового закону передбачає як чіткість і ясність викладу в ньому нормативно-правової інформації, так і можливість ознайомлення зі змістом закону;

- пряма дія правового закону – ця ознака вказує на те, що суб'єкти адміністративного права наділяються правами та обов'язками у певній сфері публічного адміністрування безпосередньо цим законодавчим актом, а не підзаконними нормативно-правовими актами, що дублюють нормативні положення закону. Конкретизація положень правового закону підзаконними нормативно-правовими актами має бути можлива лише при прямій вказівці про це в самому правовому законі;

- повнота регулювання правового закону означає, що він передбачає механізм дії кожної норми адміністративного права, яка закріплена в цьому законі (визначеність суб'єктів, їх правового статусу, особливостей кореспондування кожному праву обов'язку, усіх питань, що виникатимуть при реалізації адміністративно-правової норми).

в) наукові ознаки:

- наукова обґрунтованість правового закону (врахування в ньому наукових досягнень, його спланованість і спрогнозованість).

г) економічні ознаки:

- ресурсозабезпеченість правового закону означає, що стабільність і дієвість такого закону будуть наявні лише в тому випадку, якщо під час його створення будуть ураховані та закладені в нього реальні можливості забезпечення даного нормативно-правового акта матеріальними, фінансовими, інформаційними, організаційними, ідеологічними, людськими та іншими ресурсами.

Для того щоб кожен із зацікавлених міг скласти повне уявлення про те, який законодавчий акт може називатися правовим законом і вважатися досконалим джерелом закріплення норм адміністративного права, потрібно сказати ще декілька слів також про третю групу властивостей правового закону. Йдеться про ознаки, які повинні дозволяти як експертам, так і пересічним громадянам фіксувати результати стабільної реалізації правового закону. На нашу думку, до таких ознак можна віднести:

- реальність правового закону, тобто фактичне втілення його нормативних положень у соціальній практиці, що, безумовно, буде реєструватися суспільною свідомістю;

- тривалість дії закону – ця ознака також буде без перепон фіксуватися громадськістю України, вона засвідчуватиме, що закон значний проміжок часу регулює адміністративно-правові відносини;

- динамічність правового закону – дана риса простежуватиметься через: 1) відповідні спроби правового закону врахувати динамізм суспільного життя, віддзеркалити не лише реальну дійсність, але й у необхідних випадках виконати прогностичну функцію; 2) можливість сприйняття законом відповідних змін або доповнень, що опосередковані лише усталеними та соціально виправданими змінами у предметі адміністративно-правового регулювання.

Висновки. У підсумку зазначимо, що весь комплекс вищезазначених ознак правового закону є лише певним оптимумом, який за відповідних обставин може бути врахований вітчизняними парламентарями при формуванні адміністративного законодавства. Можливо, він неповний та потребує додаткового наукового обґрунтування, але навіть і в такому вигляді спроможний, на наш погляд, виконати функцію орієнтира під час створення правових законів – головних і оптимальних джерел норм адміністративного права України.

Бібліографічні посилання

1. Законодавство: навч. посіб. / О.Л. Копиленко, О.В. Богачова, С.В. Богачов. – К., 2010.
2. Кудрявцев В.Н. О правопонимании и законности / В.Н. Кудрявцев // Государство и право. – 1994. – № 3. – С. 3–8.
3. Лившиц Р.З. Теория права: учебник / Р.З. Лившиц. – М., 1994.
4. Хропанюк В.Н. Теория государства и права: учеб. пособ. для высш. уч. заведений / В.Н. Хропанюк.; под ред. В.Г. Стрекозова. – М., 1998.

Саенко С. И. Правовой закон – оптимальный источник норм административного права Украины. Обращено внимание на проблему качественного закрепления норм административного права законами Украины; проанализированы научные подходы к изучению сущности правового закона; сформулирована авторская точка зрения относительно перечня критериев, которым должен отвечать правовой закон как надлежащий источник закрепления норм административного права.

Ключевые слова: закон, правовой закон, признаки правового закона, нормы административного права, источник норм административного права.

Sayenko S. I. Legal law – an optimum source of norms of administrative law in Ukraine. Attention to the problem of the high-quality fixing of norms of administrative law the laws of Ukraine has been paid in the article; the scientific approaches are analysed to the study of essence of legal law; the author's point of view is formulated relatively of the list of criteria, to which a legal law as proper source of fixing of norms of administrative law, must correspond.

The author has stated that the legal act is a normative-legal act of higher legal force, which adequately reflects the content of its legal validity, principles of law, legal guarantees and secures the rights, freedoms and legitimate interests and legal obligations based on the optimal combination of legal prohibitions and legal permits, legal incentives and legal penalties, and legal constraints.

Signs of legal law in author's opinion are: 1) social (social conditioning, axiological relevance, social utility); 2) legal (legitimate, high degree of hierarchy in the system of normative-legal acts of Ukraine, solidity, general obligation, system, technical and legal security, high grammatical, stylistic, spelling and other language qualities, availability, live performance, completeness of regulation 3) scientific and 4) economic characteristics.

Keywords: law, legal law, signs of legal law, norms of administrative law, source of norms of administrative law.

Надійшла до редакції 04.06.2013

Соболь Є. Ю.

кандидат юридичних наук, доцент
(Класичний приватний університет)

УДК 342.5 : 351.9

СУТНІСТЬ ТА ЗНАЧЕННЯ ПРОЗОРОСТІ СУДОВОГО ОСКАРЖЕННЯ РІШЕНЬ ОРГАНІВ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ В УКРАЇНІ

Проаналізовано сутність та значення прозорості судового оскарження рішень органів соціального захисту в Україні; розмежовано правові категорії «гласність», «відкритість», «прозорість» діяльності органів державної влади, а також визначено їх основні ознаки.

Ключові слова: адміністративне судочинство, органи державної влади, органи соціального захисту, судові оскарження.

Постановка проблеми. Після проголошення в Україні державної незалежності поступові демократичні перетворення зумовили необхідність перебудови всієї системи публічного управління відповідно до міжнародних стандартів. У зв'язку з цим набуло актуальності створення дієвого правозахисного механізму, який повинен забезпечувати захист особи від неправомірної діяльності органів державної влади, їх посадових і службових осіб. Саме тому потреба дієвого контролю за діями суб'єктів владних повноважень цілком логічно переросла в ідею створення системи незалежних адміністративних судів, які є невід'ємним атрибутом сучасної демократичної правової держави та однією з гарантій дотримання законності у сфері публічного управління. Водночас сьогодні забезпечення прозорості судового оскарження рішень органів соціального захисту створить належні умови для суспільного контролю за поновленням порушених прав і свобод малозахисених верств населення у публічно-правовій сфері.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Питання адміністративного судочинства детально висвітлювалися у працях В.Б. Авер'янова, Д.М. Бахраха, Ю.П. Битяка, Ю.В. Георгієвського, І.П. Голосніченка, Є.В. Додіна, Ю.В. Іщенко, В.М. Кампо, В.К. Колпакова, Р.А. Калюжного, А.Т. Комзюка, О.В. Кузьменко, Р.О. Куйбиди, В.І. Олефіра, В.К. Шкарупи та ін.

Метою статті є з'ясування сутності та значення прозорості судового оскарження рішень органів соціального захисту в Україні.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до ст. 55 Конституції України [1] та ст. 7 Закону України «Про судоустрій та статус суддів» [2], права і свободи людини та громадянина захищаються судом, а тому кожному гарантується право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб. Адміністративне судочинство є способом реалізації цього конституційного права громадян на оскарження неправомірних дій та рішень органів державної влади.

Серед вітчизняних науковців існує велика кількість поглядів на поняття адміністративного судочинства, переважна більшість з яких визначають останнє як порядок застосування норм матеріального публічного права адміністративними судами під час розгляду й ухвалення рішень у публічно-правових спорах. Найлаконічніше висловив свою позицію Д.М. Бахрах, що правосуддям в адміністративних справах є розгляд судами скарг громадян на акти посадових осіб та органів публічної виконавчої влади [3, с. 81–82].

У свою чергу, ширше трактування запропонував В.Б. Авер'янов, що в цілому під адміністративним судочинством слід розуміти діяльність адміністративних судів щодо розгляду та вирішення публічно-правових спорів, які виникають з приводу визнання правомірності рішень, дій або бездіяльності органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, інших суб'єктів владних повноважень та їхніх посадових осіб, згідно з правилами адміністративного судочинства [4, с. 21–23].

На нашу думку, не доцільно заглиблюватися в наукову полеміку щодо вказаного питання, обмежившись лише законодавчою дефініцією, що завданням адміністративного судочинства є вирішення справ адміністративної юрисдикції, під якими розуміють переданий на вирішення адміністративного суду публічно-правовий спір, у якому хоча б однією із сторін є орган виконавчої влади, орган місцевого самоврядування, їхня посадова чи службова особа або інший суб'єкт, який здійснює владні управлінські функції на основі законодавства, у тому числі на виконання делегованих повноважень [5].

Наразі зауважимо, що у вітчизняній науці та юридичній літературі використовуються суміжні споріднені поняття: гласність, відкритість та прозорість. Без теоретико-правового роз'яснення така ситуація не дозволяє у повній мірі зрозуміти зміст зазначених категорій, що спричиняє ускладнення у правозастосовній діяльності, зокрема щодо судового оскарження рішень органів соціального захисту.

У першу чергу звернемося до поняття «гласність», яке характеризується як доступний для широкої громадськості; відкритий, публічний, привселюдний [6, с. 184].

Гласність, як одна із основних засад судочинства, набуває особливого значення в діяльності органів судової влади та закріплена в ст. 129 Конституції України. В.В. Король, О.О. Овсяннікова та інші визначають, що гласність судочинства полягає у відкритості судочинства, наданні всім громадянам права безпосередньо знайомитися з його ходом, тобто отримувати інформацію, що пов'язана з реалізацією правових норм у цій сфері [7; 8]. Отже, це поняття розкривається через посилання на відкритість діяльності суду та пов'язується з тим, що вона відбувається у присутності інших осіб, які не є учасниками судового розгляду і не втручаються в його здійснення.

Подібне розуміння гласності наведено в наукових працях, присвячених аналізу особливостей діяльності також інших органів державної влади. Наприклад, В.І. Малюга зауважує, що органи прокуратури мають діяти відкрито, а основною формою реалізації цього принципу є висвітлення через засо-

би масової інформації найбільш актуальних проблем прокурорської діяльності [9, с. 16]. У свою чергу, І.М. Жаровська підкреслює, що практична реалізація гласності у діяльності органів державної влади передбачає активну участь громадськості в управлінні державними справами [10, с. 10].

Аналізуючи питання фінансового контролю в Україні, Л.А. Савченко зауважує, що у чинному законодавстві та юридичній літературі ототожуються два різні поняття «гласність» і «публічність», які слід розмежувати, де під «гласністю» пропонується розуміти обов'язковість проходження фінансових документів, висновків про діяльність відповідних контрольних органів через представницькі органи, а «публічність» – це доведення результатів діяльності органів фінансового контролю до відома громадськості [11, с. 9].

Маємо підтримати думку В.О. Серьогіна, який зазначає, що з точки зору конституційного права гласність одночасно виступає як принцип у трьох аспектах: організація та діяльність органів публічної влади, взаємовідносин між державою і громадянським суспільством. За своїм змістом вона, на його думку, полягає у визнанні необхідності й вимозі обов'язкового дотримання безперешкодного руху інформаційних потоків про явища і процеси політико-правової сфери [12, с. 10] в напрямку, наприклад, від місцевої державної адміністрації до особи.

З вищевикладеного можна зробити висновок, що гласність є умовою залучення представників суспільства до здійснення публічно-правових функцій держави, а реалізація цього принципу передбачає можливість сторонніх осіб бути присутніми й ознайомлюватися із діяльністю органів державної влади та її результатами. Окрім того, гласність має такі ознаки:

- відображає демократичний характер діяльності органів державної влади;
- вказує на ступінь відкритості та доступності органів державної влади для суспільства.

Наступним поняттям є «відкритість», яке розтлумачується як доступний для всіх бажаючих; неприхований, нетаємний, явний [6, с. 131]. На нашу думку, відкритість, на відміну від гласності, в більшому ступені зумовлює необхідність вчинення дій для того, щоб всі зацікавлені особи отримали належну інформацію про діяльність органів публічної влади.

З цього приводу погодимося із С.Я. Вавженчуком, який вказує, що принцип відкритості означає як відкритість доступу на службу в органах виконавчої влади, так і можливість громадян отримувати інформацію про інститути виконавчої влади [13, с. 15]. Водночас, на думку Т.І. Пахомова, посилення відкритості системи державної служби пов'язується із вирішенням завдання щодо впровадження комплексу внутрішніх та зовнішніх комунікацій [14, с. 18]. О.В. Поляк у своєму дослідженні механізму надання управлінських послуг органами влади зазначає, що задоволення потреб користувачів цих послуг оцінюється, зокрема, за критерієм відкритості, під яким вона розуміє обґрунтованість інформації про плату за послуги, інформативність про вироблення послуг [15, с. 12].

Таким чином, органи державної влади повинні вчиняти активні дії

щодо надання відкритої публічної інформації, а також не обмежувати громадянам доступ до результатів своєї управлінської діяльності. З цього приводу слушно зауважує Б.В. Мелех, що захисту прав людини сприяє створення відкритої та підзвітної суспільству системи влади, дотримання засад верховенства права [16, с. 6]. У свою чергу, Н.В. Гудима доповнює, що принцип відкритості – це правила діяльності органів публічної влади, що полягають в обов'язку цих органів забезпечити можливість вільного доступу громадян до здійснення управління державними справами як шляхом безпосереднього волевиявлення, роботи на посадах державних службовців, так і опосередковано – шляхом вибору конкретних кандидатур, які будуть представляти інтереси громадян у парламенті та в органах місцевого самоврядування [17, с. 6].

Принцип прозорості характеризується як доступний для сприймання, зрозумілий, ясний, явний, неприхований [6, с. 970]. Тобто це створення для особи можливості належним чином усвідомити, як щось відбувається, доступно сприйняти певну діяльність, яка в результаті стане їй зрозумілою. Отже, прозорість як властивість повинна забезпечувати ясність, зрозумілість якого-небудь явища, процесу тощо.

Подібні висновки знаходять своє підтвердження в юридичній літературі. Наприклад, І.М. Жаровська звертає увагу, що прозорість парламентських процедур – це система засадничих положень, які забезпечують публічність роботи парламенту, його інституцій, прийнятих ними рішень з точки зору їх доступності для суспільства [10, с. 9]. О.О. Овсяннікова поняття «прозорість» судової влади пов'язує із прозорою процедурою відбору кандидатів на посаду судді, прозорістю й відкритістю в діяльності кваліфікаційних комісій суддів, спрощенням механізму доступу громадськості до інформації про діяльність судової влади [7, с. 11].

Висновки. Проведений аналіз законодавчих положень та наукових досліджень щодо досліджуваного питання дозволив зробити висновок, що прозорість судового оскарження рішень органів соціального захисту в Україні можна охарактеризувати як легітимну можливість ознайомлення у доступний спосіб із механізмом захисту засобами адміністративного судочинства прав, свобод і законних інтересів малозабезпечених прошарків населення (інваліди, багатодітні сім'ї, сироти й т.п.).

Водночас значення прозорості судового оскарження рішень органів соціального захисту в Україні полягає в такому:

- реалізація конституційних положень щодо народу як єдиного джерела влади;
- створення належних умов для функціонування адміністративних судів у межах міжнародних демократичних стандартів;
- громадський контроль за процедурою судового оскарження рішень органів соціального захисту в Україні;
- сприяння поновленню порушених прав і свобод малозабезпечених прошарків населення;
- задоволення потреб членів соціуму в отриманні відкритої інформації про здійснення адміністративного судочинства.

Бібліографічні посилання

1. Конституції України // ВВР України. — 1996. — № 30. — Ст. 141.
2. Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 07.07.2010 № 2453-VI : станом на 09.06.2013 // ВВР України. — 2010. — № 41-42, № 43, № 44-45. — Ст. 529.
3. Бахрах Д.Н. Административное право России / Д.Н. Бахрах. — М., 2002.
4. Адміністративне право України / Авер'янов В.Б., Андрійко О.Ф., Битяк Ю.П. та ін. — К., 2007.
5. Кодекс адміністративного судочинства України : станом на 09.06.2013 // ВВР України. — 1996. — № 35-36, № 37. — Ст. 446.
6. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. — К. ; Ірпінь, 2002.
7. Овсяннікова О.О. Транспарентність судової влади : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.10 / О.О. Овсяннікова. — Х., 2009.
8. Король В.В. Засада гласності та її обмеження в кримінальному судочинстві України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / В.В. Король. — К., 2002.
9. Малюга В.І. Принципи організації та діяльності прокуратури України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.10 / В.І. Малюга. — К., 2002.
10. Жаровська І.М. Доступність права: теоретико-правові проблеми : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / І.М. Жаровська. — Х., 2006.
11. Савченко Л.А. Правові проблеми фінансового контролю в Україні : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.07 / Л.А. Савченко. — Х., 2002.
12. Серьогін В.О. Конституційний принцип гласності у діяльності органів державної влади України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / В.О. Серьогін. — Х., 1999.
13. Вавженчук С.Я. Конституційні основи розвитку виконавчої влади в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / С.Я. Вавженчук. — Х., 2008.
14. Пахомова Т.І. Механізми функціонування системи державної служби в період суспільних реформ : автореф. дис. ... д-ра наук з держ. упр. : 25.00.03 / Т.І. Пахомова. — К., 2007.
15. Поляк О.В. Механізми надання управлінських послуг органами влади : автореф. дис. ... канд. наук з держ. упр. : 25.00.02 / О.В. Поляк. — Л., 2006.
16. Мелех Б.В. Державна політика співробітництва України з Радою Європи в галузі захисту прав людини (2000–2005 рр.) : автореф. дис. ... канд. наук з держ. упр. : 25.00.01 / Б.В. Мелех. — Л., 2009.
17. Гудима Н.В. Принципи відкритості та прозорості в діяльності органів державного управління України : автореф. дис. ... канд. наук з держ. упр. : 25.00.01 / Н.В. Гудима. — К., 2008.

Соболь Е. Ю. Сущность и значение прозрачности судебного обжалования решений органов социальной защиты в Украине. Проанализирована сущность и значение прозрачности судебного обжалования решений органов социальной защиты в Украине; размежованы правовые категории «гласность», «открытость», «прозрачность» деятельности органов государственной власти, а также определены их основные признаки.

Ключевые слова: административное судопроизводство, органы государственной власти, органы социальной защиты, судебное обжалование.

Sobol Ye. Yu. Essence and meaning of transparency of judicial appeal of decisions of social security agencies in Ukraine. In the article essence and value of transparency of judicial appeal of decisions of organs of social security are analyzed in Ukraine; legal categories are delimited «publicity», «openness», «transparency» of activity of public authorities, and also certainly them basic signs.

The transparency of judicial appeal of decisions of social security agencies in Ukraine is defined as a legitimate opportunity to review in an affordable way with the defense mechanism of administrative justice rights, freedoms and legitimate interests of disadvantaged population groups (disabled, large families, orphans etc.).

The meaning of judicial appeal of decisions of social security agencies in Ukraine is as

follows: implementation of the constitutional provisions on the people as the sole source of power; creation of appropriate conditions for the functioning of administrative courts within the international democratic standards; public control over the procedure of judicial appeals of decisions of social security agencies in Ukraine; facilitate the restoration of violated rights and freedoms of the poor segments of the population; meet the needs of members of society to obtain public information on the implementation of administrative proceedings.

Keywords: *administrative proceeding, public authorities, social security agencies, judicial appeal.*

Надійшла до редакції 18.06.2013

Чистяков П. М.

кандидат юридичних наук
(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

УДК 342.95 : 351.7

ВІД МІЛІЦІЇ ДО ПОЛІЦІЇ: ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ПІДХІД УПРАВЛІННЯ ВНУТРІШНІМИ СПРАВАМИ

Запропоновано авторський погляд на проблему реформування органів внутрішніх справ в аспекті сучасного розуміння концептуальних перетворень органів державної влади.

Ключові слова: *органи внутрішніх справ, державне управління, права людини, міліція, поліція.*

Постановка проблеми. Шлях України на побудову нової держави європейського зразку повинен розпочатись з комплексного реформування системи органів державної влади.

Стартові демократичні перетворення, що відбуваються в Україні останнім часом, а також її прагнення приєднатися до європейської спільноти та досягти відповідних стандартів зумовлюють необхідність перегляду підходів до організації і діяльності органів внутрішніх справ в аспекті побудови громадянського суспільства та з урахуванням нових завдань, що постають перед органами державного управління на сучасному етапі державотворення.

Головну оцінку змінам, добру чи навпаки, поставлять громадяни та громадянське суспільство в цілому. Слід пам'ятати, що найголовніший чинник визначення ефективності нових перетворень – це довіра та повага населення. Так, за даними інституту соціології НАН України в рамках участі у міжнародному порівняльному проекті "Європейське соціальне дослідження", довіра українців до міліції склала 2,5 бала з 10 можливих (даний показник є найгіршим серед країн Європи) [1].

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Загальні проблеми реформування та діяльності системи органів внутрішніх справ України тісно пов'язані з проблемами становлення наукового напрямку адміністративно-правового реформування, дослідниками

якого, зокрема, є В.Б. Авер'янов, О.М. Бандурка, О.О. Бандурка, Д.М. Бахрах, Ю.П. Битяк, І.П. Голосніченко, Є.В. Додін, І.В. Зозуля, Р.А. Калюжний, С.В. Ківалов, Л.В. Коваль, Т.О. Коломоєць, В.К. Колпаков, А.Т. Комзюк, О.В. Кузьменко, Є.В. Курінний, Р.С. Мельник, В.Ф. Опришко, О.І. Остапенко, І.М. Пахомов, В.П. Петков, Д.В. Приймаченко, О.П. Рябченко, В.К. Шкарупа, М.М. Тищенко, Х.П. Ярмачі та ін.

Окремі питання розвитку проблеми реформування системи органів МВС України та поліцейських зарубіжних структур у тих чи інших ракурсах досліджували М.І. Ануфрієв, В.С. Венедіктов, С.М. Гусаров, В.С. Гуславський, В.О. Заросило, Д.П. Калаянов, О.М. Ключев, В.В. Ковальська, В.В. Конопльов, О.П. Коренєв, М.В. Корнієнко, С.О. Кузніченко, А.М. Куліш, М.Н. Курко, К.Б. Левченко, О. А. Мартиненко, Н.П. Матюхіна, О.М. Музичук, О.В. Негодченко, С.В. Петков, Г.О. Пономаренко, О.Ю. Синявська, Ю.Ф. Кравченко, В.І. Фелик, М.Ю. Фролов. Вказані та інші вчені зробили вагомий внесок у розвиток адміністративного права взагалі та в удосконалення адміністративно-правового регулювання діяльності органів внутрішніх справ зокрема.

Метою даного дослідження є науковий аналіз та авторський погляд на проблему реформування органів внутрішніх справ в аспекті сучасного розуміння концептуальних перетворень органів державної влади.

Виклад основного матеріалу. Протягом останніх років у нашій державі відбулися суттєві трансформації в усіх сферах життя, змінилися соціально-економічні відносини. Закон України "Про міліцію" у редакції 1991 року не відповідає сучасним реаліям і не в змозі ефективно регулювати правовідносини у сфері протидії правопорушенням та злочинності. За таких умов вкрай необхідним вбачається реформування Міністерства внутрішніх справ України, структура якого сформувалася ще за радянських часів. Також потребують нових підходів надмірна централізація, мілітаризація, бюрократизм, авторитарно-дисциплінарна модель управління, що превалювали в управлінському механізмі української міліції.

Кардинальні зміни суспільних відносин у нашій державі, обраний нею курс євроінтеграції потребують удосконалення існуючих правових інституцій у правоохоронній сфері. Оновлення підходів до розуміння ролі ОВС у сучасному суспільстві вважається складовою частиною нинішньої правової політики держави, реформування правоохоронних органів.

Ще у 1979 році при розробці міжнародних стандартів поліцейської діяльності Генеральна Асамблея ООН прийняла Кодекс поведінки посадовців по підтримці правопорядку [2]. Відповідно до його положень посадовці по підтримці правопорядку поважають і захищають людську гідність і підтримують і захищають права людини стосовно всіх без винятку осіб.

Радою Європи в 2001 р. прийнято Європейський кодекс поліцейської етики. Згідно з цим Кодексом головними цілями поліції в демократичному суспільстві, регульованому принципом верховенства права, є захист і дотримання основних прав і свобод людини в тому вигляді, в якому вони закріплені, зокрема, у практиці Європейського суду з прав людини [3].

ОБСЄ розглядає демократичний контроль над поліцією як незамінний елемент стабільності і безпеки. У ході підтримки процесів демократизації у постконфліктних і перехідних суспільствах все більша увага приділяється верховенству закону. Це привело до формування низки базових підходів до реалізації програм реформування поліції.

Так чим же відрізняється міліція від поліції та чи потрібна нам зміна назви? Пропонуємо спробувати знайти відповідь на поставлене запитання.

По-перше, аналізуючи етимологію двох слів, поміж іншим слід зазначити, що слово міліція (від лат. *militia* – "народне ополчення") означає нерегулярні збройні формування, які використовуються в тому числі і для підтримки громадського порядку, що формуються з добровольців і не входять до складу офіційної системи державних правоохоронних органів під час революційних перетворень в державі. У цьому значенні воно використовується в більшості країн світу. Міліцію саме й було утворено як виконавчий орган з охорони революційного суспільного порядку в 1917 році після відомих революційних подій, що відбулися в колишній Російській імперії. Надалі термін "міліція" був сприйнятий радянським урядом Росії та поширювався на території і країни, що потрапили в сферу впливу СРСР.

Натомість слово "поліція" (фр. *police*, от др.-греч. *ἡ πολιτεία* – держава, місто) за загальним підходом означає систему державних служб і органів, що виконують на професійній основі функції з охорони громадського порядку, боротьби зі злочинністю.

Зважаючи на актуальність цього питання, формування системи органів поліції має відбуватись із урахуванням європейського досвіду та стандартів. Основна мета запропонованої зміни назви "міліції" на "поліцію" полягає у відмежуванні від усього негативу міліції і прагненні України утверджувати стандарти європейських поліцейських структур. Головним у цьому процесі є переорієнтація з карально-репресивної стратегії на партнерство і соціальне обслуговування, наслідком чого слід очікувати зниження рівня суперечностей між населенням та нинішньою міліцією, підвищення рівня довіри до неї.

Тому слово "поліція" найбільш відповідає статусу та завданням того органу, який на сьогоднішній день в Україні називається міліцією; така зміна назви відповідає і європейським стандартам.

Питання про зміну назви постало на порядок денний ще у 2011 р. Можливо, зважаючи на нашого північного сусіда або прислухавшись до порад Ради Європи, серед керівництва МВС все частіше почали лунати пропозиції почати реформування з перейменування. Тому 5 жовтня 2011 р. у Верховній Раді України були проведені парламентські слухання на тему: "Про реформування системи органів Міністерства внутрішніх справ України і впровадження європейських стандартів".

Як наслідок, у 2012 р. у Верховній Раді було зареєстровано законопроект № 10688 "Про поліцію", підготовлений народними депутатами В.М. Грицак та В.І. Коновалюк. Слід зауважити, що даний законопроект відкликано з розгляду, але сподіваємось, що це не останній законотворчий крок у напрямку реформування ОВС на європейській зразок.

Переконані, що закон про поліцію, який широко застосовується у світовій практиці західних країн, встановлює чіткі правові рамки для здійснення поліцейськими своєї діяльності. Постійна турбота про забезпечення прав і основних свобод людини визначає мету й завдання діяльності поліції, а також її компетенцію, надаючи у її розпорядження низку інструментів забезпечення належної безпеки і порядку.

У цьому аспекті поліцейський закон визначає межі поліцейської відповідальності, а також чітко встановлює співвідношення між різними органами й найбільш суттєвими складовими частинами комплексу забезпечення виконання поліцейських завдань: керівними особами і службовцями поліції, а також громадянами та їх об'єднаннями. Крім того, у цьому законі передбачено владні повноваження, цілі, обов'язки та відповідальність служб і службовців поліції, що забезпечують не лише правову безпеку громадян, а й самих службовців поліції.

Законом передбачено обов'язок координації співпраці між підрозділами і службами поліції. Нарешті, закон передбачає певні аспекти правової процедури у разі порушення службовцями поліції своїх повноважень, правову допомогу, що пов'язана з такими випадками, а також негативні наслідки, що можуть виникати для поліцейських у результаті такої діяльності поліції.

Приписи щодо поліції мають розглядатись у світлі принципу поділу влади. Хоча такий закон і містить конкретні повноваження поліції, проте вони не мають права порушувати згаданий принцип і втручатись у діяльність судової гілки влади на різних рівнях реалізації права, тобто при розгляді, ухваленні рішення про правовий спір, а також його виконання.

Поліцейський закон базується на національних і міжнародних базових принципах конституційної держави, що захищають права і свободи громадян країни. Він уточнює і деталізує своїми нормами ці загальні принципи, встановлюючи справедливе і раціональне співвідношення між ними. З метою забезпечення ясності норм поліцейського закону їх необхідно інтегрувати в одному тексті.

Поліцейський закон базується на розрізненні між поліцейськими органами і поліцейськими службами, більше уваги приділяючи юридичній природі заходів, що їх вживають органи, компетенції, яку вони отримують для того, щоб скеровувати поліцейські служби на виконання цих заходів, стаючи при цьому запорукою закону.

Визначаючи роль органів у здійсненні поліцейських повноважень, закон підкреслює пов'язану з цим відповідальність. Така сама увага приділяється ролі службовців поліції при здійсненні ними діяльності з виконання своїх завдань чи ролі службовців поліції взагалі. Для того щоб забезпечити реалізацію своїх функцій належним чином, органи поліції, відповідальні за діяльність тих чи інших служб, мають заздалегідь отримати відомості про наступну діяльність у певних ситуаціях. Це дозволить їм розробляти вказівки до діяльності відповідним службам.

Закон має на меті забезпечити найповнішу правову безпеку громадян. Це забезпечується, з одного боку, через наголос на нормах, що передбача-

ють застосування щодо громадян заходів примусу, і з іншого – підкреслюючи, що застосування примусу поліцією допускається лише за передбачених законом умов у межах її завдань.

Тому готуючи новий законопроект "Про поліцію" (або інша узгоджена назва, з аналогічним змістом по суті), український законотворець повинен вимагати, щоб діяльність поліції базувалась на об'єктивних підставах, і наголошувати, що їх застосування має бути викликано абсолютною необхідністю. Відтак законодавець має належною мірою роз'яснити конкретні дії службовців поліції, що обмежують права і свободи громадян, і обмежити такі дії у часі. Цей закон має якомога гармонійніше регулювати співвідношення між компетенцією та повноваженнями поліції і, до певної міри, з огляду на здійснення керівних повноважень у межах поліції. Однак така гармонізація не нівелює специфічні риси кожного з видів поліцейської діяльності. Вона є лише важливим і ефективним інструментом оптимізації співпраці і координації зусиль між різними підрозділами системи поліції.

Взаємовідносини між поліцією і правами людини базуються на поняттях "захист" та "дотримання". Як би це банально не звучало для сучасних працівників міліції, захист прав людини – це одна з основних функцій поліції. Вона робить це у найбільш загальному вигляді через підтримання суспільного порядку таким чином, щоб населення могло користуватись усіма категоріями прав людини. Порушення суспільного порядку зменшує або взагалі унеможливорює здатність держави забезпечувати права людини.

Окрім того, частково через функціонування поліцейських структур держава здійснює своє правове зобов'язання щодо захисту конкретних прав людини, наприклад, права на життя. Що стосується "дотримання", то поліцейські повинні дотримуватись прав людини під час виконання своїх службових обов'язків. Іншими словами, оскільки захист прав людини є функцією поліції (а не міліції, оскільки міліцію було створено виключно для захисту інтересів держави), вимога дотримуватись прав людини визначає способи, за допомогою яких поліція має виконувати свої функції. Усім діючим та майбутнім правоохоронцям необхідно запам'ятати головне золоте правило реформи: "Не громадяни існують для держави, а держава існує для громадян". Разом з державою існують її державні владні інституції: суди, поліція, прокуратура, парламент тощо. Сенс їхнього існування – задоволення потреб суспільства в цілому та окремого громадянина. Громадянин повинен розглядатись насамперед як споживач (замовник) послуг управління, поліція, у свою чергу, як надавач даних послуг (виконавець), і саме тут повинно діяти перше правило сфери послуг – "клієнт завжди правий".

Але яку користь отримає міліція від зміни назви? Справді, мета реформи не лише обмін таблички на фасаді райвідділу, нова форма чи гарна "корочка", видана поліцейському. Ні, сенс запроваджених реформ набагато глибший. Одним із факторів, які негативно впливають на діяльність міліції у сучасних умовах, є надмірна її воєнізація, точніше, мілітаризація. Це є спадщиною тоталітарної правоохоронної системи. Структурно-управлінська будова міліції за системою, наближеною до армійської, суперечить призначенню та характеру діяльності цього державного інституту,

який має задовольнити соціальні потреби щодо забезпечення та захисту прав людини і правопорядку. Слід зазначити, що, на відміну від армійських підрозділів, загальна ефективність діяльності міліції (поліції) залежить від сукупних, але самостійних зусиль окремих працівників. Інакше кажучи, принципова різниця між ними полягає в тому, що акцент в управлінні діяльністю армійського підрозділу міститься у сфері організації колективних зусиль даного цілісного суб'єкта з виконання певного завдання, а в управлінні міліцейським підрозділом – у забезпеченні ефективності кожного працівника, який виконує свої функції відносно самостійно від інших.

Так що ж сьогодні відбувається в цьому напрямку? Не так давно на засіданні комітету Верховної Ради з питань законодавчого забезпечення правоохоронної діяльності заступник міністру внутрішніх справ С. Черних заявив, що МВС України розраховує на реорганізацію міліції у поліцію до 2015 року. Практичний етап реформування ОВС планується реалізувати у період 2013–2015 рр.

На думку керівництва МВС України, реформування органів внутрішніх справ на першому етапі доцільно почати зі створення національної поліції України як центрального органу виконавчої влади, діяльність якого буде направлятися і координуватися Кабінетом Міністрів через міністра внутрішніх справ. Національна поліція повинна забезпечити виконання основних правоохоронних функцій, які зараз виконують структурні підрозділи МВС: забезпечення громадської безпеки, боротьба зі злочинністю, захист прав і свобод громадян, розслідування злочинів, дотримання безпеки дорожнього руху. При цьому поліція повинна складатися з кримінальної поліції, поліції цивільної безпеки, фінансової поліції, транспортної поліції і спеціальної поліції.

На думку МВС, створення такого органу дозволить змінити систему оцінки діяльності міністерства, забезпечити ефективний механізм контролю за діяльністю поліції, звільнить поліцію від виконання невластивих їй функцій, скоротить кількість керівного складу, забезпечить повну переатестацію особового складу. На другому етапі реформування планується створити Державне бюро розслідувань і реформувати Внутрішні війська [4].

Висновки. Підбиваючи підсумки проведеного аналізу, слід визначити, що протягом багатьох десятиліть, що передували отриманню незалежності Україною, система МВС не піддавалась суттєвим змінам та реформуванню. Проводилися лише деякі структурні зміни, виникали нові функції, у ряді випадків – нові напрямки діяльності. Структура міністерства та його органів поповнювалася новими ланками. Відбувалося роздроблення вже існуючих ланок, щоб визначити їх призначення до виконання нових функцій [5].

Основною причиною реформування органів внутрішніх справ України є невідповідність існуючої системи потребам суспільства та сучасності. Жити "по-старому" втомилась як самі міліціанти, так і суспільство. Дієвість нових перетворень покаже час, головне, щоб зміна назви головного правоохоронного органу країни відбулась не лише зовні, а й внутрішньо.

Ми переконані, що потрібно позбавитись старого баласту та дати системі "нову кров". Але існує загроза, що просте звільнення старих кадрів не

вирішить проблеми, оскільки нові кадри, приймаючи та засвоюючи старі правила й форми діяльності, не можуть вийти за межі такої ж старої матриці – моделі поведінки працівника ОВС.

Тому реформування органів внутрішніх справ – це кропітка, системна робота на багатьох рівнях. У ній не буде та не може бути дрібниць, кожний напрямок перетворень, кожен працівник міліції мають розглядатись як важливий елемент реформування. Переломлення сталої десятиліттями радянської ментальності в системі, зміна уявлення міліціантів про служіння народові повинні стати ключовими напрямками майбутніх реформ.

Бібліографічні посилання

1. Україна за рівнем довіри до влади посідає останні місця в Європі [Електронний ресурс]. – Режим доступу: // <http://www.unian.ua/news/552776-ukrajina-za-rivnem-doviri-do-vladi-posidae-ostanni-mistsya-v-evropi.html>.
2. Резолюція 34/169 Генеральної Асамблеї ООН "Кодекс поведінки посадових осіб з підтримання правопорядку" [Електронний ресурс]. – Режим доступу: // http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_282/print1367170577908864.
3. Європейський кодекс поліцейської етики [Електронний ресурс]. – Режим доступу: // http://www.prof-police.ru/attachments/998_Европейский%20кодекс%20полицейской%20этики.pdf.
4. Украинскую милицию переименуют в полицию [Электронный ресурс]. – Режим доступу: // <http://www.segodnya.ua/ukraine/Ukrainskuuyu-miliciyu-pereimenuyut-v-policiyu.html>.
5. Безсмертний О.К. Реформування органів внутрішніх справ України: шляхи реалізації / О.К. Безсмертний // Форум права. – 2011. – № 1. – С. 80–82.

Чистяков П. М. От милиции к полиции: европейский подход к управлению внутренними делами. Предлагается авторский взгляд на проблему реформирования органов внутренних дел в аспекте современного понимания концептуальных изменений органов государственной власти.

Ключевые слова: органы внутренних дел, государственное управление, права человека, милиция, полиция.

Chistyakov P. M. From militia to police: European approach ещ internal affairs management. The author has examined the problem of reformation of of internal affairs bodies in the aspect of the modern understanding of conceptual changes of state power authorities.

During many decades which was preceded the receipt of independence of Ukraine, the ministry of internal affairs system was not added substantial changes and reformation. Some structural changes were conducted only, there were new functions or new directions of activity. The structure of ministry and his units was filled up with new links.

Principal reason of reformation of internal affairs bodies of Ukraine is disparity of the existent system the necessities of society and contemporarily. The internal affairs bodies must become a state institute which must meet social needs in relation to providing and defence of human rights and law and order. Creation of national police of Ukraine as central organ of executive power is necessary now, activity of which will be sent and coordinated by Cabinet through a minister of internal affairs. Walking away from militaristic principles of militia activity will allow the internal affairs bodies of Ukraine to become a police European standard.

Keywords: internal affairs bodies, state administration, human rights, militia, police.

Надійшла до редакції 24.05.2013

Глуховець М. М.
здобувач
(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

343.1 : 347.9 : 346.1

ПОНЯТТЯ АПЕЛЯЦІЇ В АДМІНІСТРАТИВНОМУ СУДОЧИНСТВІ

Здійснено порівняльний аналіз змісту поняття апеляції у кримінальному, адміністративному, господарському та цивільному процесі. На підставі цього з'ясовано особливості змісту поняття апеляції в адміністративному судочинстві та запропоновано авторське визначення цього терміна.

***Ключові слова:** процес, адміністративний процес, адміністративне судочинство, апеляція, апеляційне провадження.*

Постановка проблеми. Апеляційне оскарження – один із найбільш поширених у сучасному адміністративному судочинстві способів оскарження судових рішень, які не набрали чинності, в суді вищої інстанції (апеляційному суді). Цей спосіб оскарження судових рішень існує, зокрема, в цивільному, господарському та кримінальному процесі.

Новітність норм про апеляційне оскарження, відсутність визначення поняття апеляції у Кодексі адміністративного судочинства зумовлюють суперечності у тлумаченні цього правового інституту у правозастосовній практиці.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Проблема апеляційного оскарження в адміністративному судочинстві досконально не досліджувалася, спеціальних монографічних робіт не видавалося. Ці питання вивчалися лише частково, переважно в контексті проблем окремих адміністративних проваджень або загальних питань адміністративного процесу такими вченими, як В.Б. Авер'янов, В.М. Бевзенко, А.Т. Комзюк, О.В. Кузьменко, Т.О. Коломоєць, Р.О. Куйбіда, А.І. Миколаєнко, Р.С. Мельник, А.О. Селіванов, О.М. Пасенюк та ін.

Отже проблеми визначення поняття апеляції в адміністративному судочинстві залишилися поза межами наукових досліджень.

Метою статі є дослідження змісту поняття «апеляційне оскарження» в адміністративному судочинстві. Завданням статі є визначення поняття «апеляція в адміністративному судочинстві», з'ясування його особливостей.

Виклад основного матеріалу. Однією з форм перегляду судових рішень в адміністративному судочинстві України, а також у кримінальному, господарському та цивільному процесі, є апеляційне оскарження. Крім того, норми про «апеляцію» існували у законодавстві Стародавнього Риму, країн Західної Європи, Статутів Великого князівства Литовського 1529, 1588 рр., Судебниках 1497 р., 1550 р., Соборному уложенні 1649 р., збірнику законів "Права, за якими судиться малоросійський народ" 1743 р.,

Статуті цивільного судочинства 1864 р. і потім трансформувалися у вітчизняні процесуальні кодекси.

У зв'язку з цим цікаво звернутися до визначення поняття «апеляція» у словниках та енциклопедіях.

Термін «апеляція» походить від латинських слів *appellare* – викликати (до суду), звертатися, *appellatio* – і може трактуватися або як оскарження ухвали, постанови нижчої інстанції (звичайно судової) перед вищою; або як звернення до кого-, чого-небудь за підтримкою, порадою [1].

С.І. Ожегов термін «апеляція» визначає, як оскарження рішення суду до більш вищої судової інстанції з метою перегляду справи [11, с. 28]. В інших джерелах під апеляцією розуміють лише одну з форм оскарження судових рішень до суду вищої інстанції (апеляційного), що має право переглянути справу [2, с. 60, 61; 3].

У науковій літературі термін «апеляція» також трактується по-різному.

Наприклад В.Г. Перепелюк вважає, що «є два способи подачі апеляції. Перший полягає в подачі апеляції до того органу, який прийняв оспорюване рішення. Другий спосіб полягає в тому, що апеляція подається безпосередньо до постійно діючого чи тимчасового апеляційного органу, який створюється при центральному апараті центрального органу виконавчої влади. Так, навчальний заклад може подати апеляцію до Міністерства освіти і науки щодо рішення державної акредитаційної комісії при Міністерстві освіти і науки з наданням (зупиненням дії або анулюванням) сертифіката не пізніше, ніж через два тижні з дня їх прийняття. У цьому разі МОН утворює апеляційну комісію, яка після розгляду апеляції готує рекомендації для чергового засідання Державної акредитаційної комісії [4].

Є.А. Чернушенко надає таке визначення поняття апеляції як правового інституту та способу перегляду рішень суду першої інстанції, які не набрали чинності, в суді вищого рівня (апеляційному суді), який, розглядаючи справу за апеляційною скаргою чи апеляційним поданням суб'єкта оскарження, вирішує як питання факту, так і питання права, в тому ж обсязі, що й суд першої інстанції, з додержанням основних засад судочинства [5, с. 4].

На думку О.Ю. Костюченко, апеляція – це уніфікована форма звернення до апеляційного суду осіб, які мають право її подати, з проханням про зміну чи скасування судового рішення. Її можна вважати також засобом оскарження та приводом для перегляду рішень місцевого суду (першої інстанції) в апеляційному суді (апеляційній інстанції) з метою перевірки їх законності та обґрунтованості [6, с. 39].

Апеляцію, як форма оскарження актів, рішень, дій чи бездіяльності відповідних суб'єктів до вищестоящего органу влади або до адміністративного суду, було розглянуто Р.О. Кукурудзом у дисертації «Апеляція в адміністративно-юрисдикційному процесі: питання теорії та практики». Так, у висновках роботи автор зазначає: «Апеляція в адміністративно-юрисдикційному процесі – це врегульований законодавством порядок оскарження фізичною чи юридичною особою (апелянтом) до вищестоящего ор-

гану відповідної юрисдикції, порядок перегляду таким органом актів, рішень, дій чи бездіяльності відповідних суб'єктів, які, на думку апелянта, порушують його права та охоронювані законом інтереси, або рішення (постанова), прийняте на підставі неправильного та неповного встановлення фактичних обставин справи, або з підстав невідповідності рішення вимогам матеріального і процесуального права, з метою забезпечення захисту прав і законних інтересів фізичних і юридичних осіб, забезпечення права на судовий захист та дотримання принципу законності та правопорядку [7].

Апеляція (звернення) – це оскарження рішення суду першої інстанції, яке не набрало законної сили, до суду вищої судової інстанції та перегляд ним оскаржуваного рішення і адміністративної справи в межах апеляційної скарги і позовних вимог, що були заявлені в суді першої інстанції [8, с. 348].

Кодекс адміністративного судочинства не містить роз'яснення терміна «апеляція». Слід звернути увагу, що в нормах КАСУ законодавець використовує термін «апеляційне оскарження» (ст.ст. 185, 186), «апеляційна скарга» (ст.ст. 186–194, ст. 195-1, ст.ст. 197–200), «апеляційний перегляд» (ст. 197).

Отже, з наведеного вище ми бачимо, що термін «апеляція» має декілька значень і може використовуватися як: 1) одна із форм оскарження судового рішення; 2) одна із форм звернення до апеляційного суду; 3) звернення за підтримкою до якої-небудь авторитетної інстанції (організації, окремих осіб), до громадської думки; 4) звернення з промовою [9].

Не слід також ототожнювати поняття апеляція та апеляційне провадження, оскільки, здавалося б, вони схожі по суті, але все-таки не є тотожними і відрізняються за своїм етимологічним змістом.

Звернемося до праць теоретиків інших галузей процесуального права.

Наприклад, В.М. Коваль апеляційне провадження розглядає як діяльність суду апеляційної інстанції з розгляду звернень зацікавлених учасників судового процесу про перегляд незаконних і необґрунтованих, на їх думку, судових актів, що не набрали законної сили, з повторним, у разі потреби, розглядом справи за правилами, передбаченими для судів першої інстанції і винесенням за наслідками розгляду відповідного рішення [10, с. 5].

Л.М. Лобойко визначає апеляційне провадження як стадію кримінального процесу, змістом якої є перегляд за апеляціями сторін рішень місцевих судів, що не набрали чинності. Такої думки дотримуються й інші фахівці у галузі кримінального процесу, а саме Г.М. Омеляненко, Є.Г. Коваленко, Л.Д. Удалова та ін.

Як стадію адміністративного процесу апеляційне провадження розглядають й вчені-адміністративісти. Наприклад О.В. Кузьменко вважає, що «за змістом Кодексу адміністративного судочинства України можливо виділити три основні стадії розгляду індивідуально-конкретних справ у судах адміністративної юрисдикції: I. Розгляд адміністративної справи у суді першої інстанції; II. Розгляд адміністративної справи в апеляційному порядку; III. Розгляд адміністративної справи в касаційному порядку».

В.І. Сліпченко розмежував поняття апеляцій та апеляційного провадження за ознаками. Так, автор вважає, що апеляція має такі ознаки: 1) це

право, що розглядається як вид звернення; 2) для неї встановлена певна форма та зміст (як до певного виду звернення); 3) виникнення такого права зумовлене початком перебігу апеляційного строку (після винесення рішення місцевого суду); 4) встановлене чітко коло суб'єктів, які мають таке право; 5) подається до відповідного суб'єкта (суду) з метою оскарження судового рішення.

Апеляційне провадження також має притаманні йому ознаки: а) певна послідовність дій, чітко регламентованих законодавством; б) залучення певного кола суб'єктів (під час його проведення); в) надання цим суб'єктам певного кола прав (подати зустрічну апеляцію чи заперечення на неї, надавати додаткові докази та вносити клопотання); г) обов'язкова наявність кінцевого результату – прийняття власного рішення [11, с. 30].

З наведеного вбачається, що апеляція – це форма оскарження судового рішення, а апеляційне провадження – це процедура, певний порядок перегляду судового рішення в апеляційному суді; сукупність певних, послідовно здійснюваних дій для досягнення кінцевого результату.

Висновки. На відміну від кримінального, господарського та цивільного процесів, апеляцію в адміністративному процесі слід розглядати широко, в двох аспектах: 1) як одну із форм оскарження актів, дій чи бездіяльності суб'єкта владних повноважень до вищого органу; 2) як форму оскарження судового рішення.

Апеляція, як форма оскарження актів, дій чи бездіяльності суб'єкта владних повноважень до вищого органу, регулюється нормами Закону України «Про звернення громадян», Кодексом України про адміністративні правопорушення.

Апеляція в адміністративному судочинстві – це правове явище, сутність якого полягає у волевиявленні сторони провадження, незадоволеної рішенням суду першої інстанції ініціювати новий розгляд адміністративної справи на підставі наявних порушень норм матеріального чи процесуального права.

Бібліографічні посилання

1. Тлумачний словник української мови. – Режим доступу : <http://eslovník.com/search/search/?search=%D0%B0%D0%BF%D0%B5%D0%BB%D1%8F%D1%86%D1%96%D1%8F>
2. Словник іншомовних слів / за ред. О.С. Мельничука. – К., 1974.
3. Сліпушко О.М. Тлумачний словник чужомовних слів в українській мові. Правопис. Граматика. – К., 1999.
4. Перепелюк В.Г. Адміністративний процес. Загальна частина: навч. посібник. – Режим доступу : <http://ukrkniga.org.ua/ukrkniga-text/684/47/>
5. Чернушенко Є.А. Апеляційне оскарження в цивільному процесі України : дис... канд. юрид. наук : 12.00.03. – Одеса, 2004.
6. Костюченко О.Ю. Апеляційне оскарження судових рішень у кримінальному судочинстві України : дис. ... канд. юрид. наук. – К., 2005.
7. Кукурудз Р.О. Апеляція в адміністративно-юрисдикційному процесі: питання теорії та практики. – Запоріжжя, 2010.
8. Демський Е.Ф. Адміністративне процесуальне право України : навч. посіб. — К., 2008.
9. Кривцун І.С. Оскарження судових рішень в адміністративному судочинстві України / І.С.Кривцун // Проблеми правової реформи та розбудови громадянського су-

спільства в Україні : тези доповідей Всеукр. наук. конф. ад'юнктів, аспірантів та здобувачів (28 вересня 2007 р.). – Львів, 2007.

10. Коваль В.М. Апеляційні суди в Україні: становлення і розвиток : автореф. ... канд. юрид. наук : 12.00.10 – судоустрій; прокуратура та адвокатура. – Одеса, 2004.

11. Сліпченко В.І. Апеляційне провадження в системі кримінально-процесуальних стадій : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 – кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза / В.І.Сліпченко. – Х., 2007.

Глухова М. Н. Понятіе апелляции в административном судопроизводстве. Осуществлен сравнительный анализ содержания понятия апелляции в уголовном, административном, хозяйственном и гражданском процессах. На основании чего выяснены особенности содержания понятия апелляции в административном судопроизводстве и предложено авторское определение этого термина.

Ключевые слова: процесс, административный процесс, административное судопроизводство, апелляция, апелляционное производство.

Glukhoverya M. M. Concept of appeal in administrative procedure. Statutory appeal is one of the most widespread in the modern administrative procedure methods appeals of court decisions, that did not inure, in the highest (appeal court) court. This method of appeal of court decisions exists, in particular, in civil, economic and criminal procedures.

In the article the comparative analysis of maintenance of concept of appeal comes true in criminal, administrative, economic and civil processes. On the basis of what the features of maintenance of concept of appeal turn out in the administrative procedure and authorial determination of this term is offered.

An appeal in the administrative proceeding is the legal phenomenon, essence of that consists in will of the side of realization, displeased at the decret of the first instance to initiate the new trial of administrative cases on the basis of present violations of norms of material or procedural law.

Appellate realization also has inherent to its signs: is a certain sequence of the executions clearly regulated by a legislation; it is bringing in of certain circle of subjects (during its realization); it is a grant to these subjects of certain circle of rights (give a counter-appeal or denial on it, to give additional proofs and to bring in a solicitor); it is an obligatory presence of end-point – making of own decision.

Keywords: procedure, administrative procedure, administrative proceeding, appeal, appellate proceeding.

Надійшла до редакції 19.09.2013

Гринцов О. В.

здобувач

(Інститут права

ім. князя Володимира Великого МАУП)

УДК 342.951

ПРАВОВІ ЗАСАДИ НАДАННЯ ТА ВИДИ АДМІНІСТРАТИВНИХ ПОСЛУГ У ДІЯЛЬНОСТІ МІНІСТЕРСТВА ДОХОДІВ ТА ЗБОРІВ УКРАЇНИ

Розглянуто правову основу надання адміністративних послуг підрозділами Міністерства доходів та зборів України та запропоновано авторську класифікацію таких послуг.

Ключові слова: адміністративні послуги, види адміністративних послуг, органи Міністерства доходів та зборів, правові засади надання адміністративних послуг.

Постановка проблеми. Виходячи з того, що Міндоходів України є головним органом у системі центральних органів виконавчої влади з питань забезпечення формування єдиної державної податкової, державної митної політики в частині адміністрування податків і зборів, митних платежів та реалізації єдиної державної податкової, державної митної політики, на нього покладено завдання: забезпечення формування єдиної державної податкової, державної митної політики в частині адміністрування податків і зборів, митних платежів та реалізація єдиної державної податкової, державної митної політики, а також боротьба з правопорушеннями під час застосування податкового та митного законодавства, здійснення в межах своїх повноважень контролю за надходженням до бюджетів та державних цільових фондів податків і зборів та інших платежів; забезпечення формування та реалізація державної політики у сфері контролю за виробництвом та обігом спирту, алкогольних напоїв і тютюнових виробів; забезпечення формування та реалізація державної політики з адміністрування єдиного внеску, а також боротьба з правопорушеннями при застосуванні законодавства з питань сплати єдиного внеску; забезпечення формування та реалізація державної політики у сфері контролю за своєчасністю здійснення розрахунків в іноземній валюті в установленій законом строк, дотриманням порядку проведення готівкових розрахунків за товари (послуги), а також за наявністю ліцензій на провадження видів господарської діяльності, що підлягають ліцензуванню відповідно до закону, торгових патентів.

Реалізуючи державну політику в сфері адміністрування податків, Міндоходів, з-поміж виконання інших завдань, забезпечує та організовує надання адміністративних послуг відповідно до закону та в межах своїх повноважень, що зазначено в Положенні про цей орган, затвердженому Указом Президента України від 18 березня 2013 року № 141/2013 [1]. Як і будь-який орган виконавчої влади, Міндоходів є суб'єктом надання адміністративної послуги як результату здійснення його діяльності, спрямованої на набуття, зміну чи припинення прав та/або обов'язків фізичних або юридичних осіб у випадку звернення таких осіб із заявою, відповідно до підстав та порядку, визначеному законом.

Мета. Таким чином, для того щоб визначити місце Міндоходів у системі суб'єктів надання адміністративних послуг, необхідно здійснити аналіз нормативно-правових засад надання ними адміністративних послуг.

Виклад основного матеріалу. З огляду на аналіз нині діючого законодавства, можна визначити, що правовою основою надання адміністративних послуг органами Міндоходів України є:

1) Концепція адміністративної реформи, затверджена Указом Президента України від 22 липня 1998 р., в якій запровадження інституту адміністративних послуг було визначено як одне із завдань, що потребує негайного виконання з огляду на забезпечення конституційних прав і свобод громадян та вільного розвитку господарської діяльності [2];

2) Концепція розвитку системи надання адміністративних послуг органами виконавчої влади, схвалена 15 лютого 2006 р., яка дала сучасне визначення адміністративних послуг як важливої складової державних і му-

ніципальних послуг [3];

3) Закон України «Про адміністративні послуги», прийнятий 6 вересня 2012 року [4], яким на законодавчому рівні визначено правові засади реалізації прав, свобод і законних інтересів фізичних та юридичних осіб у сфері надання адміністративних послуг, а також покладено обов'язок органів публічної адміністрації щодо надання таких послуг. Законом визначено поняття адміністративної послуги як результату здійснення владних повноважень суб'єктом надання адміністративних послуг за заявою фізичної або юридичної особи, спрямованої на набуття, зміну чи припинення прав та/або обов'язків такої особи; визначено ключові поняття: «суб'єкт звернення», «суб'єкт надання адміністративної послуги», «інформаційна і технологічна картки адміністративної послуги», «центр надання адміністративних послуг», «Єдиний державний портал адміністративних послуг», «Реєстр адміністративних послуг»; унормовано порядок надання адміністративних послуг суб'єктами публічної адміністрації;

4) Порядок ведення Єдиного державного порталу адміністративних послуг, який був затверджений 13 січня 2013 року, ведення якого здійснюється з метою забезпечення доступу суб'єктів звернення до інформації про адміністративні послуги з використанням Інтернету і є офіційним джерелом інформації про їх надання [5];

5) Реєстр адміністративних послуг, який започатковувався ще до прийняття закону протягом 2009–2011 років, але остаточного запровадження зазнав з прийняттям 30 січня 2013 р. Порядку ведення Реєстру адміністративних послуг, затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 30.01.2013 № 57 [6] (що замінив собою постанову про Реєстр адміністративних послуг 2011 року), де визначено, що Реєстр адміністративних послуг є єдиною інформаційною комп'ютерною базою даних про адміністративні послуги, що надаються відповідно до закону суб'єктами надання адміністративних послуг; він формується з метою ведення обліку адміністративних послуг та забезпечення відкритого і безоплатного доступу до інформації про адміністративні послуги;

6) Вимоги до підготовки технологічної картки адміністративної послуги, які були розроблені та затверджені постановою Кабінету Міністрів України від 30 січня 2013 р. № 44, основними з яких є те, що технологічна картка готується з урахуванням критеріїв мінімізації дій суб'єкта звернення та витрат часу та інших ресурсів суб'єкта надання адміністративної послуги та оперативності і своєчасності надання адміністративної послуги; в ній визначено етапи опрацювання звернення про надання адміністративної послуги, відповідальна посадова особа суб'єкта надання адміністративної послуги, структурні підрозділи суб'єкта надання адміністративної послуги, відповідальні за етапи (дію, рішення) та строки виконання етапів (дії, рішення) [7];

7) Національний план дій на 2013 рік щодо впровадження Програми економічних реформ на 2010–2014 роки «Заможне суспільство, конкурентоспроможна економіка, ефективна держава», який був затверджений Указом Президента України 12 березня 2013 р. та в якому визначено широкий

комплекс заходів з реформування надання адміністративних послуг (пп. 81–84) зокрема щодо: нормативного врегулювання питань надання адміністративних послуг, оптимізації процедур надання адміністративних послуг, спрощення порядку надання адміністративних послуг окремими органами державної влади [8];

8) Примірний регламент центру надання адміністративних послуг, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 1 серпня 2013 р., який регулює такі питання: вимоги до приміщення, в якому розміщується центр; порядок ведення інформаційної та технологічної картки адміністративних послуг; порядок роботи інформаційного підрозділу центру; керування чергою; порядок прийняття заяви та інших документів; опрацювання справи; передача вихідного пакета документів суб'єктові звернення [9];

9) Положення про Міністерство доходів і зборів України, затверджене Указом Президента України від 18 березня 2013 року № 141/2013, в якому визначено, що на Міндоходів України, як головний орган у системі центральних органів виконавчої влади з питань забезпечення формування єдиної державної податкової, державної митної політики в частині адміністрування податків і зборів, митних платежів та реалізації єдиної державної податкової, державної митної політики, покладаються функції щодо надання адміністративних послуг відповідно до закону та в межах своїх повноважень [1].

Як було зазначено вище, Міндоходів, як і будь-який орган виконавчої влади, що є суб'єктом надання адміністративної послуги, надає їх відповідно до підстав та порядку, визначеному законом. Однак слід зауважити, що на сьогодні відсутній єдиний закон, який би визначав перелік адміністративних послуг, які можуть надаватися органами публічної адміністрації в цілому та Міндоходів зокрема, тобто до певної міри можна зробити висновок, що надання адміністративних послуг органами публічної адміністрації здійснюється незаконно, адже перелік таких послуг та юрисдикція конкретного органу щодо їх надання урегульовані підзаконними нормативними актами (частіше всього відомчими інструкціями). Для виправлення такої ситуації, за дорученням Президента та Уряду України Міністерством економічного розвитку і торгівлі України розроблено Проект Закону України «Про перелік адміністративних послуг та плату (адміністративний збір) за їх надання» на виконання перехідних положень Закону України «Про адміністративні послуги» [10]. Зокрема проектом Закону передбачається затвердити переліки безоплатних, платних адміністративних послуг та плату (адміністративний збір) за їх надання. При цьому передбачається визначити розміри плати за надання адміністративних послуг, платність яких встановлена законами, що регулюють суспільні відносини у відповідних сферах, відповідно до розмірів, встановлених законами або актами Кабінету Міністрів України, якщо таке передбачено законом. Даний закон унормує повноваження відповідного органу публічної адміністрації щодо надання тої чи іншої адміністративної послуги. На сьогодні, як зазначалося, перелік послуг, який надається Міндоходів, регулюється підзаконними нормативними актами.

Також напрямком реалізації перспективного законодавства у сфері порядку надання адміністративних послуг є доопрацювання і прийняттям Адміністративно-процедурного кодексу України [11] – масштабного зводу «належного врядування», необхідність якого задекларована ще Концепцією 1998 року. Саме в цьому кодифікованому акті має бути визначено на законодавчому рівні процесуальний порядок реалізації матеріальних норм Закону «Про адміністративні послуги», яким відповідно має керуватися Міндоходів при надання фізичним та юридичним особам адміністративних послуг.

Стосовно ж наявної ситуації щодо правового регулювання різновидів надання адміністративних послуг органами Міндоходів, то вона така: перелік платних послуг, які надаються цим органом (він налічує 10 послуг), визначено в Розпорядженнях Кабінету Міністрів України від 14 вересня 2011 р. № 870-р «Про затвердження переліку платних адміністративних послуг, які надаються Державною податковою службою» та від 28 вересня 2011 р. № 913-р «Про затвердження переліку платних адміністративних послуг, які надаються Державною митною службою» [12; 13]; стосовно ж переліку безоплатних послуг, то він не має правового регулювання, інформація про ці послуги наведена на офіційному сайті Міндоходів і їх нараховується 55 [14]. Таким чином, сподіваємось, що найшвидше прийняття Закону «Про перелік адміністративних послуг та плату (адміністративний збір) за їх надання» виправить цю ситуацію, яка випадає з правового поля.

Не вдаючись до аналізу наукових теорій щодо класифікації адміністративних послуг, у той же час використовуючи напрацьовані наукою критерії їх класифікації, виокремимо види адміністративних послуг, що надаються органами Міндоходів.

Так, *за змістом адміністративної діяльності* щодо надання адміністративних послуг вони поділяються на такі:

а) видача довідок (наприклад, про відсутність заборгованості з платежів до бюджету, що контролюються органами доходів і зборів, про набуття або підтвердження сільськогосподарським товаровиробником статусу платника фіксованого сільськогосподарського податку, про подану декларацію про майновий стан і доходи (податкову декларацію), про сплату податку на доходи фізичних осіб платником податку – резидентом, який виїжджає за кордон на постійне місце проживання, та про відсутність податкових зобов'язань з цього податку, про сплату роботодавцем податків та зборів (обов'язкових платежів), про відсутність заборгованості із сплати податків, зборів платникам податків, які припиняються/припиняють підприємницьку діяльність, про зняття з обліку платника податків) та ін.;

б) реєстрація з веденням реєстрів (наприклад, реєстрація книги обліку доходів та книги обліку доходів і витрат платникам єдиного податку, реєстрація книги обліку доходів і витрат, реєстрація реєстратора розрахункових операцій, реєстрація книг обліку розрахункових операцій, реєстрація розрахункових книжок, включення/виключення до/з Державного реєстру реєстраторів розрахункових операцій моделей реєстраторів розрахункових операцій, їх модифікацій вітчизняного та іноземного виробництва, розши-

рення переліку версій внутрішнього програмного забезпечення моделей, продовження строку їх первинної реєстрації, реєстрація довідки про відсутність у суб'єктів підприємницької діяльності за межами України валютних цінностей та майна) та ін.;

в) надання та відкликання дозволів (наприклад, надання дозволу на відкриття та експлуатацію складу тимчасового зберігання, переоформлення дозволу на відкриття та експлуатацію складу тимчасового зберігання, зупинення дії дозволу на відкриття та експлуатацію складу тимчасового зберігання за заявою підприємства, анулювання дозволу на відкриття та експлуатацію складу тимчасового зберігання за заявою підприємства, надання дозволу на відкриття та експлуатацію магазину безмитної торгівлі, переоформлення дозволу на відкриття та експлуатацію магазину безмитної торгівлі, зупинення дії дозволу на відкриття та експлуатацію магазину безмитної торгівлі за заявою підприємства, анулювання дозволу на відкриття та експлуатацію магазину безмитної торгівлі за заявою підприємства, надання дозволу на відкриття та експлуатацію митного складу, переоформлення дозволу на відкриття та експлуатацію митного складу, зупинення дії дозволу на відкриття та експлуатацію митного складу за заявою підприємства, надання дозволу на відкриття та експлуатацію вільної митної зони комерційного або сервісного типу, переоформлення дозволу на відкриття та експлуатацію вільної митної зони комерційного або сервісного типу, зупинення дії дозволу на відкриття та експлуатацію вільної митної зони комерційного або сервісного типу за заявою підприємства, анулювання дозволу на відкриття та експлуатацію вільної митної зони комерційного або сервісного типу за заявою підприємства);

г) надання та відкликання спеціальних дозволів (ліцензій) (наприклад, видача ліцензії на виробництво спирту етилового, видача дубліката ліцензії на виробництво спирту етилового, видача ліцензії на виробництво спирту коньячного, видача дубліката ліцензії на виробництво спирту коньячного, видача ліцензії на виробництво спирту плодового, видача дубліката ліцензії на виробництво спирту плодового, видача ліцензії на виробництво спирту етилового ректифікованого виноградного, видача дубліката ліцензії на виробництво спирту етилового ректифікованого виноградного, видача ліцензії на виробництво спирту етилового ректифікованого плодового, видача дубліката ліцензії на виробництво спирту етилового ректифікованого плодового, анулювання ліцензії на здійснення митної брокерської діяльності за заявою ліцензіата.

За критерієм платності адміністративні послуги поділяються на платні, за надання яких стягується державне мито, та безплатні (державне мито не стягується). До безплатних послуг, які надаються органами Міндоходів, можна віднести адміністративні послуги, пов'язані з наданням різного виду довідок фізичним та юридичним особам – платникам податків (наприклад, видача довідки про відсутність заборгованості з платежів до бюджету, що контролюються органами доходів і зборів), видача свідоцтв платника податків (наприклад, видача свідоцтва про реєстрацію платника податку на додану вартість), надання дозвільних документів (наприклад,

надання дозволу на відкриття та експлуатацію складу тимчасового зберігання). Відповідно, платними адміністративними послугами є ті, що надаються юридичним особам-платникам податків, які, отримавши таку послугу, використовують її з метою здійснення господарської діяльності та отримання прибутку (наприклад, видача ліцензії на виробництво спирту коньячного, плодового, етилового). В такому випадку платність такої адміністративної послуги є об'єктивною та доцільною.

За критерієм *сфери надання адміністративних послуг* слід виокремити адміністративні послуги у сфері податкового законодавства (наприклад, видача свідоцтва про реєстрацію платника податку на додану вартість) та митного законодавства (наприклад, видача свідоцтва про допущення дорожнього транспортного засобу до перевезення товарів під митними печатками та пломбами).

За критерієм *організаційно-структурних особливостей суб'єктів надання адміністративних послуг* органами Міндоходів можна виділити адміністративні послуги, що надаються: а) підрозділами Департаменту обслуговування платників податків (пов'язані з видачею фізичним особам-платникам податків довідок про сплату податку з фізичної особи, наприклад, довідки про сплату податку на доходи фізичних осіб платником податку – резидентом, який виїжджає за кордон на постійне місце проживання, та про відсутність податкових зобов'язань з цього податку); б) підрозділами Департаменту оподаткування та контролю об'єктів і операцій (наприклад, здійснюючи організацію та контроль за своєчасністю, достовірністю, повнотою нарахування та сплатою податку на додану вартість платниками податку видають свідоцтво про реєстрацію сільськогосподарського підприємства як суб'єкта спеціального режиму оподаткування податком на додану вартість); в) підрозділами Департаменту митної справи (наприклад, видають ліцензію на здійснення митної брокерської діяльності) та ін.

Висновки. Таким чином, можна зробити висновок, що ефективність та якість адміністративних послуг, які надаються Міндоходів, значною мірою залежать від чіткого розподілу функцій та обов'язків між окремими його підрозділами, налагодження взаємодії між ними та чіткого нормативного та організаційного регулювання даних послуг, системні напрямки удосконалення яких потребують подальшого розгляду.

Бібліографічні посилання

1. Про Міністерство доходів і зборів України: Указ Президента України від 18 березня 2013 року № 141/2013 // Офіційний вісник України. – 2013. – № 22. – Ст. 739.
2. Про заходи щодо запровадження Концепції адміністративної реформи в Україні: Указ Президента України від 22.07.1998 р. № 810 // Офіційний вісник України. – 1999. – № 21. – Ст. 943.
3. Про схвалення Концепції розвитку системи надання адміністративних послуг органами виконавчої влади: розпорядження Кабінету Міністрів України від 15 лютого 2006 р. № 90-р // Офіційний вісник України. – 2006. – № 7. – Ст. 376.
4. Про адміністративні послуги: Закон України від 6 вересня 2012 року № 5203-VI // ВВР. – 2013. – № 32. – Ст. 409.
5. Порядок ведення Єдиного державного порталу адміністративних послуг: постановою Кабінету Міністрів України від 3 січня 2013 р. № 13 // Офіційний вісник Украї-

ни. – 2013. – № 4. – Ст. 109.

6. Про затвердження Порядку ведення Реєстру адміністративних послуг: постанова Кабінету Міністрів України від 30.01.2013 № 57 // *Офіційний вісник України*. – 2013. – № 9. – Ст. 339.

7. Вимоги до підготовки технологічної картки адміністративної послуги: постанова Кабінету Міністрів України від 30 січня 2013 р. № 44 // *Офіційний вісник України*. – 2013. – № 9. – Ст. 333.

8. Про Національний план дій на 2013 рік щодо впровадження Програми економічних реформ на 2010–2014 роки «Заможне суспільство, конкурентоспроможна економіка, ефективна держава»: Указ Президента України 12 березня 2013 р. № 128/2013 // *Офіційний вісник України*. – 2013. – № 21. – Ст. 700.

9. Про затвердження Примірною регламенту центру надання адміністративних послуг: постанова Кабінету Міністрів України від 01.08.2013 № 588 // *Офіційний вісник України*. – 2013. – № 66. – Ст. 2396.

10. Про перелік адміністративних послуг та плату (адміністративний збір) за їх надання: проект Закону України, підготовлений Міністерством економічного розвитку і торгівлі України: Офіційний сайт Мінекономрозвитку України. – Режим доступу: http://www.me.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=214052&cat_id=154214.

11. Проект Адміністративно-процедурного кодексу України № 11472 від 03.12.2012 р., внесений Кабінетом Міністрів України. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=44893.

12. Про затвердження переліку платних адміністративних послуг, які надаються Державною податковою службою: розпорядження Кабінету Міністрів України від 14 вересня 2011 р. № 870-р // *Офіційний вісник України*. – 2011. – № 71. – Ст. 269.

13. Про затвердження переліку платних адміністративних послуг, які надаються Державною митною службою: розпорядження Кабінету Міністрів України від 28 вересня 2011 р. № 913-р // *Офіційний вісник України*. – 2011. – № 75. – Ст. 2813.

14. Інформація про адміністративні послуги, що надаються Міністерством доходів та зборів України: Офіційний сайт Міндоходів України. – Режим доступу: <http://minrd.gov.ua/diyalnist-/katalog-poslug/informatsiya-pro-administrativni-poslu/>.

Гринцов А. В. Правовые основы предоставления и виды административных услуг в деятельности Министерства доходов и сборов Украины. Рассмотрены правовые основания предоставления административных услуг подразделениями Министерства доходов и сборов Украины и предложена авторская классификация таких услуг.

Ключевые слова: административные услуги, виды административных услуг, органы Министерства доходов и сборов, правовые основы предоставления административных услуг.

Gryntsov O. V. Legal basis for rendering administrative services and their types in activities in the Ministry of Revenue and Duties of Ukraine. The article deals with the legal basis of administrative services divisions of the Ministry of income and duties of Ukraine, and the author's classification of such services has been offered.

On the content of administrative activities for the rendering of administrative services they are divided into the following: a) issuance of references; b) registration with maintaining the register; c) granting and revocation of permits; d) granting and revocation of special permits (licenses). In terms of payment for administrative services they are divided into wages, which will be charged for the provision of public duty, and grants (state fee is not charged).

In terms of organizational and structural characteristics of the subjects of administrative services by authorities of the Ministry of income and duties one can select administrative services provided by: a) units of the Department of taxpayer service; b) units of the Department of taxation and control of facilities and operations; c) units of the Department customs.

In terms of the scope of administrative services one should separate administrative services in the field of tax legislation and customs regulations.

Keywords: administrative services, types of administrative services, authorities of the Ministry of revenue and duties, legal basis of administrative services.

Надійшла до редакції 02.10.2013

Парненко В. С.
суддя Дніпропетровського окружного
адміністративного суду

УДК 342.9

ЮРИДИЧНІ ОСОБИ ЯК САМОСТІЙНІ СУБ'ЄКТИ АДМІНІСТРАТИВНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

Розглянуто теоретичні проблеми визначення місця юридичних осіб у системі адміністративних правовідносин. Проаналізовано погляди вітчизняних науковців щодо характеристик, які дозволяють вважати юридичних осіб самостійними суб'єктами адміністративної відповідальності.

Ключові слова: юридична особа, суб'єкт адміністративної відповідальності, адміністративне правопорушення.

Постановка проблеми. Невід'ємною складовою адміністративно-правових перетворень правової системи України є реформування інституту адміністративної відповідальності юридичних осіб. Першочерговою умовою результативності означеного процесу є нормативне закріплення категорії юридичних осіб в якості суб'єктів адміністративної відповідальності. Значення цієї проблеми не є перебільшеним, адже правопорушення, скоєне юридичною особою, може завдати значно більшої шкоди державі та суспільству, ніж проступок окремої фізичної особи.

Функціонування та реалізація організаційно-правових характеристик юридичних осіб як самостійного правового інституту в Україні не позбавлене проблем, що, власне, і визначають актуальність дослідження. По-перше, усвідомлення юридичних осіб як суб'єктів адміністративної відповідальності означене відсутністю єдиного підходу до сутності даної категорії. Полярність думок науковців у даному сенсі не є випадковою, адже, дійсно, юридичні особи законодавчо чітко не визначені в якості суб'єктів адміністративної відповідальності, що логічно породжує дискусію навколо цього питання.

По-друге, інститут адміністративної відповідальності є одним із важливих інститутів адміністративного права, за допомогою якого здійснюється захист не тільки адміністративно-правових відносин, а й відносин, урегульованих нормами фінансового, екологічного, трудового, митного, а в деяких випадках цивільного права та процесуальних галузей. Тому досліджуваний феномен часто стосується одночасно різних сфер життєдіяльності, відповідно, адаптуючись від змін, що протікають у кожній із них.

По-третє, інститут адміністративної відповідальності юридичних осіб є важливим елементом державного регулювання економіки. На сьогодні кількість колективних утворень постійно зростає, переважна більшість юридичних осіб не перебувають у прямій підпорядкованості державним органам, засновані не на державній формі власності, що підтверджує необхідність забезпечення належного нормативного врегулювання державної дисципліни з метою протистояння адміністративним правопорушенням.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Питання адміністративної відповідальності юридичних осіб не залишали байдужими більшість вчених-адміністративістів. Серед них найбільш концептуальними видаються позиції таких учених, як В. Авер'янов, С. Алексєєв, О. Андрійко, О. Бандурка, Д. Бахрах, Ю. Битяк, С. Братусь, А. Васильєв, М. Вітрук, І. Галаган, В. Галуцько, І. Голосніченко, Є. Додін, О. Зима, О. Жильцов, В. Манохін, Р. Калюжний, В. Колпаков, А. Комзюк, А. Купін, Б. Лазарєв, О. Лукашева, О. Луньов, В. Олефір, В. Палько, Н. Саліщева, М. Студенікіна, Ю. Тодика та ін.

Так, А. Купін вивчає означену проблему в контексті забезпечення правових гарантій забезпечення прав юридичних осіб у процесі застосування до них адміністративних стягнень; І. Шемелинець зосереджується на аспекті адміністративної відповідальності за вчинення проступків у сфері соціального партнерства; Р. Денчук та І. Слубський вивчають юридичну природу адміністративної відповідальності юридичних осіб в найбільш загальному розумінні, окреслюючи нагальні проблеми реформування даного інституту. Незважаючи на досить широкий спектр наявних досліджень, на сьогодні немає єдиного підходу до визначення юридичної особи як суб'єкта адміністративної відповідальності, як немає й однозначної думки щодо виділення основних характерних його ознак. Концептуальні системи сучасних науковців, перетинаючись, зрештою відображають суб'єктивну думку кожного з авторів.

З огляду на це **метою** даного дослідження є виявлення характеристик юридичних осіб, які дозволяють вважати їх самостійними суб'єктами адміністративної відповідальності.

Виклад основного матеріалу. Адміністративна відповідальність – явище складне, багатогранне, що охоплює адміністративно-правові норми, адміністративно-правові відносини, норми, що містять адміністративні санкції, правопорушення з їх статистичними елементами (об'єкт, об'єктивний бік, суб'єкт, суб'єктивний бік), діяльність правозастосовних органів та їх посадових осіб тощо. На нашу думку, дану категорію можна визначити як реакцію з боку держави, що має на меті охорону та захист суспільних відносин і виникає внаслідок вчинення особами адміністративних проступків та полягає в цілеспрямованому, нормативно врегульованому застосуванні до них уповноваженими на те органами чи посадовими особами адміністративних стягнень, які мають для цих осіб обтяжливі наслідки майнового, морального, особистісного чи іншого характеру. Як бачимо, окреслене нами розуміння поняття адміністративної відповідальності можна застосувати як до фізичних, так і юридичних осіб (залежно від суб'єкта відповідальності).

Варто зазначити, що чинне адміністративне законодавство не дає узагальненого визначення суб'єкта адміністративного правопорушення, як це, наприклад, зроблено в статті 18 Кримінального кодексу України стосовно суб'єкта злочину. Однак, як правильно зазначає С. Омелянчик, для теорії та методології адміністративного права визначення даного поняття є не менш важливим, ніж «суб'єкт злочину» для кримінального права. Суб'єкт

правопорушення входить до складу адміністративного проступку, без якого неможливе притягнення особи до адміністративної відповідальності. Тому виправданою є позиція автора щодо необхідності подальшого законодавчого закріплення такого поняття в теорії адміністративного права [11, с. 114]. Більше того, як зазначалося вище, порушення юридичною особою встановленого порядку управління й державної дисципліни може завдати значно більшої шкоди державі та суспільству порівняно з фізичною особою.

Так, на сьогодні в низці країн уже запроваджено інститут адміністративної відповідальності юридичних осіб, зокрема в Німеччині, Франції, Італії та Португалії, у праві європейських держав. Юридичну особу як суб'єкта адміністративної відповідальності законодавчо закріплено в Кодексах про адміністративні правопорушення Російської Федерації, Білорусі, Азейбарджану, Казахстану, Киргизстану та ін.

Аналіз відповідних статей КУпАП дозволяє дійти висновку, що на теренах України суб'єктом адміністративного правопорушення чітко визнається лише осудна фізична особа, яка досягла на момент учинення адміністративного правопорушення шістнадцятирічного віку.

Хоча на сьогодні правовий статус юридичних осіб як суб'єктів відповідальності за проступки, скоєні ними, в діючому КУпАП не визначені, в той же час нормотворча практика засвідчує регламентацію цього інституту через окремі акти як адміністративного, так й інших галузей законодавства. Така «розпорошеність» і невизначеність, на думку Р. Денчук, негативно впливає на ефективність адміністративної відповідальності [5, с. 133], з чим важко не погодитися.

Явною ознакою адміністративної відповідальності юридичних осіб є норми, передбачені численними нормативно-правовими актами України. Так, наприклад, Закон України «Про захист від недобросовісної конкуренції» від 7 червня 1996 року, що змістом глави 5 чітко визначає відповідальність суб'єктів господарювання (юридичних осіб) за недобросовісну конкуренцію (накладення штрафу, відшкодування шкоди, вилучення товарів з неправомірно використаним позначенням та копій виробів іншого суб'єкта господарювання, спростування неправдивих, неточних або неповних відомостей); Закон України «Про відповідальність підприємств, установ та організацій за порушення законодавства про ветеринарну медицину» від 5 грудня 1996 року, який передбачає перелік допущених порушень та відповідний розмір штрафу; Закон України «Про виключну (морську) економічну зону України» від 16 травня 1995 року, який визначає відповідальність за порушення законодавства про виключну (морську) економічну зону України (встановлює розмір штрафу, відшкодування шкоди тощо).

На думку В.К. Колпакова, всі ознаки складу, що характеризують суб'єкта, можна поділити на дві групи: загальні та спеціальні (аналогічно до цього й суб'єктів прийнято поділяти на загальних і спеціальних) [8, с. 278–279]. До загальних ознак належать такі, які повинна мати будь-яка особа, на яку накладається адміністративне стягнення. До них належать вік

і осудність.

У КУПАП вживається лише термін «особа», тоді як «фізична особа» – взагалі не зустрічається. З огляду на це В. Колпаков небезпідставно припускає, що суб'єктом адміністративного правопорушення може бути як фізична, так і юридична особа [7, с. 62]. Аналогічної позиції дотримується і видатний теоретик держави і права О. Скакун, зазначаючи, що суб'єкт правопорушення – це фізична або юридична особа, що вчинила правопорушення і є деліктоздатною, тобто має здатність нести юридичну відповідальність. При цьому деліктоздатність фізичної особи визначається законом з урахуванням віку і психічних можливостей контролювати свою поведінку волею і розумом (свідомістю) [14, с. 625], в чому, власне, і полягає її різниця з юридичною особою.

На думку численних науковців, суб'єкт адміністративного права – це фізична чи юридична особа, яка є носієм прав і обов'язків у сфері державного управління, передбачених адміністративно-правовими нормами, та має здатність надані права реалізовувати, а покладені обов'язки виконувати [2, с. 25].

Така позиція перегукується з висновками Д. Лук'янця, який визнає юридичних осіб суб'єктами адміністративної відповідальності, визначаючи такі особливості нормативної моделі їх адміністративної відповідальності:

- відсутність у юридичних осіб власних психологічних характеристик;
- участь юридичних осіб у правовідносинах через уповноважених представників;
- наявність у юридичних осіб внутрішньої організаційної структури;
- специфічні параметри оцінки діяльності юридичних осіб.

При цьому науковець обґрунтовує, що адміністративні стягнення, як заходи адміністративної відповідальності, покладаються на фізичних осіб, а санкції, що застосовуються в адміністративному порядку, – на юридичних осіб [9, с. 20–22].

Л. Попов та Ю. Колесніченко до ознак юридичної особи як потенційного суб'єкта адміністративної відповідальності відносять такі: майнова відособленість; самостійна майнова відповідальність; виступ у цивільних відносинах від свого імені; володіння стійкою організаційною структурою, або «організаційна єдність»; володіння законодавчо зумовленою адміністративною правосуб'єктністю (адміністративною правоздатністю й дієздатністю, а також адміністративною деліктоздатністю); відсутність можливості здійснювати владно-управлінські функції стосовно не підлеглих їм третіх осіб (які не входять у систему державних контрольних органів); відсутність можливості застосовувати заходи адміністративної відповідальності, адміністративні стягнення до третіх осіб [13, с. 42].

Серед досліджень вітчизняних вчених-адміністративістів наявна також позиція, згідно з якою суб'єктів адміністративного права слід класифікувати на дві групи – індивідуальні та колективні. Так, С. Ківалов і Л. Біла відносять до останніх: органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування, підприємства, установи, організації, об'єднання громадян. При цьому вони акцентують увагу на тому, що підприємства, установи та орга-

нізації посідають особливе місце в системі суб'єктів адміністративного права, оскільки через їхню діяльність держава здійснює свої функції та реалізовує завдання [6, с. 18–24].

Така позиція не викликає сумнівів, особливо якщо враховувати, що за межами КУпАП діє досить велика група норм, які передбачають відповідальність юридичних осіб за вчинення протиправних діянь. І хоча такі дії не належать, на думку законодавця, до адміністративних правопорушень, а відповідальність за них не названа адміністративною, вони мають їх найважливіші ознаки.

Як відомо, юридичних осіб визнають суб'єктами правових відносин майже в усіх галузях права, за винятком тих, де це неможливо, виходячи з природи самих відносин (наприклад, у кримінальному, сімейному праві та деяких інших). Вступаючи у правові відносини, юридичні особи, як і фізичні, своїми діями можуть реалізовувати надані їм права та виконувати обов'язки, тобто здійснювати правомірну поведінку, але можуть і порушувати їх, тобто здійснювати неправомірну поведінку. За окремі вияви неправомірної поведінки законодавством передбачено притягнення порушника, в нашому випадку юридичної особи, до правової відповідальності.

Окремі концепції науковців побудовані на особливих характеристиках юридичних осіб, пов'язаних зі формами притягнення їх до відповідальності. Так, О. Петренко зазначає, що, на відміну від фізичних осіб, форми адміністративної відповідальності юридичних осіб є більш різноманітними:

- заходи майнового характеру (фінансові санкції, конфіскація майна, прибутку чи інших сум, які отримані незаконно);

- заходи, пов'язані з обмеженням дієздатності юридичних осіб (припинення чи анулювання дії ліцензії на здійснення певного виду діяльності, яка надана юридичній особі, обмеження права здійснення певних видів діяльності);

- заходи організаційного характеру (примусова реорганізація юридичної особи, ліквідація юридичної особи) [12, с. 138].

Не викликає сумнівів, що притягнення юридичної особи до адміністративної відповідальності є специфічним, хоча б з огляду на те, що цей процес часто передбачає співвіднесення та координацію з адміністративною відповідальністю фізичних осіб. Так, наприклад, притягнення до адміністративної відповідальності не звільняє юридичну особу від юридичної відповідальності керівників цієї юридичної особи і навпаки. Тобто притягнення до відповідальності юридичної особи є елементом впливу саме на неї як на суб'єкта конкретно визначених правовідносин, і одночасно на осіб, які відповідають за діяльність юридичної особи. Слід зазначити, що законодавче закріплення такої новели в законодавстві Російської Федерації породило ще одну проблему: постала потреба ввести два поняття адміністративного правопорушення, виходячи з того, що така ознака, як винність, не може бути критерієм для юридичної особи. Такий підхід цілком можна визнати виправданим та вартим перейняття досвіду вітчизняним законодавцем.

Дійсно, питання врахування поняття вини стосовно юридичної особи на сьогодні є дискусійним. Науковцями висловлюється думка, що адмініс-

тративну відповідальність юридичної особи не можна вважати відповідальністю колективною, а вина організації не ототожнюється з виною працівників, оскільки, відповідно до сучасного розуміння поняття «організація», до її суб'єктів управління можуть належати і не члени даної організації (наприклад, збори акціонерів) [16, с. 8]. Підтверджують цю думку і психологічні характеристики поняття «вина». Тому варто погодитися з думкою дослідників про те, що вину юридичної особи у скоєнні адміністративного проступку слід розуміти як неприкладення юридичною особою зусиль, які допускаються і вимагаються законодавством, для виконання покладених на неї обов'язків, за порушення яких передбачена адміністративна відповідальність, а також як невикористання наданих прав і можливостей для усунення причин адміністративного правопорушення [10, с. 18].

Заслуговує на увагу позиція А. Агапова, який розглядає фізичних та юридичних осіб фактично як рівноправних суб'єктів адміністративної відповідальності. Позиція дослідника щодо вмісту вини видається менш категоричною, адже, на його думку, юридична особа, як і фізична, цілком може бути суб'єктом адміністративної провини. З огляду на це він розглядає їх як рівноправних суб'єктів адміністративної відповідальності. Зокрема дослідник зазначає, що «суб'єкт адміністративної провини – фізична або юридична особа, винною дією (бездіяльністю) якого заподіяна шкода потерпілому або загальнодержавним інтересам» [1, с. 37].

Подібну позицію обстоює і С. Гончарук, стверджуючи, що юридичні особи цілком можуть бути суб'єктами адміністративної відповідальності нарівні з фізичними особами – в такій ролі ці юридичні особи виступають як різні організації незалежно від форм власності, що підлягають адміністративній юрисдикції України [3, с. 40]. Думку щодо можливості трактування юридичних осіб як суб'єктів адміністративної відповідальності поділяють також В. Колпаков, В. Авер'янов, Ю. Битяк, І. Голосніченко, А. Комзюк та ін.

При цьому окремі науковці негативно ставляться до ідеї юридичної відповідальності юридичних осіб, висловлюючи думку, що визначення юридичних осіб суб'єктами адміністративної відповідальності руйнує цілісність інституту адміністративної відповідальності [15, с. 51].

Ставлячи під сумнів адекватність наукових пошуків щодо запровадження адміністративної відповідальності юридичних осіб, Е. Демський і Н. Добрянська стверджують, що суперечки та дискусії щодо суб'єктів адміністративної відповідальності змусили законодавця останнім часом при внесенні змін до чинного законодавства більш чітко визначити суб'єктів відповідальності та конкретизувати цих осіб. Наприклад, у Законах України від 8 липня 2010 року «Про збір та облік єдиного внеску на загальнообов'язкове державне страхування», від 2 червня 2011 року «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення відповідальності за порушення законодавства про захист персональних даних», від 7 квітня 2011 року «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відповідальності за корупційні правопорушення», від 22 квітня 2011 року «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо

інсайдерської інформації», де з метою конкретизації суб'єкта відповідальності законодавець робить перелік суб'єктів у спеціально призначених примітках до статей. У всіх цих випадках законодавець встановлює, що суб'єктом є лише фізична особа [4, с. 127]. Такі підходи науковців цілком мають право на існування, адже це свідчить про здорову дискусію як результат пошуків вирішення проблеми.

Висновок. На нашу думку, для України впровадження інституту адміністративної відповідальності юридичних осіб є особливо важливим. Адже через недосконалість організаційних та управлінських систем часто неможливо визначити, хто є власником підприємства, а отже, доцільним є притягнення до адміністративної відповідальності юридичних осіб як самостійних суб'єктів правовідносин. Аналіз наявних наукових підходів дозволяє стверджувати, що юридичні особи цілком можуть виступати в якості суб'єктів адміністративного права. Однозначно не викликає сумнівів і те, що закріплення на законодавчому рівні у КУпАП підстав визнання юридичної особи суб'єктом адміністративного проступку остаточно поставить крапку в наявній науковій дискусії та дозволить своєчасно і якісно протидіяти адміністративним правопорушенням.

Бібліографічні посилання

1. Агапов А. Б. Административная ответственность / А. Б. Агапов. — М., 2000.
2. Адміністративне право України : підручник / за заг. ред. Т. О. Коломоєць. — К., 2009.
3. Гончарук С. Т. Адміністративна відповідальність за законодавством України / С. Т. Гончарук. — К., 1995.
4. Демський Е. Адміністративна відповідальність юридичних осіб. Вимоги часу чи примара дослідників: проблеми методології дослідження / Е. Демський, Н. Добрянська // Вісник прокуратури. — 2012. — № 1. — С. 119–128.
5. Денчук Р. О. Правове регулювання адміністративної відповідальності юридичних осіб в праві України / Р. О. Денчук // Правова держава. — Одеса. — 2010. — № 12. — С. 130–137.
6. Ківалов С. В. Адміністративне право України : навчально-методичний посібник. — 3-тє вид., перероб. і доп. / С. В. Ківалов, Л. Р. Біла. — Одеса, 2006.
7. Колпаков В. К. Адміністративна відповідальність (адміністративно-деліктне право) / В. К. Колпаков. — К., 2008.
8. Колпаков В. К. Адміністративне право України / В. К. Колпаков. — К., 2001.
9. Лук'янець Д. М. Розвиток інституту адміністративної відповідальності: концептуальні засади та проблеми правореалізації: автореф. дис ... д-ра юрид. наук. — К., 2007.
10. Овчарова С. В. Матеріально-правовые проблемы административной ответственности / С. В. Овчарова // Государство и право. — 1998. — № 7. — С. 17–22.
11. Омелянчик С. В. До питання термінологічного ряду «особа», «особистість», «суб'єкт», «деліквент», «особа деліквентна» в адміністративно-деліктному праві і законодавстві та у вітчизняній адміністративній деліктології / С. В. Омелянчик // Вісник Запорізького юрид. ін-ту ДДУВС. — 2009. — № 2. — С. 110–117.
12. Петренко О. С. Адміністративні стягнення та санкції як категорії адміністративного права / О. С. Петренко // Науковий вісник ЛьвДУВС. — 2011. — № 3. — С. 133–140.
13. Попов Л. Л. Административная ответственность юридических лиц // Административная ответственность / отв. ред.: И. Л. Бачило, Н. Ю. Хаманева. — М., 2001.
14. Скакун О. Ф. Теорія держави і права (Енциклопедичний курс) / О. Ф. Скакун. — Х., 2006.
15. Сорокин В. Д. О двух тенденциях, разрушающих целостность института административной ответственности / В. Д. Сорокин // Известия высших учебных заведений. Правоведение. — СПб. — 1999. — № 1. — С. 46–54.

16. Стефанюк В. Інститут адміністративної відповідальності юридичних осіб і проблеми теорії і практики / В. Стефанюк, І. Полосніченко, М. Михеєнко // *Право України*. — 1999. — № 9. — С. 38–42.

Парненко В. С. Юридические лица как самостоятельные субъекты административной ответственности. Рассмотрены теоретические проблемы определения места юридических лиц в системе административных правоотношений. Проанализированы взгляды отечественных ученых на характеристики, которые позволяют считать юридических лиц самостоятельными субъектами административной ответственности.

Ключевые слова: юридическое лицо, субъект административной ответственности, административное правонарушение.

Parnenko V. S. Legal entities as independent subjects of administrative responsibility. The article is about theoretical problems of location legal entities in the system of administrative legal relationships. The thoughts of national scientists are analysed in relation to descriptions which allow to consider legal entities by the independent subjects of administrative responsibility.

Despite the relatively wide range of available research today there is no single approach to determine the legal entity as the subject of administrative responsibility, as there is no single opinion on the allocation of the main characteristics of its features. Concept of modern scholars crossing finally reflect personal opinion of each of the authors.

Bringing legal entity to administrative liability is specific, because this process often involves the correlation and coordination of administrative liability of individuals. Bringing to administrative responsibility does not relieve the entity from the legal responsibility of the heads of the legal person and vice versa. That liability of legal persons is part of the impact is on it as a legal entity specifically defined, while the persons responsible for the activities of a legal entity.

For Ukraine the implementation of the institute of administrative liability of legal entities is particularly important. Because of the inadequacy of organizational and management systems is often impossible to determine who owns the company, and therefore it is reasonable to administrative liability of legal persons as independent legal entities.

Keywords: legal entity, subject of administrative responsibility, administrative offence.

Надійшла до редакції 11.07.2013

Смоліна М. М.

(ГУМВС України в Автономній республіці Крим)

УДК 341.945 + 342.745 (477)

ГРУПОВІ ПОРУШЕННЯ ГРОМАДСЬКОГО ПОРЯДКУ: СТАН І ШЛЯХИ ПРОТИДІЇ

Здійснено аналіз складу злочину, що передбачає відповідальність за групові порушення громадського порядку (ст. 293 Кримінального кодексу України). Розроблено пропозиції щодо вдосконалення діяльності сил охорони правопорядку у сфері забезпечення громадської безпеки та охорони громадського порядку.

Ключові слова: відповідальність, громадська безпека, громадський порядок, органи внутрішніх справ, правопорушення.

Постановка проблеми. Останнім часом перед органами внутрішніх справ постають усе складніші завдання щодо забезпечення громадської безпеки, охорони громадського порядку та боротьби зі злочинністю. Часто ці завдання вирішуються в надзвичайних ситуаціях соціального, техноген-

ного або природного характеру, наслідки яких є вкрай небезпечними для життя і здоров'я працівників міліції, цивільних осіб, законних інтересів суспільства та держави. Проте повсякденна діяльність працівників міліції у названих умовах не повною мірою відповідає масштабам і структурі цих негативних явищ, що, у свою чергу, ставить підвищені вимоги до наукового моніторингу та забезпечення такої діяльності.

Спеціальні операції сил охорони правопорядку по ліквідації масових заворушень і припиненню групових порушень громадського порядку в системі дій і заходів із забезпечення громадської безпеки відіграють провідну роль. Тому виникає потреба в належному нормативно-правовому забезпеченні службово-бойової діяльності органів і підрозділів внутрішніх справ у разі ускладнення оперативної обстановки, що створює реальні і потенційні загрози для життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства і держави.

Показово, що за останні чотири роки кількість зареєстрованих на території України злочинів, учинених групами осіб, і таких, що посягають на громадський порядок, мала тенденцію до збільшення (див. табл.).

Характеристика злочинності у громадських місцях та групових злочинів (2009 р. – 20 листопада 2012 р.)

Показники	2009	2010	2011	2012
Усього злочинів, вчинених у громадських місцях	58013	71481	94632	83909
Питома вага в числі зареєстрованих злочинів	13,3	14,3	18,3	18,9
У т.ч. на вулицях, парках, скверах	35625	40265	52589	47404
Питома вага в числі злочинів, вчинених у громадських місцях	61,4	56,3	55,6	56,5
Вчинено злочинів загальнокримінальної спрямованості групою осіб	29200	34046	37021	29926
Питома вага	9,8	10,5	11,6	10,6
Злочини проти громадського порядку та моральності	16255	15557	14946	12707
Питома вага	3,7	3,1	3,1	2,9

Разом з тим вивчення практики виявлення, розкриття, розслідування та припинення злочинів, пов'язаних із груповими порушеннями громадського порядку, свідчить про те, що головним недоліком у службово-бойовій діяльності органів внутрішніх справ є слабка обізнаність у сфері техніки, тактики й методики затримання активних учасників таких правопорушень, зокрема виявлення та документування їх організаторів і підбурювачів. У зв'язку з цим актуалізується подальше поглиблене дослідження сучасного стану і шляхів запобігання та протидії груповим порушенням громадського порядку.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Деякі питання забезпечення громадської безпеки та охорони громадського порядку, відповідальності за їх порушення, сучасної діяльності підрозділів

міліції громадської безпеки МВС України тощо були предметом наукових розвідок С.М. Алфьорова, А.П. Головіна, В.А. Грабельникова, Ю.В. Дубка, О.В. Кириченка, В.В. Конопльова, М.В. Корнієнка, М.І. Логвиненка, Є.Б. Ольховського, Н.Г. Павленко, А.М. Подоляки, В.Г. Поліщука та ін. Аналіз теоретичних поглядів науковців дав змогу оцінити стан досліджуваної проблеми, окреслити коло питань, які взагалі не були предметом наукового пошуку. Вказані обставини зумовили вибір теми дослідження та свідчать про її актуальність як для теоретичного аналізу складу злочину, передбаченого ознаками ст. 293 Кримінального кодексу України, так і вироблення нових підходів щодо протидії цьому виду злочинів.

Зазначені вище обставини зумовили **мету** цієї статті та свідчать про її актуальність і своєчасність для подальшої розбудови системи забезпечення громадської безпеки й охорони громадського порядку.

Виклад основного матеріалу. У ст. 39 Конституції України закріплено, що громадяни мають право збиратися мирно, без зброї і проводити збори, мітинги, походи і демонстрації, про проведення яких завчасно сповіщаються органи виконавчої влади чи органи місцевого самоврядування [1]. Водночас у ч. 2 цієї ж статті вказується, що обмеження реалізації цього права може встановлюватися судом відповідно до закону і лише в інтересах національної безпеки та громадського порядку – з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення або захисту прав і свобод інших людей [1].

Відтак, *масові заходи* – це заходи громадсько-політичного, релігійного, спортивного, культурно-видовищного характеру за участю значної кількості громадян, що проводяться з нагоди відзначення офіційних (державних), професійних, релігійних свят, пам'ятних дат, а також за ініціативою політичних партій, рухів, громадських об'єднань, релігійних конфесій (громад), окремих громадян, спортивних організацій, закладів культури тощо. Як уже зазначалося, масові заходи можуть проводитися у вигляді мітингів, демонстрацій, парадів, маніфестацій, вуличних походів, масових гулянь, страйків, пікетів, релігійних та інших відправлень, спортивних змагань, концертів, видовищних шоу тощо.

Так, *мітингом* є публічні збори, як правило, значної кількості громадян, для обговорення політичних, соціальних, економічних та інших питань. У своїй більшості мітинги проводяться на відкритих територіях з використанням лозунгів, прапорів та іншої атрибутики.

Демонстрація – масове проходження громадян по вулицях населених пунктів з метою висловлення своїх громадсько-політичних чи інших позицій.

Паради – організоване урочисте проходження по вулицях населеного пункту військових чи воєнізованих державних організацій, ветеранів, спортсменів, духових оркестрів тощо.

Маніфестація – вуличний похід з метою висловлення співчуття до якого-небудь факту політичного характеру або протесту проти нього.

Пікетування – форма демонстрації, здебільшого поблизу адміністративних будівель законодавчих органів, органів державної влади та місцевого самоврядування, дипломатичних представництв тощо, з метою приве-

рнення уваги до тих чи інших проблем громадсько-політичного характеру або висловлення протесту проти будь-чого.

Релігійні та інші відправлення – заходи релігійного характеру (богослужіння, освячення, хресні ходи тощо), дні пам'яті по померлих (загиблих), організоване покладання квітів з нагоди пам'ятних дат тощо.

Спортивні заходи – змагання з різних видів спорту за значною участю глядачів.

Культурно-видовищні заходи – концерти, театралізовані шоу, показ кінофільмів, рекламні заходи, що проводяться на територіях суспільного призначення [2, с. 2].

Безперечно, охорона громадського порядку та моральних устоїв суспільства, в тому числі і засобами законодавства про кримінальну відповідальність, є невід'ємною частиною побудови правової держави. У зв'язку з цим у розділі XII Кримінального кодексу України зібрані злочини, які посягають на громадський порядок та моральні устої суспільства [3].

Зокрема, ст. 293 Кримінального кодексу України передбачено відповідальність за групові порушення громадського порядку, тобто організацію групових дій, що призвели до грубого порушення громадського порядку або суттєвого порушення роботи транспорту, підприємства, установи чи організації, а також активну участь у таких діях [3].

Об'єктом даного злочину є громадський порядок, який забезпечує належні умови життєдіяльності людини і суспільства.

Відповідно до Положення про службу дільничних інспекторів міліції в системі Міністерства внутрішніх справ України, затвердженого наказом МВС України від 11.11.2010 № 550, під громадським порядком розуміється система суспільних відносин, які складаються і розвиваються в громадських місцях під впливом правових та соціальних норм, спрямованих на забезпечення нормального функціонування установ, організацій, громадських об'єднань, праці й відпочинку громадян, повагу до їх честі, людської гідності та громадської моралі. У свою чергу, громадською безпекою є стан захищеності інтересів людини, суспільства й держави від суспільно небезпечних діянь і негативного впливу надзвичайних обставин, викликаних криміногенною ситуацією, стихійним лихом, катастрофами, аваріями, пожежами, епідеміями та іншими надзвичайними подіями [4].

Загальний порядок поведінки у громадських місцях передбачає наявність писаних і неписаних (норми моральності, моралі та етики, зумовлені звичаями) правил поведінки, обов'язкових для дотримання їх при значному скупченні людей, а також результат дотримання зазначених правил [5, с. 533]. Вони охоплюють необхідність виконання законних вимог представників влади й адміністрації підприємств, установ, організацій, де відбуваються масові заходи, неперешкоджання нормальній діяльності установ торгівлі, культури, спорту, транспорту, державних установ, а також роботі, відпочинку, руху інших осіб і т. ін.

При цьому під груповими діями, що порушують громадський порядок, будуть розумітися дії значної кількості осіб, зазвичай декількох десятків або навіть сотень. Але, на відміну від масових заворушень, кількість

учасників групових порушень громадського порядку під час вчинення цього злочину суттєво не збільшується, вони не зростають кількісно і не перетворюються якісно в активні посягання проти правоохоронюваних благ. При цьому переважна частина натовпу веде себе пасивно, тільки виконуючи вказівки окремих організаторів та активістів. Власне громадський порядок порушується внаслідок поведінки учасників групи – їх відмови звільнити приміщення або певну територію, ігнорування розпоряджень адміністрації або представників влади, відмови припинити мітинг, пікетування, демонстрації, що проводяться з порушенням установленого порядку, та ін. [6, с. 808].

Об'єктивна сторона коментованого злочину включає обов'язкові ознаки: 1) діяння; 2) наслідки; 3) причинний зв'язок між діянням і наслідками. Вона характеризується такими діяннями:

– організація групових дій, що спричиняють грубе порушення громадського порядку або суттєве порушення роботи транспорту, підприємства, установи чи організації;

– активна участь у таких діях.

Під організацією групових дій, що спричинили грубе порушення громадського порядку, слід розуміти дії організатора (організаторів), які, наприклад, своїми закликами, підбурюванням, організаційними заходами та іншими подібними методами, прийомами та/або способами впливали на певну групу людей, унаслідок чого останні грубо порушували громадський порядок або суттєво порушували роботу транспорту, підприємств, установ або організацій. Організацією також вважається дача вказівок, розпоряджень, розробка планів проведення, розподіл обов'язків між учасниками тощо. Тобто внаслідок дій організатора виникає, починається групове порушення громадського порядку або ж здійснюється управління діями групи.

Активна участь полягає у виконанні вказівок організатора, закликах до учасників натовпу вчиняти певні дії, особистому їх виконанні, зокрема з метою повести за собою, показати приклад іншим учасникам групових дій тощо.

При цьому не виключається вчинення такого злочину і шляхом бездіяльності. Він, зокрема, може мати місце, коли організатор або активний учасник дій не вживає заходів для припинення порушень громадського порядку іншими учасниками, які вони допустили своїми попередніми діями. Такі особи несуть відповідальність і за дії натовпу, що продовжуються після їх активної поведінки. Обов'язок вчинити певні дії щодо припинення порушень громадського порядку впливає з попередньої поведінки, а можливість їх вчинення визначається такими обставинами, як фізична можливість вплинути на групу, доступність засобів зв'язку, наявність осіб, через яких можна передати розпорядження, та ін. [6, с. 809].

Обов'язковою ознакою об'єктивної сторони виступають наслідки вказаних суспільно небезпечних діянь, а саме: грубе порушення громадського порядку, суттєве порушення роботи транспорту, підприємства, установи або організації. Таким чином, завжди повинен бути встановлений причинний зв'язок між відповідними діями організаторів, активних учасників таких групових діянь та зазначеними наслідками таких діянь.

Групове порушення громадського порядку передбачає недотримання встановлених правил поведінки у громадських місцях. Оцінка порушення як грубого здійснюється з урахуванням кількості його учасників, території, на якій мало місце порушення, важливості нормальної діяльності відповідних об'єктів, кількості потерпілих, часу порушення та ін.

Суттєве порушення роботи транспорту, підприємства, установи або організації полягає у припиненні їх нормальної роботи на певний час. Це – порушення графіка руху, закриття магазинів, установ громадського харчування, зрив занять у навчальних закладах, зупинка виробництва. Власний досвід роботи у підрозділах міліції громадської безпеки свідчить, що «суттєвість» такого порушення зазвичай визначається з урахуванням його тривалості, кількості осіб, нормальна робота, навчання, відпочинок або перевезення яких порушені, розміру завданої матеріальної шкоди тощо.

Від масових заворушень (ст. 294 Кримінального кодексу України) такі дії відрізняються відсутністю насильства над особою, погромів, підпалів та ін. [7, с. 227]. Разом з цим причинний зв'язок між поведінкою організаторів і активних учасників групового порушення громадського порядку та наслідками, вказаними у диспозиції ст. 293 Кримінального кодексу України, характеризується наявністю проміжної ланки – поведінки групи, учасники якої безпосередньо завдають відповідної шкоди. Тому для констатації причинного зв'язку у складі злочину, що аналізується, слід установити наявність обох його ланок, довести, що: по-перше, діяння винної особи викликало відповідну поведінку натовпу; по-друге, передбачені ст. 293 Кримінального кодексу України наслідки викликані саме груповими діями.

Суб'єктивна сторона даного злочину полягає у формі прямого умислу. Від таких суспільно небезпечних діянь, як, наприклад, дій, спрямованих на насильницьку зміну чи повалення конституційного ладу або на захоплення державної влади (ст. 109 Кримінального кодексу України), посягань на територіальну цілісність і недоторканність України (ст. 110 Кримінального кодексу України), цей злочин відрізняється відсутністю так званої «антидержавної» мети [5, с. 534].

Суб'єктом злочину є фізична осудна особа з 16-ти років, що організувала або брала активну участь у групових порушеннях громадського порядку. Отже, суб'єкт злочину – загальний.

Відповідно до ч. 1 ст. 216 Кримінального процесуального кодексу України, досудове розслідування кримінальних правопорушень, передбачених ст. 293 Кримінального кодексу України, здійснюється слідчими органів внутрішніх справ [8].

Зазначимо, що основними силами, які забезпечують громадську безпеку та охороняють громадський порядок під час масових заходів, є особовий склад органів внутрішніх справ (підрозділів патрульної служби міліції, міліції особливого призначення «Беркут», Державної автомобільної інспекції, дільничних інспекторів міліції, Державної служби охорони та ін.), а додатковими – особовий склад частин і з'єднань внутрішніх військ, вищих навчальних закладів МВС України. Крім цього, за рішенням органів публічної адміністрації для участі у зазначених заходах можуть залучатися гро-

мадські формування.

Сили і засоби правоохоронних органів і військових формувань, що залучаються до проведення таких заходів (оперативне шиккування), поділяються на відповідні групи бойового порядку (пости, наряди), які мають забезпечити виконання режимних дій, ізоляційно-обмежувальних, оперативно-розшукових, адміністративних і процесуальних заходів, слідчих дій і застосування сили (в разі необхідності) [9, с. 274]. При цьому проведенню силових заходів обов'язково повинні передувати попереджувальні заходи, що проводяться з метою вирішення конфлікту без застосування заходів фізичного примусу, спеціальних засобів і вогнепальної зброї.

Висновки. Таким чином, діяльність працівників міліції щодо запобігання і реагування на групові порушення громадського порядку полягає у комплексі погоджених і пов'язаних за метою та часом оперативно-розшукових, слідчих, режимних та інших дій, попереджувальних і силових заходів, що проводяться органами і підрозділами внутрішніх справ, на території обслуговування яких виникли групові порушення громадського порядку, та іншими залученими силами під керівництвом оперативного штабу за єдиним планом з метою їх припинення та недопущення переростання у масові заворушення, затримання організаторів та/або активних учасників і притягнення їх до відповідальності згідно з чинним законодавством.

Бібліографічні посилання

1. Конституція України : прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 черв. 1996 р. // Офіційний вісн. України. – 2010. – № 72/1 (спец. вип.). – Ст. 2598.
2. Щодо забезпечення правопорядку та громадської безпеки під час проведення масових заходів : Метод. реком. МВС України від 31 серп. 2000 р. № 10/2–4725. – К., 2000.
3. Кримінальний кодекс України від 5 квіт. 2001 р. № 2341-III // ВВР України. – 2001. – № 25–26. – Ст. 131.
4. Положення про службу дільничних інспекторів міліції в системі Міністерства внутрішніх справ України : затверджено наказом МВС України від 11 листоп. 2010 р. № 550 // Офіційний вісн. України. – 2010. – № 95. – Ст. 3386.
5. Кримінальний кодекс України : наук.-практ. коментар. – Вид. 6-е, перероб. та доп. / відп. ред. Є. Л. Стрельцов. – Х., 2009.
6. Научно-практический комментарий Уголовного кодекса Украины от 5 апреля 2001 года / под ред. Н. И. Мельника, Н. И. Хавронюка. – К., 2002.
7. Смоліна М. М. Проблемні питання кваліфікації злочину, передбаченого ст. 294 Кримінального кодексу України / М. М. Смоліна // зб. матеріалів II Всеукр. наук.-практ. конф. «Актуальні проблеми кримінального права та кримінології у світлі реформування кримінальної юстиції» (м. Харків, 17 трав. 2013 р.). – Х., 2013. – С. 226–228.
8. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квіт. 2012 р. № 4651-VI // ВВР України. – 2013. – № 9–13. – Ст. 88.
9. Смоліна М. М. Форми і методи службово-бойової діяльності органів внутрішніх справ при охороні громадського порядку / М. М. Смоліна // матеріали V Міжнар. наук.-практ. конф. «Роль та місце ОВС у розбудові демократичної правової держави» (м. Одеса, 26 квіт. 2013 р.). – Одеса, 2013. – С. 274–275.

Смолина М. М. Групповые нарушения общественного порядка: состояние и пути противодействия. Осуществлен анализ состава преступления, которое предусматривает ответственность за групповые нарушения общественного порядка (ст. 293 Уголовного кодекса Украины). Разработаны предложения по усовершенствованию деятельности сил охраны правопорядка в сфере обеспечения общественной безопасности и охраны общественного порядка.

Ключевые слова: ответственность, общественная безопасность, общественный порядок, органы внутренних дел, правонарушения.

Smolina M. M. Group public disorder: state and ways of counteraction. Study of practice identification, detection, investigation and suppression of crime-related group violations of public order, indicating that main drawback of official-military activity of Organs of Internal Affairs is poor awareness of technique, tactics and methodic of arrest active members of such offenses, including identification and documentation of organizers and instigators. In this regard, further in-depth study of current state and ways of prevention and counteraction to group public disorder are updated.

It is established that capabilities of law enforcement and military units involved in carrying out specific actions and measures to eliminate riots and stopping group violations of public order (operative alignment) are divided into groups corresponding order of battle (posts, outfits), which should ensure implementation of operational actions, isolative-restrictive, operative-search, administrative and judicial measures, investigation and application of force (if necessary). Thus holding of force must be preceded by warning activities undertaken to resolve conflict without use of physical coercion, special means and firearms.

Proved that activity of police for prevention and reaction to public disorder group is coordinated and linked together by purpose and by time search operative-search, investigative, regimental and other activities, preventive and enforcement measures undertaken by agencies and departments of Organs of Internal Affairs, in service of which there was a group of public disorder, and other involved forces led by operations staff on a single plan with a view to combating and preventing escalation of riots, arrest organizers and/or active participants and to prosecuting them into compliance with current legislation.

Keywords: responsibility, public safety, public order, Internal Affairs Organs, offence.

Надійшла до редакції 11.07.2013

Тищенко І.О.

викладач

(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ДОСВІД ЗАХИСТУ ПРАВ ГРОМАДЯН У СФЕРІ НАДАННЯ АДМІНІСТРАТИВНИХ ПОСЛУГ ТА НАПРЯМИ ЙОГО ВПРОВАДЖЕННЯ В УКРАЇНІ

Розглянуто досвід функціонування органів державної влади у сфері надання адміністративних послуг в окремих європейських країнах. Виявлено недоліки об'єктивного і суб'єктивного характеру у сфері надання адміністративних послуг в Україні.

Ключові слова: європейський досвід, адміністративна послуга, виконавча влада, законодавча база, європейська інтеграція.

Постановка проблеми. Соціальна актуальність тематики надання адміністративних послуг зумовила появу багатьох публікацій у наукових виданнях, публіцистичних періодичних джерелах, а також в Інтернет-виданнях. Проте дана тема не втрачає гостроти, так як дискусії з приводу надання адміністративних послуг тривають та потребують активної уваги.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Законодавчому регулюванню процесу надання адміністративних послуг присвячено наукові роботи таких вітчизняних та зарубіжних вче-

них, як В. Аверьянов, С. Вільямс, Ю. Битяк, Є. Демський, В. Колпаков, Р. Калюжний, О. Поляк, В. Тимощук, В. Бебик та ін.

Мета статті – вивчення досвіду розвинених країн у реформуванні регулювання та становлення інституту адміністративних послуг та аналіз напрямів удосконалення даного феномену в Україні.

Виклад основного матеріалу. Україна закріпила за собою статус суверенної, демократичної, соціальної, правової держави та визнала, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються найвищою соціальною цінністю [1]. Тому метою адміністративної реформи, що провадиться наразі, є формування системи державного управління, яке стане ближчим до потреб і вимог людей, а головним його пріоритетом буде служіння народові та національним інтересам. Будувати систему, яка б дійсно працювала, а не залишилася лише на папері, потрібно з урахуванням досвіду тих країн, в яких даний інститут не тільки розвивається, а й набуває все більшої популярності серед громадян.

У ході процесу загальноєвропейської інтеграції практично у всіх європейських державах з'явилась тенденція підвищення ролі місцевого самоврядування. Така політика зумовлена застосуванням нового принципу інституціональної організації держави й суспільства – принципу субсидіарності, який визначає стійку послідовність у виконанні владних повноважень управлінськими органами й порядок у розподілі відповідальності цих органів перед населенням [7, с. 57]. Цей принцип закладений в основу Європейської хартії місцевого самоврядування і визначає розподіл повноважень різних рівнів публічної влади в державі [8, с. 246-254].

Корисний досвід на шляху від централізації всього державного життя до широкої децентралізації державної влади й розвитку місцевого самоврядування Україна може почерпнути від Франції. Як відомо, після Другої світової війни у Франції розпочався процес децентралізації державної влади через запровадження принципу субсидіарності. Було ухвалено низку законів та нормативних актів на шляху до здійснення завданої мети, а головний принцип закріплено у ст. 72 Конституції Франції, яка проголошує, що місцева влада Республіки (територіальні одиниці) повинна управлятися обраними радами, в результаті чого кожен рівень адміністративного управління має власну сферу відповідальності. Держава делегує місцевим адміністративно-територіальним утворенням певні повноваження, які вони здійснюють самостійно, і не дозволяється втручання в діяльність нижчестоящих адміністративно-територіальних урівень, але державним й судовим органам дозволяється стежити за законністю і правильністю адміністративних актів і фінансових рішень місцевої влади. Держава контролює рівність умов життя й добробуту її населення шляхом делегування відповідних повноважень на адміністративно-територіальні органи, які виконують адміністративні послуги в суворій відповідності до законів та інструкцій своїх повноважень [4]. Отже, слід зазначити, що досвід Франції, де процес децентралізації триває не один десяток років, для України є досить корисним. Він демонструє, що децентралізація державної влади, побудована на

принципові субсидіарності, є запорукою утвердження в державі демократичних стандартів управління.

Реформування системи державного управління в Російській Федерації (далі – РФ) є однією з важливих умов прискорення соціально-економічного розвитку держави, оскільки за якістю надання адміністративних послуг Росія посідає майже одне місце з країнами, що поступаються їй в економічному розвитку.

Для реалізації Концепції адміністративної реформи в Російській Федерації було сформовано нормативну та методичну базу підвищення якості виконання державних функцій і надання послуг, розроблено механізми управління та стимулювання адміністративної реформи. Ці перетворення спрямовані на покращення якості та доступності державних послуг, обмеження втручання держави в економічну діяльність суб'єктів підприємництва, припинення надмірного втручання державного регулювання та підвищення ефективності діяльності органів виконавчої влади. Для досягнення поставленої мети було створено необхідні організаційно-правові підстави для масової оптимізації державних послуг і вдосконалення державного регулювання. Федеральний Закон «Про організацію надання державних і муніципальних послуг» від 27.07.2010 р. № 210 регулює відносини, що виникають у зв'язку з наданням державних і муніципальних послуг відповідно федеральними органами виконавчої влади, органами державних позабюджетних фондів, виконавчими органами державної влади суб'єктів РФ, місцевими адміністраціями та іншими органами самоврядування, які здійснюють виконавчо-розпорядчі повноваження [5]. Послуги, що надаються державними та муніципальними установами та іншими організаціями, підлягають реєстрації і надаються в електронному вигляді в тому випадку, якщо такі послуги включені до переліку, встановленому Урядом. Законом встановлено, що державна послуга є діяльністю з реалізації функцій відповідного федерального органу виконавчої влади, державного позабюджетного фонду, виконавчого органу державної влади, органу місцевого самоврядування при здійсненні окремих державних повноважень, переданих федеральними та іншими законами РФ, яка здійснюється за запитом замовників у межах встановлених нормативними актами повноважень органів, що надають державні послуги. Що стосується муніципальних послуг, то Закон визначає їх як діяльність з реалізації функцій органу місцевого самоврядування, яка здійснюється за запитом замовників у межах повноважень органу, що надає такі послуги, щодо рішень з питань місцевого значення відповідно до Федерального закону Російської Федерації «Про загальні принципи організації місцевого самоврядування в Російській Федерації» і статутів муніципальних утворень [6]. Адміністративний регламент є основним документом, який містить усю необхідну для громадян і посадових осіб інформацію, передбачену законодавством, і являє собою основу для оптимізації державних функцій і послуг з переведення їх в електронний вигляд.

Слід зазначити, що інститут адміністративних послуг у РФ, як і в Україні, розвивається та набуває затребуваності серед населення. Наша дер-

жава може почерпнути позитивний досвід у запровадженні вищезазначених послуг, щоб реалізувати їх в українському законодавстві.

Реформування державного територіального устрою Польщі є безперечно позитивним досвідом для України. Система територіальної влади, яку будували впродовж досить тривалого періоду, забезпечила створення системи самоврядування, в якій органи влади на кожному рівні мають демократичні мандати, отримані на основі вільних виборів. Отже, у ході адміністративно-територіальної реформи послідовно було створено децентралізовану систему публічної адміністрації, яка гарантує демократичний спосіб управління. Важливим є те, що реформування територіальної організації влади, враховане під час розробки Концепції реформи місцевого самоврядування та територіальної влади в Україні, дозволить уже на першому етапі реформи здійснити адміністративне та ресурсне зміцнення територіальних громад. Ураховуючи досвід Польщі для реформування інших рівнів місцевого самоврядування, можна здійснити заходи щодо реформування територіального управління на районному та обласних рівнях [10, с. 24].

У Чилі з 1986 року на державному рівні було розмежовано функції та повноваження між стратегічними міністерствами та автономними органами, що надають послуги.

Ідея використання децентралізованих установ з метою надання адміністративних послуг запроваджена і в США, оскільки реформи, які проводилися в цій країні, мали на увазі, що лише децентралізоване управління надаватиме найбільш ефективну допомогу. З метою забезпечення якісного надання послуг американським урядом затверджено програму «Службова етика в державних органах».

Реформи, які проводилися в Канаді, здебільшого ґрунтувались на фінансових принципах; вони базувались на скороченні кількості державних службовців, в тому числі Міністерства суспільних робіт та державних послуг. Надання правоохоронних послуг було покладено на функції поліцейських підрозділів.

У Нідерландах з 1992 р. запроваджено інститут омбудсмена, який дає підстави проводити перевірки, розслідування поведінки міністрів та автономних органів у сфері надання адміністративних послуг населенню. При цьому на практиці посередник за скаргами на дії державних установ основними об'єктами уваги обирає міністерства та поліцію, а його звіти у засобах масової інформації набувають великої популярності та зацікавленості серед народу [13, с. 168].

Як зазначає І.В. Венедиктова, адміністративна реформа в Україні на початку свого запровадження крім всього іншого становила за мету створення органів виконавчої влади, які б відповідали за надання адміністративних послуг населенню. Ця функція держави відповідає принципу соціальності, стає все актуальнішою і знаходить все більше обґрунтованостей, адже ідея соціальної держави може реалізуватися лише через конкретну послугову діяльність. Інститут послуг – комплексний міжгалузевий правовий інститут, якому притаманне поєднання публічно-правових та приватноправових методів. Сутність його розвитку відображає якість державного

управління, є певним лакмусом у визначенні політики в державі. Власне, у поняття «послуга» вкладається здійснення дій уповноваженим суб'єктом для задоволення потреб і прав інших осіб або все те, що приносить користь іншій особі. Стосовно самого визначення «адміністративна послуга» в Законі України «Про адміністративні послуги» (далі – Закон) вказано, що адміністративна послуга – результат здійснення владних повноважень суб'єктом надання адміністративних послуг за заявою фізичної або юридичної особи, спрямований на набуття, зміну чи припинення прав та/або обов'язків такої особи відповідно до закону. Закон закріплює суб'єктів звернення – фізична особа, юридична особа, яка звертається за отриманням адміністративних послуг, а суб'єкт надання адміністративних послуг – орган виконавчої влади, інший державний орган, орган влади Автономної Республіки Крим, орган місцевого самоврядування, їх посадові особи, уповноважені відповідно до закону надавати адміністративні послуги. Даний Закон регулює відносини, які виникають при потребі надання адміністративних послуг, а також закріплює принципи діяльності суб'єктів звернення та надання адміністративних послуг [11, с. 64].

С.Л. Дембіцька зазначає, що сучасний стан надання адміністративних послуг характеризується багатьма недоліками об'єктивного і суб'єктивного характеру. Вона виділяє окремі з них, які зумовлені: недосконалим законодавством, яке не завжди враховує потреби юридичних та приватних осіб у регулюванні відносин з адміністративними послугами; наявністю необґрунтованих видів адміністративних послуг; подрібненням адміністративних послуг на окремі платні послуги; перекладанням обов'язків адміністративних органів щодо збирання довідок, візування, погодження на приватних осіб; обмеженням часу та днів для прийому громадян; обмеженням доступу до інформації про надання адміністративних послуг; необґрунтовано великими строками для надання адміністративних послуг. Дослідниця виділяє головну проблему – ставлення до надання адміністративної послуги не як задоволення сподівань і потреб особи, а для фактичного виконання правил. Тому найважливіша, на думку авторки, орієнтація доктрини адміністративної послуги повинна базуватись на пріоритеті ставлення до приватної особи як до споживача-клієнта й на задоволенні її потреб [12, с. 101].

Висновки. Отже, підсумовуючи вищезазначене, вважаємо за необхідне підкреслити, що сьогоднішній стан надання адміністративних послуг в Україні перебуває на стадії впровадження та розвитку. Потрібно врахувати всі тенденції європейських країн для покращення та становлення орієнтирів держави у процесі виконання органами покладених на них функцій. Для кращого функціонування даного інституту вважаємо за доцільне побудувати систему органів, на яку буде покладено головну функцію – надання адміністративних послуг, прийом громадян та вирішення їхніх питань. Важливою місією нашого законодавства є також забезпечення контролю над органами, які будуть виконувати запити громадян. Для цього може стати у пригоді досвід Нідерландів, де функціонує інститут омбудсмена, який регулює та слідкує за порядком виконання своїх обов'язків

службовцями. На нашу думку, такі перетворення дадуть вагомий результат як стосовно оптимізації виконання працівниками відділу надання адміністративних послуг своїх обов'язків, так і щодо задоволення громадян, які потребують цієї допомоги.

Бібліографічні посилання

1. Конституція України від 28 червня 1996 року № 254к/96-ВР // ВВР. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
2. Про надання адміністративних послуг: Закон України № 5203-VI від 06.09.2012 // ВВР. – 2013. – № 32. – Ст. 409
3. Про заходи щодо впровадження Концепції адміністративної реформи в Україні: Указ Президента України № 810/98 від 22.07.1998 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua>.
4. Конституція Республіки Польща / пер. с пол. А. Кубика. – Варшава, 2001.
5. Про організацію надання державних і муніципальних послуг: Закон України № 210-ФЗ від 27.07.2010.
6. Об организации предоставления государственных и муниципальных услуг: Федеральный закон Российской Федерации № 2010-ФЗ от 27.07.2010 г. // Собрание законодательства Российской Федерации. – 2010. – № 31. – Ст. 4179.
7. *Багмет М.О.* Базові принципи діяльності територіальних інститутів управління в контексті Європейської хартії місцевого самоврядування / М.О. Багмет, О.Н. Євтушенко // Наукові праці: наук.-метод. журнал. – Т. 69. – Вип. 56. Політичні науки. – Миколаїв, 2007. – С. 56–60.
8. Самостійність місцевих влад та розподіл повноважень між ними: організація місцевого самоврядування відповідно до принципів Європейської хартії місцевого самоврядування: [матеріали міжнар. конф. (м. Київ, 11–12 червня 2002 р.)] / упоряд.: В. Кравченко, М. Пухтинський. – К., 2002.
9. Об общих принципах организации местного самоуправления в Российской Федерации: Федеральный закон Российской Федерации № 210-ФЗ от 06.10.2003 г.
10. Адміністративна реформа: досвід Польщі для України / Л. Токар, Я. Гонціяз, Д. Новаківська. – К., 2000.
11. *Венедіктова В.І.* Юридична природа адміністративних послуг / В.І. Венедіктова // Право України. – 2009. – № 1 (5). – С. 100–104.
12. *Дембіцька С.Л.* Про стан надання адміністративних послуг / С.Л. Дембіцька // Юридичні науки. – 2012. – № 2. – С. 100–104.
13. *Легеза Є.* Зарубіжний досвід правового регулювання адміністративних послуг, що надаються органами влади, та його впровадження в органи міліції в Україні / Є. Легеза // Вісник Львівського університету. – 2011. – № 52. – С. 166–172.

Тищенко І.А. Европейский опыт защиты прав граждан в сфере предоставления административных услуг и направления его внедрения в Украине

Рассматривается опыт функционирования органов государственной власти в сфере предоставления административных услуг отдельных европейских стран. Раскрываются недостатки объективного и субъективного характера в сфере предоставления административных услуг в Украине.

Ключевые слова: *европейский опыт, административная услуга, исполнительная власть, законодательная база, европейская интеграция.*

Tishchenkova I.O. European experience in protecting the rights of citizens in the provision of administrative services and the direction of its introduction in Ukraine

In the article in connection with the implementation of administrative reform in Ukraine, the need to improve good governance in general, and the need to reorient the activities of civil servants and local government officials to provide quality administrative services, describes the experience of the functioning of public authorities in the provision of administrative services in selected European countries such as France, Russia, Poland, Chile, the U.S., the Netherlands. The main goal of the administrative reform is to create an effective system of public administration, to provide quality public services to citizens at a level that meets European standards, to

ensure optimal use of public funds. Lacks both objective and subjective in the provision of administrative services in Ukraine, as the current state of security administrative legal protection of citizens' rights in the provision of administrative services is a unique factor for Ukraine's entry into the European Community, and is essential to the rule of law in the Ukrainian society.

Due to the fact that the provision of administrative services in Ukraine is in the process of formation and development, the author pointed out that the need to take into account the experience of developed countries to improve the guidance and formation of the state in the implementation of these laws of their duties. For better functioning of the institution, the author considers it appropriate to build a system of bodies, which will be entrusted with providing administrative services with citizens as the primary function and solve their issues because such conversion will give a significant result as in the performance of its duties by employees of administrative services, so and citizens who are in need of this assistance.

Keywords: *European experience, administrative services, the executive, the legislative framework, the European integration.*

Надійшла до редакції 29.10.20134

Устименко В. В.

ст. науковий співробітник

(Національна академія прокуратури України)

УДК 343.163

ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ СТАНОВЛЕННЯ ПРАВОВОЇ ОСНОВИ СИСТЕМИ ПІДВИЩЕННЯ КВАЛІФІКАЦІЇ ПРОКУРОРІВ В УРСР

Досліджено історичний аспект становлення правової основи системи підвищення кваліфікації кадрів органів прокуратури УРСР.

Ключові слова: *історичний аспект підвищення кваліфікації прокурорів, становлення правової основи підвищення кваліфікації прокурорів, правові форми навчання прокурорсько-слідчих працівників.*

Постановка проблеми. Сьогодні органи прокуратури України перебувають у стані докорінних змін. У зв'язку з цим багато уваги приділяється удосконаленню правового забезпечення основних напрямів роботи органів прокуратури, зокрема, оновлюються законодавчі акти, галузеві правові документи, які регламентують на окремих напрямках діяльність органів прокуратури, тощо. Забезпечення належного рівня виконання конституційних функцій органів прокуратури України, безперечно, залежить від професійної підготовки прокурорів, яка є одним із найважливіших напрямів роботи з кадрами в органах прокуратури України. До комплексу завдань такого напрямку роботи входить організація безперервного навчання – підготовки і підвищення кваліфікації кадрів. Слід зауважити, що освітній процес в Україні також набуває суттєвої реформації, а саме: змінюються цілі, завдання, принципи, функціональна структура, зміст освіти, засоби і форми навчання тощо. Отже, варто зазначити, що процес реформування державної політики у сфері освіти також стосується визначення шляхів реформації системи підвищення кваліфікації прокурорів. Удосконалення правового регулювання даної системи є одним із найефективніших засобів покращення яко-

сті кадрового складу органів прокуратури України.

Вивчення історичного досвіду становлення правової основи системи підвищення кваліфікації за радянських часів є актуальним, оскільки ефектне реформування, як правило, проводиться з урахуванням історичного досвіду. Історичний аспект надасть змогу акцентувати увагу на позитивних і негативних здобутках у формуванні правової основи сучасної моделі системи підвищення кваліфікації прокурорів.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. У наукових працях вчених, в основному, досліджувалися історико-теоретичні аспекти роботи з кадрами в органах прокуратури. Історії становлення правової основи системи підвищення кваліфікації прокурорсько-слідчих працівників окремої уваги не приділялося. Окремі питання історичного аспекту кадрового забезпечення і системи підвищення кваліфікації прокурорсько-слідчих працівників розглядалися у працях В. Бабкової, М. Бурбики, М. Курочки, П. Каркача, М. Мичка, Т. Мироненко, В. Мурзи, В. Лакизюка, В. Сухоноса, О. Смірнова, Г. Середи, П. Шумського, М. Якимчука й інших науковців.

Метою даної статті є дослідження історичного аспекту становлення правової основи системи підвищення кваліфікації кадрів органів прокуратури УРСР.

Виклад основного матеріалу. На нашу думку, слід розглянути, причини, які впливали на необхідність становлення правового забезпечення організації роботи з кадрами органів прокуратури. В УРСР у першій половині ХХ століття відбувалася значна реформація державної влади і устрою, різних галузей народного господарства, а також органів прокуратури. Цей історичний період діяльності органів прокуратури характеризується недосконалістю правового забезпечення, значними кадровими змінами, відсутністю правового регулювання організації роботи з кадрового забезпечення. Не були вирішені питання визначення вимог до кандидатів на посади прокурорів, правового статусу прокурорів, порядку призначення і звільнення з посад, правової регламентації функціонування системи підвищення кваліфікації прокурорсько-слідчих працівників тощо. Також варто зазначити, що при працевлаштуванні в органи прокуратури більш суттєвою вимогою була належність до комуністичної партії, ніж наявність юридичної освіти, таким чином, ідеологічний чинник переважав над професійним [1, с. 136]. На нашу думку, вказані чинники впливали на недосконале формування якісного кадрового складу, що зумовлювало необхідність становлення правових основ організації роботи з кадрами органів прокуратури.

У нормативно-правовому забезпеченні організації роботи з добору і розстановки кадрів тривалий час було дуже багато недоліків, що, у свою чергу, впливало на загальні результати роботи прокуратури. Неодноразово наголошувалося на ролі кадрів, які за ідеологічними переконаннями були надійними, а за освітнім рівнем не відповідали займаним посадам. Отже, основним шляхом підвищення ефективності роботи органів прокуратури було визначено впровадження фахового підвищення кваліфікації. Відтак, спільним рішенням Уряду і Раднаркому УРСР від 22 грудня 1922 року бу-

ло утворено тримісячні юридичні курси з підвищення кваліфікації судово-прокурорських працівників у Харкові, Києві і Одесі та затверджено Положення «Про короткотермінові юридичні курси» [1, с. 151].

Незважаючи на зусилля, знання, які отримували практичні працівники, були недостатніми. Як зазначає В. Сухонос, у роки сталінських репресій в органах прокуратури фактично не було юристів. Таким чином, якісний склад кадрового забезпечення дійшов до найгірших показників. Не сприяли поліпшенню ситуації навіть університети, які долучалися до підготовки кадрів для органів прокуратури та забезпечували проходження юридичних курсів [1, с. 185].

Слід зазначити, що особливої уваги заслуговує порядок формування кадрового резерву у роки Великої Вітчизняної війни, оскільки комплектування органів прокуратури відбувалося під час воєнних дій з рекомендованих партією осіб, які пройшли підготовку на короткострокових тримісячних юридичних курсах. Але це не забезпечувало органи прокуратури кваліфікованими працівниками. У повоєнні роки, як зазначає Т. Мироненко, радянське керівництво, дбаючи про працевлаштування фронтовиків, почало організовувати різні курси з підготовки та підвищення кваліфікації спеціалістів з усіх напрямів професійної діяльності [3]. Особи по закінченні юридичних курсів призначалися на посади помічників прокурорів, слідчих і прокурорів [2]. Комуністична партія пропонувала до працевлаштування в органи прокуратури комуністів-фронтовиків незважаючи на наявність юридичної освіти. Вперше для надання юридичної освіти працівникам органів прокуратури були організовані річні юридичні курси в юридичних школах, які здійснювали підготовку у чотирьох містах України: Києві, Харкові, Одесі і Львові [4].

Керівництву радянської прокуратури стало зрозуміло, що необхідно створити дієвий і обов'язковий правовий механізм покращення кадрового забезпечення, зокрема, впровадити правову регламентацію функціонування системи підвищення кваліфікації працівників органів прокуратури. Відтак, після Великої Вітчизняної війни розпочалося становлення правової основи функціонування системи підвищення кваліфікації прокурорсько-слідчих працівників.

У 1947 році вперше знайшло відображення у нормативно-правовому забезпеченні на державному рівні питання щодо підвищення кваліфікації прокурорсько-слідчих працівників. Фактично до 25-річчя існування радянської прокуратури було підписано Постанову Ради Міністрів СРСР «Про створення курсів підготовки прокурорських працівників». У подальшому 11 липня 1947 року було видано наказ Генерального прокурора СРСР № 688 «Про підготовку, створення та затвердження штатного розпису курсів підготовки прокурорських працівників» і через рік – видано наказ Генерального прокурора СРСР від 22 липня 1947 року № 797 «Про організацію Московських, Ленінградських та Харківських однорічних юридичних курсів підготовки міських прокурорів». У зв'язку з цим на території України було організовано Харківські однорічні юридичні курси Прокуратури СРСР. Вже 1 серпня 1947 року на Харківських однорічних юридичних курсах Прокура-

тури СРСР на базі Харківського юридичного інституту розпочався навчальний процес для прокурорів, помічників прокурорів і слідчих районних та міських прокуратур. На навчання, в основному, направлялися прокурори, діяльність яких була перервана війною. З 1956 року тривалість навчання була скорочена до дев'яти, пізніше до шести місяців (з 1966 року – 3–4 місяці).

Вказаними правовими актами були визначені завдання курсів щодо підвищення кваліфікації. Отже, головним завданням Харківських однорічних курсів було ознайомити слухачів з досягненнями в юридичній науці та криміналістичній техніці; навчити їх ефективним формам організації і методам прокурорського нагляду, методиці та практиці розслідування злочинів; підвищувати їх кваліфікацію. Слід зауважити, що Харківський юридичний інститут залучався до підготовки методичних рекомендацій щодо підвищення кваліфікації прокурорсько-слідчих кадрів. Такі методичні рекомендації допомагали прокурорам здійснювати навчальні заходи на місцях у прокуратурах, у тому числі при проведенні семінарів і науково-практичних конференцій.

Особливе значення для становлення правової регламентації функціонування системи підвищення кваліфікації посідає розвиток правової основи системи органів прокуратури. Основу складали такі нормативно-правові акти: Указ Президії Верховної Ради СРСР від 25 травня 1955 року «Про затвердження Положення про прокурорський нагляд в СРСР»; Закон СРСР від 28 грудня 1955 року «Про затвердження указу Президією Верховної Ради СРСР у січні 1955 року «Про затвердження Положення про прокурорський нагляд в СРСР». Стаття 52 Положення про прокурорський нагляд СРСР передбачала вимоги до освітнього рівня прокурорів і слідчих працівників. На посади прокурорів і слідчих призначали осіб з вищою юридичною освітою. Зазначалося, що особи, які не мали вищої юридичної освіти, в окремих випадках, могли бути призначені слідчими або прокурорами тільки за погодженням з Генеральним прокурором СРСР. На практиці такі винятки застосовували до осіб, які успішно навчалися на останніх курсах заочних або вечірніх відділень у вищих юридичних навчальних закладах, працювали помічниками прокурорів на громадських засадах, характеризувалися як особи з високими діловими та моральними якостями.

Прокурори і слідчі в інтересах підготовки кваліфікованих спеціалістів для органів прокуратури почали вести роботу з вищими юридичними навчальними закладами: зустрічалися зі студентами для проведення лекційних занять, бесід, організації виробничої практики і стажування. За цей час якісний склад органів прокуратури суттєво покращився: понад 90 % працівників були вже з вищою юридичною освітою [1, с.160].

Керівництво органів прокуратури розуміло, що успішне виконання функцій, покладених на прокуратуру, потребує вдосконалення правових основ забезпечення її діяльності, зокрема, основного з напрямів – роботи з кадрами, до комплексу завдань якого входить підвищення кваліфікації прокурорсько-слідчих працівників. Таким чином, правовою основою системи підвищення кваліфікації кадрів стали накази Генерального прокурора СРСР: від 19 вересня 1962 року №72 „Про заходи по підвищенню ідейно-політичного

рівня і ділової кваліфікації прокурорсько-слідчих працівників”; від 30 грудня 1965 року „Про поліпшення роботи слідчого апарату органів прокуратури та посилення прокурорського нагляду за слідством та дізнанням”, який зобов’язував управління кадрів і слідче управління постійно поліпшувати якісний склад кадрового забезпечення слідчого апарату найбільш кваліфікованими і досвідченими працівниками, здатними забезпечити належний рівень виконання поставлених перед слідством завдань, підвищувати їх ділову кваліфікацію та професійну майстерність; від 22 січня 1969 року № 4 „Про заходи подальшого покращення відбору, розстановки і виховання кадрів в органах прокуратури” тощо. На основі цих наказів Генерального прокурора СРСР пройшло становлення правових основ функціонування системи підвищення ділової кваліфікації прокурорсько-слідчих працівників.

Створена система підвищення кваліфікації кадрів органів прокуратури включала такі правові форми: навчання з відривом від виробництва – на Вищих курсах та в Інституті удосконалення слідчих працівників і курсах підвищення кваліфікації районних прокурорів і помічників; без відриву від виробництва – науково-практичні конференції, навчально-методичні семінари, стажування, обмін позитивним досвідом, самостійна робота, заочне навчання в юридичних вищих навчальних закладах.

Варто зазначити, що прокуратурою вживалися заходи щодо методичного забезпечення діяльності апаратів. Так, у 1969 році було підготовлено і направлено на місця посібник „Організація та методика підвищення кваліфікації органів прокуратури” з додатком, у якому було викладено тематику для занять прокурорів та слідчих.

Про першочергову роль кадрів у державному управлінні розглядалися питання на з’їздах Комуністичної партії Радянського Союзу. Так, XXIV з’їзд звернув увагу на значення підготовки кадрів до роботи у сучасних умовах. Наголошувалося, що успішне виконання завдань органів прокуратури залежить від підвищення ідейно-політичного рівня та ділової кваліфікації прокурорів і слідчих [4, с. 3].

Проїшов тривалий час становлення й удосконалення правових основ діяльності органів прокуратури. Значно розширилися правові основи діяльності органів прокуратури, зокрема, й організації роботи кадрового забезпечення і підвищення кваліфікації, а саме: Програма виробничої практики, затверджена 16 жовтня 1964 року Прокуратурою СРСР та Міністерством вищої і середньої спеціальної освіти СРСР, Інструкція про організацію виробничої практики студентів юридичних вузів в органах прокуратури, затверджена 31 жовтня 1964 року заступником Генерального прокурора СРСР, Інструкція про відбір та використання на роботі в органах прокуратури молодих спеціалістів, що закінчили юридичні вузи, затверджена 3 грудня 1964 року заступником Генерального прокурора СРСР, Положення про персональний розподіл молодих спеціалістів, що закінчили вищі і спеціальні навчальні заклади, затверджене 11 жовтня 1963 року № 302 наказом міністра вищої і середньої спеціальної освіти СРСР, Програма стажування молодих спеціалістів в органах прокуратури, затверджена 3 грудня 1964 року заступником Генерального прокурора СРСР, Інстру-

кція про порядок призначення на посади та звільнення з посад, які входять в номенклатуру Генерального прокурора СРСР, затверджена 31 червня 1965 року заступником Генерального прокурора СРСР, постанова ЦК КПСС та Ради Міністрів від 10 грудня 1965 року та наказ Генерального прокурора СРСР від 6 березня 1966 року про введення в номенклатуру посад Генерального прокурора СРСР, посади директора, заступника директора по навчальній та науковій роботі, в обліково-контрольну номенклатуру Прокуратури СРСР включення заступника директора по адміністративних питаннях, завідуючих кафедрами Інституту при Прокуратурі СРСР, Положення про заохочення та дисциплінарну відповідальність прокурорів і слідчих органів Прокуратури СРСР, затверджені Указом президії Верховної Ради СРСР від 24 лютого 1964 року, Інструкція про порядок представлення прокурорсько-слідчих працівників до присвоєння класних чинів, затверджена Генеральним прокурором СРСР від 17 лютого 1964 року, тощо.

Вагомим фактором у покращенні якості кадрового забезпечення вважаємо те, що органи прокуратури вперше почали практикувати заявки на необхідну кількість осіб з юридичною освітою для роботи в органах прокуратури та за потребою питання призначень розглядалися на засіданнях колегій та нарад. Вперше в історії прокурори і слідчі рекомендувалися до почесного звання „Заслужений юрист”, нагороджувалися Почесними грамотами, у тому числі і Почесною грамотою Верховної Ради СРСР або Президії Верховної Ради СРСР. Передбачалися і заходи дисциплінарного впливу за неналежне виконання службових обов'язків.

Прийняття нормативно-правової бази підвищення кваліфікації надало змогу щорічно працівникам обласних і крайових прокуратур підвищувати кваліфікацію на спеціалізованих потоках Харківських курсів по всіх напрямках прокурорської діяльності. Пізніше ці курси були реорганізовані в філію Інституту підвищення кваліфікації керівних кадрів Прокуратури СРСР. У подальшому 14 січня 1977 року на базі Харківських курсів підвищення кваліфікації прокурорів Прокуратури СРСР було створено філіал Інституту підвищення кваліфікації керівних кадрів Прокуратури СРСР, котрий у 1987 році був перейменований у філіал Інституту підвищення кваліфікації керівних кадрів при Прокуратурі СРСР.

У 1977 році Конституція СРСР визначила основні положення організації і діяльності органів прокуратури, що діяли до проголошення незалежності України. Конституція визначала зміст, цілі та завдання прокурорського нагляду, принципи побудови і діяльності прокурорської системи, структуру органів прокуратури, строки повноважень і порядок призначення прокурорів від низової до вищої ланки, відповідальність і підзвітність Генерального прокурора СРСР. Встановлювала, що прокуратура являє собою систему єдиних централізованих органів, підпорядкованих Генеральному прокурору СРСР. На підставі і відповідно до Конституції СРСР 30 листопада 1979 року Верховна Рада СРСР прийняла Закон «Про прокуратуру СРСР», де визначалися завдання, основні напрями діяльності, принципи організації роботи прокуратури. Прокуратура являла собою єдину централізовану систему з широкими повноваженнями Генерального про-

курора СРСР. Однак слід зауважити, що прийнятий Закон «Про прокуратуру» не розширив вимоги до осіб, що претендують на посади прокурорів і слідчих, зокрема до їх освітнього рівня.

Зі всіх республік радянської держави і навіть інших соціалістичних держав за 35 років існування системи підвищення кваліфікації пройшли навчання дев'ять тисяч прокурорів (близько 250 прокурорів на рік) [4].

Варто зазначити, що основні правові форми сучасної єдиної системи підвищення кваліфікації прокурорсько-слідчих працівників органів прокуратури України були визначені ще за радянських часів. Аналізуючи подальше поточне становлення правової основи діяльності прокуратури України цей перелік було розширено, зокрема, визначення набули нові форми: самостійне навчання, навчання за окремими планами працівників, які зараховані до резерву на заміщення керівних посад, надання індивідуальних завдань, навчання в Інституті підвищення кваліфікації кадрів, у тому числі за дистанційною формою [5].

Висновки. Аналіз історичного досвіду становлення правової основи системи підвищення кваліфікації прокурорсько-слідчих працівників дозволяє зробити висновки, зокрема, процес становлення правової основи системи підвищення кваліфікації прокурорсько-слідчих працівників співпадає і залежить від розвитку нормативно-правового забезпечення системи органів прокуратури як єдиної централізованої системи і системи підвищення кваліфікації усіх сфер народного господарства радянської держави. З огляду на особливості побудови і розвитку радянської держави, становлення нового законодавства, державного устрою, видно, що належну увагу приділено становленню правових основ функціонування системи підвищення кваліфікації кадрів тільки після 1947 року. У період становлення правових основ функціонування єдиної системи підвищення кваліфікації прокурорсько-слідчих працівників органів прокуратури пройшов процес збільшення освітніх і кваліфікаційних характеристик якісного складу органів прокуратури.

Бібліографічні посилання

1. Сухонос В. В. Організація і діяльність прокуратури в Україні: історія і сучасність. – Сімферополь, 2004.
2. Про створення Державного комітету оборони: Постанова Президії Верховної Ради СРСР, Ради Народних комісарів СРСР, Центрального комітету Всесоюзної комуністичної партії більшовиків від 30 червня 1941 року.
3. Мироненко Т.Є. Організаційно-правові аспекти управління взаємодією органів прокуратури України з громадськістю С. 134
4. Підвищення кваліфікації працівників органів прокуратури// Методичні рекомендації. – М., 1973.
5. Положення про єдину систему підвищення кваліфікації прокурорсько-слідчих працівників органів прокуратури України, затверджене наказом Генерального прокурора України від 30 квітня 2013 року № 57.

Устименко В. В. Исторический аспект становления правовой основы системы повышения квалификации прокуроров в УССР. Исследован исторический аспект становления правовой основы системы повышения квалификации кадров органов прокуратуры УССР.

Ключевые слова: исторический аспект повышения квалификации прокуроров, становление правовой основы повышения квалификации прокуроров, правовые формы обучения прокурорско-следственных работников.

Ustymenko V. V. Historical aspect of the formation of the legal framework of prosecutors advanced training in the Ukrainian SSR. The article deals with research of historical aspect of formation of a legal basis of system of professional development of shots of bodies of prosecutor's office of the Ukrainian SSR.

The process of establishing legal framework of training prosecutors and investigators match and depends on the development and regulatory support of the prosecution as a single centralized system and professional development in all spheres of the economy of the Soviet state. Regarding the nature of the construction and development of the Soviet state, the formation of new legislation, government, shows that proper attention is paid to establishing a legal framework for the system skills development only after 1947. During the formation of a unified legal framework for the training of prosecutors and investigators prosecutors there was the process of increasing educational and job characteristics of the quality of the prosecution.

Keywords: *historical aspect of training of prosecutors in establishing a legal foundation training of prosecutors, legal forms of training prosecutors and investigators.*

Надійшла до редакції 09.10.2013

Чудний О. В.
здобувач
(*Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ*)

УДК 342.95

ДЕЯКІ ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ НОТАРІАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В УКРАЇНІ

Розглянуто особливості правового регулювання нотаріальної діяльності в Україні. Звернуто увагу на необхідність контролю за діяльністю нотаріусів, а також кадрового забезпечення нотаріальної діяльності. Запропоновано внесення змін до чинного законодавства України про нотаріат у сфері підготовки кадрів та форм правового регулювання приватної нотаріальної діяльності.

Ключові слова: *нотаріат, нотаріальна діяльність, правове регулювання.*

Постановка проблеми. Нотаріат являє собою необхідну складову частину правової системи будь-якої держави, що має розвинену економіку і базується на принципах правової держави та визнання громадянського суспільства. У такій державі функції, які виконуються нотаріусами, об'єктивно необхідні й затребувані, оскільки забезпечення та захист законних прав і свобод людини і громадянина є завданням не лише державних органів і посадових осіб, але й всіх інститутів суспільства і держави. Метою нотаріальної діяльності є захист прав і законних інтересів громадян і юридичних осіб, шляхом вчинення нотаріусами передбачених законодавчими актами нотаріальних дій від імені України [1].

Саме тому на сучасному етапі проведення в Україні правової реформи визначено необхідність переосмислення ролі та місця нотаріату у правовій системі України як ефективного засобу захисту людини.

Актуальність теми дослідження зумовлена прагненням України від перших років незалежності рухатися шляхом побудови правової держави та створити якісно нове суспільство, в якому мають забезпечуватися пріо-

ритети загальнолюдських цінностей. Ключовими кроками на цьому шляху, які, безумовно, сприяли її визнанню іншими державами світу, стали прийняття Конституції України, вступ України до Ради Європи, проведення адміністративної реформи та підготовка до проведення адміністративно-територіальної реформи. При цьому держава та її інституції й далі наполегливо шукають свій шлях забезпечення неухильного дотримання прав людини і верховенства права [2].

Саме тому правова держава, законодавчо закріплюючи права і свободи за тими чи іншими суб'єктами права, має забезпечити відповідні юридичні гарантії належної їх реалізації, охорони та захисту. В ч. 2 ст. 3 Конституції України зазначено, що права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави [3].

За допомогою інституту нотаріату держава приймає превентивні заходи, що забезпечують юридичну безпеку в суспільстві, що, у свою чергу, є одним із головних завдань держави і показником її спроможності.

Прийнятий у 1993 році Закон України «Про нотаріат» змінив існуючу до цього часу організаційну структуру побудови нотаріату в Україні. Це поклало початок нотаріальній реформі, метою якої було утворення нотаріату, який значною мірою відповідав змінам в економічному, політичному, правовому, соціальному житті країни.

У правовому житті суспільства з'явився новий суб'єкт – приватно практикуючий нотаріус, котрий за юридичним характером і сутністю своєї діяльності нічим не відрізняється від діяльності державного нотаріуса. Так, відповідно до ч. 3 ст. 1 Закону України «Про нотаріат», документи, що оформлюються державними і приватними нотаріусами, мають однакову юридичну силу [4].

Разом із тим, аналізуючи сутність нотаріальної діяльності як правової форми, її юридично-владного характеру, завдань і функцій нотаріату, можна дійти висновку, що нотаріат не може бути приватним. Термін «приватний» стосується не нотаріату, а організаційних форм діяльності нотаріуса.

Внесення змін до Закону України «Про нотаріат» було зумовлено необхідністю вирішення широкого загалу теоретичних і практичних проблем діяльності нотаріату України на основі досягнень міжнародного досвіду і з врахуванням змін у національному законодавстві.

Зміни, що були внесені до Закону України «Про нотаріат», на жаль, не вирішили всіх проблем діяльності нотаріату. Тому й досі нотаріат є одним з об'єктів пильної уваги з боку суспільства. На сторінках юридичних видань доволі часто зустрічаються публікації, про значення нотаріальної діяльності, про шляхи його вдосконалення, про те, що можливості нотаріату не застосовуються повною мірою. З прийняттям змін до законодавства України про нотаріат не припинилися дискусії про перспективу подальшого існування нотаріату. Багато авторів доходять висновку, що наявність приватно практикуючих нотаріусів, а також нотаріусів, які працюють у державних нотаріальних конторах, викликає деяке протиріччя в існуючій системі нотаріату, що, у свою чергу, впливає на якість обслуговування населення та організацію публічної нотаріальної діяльності [4].

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Проблемам правового регулювання нотаріальної діяльності в Україні зокрема приділяють увагу у своїх публікаціях як практичні працівники (В. Черниш, Л. Павлова, Ю. Козьяков, Н. Круковес, А. Єрух, М. Дякович, В. Марченко та ін.), так і науковці, які займаються дослідженнями проблем нотаріату та нотаріальної діяльності (серед вітчизняних науковців – С. Фурса, Є. Фурса, В. Баранкова, В. Комаров, Л. Падзієвська, С. Пасічник, серед російських – Г. Романовський, О. Романовська, Ю. Філімонов, Г. Черемних, В. Аргунов, В. Ярков та ін.).

Практика нотаріальної діяльності засвідчила штучність поділу нотаріату на державних нотаріусів та приватних, виявила соціальні, економічні та юридичні непорозуміння у правовому регулюванні діяльності приватних нотаріусів, особливо на підзаконному рівні, що призвело до суттєвих проблем у роботі приватних нотаріусів, зростання скарг громадян, створення криміногенних ситуацій та інших негативних явищ. Нагальними питаннями, що потребують вирішення, залишаються завершення процесу реформування нотаріату в Україні в межах континентального права і запровадження єдиного нотаріату відповідно до нових правових, економічних, соціальних і політичних умов [5].

Закон декларує єдність завдань, принципів, змісту і порядку здійснення нотаріальних дій, виконуваних приватно практикуючими нотаріусами і нотаріусами, що працюють у державних нотаріальних конторах. Вчинення нотаріальних дій – це особливий вид діяльності, яка є правозастосовчою, юрисдикційною за своїм характером, незалежно від її суб'єктивного складу. Тому поділ нотаріусів на державних та приватних зумовлений не характером їх обов'язків, а особливостями внутрішньої організації і фінансового забезпечення нотаріальної діяльності. Слід звернути увагу на те, що державні нотаріуси в Україні, не знаючи, що їх чекає у майбутньому, розгублені і шукають шляхи захисту власних інтересів, виконуючи покладені на них обов'язки без «зайвого» натхнення. Мабуть для них питання щодо припинення існування державного нотаріату є вирішеним. Вони очікують прийняття нового закону «Про нотаріат» [6, с. 66].

Виклад основного матеріалу. Розглянемо основні елементи, що визначають правову природу нотаріату. Перш за все, характеризуючи сучасний нотаріат, слід зазначити, що він має унікальну дуалістичну природу, функціонуючи на межі публічних і приватних інтересів, а тому є сполучною ланкою між державою і громадянським суспільством. З одного боку, нотаріус – це особа, уповноважена державою на виконання державної функції із захисту прав і свобод громадян, діє від імені держави, з іншого – представник вільної професії, і діє у ролі незалежного юридичного консультанта сторін.

Принцип публічності нотаріальної діяльності є основоположним при характеристиці юридичної природи нотаріату.

Також необхідно з'ясувати, чи слід на цій підставі вважати нотаріат державним органом. Відповідно до ст. 6 Конституції України, державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу і судову. Нотаріат не входить структурно до жодної з названих гілок влади і не

є організаційно державним органом. Тим не менш все більш широке визнання в науці теорії держави і права та практиці державного будівництва отримують думка, згідно з якою в окремих виняткових випадках недержавні структури і представники мають право за спеціальним дорученням держави здійснювати деякі функції держави. Таким чином, нотаріат представляє собою недержавний інститут, якому відповідно до ч. 1 ст. 1 Закону України «Про нотаріат» делеговані окремі повноваження держави за посвідченням прав, а також фактів, що мають юридичне значення з метою виконання однієї з найважливіших державних функцій – захисту прав і законних інтересів громадян і юридичних осіб. Іншими словами, нотаріат наділений повноваженнями державно-владного характеру і своєю діяльністю реалізує публічну владу держави. Приватний нотаріус, як і державний, здійснює свою діяльність від імені держави, яка делегує йому певну частину прав та обов'язків, але наприклад, В. В. Комаров зазначає, що недоліком чинного нотаріального законодавства слід вважати відсутність у нього вказівки на те, що нотаріус уповноважений вчиняти нотаріальні дії державою. Це уточнення сприяло би більш правильній регламентації вступу на посаду приватного практикуючого нотаріуса [7, с. 36], тому що приватні нотаріуси не перебувають у штаті державного органу і організують свою діяльність самостійно.

Що стосується питання визначення правового статусу приватного нотаріуса, то тут виникають складнощі з його визначенням, особливо коли мова заходить про те, чи є приватний нотаріус посадовою особою, носієм державної влади. В. В. Комаров зазначає, що свої повноваження нотаріус реалізує від імені держави, що відбивається в його статусі як посадової особи незалежно від форми організації діяльності [7, с. 57]. Згідно з п. 5 р. 11 «Прикінцеві та перехідні положення» Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про нотаріат» в редакції від 15.08.2012 року зазначено, що державні нотаріуси в частині оплати праці та пенсійного забезпечення прирівнюються до державних службовців відповідних категорій, стаж роботи державних нотаріусів у державних нотаріальних конторах зараховується до стажу державної служби [10].

Таким чином, розглянувши деякі питання організації та діяльності нотаріальних органів, вважаємо, що нотаріат можна визначити як інститут громадянського суспільства, що представляє собою самоврядне професійне співтовариство нотаріусів, наділених владними повноваженнями, які здійснюють від імені України публічну діяльність по реалізації функції держави щодо захисту прав і законних інтересів громадян, юридичних осіб і суспільства в цілому шляхом вчинення нотаріальних дій на принципах професіоналізму, неупередженості та незалежності. Визначальна тенденція у розвитку нотаріату в Україні повинна виражатися у поступовому русі до єдиного нотаріату, що діє у формі вільної професії – латинського нотаріату.

Для того щоб здійснювати нотаріальну діяльність на професійній основі, суб'єкт такої діяльності повинен відповідати певним вимогам, які визначають його компетентність і кваліфікованість. Відповідно до ст. 3 Закону України «Про нотаріат», нотаріусом може бути громадянин України, який має повну вищу юридичну освіту, володіє державною мовою, має

стаж роботи у сфері права не менше шести років, з них помічником нотаріуса або консультантом державної нотаріальної контори – не менше трьох років, склав кваліфікаційний іспит і отримав свідоцтво про право на зайняття нотаріальною діяльністю.

Не може бути нотаріусом особа, яка має судимість за вчинення злочину, обмежена у дієздатності або визнана недієздатною за рішенням суду. Крім того, нотаріус не може займатися підприємницькою або адвокатською діяльністю, бути засновником адвокатських об'єднань, перебувати на державній службі або на службі в органах місцевого самоврядування, а також виконувати іншу оплачувану роботу тощо. У вільний від роботи час нотаріус може займатися викладацькою, науковою і творчою діяльністю. Згідно зі ст. 13 Закону України «Про нотаріат», помічником нотаріуса може бути громадянин України, який має вищу юридичну освіту, стаж роботи у сфері права не менш трьох років, володіє державною мовою.

Від сучасного нотаріуса, як втім і від будь-якого юриста, окрім правової компетенції та широкого кругозору, потрібна відповідність його особистих якостей високим етичним вимогам. Для юриста вимоги моральності мають особливе значення. Чесність, непідкупність, неупередженість, об'єктивність – це ті якості, якими повинен володіти будь-який нотаріус. Наведене свідчить, що до нотаріуса ставляться досить високі вимоги і як до професійного юриста, і як до людини з точки зору його особистих якостей. Такий підхід є характерним для юридичних професій, представники яких виконують публічно-правові функції незалежно від того, належать вони до посадових осіб держави чи до осіб вільної юридичної професії. Дуже важливо, щоб органи юстиції на місцях враховували ці обставини при організації стажування, підборі кадрів, а питання правового характеру було би в полі зору кваліфікаційної комісії при прийнятті іспитів у осіб, що пройшли стажування. Сказане про етичні вимоги, яким повинен відповідати нотаріус, цілком і повністю стосується і державного, і приватного нотаріуса. Нотаріат потребує високоосвічених і бездоганних в етичному відношенні працівників. Тому питанням підготовки і вихованню кадрів нотаріату повинно приділятися максимум уваги. Успішне вирішення цієї проблеми багато в чому сприятиме підвищенню авторитету нотаріату. Переліком напрямів та спеціальностей, за якими здійснюється підготовка фахівців у вищих навчальних закладах за відповідними освітньо-кваліфікаційними рівнями, Постановою Кабінету Міністрів України від 27.08.2010 року № 787 визначено напрямки підготовки «Право» (спеціальності «Правознавство», «Правоохоронна діяльність») [8]. Таким чином, нотаріус або помічник нотаріуса повинен мати повну вищу юридичну освіту. За змістом робота у сфері права передбачає розробку або застосування норм права; має систематичний характер, це період роботи в органах державної влади (в тому числі в судах, органах юстиції і прокуратурі), нотаріату, адвокатури, місцевого самоврядування, у профспілкових та інших громадських організаціях будь-якої форми власності. Стаж роботи у сфері права визначається на підставі записів у трудовій книжці; до нього зараховується робота на посадах з реалізацією повноважень, пов'язаних із право-

охоронними, правовиконавчими, правоустановчими функціями [1].

Керівником стажування може бути державний нотаріус, який має стаж роботи не менше 10 років, до якого не застосовувалися дисциплінарні стягнення, а також приватний нотаріус за його письмовою згодою на проведення стажування, який також має стаж роботи не менше 10 років, робота якого не зупинялася за допущені порушення законодавства [9].

Коли мова йде про керівника стажування, виникають питання: якщо протягом року з дня накладання дисциплінарного стягнення на нотаріуса його не буде піддано новому дисциплінарному стягненню, то чи буде вважатися таким, що він не мав дисциплінарного стягнення? Застосоване дисциплінарне стягнення позбавляє нотаріуса права бути керівником стажування, і якщо до нотаріуса застосовуються норми Кодексу законів про працю, то чому не застосувати й інші норми про погашення дисциплінарного стягнення через рік [11].

У червні 2009 року в м. Києві пройшов перший Всеукраїнський з'їзд нотаріусів України, який прийняв звернення до Міністерства юстиції України щодо подальшого реформування нотаріальної діяльності, а саме: з метою уникнення колізії норм права, що регулюють нотаріальну діяльність після прийняття змін до Закону України «Про нотаріат», необхідно внести зміни до нормативних документів Міністерства юстиції з питань регулювання нотаріальної діяльності, а також надання доступу нотаріусам (як користувачам) до: Електронного реєстру паспортів; Реєстру земель; Реєстру прав власності; на нерухоме майно; Державного реєстру юридичних осіб та фізичних осіб підприємців; Державного реєстру актів цивільного стану громадян, що дозволить значно скоротити витрати, що впливають на вартість нотаріальних послуг та усуне колізії нормативних документів щодо збереження нотаріальної таємниці. Найбільш ефективним завершенням нотаріальної реформи, на нашу думку, могло би стати прийняття Закону «Про організаційні засади діяльності нотаріату України», в якому треба закріпити основні поняття нотаріальної діяльності, завдання нотаріату, більш чіткі гарантії нотаріальної діяльності і позначити систему доступу до професії, рамки дисциплінарної та адміністративної відповідальності, а також визначити статус і компетенцію регіональної і центральної нотаріальної палати, а також прийняття нотаріально-процесуального кодексу України» [12].

Висновки. Таким чином, питання допуску до професії і позбавлення права на зайняття нотаріальною діяльністю повинні вирішуватися не державними органами, а самими нотаріусами, тому в Законі України «Про нотаріат» доцільно передбачити положення про створення кваліфікаційних комісій нотаріату не при Головних управліннях юстиції, а при регіональних нотаріальних палатах, при цьому до їх складу повинні входити представники Головного управління юстиції; це стосується й Вищої кваліфікаційної комісії.

Доцільно також визначити в якості форм правового регулювання приватної нотаріальної діяльності встановлення єдиного порядку допуску громадян до здійснення нотаріальної діяльності, порядку зупинення і припинення нотаріальної діяльності, порядку вчинення нотаріальних дій, визначення суб'єктів, які вчиняють нотаріальні і прирівняні до них дії, визначення органів, які здійснюють контроль за організацією нотаріату

України та за виконанням правил нотаріального діловодства, встановлення організаційно-правових форм такого контролю, встановлення мінімальних розмірів оплати за вчинення нотаріальних дій.

Бібліографічні посилання

1. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://archive.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2010-4/10svgdnu.pdf>
2. Федорова К. І. Адміністративно-правове регулювання приватної нотаріальної діяльності в Україні: дис. канд. юрид. наук : 12.00.07 / Федорова К. І. – К., 2008.
3. Конституція України. – Х., 2010.
4. Про нотаріат : Закон України від 02.09.1993 р. // ВВР України. – 1993. – № 39. – Ст. 384.
5. Федорова К. І. Адміністративно-правове регулювання приватної нотаріальної діяльності в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 / К. І. Федорова. – К., 2008.
6. Нотаріат в Україні. Теорія і практика : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / С. Я. Фурса, Є. І. Фурса. – К., 2001.
7. Нотаріат в Україні : підручник / за ред. В. В. Комарова. – К., 2006.
8. Про перелік напрямів та спеціальностей, за якими здійснюється підготовка фахівців у вищих навчальних закладах за освітньо-кваліфікаційними рівнями спеціаліста та магістра : постанова Кабінету Міністрів України від 27.08.2010 р. № 787.
9. Порядок проходження стажування в державній нотаріальній конторі або у приватного нотаріуса та підготовки стажиста до нотаріальної діяльності : наказ Міністерства юстиції України від 27.06.2008 р. № 1094/5 (редакція від 30.03.2012).
10. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/614-17/page2>.
11. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/322-08>.
12. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.yurradnik.com.ua/news.php?action=arc&news=803>.

Чудный А. В. Некоторые особенности правового регулирования нотариальной деятельности в Украине. Рассмотрены особенности правового регулирования нотариальной деятельности в Украине. Обращено внимание на необходимость контроля за деятельностью нотариусов, а также кадрового обеспечения нотариальной деятельности. Предложены изменения к действующему законодательству Украины о нотариате в сфере подготовки кадров и форм регулирования частной нотариальной деятельности.

Ключевые слова: *нотариат, нотариальная деятельность, правовое регулирование.*

Chudnyy A. V. Some peculiarities of legal regulation of notarial activities in Ukraine. Peculiarities of legal regulation of the notarial activities in Ukraine are considered. Attention is paid to the need to monitor the activities of notaries, as well as staffing of notarial activity. Proposed changes to the current legislation of Ukraine on notaries in training and Regulatory hour tnoy notarial activities.

Analyzing the nature of notarial activities as a legal form of legally imperious nature, objectives and functions of notaries, the author concluded that notaries can not be private. The term "private" is not the notary, but organizational forms of the notary.

The practice of notarial activity showed artificial division of notaries into public and private ones, has identified social, economic and legal confusion in the legal regulation of private notaries, especially on statutory level, leading to significant problems in the private notaries, an increase in complaints, creating criminogenic situations and other negative phenomena.

The issue of access to the profession and the deprivation of the right to engage in notarial activities should be decided not by the state but by the notaries, so the Law of Ukraine "On Notary" should include provisions for the establishment of qualification commissions notaries not at the main departments of justice, but at the regional chambers of Notaries at that their composition should include representatives of the Main Department of Justice; this applies to the High Qualifications Commission.

Keywords: *notaries, notary services, legal regulation.*

Надійшла до редакції 25.09.2013

Яровий С. А.
здобувач
(Одеський державний
університет внутрішніх справ)

УДК 342.951 : 35.088 (477)

ПРАВОВИЙ СТАТУС ГОЛОВНОГО УПРАВЛІННЯ ВНУТРІШНІХ ВІЙСЬК МВС УКРАЇНИ

Розглянуто організаційно-правові засади діяльності Головного управління внутрішніх військ Міністерства внутрішніх справ України як органу військового управління внутрішніми військами. Основну увагу приділено його завданням і функціям, а також удосконаленню повноважень у сфері управління службово-бойовою діяльністю внутрішніх військ.

Ключові слова: внутрішні війська, завдання, орган військового управління, удосконалення, функції.

Постановка проблеми. Очевидно, що надзвичайні ситуації воєнного, соціального, техногенного та природного характеру створюють особливі умови для життя окремих громадян і суспільства загалом, будь-якої діяльності органів публічної адміністрації, військових формувань, правоохоронних та інших державних органів. Ускладнюючи процеси управління, ці умови вимагають спеціального нормативно-правового, організаційного та матеріально-технічного забезпечення, потребують створення нових, нехарактерних для повсякденної діяльності, управлінських структур та ін.

Імовірність виникнення кризових явищ і чинників, що створюють та зумовлюють специфічні умови діяльності сил охорони правопорядку, досить висока й у близькому майбутньому не зменшиться. Так, деякі регіони нашої держави знаходяться в сейсмічних зонах, зонах паводків, обвалів, зсувів, сходів сніжних лавин тощо; зростаючі міграційні процеси ведуть до підвищення ризиків виникнення й поширення епідемій, епізоотій і епіфітотій; критичний стан промислової, енергетичної і транспортної інфраструктури зумовлює високу імовірність виникнення масштабних аварій, вибухів, пожеж та інших техногенних аварій і катастроф. Крім того, з'являються нові, раніше не відомі в Україні види злочинів корисливо-насильницької спрямованості, у тому числі пов'язані з терористичною (екстремістською) і диверсійно-розвідувальною діяльністю, застосуванням вогнепальної зброї, вибухових пристроїв і вибухових речовин, зброї масового ураження, захопленням заручників тощо [1, с. 108].

За цих умов набуває особливої актуальності ефективна реалізація III етапу (2013–2015 рр.) заходів розвитку внутрішніх військ МВС України, передбачених відповідною Концепцією до 2015 р. [2]. Зокрема наголошено, що головною метою розвитку внутрішніх військ є створення на їх базі за принципом достатності мобільного військового формування, оптимального за чисельністю, та приведення його у відповідність до наявних і прогнозованих завдань з урахуванням економічних можливостей держави.

Відтак, у процесі розвитку вказаного військового формування плану-

ється реалізувати такі завдання: забезпечення принципу верховенства права в діяльності внутрішніх військ; підвищення ефективності функціонування внутрішніх військ шляхом раціоналізації їх організаційних структур та систем управління ними, оптимізації штатної чисельності; забезпечення подальшого вдосконалення системи бойової і мобілізаційної готовності з'єднань і військових частин та їх підготовки до участі в територіальній обороні України; упорядкування умов організаційно-правового, кадрового, фінансового, матеріально-технічного забезпечення залежно від складності завдань, що виконуються; вдосконалення нормативно-правової бази з питань діяльності внутрішніх військ; поглиблення міжнародного співробітництва на підставі норм міжнародного права; розроблення ефективно діючої системи і механізмів демократичного цивільного контролю за діяльністю внутрішніх військ, дотримання ними конституційних прав і свобод людини, поваги її гідності та гуманного ставлення до неї; підняття довіри населення до внутрішніх військ як складової правоохоронних органів; патріотичне, правове та морально-етичне виховання особового складу, його спонукання до професійної діяльності; вирішення питань правового та соціального захисту військовослужбовців; наукове розроблення функцій, принципів, методів і форм управління службово-бойовою діяльністю внутрішніх військ у системі правоохоронних органів України [2]. Безперечно, що за реалізацію цих та інших суміжних питань повинно відповідати Головне управління внутрішніх військ МВС України, що також підкреслює своєчасність проведеного дослідження.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Окремі аспекти службово-бойової діяльності частин і з'єднань внутрішніх військ Міністерства внутрішніх справ України (далі – МВС України) були предметом досліджень таких науковців, як С.В. Белай, В.П. Городнов, В.В. Довбня, І.О. Кириченко, О.В. Кривенко, С.Т. Полторак, О.М. Шмаков, Д.В. Щербакова та ін. Однак з'ясування ролі та місця Головного управління внутрішніх військ МВС України в системі управління службово-бойовою діяльністю сил охорони правопорядку самостійним предметом наукового дослідження не обиралося, а тому не знайшло належного висвітлення в юридичній літературі.

Метою статті є аналіз організаційно-правового забезпечення діяльності Головного управління внутрішніх військ МВС України як органу військового управління даними військами. Новизна наукової розвідки полягає у розгляді статусу Головного управління крізь призму нормативно-правових засад службово-бойової діяльності сил охорони правопорядку.

Виклад основного матеріалу. Одним із перших нормативних актів парламенту незалежної України стало розпорядження Голови Верховної Ради України від 29.11.1991 № 1860-ХІІ «Про створення в системі Міністерства внутрішніх справ України військ внутрішньої і конвойної служби» [3]. Згідно з цим розпорядженням, з метою створення необхідних умов для виконання з'єднаннями, частинами і підрозділами внутрішніх військ функцій щодо охорони особливо важливих державних об'єктів, атомних електростанцій, установ по виконанню покарань та виробничих об'єктів

при цих установах, супроводженню спеціальних вантажів, конвоюванню засуджених і осіб, які утримуються під вартою, а також для забезпечення єдиного керівництва цими з'єднаннями, частинами і підрозділами було створено Головне управління військ внутрішньої і конвойної охорони (з підпорядкуванням МВС України). В листопаді 1991 р. було розпочато роботу зі створення органу військового управління внутрішніх військ у складі центрального органу виконавчої влади – МВС України.

Отже, внутрішні війська входять до системи МВС України. Нині їх основними завданнями є: охорона та оборона важливих державних об'єктів, об'єктів матеріально-технічного та військового забезпечення МВС України; супроводження спеціальних вантажів; здійснення пропускового режиму на об'єктах, що охороняються; конвоювання заарештованих і засуджених; охорона обвинувачених під час судового процесу; переслідування і затримання заарештованих і засуджених осіб, які втекли з-під варти; участь у ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій на об'єктах, що охороняються; охорона дипломатичних представництв і консульських установ іноземних держав на території України [4]. Внутрішні війська підпорядковуються Міністру внутрішніх справ України, а безпосереднє управління ними здійснює командуючий цими військами. Дані сили охорони правопорядку складаються із з'єднань, військових частин і підрозділів по охороні важливих державних об'єктів, зокрема атомних електростанцій, по супроводженню спеціальних вантажів і конвоюванню заарештованих і засуджених, із військових частин спеціального призначення та спеціальних моторизованих військових частин міліції, підрозділів зв'язку, військових установ, навчальних закладів та учбових частин.

В Указі Президента України від 06.06.2007 № 501/2007 визначено, що органом військового управління внутрішніх військ є Головне управління внутрішніх військ МВС України [5]. При цьому встановлено, що командувач внутрішніх військ щодо військовослужбовців внутрішніх військ користується правами Міністра оборони України, передбаченими Положенням про проходження громадянами України військової служби у Збройних Силах України, затвердженим Указом Президента України від 10.12.2008 № 1153 [6].

Головне управління внутрішніх військ у своїй діяльності керується Конституцією і законами України, постановами Верховної Ради України, актами Президента України, Кабінету Міністрів України, вказаним Положенням, а також іншими нормативно-правовими актами, що стосуються діяльності внутрішніх військ МВС України. А його основними завданнями є:

- участь у реалізації державної політики з питань діяльності внутрішніх військ;
- підтримання постійної бойової та мобілізаційної готовності управлінь територіальних командувань, з'єднань, військових частин, навчальних закладів і установ внутрішніх військ, забезпечення стійкого, безперервного та оперативного управління внутрішніми військами;
- здійснення поточного та перспективного планування діяльності внутрішніх військ, у тому числі в умовах надзвичайного та воєнного стану;
- організація охорони та оборони важливих державних об'єктів, мате-

ріально-технічного та військового забезпечення МВС України, супроводження спеціальних вантажів;

– охорона дипломатичних представництв, консульських установ іноземних держав на території України;

– забезпечення участі внутрішніх військ у виконанні завдань територіальної оборони в районах розміщення об'єктів, що охороняються;

– здійснення в межах компетенції заходів правового режиму надзвичайного стану;

– організація своєчасного та повного виконання внутрішніми військами завдань з охорони громадського порядку та боротьби зі злочинністю;

– забезпечення охорони підсудних під час судових процесів, конвоювання заарештованих і засуджених;

– керівництво бойовою та спеціальною підготовкою внутрішніх військ, організація навчально-методичної роботи у військових навчальних закладах;

– організація комплектування внутрішніх військ;

– розроблення та здійснення заходів щодо зміцнення військової дисципліни, профілактики правопорушень у внутрішніх військах, забезпечення соціального та правового захисту військовослужбовців та членів їх сімей;

– визначення (прогнозування) потреб і ресурсів, необхідних для виконання завдань, покладених на внутрішні війська, здійснення заходів із всебічного забезпечення внутрішніх військ;

– участь у формуванні та проведенні єдиної політики у сфері наукової та науково-технічної діяльності в інтересах внутрішніх військ;

– організація взаємодії з центральними та місцевими органами виконавчої влади, правоохоронними органами та органами військового управління [5].

Щодо функцій Головного управління внутрішніх військ, то їх можна виокремити відповідно до його пріоритетних напрямів діяльності, зокрема:

1) *організаційно-правове забезпечення* – розроблення проектів законів України, актів Президента України та Кабінету Міністрів України, проектів статутів, директив, наказів, настанов, положень та інших нормативно-правових актів з питань діяльності внутрішніх військ; установа дійсних та умовних найменувань з'єднань, військових частин та установ внутрішніх військ;

2) *контрольно-наглядова* – здійснення контролю за виконанням внутрішніми військами законів України, актів Президента України, Кабінету Міністрів України, нормативно-правових актів, директив та наказів командувача внутрішніх військ; інспектування управлінь територіальних командувачів, з'єднань, військових частин, навчальних закладів і установ внутрішніх військ, оцінка їх діяльності;

3) *управлінська* – організація підготовки управлінь територіальних командувачів, з'єднань, військових частин, навчальних закладів і установ внутрішніх військ до виконання завдань у мирний та воєнний час, а також під час забезпечення заходів правового режиму надзвичайного стану; забезпечення приведення внутрішніх військ у вищі ступені готовності, переведення їх на штати воєнного часу; участь в організації виконання завдань територіальної оборони; забезпечення ефективного використання сил і засобів внутрішніх військ під час проведення антитерористичних операцій;

4) *аналітична* – вивчення та аналіз інформації про криміногенну ситуацію в регіонах;

5) *навчально-методична* – організація підготовки приписного складу; участь у розробленні програм розвитку військової освіти, здійснення контролю за її якістю, формування і розміщення державного замовлення щодо підготовки фахівців з вищою освітою, наукових та науково-педагогічних кадрів для внутрішніх військ, забезпечення розподілу і працевлаштування випускників вищих навчальних закладів, підготовка яких здійснювалася за державним замовленням;

6) *режимна* – здійснення заходів з охорони державної таємниці;

7) *кадрове забезпечення, в тому числі соціально-виховна робота*, – розроблення проектів штатів Головного управління внутрішніх військ, управлінь територіальних командувань, з'єднань, військових частин, навчальних закладів і установ внутрішніх військ, у тому числі в особливий період; забезпечення в межах своєї компетенції реалізації державної політики з питань кадрової роботи, проведення виховної роботи серед особового складу внутрішніх військ та здійснення заходів щодо зміцнення дисципліни і правопорядку; організація навчання військовослужбовців у військових частинах та підготовки спеціалістів; здійснення заходів щодо комплектування внутрішніх військ військовослужбовцями і працівниками; організація вивчення та відбору у взаємодії з органами внутрішніх справ призовників для внутрішніх військ, їх розподілу і відправлення до місць проходження служби;

8) *тилове забезпечення* – складання проекту бюджетного запиту внутрішніх військ з відповідними розрахунками на наступний бюджетний рік, організація ведення бухгалтерського обліку фінансово-господарських операцій управлінь територіальних командувань, з'єднань, військових частин, навчальних закладів і установ внутрішніх військ відповідно до законодавства; організація в межах своєї компетенції закупівлі, накопичення та ефективного використання озброєння і техніки, забезпечення їх експлуатації, ремонту та зберігання, здійснення контролю в цій сфері; організація забезпечення управлінь територіальних командувань, з'єднань, військових частин, навчальних закладів і установ внутрішніх військ матеріальними та іншими ресурсами, поновлення непорушних запасів; організація розквартирування військових частин і підрозділів внутрішніх військ, організація роботи, пов'язаної з капітальним будівництвом, експлуатацією і ремонтом житлового, казарменого та інших фондів, об'єктів військового призначення; забезпечення здійснення в установленому порядку господарської діяльності у внутрішніх військах;

9) *міжнародне співробітництво* – організація і здійснення в межах компетенції заходів у даній сфері [5].

З метою ефективного виконання зазначених вище завдань і функцій орган військового управління внутрішніми військами має право в установленому порядку: залучати фахівців центральних органів виконавчої влади, підприємств, установ та організацій (за погодженням з їх керівниками) до розгляду питань, що належать до його компетенції; одержувати від центральних та місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування,

підприємств, установ та організацій інформацію, документи та матеріали, необхідні для виконання покладених на них завдань; скликати наради з питань, що належать до його компетенції; матеріально і морально заохочувати осіб, які надають внутрішнім військам допомогу у виконанні покладених на них завдань. Разом з цим Головне управління внутрішніх військ здійснює свої повноваження безпосередньо та через управління територіальних командувань, взаємодіє під час виконання покладених на нього завдань з центральними та місцевими органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування, підприємствами, установами та організаціями [5].

Щодо адміністративно-правового статусу командувача внутрішніх військ, то, враховуючи виняткову значущість покладених на дане військово-формування завдань, його призначає на посаду і звільняє з посади Президент України. При цьому командувачем може бути тільки військовослужбовець. Перших заступників і заступників командувача внутрішніх військ також призначає на посаду і звільняє з посади Президент України (за поданням командувача внутрішніх військ). Начальник Головного управління внутрішніх військ у межах своїх повноважень видає директиви і накази внутрішнім військам, організовує та контролює їх виконання. Водночас для погодженого вирішення питань, що належать до компетенції органу військового управління внутрішніх військ, обговорення найважливіших напрямів його діяльності та розвитку внутрішніх військ у ньому створюється постійно діючий колегіальний орган – військова рада, головою якої є командувач внутрішніх військ (реалізація засад централізованого керівництва і єдиноначальності – ст. 5 Закону України «Про внутрішні війська Міністерства внутрішніх справ України» [4]).

Командувач внутрішніх військ розподіляє обов'язки між своїми першими заступниками та заступниками, а також:

- забезпечує участь у реалізації державної політики з питань діяльності внутрішніх військ, представляє внутрішні війська в органах державної влади;
- здійснює безпосереднє керівництво внутрішніми військами, а також організовує їх застосування під час виконання покладених на них завдань;
- утворює, реорганізовує та ліквідує відповідно до законодавства в межах установленої чисельності і виділених коштів управління територіальних командувань, військові частини, установи та заклади внутрішніх військ;
- присвоює в установленому порядку чергові військові звання, вносить подання про присвоєння вищих військових звань;
- порушує в установленому порядку питання про відзначення державними нагородами та відзнаками Президента України військовослужбовців і працівників внутрішніх військ;
- проводить в установленому законом порядку звільнення в запас військовослужбовців строкової військової служби [5].

З урахуванням завдань і функцій, що покладені на внутрішні війська, нині до структури Головного управління входять: апарат командувача внутрішніх військ; оперативне управління; організаційно-штатний відділ; відділ зв'язку та автоматизованих систем управління; управління з охорони важливих державних об'єктів; управління з конвоювання; відділ служби військ; відділ операти-

вно-чергової служби; служба розвідки та протидії тероризму; кінологічна служба; режимно-секретний відділ; управління бойової та спеціальної підготовки; інженерна служба; служба радіаційного, хімічного та біологічного захисту; служба охорони праці та пожежної безпеки; управління комплектування та проходження служби особовим складом; управління виховної роботи; управління з охорони громадського порядку; відділ автомобільної та бронетанкової техніки; логістики; відділ озброєння; відділ матеріального забезпечення; управління розквартирування і капітального будівництва; військово-медичне управління; управління авіації; фінансово-економічне управління; юридичне управління; відділ внутрішнього аудиту [7].

Навіть незважаючи на те, що гранична чисельність військовослужбовців та працівників Головного управління внутрішніх військ за поданням командувача внутрішніх військ затверджується Кабінетом Міністрів України (сьогодні – 265 військовослужбовців і 21 працівник [8]), врегульований головою держави статус вищого командування внутрішніх військ дає йому додаткові гарантії задля самостійності і незалежності від будь-яких гілок влади, унеможливує використання особового складу внутрішніх військ у політичній боротьбі, інтересах окремих партійних еліт, громадських організацій або керівників центральних чи місцевих органів публічної адміністрації, тобто повністю виключає політичну заангажованість цих сил охорони правопорядку.

Висновки. Таким чином, подальша розбудова громадянського суспільства в Україні зумовлює необхідність переорієнтації підходу правоохоронних органів і військових формувань до забезпечення громадської безпеки та боротьби зі злочинністю в разі ускладнення оперативної обстановки, виникнення надзвичайних ситуацій певної генези, зокрема зміщення акценту в діяльності вказаних сил охорони правопорядку на захист інтересів держави, суспільства, прав і свобод людини та громадянина в цих умовах, поновлення порушених прав і свобод, усунення причин і умов, які сприяють вчиненню таких правопорушень, ліквідацію (мінімізацію) наслідків від таких протиправних діянь та ін.

За статусом внутрішні війська є спеціальним державним військовим формуванням з правоохоронними функціями, що діє у складі МВС України. Їх призначенням є охорона та оборона важливих державних об'єктів, перелік яких установлюється Кабінетом Міністрів України, а також участь в охороні громадського порядку та боротьбі із злочинністю. Внутрішні війська зазвичай виконують службово-бойові завдання у плановому, регулярному режимі, а також під час проведення спеціальних операцій (дій, заходів) в умовах надзвичайних обставин мирного та воєнного часу з використанням правоохоронних, поліцейських та військових форм і методів, прийомів і способів діяльності. У свою чергу, правовий статус Головного управління внутрішніх військ МВС України визначає його місце в системі сил охорони правопорядку та створює всі необхідні умови для забезпечення: створення на базі внутрішніх військ мобільного військового формування, яке відповідатиме європейським стандартам; ефективної системи управління службово-бойовою діяльністю всіх його структурних підрозділів; позитивного балансу сил у системі забезпечення громадської безпеки,

утвердження демократії, верховенства права, дотримання прав і свобод людини, законних інтересів суспільства тощо.

Бібліографічні посилання

1. Буткевич С. А. Роль і місце спеціальних підрозділів внутрішніх військ МВС України у забезпеченні громадської безпеки / С. А. Буткевич // матер. Всеукр. наук.-практ. конф. «Національні інтереси та проблеми забезпечення безпеки України» (м. Кіровоград, 5–6 листоп. 2009 р.). – Кіровоград, 2009. – С. 108–109.
2. Концепція розвитку внутрішніх військ МВС України на період до 2015 року : затверджено наказом Міністерства внутрішніх справ України від 29 листоп. 2006 р. № 1167. – К., 2006.
3. Про створення в системі Міністерства внутрішніх справ України військ внутрішньої і конвойної служби : Розпорядження Голови Верховної Ради України від 29 листоп. 1991 р. № 1860-ХІІ // ВВР України. – 1992. – № 5. – Ст. 36.
4. Про внутрішні війська Міністерства внутрішніх справ України : Закон України від 26 берез. 1992 р. № 2235-ХІІ // ВВР України. – 1992. – № 29. – Ст. 397.
5. Питання органу військового управління внутрішніх військ : Указ Президента України від 6 черв. 2007 р. № 501/2007 // Офіційний вісник України. – 2007. – № 16. – Ст. 253.
6. Про Положення про проходження громадянами України військової служби у Збройних Силах України : Указ Президента України від 10 груд. 2008 р. № 1153/2008 // Офіційний вісник України. – 2008. – № 95. – Ст. 3129.
7. Офіційний веб-сайт внутрішніх військ Міністерства внутрішніх справ України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://vv.gov.ua/structure.php?lang=ua>.
8. Про затвердження граничної чисельності військовослужбовців та працівників Головного управління внутрішніх військ Міністерства внутрішніх справ : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 6 лип. 2011 р. № 646-р // Офіційний вісник України. – 2011. – № 53. – Ст. 2119.

Яровой С. А. Правовий статус Главного управления внутренних войск МВД Украины. Рассмотрены организационно-правовые основы деятельности Главного управления внутренних войск Министерства внутренних дел Украины как органа военного управления внутренними войсками. Основное внимание уделено его заданиям и функциям, а также усовершенствованию полномочий в сфере управления служебно-боевой деятельностью внутренних войск.

Ключевые слова: *внутренние войска, задания, орган военного управления, усовершенствование, функции.*

Yarovy S. A. Legal status of the Main Department of the Internal Troops. Describes organizational-legal bases of activity of the Main Department of the Internal Troops of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine as a body of military administration of the internal troops. The main attention is paid to its tasks and functions, as well as the improvement of powers in sphere of management of official-military activity of the internal troops.

Further development of civil society in Ukraine makes it necessary to reorient the approach of law enforcement and military forces to ensure public safety and crime control in the event of complications of the situation, emergencies genesis of some particular shift in the activities referred to law enforcement powers to protect the state and society interests, rights and freedoms of the man and the citizen in these conditions, restoration of violated rights and freedoms, eliminate causes and conditions that contribute to the commission of such offenses, elimination (minimization) the consequences of such illegal acts and others.

The legal status of the Main Department of Internal Troops of Ukraine determines its place in the law enforcement forces and create the necessary conditions for: the establishment of a domestic mobile forces military operation, which conforms with European standards; effective system of service and combat activities of all its units; positive balance in the system to ensure public safety, strengthening democracy, the rule of law, human rights and freedoms and lawful interests of society.

Keywords: *Troops of the Interior, tasks, body of military administration, improvement, functions.*

ПИТАННЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА ТА КРИМІНОЛОГІЇ

Лозовицкая Г. П.

доктор юридических наук, доцент
(ФГКУ «ВНИИ МВД России»)

УДК 343.6

О ПСИХОТРОННОМ ТЕРРОРЕ И ЕГО ЖЕРТВАХ

Лозовицкая Г. П. Про психотропный террор та його жертви. Досліджено поняття та зміст психотропного терору як виду злочинного посягання на особу та її майно.

Ключові слова: психотропний терор, зброя, впромінювання, жертва.

Постановка проблемы. Около двадцати лет назад в государствах-участниках Содружества Независимых Государств (СНГ) и других государствах постсоветского пространства – в России, Казахстане, Латвии, Литве, в Украине появился и чрезвычайно активно развивается новый вид преступности – психотронный террор¹.

В Латвии, например, психотронный террор применяется для незаконного изъятия у собственников квартир, заложенных ими в банки для получения кредита.

Исложение основного материала. С.И. Ожегов в словаре русского языка определяет террор как «физическое насилие, вплоть до физического уничтожения...» [1, с. 731].

В целом под террором (лат. *terror* — страх, ужас) понимается устрашение своих политических противников или населения, выражающееся в физическом насилии, вплоть до уничтожения. Террором также называется угроза физической расправы по политическим или каким-либо иным мотивам, либо запугивание с угрозой расправы или убийства. Синонимами слова «террор» являются слова «насилие», «запугивание», «устрашение» [2].

Особенность психотронного террора заключается в многообразии субъектов, способов исполнения, мотивов и целей, а также объектов и предметов посягательств.

Психотронный террор – это умышленные действия, совершенные по предварительному сговору группой лиц, организованной группой, преступным сообществом (преступной организацией), незаконным вооруженным формированием с применением специального оружия и иных предметов излучающего типа, поражающих в особом диапазоне частот,

¹ Далее возможно сокращ. – пси-террор.

фокусирования и мощности, как правило, связанные в совокупности с использованием других методов воздействия на лицо (лица) и направленные на создание ситуации, опасной как для жизни, здоровья, так для прав и свобод человека, его прямое физическое и психическое уничтожение или искусственное вызывание всевозможных заболеваний.

Различные многообразные виды насилия психотронного террора направлены, прежде всего:

- на дискредитацию личности в целях лишения его источника существования, то есть причинение морального ущерба;
- разрушение физиологического функционирования организма человека и его психики, то есть причинение физического ущерба;
- повреждения жилища или иного имущества, то есть причинение материального ущерба.

Общественная опасность деяний данного вида преступности заключается в одновременном сочетании трех видов ущерба и длящихся сроках их совершения.

В г. Москве с начала 90-х годов психотронное оружие используется при заказных убийствах и в качестве квартирного рэкета. Используя его в течение определенного времени, преступники-террористы квартиры у собственников зачастую отбирают или владельцев квартир убивают, а затем путем мошенничества завладевают их недвижимым имуществом.

Данное криминальное явление привлекло внимание общественности. Подобные факты указывались в Обращении независимой общественной организации Московского комитета экологии жилища¹ (МКЭЖ) к Президенту Российской Федерации В.В. Путину, к Организации Объединенных Наций, мировому сообществу, к лидерам и парламентариям всех стран мира по проблеме борьбы с терроризмом [3]. Предлагалось внести поправки в бюджет² и другие источники финансирования мероприятий по пресечению психотронного террора.

Кроме того, МКЭЖ в 2002 году обратился в законодательные органы с предложением о дополнении статьи 6 Федерального закона от 13 декабря 1996 г. № 150-ФЗ «Об оружии» запретом на оборот оружия, поражающее действие которого основано на торсионных, микролептонных и гравитационных полях, и иных видов оружия с аналогичным поражающим действием. Представителям общественности удалось добиться внесения дополнения в статью 6 указанного Закона.

На сегодняшний день статья 6 Федерального закона от 13 декабря 1996 г. № 150-ФЗ «Об оружии» в качестве ограничений, устанавливаемых на оборот гражданского и служебного оружия на территории Российской Федерации, запрещает:

- оборот в качестве гражданского и служебного оружия: оружия и иных предметов, поражающее действие которых основано на использовании радиоактивного излучения и биологических факторов;

¹ Далее – МКЭЖ.

² Обращение к Министру финансов и Президенту РФ, исх. № 34/2-02 от 24 мая 2002 г.

- оружия и иных предметов, поражающее действие которых основано на использовании электромагнитного, светового, теплового, инфразвукового или ультразвукового излучения и которые имеют выходные параметры, превышающие величины, установленные в соответствии с законодательством Российской Федерации о техническом регулировании и соответствующие нормам федерального органа исполнительной власти, осуществляющего функции по выработке государственной политики и нормативно-правовому регулированию в сфере здравоохранения, а также указанных оружия и предметов, произведенных за пределами территории Российской Федерации;

- газового оружия, снаряженного нервно-паралитическими, отравляющими, а также другими веществами, не разрешенными к применению федеральным органом исполнительной власти, осуществляющим функции по выработке государственной политики и нормативно-правовому регулированию в сфере здравоохранения;

- оружия и патронов к нему, имеющих технические характеристики, не соответствующие криминалистическим требованиям федерального органа исполнительной власти, осуществляющего функции по выработке и реализации государственной политики и нормативно-правовому регулированию в сфере внутренних дел, согласованным с федеральным органом исполнительной власти, осуществляющим функции по оказанию государственных услуг, управлению государственным имуществом в сфере технического регулирования и метрологии (ч. 1 ст. 6);

- установка на гражданском и служебном оружии приспособлений для бесшумной стрельбы и прицелов (прицельных комплексов) ночного видения, за исключением прицелов для охоты, порядок использования которых устанавливается Правительством Российской Федерации, а также их продажа (ч. 3 ст. 6);

- пересылка оружия (ч. 4 ст. 6);

- продажа, передача, приобретение оружия и патронов к нему, производимых только для экспорта в соответствии с техническими условиями, отвечающими требованиям стран-импортеров (ч. 7 ст. 6);

- продажа или передача патронов к гражданскому оружию лицам, не владеющим на законном основании таким гражданским оружием, за исключением передачи патронов лицам, занимающимся в спортивных организациях видами спорта, связанными с использованием огнестрельного оружия, или проходящим стрелковую подготовку в образовательных учреждениях (ч. 8 ст. 6).

Однако все перечисленные запреты, предусмотренные статьей 6 Федерального закона от 13 декабря 1996 г. № 150-ФЗ «Об оружии» нарушаются в процессе реализации многовариантных актов психотронного террора.

В России в 2000–2003 годах по инициативе представителей Международной академии эниологических наук в Государственную Думу Российской Федерации был представлен проект Закона «Об информационном благополучии населения», запрещающего применение психотронных гене-

раторов. Но Государственной Думой он рассмотрен не был [4].

В настоящее время на территории Российской Федерации действует Федеральный закон от 30 марта 1999 г. № 52-ФЗ «О санитарно-эпидемиологическом благополучии населения» [5], который известен далеко не всем. Он направлен на обеспечение санитарно-эпидемиологического благополучия населения как одного из основных условий реализации конституционных прав граждан, на охрану здоровья и благоприятную окружающую среду.

Накопленный зарубежный и российский опыт дает основания определить понятие, цели, формы и особенности психотронного террора.

Психотронный террор – комплекс противоправных мероприятий, осуществляемых организованной группой (преступным сообществом) с применением торсионных, электромагнитных, звуковых ¹ технических средств, включающих преимущественно генераторы и другую спецтехнику с целью быстрого или медленного уничтожения одного или нескольких лиц с причинением ему (им) морального (нравственного) вреда путем полной или частичной дискриминации личности; физического вреда путем дистанционного расстройств его здоровья, причинения имущественного вреда путем лишения жилья и источников существования.

Торсионные поля — физический термин, первоначально введенный математиком Эли Картаном в 1922 году для обозначения гипотетического физического поля, порождаемого кручением пространства. Название происходит от англ. *torsion* — кручение, от лат. *torsio* с тем же значением [6-9].

Торсионное облучение состоит в возмущающем воздействии торсионными полями на человека. Для этого применяются специальные излучатели. В торсионный комплекс входит психическое оружие, называемое «пси-генераторы»², а также компьютер со специальным программным обеспечением и так называемый «пси-оператор». Работу пси-генераторов почти невозможно зафиксировать, поскольку они имеют нематериальную природу, работают в невидимом и неслышимом человеком диапазоне частот, используя электромагнитные, звуковые и торсионные излучения для подавления воли человека и уменьшения защитных свойств его иммунной системы. Хотя методики фиксации работы пси-генератора разрабатываются.

По некоторым источникам, испытывают пси-генераторы на заключенных и на социально незащищенных слоях населения. Как, например, отмечается Н.И. Анисимовым, «если автомат Калашникова можно было изобрести, апробировать и усовершенствовать в тире, то для разработок

---

¹ Согласно части 16 статьи 1 «Основные понятия, применяемые в настоящем Федеральном законе» Федерального закона от 13 декабря 1996 г. № 150-ФЗ «Об оружии»: патрон светозвукового действия – устройство, предназначенное для выстрела из огнестрельного оружия, огнестрельного оружия ограниченного поражения, газового или сигнального оружия, объединяющее в одно целое при помощи гильзы средства инициации и снаряжение светозвукового действия и не предназначенное для поражения живой или иной цели.

² Сокращение от – «психотронные генераторы». Генератор от лат. *generator* – производитель. Электрогенераторы – устройства, вырабатывающие электрическую энергию.

психотронного оружия постоянно требуются люди-доноры» [10].

Проведенный автором контент-анализ показал, что о противозаконном применении психотронных генераторов было несколько публикаций в украинских газетах в 2007–2010 годах. В России об этих фактах публикации появились в «Комсомольской правде» значительно раньше – в конце 90-х годов и в 2000 году. В последние годы появилось особенно много публикаций в новостных порталах Интернета, поступающих из различных государств постсоветского пространства [11]. В публикациях психотронное оружие называют «пучковым», так как оно поражает весь организм.

Известны два вида торсионных излучателей: стационарные и переносные.

К основным формам облучения относятся скрытая, открытая и комплексная.

Скрытая – облучаемый человек не осознает, что на его организм и психику оказывается направленное воздействие. Облучение ведется в мягком режиме. Это наиболее распространенная форма облучения.

Открытая – облучаемый человек понимает, что на его организм и психику оказывается направленное воздействие. В таких случаях облучение ведется в жестком или пыточном режиме.

Комплексная – облучаемый человек понимает, что оказывается направленное психотронное воздействие на его организм, но не осознает, что такому же воздействию подвергается и его психика.

К основным симптомам и признакам облучения, являющимся результатом дистанционного внешнего воздействия, относятся, к примеру, следующие проблемы, связанные со здоровьем: постоянная усталость; бессонница ночью, сонливость днем. К прочим, в зависимости от вида, формы и способа психотронного воздействия, могут относиться: головные боли, головокружение, тошнота, резкое снижение работоспособности и быстрая утомляемость, возникновение желания постоянно лежать и ничего не делать, неестественно длительный сон, засыпание в транспорте, в том числе за рулем, непредвиденная неспособность сконцентрироваться, провалы в краткосрочной и долгосрочной памяти; разрывы глазных кровеносных сосудов и снижение остроты зрения, изменение состава крови – снижение гемоглобина, повышение в ней жирности и сахара, увеличение лимфатических узлов, просвечивание и вздутие вен на руках, ногах и теле, в т.ч. асимметричное; внезапные острые боли в области сердца, учащение сердцебиения, аритмия, повышение или понижение артериального давления; возникновение гематом на конечностях, а у женщин – в области груди; тремор конечностей, подергивание ног, судороги, онемение (окоченение) рук и ног; повышение или понижение температуры тела, в режиме облучения – мгновенное повышение температуры крови или тканей внутренних органов, болезненные ощущения в области грудины, в режиме психотронного воздействия – непереносимая боль; поверхностные ожоги, в том числе лица и половых органов; влажный липкий пот на руках и обильный пот по телу ночью; острые боли в области позвоночника, почек и других внутренних органов, в ушах, при ходьбе – в пятках или суставах,

спазмы в различных частях тела; болезненные ощущения на (в) зубах и деснах; затрудненное глотание; болезненные ощущения на различных участках тела – на бедре, если лежать, на ягодицах, если сидеть; ощущение легкой вибрации грудной клетки, живота либо внутри его, отдельных мышц; ощущение холода со стороны спины; охлаждение (заложенность) носоглотки или появление насморка; систематические чихание, зевота, слезотечение, слюноотделение; появление позывов на рвоту при совершении определенных действий (например, при чистке зубов); временное омоложение лица, сменяемое резким старением с возникновением на лице глубоких морщин; появление мешков, вздутие век и мышц под глазами; замедление или ускорение обмена веществ в организме; обезвоживание, быстрое похудение или быстрый набор веса с выпячиванием живота; возникновение различных голосов в голове, ушах, появление звуков в области горла или живота; ощущение реально не существующих запахов; изменение вкуса пищи: вкусовые усиления острого, горького, соленого; возникновение сильного чувства голода, отсутствие чувства насыщения во время приема пищи; металлический привкус во рту; резкое усиление болевого рефлекса и чувства боли; беспричинные раздражительность, истеричность, агрессивность, внезапный и беспричинный страх; резкое усиление или подавление сексуальной активности; ощущение воздействия посторонним предметом (компьютерным курсором) на различные органы и многие другие.

При посещении врача лицам, подвергаемым облучению, необходимо учитывать следующее. Как показывает практика, врачи отказываются фиксировать в медицинских картах утверждения пациентов о направленном облучении, мотивируя тем, что такого не бывает. Если такая жалоба все-таки записывается, пациента могут направить к психиатру. При жалобах на острую боль в том или ином органе (в том числе при болях в сердце) специалисты никакой патологии не обнаруживают. Следует учитывать, что при направленном облучении острая боль возникает в результате спазмов. Если настаивать на лечении, могут направить к психиатру.

Сегодня многие психиатры знают о направленном облучении людей и сознательно это скрывают, уверяя о появлении нового вида депрессий, психозов, особой «вялотекущей» шизофрении и необходимости постоянно принимать психотропные препараты (аминазин и другие). Однако в реальности эти препараты подавляют самоконтроль и усиливают влияние психоператора на поведение облучаемого человека.

Таким образом, основными целями психотронного террора являются причинение физического вреда, выражающееся в полном уничтожении либо временной дезактивации человека, его медленном физиологическом поражении либо создании из него управляемого человеческого материала, а также причинение материального ущерба, выражающегося в искусственном создании ситуации, приводящей человека к лишению источников существования, жилища либо других ценностей.

Такие же цели психотронного террора преследуются как при посягательствах на обычных граждан, так и при воздействии на лиц, участвующих в уголовном судопроизводстве.

Психотронный террористический комплекс преступных воздействий на разрабатываемую жертву проводится в трех формах – скрытно, открыто и комбинированно.

Основная часть потерпевших не осознает ни проведение против них психотронных террористических мер, ни сам факт облучения, так как излучатели воздействуют на них в невидимом спектре и за порогом слышимости. Только воздействие ультразвуком (частота свыше 20 кГц) ощущается как легкая вибрация.

При проведении психотронного террора скрытно все конфликты, возникающие у жертвы на работе и дома, ухудшение состояния здоровья воспринимаются как возникающие сами по себе или случайно.

Если даже человека предупредить о проведении против него психотронного террора, искусственное происхождение проблем отрицается. Почти каждый подумает: «Да кому я нужен?». Но именно на такую позицию рассчитан преступный умысел психотронных террористов.

При открытом осуществлении психотронного террора применяют другую тактику. Давление на человека осуществляется демонстративно и агрессивно. За разрабатываемым объектом будет открыто вести наблюдение на улице. При нахождении человека в квартире его слова, действия, физиологические отправления начнут сопровождаться хрюканьем и тонированным гудением в трубах отопления, на работе – щелчками по различным предметам, раздающимися при перемещении из помещения в помещение.

При комбинированном проведении психотронного террора один из членов семьи будет правильно понимать происходящее и адекватно на него реагировать. Это явится причиной ссор и споров, так как остальные члены семьи станут расценивать его поведение как психическое заболевание.

Особенностью психотронного террора является то, что он осуществляется последовательно (поэтапно) и комплексно.

При разработке объекта пси-террора изучаются все его связи, маршруты передвижения, наиболее часто посещаемые места для проведения досуга (фитнес-клуб, кинотеатр и др.), вредные привычки, достоинства и недостатки. Психотронный террор проводится последовательно – на работе, на даче, в гостинице, на улице, при следовании в транспорте, в магазинах и в других общественных местах. Но основное внимание уделяется проведению террора по месту жительства. Ведь человек, как правило, всегда возвращается домой. Наибольшему преступному воздействию психотронных террористов участник уголовного судопроизводства, как и любая другая жертва террора, подвергается по собственному месту жительства. Используя стабильное нахождение пострадавшего в замкнутом ограниченном жилом пространстве, его легче подвергнуть облучению и другим методам преступного психотронного воздействия.

В тех случаях, когда жертвами пристального комплексного террора используется для передвижения на работу и обратно домой собственный автомобиль, они подвергаются психотронному воздействию и в автомобиле. Более того, сопровождающие преследуемую жертву террористы, бросают в пути следования автомобиля различные предметы в него, создают

другие всевозможные помехи для нормального передвижения автомобиля в целях создания аварийной ситуации.

В результате преступной деятельности жертва психотронного террора теряет работу, жилье, имущество, семью, насильственно приобретает неизлечимые заболевания, приводящие к преждевременной смерти, нередко объявляется лицом, психически больным, умышленно доводится до самоубийства или погибает в специально созданной аварийной ситуации.

Как отмечалось, психотронный террор ведется комплексно. Его компонентами являются террор лучевой, конструктивно-сетевой, криминальный, электромагнитный, химический, электрохимический, бактериологический, психологический, финансовый. Все компоненты объединены единой целью, то есть включены в комплекс мероприятий по психотронному террору в отношении одного или нескольких лиц.

Именно в психотронном терроре родилась фраза – поставить человека «на компьютер». Что это значит? Это значит, что воздействовать на разрабатываемого человека (например, лицо, участвующее в уголовном судопроизводстве, либо другую жертву) будут дистанционно с помощью специального комплекса, включающего в себя компьютер и пси-оператора. Излучатель будет воздействовать на человека круглосуточно и в любом месте, разрушая весь организм на уровне клетки, внедряясь в психику и модифицируя сознание. Ни стены дома, ни глубина метро, ни пребывание в толпе человека не спасут – он будет идентифицирован везде.

По мнению С. Лескова, нет принципиальных препятствий для того, чтобы информация из мозга человека была скопирована на другой физической основе. За рубежом в последние годы бурно развивается наука «сеттлеретика» (settler – переселенец), ключевыми стали термины uploading и downloading (загрузка и разгрузка) для технологии считывания личности при переносе с биологической на компьютерную матрицу. По прогнозам, работы будут реализованы на практике к 2020 году [12].

Лица, подвергаемые психотронному террору, часто оказываются вовлеченными в специально сфабрикованные уголовные преступления, совершаемые с участием команды пси-операторов.

Жертвы вовлекаются в сферу уголовного судопроизводства в различных уголовно-процессуальных статусах.

С точки зрения уголовного процесса, в одном случае разрабатываемые объекты могут быть потерпевшими, в другом – обвиняемыми. Но всегда – жертвами несанкционированного манипулирования их поведением и управления подсознанием.

И еще одна характерная деталь: будучи потерпевшим, практически невозможно добиться возбуждения уголовного дела по факту совершенного преступления, а являясь подсудимым – быть без вины виноватым и рассчитывать на справедливое рассмотрение уголовного дела.

В результате провокаций можно легко обвинить разрабатываемое психотронными террористами лицо в совершении преступлений различного вида, – как умышленных, так и совершенных по неосторожности, а затем подвергнуть аресту.

Однако до сих пор в Российской Федерации и в несколько меньшей степени за рубежом проблема психотронного террора законопослушных граждан замалчивается и по преступлениям, каким-либо образом касающимся применения психотронного оружия, уголовные дела не возбуждаются. Такое же отношение в государстве сложилось и к зомбированию граждан, применяемому в том числе и в психотронном терроре. Оно оценивается как тяжкое причинение вреда здоровью без нарушения анатомической целостности путем введения в замещенное состояние сознания с управлением психикой человека извне, и наказывается по ст. 111 УК РФ¹.

В связи с образовавшимся вакуумом как в области предупреждения данного вида преступности, так и привлечения к уголовной ответственности за любые действия, связанные с психотронным террором в отношении жертв преступлений, участников уголовного судопроизводства, нами предлагается ряд организационных и нормативно-правовых мер.

Так, в подразделениях по обеспечению безопасности лиц, подлежащих государственной защите (Управлении по обеспечению безопасности лиц, подлежащих государственной защите, МВД России (УОГЗ МВД России); центрах, оперативно-розыскных частях, группах по обеспечению безопасности лиц, подлежащих государственной защите в территориальных органах МВД России) необходимо создать специализированные отделы, которые будут заниматься только обеспечением мер безопасности в отношении участвующих в уголовном судопроизводстве лиц, на которых оказывается противоправное психотронное воздействие.

Для этого необходимо внести соответствующие уточнения и дополнения в Федеральный закон от 20 апреля 1995 г. № 45-ФЗ «О государственной защите судей, должностных лиц правоохранительных и контролирующих органов» и Федеральный закон от 20 августа 2004 г. № 119-ФЗ «О государственной защите потерпевших, свидетелей и иных участников уголовного судопроизводства», которыми руководствуются в своей деятельности подразделения по обеспечению безопасности лиц, подлежащих государственной защите.

Психотронный террор в отношении участников уголовного судопроизводства в Российской Федерации, по официально признанному летоисчислению, достаточно новое криминальное проявление террора, в связи с чем зарубежный опыт борьбы с данным видом преступности представляется для органов внутренних дел МВД России наиболее ценным.

Так, в Швейцарии полиция разработала базу данных, называемую «Тревожный звонок» (Warning Bell), информация из которой используется офицерами полиции в отношении расследования дел о домашнем насилии, включая информацию о «жертве, предыдущих случаях насилия, возможных подозреваемых, а также о принятых ранее мерах безопасности» [13].

Аналогичную базу данных о психотронном насилии и его жертвах, а также лицах, участвующих в уголовном судопроизводстве, следует создать и в Российской Федерации.

¹ См. подробнее: Комментарии к УК РФ под общей редакцией Председателя Верховного Суда В.М. Лебедева и бывшего Генпрокурора РФ Ю.И. Скуратова.

К борьбе с рассматриваемым явлением следует привлекать не только правоохранительные органы, но и общественность. Например, в Германии работает Ассоциация борьбы против психотронного оружия. Истории жертв психотронного террора размещаются на ее сайте. С начала 90-х годов в Москве работает комиссия «Феномен», куда могут обращаться жертвы психотронного террора. Аналогичные комиссии, думается, должны создаваться во всех регионах России.

В борьбе с данным видом преступности необходимо активно использовать возможности уголовно-правовых запретов.

Субъектами психотронного террора могут быть как частные лица, так и сотрудники спецслужб силовых ведомств России и зарубежья (общий и специальный субъект). То есть субъектами рассматриваемых преступлений могут быть физически вменяемые лица, достигшие 16-летнего возраста независимо от их профессиональной принадлежности.

Лиц, совершающих действия, охватываемые обозначенным нами криминологическим видом преступности – психотронный террор, необходимо привлекать к уголовной ответственности по следующим статьям УК РФ: 105 (Убийство), 107 (Убийство, совершенное в состоянии аффекта), 109 (Причинение смерти по неосторожности), 110 (Доведение до самоубийства), 111 (Умышленное причинение тяжкого вреда здоровью), 112 (Умышленное причинение средней тяжести вреда здоровью), 113 (Причинение тяжкого или средней тяжести вреда здоровью в состоянии аффекта), 115 (Умышленное причинение легкого вреда здоровью), 117 (Истязание), 118 (Причинение тяжкого вреда здоровью по неосторожности), 119 (Угроза убийством или причинением тяжкого вреда здоровью), 121 (Заражение венерической болезнью), 124 (Неоказание помощи больному), 125 (Оставление в опасности), 127 (Незаконное лишение свободы), 128 (Незаконное помещение в психиатрический стационар), 128¹ (Клевета), 131 (Изнасилование), 132 (Насильственные действия сексуального характера), 135 (Развратные действия), 136 (Нарушение равенства прав и свобод человека и гражданина), 137 (Нарушение неприкосновенности частной жизни), 138 (Нарушение тайны переписки, телефонных переговоров, почтовых, телеграфных или иных сообщений), 138¹ (Незаконный оборот специальных технических средств, предназначенных для негласного получения информации), 139 (Нарушение неприкосновенности жилища), 140 (Отказ в предоставлении гражданину информации).

Также необходимо привлекать террористов по статьям 205 (Терроризм), 208 (Организация незаконного вооруженного формирования), 209 (Бандитизм), 210 (Организация преступного сообщества (преступной организации) или участие в нем (ней)), 355 (Разработка, производство, накопление, приобретение или сбыт оружия массового поражения).

И это далеко не полный перечень статей УК РФ, позволяющий привлекать к уголовной ответственности за деяния, охватываемые таким видом преступности, как психотронный террор.

Как разновидность терроризма, психотронный террор используется и предназначен для финансирования терроризма, организованной группы,

незаконного вооруженного формирования, преступного сообщества (преступной организации). Поэтому при привлечении к уголовной ответственности за психотронный террор необходимо применять следующие статьи УК РФ: 104¹ (Конфискация имущества), 104² (Конфискация денежных средств или иного имущества взамен предмета, подлежащего конфискации) 104³ (Возмещение причиненного ущерба).

Вместе с тем, на наш взгляд, необходимо внести дополнения и изменения в УК РФ, в нормы, определяющие наказание за незаконное изготовление, приобретение, хранение, перевозку, ношение, использование, сбыт, передачу, хищение, вымогательство перечисленных выше видов оружия по следующим статьям УК РФ: 221 (Хищение либо вымогательство ядерных материалов или радиоактивных веществ); 222 (Незаконные приобретение, передача, сбыт, хранение, перевозка или ношение оружия, его основных частей, боеприпасов, взрывчатых веществ и взрывных устройств); 223 (Незаконное изготовление оружия).

В уголовном законодательстве необходима новая отдельная статья, запрещающая дистанционное психофизическое воздействие на человека и закрепляющая основные квалифицирующие признаки преступных деяний, охватываемых психотронным террором.

Следует обратиться и к международному законодательству. Международно-правовые акты оперируют понятием пытки как противоправного деяния. Так, в статье 1 Резолюции Генеральной Ассамблеи ООН 3452 (XXX) от 9 декабря 1975 г. «Декларация о защите всех лиц от пыток и других жестоких, бесчеловечных или унижающих достоинство видов обращения и наказания» пыткой признается любое действие, посредством которого человеку намеренно причиняется сильная боль или страдание, физическое или умственное, со стороны официального лица или по его подстрекательству с целью получения от него или от третьего лица информации или признаний, наказания его за действия, которые он совершил или в совершении которых подозревается, запугивания его или других лиц. Конвенция ООН против пыток и других жестоких, бесчеловечных или унижающих достоинство видов обращения и наказания (Нью-Йорк, 10 декабря 1984 г.) пыткой признает любое действие, которым какому-либо лицу умышленно причиняется сильная боль или страдание, физическое или нравственное, чтобы получить от него или от третьего лица сведения или признания, наказать его за действие, которое совершило оно или третье лицо или в совершении которого оно подозревается, а также запугать или принудить его или третье лицо, или по любой причине, основанной на дискриминации любого характера, когда такая боль или страдание причиняются государственным должностным лицом или иным лицом, выступающим в официальном качестве, или по их подстрекательству, или с их ведома, или молчаливого согласия (ст. 1) [14].

Выводы. Как показывает практика и опубликованные факты психотронного воздействия на человека, формы пыток, убийств, нанесения иного вреда здоровью, применяемые преступниками против пострадавших от психотронного террора, многообразны. От звучания «голосов в голове» до

нанесения физических повреждений различными видами «нелетального» оружия, создание неизлечимых болезней (рак, инсульт, инфаркт и др.). Убить этим оружием можно любого и в любой момент. При этом смерть будет выглядеть самым естественным образом.

Считаем справедливым мнение Н.И. Анисимова о психотронном терроре и его жертвах: «То, что происходит с нами сегодня, является самой чудовищной трагедией нашей многострадальной страны [10].

Поэтому, обеспечивая неотвратимость наказания за психотронный террор, следует в первую очередь руководствоваться международно-правовыми актами и активно применять их в практике в сфере международных отношений, а также использовать зарубежный опыт борьбы с данным видом преступности.

Думается, необходимо принятие срочных мер по заключению Всемирного договора о постоянном запрете психотронного оружия.

Библиографические ссылки

1. Ожегов С.И. Словарь русского языка /под ред. Н.Ю. Шведовой. – 12-е изд., стереотип. – М., 1978.
2. <http://ru.wikipedia.org/wiki/%D2%E5%F0%F0%EE%F0>.
3. <http://psyterror.narod.ru/index.html#moscomeco.html>.
4. <http://glazkova-nat.narod.ru/content/Aticals/generator.html/>
5. <http://base.garant.ru/12115118/8/>.
6. Иваненко Д. Д., Пронин П. И., Сарданашвили Г. А. Калибровочная теория гравитации. — М., 1985.
7. Бялко А. В. Горсионные мифы // Природа. – 1998. – № 9.
8. Обухов Ю. И., Пронин П. И. Физические эффекты в теории гравитации с кручением // Итоги науки и техники. Сер. Классическая теория поля и теория гравитации. Т. 2. — М., 1991. — С. 112–170;
9. Шипов Г. И. Теория физического вакуума. – М., 1997.
10. Анисимов Н.И. Психотронная Голгофа. http://samlib.ru/n/natalxja_p/18.shtml.
11. <http://natavarikova.livejournal.com/43694.html>.
12. Лесков С. «Матрица» становится реальностью // <http://www.izvestia.ru/science/article/34060>.
13. Lars Nylén & Gun Heimer, Sweden's response to domestic violence, Swedish Institute (1 April 2000).
14. Российская юстиция. – 1995. – № 4. – С. 49.

Исследовано понятие и содержание психотропного террора как вида преступных посягательств на человека и его имущество.

Ключевые слова: *психотронный террор, оружие, излучения, жертва.*

Lozovitskaya G. P. About psychotropic terror and its victims. The concept and content of psychotropic terror as a form of criminal assault, of a person and his property.

About twenty years ago in the member states of the Commonwealth of Independent States and other post-Soviet states – Russia, Kazakhstan, Latvia, Lithuania, Ukraine appeared and very active in developing a new type of crime – psychotronic terror. In Latvia, for example, psychotronic terror used for illegal withdrawal from owners of apartments, they pledged to the banks for loans.

Psychotronic terror is intentional acts committed on preliminary arrangement by group of persons flax, organized group, a criminal community (criminal organization), illegal armed groups with the use of special weapons and other objects emitting type, affecting in particular frequency range, focus and power, as usually associated together with other methods of influence on the person (s) aimed at creating a situation as dangerous to life, health, so for human rights and freedoms, its direct physical and mental destruction or artificial induction of

all sorts of diseases.

The main objectives of psychotronic terror are causing physical harm, reflected in the total destruction or temporary deactivation of man, his slow physiological lesion or the making of a managed human material, as well as damage to property, which is expressed in the artificial creation of the situation leading to the deprivation of human livelihoods, homes or other valuables.

The same goals as psychotronic terror prosecuted under assault on ordinary citizens, and when exposed to the persons involved in criminal proceedings.

Psychotronic terrorist complex of criminal influences on developed victim takes place in three forms - secretly and openly, and in combination.

As practice shows, and published facts psychotronic influence on human forms of torture, murder, causing other harm used by criminals against victims of psychotronic terror diverse. From the sound of the "voices in his head" before applying various kinds of physical damage "non-lethal" weapons, the creation of incurable diseases (cancer, stroke, infarct, etc.). These weapons can kill anyone at any time. In this death will look like the most natural way.

Keywords: psychotropic terror, radiation weapons, victim.

Поступила в редакцію 19.09.2013

Блага А. Б.

кандидат юридичних наук, доцент
(Харківський національний
університет внутрішніх справ)

УДК 343.9

НАСИЛЬСТВО ЯК ПРАВОВА КАТЕГОРІЯ

Проаналізовано особливості визначення, ознак і змісту терміна «насильство» в різних галузях права. Розглянуто його специфіку з точки зору кримінального законодавства залежно від ролі (місця) цього поняття в конкретних складах злочинів, оцінки характеру поведінки особи, яка заподіює шкоду, та способів впливу на потерпілого.

Ключові слова: насильство, насильство в сім'ї, правова дефініція.

Постановка проблеми. Незважаючи на те, що проблему насильства не обходив увагою у своїх працях жоден відомий мислитель минулого, це питання до теперішнього часу залишається досить складним і повністю не вирішеним. З точки зору кримінології, до найбільш важливих аспектів проблеми насильства можна віднести такі: 1) визначення витоків, природи насильства; 2) виявлення його сутнісних ознак; 3) розробка найбільш оптимальних засобів запобігання протиправним насильницьким проявам. Крім того, відсутнє єдине визначення поняття «насильство»: спеціалісти різних галузей суспільних наук намагалися дати своє тлумачення цього терміна.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Слід зазначити, що серед безлічі робіт на тему насилля переважають міждисциплінарні дослідження, що зумовлено комплексним характером самої проблематики насилля. У юридичній літературі проблемі насильства присвячено роботи багатьох криміналістів, серед яких можна назвати Ю. М. Антоняна, М. І. Бажанова, Л. Д. Гаухмана, О. М. Гуміна,

О.М. Ігнатова, І. Я. Козаченка, А. В. Наумова, М. І. Панова, О. О. Піонтовського, Е. Ф. Побегайла, Л. О. Сердюка, В. В. Сташиса, О. М. Храмцова, Р. Д. Шарапова та інших.

Ураховуючи різноманітність підходів спеціалістів різних галузей суспільних наук до зазначених проблем, за мету цієї статті ми обрали більш детальне вивчення окремих питань щодо змісту та видів насильства з точки зору правового підходу.

Виклад основного матеріалу. Хоча ми й не схильні до перебільшення значення семантичної історії слів для наукових досліджень у галузі правознавства, тим не менш вважаємо, що у юридичній мові, разом із відображенням реалій сьогодення, величезну роль відіграють успадковані від минулого технічні засоби вираження. Саме тому розпочнемо розгляд визначення насильства з етимологічного аналізу цього терміна. За своїм походженням слово «насильство» є загальнослов'янським, тобто належить до найдревнішого фонду слов'янської лексики. Академік І.І. Срезневський зазначав, що це слово є книжним (див. у Ізборніку Святослава 1073 р.), але воно рано вкорінилося в державній, діловій мові (див. у Другому договорі вел. кн. Олега з Греками 911 р., у Іпатіївському літописі, у Слові о полку Ігоревім, у «Руській Правді») [1, с. 330]. В.В. Виноградов дійшов висновку, що його основне значення – утиск, примушення, застосування сили – у зв'язку зі зміною правових норм нашарувалося новими змістовими відтінками (див., напр., такий відтінок значення, як: беззаконне застосування сили, зловживання владою) [2]. Крім того, слово «насильство» вступило в синонімічне співвідношення з більш пізнім книжним словом «изнасилование» (укр. – згвалтування): див. у Церковному уставі вел. кн. Ярослава [1, с. 330].

Аналіз насильства в межах *правового підходу* свідчить про відсутність єдиної дефініції та наявність досить різноманітних точок зору з цього приводу. Так, у міжнародному праві Всесвітньою організацією охорони здоров'я насильство визначається як умисне застосування фізичної сили або влади, реальне або у вигляді загрози, спрямоване проти себе, проти іншої особи, групи осіб або громади, результатом якої є тілесні пошкодження чи високий ступінь їх імовірності, смерть, психологічна травма, відхилення в розвитку або різного роду збитки [3].

Це поняття наголошує на умисному характері та фактичному вчиненні акту насильства, незалежно від його результату. Відповідно, не визнається насильством необережне спричинення шкоди. Ще одним важливим моментом є достатньо широке розуміння природи насильницького акту, оскільки, окрім застосування фізичної сили, до таких дій належить і використання влади, завдяки чому до нього входять дії, джерелом яких є влада над людиною (погрози і залякування, відсутність турботи, ненадання допомоги або нехтування). Таким чином, вираз «застосування фізичної сили або влади» слід розуміти, зокрема, як відсутність турботи, будь-які види жорстокого поводження (фізичного, сексуального чи психологічного), а також вбивство і будь-який замах на життя або здоров'я. Що стосується наслідків насильства, то дане визначення охоплює досить широке їх коло, у тому числі психологічну шкоду, шкоду для здоров'я і відхилення в роз-

виту. Багато форм насильства можуть мати результатом фізичні, психологічні чи соціальні проблеми і не обов'язково призводити до тілесних ушкоджень, інвалідності або смерті. Крім того, наслідки насильства можуть бути не тільки явними, але і прихованими, які тривають багато років після заподіяння шкоди. Таким чином, врахування тільки тілесних ушкоджень або смерті звужує розуміння впливу акту насильства на окрему особу, громаду або все суспільство.

Вітчизняне законодавство досить часто використовує термін «насильство», однак, як вже зазначалося вище, вкладає в нього різний зміст. Так, у Цивільному кодексі України насильство ототожнюється з тиском: стаття 231 «Правові наслідки правочину, який вчинено під впливом насильства» закріплює, що правочин, вчинений особою проти її справжньої волі внаслідок застосування до неї фізичного чи психічного тиску з боку другої сторони або з боку іншої особи, визнається судом недійсним [4].

У Кодексі України про адміністративні правопорушення (далі – КУпАП) термін «насильство» використовується лише з приводу встановлення відповідальності за вчинення насильства в сім'ї. У спеціальній нормі закріплене таке його визначення: «умисне вчинення будь-яких дій фізичного, психологічного чи економічного характеру (застосування фізичного насильства, що не завдало фізичного болю і не спричинило тілесних ушкоджень, погрози, образи чи переслідування, позбавлення житла, їжі, одягу, іншого майна або коштів, на які потерпілий має передбачене законом право, тощо), внаслідок чого могла бути чи була завдана шкода фізичному або психічному здоров'ю потерпілого» (стаття 173-2 КУпАП) [5].

У якості основних ознак виділені такі: 1) *умисний* характер поведінки; 2) *вчинення дій* – тобто активний тип поведінки; 3) такі дії мають *фізичний, психологічний чи економічний* характер, а саме: застосування фізичного насильства, погрози, образи чи переслідування, позбавлення житла, їжі, одягу, іншого майна або коштів, на які потерпілий має передбачене законом право, тощо. Даний перелік не є вичерпним, тому у якості адміністративно караних можуть визнаватися й інші дії; 4) оскільки він сконструйований як матеріальний склад правопорушення, то обов'язково слід встановлювати настання шкідливих наслідків – тобто, що внаслідок цього діяння *могла бути чи була завдана шкода фізичному або психічному здоров'ю потерпілого*. Однак, слід мати на увазі, якщо такі дії містять склад злочину, то особа повинна підлягати не адміністративній, а кримінальній відповідальності [6, с. 78]. Додатково зазначимо, що таким визначенням необґрунтовано обмежене коло діянь лише активною формою поведінки – *діями*, хоча судова і правоохоронна практика свідчать, що багато випадків насильства в сім'ї вчиняється і шляхом *бездіяльності*. Питанню ж про обов'язковість включення до ознак насильства *шкідливих наслідків* далі ми приділимо окрему увагу.

Кримінальний процесуальний кодекс України хоч і не надає визначення терміну «насильство», тим не менш декілька разів його вживає: по-перше, при поясненні порядку встановлення добровільності укладення сторонами угоди (стаття 474 КПК), та, по-друге, для конкретизації кола певних злочинів

/ кримінальних правопорушень, щодо яких передбачено певну специфіку здійснення кримінального провадження (статті 224 та 477 КПК) [7].

У Кримінальному кодексі України також не міститься дефініції поняття насильства, хоча сам термін та похідні від нього використовуються як у Загальній, так і в Особливій частинах [8]. При цьому у Загальній частині вони вживаються при конструюванні норм про обставини, що виключають злочинність діяння (статті 36 «Необхідна оборона» і 43 «Виконання спеціального завдання з попередження чи розкриття злочинної діяльності організованої групи чи злочинної організації»): такі види насильства не є негативними і не мають антисоціального характеру.

В Особливій частині цей термін фігурує 100 разів у 53 статтях (15,7% від загальної кількості статей). Переважно насильство виступає як більш широке поняття стосовно конкретних протиправних дій (побоїв, нанесення тілесних ушкоджень та ін.), але іноді співвідношення між цими поняттями втрачають однозначність підпорядкування. Що стосується видів кримінального насильства, то постанова Пленуму Верховного Суду України від 7 лютого 2003 р. № 2 «Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи» зазначає, що насильство може бути як фізичним (заподіяння тілесних ушкоджень або побоїв, незаконне позбавлення волі тощо), так і психічним (наприклад, погроза завдати фізичної, моральної чи майнової шкоди) [9].

Залежно від ролі (місця) в конкретних складах злочинів, насильство виступає:

1) у якості інформаційної ознаки предмета злочину – стаття 300 КК України;

2) як іманентна ознака суспільно небезпечного діяння:

а) фізичне (енергетичне) насильство – статті 126, 127, 294, ч. 2, 3 ст. 346, ч. 2, 3 ст. 350, ч. 2, 3 ст. 377, ч. 2, 3 ст. 398, ч. 2 ст. 405, ч. 2 ст. 424, ч. 2 ст. 431, ст. 433, 446;

б) психічне (інформаційне) насильство – статті 109, 295, 345, ч. 1 ст. 350, ч. 1 ст. 377, ч. 1 ст. 398; ч. 1 ст. 405

3) у якості способу вчинення злочину як конструктивної ознаки основного складу злочину – статті 144, 152, 153, 160, 174, 187, ч. 1 ст. 189, ч. 1 ст. 206, 258-1, ст. 303, 340, ч. 1 ст. 355, ст. 386, 406, 442;

4) у якості кваліфікуючої обставини – статті 149, 150-1, 157, 161, 162, 180, 186, ч.3 ст. 189, ч. 2, 3 ст. 206, ст. 262, 278, 280, 289, 297, 308, 312, 342, ч. 2, 3 ст. 355, ст. 365, 373, 393, 410;

5) як обстановка вчинення злочину – ст. 116, п. 10 ч. 2 ст. 115;

б) як ознака мети злочину – ч. 2 ст. 109, ч. 1 ст. 447.

Окрім названого, у Кодексі передбачено цілий ряд діянь, які по своїй суті є насильницькими, але при їх конструюванні були використані інші засоби опису складу злочину без вживання терміна «насильство».

Вчені, які досліджували проблему насильства, у своїх роботах намагалися дати якщо не законодавче, то наукове визначення даного поняття, оскільки правова дефініція є універсальним «будівельним» матеріалом системи права. Основною функцією дефініцій є пояснювальна функція, яка полягає у

внесенні дефініціями ясності і однозначності у процес правового регулювання, з'ясуванні істинного змісту правових явищ, забезпеченні їх однакового розуміння. Особливістю дефініцій є те, що вони сприяють з'ясуванню характерних рис правових явищ і ситуацій, фіксують їх відмітні ознаки порівняно з аналогічними явищами і феноменами правової дійсності [10].

Утім, всі наукові доробки з приводу створення дефініції насильства наштовхувались на суттєву перешкоду – як у стислому логічному визначенні встановити зміст і межі насильства; які саме суттєві відмінні ознаки найбільш точно і повно його характеризують?

Зокрема, О.М. Храмцов під насильством, як кримінально-правовою категорією, розуміє «навмисний, суспільно небезпечний, протиправний фізичний або психічний вплив на іншу особу, який вмотивований ворожою, інструментальною або негативістською мотивацією, який здійснюється всупереч чи поза волею людини і впливає на свободу її волевиявлення або спричиняє фізіологічну та (або) психічну травму» [11, с. 205].

На думку О. М. Ігнатова, насильство слід розуміти як енергетичний вплив на органи і тканини організму людини, їх фізіологічні функції, шляхом використання матеріальних факторів зовнішнього середовища (механічних, фізичних, хімічних і біологічних) та/або вплив на її психіку шляхом інформаційного впливу, що вчиняється всупереч або поза її волі, здатне заподіяти смерть, фізичну або психічну травму, а також обмежити свободу волевиявлення або дій людини [12, с. 71].

Російський криміналіст Р.С. Токарчук розуміє насильство як особливий спосіб вчинення злочинів, пов'язаний з досягненням цілей винного шляхом фізичного підкорення особи, яке порушує її свободу вибору і створює небезпеку умисного або необережного спричинення шкоди життю або здоров'ю [13].

Л.В. Сердюк пропонує таке визначення насильства: «це зовнішній з боку інших осіб умисний і протизаконний вплив на людину, який здійснюється поза або всупереч її волі і здатний спричинити їй органічну, фізіологічну або психічну травму та обмежити свободу її волевиявлення або дій» [14, с. 22].

Наведені вище та багато інших авторів акцентують увагу на наслідках насильства. Проте ще у XIX ст. професор М. А. Неклюдов зазначав, що найбільш істотним елементом насильства (у вузькому розумінні) «є удар або насильницька дія над особистістю – наслідки ж цього насильства настільки випадкові, що визначити їх заздалегідь, за деяким винятком, немає ніякої можливості. Тому за підставу караності може і повинно бути прийнято умисність або наміреність самої насильницької дії, але ніяк не її наслідки. Насильницькі дії повинні бути для законодавця фокусом, центром, на якому зосереджено головну увагу; наслідки цієї дії – променями або радіусами, що підсилюють або зменшують караність: по-перше, залежно від їх тяжкості; по-друге, залежно від їх наміреності» [15, с. 247].

А. Н. Романков і Н. М. Букаєв підкреслюють, що насильство вже несе в собі достатній заряд суспільної небезпеки навіть незалежно від того, якого роду наслідки воно заподіяло, тому доцільніше визначати його за фор-

мальним типом [16, с. 21, 22, 38, 39]. Однак, і це є дуже складним завданням: хоча аналітичне означення (означення *per genus et differentia* – через рід та вид, означення через поділ) вважається одним із найважливіших видів означень й багато авторів розглядають його як єдине «справжнє» означення, воно має ряд обмежень. Так, через рід та вид неможливо дати означення термінам, що коннотують *універсальні* властивості: цим поняттям неможливо знайти рід, оскільки їхня властивість не може бути узагальненою. Поряд з іншими, до такого типу термінів належить і «насильство».

У цілому ж криміналістами виділяються такі підходи до тлумачення поняття насильства: 1) насильство як будь-який примус злочинцем іншої людини до дії або бездіяльності проти її волі за допомогою фізичного або психічного впливу на останню; 2) насильство як засіб досягнення злочинної мети шляхом застосування фізичної сили; 3) насильство не тільки як засіб вчинення злочинів, а й як їх мета [12, с. 68].

Вважаємо, що така розбіжність думок викликана перш за все тим, що насильство належить до категорії оціночних понять – те, що в одних випадках вважається насильством, в інших таким не вважається. Особливої складності цьому питанню додає відсутність одиниць для вимірювання насильства.

Висновки. Підводячи підсумок викладеному, зазначимо таке:

1) поняття «насильство» розглядається вченими різних галузей знань по-різному: від вузького поняття – нанесення фізичної шкоди іншій особі, – до всеосяжної категорії – утиск прав людини;

2) жодну дефініцію насильства не можна вважати остаточною, оскільки воно належить до категорії оціночних понять: те, що в одних випадках є негативним і має антисоціальний характер, тобто вважається насильством, в інших – таким не вважається;

3) до основних ознак насильства, на нашу думку, можна віднести такі: а) насильство – це акт поведінки (а не мотив або емоції) у вигляді дії або бездіяльності; б) протиправність як ознака насильства означає, що воно порушує права чи свободи людини; в) умисний характер діяльності (діяння, вчинене з необережності, не можна вважати насильницьким); г) вчинюється з використанням силової переваги (застосовується до осіб, які мають меншу здатність до захисту, наприклад, через вікові, фізичні, психічні особливості чи фактори зовнішньої ситуації); д) спричиняє біль (фізичного або психологічного характеру); е) потерпіла особа вважає цю поведінку жорстокою і несправедливою; ж) здійснюється шляхом нав'язування своєї волі всупереч (якщо воля знаходиться в активному стані) або поза волею потерпілого.

Бібліографічні посилання

1. Срезневский И. И. Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам, Л–П. – СПб, 1902. – Т. 2.

2. Виноградов В. В. Слово и значение как предмет историко-лексикологического исследования [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.wordhist.ru/pred.html>

3. WHO Global Consultation on Violence and Health Violence: a public health priority. Geneva. World Health Organization, 1996 (document WHO/EHA/EPLPOA.2) : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.who.int/topics/violence/en/>

4. Цивільний кодекс України : Закон України від 16.01.2003 № 435-IV // Верховна Рада України. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/435-15/conv/page5>
5. Кодекс України про адміністративні правопорушення : Закон України від 07.12.1984 № 8073-X // Верховна Рада України. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/80731-10>
6. Правовий та соціальний захист неповнолітніх від насильства в сім'ї : методичний посібник для працівників правоохоронних органів. – Х., 2006.
7. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI // Верховна Рада України. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>
8. Кримінальний кодекс України : Закон України від 5 квіт. 2001 р. № 2341-III // Верховна Рада України. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>
9. Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи : постанова ПВС України № 2 від 7 лют. 2003 р. // Верховна Рада України. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v0002700-03>
10. Ушакова Л. Н. Дефиниция как нетипичное правовое средство законодательной техники : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Л. Н. Ушакова. – Тамбов, 2009. – Режим доступа: <http://law.edu.ru/book/book.asp?bookID=1356642>
11. Храмцов О. М. Насильство як кримінально-правова категорія / О. М. Храмцов // Вісник Харків. нац. ун-ту імені В.Н. Каразіна. Серія «Право». – 2012. – № 1034. – С. 202-206.
12. Ігнатов О. Кримінальне насильство: окремі питання / О. М. Ігнатов // Право України. – 2005. – № 3. – С. 67-71.
13. Токарчук Р.Е. Насилие как составообразующий признак хищений: вопросы уголовной ответственности. – Режим доступа : <http://www.allpravo.ru/library/doc101p0/instrum7209/item7213.html>
14. Сердюк Л.В. Насилие: криминологическое и уголовно-правовое исследование / Сердюк Л.В. ; под ред. Щербы С.П. – М., 2002.
15. Неклюдов Н. А. Руководство к Особенной части русского уголовного права / Н. А. Неклюдов. – СПб., 1876. – Т. 2.
16. Романков А. Н., Букаев Н. М. Насилие как способ совершения преступлений против собственности: монография / А. Н. Романков, Н. М. Букаев. – Сургут, 2001.

Благая А. Б. Насилие как правовая категория. Проанализированы особенности определения, признаков и содержания термина «насилие» в различных отраслях права. Рассмотрена его специфика с точки зрения уголовного законодательства в зависимости от роли (места) этого понятия в конкретных составах преступлений, оценки характера поведения лица, причиняющего вред, и способов воздействия на потерпевшего.

Ключевые слова: *насилие, насиллие в семье, правовая дефиниция.*

Blaga A. B. Violence as legal category. The article analyzes the specification of the definition, characteristics and content of the term "violence" in the various branches of law. The specificity of "violence" in terms of criminal law is considered, depending on the role (place) of this term in certain offenses composition; in estimating of behavior of the person who caused the damage and in its impact on the victim.

Although the problem of violence rounds attention in his writings any known thinkers of the past, the issue so far is quite complex and not fully resolved. From the perspective of criminology, the most important aspects of the problem of violence include the following: 1) identification of the origins and the nature of violence; 2) identify its essential features; 3) development of the most appropriate means of preventing unlawful violent acts. In addition, there is no single definition of "violence": specialists of different fields of social sciences tried to give their interpretation of the term.

Thus, 1) the term "violence" is considered by scientists from different disciplines in different ways: from a narrow concept - causing physical harm to another person - to a comprehensive category - oppression of human rights;

2) any definition of violence can not be considered definitive, because it belongs to the category of such notions: that in some cases there is a negative and anti-social in nature, that is considered violent, others - such is not considered;

3) the key elements of violence, in the author's opinion, are the following: a) violence - an act of behavior (rather than motive or emotion) as an act or omission; b) illegality as a sign of violence means that it violates rights or freedoms; c) intentional activity (act committed by negligence, can not be forced); d) perpetrated with the use of a power advantage (applies to those who have less ability to protect, for example, because of age, physical, mental characteristics or factors external situation); d) causing pain (physical or psychological); e) the victim believes this behavior is cruel and unjust; g) is carried out by imposing their will against (if the will is active) or against the will of the victim.

Keywords: *violence, domestic violence, legal definition.*

Надійшла до редакції 12.07.2013

Гуренко Д. Ю.

кандидат юридичних наук
(Харківський національний
університет внутрішніх справ)

УДК 343.2 (477)

ЗАГАЛЬНЕ ПОНЯТТЯ ОБ'ЄКТА ЗЛОЧИНУ У СУЧАСНІЙ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВІЙ НАУЦІ

Розглянуто концептуальні підходи щодо визначення загального поняття об'єкта злочину у сучасній кримінально-правовій науці та висловлено власну позицію автора щодо наведених дискусійних питань.

Ключові слова: *об'єкт злочину, наукові концепції, дискусії.*

Постановка проблеми. Одним з основних елементів злочину та ознак складу злочину у кримінально-правовій літературі визначається об'єкт злочину, бо визначення об'єкта злочину є відправною точкою для з'ясування сутності будь-якого злочинного діяння. «Саме об'єкт злочину, – зазначає В.Я. Тацій, – дозволяє визначити соціальну сутність злочину, з'ясувати його суспільно небезпечні наслідки, сприяє правильній кваліфікації діяння, а також відмежуванню його від суміжних суспільно небезпечних посягань» [1, с. 100].

Зрозуміло, що вирішення питання про об'єкт певного виду злочинів, що кваліфікується за конкретною кримінально-правовою нормою, має ґрунтуватися на визначенні загального поняття об'єкта злочину, про те що у цьому питанні у сучасній кримінально-правовій науці немає єдності. При цьому у науковців не викликає сумніву теза, що об'єкт злочину – це те, на що посягає злочинне діяння, чому воно завдає або може завдавати шкоди. Але питання про те, чому ж саме воно завдає або може завдавати шкоди, досі залишається одним з найбільш спірних у науці кримінального права.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Вирішенню питань визначення загального поняття об'єкта злочину приділяло увагу багато вітчизняних та зарубіжних вчених, особливо П.П. Андрушко, В.І. Борисов, С.Б. Гавриш, В.К. Глістін, В.П. Ємельянов, М.Й.

Коржанський, О.М. Костенко, П.С. Матишевський, Б.С. Нікіфоров, Г.П. Новосьолов, А.В. Пашковська, А.А. Піонтковський, М.В. Семикін, В.Я. Тацій, А.Н. Трайнін, В.М. Трубніков, Є.В. Фесенко, С.С. Яценко та багато інших, однак наукова дискусія з цього приводу досі триває, породжуючи нові погляди щодо розглядуваної проблематики.

Виклад основного матеріалу. Донедавна провідною позицією у визначенні загального поняття об'єкта злочину була концепція, відносно до якої об'єктом усіх злочинів є сукупність суспільних відносин. Започаткував таку теорію А.А. Піонтковський, проте він водночас стверджував, що не лише суспільні відносини можуть бути об'єктом злочину, але і самостійно їх суб'єкти або їх предмет [2, с. 120], крім того, він зауважив, що безпосередній об'єкт злочину може бути суспільними відносинами, однак у більшості випадків ним не є [3, с. 142]. У подальшому А.Н. Трайнін, розглядаючи суспільні відносини як загальний об'єкт злочину, вказував, що об'єктом злочинного посягання, тобто конкретного злочину, можуть бути різні політичні, культурні або матеріальні цінності [4, с. 123, 125].

Тобто на початку становлення концепція об'єкта злочину як суспільних відносин не претендувала на універсальність. Певної універсальності вона набула згодом. Так, Б.С. Нікіфоров, характеризуючи у своїй монографії суспільні відносини як об'єкт злочину, вказує, що саме тому, що правопорушення, з яким веде боротьбу радянське кримінальне право, заподіюють або можуть заподіяти соціалістичним суспільним відносинам істотну шкоду, вони, на відміну від інших правопорушень, є злочинами [5, с. 29]. При цьому він відносить до змісту суспільних відносин, що охороняються кримінальним правом: а) учасників соціальних відносин; б) відносини між учасниками; в) умови реалізації відносин, причому останні визнає «ядром» відносин [5, с. 106].

Прибічник теорії суспільних відносин В.К. Глістін також вказує, що термін «суспільні відносини» використовується в трьох розуміннях: 1) для визначення зв'язків між особами, на відміну від зв'язків між іншими природними об'єктами; 2) для визначення істотних зв'язків між особами, народжених соціальною структурою, на відміну від особистих індивідуальних зв'язків; 3) як зв'язки, породжені приналежністю до певних спільнот [6, с. 21]. На думку В.Я. Тація, суспільні відносини, як об'єкт кримінально-правової охорони, являють собою певні зв'язки між людьми (суб'єктами відносин), які утворюються у процесі спільної матеріальної і духовної діяльності на підставі певного способу виробництва і специфіки, яка притаманна кожному етапу історичного розвитку суспільства [7, с. 10], при цьому він стверджує, що кожні суспільні відносини являють собою цілісну систему таких ознак: 1) носії (суб'єкти) відносин; 2) предмет, з приводу якого існують відносини, або, інакше кажучи, фактори, які визначають факт виникнення й існування такого взаємозв'язку; 3) суспільно значуща діяльність (соціальний зв'язок) як зміст відносин [7, с. 23–29].

Однак останнім часом ця концепція була піддана науковій критиці. Сьогодні кількість кримінально-правових досліджень, в яких безпосереднім об'єктом злочинів визнаються суспільні відносини і робиться спроба

дослідження як фактичної наявності та соціального змісту, послідовно зменшується. Більш того, автори науково-практичних коментарів до Кримінального кодексу України протягом останнього десятиріччя здебільшого уникають використовувати теорію «суспільних відносин» під час розгляду безпосередніх об'єктів злочинів. Судову та слідчу практику взагалі не цікавить це питання, оскільки в реальній дійсності визначити обсяг завданої шкоди такому безпосередньому об'єкту як суспільні відносини взагалі неможливо. Тому в літературі зазначається, що визнання об'єктом злочину суспільних відносин суперечить одному з головних принципів кримінального права – принципу відповідальності особи лише за наявності вини (принципу суб'єктивного ставлення у провину), оскільки в реальній дійсності ніхто з осіб, які вчинили злочин, просто не в змозі усвідомлювати об'єкт вчиненого ними злочину у вигляді тієї найскладнішої ієрархії елементів суспільних відносин, як це подається прихильниками відомого постулату, а саме: 1) суб'єкти (носії) відносин; 2) предмет, з приводу якого існують відносини; 3) соціальний зв'язок (соціально значуща діяльність) як зміст відносин, бо поставити все це в вину особі, яка вчинила злочин, означає здійснити об'єктивне ставлення у провину, що не відповідає сучасному кримінальному праву. Крім того, формулювання об'єкта злочину в такому вигляді неможливо здійснити в офіційних документах слідчо-судової практики. А коли неможливо визначити особу винного у посяганні на об'єкт у такому вигляді, то який тоді сенс у тому, щоб представляти об'єкт злочину у вигляді суспільних відносин [8, с. 129].

До того ж з позиції об'єкта як суспільних відносин неможливо здійснити визначення конкретних видів та розмірів шкоди, що спричиняється конкретним злочином. У реальній дійсності злочин спричиняє шкоду життю, здоров'ю, честі та гідності людини, природному середовищу, майну та іншим конкретним речам та явищам, заподіяна яким шкода може бути піддана визначенню або оцінці. Суспільні ж відносини розглядаються навіть прихильниками цієї концепції об'єкта злочину як наукова абстракція. Так, Б.С. Нікіфоров указував, що таке теоретично правильне розуміння і визнання об'єкта злочину, тим не менш, являє собою змістовну абстракцію [5, с. 113]. Але у судовому засіданні неможливо встановити від і розмір шкоди, заподіяної якійсь абстракції, тому слідчо-судова практика встановлює таку реальну шкоду, яка заподіюється конкретним явищам реальної діяльності.

Разом з тим сьогодні у кримінально-правовій науці існує концепція, яка заперечує попередню, стверджуючи, що суспільні відносини, які за своєю суттю є абстрактною категорією, не можуть бути реальними об'єктами конкретних злочинів. Прихильники цієї концепції, будучи єдиними в тому, що суспільні відносини не можуть бути об'єктом злочинів, розходяться у поглядах на те, що ж саме є об'єктом злочину. Вивчення позиції цих вчених дозволяє виділити в межах цієї концепції три основні наукові напрями.

Представники першого напрямку вважають, що об'єктом злочину є блага і цінності, що охороняються кримінальним правом. Найбільш відо-

ними представниками цього напрямку є С.Б. Гавриш, А.В. Пашковська, П.С. Матишевський, Є.В. Фесенко. Так, під час розгляду об'єкта екологічних злочинів С.Б. Гавриш зазначає, що вони посягають на природні об'єкти, саму природу як правове благо, що охороняється кримінальним законом і має велику цінність для існування людського суспільства [9, с. 56–57]. При цьому С.Б. Гавриш уперше в українській науці піддав різкій критиці першу концепцію як «штучну конструкцію» з «яскраво вираженим ідеологічним підходом». На його думку, з позиції теорії об'єкта як суспільних відносин виходить, що кримінальне право нібито охороняє не матеріальні цінності і блага, життя, здоров'я, природне середовище тощо, а навпаки, певну форму їх прояву, ті чи інші зв'язки між суб'єктами відносин, тоді як у дійсності таким охоронюваним об'єктом є правове благо як визначена цінність [9, с. 28, 64, 65].

Другий напрямок розглядуваної концепції найбільш чітко і послідовно представлено у працях Г.П. Новосьолова. Критикуючи концепцію об'єкта як суспільних відносин і ґрунтуючись на тому, що від злочину завжди страждають люди, він робить висновок, що об'єктом скоєного злочину є люди – індивіди або малі чи великі групи (об'єднання) або в цілому суспільство (соціум) [10, с. 53–64].

Третій напрямок відображено у роботах Є.П. Ємельянова. Принципово погоджуючись з представниками двох попередніх напрямків, він вважає їх такими, що недостатньо повно й адекватно відображають ті об'єкти, які перебувають під охороною кримінального права, і робить висновок, що універсальною категорією, яка здатна охопити усі без винятку охоронювані кримінальним законом реалії життя, може виступити категорія «сфери життєдіяльності людей» [11, с. 7–11].

Поряд з цим у кримінально-правовій науці останнім часом почали виникати погляди, так би мовити, «примиреного» зразка, котрі розглядають обидві концепції об'єкта злочину не як діаметрально протилежні, а навпаки, як взаємодоповнюючі.

Уперше така спроба була здійснена М.В. Семикінін, який, розглянувши всі згадані вище наукові позиції щодо загального визначення об'єкта злочину, зробив такий висновок: «На мій погляд, усі існуючі в науці кримінального права концепції щодо об'єкта злочинів самі по собі є правильними й односторонніми. У нашому найскладнішому суспільному організмі такі категорії як блага, цінності, сфери життєдіяльності, люди, інтереси, відносини перебувають у нерозривному діалектичному взаємозв'язку та взаємодії, а тому неможливо посягнути на одну з категорій, не зачепивши тією чи іншою мірою інші. Акцентуючи ж увагу на якійсь зі сторін реальної дійсності, вчені, образно кажучи, висвітлюють якусь грань одного й того ж рубежу і надають їй першочергового значення. Звичайно в тій чи іншій ситуації, в тих чи інших умовах головною може опинитися та чи інша грань суспільного організму, але при цьому не слід випускати з уваги її взаємозв'язок з усіма іншими гранями. Спроба абсолютизувати якусь грань, зосередитися на чомусь одному призводить до суперечливих суджень, а відповідно, і до взаємних критичних висловлювань» [12, с. 77–78]. У під-

сумку М.В. Семикін стверджує: «Таким чином, вирішуючи питання про об'єкт злочину, важливо встановити те, чому це завдає безпосередньої шкоди, а як ми цей об'єкт посягання назвемо – благом, цінністю, предметом суспільних відносин або сферою життєдіяльності – не суть важливо» [12, с. 84].

Цікаво, що в останніх публікаціях під час визначення об'єкта злочину низка авторів вже не обмежується віднесенням його до тієї чи іншої категорії життя, а розглядає його комплексно – як взаємозв'язок різноманітних явищ дійсності.

Зокрема, О.М. Костенко підходить до визначення об'єкта злочину таким чином: «Очевидно, кримінальне право слід визнати найважливішою галуззю права, бо воно є засобом забезпечення найвищого соціального блага – соціального порядку, сприятливого для безпеки людини, зокрема, безпечного її життя.

Той, хто має безпеку, має можливість мати усе інше, а той, хто не має безпеки, втрачає можливість мати будь-що...

Тому таким важливим є розвиток науки кримінального права, що сприяє утвердженню безпеки людини, її прав і свобод...

Отже, можна стверджувати, що з цього має виводитися і поняття об'єкта злочину у кримінальному праві. Формула визначення об'єкта злочину у кримінальному праві має бути такою: «Об'єкт злочину – це утворюючий безпеку, тобто заснований на законах соціальної природи, порядок відносин між людьми з приводу матеріальних чи нематеріальних предметів, що охороняються кримінальним законодавством» [13, с. 232, 239].

Уточнюючи свою позицію щодо об'єкта злочину як охоронюваних законом цінностей, Є.В. Фесенко пише таке: «Відповідно до цієї концепції об'єктом злочину визначаються охоронювані законом цінності, проти яких спрямоване злочинне діяння, яким спричиняється чи може бути заподіяна шкода. Компонентами (різновидами) вказаних цінностей є потерпілі, їх права та інтереси, соціальні зв'язки, а також матеріалізовані або нематеріалізовані блага» [14, с. 95].

На думку В.М. Трубнікова, визначення загального поняття об'єкта злочину повинне базуватися на таких підставах: «В цей час система інтересів і цінностей, що охороняється кримінальним правом, повинна базуватися на демократичній конституційній ідеї: людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини, їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави.

Звідси новим універсальним поняттям об'єкта злочину я розумію – права, свободи, обов'язки та законні інтереси людини і громадянина [15, с. 110, 113].

Вочевидь тому Н.В. Нетеса не бачить, наприклад, великої різниці між концепцією об'єкта злочину як суспільних відносин і тією науковою позицією, яку висловив з цього питання В.П. Ємельянов. «Не є чимось фронтальним, – лише вона, – до концепції об'єкта злочину як суспільних відносин і підхід, запропонований В.П. Ємельяновим. Автор, виступаючи проти

штучно створеного, на його думку, постулату про визнання об'єктом злочину суспільних відносин, зазначає, що злочинне посягання як реальне явище об'єктивної дійсності завжди є конкретним і безпосереднім і не знає ніякого родового та загального об'єктів. У зв'язку з цим він пропонує визнавати об'єктом такого злочину охоронювані законом про кримінальну відповідальність конкретні сфери (різновиди, прояви) життєдіяльності людей. Така позиція дійсно є виправданою стосовно безпосереднього об'єкта конкретного злочину. Але знов-таки вона не спростовує концепцію об'єкта злочину як суспільних відносин, а конкретизує та удосконалює її, оскільки суспільні відносини завжди виявляються у певних сферах життєдіяльності людини» [16, с. 44].

Висновки. Отже, резюмуючи викладене, можна зробити такі висновки. До останнього часу в сучасній науці кримінального права існувало дві діаметрально протилежні концепції щодо визначення загального поняття об'єкта злочину – концепція, відповідно до якої об'єктом усіх злочинів є сукупність суспільних відносин, і концепція, яка заперечує першу та стверджує, що суспільні відносини, які зі своєю суттю є абстрактною категорією, не можуть виступати як реальні об'єкти конкретних злочинів. При цьому в якості таких реальних об'єктів називаються або блага і цінності, або люди, або сфери життєдіяльності людей. Проте останнім часом мають місце і такі наукові позиції, що при визначенні загального поняття об'єкта злочину необхідно враховувати комплексний характер охоронюваних кримінальним законом процесів та явищ дійсності, тому не треба намагатися охопити поняття об'єкта злочину якимсь одним поняттям, а обидві вищевикладені концепції визначення загального поняття об'єкта злочину, на думку цих авторів, слід розглядати не як протилежні, а як такі, що доповнюють одна одну. Тобто дискусія триває.

Бібліографічні посилання

1. Кримінальне право України. Загальна частина: підручник / М.І. Бажанов, Ю.В. Баулін, В.І. Борисов та ін.; за ред. М.І. Бажанова, В.В. Сташиса, В.Я. Тація. – 2-е вид., перероб. і доп. – К., 2004.
2. Пионтковский А.А. Уголовное право РСФСР. Часть Общая / А.А. Пионтковский. – М., 1925.
3. Пионтковский А.А. Учение о преступлении по советскому уголовному праву / А.А. Пионтковский. – М., 1961.
4. Трайнин А.Н. Состав преступления по советскому уголовному праву / А.Н. Трайнин. – М., 1951.
5. Никифоров Б.С. Объект преступления по советскому уголовному праву / Б.С. Никифоров. – М., 1960.
6. Глистин В.К. Проблема уголовно-правовой охраны общественных отношений (объект и квалификация преступлений) / В.К. Глистин. – Л., 1979.
7. Таций В.Я. Объект и предмет преступления в советском уголовном праве / В.Я. Таций. – Х., 1988.
8. Ємельянов В.П. Визначення об'єкта злочину в кримінально-правовій науці: дискусійні питання // В.П. Ємельянов // Вісник Запорізького юрид. ун-ту ДДУВС. – 2009. – № 2. – С. 125–135.
9. Гавриш С.Б. Уголовно-правовая охрана природной среды Украины. Проблемы теории и развития законодательства // С.Б. Гавриш. – Х., 1994.
10. Новоселов Г.П. Учение об объекте преступления: методологические аспекты /

Г.П. Новоселов. – М., 2001.

11. Емельянов В.П. Понятие объекта преступления в уголовно-правовой науке / В.П. Емельянов // *Право і безпека*. – 2002. – № 4. – С. 7–11.

12. Семикін М.В. Створення терористичної групи чи терористичної організації: кримінально-правове дослідження / М.В. Семикін; за заг. ред. В.П. Ємельянова. – Х., 2003.

13. Костенко О.М. Культура і закон – у протидії злу / О.М. Костенко. – К., 2008.

14. Фесенко Є.В. Врахування формули «об'єкт – цінності» при кваліфікації злочину та реформуванні кримінального законодавства / Є.В. Фесенко // *Основні напрямки розвитку кримінального права та шляхи вдосконалення законодавства України про кримінальну відповідальність: матер. Міжнар. наук.-практ. конф., 11–12 жовтня 2012 р.* // редкол.: В.Я. Тацій (голов. ред.), В.І. Борисов (заст. голов. ред.) та ін. – Х., 2012. – С. 94–97.

15. Кримінальне право України. Загальна частина: навч. посібник / В.М. Трубніков, Я.О. Лантінов, О.М. Храмцов та ін.; за заг. ред. В.М. Трубнікова. – Х., 2012.

16. Нетеса Н.В. Кримінальна відповідальність за порушення правил охорони або використання надр / Н.В. Нетеса. – Х., 2013.

Гуренко Д. Ю. Общее понятие субъекта преступления в современной уголовно-правовой науке. Рассмотрены концептуальные подходы к определению общего понятия объекта преступления в современной уголовно-правовой науке и обозначена собственная позиция автора в затрагиваемых дискуссионных вопросах.

Ключевые слова: *объект преступления, научные концепции, дискуссии.*

Gurenko D. Yu. General concept of target of a crime in modern criminal-legal science. The article discusses conceptual approaches to the definition of the general concept of target of a crime in modern criminal science and marked the author's own position is affected by discussion questions.

The question of target of a certain type of crime that qualifies for a particular criminal law, should be based on the determination of the overall concept of the target of the crime. In this issue in contemporary criminal law theory is no unity. In this case, scientists no doubt the thesis that the target of the crime is something that infringes criminal act, why it has or is likely to cause harm. But the question of why is it causes or may cause damage still remains one of the most controversial in the science of criminal law.

Until recently, the modern science of criminal law, there are two diametrically opposite concepts to define the general concept of target of a crime - a concept whereby all offenses are subject to a set of social relations, and the concept that the first objection and argues that social relations which of its very nature is an abstract category, can not act as real objects of specific crimes. At the same time as these real targets are called or benefits and values, or people or areas of human activity. Recently, however, there are also such scientific position that in determining the overall concept of target of a crime must take into account the complex nature protected by criminal law processes and phenomena of reality, so do not try to cover the concept of target of a crime by some other concept, both the above concepts and definitions general concept of target of the crime, according to these authors, should not be seen as contradictory, but as being complementary. That discussion continues.

Keywords: *object of the crime, the scientific concepts and discussions.*

Надійшла до редакції 11.07.2013

Дячкін О. П.

кандидат юридичних наук, доцент
(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

УДК 343.2

СУСПІЛЬНА НЕБЕЗПЕЧНІСТЬ ЗЛОЧИНУ – ОЗНАКА ОБ'ЄКТИВНА

Досліджено поняття «об'єкт злочину», «соціальні цінності», «суспільна небезпечність», їх ознаки і вплив на суспільну небезпечність злочину. Запропоновано авторське визначення об'єкта злочину та подальші напрямки дослідження поняття злочину та суспільної небезпечності злочину.

Ключові слова: об'єкт злочину, соціальні цінності, шкода, суспільна небезпечність, характер і ступінь суспільної небезпечності.

Постановка проблеми. Курс України на євроінтеграцію, проголошений державою, вимагає прискорення економічних та суспільно-політичних реформ, спрямованих на демократизацію держави та розвиток суспільства, у тому числі й у правовій сфері, зокрема у кримінальному праві. Визначення поняття злочину та його ознак, що відповідають сучасному розвитку суспільства і держави, криміналізація діянь, які дійсно становлять значну суспільну небезпеку, та декриміналізація тих діянь, норми про кримінальну відповідальність за які вже стали рудиментом, на сьогодні є надзвичайно актуальними. Вирішення вказаних питань є однією із ключових проблем сучасного реформування кримінального, кримінально-процесуального та адміністративного права. Наріжним каменем її вирішення є формулювання сучасного визначення поняття «суспільна небезпечність діяння», його об'єктивних та суб'єктивних ознак, критеріїв оцінки характеру і ступеня небезпечності, а також ознак їх розмежування з поняттям «суспільна шкідливість діяння» та діянь, що підпадають під нього, як підстав їх розмежування і віднесення до різних галузей правового регулювання.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Питанням визначення поняття «суспільна небезпечність злочину» та обставин, що впливають на характер і ступінь суспільної небезпечності діяння приділяли значну увагу у своїх працях П. П. Андрушко, В. О. Глушков, В. П. Ємельянов, М. І. Ковальов, А. П. Козлов, Я. Ю. Кондратьєв, Л. М. Кривоченко, П. К. Кривошеїн, В. Н. Кудрявцев, П. С. Матишевський, О. В. Микитчик, А. В. Наумов, А. О. Пінаєв, В. С. Прохоров, А. К. Романов, В. Я. Тацій, Є. В. Фесенко, М. І. Хавронюк, А. М. Шульга, а також багато інших відомих вчених. Однак цілісному дослідженню і вирішенню цього питання не було присвячено жодної з їх фундаментальних праць. Також «суспільна небезпечність», як поняття, має мінливий характер і залежить від тих змін, яких зазнають на своєму історичному шляху держава і суспільство, а тому його дослідження має здійснюватися на кожному етапі розвитку.

Метою статті є встановлення об'єктивних ознак суспільної небезпечності діяння, що витікають з об'єкта злочину, визначення понять про них, а також встановлення обставин, що впливають на ознаки суспільної небезпечності діяння, її характер і ступінь, визначення критеріїв їх оцінки.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до ч. 1 ст. 2 Кримінального кодексу України (далі – КК), підставою кримінальної відповідальності є вчинення особою суспільно небезпечного діяння, яке містить склад злочину, передбаченого Кодексом. Поняття злочину у ч. 1 ст. 11 КК визначається як: «передбачене цим Кодексом *суспільно небезпечне* винне діяння (дія або бездіяльність), вчинене суб'єктом злочину». А в ч. 2 ст. 11 КК закріплюється положення, що «*не є злочином дія або бездіяльність, яка хоча формально і містить ознаки будь-якого діяння, передбаченого цим Кодексом, але через малозначність не становить суспільної небезпеки, тобто не заподіяла і не могла заподіяти істотної шкоди фізичній або юридичній особі, суспільству або державі*». Отже, визначення поняття злочину й системи його ознак, їх значення та критерії оцінювання, а також відмежування злочинів від незлочинних правопорушень, є наріжним каменем серед завдань кримінального права, вирішення яких відкриває шлях до забезпечення необхідною кримінально-правовою охороною усіх соціальних цінностей, що її потребують, усуває підґрунтя для необґрунтованої криміналізації, сприяє належному виконанню кримінальним законодавством своїх завдань, дотриманню загальноновизнаних принципів і норм права. Закон прямо встановлює, що злочином може бути тільки суспільно небезпечне діяння і не може вважатися злочином діяння, яке не становить суспільної небезпеки. Отже, суспільна небезпечність є безумовною і однією з найважливіших ознак, за якою діяння може визначатися злочинним, а також головним критерієм визначення його тяжкості та покарання, яке може призначатися за його вчинення. Вказане є загальноновизнаним у науці, законодавстві, правозастосовній практиці і здається загальнозрозумілим, а тому майже не викликає заперечень. У законодавстві усіх країн світу суспільна небезпечність є ознакою, що характеризує злочин. Її називають матеріальною ознакою злочину [1, с. 148]. «Як у кримінальному праві колишнього СРСР, так і в сучасному кримінальному праві України, є загальноновизнаним: суспільна небезпечність означає найвищий рівень суспільної шкідливості діяння і характеризується відповідним характером і ступенем», – вказує М. І. Хавронюк [2, с. 167]. Ще на початку ХХ ст. російський вчений-юрист К. В. Шавров, який із сумнівом ставився до можливості формулювання визначення злочинного діяння по суті для усіх часів і народів, вказав, що «з соціальної точки зору: воно є або шкідливим по суті діянням для суспільства або індивідуума або вважається шкідливим за загальним переконанням» [1, с. 158].

Саме через соціальну шкідливість і суспільну небезпечність визначало соціальну сутність злочину й радянське кримінальне право. Але, враховуючи те, що за деклараціями про опікування суспільними інтересами, держава нерідко приховує свою політичну сутність і політичні наміри, які суперечать певним суспільним інтересам, намагаючись при цьому ототожнювати себе з суспільством, що не повною мірою відповідає дійс-

ності, всі держави намагаються ототожнювати свої інтереси з інтересами суспільства і виступати від його імені. Саме тому, на думку А. П. Козлова, ознака суспільної небезпечності характеризує злочин у всіх країнах світу [1, с. 160]. Такий погляд вбачається дещо тенденційним, адже будь-яка держава переймається інтересами певної частини суспільства і об'єктивно представляє її інтереси, а тому її діяльність не можна розглядати лише з позиції протиставлення держави і суспільства. Наскільки великою є частка суспільства, інтереси якої співпадають з інтересами держави, залежить від сфери інтересів, політичної системи і рівня розвитку демократичних інститутів держави, ситуації, що склалася у певний час, тощо. Можливість представляти інтереси усього суспільства для держави бажана, але навряд чи здійсненна тому, що інтереси певної частки суспільства завжди суперечать певним інтересам держави, яка заради забезпечення пріоритету своїх інтересів може вдаватися до регуляторних або репресивних заходів. Незважаючи на розбіжності між інтересами суспільства і держави, на сучасному етапі історичного розвитку остання, як правило, є найважливішим чинником захисту інтересів значної частини суспільства. У певних сферах життєдіяльності інтереси суспільства і держави, за винятком періодів деструктивних перетворень, співпадають найбільше. Наприклад, захист суверенітету держави, недоторканності її кордонів, миру, довкілля, життя та здоров'я населення, суспільної власності та ін. А тому вбачається упередженим та однобоким висвітлення лише суперечностей між інтересами суспільства і держави. Вказаний підхід може бути шкідливим не тільки для держави, але й для суспільства. Розгойдування суспільства, ослаблення державної влади, а також припинення існування держави несе небезпеку суспільству не тільки в державі, а й за її межами. Підтвердженням цьому є сучасні процеси, що супроводжуються масовим насильством та руйнуваннями у низці держав і які загрожують вийти за їх межі.

Отже, суспільна небезпечність характеризує злочин у всіх країнах не тільки через те, що всі держави світу намагаються видавати себе за представників інтересів усього суспільства, а у зв'язку з тим, що вона є його об'єктивною матеріальною ознакою. Однак єдиного визначення та розуміння поняття «суспільна небезпека» та «суспільна небезпечність» у науці кримінального права, законодавстві і правозастосовній діяльності немає.

Для правильного і повного розуміння поняття «суспільна небезпечність» необхідно розкрити його суть та зміст, механізм виникнення, вплив суспільної небезпечності на об'єктивну дійсність, а також встановити обставини, що впливають на виникнення, формування самої суспільної небезпечності, її оцінку суб'єктами правовідносин, що виникають у зв'язку з вчиненням діяння з ознаками суспільної небезпечності.

П. С. Матишевський вважав, що суспільна небезпечність – це об'єктивна властивість описаного у кримінальному законі діяння заподіювати або створювати загрозу заподіяння шкоди об'єктам кримінально-правової охорони, ознака, яка в межах забороненого кримінальним законом діяння, виражає внутрішню властивість такого діяння, вказує на його соціальну сутність [3, с. 76], а також на його суттєву шкоду [4, с. 20]. Суспільна

небезпечність, як матеріальна ознака злочину, полягає в тому, що діяння або заподіює шкоду відносинам, що охороняються кримінальним законом, або містить у собі реальну можливість заподіяння такої шкоди [5, с. 74].

Отже, суспільна небезпечність будь-якого явища реальної дійсності, у тому числі й злочину, може виражатися у двох формах: фактичному спричиненні певним соціальним цінностям негативних наслідків у вигляді фізичної, матеріальної чи моральної шкоди або у створенні реальної загрози спричинення таких негативних наслідків. Якісними показниками суспільної небезпеки є її характер – що визначається об'єктом, на який посягає злочин, а також її ступінь, що залежить від форми і виду вини, а також мотиву й мети, способу вчинення злочину, місця, обстановки, стадії, тяжкості злочинних наслідків. Суспільна небезпечність злочину визначається співвідношенням цінностей, яким посяганням заподіюється шкода або створюється реальна загроза заподіяння шкоди, а також видом та розміром такої шкоди. Тобто поняття «суспільна небезпечність» є категорією оцінювальною. «Суспільна небезпечність злочину, – вказує В. С. Прохоров, – це властивість сукупності усіх його об'єктивних і суб'єктивних ознак: об'єкта та об'єктивної сторони, суб'єкта та суб'єктивної сторони» [6, с. 61]. Відповідно, щоб встановити наявність або відсутність суспільної небезпечності та забезпечити правильну оцінку її характеру та ступеня, необхідно керуватися об'єктивними і, наскільки це можливо, чіткими критеріями цінностей та шкідливості, які з часом, під впливом низки об'єктивних і суб'єктивних факторів, можуть змінюватися.

Особливо важливе значення вказане має для визначення рівня суспільної небезпечності діяння і віднесення його до певного виду правопорушень на стадії розробки та прийняття законів, а також їх застосування у подальшому. Від повноти і об'єктивності врахування чинників, які впливають на характер і ступінь суспільної небезпечності діяння, залежить віднесення його законодавцем до певного виду протиправних діянь, у тому числі злочинних, а також висновок правоохоронних та судових органів про наявність або відсутність у конкретному діянні складу певного правопорушення (злочину), його характер і ступінь суспільної небезпечності. На стадії законотворчої діяльності вказане впливає на прийняття рішення про криміналізацію діяння та визначення санкції за його вчинення, а у правозастосовній – на вирішення питання про призначення винній особі певного виду та розміру покарання.

У науці існує думка, яка підтверджується судовою практикою, що «кримінальне право не відноситься до розряду точних наук. Тому нерідко на практиці суди можуть виносити різні рішення за однаковими обвинуваченнями» [7, с. 222]. Нерідко це призводить до неодноманітного застосування одних і тих же норм закону, що виражається у призначенні за однаковим обвинуваченням різним обвинувачуваним різних за видом і розмірами покарань або звільненні одних обвинувачених у злочині від кримінальної відповідальності або покарання з усіма юридичними наслідками, що витікають з цього, і навпаки, призначенні іншим за таким же обвинуваченням максимального покарання. З урахуванням того, що не буває

двох однакових злочинів, як явищ, навіть якщо вони кваліфікуються за однією кримінально-правовою нормою, а також абсолютно однакових обставин, які пом'якшують або обтяжують кримінальну відповідальність, передбачених законом та визнаних судом, неоднакові рішення судів за однаковою кваліфікацією обвинувачення, за умови, що вони не відрізняються радикально, а наявна різниця відповідає суспільній небезпечності спричинених наслідків, обставинам вчинення злочинів, характеристиці осіб, які їх скоїли, і їх ролі у злочині, а також поведінці після злочину, є не тільки допустимими, а й логічними. У разі ж, якщо вказані умови не дотримуються, відповідні рішення можуть сприйматись як несправедливі та неправосудні, як такі, що порушують основоположні принципи законності, справедливості та рівності усіх перед законом.

Найважливішими чинниками, які впливають на суспільну небезпечність, є цінності – соціально корисні надбання, необхідні або важливі для задоволення соціально-економічних, політичних, матеріальних, духовних та культурних потреб суспільства, громадян, їх об'єднань, а також розмір шкоди, що спричиняється їм або загрожує діянням. Визнання суспільством, державою тих чи інших надбань соціальними цінностями, їх декларування, встановлення їх рівня залежить від багатьох чинників, основними з яких також є рівень розвитку духовних і культурних цінностей, соціально-економічного розвитку суспільства, політичний устрій, форма правління, релігійні вірування, економічна та суспільно-політична ситуація тощо.

Саме категорія «цінність» вбачається «ядром» навколо якого виникають суспільні відносини, пов'язані із правовим захистом певних об'єктів від посягань, що спричиняють шкоду або загрожують спричиненням шкоди. Вона охоплює поняття «благо», «корисність», може вживатись як синонім понять «добро», «важливість», «необхідність» та протилежна поняттям «зло», «шкода». Цінності характеризують об'єкти правової охорони. Вони можуть виражатися в матеріальних і нематеріальних величинах. Від них залежить визнання законодавцем важливості об'єкта і обрання виду та ступеня його правового захисту.

Вбачається, що категорія «цінність» є найбільш універсальною для визначення безпосереднього об'єкта злочину. Через неї можна характеризувати властивості об'єкта та його значення, а також обґрунтувати встановлення правового припису про заборону діянь, що посягають на нього, та покарання за таке посягання, метою якого є запобігання можливому спричиненню шкоди, що може виражатися у зменшенні або знищенні цінності об'єкта кримінально-правової охорони. Для визнання категорії «цінність» універсальною ознакою будь-якого об'єкта правового регулювання є її конституційне підґрунтя. Відповідно до ст. 3 Конституції України, «людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю» [8, с. 8].

Цінність, відповідно до визначення, що подається у Великому тлумачному словнику сучасної української мови, – це: 1) виражена в грошах вартість чогось; ціна; 2) те, що має певну матеріальну або духовну вартість; 3) важливість, значущість чогось [9, с. 1588].

У зв'язку з різноманітністю структури суспільства та його систем цінностей, єдиних критеріїв оцінки усіма та усіх матеріальних, фізичних або духовних цінностей не існує і навряд чи вони можливі у недалекому майбутньому. А тому законодавець визначає соціальні цінності керуючись критеріями, які сприймаються більшою частиною суспільства, їх називають загально визнаними, або тими, які, на його думку, відповідають інтересам суспільства. Система соціальних цінностей, які охороняються законом про кримінальну відповідальність, є загальним об'єктом кримінально-правової охорони, який охоплює сукупність цінностей у сфері життєдіяльності суспільства і держави, визнаних законодавцем важливими, значущими для них, і за посягання на які, що спричиняють істотну шкоду або створюють реальну загрозу її настанню, а тому становлять суспільну небезпеку, встановлено кримінальну відповідальність. Певна частка суспільства або його окремі представники можуть не поділяти точку зору законодавця повністю або частково, але всі вони мусять підкорятися його волі та оцінці явищ і процесів, що відбуваються в суспільстві й передбачаються у майбутньому, виражених у законі про кримінальну відповідальність, який, як і саме суспільство, має історично мінливий характер.

Прихильники теорії об'єкта як правового блага мають рацію, коли йдеться про злочини, які посягають на життя, здоров'я та недоторканність людини, майнові права фізичних і юридичних осіб, навколишнє середовище, різні матеріальні і нематеріальні цінності чи блага. Але нерідко суспільні відносини, що склалися в суспільстві та державі, особливо з приводу так званих нематеріальних предметів суспільних відносин, врегульованих нормами права, а також звичаєвих (влада, виборче право, статеві стосунки, виховання, взаємовідносини між юридичними та фізичними особами тощо), самі виступають як блага, суспільні цінності (суспільні надбання), являючись умовами забезпечення існування та реалізації інших, у тому числі і матеріальних, правових благ або цінностей. До них можна віднести конституційний устрій України, забезпечення миру і безпеки людства, громадський порядок і громадську безпеку. Вказані поняття слід розглядати як установлену систему звичаєвих та унормованих суспільних цінностей, охоронюваних нормами Кримінального кодексу, що гарантують суспільству в цілому, а також будь-якій окремій особі, можливість реалізації своїх прав та законних інтересів. У цьому розумінні суспільні відносини, як і матеріальні та фізичні цінності, поки не встановлено їх конкретний зміст, можуть визнаватися абстрактними. Але будь-який злочин посягає на конкретні цінності – багатогранні зв'язки, що виникають між їх учасниками у процесі економічного, соціального, політичного, культурного життя та діяльності, а також конкретні матеріальні, моральні та фізичні цінності конкретних осіб тощо. Тому злочинні посягання на громадський порядок, громадську безпеку, конституційний устрій України, мир і безпеку людства слід вважати посяганням на соціальні цінності, встановлені в суспільстві і державі з метою забезпечення прав, свобод та законних інтересів людини і громадянина, захисту держави і суспільства, навколишнього середовища. У даному випадку маємо охоронювані законом суспільні від-

носини, що самі по собі виступають суспільною цінністю як один із різновидів цінностей, які можуть виступати об'єктом злочину.

Жвавість ведення наукової дискусії щодо об'єкта злочину, яка на сьогодні притаманна криміналістам, зумовлена кардинальними соціально-політичними змінами на теренах бувшого СРСР, України зокрема, та втраченою панівною статусу теорією, що розглядає об'єкт злочину через сферу суспільних відносин. Безумовно, що така дискусія є прогресивною для науки кримінального права. Вона сприяє науковому, об'єктивному визначенню та обґрунтуванню поняття «об'єкт злочину», що визнається усіма вченими наріжним каменем науки кримінального права. Але затягування цієї дискусії може мати й негативні наслідки через відсутність єдиного визначення поняття «об'єкт злочину» і його розуміння у правозастосовній діяльності, що, з огляду на його значення для кримінального права, як галузі права, так і для його практичного застосування, створюватиме додаткові проблеми. Вагомий внесок у вирішення цього питання міг би внести законодавець шляхом визначення об'єкта кримінально-правової охорони (злочину) безпосередньо в законі про кримінальну відповідальність.

Вбачається, що в теорії про об'єкт злочину доцільно відмовитися від протиставлення понять “суспільні відносини”, “правове благо”, “цінності”, “сфера життєдіяльності людей”, кожне з яких, на погляд їх прихильників, є найбільш універсальним і правильним, здатним охопити будь-які об'єкти кримінально-правового захисту, і перейти до системного підходу при його вивченні. Наприклад, досліджувати об'єкт кримінально-правової охорони (злочину) як систему взаємопов'язаних між собою та існуючих у реальній дійсності явищ, речей і відносин, що становлять соціальну цінність, за посягання на які кримінальним законом встановлено кримінальну відповідальність. Усунення протиріч у визначеннях поняття «об'єкт злочину», сформульованих представниками різних наукових поглядів, вбачається можливим через пошук їх спільних ознак, а також відмінностей та взаємозв'язків, що взаємодоповнюють одне одного, формулювання нової гнучкої загальної категорії, здатної найбільш раціонально і повно охопити об'єкт злочину, відповідати йому незалежно від соціально-політичних та економічних змін у суспільстві.

Формування спільної точки зору про те, що об'єктами злочинів є і суспільні відносини, і соціальні блага, і цінності та інші сфери життєдіяльності людей, що становлять соціальну цінність і взяті під охорону за допомогою норм Кримінального кодексу, на сьогодні є вже помітним у науці кримінального права [10, с. 10; 11, с. 36–37]. А тому законодавче визначення об'єкта злочину відображало б його розуміння законодавцем і сприяло б одноманітному його розумінню усіма учасниками кримінально-правових відносин, а також подальшому розвитку науки, удосконаленню самого законодавства. Ключовими поняттями, через які доцільно формулювати поняття «об'єкт злочину», вбачаються: «соціальні цінності», «шкода» та «суспільна небезпечність». Наприклад: «об'єктом кримінально-правової охорони (злочину) є соціальні цінності, за суспільно небезпечні посягання на які законом встановлена кримінальна відповідальність». А

також: «Суспільно небезпечним посяганням є протиправне діяння, що спричиняє істотну шкоду або загрожує такою шкодою об'єкту кримінально-правової охорони (злочину)».

Для визначення переліку об'єктів, що перебувають під охороною закону про кримінальну відповідальність, злочинних діянь, а також видів шкоди, від настання або загрози якої охороняє закон, необхідно провести аналіз норм його Особливої частини. Для встановлення ж того, як держава в особі законодавця оцінює їх суспільну небезпечність, необхідно проаналізувати санкції статей. Це надасть можливість не тільки отримати відповіді на поставлені питання, а й сформулювати висновки щодо наявності закономірностей, тенденцій, прогалів чи інших недоліків закону про кримінальну відповідальність, а також напрямків та способів їх усунення.

Отже, визначальними факторами, що впливають на вибір об'єкта правового захисту, є його соціальна цінність, а також характер і ступінь суспільної небезпеки у вигляді шкоди, що заподіюється або загрожує об'єкту в результаті протиправного посягання, і від настання якої законодавець прагне його захистити.

Поряд з розумінням суспільної небезпечності злочину як явища реальної дійсності, матеріалізованого у певних негативних змінах – матеріальної ознаки злочину, з метою повного і всебічного дослідження вбачається за необхідне розглядати суспільну небезпечність і з точки зору її суб'єктивного сприйняття учасниками правовідносин, що виникають у зв'язку із вчиненням злочину.

Але це питання виходить за рамки цієї статті.

Висновки. Суспільна небезпечність є об'єктивною матеріальною ознакою злочину і, безумовно, однією з найважливіших ознак, що характеризує злочинне діяння, а також головним критерієм визначення його тяжкості, а також покарання, яке може призначатися за його вчинення. Вона є ознакою злочину у кримінальних кодексах усіх країн світу. Суспільна небезпечність будь-якого явища реальної дійсності, у тому числі й злочину, може виражатися у двох формах: фактичному спричиненні певним цінностям негативних наслідків у вигляді фізичної, матеріальної, моральної чи соціально-політичної шкоди або у створенні реальної загрози спричинення таких негативних наслідків. Її характер і ступінь визначаються співвідношенням цінностей, яким посяганням заподіюється шкода або створюється реальна загроза заподіяння шкоди, а також видом та розміром такої шкоди. Тобто поняття «суспільна небезпечність» є категорією оцінювальною, а тому визначення переліку обставин, що впливають на виникнення суспільної небезпечності, її характер і ступінь, визначення ступеня впливу на неї кожної з обставин та їх сукупності постає як найважливіша з умов реформування кримінального законодавства, яке мусить відповідати вимогам сучасного розвитку держави і суспільства та слугувати вирішенню завдань сьогодення та у перспективі.

Бібліографічні посилання

1. Козлов А.П. Понятие преступления. – СПб., 2004.
2. Хавронюк М.І. Кримінальне законодавство України та інших держав континентальної Європи: порівняльний аналіз, проблема гармонізації: монографія. – К., 2006.
3. Матишевський П.С. Кримінальне право України: Загальна частина: підруч. – К., 2001.
4. Матишевський П.С. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України / за ред. С.С. Яценка. – К., 2002.
5. Кривоченко Л.М. Кримінальне право України: Загальна частина: підручник / Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, В.І. Тютюгін та ін.; за ред. В.В. Сташиса, В.Я. Тація. – 4-те вид., перероб. і доп. – Х., 2010.
6. Прохоров В.С. Преступление и ответственность / В.С. Прохоров. – Л., 1984.
7. Романов А.К. Правовая система Англии: учебное пособие. – М., 2000.
8. Конституція України. – Донецьк, 1997.
9. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К.: Ірпінь, 2007.
10. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України від 5 квітня 2001 року / за заг. ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. – К., 2001.
11. Шульга А.М. Кримінальне право України: основні питання та відповіді / А.М. Шульга, В.І. Павліковський. – Х., 2006.

Дячкин А. П. Общественная опасность преступления – признак объективный. Исследованы понятия «объект преступления», «социальные ценности», «общественная опасность», их признаки и влияние на степень общественной опасности преступления. Предложено авторское определение объекта преступления и направления дальнейших исследований понятия преступления и его общественной опасности.

Ключевые слова: объект преступления, социальные ценности, вред, общественная опасность, характер и степень общественной опасности.

Dyachkin A. P. Public danger of a crime is an objective sign. The author has studied concepts "target of the crime", "social values", "public danger", their signs and impact on social danger of a crime. The author has determined the object of the crime and future directions of research the crime and the social danger of the crime. It is noted that social insecurity is the objective material basis of crime and certainly one of the most important features that describes the criminal act, as well as the main criterion for determining its gravity, and punishment that may be imposed for its commission. It is a sign of a crime in the criminal codes of all countries.

Social danger of any phenomenon of reality, including crime, can be expressed in two forms: actual causing to values some negative consequences in the form of physical, financial, moral or social and political harm or making a real threat of causing such adverse effects. Its nature and extent are determined by the ratio of values to which the infringement causes damage or makes a real threat of injury, and the type and size of such damage. That is, the concept of "social dangerousness" is a category of the determination, and therefore the determination the list of circumstances that influence the emergence of social danger, its nature and extent, determine the degree of influence of each of its circumstances and their combination is presented as the most important of the reformation of the criminal law, which must meet the requirements of the modern state and society and serve the tasks of today and in the future.

Keywords: object of the crime, social values, harm, public danger, the nature and degree of social danger.

Надійшла до редакції 23.09.2013

Козак О. С.

кандидат юридичних наук
(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

УДК 343.234

ВІДМЕЖУВАННЯ ЗВІЛЬНЕННЯ ВІД КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ВІД ІНШИХ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВИХ ІНСТИТУТІВ ТА УГОДИ ПРО ПРИМИРЕННЯ

Розглянуто проблемні питання, пов'язані з відмежуванням звільнення від кримінальної відповідальності від інших кримінально-правових інститутів та угоди про примирення.

***Ключові слова:** звільнення від кримінальної відповідальності, звільнення від покарання та його відбування, угода про примирення.*

Постановка проблеми. У науці кримінального права та правозастосовній практиці вже накопичено значний досвід застосування норм, що передбачають звільнення особи від кримінальної відповідальності. Проте наявна значна кількість проблем щодо співвідношення інституту звільнення від кримінальної відповідальності із схожими на перший погляд положеннями, які стосуються непрягнення особи до кримінальної відповідальності внаслідок: готування до злочину невеликої тяжкості (ч. 2 ст. 14 КК України), добровільної відмови при незакінченому злочині (ст.ст. 17, 31 КК України), малозначності діяння (ч. 2 ст. 11 КК України), вчинення діяння у стані неосудності (ч. 2 ст. 19 КК України), недосягнення особою віку кримінальної відповідальності (ст. 22 КК України), застосування примусових заходів виховного характеру (ч. 2 ст. 97 КК України), наявності обставин, що виключають злочинність діяння (Розділ VIII Загальної частини КК України), за наявності підстав, передбачених ч. 2 ст. 385, ч. 2 ст. 396 КК України. Дискусійними залишаються окремі аспекти співвідношення звільнення від кримінальної відповідальності зі звільненням від кримінального покарання (Розділ X Загальної частини КК України).

Не можна залишити поза увагою і нововведення Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК) – кримінальне провадження на підставі угод.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Значну увагу вивченню проблем відмежування звільнення від кримінальної відповідальності від інших кримінально-правових інститутів приділено Ю.В. Бауліним, Л.В. Головком, О.О. Дудоровим, О.О. Житним, А.Х. Степанком, В.М. Трубніковим, М.І. Хавронюком та іншими провідними науковцями, однак зазначені питання не втрачають ознак актуальності.

Виклад основного матеріалу. Під звільненням від кримінальної відповідальності розуміється здійснювана відповідно до вимог кримінального

та кримінально-процесуального законів відмова держави в особі суду від застосування до особи, котра вчинила злочин, передбачених КК України обмежень її певних прав і свобод, яка не тягне за собою кримінально-правових наслідків у вигляді судимості. Така відмова проявляється у закритті кримінального провадження постановою суду.

Обов'язковими ознаками звільнення від кримінальної відповідальності, виходячи з його визначення, є те, що звільнення від кримінальної відповідальності може застосовуватися: 1) виключно судом; 2) у формі винесення судом постанови про закриття провадження та звільнення підозрюваного, обвинуваченого від звільнення кримінальної відповідальності; 3) тільки до осудної особи, котра вчинила злочин та досягла віку кримінальної відповідальності; 4) за наявності всіх необхідних підстав та умов звільнення від кримінальної відповідальності. До того ж звільнення від кримінальної відповідальності передбачає повне звільнення від обмежень певних прав та свобод особи та не тягне за собою кримінально-правових наслідків.

Стимулювання правомірної поведінки можна розглядати в різних розуміннях: як функцію кримінального права, як принцип кримінального права тощо. Стимулювання в широкому розумінні – це важіль управління поведінкою людини. У вузькому ж розумінні стимулювання правомірної поведінки особи, яка вчинила злочин, – це діяльність уповноважених органів, що має свій прояв у заохоченні особи вчиняти позитивні дії (дієво покаятися, відшкодувати завдану злочином шкоду тощо) чи, навпаки, у застосуванні або обтяженні вже призначеного покарання особі за вчинення негативних дій (вчинення злочину повторно тощо).

Серед найпотужніших правових інструментів можна виділити два – покарання та заохочення, що здавна використовує влада. Звільнення від кримінальної відповідальності в різних випадках, визначених КК України, може бути правом чи обов'язком суду. У зв'язку з цим можна стверджувати, що норми про звільнення від кримінальної відповідальності є двох видів: уповноважуючі (наприклад, ст. 47 КК України) і зобов'язуючі (наприклад, ст. 45 КК України).

Отже, норми КК України, що передбачають можливість особи бути звільненою від кримінальної відповідальності, є заохочувальними. Таке заохочення відбувається у вигляді спонукання державою активної позитивної діяльності особи після вчинення злочину, наприклад: щирого каюття, активного сприяння розкриттю злочину, відшкодування завданих збитків або усунення заподіяної шкоди, примирення з потерпілим, добровільної видачі наркотичних засобів тощо, а також у вигляді утримання особи від подальшої злочинної поведінки, наприклад, вчинення особою нового злочину або ухилення її від слідства чи суду тощо.

У процесі вибору основного критерію для відмежування норм про звільнення від кримінальної відповідальності від схожих на перший погляд, але різних за сутністю кримінально-правових норм, для правильного розуміння сутності обставин, за наявності яких законодавець або взагалі виключає злочинність і караність діяння (тим самим особа не притягується

до кримінальної відповідальності), або вважає недоцільним притягнення особи до кримінальної відповідальності (тим самим особа звільняється від кримінальної відповідальності), найважливіше значення має розгляд ознак злочину, які й визначають його поняття [3, с. 29].

До правових підстав непритягнення особи до кримінальної відповідальності належать: готування до злочину невеликої тяжкості (ч. 2 ст. 14 КК України), добровільна відмова при незакінченому злочині (ст. 17 КК України), малозначність діяння (ч. 2 ст. 11 КК), вчинення діяння у стані неосудності (ч. 2 ст. 19 КК України), недосягнення особою віку кримінальної відповідальності (ст. 22 КК України), застосування примусових заходів виховного характеру до осіб, які до досягнення віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність, вчинили суспільно небезпечні діяння, що підпадають під ознаки діянь, передбачених Особливою частиною КК України (ч. 2 ст. 97 КК України), добровільна відмова співучасників (ст. 31 КК України), наявність обставин, що виключають злочинність діяння (Розділ VIII Загальної частини КК України), а також випадки, передбачені ч. 2 ст. 385, ч. 2 ст. 396 КК України. Отже, ці норми КК України виключають кримінальну караність діяння, яка є обов'язковою ознакою злочину. При наявності всіх цих підстав кримінальне провадження закривається в порядку ч. 1 ст. 284 КПК України.

Правовими підставами, які дозволяють звільнити особу, яка вчинила злочин, від кримінальної відповідальності, є: 1) дієве каяття (ст. 45 КК України); 2) примирення з потерпілим (ст. 46 КК України); 3) передача особи на поруки (ст. 47 КК України); 4) зміна обстановки (ст. 48 КК України); 5) закінчення строків давності (ст. 49, ст. 106 КК України); 6) можливість звільнення від кримінальної відповідальності неповнолітньої особи із застосуванням примусових заходів виховного характеру (ч. 1 ст. 97 КК України), а також ряд статей Особливої частини КК України, у яких передбачено спеціальні види звільнення від кримінальної відповідальності.

Розмежовуючи такі кримінально-правові інститути, як звільнення від кримінальної відповідальності та звільнення від покарання та його відбування, потрібно зазначити, що звільнення від кримінальної відповідальності можливе лише до набрання вироком суду законної сили, а звільненою від покарання чи його відбування може бути лише засуджена особа, оскільки суд, відповідно до ч. 3 ст. 288 КПК України, своєю ухвалою закриває кримінальне провадження та звільняє підозрюваного, обвинуваченого від кримінальної відповідальності.

Ці кримінально-правові норми відрізняються не тільки їх місцем у кримінальному процесі (до винесення обвинувального вироку або після), а й, насамперед, їх правовою природою. Звісно, особа, яка звільняється від кримінальної відповідальності, звільняється і від покарання, тому звільнення від кримінальної відповідальності завжди охоплює і звільнення від покарання. Отже, як зазначає Ю.В. Баулін, день набуття законної сили обвинувальним вироком є межею, що розділяє звільнення від кримінальної відповідальності і звільнення від покарання [1, с. 60].

Зупиняючись на відмежуванні звільнення від кримінальної відповіда-

льності та затвердженні судом угоди про примирення, слід згадати про лист Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ № 223-558/0/4-13 від 05.04.2013 «Про доповнення до інформаційного листа Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 15.11.2012 № 223-1679/0/4-12 «Про деякі питання здійснення кримінального провадження на підставі угод». Відповідно до роз'яснень, у випадках, коли у кримінальному провадженні одночасно вбачаються підстави для звільнення особи від кримінальної відповідальності у зв'язку із примиренням винного з потерпілим, передбачені ст. 46 КК, та для призначення обвинуваченій особі покарання на підставі угоди між потерпілим і підозрюваним/обвинуваченим (надійшла укладена між сторонами угода про примирення), суд, враховуючи, що стаття кримінального закону, яка передбачає таке звільнення від кримінальної відповідальності, має імперативний (обов'язковий) характер, а також беручи до уваги встановлені обставини, повинен:

– за наявності підстав для звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з примиренням обвинуваченого з потерпілим (вчинення першим злочину невеликої тяжкості чи з необережності – злочину середньої тяжкості вперше, відшкодування обвинуваченим потерпілому завданих збитків чи усунення заподіяної шкоди, а також дійсного примирення з останнім, про що свідчить, крім іншого, згода потерпілого на звільнення обвинуваченого від кримінальної відповідальності на цій підставі) та згодою обвинуваченого на таке звільнення і закриття провадження з таких підстав – відмовити згідно з п. 3 ч. 7 ст. 474 КПК України у затвердженні угоди про примирення та звільнити обвинуваченого від кримінальної відповідальності на підставі ст. 46 КК України;

– за наявності підстав для звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з примиренням обвинуваченого з потерпілим, у разі, якщо потерпілий заперечує проти такого звільнення, оскільки результатом його примирення з обвинуваченим є укладена між ними угода, в якій визначено конкретне покарання або зазначено про звільнення від його відбування з випробуванням, перевіривши угоду на відповідність вимогам КПК України, за відсутності підстав для відмови в її затвердженні – ухвалити вирок, яким затвердити угоду і призначити узгоджену сторонами міру покарання.

Якщо до суду надійшла угода (незалежно від її виду) про застосування до підозрюваного чи обвинуваченого примусових заходів медичного характеру (у разі вчинення злочину у стані неосудності, обмеженої осудності), суд, зважаючи на те, що зміст угоди (як про примирення, так і про визнання винуватості) не охоплює питання про застосування цих заходів, керуючись пунктами 1, 3 ч. 7 ст. 474 КПК України, має відмовити в її затвердженні. Аналогічне рішення суд повинен прийняти й у випадку, коли угоду укладено з підозрюваним чи обвинуваченим, який після вчинення злочину захворів на психічну хворобу, що позбавляє його можливості усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними.

Разом із тим слід зазначити, що у разі надходження до суду укладеної між сторонами угоди (незалежно від її виду) та за наявності у витребува-

них судом матеріалах кримінального провадження висновку лікувальної установи про необхідність проходження винним примусового лікування суд, керуючись ч. 1 ст. 96 КК України, п. 10 ч. 1 та ч. 5 ст. 368 КПК України, призначаючи покарання, узгоджене сторонами, має право одночасно застосувати до особи примусове лікування.

У разі надходження до суду угоди про визнання винуватості або про примирення з узгодженим між сторонами звільненням неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого від кримінальної відповідальності відповідно до ст. 97 КК України чи від покарання згідно зі ст. 105 КК України із застосуванням в обох випадках примусових заходів виховного характеру суд, керуючись п. 1 ч. 7 ст. 474 КПК України, має відмовити у затвердженні угоди, оскільки вирішення питання про звільнення як від кримінальної відповідальності, так і від покарання, відповідно до змісту статей 471, 472 КПК України, не може бути предметом домовленостей (угоди) сторін, крім випадку звільнення від відбування покарання з випробуванням.

Якщо ж до суду надійшла угода з узгодженою між сторонами мірою покарання під час судового розгляду, а суд, розглянувши матеріали кримінального провадження та заслухавши думку сторін, вбачає підстави для застосування ст. 97 чи ст. 105 КК України, то, керуючись п. 3 ч. 7 ст. 474 КПК України, суд має відмовити в затвердженні угоди та за наслідками здійснення судового провадження в загальному порядку звільнити особу від відповідальності (ст. 97 КК) чи від покарання (ст. 105 КК), оскільки призначення покарання на підставі затвердженої судом угоди в такому випадку призвело б до погіршення становища обвинуваченого.

Дійсно, слід визнати таку практику суду абсолютно законною та логічною. Порівнюючи кримінальне провадження на підставі угоди та звільнення від кримінальної відповідальності, останнє повинно бути пріоритетним у разі конкуренції з огляду на таке:

- звільнення від кримінальної відповідальності є найбільш гуманним заходом щодо особи, котра вчинила злочин;
- полягає у відмові держави від застосування щодо особи, котра вчинила злочин, передбачених КК України обмежень її певних прав і свобод:
- не тягне за собою кримінально-правових наслідків у вигляді судимості;
- проявляється у закритті кримінального провадження постановою суду.

Отже, законодавець, усвідомлюючи спрямованість кримінальної політики держави на тотальну гуманізацію, необхідність обґрунтованої економії кримінальної репресії, керуючись загальнолюдськими та загальноправовими принципами справедливості й гуманізму, передбачив можливість, за наявності певних умов та підстав, звільнення особи, яка вчинила злочин, від кримінальної відповідальності.

К.К. Вавилов, говорячи про дію інституту звільнення від кримінальної відповідальності, вважає, що держава не розглядає покарання як неминучу та обов'язкову реакцію на абсолютно кожен випадок порушення заборони, встановленої кримінально-правовою нормою. Тому законодавець вважає

можливим за наявності певних умов відмовитися від застосування покарання до осіб, які вчинили злочини, та вважає доцільним створення норм, що передбачають виняток із загального правила караності злочинних діянь [2, с.10].

Все частіше як обов'язкова функція кримінально-правової охорони розглядається мета – відновлення соціальної справедливості.

Дійсно, покарання не можна виключити із заходів кримінально-правового регулювання, воно несе одну з найголовніших функцій примусу держави. А покарання у виді позбавлення волі взагалі повинно бути чітко регламентовано та застосовуватися лише у випадках, які дійсно потребують ізоляції від суспільства.

І.А. Ісмаїлов ще на початку 90-х років ХХ століття, провівши аналіз взаємозв'язку рівня злочинності та кримінальної політики держави, зробив висновок, що переважна більшість громадян не пов'язує дотримання вимог суспільної моральності, опосередкованих (захищених) кримінальним законом, з уявленням про можливість застосування покарання [4, с. 227]. Норми про звільнення від кримінальної відповідальності він називає альтернативними і говорить, що альтернативу треба розуміти не як протиставлення, а як вибір між можливостями досягнення однієї і тієї ж мети, а обсяг застосування альтернативних заходів змінюється залежно від ситуації із злочинністю, тенденцією останньої [4, с. 235–236].

Кримінальна політика України неухильно рухається в напрямі гуманізації вітчизняного законодавства, гармонізації до законодавства провідних європейських країн. І результатом впровадження в Україні правової системи за європейською моделлю передбачається, серед іншого, належна повага до права, визнання його дійсної соціальної цінності не тільки як інструмента регулювання й консервативної охорони суспільних відносин, а насамперед ефективного засобу реалізації й захисту прав, свобод і законних інтересів громадян.

Висновки. На підставі проведеного автором порівняльно-правового аналізу загальних видів звільнення від кримінальної відповідальності, передбачених КК України, та норм про звільнення від кримінальної відповідальності деяких країн пострадянського простору та країн Балтії (Азербайджан, Армения, Білорусія, Грузія, Казахстан, Киргизія, Латвія, Литва, Молдова, Росія), деяких країн Європи (Болгарія, Данія, ФРН, Швеція), а також Аргентини й Таїланду, можна зробити такі висновки.

По-перше, чинне кримінальне законодавство України в цілому за кількістю альтернатив притягнення до кримінальної відповідальності не відстає, а в деяких випадках навіть випереджає законодавство деяких зарубіжних країн.

По-друге, у значній кількості країн законодавці не розрізняють інститути звільнення від кримінальної відповідальності та звільнення від кримінального покарання (Аргентина, Данія, Таїланд тощо), а у багатьох випадках підстави звільнення від кримінальної відповідальності змішуються з обставинами, що виключають злочинність діяння, та обставинами, що свідчать про відсутність складу злочину (Швеція, Таїланд). Проте криміналь-

ні закони країн Балтії надають ширші можливості для звільнення особи від кримінальної відповідальності у зв'язку з примиренням, надаючи можливість примиритися не тільки з потерпілим (фізичною особою), а й з представником юридичної особи, що могло б знайти безпосереднє відображення у КК України.

Підводячи підсумок, зазначимо, що існуючий розподіл обставин закриття кримінального провадження, передбачений у ст. 284 КПК України, не розмежовує окремо реабілітуючі чи нереабілітуючі підстави. Однак аналіз норм КК України дозволяє стверджувати, що законодавець не випадково використав у кримінальному законі такі дефініції, як “не є злочином”, “не підлягає кримінальній відповідальності”, “звільняється від кримінальної відповідальності”. Ці поняття, як видно, не є тотожними, тому мають різну правову природу, порядок реалізації та наслідки. Кримінальне провадження на підставі угод є давно очікуваним кроком законодавця економії процесуальної репресії та залагодження конфлікту. Проте, звільнення від кримінальної відповідальності, за наявності передбачених підстав та умов, повинно залишатися пріоритетним заходом реагування держави на вчинення злочину.

Бібліографічні посилання

1. Баулін Ю.В. Звільнення від кримінальної відповідальності: монографія / Ю.В. Баулін. – К., 2004.
2. Вавилов К.К. Основания освобождения от уголовной ответственности по советскому праву: автореф. дис. на ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / К.К. Вавилов. – Ленинград, 1964.
3. Ендольцева А.В. Институт освобождения от уголовной ответственности: проблемы и пути их решения: монография / А.В. Ендольцева. – М., 2004.
4. Исмаилов И.А. Преступность и уголовная политика (актуальные проблемы организации борьбы с преступностью) / И.А. Исмаилов. – Баку, 1990.

Козак А. С. Разграничение освобождения от уголовной ответственности от иных уголовно-правовых институтов и соглашения о примирении. Рассмотрены проблемные вопросы, связанные с отграничением освобождения от уголовной ответственности от других уголовно-правовых институтов и соглашения о примирении.

Ключевые слова: освобождение от уголовной ответственности, освобождение от наказания и его отбывания, соглашение о примирении.

Kozak O. S. Differentiation of release from criminal liability from other criminal-legal institutes and reconciliation agreement. The article deals with problematic issues of the release from criminal liability which is separated from adjacent criminal law institutes.

Criminal law science and law-enforcement practice have accumulated considerable experience in the use of rules providing release from criminal liability. However, the existing large number of issues regarding the relationship between the institute of release from criminal liability with seemingly similar provisions relating non-bringing person to criminal charges as a result of: preparation of a minor offense (part 2 of the art. 14 of the Criminal Code of Ukraine), voluntary refusal from incomplete crime (articles 17, 31 of the Criminal Code of Ukraine), minor act (part 2 of the art. 11 of the Criminal Code of Ukraine), committing the act in a state of insanity (part 2 of the art. 19 of the Criminal Code of Ukraine), failure by a person of the age of criminal responsibility (article 22 of the Criminal Code of Ukraine), use of coercive educational measures (part 2 of art. 97 of the Criminal Code of Ukraine), circumstances which exclude criminal act (Section VIII of the General Part of the Criminal Code of Ukraine), on the grounds stipulated by part 2 of art. 385, part 2 of art. 396 of the Criminal Code of Ukraine.

The comparative legal analysis of common types of release from criminal liability under the Criminal Code of Ukraine and the rules on release from criminal liability of some post-Soviet countries and the Baltic states (Azerbaijan, Armenia, Belarus, Georgia, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Latvia, Lithuania, Moldova, Russia), some European countries (Bulgaria, Denmark, Germany and Sweden), as well as Argentina and Thailand has allowed to make following conclusions.

Firstly, the current criminal legislation of Ukraine in general under the number of alternatives to criminal prosecution is not far behind, and in some cases even ahead of the laws of some foreign countries.

Second, a large number of lawmakers do not differentiate between institutions of release from criminal liability and release from criminal punishment (Argentina, Denmark, Thailand, etc.) and in many cases the reason for release from criminal liability mix of circumstances precluding criminality and circumstances, indicating the absence of corpus delicti (Sweden, Thailand). However, the criminal laws of the Baltic states provide more opportunities for release from criminal liability in connection with reconciliation, providing an opportunity to come to terms not only with the victim (individual), but also a representative of a legal entity, which could find a direct reflection of the Criminal Code of Ukraine.

Keywords: *release from criminal liability, release from punishment and its execution, reconciliation agreement.*

Надійшла до редакції 10.09.2013

Конопельський В. Я.

кандидат політичних наук, доцент
(Одеський державний
університет внутрішніх справ)

УДК 343.241

ЩОДО ЗМІСТУ ДИФЕРЕНЦІАЦІЇ ТА ІНДИВІДУАЛІЗАЦІЇ ВИКОНАННЯ ПОКАРАННЯ У ВИДІ ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ В УКРАЇНІ

Здійснено аналіз змісту такого принципу кримінально-виконавчого законодавства, виконання і відбування покарань, як диференціація та індивідуалізація покарань, а також визначено його соціально-правову природу, роль і місце в механізмі виконання кримінальних покарань в Україні.

Ключові слова: *диференціація; індивідуалізація; виконання покарання; позбавлення волі; установа виконання покарань; засуджений; персонал Державної кримінально-виконавчої служби України.*

Постановка проблеми. Як свідчить практика, незважаючи на диференційований та індивідуальний підхід до виконання покарання у виді позбавлення волі на певний строк, в установах виконання покарань (далі – УВП) щорічно мають місце як рецидивні прояви злочинної діяльності засуджених, так і інші негативні явища, що пов’язані з відбуванням ними зазначеного покарання (вживання наркотичних та інших психотропних речовин; зберігання грошей; виготовлення колюче-ріжучих предметів; вчинення дисциплінарних проступків та ін.) [1, с. 84–86].

Як свідчить практика, однією з обставин, що зумовлює такий стан в

УВП, є неналежне дотримання персоналом Державної Кримінально-виконавчої служби (ДКВС) України визначеного в ст. 5 Кримінально-виконавчого кодексу (КВК) України [2] принципу диференціації та індивідуалізації виконання покарань та недостатнє розуміння суб'єктами правозастосування його змісту, а також ролі та місця в механізмі кримінальної відповідальності.

З огляду на це тема статті є досить актуальною та такою, що має теоретико-прикладне значення.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Вивчення наукових праць з означеної проблематики показало, що над її вирішенням працюють такі науковці: Г.А. Аванесов, Л.В. Багрій-Шахматов, І.Г. Богатирьов, Т.А. Денисова, О.М. Джужа, І.І. Карпець, М.П. Мелентьев, В.О. Меркулова, О.О. Наташев, О.Л. Ременсон, А.Х. Степанюк, М.О. Стручков, Ю.М. Ткачевський, В.М. Трубніков, Б.С. Утєвський, І.В. Шмаров та ін. Крім цього, досить ґрунтовно у цьому напрямку працює М.С. Пузирьов, який у 2012 р. захистив дисертацію та здобув науковий ступінь кандидата юридичних наук по темі «Диференціація та індивідуалізація виконання покарання у виді позбавлення волі на певний строк» [3].

Проте досі ні в Україні, ні за кордоном не розроблено концептуальних засад щодо правильного та ефективного застосування принципу диференціації та індивідуалізації покарань, що й виступило додатковим аргументом при виборі теми статті.

Виклад основного матеріалу. Диференціація та індивідуалізація виконання покарань є одним із принципів кримінально-виконавчого законодавства, виконання і відбування покарань, що закріплені у ст. 5 КВК України. Безперечно, що для з'ясування змісту диференціації та індивідуалізації виконання покарання у виді позбавлення волі на певний строк досить важливо визначитися з етимологічним значенням їх системуючих ознак. Зокрема, в науці під диференціацією (фр. *differentiation*, від лат. *differentia* = відмінність) розуміють поділ чогонебудь на окремі різнорідні частини, форми і ступені [4, с. 206], а під індивідуалізацією – надання кому-, чому-небудь індивідуальних ознак, рис; здійснення чогонебудь по-різному стосовно неоднакових предметів, різних осіб та ін. [5, с. 257].

Таким чином, якщо узагальнити ці поняття, то під диференціацією та індивідуалізацією виконання покарання у виді позбавлення волі на певний строк слід розуміти створення на правовому та реалізацію на організаційному рівні індивідуальних умов виконання зазначеного покарання щодо окремо взятого засудженого. Разом з тим як на практичному, так і доктринальному рівнях зміст даного принципу тлумачиться дещо по-іншому. Так, А.Х. Степанюк та І.С. Яковець зазначають, що цей принцип, у свою чергу, як і у кримінальному праві, зумовлюється принципом справедливості, а саме: справедливо призначене покарання утворює міцну основу для його справедливого виконання. Лише наявність цих двох компонентів здатна забезпечити досягнення цілей покарання [6, с. 24]. При цьому зазначені автори не наводять цілісного поняття цього принципу, поділяючи його на

два підпринципи – диференціацію та індивідуалізацію. На їх переконання, диференціація виконання покарання проявляється перш за все у встановленому порядку виконання та відбування покарання, який застосовується дозовано залежно від ступеня суспільної небезпеки різних категорій засуджених, тобто шляхом фактичної реалізації кари, що впливає з позбавлення волі. Індивідуалізація ж виконання покарання полягає в тому, що в умовах дотримання загальних приписів закону стосовно виконання покарання має місце індивідуальний підхід до кожного засудженого, що означає вибір потрібних саме даному засудженому заходів [6, с. 24–25].

Аналогічну позицію з цього приводу займає І.Г. Богатирьов [7, с. 155–156], В.І. Селіверстов [8, с. 37–38], А.П. Гель [9, с. 21] та ін.

На відміну від цих авторів, А.І. Зубков ототожнює ці два поняття, безпідставно вважаючи, що принцип диференціації та індивідуалізації включає раціональне застосування заходів примусу, засобів виправлення та стимулювання їх правослухняної поведінки як наслідок диференціації та індивідуалізації самих засуджених [10, с. 16].

Про необхідність об'єднання цих понять у свій час у своїх працях писали І.І. Карпець, О.О. Наташев, М.О. Стручков, І.М. Перков та інші вчені кримінально-виконавчого напрямку радянської доби [11, с. 9–10].

У сучасних роботах науковців зазначений підхід частково підтримує М.С. Пузирьов, зазначити, зокрема, що диференціація починається на стадії розподілу і направлення для відбування покарання осіб, засуджених до позбавлення волі, а в подальшому під час відбування покарання у виді позбавлення волі на певний строк у колоніях реалізується індивідуалізація, хоча, можливою є і диференціація засуджених у новий правовий статус за індивідуально значущими властивостями [3, с. 8].

У деяких роботах, говорячи про принцип диференціації та індивідуалізації виконання покарань, науковці одночасно виділяють з нього окремий принцип індивідуалізації, у той самий час коли мову ведуть про диференціацію, не вводячи її у ранг принципу [12, с. 41], чим ще більше вносять плутанину у розуміння змісту зазначеного принципу, який, відповідно до вимог ст. 5 КВК, об'єднує ці поняття.

Не вирішили цю проблему й Науково-практичні коментарі до КВК України, у яких також мова йдеться про принцип індивідуалізації покарання [13, с. 24], хоча у ст. 5 цього Кодексу він не визначений.

В інших аналогічних виданнях принцип диференціації та індивідуалізації виконання покарань ототожнюють з окремо взятими однойменними принципами кримінального права [14, с. 23].

Цікавим у цьому контексті є підхід, запропонований А.Х. Степанюком, який серед принципів кримінально-виконавчого права України зазначений принцип не виділяє [15, с. 9]. Проте в зарубіжних виданнях принцип диференціації та індивідуалізації виконання покарання належить як до принципів однойменного законодавства, так і галузі права [16, с. 18–19]. Зокрема, даний принцип зазначено у ст. 8 КВК Російської Федерації [17], в ст. 6 КВК Республіки Білорусь [18] та ін. [19, с. 89–123]. При цьому, на переконання деяких зарубіжних фахівців, принцип диференціації та індиві-

дуалізації виконання покарання означає перш за все раціональне застосування основних засобів виправлення засуджених і стимулювання їх правослухняної поведінки, що, у свою чергу, зумовлює проведення диференціації та індивідуалізації самих засуджених [20, с. 29], тобто і в цьому випадку мова про виділення із загального двох окремо взятих принципів не йдеться.

Отже, якщо узагальнити існуючі в науці підходи щодо змісту диференціації та індивідуалізації виконання покарання, як принципу кримінально-виконавчого законодавства, виконання і відбування покарань (ст. 5 КВК України), то слід визнати, що:

1) через неоднозначне розуміння та тлумачення цього поняття вченими такими ж полярними є погляди на практиці, що в кінцевому результаті впливає на ефективність виконання кримінальних покарань;

2) диференціація є загальним по відношенню до індивідуального, тобто ці явища співвідносяться як загальне та одиничне і відображають суть одного й того ж поняття (процесу, ті.н.);

3) юридична техніка, яка застосована законодавцем при формуванні зазначеного принципу [21, с. 510–515], дає можливість стверджувати про органічну єдність застосованих у ньому понять диференціації та індивідуалізації.

Такий висновок витікає, зокрема, із змісту сполучника «та», що вжитий у ст. 5 КВК України у словосполученні «принцип диференції та індивідуалізації виконання покарань», та який у даному випадку, як службова частина мови, служить для зв'язку однорідних членів речення [22]. Це так званий сурядний (для з'єднання однорідних членів або рівноправних речень) сполучник [23, с. 135], що покликаний здійснювати єднальні функції [24, с. 421].

Таким чином, у змісті визначеного у ст. 5 КВК принципу об'єднані не два різних принципи, хоча й тотожних по деяких формах прояву, а два однорідних підпринципи, один із яких має загальний характер (диференціація), а інший – конкретний (індивідуалізація). Як з цього принципу вірно зауважив А.П. Гель, індивідуалізація виконання покарання базується на обліку не групових (як при диференціації), а індивідуальних особливостей особи засудженого, які враховуються при відбуванні ним покарання [12, с. 41].

Такої ж думки дотримується й А.І. Зубков, зауважуючи, що залежно від того, до якої класифікації групи при диференціації зарахований засуджений, до нього все ж таки індивідуально застосовується комплекс заходів примусу та стимулювання правослухняної поведінки [10, с. 17].

Про окремі елементи єдності цих підпринципів говорять й інші дослідники, зазначаючи, зокрема, що якщо диференціація виконання покарання покликана забезпечити реалізацію справедливості, що визначається диференційованим підходом та ставленням до засуджених різних груп, то індивідуалізація покликана вибрати потрібні саме даному засудженому заходи виконання покарання щодо нього [14, с. 24–25].

У контексті з'ясування змісту даного предмета дослідження та враховуючи, що у кримінальному законодавстві України принципи, що розроб-

ляються науковцями у галузі кримінального права [25, с. 40–41], не знайшли свого відображення [26, с. 295], особливої оцінки заслуговує й позиція тих вчених, які вважають, що принцип диференціації та індивідуалізації, визначений у ст. 5 КВК, як і в кримінальному праві, зумовлюється принципом справедливості, а саме: справедливо призначене покарання утворює міцну основу для його справедливого виконання [6, с. 24].

Зазначений підхід ґрунтується на таких доводах:

По-перше, в ст. 5 КВК України закріплено принципи кримінально-виконавчого законодавства, які не є тотожними з принципами однойменної галузі права [27, с. 8]. У той самий час, у законодавстві України про кримінальну відповідальність принципи не визначені, вони розроблені лише на доктринальному (науковому) рівні, хоча й слідчо-судова практика йде шляхом їх повної реалізації. Так, у п. 1 постанови Пленуму Верховного Суду України «Про практику призначення судами кримінального покарання» від 24 жовтня 2003 р. № 7 звернуто увагу суддів на те, що вони при призначенні покарання в кожному випадку і до кожного підсудного, мають суворо дотримуватись вимог ст. 65 КК стосовно загальних засад призначення покарання, оскільки саме через останні реалізуються принципи законності, справедливості, обґрунтованості та індивідуалізації покарання [28, с. 231].

Виходячи з цього, доцільно було б принципи кримінально-виконавчого права доповнити принципом диференціації та індивідуалізації виконання покарань, враховуючи, крім цього, що основною формою вираження права є закон [21, с. 231].

По-друге, справедливість – це не тільки морально-етичне, але й правове вирішення будь-якого явища, процесу тощо [5, с. 629].

Виходячи з того, що в законодавстві України про кримінальну відповідальність цей принцип не визначено, апелювання до його змісту при тлумаченні принципів диференціації та індивідуалізації виконання покарань є дещо некоректним кроком, тим більше, що останній має свою чітко виражену соціально-правову природу, а саме – закріплений у ст. 5 КВК України.

І, насамкінець, якщо при оцінці тих чи інших принципів права керуватися положенням про те, що кожен із них є структурним елементом логічно існуючої системи принципів і поділ їх на конкретно визначені принципи є умовним, допоки вони не набувають змісту правових норм-принципів [21, с. 221], то слід будь-які теоретичні підходи з цього приводу лише розширювати та сприймати як предмет дискусії та подальших наукових розробок, а не видавати бажане за дійсне.

Разом з тим варто визнати й той факт, що при нині існуючій законодавчо визначеній конструкції принципу диференціації та індивідуалізації виконання покарань у ст. 5 КВК та полярності позицій вчених щодо розуміння його змісту, досить складно реалізувати його положення на практиці, що нерідко веде до правових помилок та порушень прав засуджених [28].

У такій ситуації більш логічно було б роз'єднати та виділити у ст. 5

КВК України окремо принцип диференціації та принцип індивідуалізації виконання та відбування покарань.

Зазначена видозміна закону зумовлена ще й тим, що у ст. 5 КВК мова ведеться про принципи не тільки виконання, але й відбування покарань, тобто про єдиний кримінально-виконавчий процес із взаємною відповідальністю держави (у даному випадку – УВП) і засудженого за його результати [6, с. 24]. При цьому виконання покарань, як вірно зауважив А.Х. Степанюк, полягає у застосуванні адміністрацією органів та установ виконання покарань до засуджених державного примусу, тобто в процедурі обмеження їх прав та свобод, які є змістом покарань, визначених у КК України. У свою чергу, відбування покарання є забезпеченим державним примусом правовим станом засудженого, що настає після того, як обвинувальний висновок суду набрав законної сили, і полягає у підпорядкуванні поведінки засудженого обмеженням прав та свобод, передбачених у КК України відповідними покараннями [15, с. 7].

Висновки. Отже, з'ясування змісту диференціації та індивідуалізації покарання у виді позбавлення волі в Україні, з одного боку, дозволило визначити вузькі місця та прогалини, а з іншого – неоднозначні доктринальні підходи щодо тлумачення однойменного принципу кримінально-виконавчого законодавства, виконання і відбування покарання, які потребують уніфікації, враховуючи сьогоденні завдання і потреби практичного характеру, зокрема й по тих алгоритмах, що висвітлені у цій науковій статті.

Бібліографічні посилання

1. Кримінологічні засади запобігання злочинам в установах виконання покарань України (пенітенціарна кримінологія): посіб. / за заг. ред. О.М. Джужі. – К., 2013.
2. Кримінально-виконавчий кодекс України / упоряд. А.Х. Степанюк. – Х., 2012.
3. Пузирьов М.С. Диференціація та індивідуалізація виконання покарання у виді позбавлення волі на певний строк: автореф... дис. канд. юрид. наук : 12.00.08. – К., 2012.
4. Булыко А.Н. Большой словарь иностранных слов. – Изд. 3-е, испр., перераб. – М., 2010.
5. Великий тлумачний словник української мови / упоряд. Т.В. Ковальова. – Х., 2005.
6. Кримінально-виконавчий кодекс України: науково-практичний коментар / А.Х. Степанюк, І.С. Яковець; за заг. ред. А.Х. Степанюка. – Х., 2005.
7. Кримінально-виконавче право України: підручник / О.М. Джужа, І.Г. Богатирьов, О.Г. Колб, В.В. Василевич та ін.; за заг. ред. О.М. Джужі. – К., 2010.
8. Уголовно-исполнительное право России: учебник / под ред. В.И. Селиверстова. – 6-е изд., перероб. и доп. – М., 2012.
9. Кримінально-виконавчий кодекс України: науково-практичний коментар / за заг. ред. В.В. Коваленка, А.Х. Степанюка. – К., 2012.
10. Уголовно-исполнительное право России: теория, законодательство, международные стандарты, отечественная практика конца XIX – начала XXI века: учебник для вузов / под ред. А.И. Зубкова. – 3-е изд., перераб. и доп. – М., 2005.
11. Перков И.М. Дифференциация процесса наказания и процесса исправительно-трудового воздействия в исправительно-трудовых колониях: автореф. дис... канд. юрид. наук : 12.0.08 – М., 1971.
12. Гель А.П. Кримінально-виконавче право України: навч. посібник / Гель А.П., Семаков Г.С., Яковець І.С.; за заг. ред. А.Х. Степанюка. – К., 2008.
13. Науково-практичний коментар Кримінально-виконавчого кодексу України / І.Г. Богатирьов, О.М. Джужа, О.І. Богатирьова, Є.М. Бодюл та ін.; за заг. ред. І.Г. Богатирьова. – К., 2010.

14. Науково-практичний коментар Кримінально-виконавчого кодексу України / А.П. Гель, О.Г. Колб, В.О. Корчинський та ін.; за заг. ред. А.Х. Степанюка. – К., 2008.
15. Кримінально-виконавче право України: підручник / В.В. Голина, А.Х. Степанюк, О.В. Лисодєд, та ін.; за ред. В.В. Голиної і А.Х. Степанюка. – Х., 2011.
16. Уголовно-исполнительное право: учеб. для юрид. вузов / под ред. В.И. Сильвестрова. – 6-е изд., испр., доп. – М., 2007.
17. Уголовно-исполнительный кодекс Российской Федерации. – М., 2012.
18. Уголовно-исполнительный кодекс Республики Беларусь. – Мн., 2000.
19. Богатирьов І.Г. Порівняльне кримінально-виконавче право: навч. посібник / Богатирьов І.Г., Копотун І.М., Пузирьов М.С.; за заг. ред. І.Г. Богатирьова. – К., 2013.
20. Комментарий к Уголовно-исполнительному кодексу Российской Федерации / общ. ред. И.Л. Трубников; рук. автор. кол-ва О.В. Филимонов. – М., 2006.
21. Скакун О.Ф. Теорія держави і права: підручник / пер. з рос. – Х., 2001. –
22. Безпояско О.К., Городенська К.Г., Русанівський В.М. Граматика української мови. – Морфологія // <http://bookos.org/book/1337443/88570e>.
23. Зубков М.Г. Сучасний стан : український правопис. Комплексний довідник. – 7-е вид., випр. та доп. – Х., 2003.
24. Сучасна українська мова: підручник / А.П. Грищенко, Л.І. Мацько, М.Я. Плющ та ін.; за ред. А.П. Грищенка. – К., 2002.
25. Оніщенко Н.М. Загальнотеоретичні засади юридичної відповідальності / Н.М. Оніщенко, Т.І. Тарахоніч, Н.М. Пархоменко, Л.О. Макаренко // Інститут юридичної відповідальності в демократичних правових системах. – К., 2009.
26. Гришук В.К. Філософсько-правове розуміння відповідальності людини: монографія. – 2-ге вид., перероб. і доп. – Хмельницький, 2013.
27. Кримінально-виконавче право: підручник / за ред. А.Х. Степанюка. – Х., 2006.
28. Про практику призначення судами кримінального покарання: постанова Пленуму Верховного Суду України від 24 жовтня 2003 року № 7 // Постанови Пленуму Верховного Суду України у кримінальних справах / упоряд. В.В. Рожнова, А.С. Сизоненко, Л.Д. Удалова. – К., 2011. – С. 231–245.

Конопельский В. Я. О дифференциации и индивидуализации исполнения наказания в виде лишения свободы в Украине. Осуществлен анализ содержания такого принципа уголовно-исполнительного законодательства, исполнения и отбывания наказания, как дифференциация и индивидуализация наказаний, а также определена его социально-правовая природа, роль и место в механизме исполнения уголовных наказаний в Украине.

Ключевые слова: дифференциация; индивидуализация; исполнение наказания; лишение свободы; учреждение по исполнению наказаний; осужденный; персонал Государственной уголовно-исполнительной службы Украины.

Konopelskyu V. Ya. About differentiation and personalization of execution of punishment in the form of imprisonment in Ukraine. The authors made analysis of the content of the principle of criminal-executive law and penal execution as differentiation and individualization of punishment, and determined its socio-legal nature, place and role in the mechanism of execution of criminal penalties in Ukraine.

The current legislation of Ukraine is envisaging the differentiated and individual going near implementation of punishment in the type of imprisonment for a term. However, in establishments of implementation of punishments annually the relapse of crimes takes place among convict. Also take place and other negative phenomena related to serving of punishment convict as imprisonment (use of narcotic and other psychotropic substances; storage of money; making of prickly-cutting objects; feasance of breaches of discipline and other). By the circumstances of violations convict of order of serving of punishment inestablishment of implementation of punishments are: a 1) improper inhibition by the personnel of Government Criminally-executive service of Ukraine of principle of differentiation and individualization of implementation of punishments, 2) insufficient understanding the subjects of application of maintenance of process of implementation of punishment, 3) absences of conscious relation of workers this establishments to the own role in the mechanism of criminal responsibility of convict.

Differentiation and individualization of execution of punishment in the form of imprisonment for a term is creation at legal level and realization at organizational level of individual terms of implementation of the marked punishment in relation to separately taken convict. The content of this principle has different interpretations in the theory of criminal-executive right and in legislation. We consider that differentiation and individualization of execution of punishment (as principle of criminal-executive legislation, execution and serving of punishments): 1) influence on efficiency of execution of criminal punishments; 2) differentiations and individualization are correlated as a common and single and represent essence of the same concept; 3) is a legal technique. The differentiation and individualization of punishment in the form of imprisonment in Ukraine allowed to find blanks of law that need clarification and unitization.

Keywords: *differentiation, personalization, execution of punishment, imprisonment, penal institutions, convict, staff of the State Penitentiary Service of Ukraine.*

Надійшла до редакції 12.09.2013

Пузирьов М. С.

кандидат юридичних наук

(Інститут кримінально-виконавчої служби, м. Київ)

УДК 343.81

НОРМАТИВНО-ПРАВОВА РЕГЛАМЕНТАЦІЯ ДИФЕРЕНЦІАЦІЇ ТА ІНДИВІДУАЛІЗАЦІЇ ВИКОНАННЯ ПОКАРАННЯ У ВИДІ ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ НА ПЕВНИЙ СТРОК У ПЕРІОД ПЕРШОЇ КОДИФІКАЦІЇ ВИПРАВНО-ТРУДОВОГО ЗАКОНОДАВСТВА

Досліджено нормативно-правову регламентацію диференціації та індивідуалізації виконання покарання у виді позбавлення волі на певний строк у період першої кодифікації виправно-трудоного законодавства (1925–1970 рр.).

Ключові слова: *диференціація та індивідуалізація виконання покарання, позбавлення волі на певний строк, історичний досвід, виправно-трудове законодавство, кодифікація.*

Постановка проблеми. Покарання у виді позбавлення волі на певний строк, як свідчить історія розвитку кримінально-виконавчого права, було і продовжує залишатися найбільш розповсюдженим видом кримінального покарання [1, с. 220]. Як вид покарання позбавлення волі на певний строк починало свій розвиток з тюремного ув'язнення. Протягом багатьох століть воно було головним засобом у боротьбі зі злочинністю.

Проаналізувавши витоки становлення і розвитку диференціації та індивідуалізації виконання покарання у виді позбавлення волі на певний строк, ми дійшли висновку, що, незважаючи на те, що терміни “диференціація виконання покарання” та “індивідуалізація виконання покарання” вироблені у виправно-трудоному праві, тобто за радянських часів, а їх законодавче закріплення як принципу кримінально-виконавчого законодавства відбулося вже у ХХІ ст., сутність цього принципу та його двох взаємопов'язаних складових зародилася набагато раніше. Аналізуючи витоки

становлення і розвитку диференціації та індивідуалізації виконання покарання у виді позбавлення волі на певний строк, ми вважаємо за доцільне дотримуватися визначеної періодизації у розвитку зазначеного принципу. Серед таких етапів вітчизняної історії можна виділити такі: 1) докодифікаційний (до 1925 р.); 2) першої кодифікації виправно-трудоного законодавства (1925–1970 рр.); 3) другої кодифікації виправно-трудоного законодавства (1970–2004 рр.); 4) третьої кодифікації законодавства у сфері виконання покарань (з 2004 р.) [2, с. 15].

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв’язання даної проблеми. Біля витоків дослідження диференціації та індивідуалізації виконання покарання у виді позбавлення волі на певний строк стояли такі вітчизняні і зарубіжні вчені: Г.А. Аванесов, Ю.М. Антонян, Л.В. Багрій-Шахматов, В.А. Бадира, О.І. Бажанов, І.Г. Богатирьов, Т.А. Денисова, О.М. Джужа, І.І. Карпець, А.В. Кирилюк, В.В. Коваленко, О.Г. Колб, В.О. Корчинський, М.П. Мелентьєв, В.О. Меркулова, О.О. Наташев, О.І. Осауленко, О.Л. Ременсон, З.М. Сайфутдінов, І.А. Сперанський, А.Х. Степанюк, М.О. Стручков, Ю.М. Ткачевський, В.М. Трубников, Б.С. Утевський, С.Я. Фаренюк, І.В. Шмаров та ін. Усучасній російській науці кримінально-виконавчого права диференціація та індивідуалізація виконання покарань розглядалися у працях О.В. Стругової, К.А. Вакаріної, І.О. Янчука, О.О. Іванова. З огляду на безперечну значущість раніше проведених досліджень, разом із тим представляється, що вони не вичерпують кола питань, що вимагають свого вирішення. Донині малодослідженим залишається питання історико-правового аналізу нормативно-правової регламентації диференціації та індивідуалізації виконання покарання у виді позбавлення волі на певний строк. При цьому слід звернути увагу, що докодифікаційний період становлення і розвитку теорії й нормативно-правової регламентації диференціації та індивідуалізації виконання покарання висвітлено у наших попередніх публікаціях [3; 4].

Метою цієї статті є аналіз періоду першої кодифікації виправно-трудоного законодавства (1925–1970 рр.) в частині нормативно-правової регламентації диференціації та індивідуалізації виконання покарання у виді позбавлення волі на певний строк.

Виклад основного матеріалу. З утворенням 30 грудня 1922 р. Союзу Радянських Соціалістичних Республік (далі – СРСР) постала необхідність про правильне визначення співвідношення союзного та республіканського законодавства, у тому числі й у сфері виконання кримінальних покарань [5, с. 64]. Так розпочинається робота над першою кодифікацією вітчизняного законодавства у сфері виконання кримінальних покарань. Зокрема, у серпні 1924 р. Народний комісаріат внутрішніх справ (далі – НКВС) Української Соціалістичної Радянської Республіки (далі – УСРР)¹ розробив проект Пенітенціарного кодексу УСРР [6, с. 228–277], що “орієнтувався здебільшого на останні досягнення пенітенціарної науки і практики” [6, с. 14]. Проте було прийнято рішення доопрацювати проект, в тому числі

¹ Назва України з 6 січня 1919 р. до 25 січня 1937 р.

змінивши його назву, оскільки поняття “пенітенціарний” не відображало завдань і сутності покарання в УСРР. В силу існуючої ідеології та доктрини найбільш підходящою визнавалася назва “виправно-трудового”, чим підкреслювалося, що, з одного боку, основне завдання виконання покарань у Радянській державі – виправлення засуджених, а з іншого – основним засобом їх виправлення виступає праця.

Віховою датою в історії вітчизняного законодавства у сфері виконання покарань стало 23 жовтня 1925 р., коли постановою другої сесії Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету УСРР IX скликання було затверджено перший Виправно-трудовий кодекс (далі – ВТК) УСРР, який набрав чинності з 1 листопада 1925 р. “Він закріпив основні принципи виправно-трудового права: відмова від місць ув’язнення тюремного типу, розвиток мережі трудових колоній, обов’язковість праці засуджених, організація режиму відбування покарань на гуманних засадах, застосування прогресивної системи покарання (тобто поступове полегшення режиму для тих, хто виправляється), сувора ізоляція найбільш небезпечних злочинців і т. ін.” [7, с. 353; 8, с. 76].

Не можна не зазначити той факт, що ВТК УСРР 1925 р. [6, с. 307–343] був єдиним кодексом у цій сфері за всю історію радянської та пострадянської України, в якому на нормативному рівні було закріплено визначення прогресивної системи виконання покарань та розкрито її зміст. Зокрема, ст. 4 ВТК УСРР передбачала таке: “Заходи соціального захисту проводяться у виправно-трудовах установах за прогресивною (висхідною) системою, відповідно до якої ув’язнені підлягають різноманітному і, за загальним правилом, щодалі, то більш полегшеному режиму, для чого вони розподіляються по виправно-трудовах установах різних типів і поділяються у них на розряди з подальшим переведенням з розряду в розряд, з установи до установи, залежно від особливостей їх особи, соціального стану, змісту судового вироку, причин, мотивів та приводів злочину, так само як і від поведінки у виправно-трудовах установах та успіхів у роботах і заняттях”.

Крім цього, на виконання завдань диференціації та індивідуалізації виконання покарання ст. 3 Кодексу закріплювала необхідність доцільного впливу на засуджених та “зміцнення... тих рис характеру та навичок, які можуть утримати їх від подальших злочинів”. Передбачалася обов’язковість роздільного тримання засуджених з метою “усунення шкідливого впливу гірших і найбільш небезпечних ув’язнених на інших” (ст. 8). Принцип диференціації та індивідуалізації пронизував і норми, що закріплювали заходи дисциплінарного впливу на засуджених. При цьому (у процесі реалізації зазначеного принципу) приписувалося враховувати характер порушення та властивості особистості ув’язненого (ст. 95).

Закріплюючи засади диференціації та індивідуалізації виконання покарання, класифікації засуджених, ВТК УСРР передбачав, що усі особи, засуджені до позбавлення волі, залежно від ступеня суспільної небезпечності поділялися на три категорії. Належність до тієї чи іншої категорії насамперед була підставою для направлення засудженого до виправної установи певного типу. До першої, найбільш небезпечної категорії,

зараховувалися засуджені до позбавлення волі із суворою ізоляцією. До другої належали ув'язнені з нетрудящих, котрі вчинили злочини через свої класові звички, погляди й інтереси, яких суд не визнав за можливе засудити до суворої ізоляції, а також професійні злочинці. До третьої категорії належали всі інші ув'язнені (ст. 42). Засуджені першої категорії направлялися для відбування покарання в ізолятори спеціального призначення (ч. 7 ст. 26), всі інші (за винятком неповнолітніх та осіб, засуджених до позбавлення волі на строк до шести місяців), як правило, – до будинків примусових робіт (бупрів) (ч. 2 ст. 26), які за існуючою на той час термінологією ще називалися виправно-трудовами будинками, або загальними місцями тримання ув'язнених. До трудових колоній та перехідних трудових будинків переводилися засуджені, як правило, лише з будинків примусових робіт в порядку реалізації диференціації та індивідуалізації виконання покарання (ч. 3, 4 ст. 26).

У частині закріплення основних начал диференціації та індивідуалізації виконання покарання у виді позбавлення волі Кодекс передбачав, що всі засуджені у виправних установах поділялися на три розряди: 1) початковий (іспитовий), 2) середній та 3) вищий (ст. 41). Залежно від категорії засудженого, відбутого строку покарання, його поведінки та праці під час відбування покарання засуджений міг бути переведений з нижчого до вищого розряду, що тягло за собою покращення правового становища та пом'якшення умов тримання засудженого. Усі ув'язнені, які прибували до виправних установ, зараховувалися до початкового (іспитового) розряду. Залежно від категорії ув'язнені повинні були перебувати у цьому розряді такі строки: першої категорії – не менше $\frac{1}{4}$ строку позбавлення волі, другої – не менше $\frac{1}{5}$, третьої категорії – не менше $\frac{1}{6}$ (ст. 43). Засуджені, переведені з початкового (іспитового) до середнього розряду, повинні були залишатися в ньому не менше $\frac{1}{6}$ строку позбавлення волі, після чого могли бути переведені до вищого розряду (ст. 44). Переведення з початкового розряду до середнього та із середнього до вищого, коли вплив передбачений законом строк, не було правом ув'язненого і обов'язком адміністрації установи, а залежало від поведінки засудженого та його ставлення до праці.

Розглядаючи розвиток диференціації та індивідуалізації виконання покарання у виді позбавлення волі на певний строк у процесі становлення виправно-трудового законодавства, не можна залишити поза увагою норми, які за ВТК УСРР 1925 р. стимулювали сумлінну працю засуджених і були складовою прогресивної системи виконання покарання. Зокрема, ст. 118 Кодексу передбачала порядок зарахування засудженому двох робочих днів за три дні позбавлення волі. Таким чином, засуджений, який сумлінно працював під час ув'язнення та не порушував вимог режиму, мав можливість скоротити свій строк відбування покарання і раніше вийти на волю. Крім цього, відповідно до роз'яснення, наданого у Циркулярі НКВС по Виправно-трудоному відділу “Про зарахування строку тримання ув'язнених у розрядах часу, зарахованого в строк позбавлення волі, у порядку ст. 118 ВТК” від 29 березня 1926 р. № 34 [9, с. 147], пільговий строк, обчислений із розрахунку два робочі дні за три дні позбавлення волі, зара-

ховувався засудженим у мінімальний строк, необхідний для переведення з одного розряду до іншого. Отже, сумлінна праця засудженого мала основними наслідками: а) скорочення строку перебування у розряді; б) скорочення загального строку покарання.

Незважаючи на те, що ВТК УСРР 1925 р. мав певну класову спрямованість, що відображалася у ст. 26, проте вона була менш категоричною порівняно з ВТК Російської Соціалістичної Федеративної Радянської Республіки (далі – РСФРР) 1924 р. [10, с. 127–170], у якому відповідно до ст. 47 та 52 передбачалося незастосування різноманітних “пільг” до представників “експлуаторських класів” (зокрема, в частині зарахування двох робочих днів за три дні позбавлення волі). Суб’єктом реалізації диференціації та індивідуалізації виконання покарання Кодекс визнавав окружні розподільні комісії, закріплюючи правову основу їх діяльності у Главі II (ст. 15–21).

Резюмуючи роль ВТК УСРР 1925 р. у нормативно-правовому забезпеченні реалізації основних начал диференціації та індивідуалізації виконання покарання у виді позбавлення волі на певний строк, слід підкреслити, що передбачена Кодексом система розрядів для засуджених була дієвим стимулом для їх правомірної поведінки та сумлінної праці під час відбування позбавлення волі, оскільки переведення з нижчого розряду до вищого не тільки збільшувало обсяг пільг, наданих засудженому, а й у певних випадках було необхідною передумовою для подальшого його переведення до виправної установи з більш м’яким режимом тримання і меншим ступенем ізоляції від суспільства.

Поряд із цим, як і багато інших гуманістичних та прогресивних для того нелегкого для нової держави часу положень, зазначені тенденції, спрямовані на реалізацію основних начал диференціації та індивідуалізації виконання покарання, не набули широкого розповсюдження. Зокрема, це було викликано, серед інших причин, і нездатністю адміністрації установ виконання покарань організувати належну диференціацію та індивідуалізацію засуджених, забезпечити їх трудову зайнятість, оскільки в результаті “чисток” кадрового апарату виправних установ протягом першої половини 20-х років ХХ ст. попередній досвідчений кадровий склад був практично повністю замінений новими радянськими службовцями.

Ще однією перешкодою для повноцінної реалізації вимог диференціації та індивідуалізації виконання покарання було явище “класовості”. Це було зумовлено необхідністю залучення на свій бік більшої частини радянського суспільства – класу трудящих. Тому стосовно цієї верстви населення влада демонструвала особливу м’якість. І саме для цієї категорії осіб передбачалися широкі можливості для диференціації та індивідуалізації виконання покарань, що проявлялися у застосуванні багатоступеневої системи виконання/відбування покарання та були спрямовані на перевиховання правопорушників, “зіпсованих царським режимом”. Решта ж була “записана” у “представники колишніх експлуаторських класів”, у тому числі священнослужителі та колишнє чиновництво. Стосовно їх послідовно проводилася політика репресій. Тому яких-небудь аспектів диференціа-

ції та індивідуалізації виконання покарання для таких осіб практично не передбачалося. Усі ці фактори вплинули на формування механізмів кримінально-правового та кримінально-виконавчого регулювання у зазначений період.

У зв'язку з тим, що нове кримінальне законодавство істотно змінило структуру місць позбавлення волі, а ВТК УСРР 1925 р. в цій частині вже не відповідав дійсності, вийшла проблема підготовки проекту нового ВТК республіки. Проект був підготовлений і винесений на широке обговорення на початку 1931 р. Проте, на відміну від РСФРР (де новий ВТК було прийнято 1 серпня 1933 р.¹), новий ВТК УСРР не був прийнятий ні в 1931 р., ні в подальші роки. У зв'язку з тим, що положення і норми ВТК УСРР 1925 р. фактично втратили юридичну силу у зв'язку зі змінами у кримінальному законодавстві, це призвело до того, що практично до прийняття ВТК Української Радянської Соціалістичної Республіки (далі – УРСР)² 1970 р. діяльність органів і установ виконання покарань на території України регламентувалася загальносоюзними та республіканськими відомчими нормативно-правовими актами [11, с. 150].

У період сталінських репресій 30-х років ХХ ст. спостерігається порушення законності і в системі виконання кримінальних покарань, зокрема у виправно-трудовах установах. Порушення законності вплинуло як на регламентацію, так і на практичну діяльність органів і установ виконання покарань. Фактично припинено дію виправно-трудовах кодексів союзних республік, у тому числі ВТК УСРР 1925 р.; виконання кримінальних покарань та діяльність виправно-трудовах установ стали регулюватися відомчими нормативно-правовими актами. Основне завдання цих установ – виправлення та перевиховання засуджених – підмінялося завданням виробничо-господарської діяльності. 1939 року скасовано умовно-дострокове звільнення [12, с. 71–72]. А трохи раніше, у 1938 р., більш ніж удвічі збільшується максимальна межа строку покарання у виді позбавлення волі (з 10 до 25 років). Як справедливо зазначає О.І. Олійник, “грубо порушувалися і принципи виправно-трудовах права, основними джерелами якого в 30-х роках стали відомчі акти НКВС та його органів” [8, с. 118]. Поряд із цим праця засуджених перестала розглядатися як один із засобів виправно-трудовах впливу, а стала власне єдиною метою існування виправно-трудовах установ держави протягом 1930–1950-х рр., а в окремих випадках – інструментом виключно карального впливу. У зв'язку з цим кожен засу-

---

¹ Кодекс не згадував про прогресивну систему, не передбачав поділу засуджених на розряди та категорії. У літературі справедливо було зазначено, що новий кодекс “остаточно пориває з прогресивною системою”. Тій обставині, що ВТК РСФРР 1933 р. зовсім не згадував про прогресивну систему, не містив чіткої класифікації засуджених та їх розподілу за виправно-трудовах колоніями, у чималому ступені сприяли виступи окремих вчених проти самої ідеї прогресивної системи. Справа у тому, що у перші роки Радянської влади ця система не одразу та не без помилок знаходила своє застосування. Давалася ознаки слабка підготовка кадрів і недостатня розробленість фундаментальних проблем виконання та відбування покарання.

² Назва України з 25 січня 1937 р. і до здобуття нею незалежності 24 серпня 1991 р.

джений розглядався тільки як одиниця робочої сили, а не об'єкт виправного впливу. Зазначені процеси відсунули на задній план накопичений за перші два десятиліття Радянської влади досвід виправлення та перевиховання засуджених, сконцентрований у положеннях ВТК УСРР 1925 р. За таких умов утопічною видається ідея реалізації основних вимог диференціації та індивідуалізації виконання покарання у виді позбавлення волі на певний строк. У кінцевому рахунку практичне здійснення вимог диференціації та індивідуалізації виконання покарань, а отже, і досягнення мети виправлення та перевиховання засуджених, втратили усяке реальне підґрунтя для своєї реалізації.

З початком Великої Вітчизняної війни все менше стали враховуватися фактори, що індивідуалізували юридичну відповідальність загалом і кримінальне покарання зокрема як на стадії обрання та призначення відповідної міри, так і на стадії виконання, оскільки виключно каральна спрямованість санкцій не залишала місця виправним та виховним началам покарання. Зокрема, у наказі Народного комісаріату юстиції СРСР “Про переведення роботи судових органів та органів юстиції на воєнний лад” від 29 червня 1941 р. № 106 прямо визначалися найважливіші напрями роботи правоохоронних органів в умовах воєнного часу: “Истребление врагов народа, диверсантов, шпионов, засылаемых врагом на нашу землю, суды должны беспощадно карать играющих на руку врагу расхитителей, покушающихся на общественную социалистическую собственность... Этой задаче должна быть подчинена вся работа судов и органов юстиции” [13, с. 98–100]. Крім цього, з початком війни першочерговим завданням радянської виправно-трудової системи ставала надійна ізоляція засуджених та організація найбільш ефективного використання їх праці. Щодо пенітенціарної практики післявоєнних років (коли по всій країні відбувалася мобілізація трудових ресурсів на відновлення економіки з поступовою, починаючи з 1943 р., репатріацією військовополонених), то необхідно підкреслити, що за таких умов держава не була зацікавлена у зменшенні кількості “робочих рук” (якими були засуджені до позбавлення волі), виступаючи головним “замовником і розпорядником” робочої сили. Отже, у роки Великої Вітчизняної війни діяльність місць позбавлення волі підпорядковувалася потребам фронту, а у післявоєнний період – завданням відновлення народного господарства. Належної диференціації та індивідуалізації виконання покарання, звичайно ж, не проводилося.

Після смерті І.В. Сталіна (1953 р.), у 1954 р. вжито низку заходів, спрямованих на удосконалення виховної роботи із засудженими, а також відновлення законності при виконанні кримінальних покарань. Так, Указом Президії Верховної Ради СРСР від 14 липня 1954 р. відновлено інститут умовно-дострокового звільнення з місць позбавлення волі [14, с. 23]. У все тому ж 1954 р. Рада Міністрів СРСР затвердила Положення “Про виправно-трудові табори та колонії Міністерства внутрішніх справ СРСР”, яке скасовувало дію численних наказів, інструкцій та інших відомчих нормативно-правових актів. Завданням діяльності таборів та колоній проголошувалося виправлення та перевиховання засуджених на основі залучен-

ня їх до праці [15, с. 72]. Проте вже у 1956 р. приймається рішення про ліквідацію виправно-трудова таборів як установ, що неспроможні виконати завдання виправлення та перевиховання засуджених. Замість них передбачалося до 1 січня 1959 р. створити 110 нових виправно-трудова колоній. У зв'язку з цим у грудні 1958 р. Радою Міністрів СРСР було затверджено Положення про виправно-трудова колонії і тюрми Міністерства внутрішніх справ СРСР, яке регламентувало всі сторони діяльності виправно-трудова колоній і тюрем на теренах СРСР [5, с. 77].

1958 року на широке обговорення виноситься проект Основ кримінального законодавства СРСР та союзних республік. Закон “Про затвердження Основ кримінального законодавства Союзу РСР та союзних республік” [14, с. 37–52] було прийнято Верховною Радою СРСР 25 грудня 1958 р. В Основах подальшої реалізації набули положення про диференціацію та індивідуалізацію покарання. Зокрема, ст. 44, 45 регулювали застосування умовно-дострокового звільнення та заміни невідбутої частини покарання більш м'яким. Інакше кажучи, були створені передумови для впровадження прогресивної системи виконання покарань.

На виконання ст. 4 Закону “Про затвердження Основ кримінального законодавства Союзу РСР та союзних республік” четвертою сесією Верховної Ради УРСР п'ятого скликання 28 грудня 1960 р. було затверджено КК Української РСР [16], який набрав чинності з 1 квітня 1961 р. і діяв до 1 вересня 2001 р. З прийняттям Основ кримінального законодавства Союзу РСР та союзних республік виникла необхідність нової кодифікації виправно-трудова норм. До нової кодифікації виправно-трудова законодавства виконання кримінальних покарань продовжували регулювати окремі нормативно-правові акти.

Аналізуючи зазначений історичний період розвитку диференціації та індивідуалізації виконання покарання у виді позбавлення волі на певний строк, слід зауважити, що майже два десятиліття сталінських репресій негативно вплинули на стан справ у кримінально-правовій та кримінально-виконавчій науці. Прогресивні ідеї та принципи були замінені на репресивні заходи. З 30-х років і до кінця 50-х ХХ ст. радянська наука практично не займалася дослідженням злочинності. З цього приводу М. О. Стручков зазначав: “Наприкінці 50-х років проблема покарання вважалася, мабуть, однією із найбільш нерозроблених серед інших правових проблем” [17, с. 91]. Зазначені обставини зумовили зростання інтересу до проблем диференціації та індивідуалізації виконання покарання протягом наступного десятиліття. Зокрема, у цей період вагомий внесок у розробку проблемних питань теорії покарання, принципів його призначення та виконання, диференціації та індивідуалізації виконання покарання внесли Л.В. Багрій-Шахматов, М.О. Беляєв, В.М. Бризгалов, І.І. Карпець, О.О. Наташев, І.С. Ной, О.Л. Ременсон, І.А. Сперанський, М.О. Стручков та багато інших корифеїв радянської правової науки. Наприкінці 50-х – на початку 60-х років ХХ ст. виходять численні підручники та навчальні посібники з виправно-трудова права В.П. Артамонова, М.Я. Гінзбурга, П.М. Лосева, Г.І. Рагуліна, М.О. Стручкова, Б.С. Утевського, Є.Г. Ширвіндта та ін. Така

масштабна мобілізація наукової думки, якої не знала теорія і практика виконання покарань, мабуть, з часів класиків дореволюційної пенітенціарії, дала можливість І.І. Карпецю у 1967 р. стверджувати, що “за останні роки теоретична розробка проблем покарання йшла посиленними темпами” [18, с. 66]. Закономірно, що і тепер прогресивна думка здійснила значний вплив на законодавче закріплення диференціації та індивідуалізації виконання покарання у виді позбавлення волі на певний строк, коли 23 грудня 1970 р. Верховною Радою УРСР приймається Виправно-трудоий кодекс УРСР [19], який набрав чинності з 1 червня 1971 р., розпочавши період другої кодифікації виправно-трудоого законодавства (1970–2004 рр.), зокрема, і в частині нормативно-правової регламентації диференціації та індивідуалізації виконання покарання у виді позбавлення волі на певний строк, чому будуть присвячені наші подальші публікації.

Бібліографічні посилання

1. Богатирьов І.Г. Кримінально-виконавче право України: підручник/ Богатирьов І.Г. – К., 2008.
2. Пузирьов М.С. Диференціація та індивідуалізація виконання покарання у виді позбавлення волі на певний строк : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Пузирьов М. С. – К., 2012.
3. Пузирьов М.С. Індивідуалізація виконання покарання у виді позбавлення волі у кримінально-виконавчій політиці та законодавстві України до початку ХХ ст. / М.С. Пузирьов // Центральноукраїнський правничий часопис Кіровоградського юрид. ін.-ту ХНУВС : зб. наук. пр. – 2011. – Спец. вип. № 1. – С. 302–306.
4. Пузирьов М.С. Докодифікаційний період нормативно-правової регламентації диференціації та індивідуалізації виконання покарання у виді позбавлення волі на певний строк / М.С. Пузирьов // Історико-правова реальність у глобальному і регіональному вимірах : матер. XXVII Міжнар. істор.-прав. конф. (Євпаторія, 21–23 верес. 2012 р.). – Київ – Сімферополь, 2012. – Ч. II. – С. 126–131.
5. Гель А.П. Кримінально-виконавче право України : навч. посібник / Гель А.П., Семаков Г.С., Яковець І.С. ; за ред. А.Х. Степанюка. – К., 2008.
6. Хрестоматія з історії пенітенціарної системи України / упоряд. Г.О. Радов, І.І. Резник. – К., 1999. – Т. 2. – Ч. 1.
7. Іваньков І.В. Роль і значення першої кодифікації виправно-трудоого законодавства в Україні для організаційно-правових засад діяльності органів та установ виконання покарань / І.В. Іваньков // Проблеми пенітенціарної теорії і практики. – 2005. – № 10. – С. 351–358.
8. Олійник О.І. Народний комісаріат внутрішніх справ України (1917–1941 рр.) : структура, функції, діяльність : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Олійник О. І. – Х., 2000.
9. Сборник материалов по исправительно-трудоому делу УССР. Законоположения, инструкции и циркуляры. С предисловием С.М. Канарского. – Х., 1927.
10. Сборник нормативных актов по советскому исправительно-трудоому праву (1917–1959 гг.). История законодательства / сост. П.М. Лосев и Г.И. Рагулин. – М., 1959.
11. Іваньков І.В. Тюремні установи України в системі карально-охоронного механізму держави (кінець ХІХ – середина ХХ ст.) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Іваньков І. В. – К., 2005.
12. Советское исправительно-трудоое право. Общая часть / под ред. Н.А. Стручкова, И.В. Шмарова, И.А. Сперанского. – М., 1977.
13. Законодательные и административно-правовые акты военного времени. С 22 июня 1941 г. по 22 марта 1942 г. / сост. В.А.Власов ; под ред. А.И. Денисова. – М., 1942.
14. Сборник документов по истории уголовного законодательства СССР и РСФСР (1953–1991 гг.). Часть I. Законодательство СССР / сост. Н.С. Захаров и В.П. Малков. –

Казань, 1992.

15. Уголовно-исполнительное право : учебник / под ред. И.В. Шмарова. – М., 1996.

16. Уголовный кодекс Украинской ССР. Официальный текст с изменениями и дополнениями по состоянию на 1 янв. 1964 г. Утвержден 4 сессией Верховного Совета Украинской ССР пятого созыва 28 дек. 1960 г. Введен в действие с 1 апр. 1961 г. – К., 1964.

17. Стручков Н.А. Наказание как средство борьбы с преступностью / Н.А. Стручков // Советское государство и право. – 1969. – № 11. – С. 91–98.

18. Карпец И.И. Наказание в советском уголовном праве / И.И. Карпец // Советское государство и право. – 1967. – № 9. – С. 59–68.

19. Виправно-трудоий кодекс Української РСР. – К., 1971.

Пузырев М. С. Нормативно-правовая регламентация дифференциации и индивидуализации исполнения наказания в виде лишения свободы на определенный срок в период первой кодификации исправительно-трудового законодательства. Исследована нормативно-правовая регламентация дифференциации и индивидуализации исполнения наказания в виде лишения свободы на определенный срок в период первой кодификации исправительно-трудового законодательства (1925–1970 гг.).

Ключевые слова: дифференциация и индивидуализация исполнения наказания, лишение свободы на определенный срок, исторический опыт, исправительно-трудовое законодательство, кодификация.

Puzyryov M. S. Legal regulation of differentiation and personalization of execution of punishment in the form of imprisonment for a definite period during the first codification of correctional-labor legislation. The punishment in the form of imprisonment for a term, as evidenced by the history of the criminal-executive law, has been and continues to be the most common type of criminal punishment. As a form of punishment the imprisonment for a definite term began its development from the prison. For centuries it has been a major tool in the fight against crime.

After analyzing the origins of the formation and development of differentiation and individualization of punishment of imprisonment for a term, the author has concluded that, despite the fact that the terms "differentiation of punishment" and "individualization of punishment" elaborated in correctional-labor law, that is, Soviet era, and their legislative fixing as a principle of criminal-executive legislation was already in the twenty-first century, the essence of this principle and its two related components originated much earlier. Analyzing the origins of the formation and development of differentiation and individualization of punishment of imprisonment for a term, the author believes it appropriate to observe certain periodization of the development of this principle. Among these stages of the country's history are the following: 1) pre-codification (1925); 2) first codification of correctional-labor law (1925-1970); 3) second codification of correctional-labor law (1970-2004); 4) third codifying legislation of Corrections (since 2004).

Keywords: differentiation and personalisation of execution of punishment, imprisonment for a definite period, historical experience, correctional-labor legislation, codification.

Надійшла до редакції 27.04.2013

Строгий В. І.

кандидат юридичних наук,
старший науковий співробітник,
заслужений юрист України

*(Національна академія
Служби безпеки України)*

УДК 351.746.1 : 327

СПАЛАХИ СОЦІАЛЬНОЇ АГРЕСІЇ З ТЯЖКИМИ НАСЛІДКАМИ: ПЕРЕДУМОВИ, ДЖЕРЕЛА, ПРИЧИНИ ВИНИКНЕННЯ ТА МЕХАНІЗМИ ЗАПОБІГАННЯ

Досліджено спалахи соціальної агресії з тяжкими наслідками: передумови, джерела, причини їх виникнення та механізми запобігання. Проведено характеристику індивідуальних особливостей людини. З'ясовано поняття особистості і закономірності її розвитку. Розглянуто залежність агресивної поведінки від типів темпераменту.

Ключові слова: особистість, агресивна поведінка, соціальна агресія, індивідуальні особливості, типи темпераменту.

Постановка проблеми. Вивчення та профілактику негативних емоцій і агресій в поведінці людей у будь-якому суспільстві можна віднести до проблеми першорядної важливості. В основі порушень, що супроводжуються агресивною поведінкою і негативізмом, як правило, лежать психологічні та соціально-психологічні чинники. До перших належать порушення у мотиваційній, емоційній, вольовій та моральній сферах особистості, до других – негармонійне сімейне виховання.

Звісно, що на процес появи поведінкових порушень може впливати досить велике коло культурних, економічних, соціальних, медичних, соціально-психологічних, педагогічних факторів. Теоретичний аналіз спалахів соціальної агресії показує, що загальним в їх походженні є агресивність у різних формах її прояву, негативізм у поведінці, що призводить до соціальної та психологічної дезадаптації.

Виклад основного матеріалу. Відповідні властивості людини як біологічної істоти, представника виду *Homo sapiens*, що характеризують її як таку, називають індивідуальними. Серед різноманітних індивідуальних властивостей найбільший інтерес для психології становлять нейропсихологічні, нейродинамічні, вікові, статеві, конституційні особливості, сенсомоторна організація, структура органічних потреб, система інстинктів і безумовних рефлексів.

Характеристика індивідуальних властивостей людини. Індивідуальні властивості людини зумовлені генетично, що виключає або суттєво обмежує можливості їх зміни. Наприклад, за допомогою тренувань майже неможливо змінити швидкість реакції людини або обсяг безпосередньої пам'яті. Індивідуальні властивості забезпечують існування людини як біологічної одиниці. Вони виступають в самих різних іпостасях: як джерела активності, як механізми регуляції поведінки, як органічний (тілесний)

субстрат практичних дій і рухів, як механізми первинної оцінки життєвої значимості тих чи інших явищ і подій, як механізм породження та існування психічних явищ, як умови і передумови виникнення певних психічних властивостей, як органічний інструмент, породження і носій первинної форми психічного. Однак індивідуальні властивості людини ніколи не бувають психічними (суб'єктивними) або особистісними. Вони лише забезпечують людині потенційну можливість стати суб'єктом і особистістю. Разом з тим вони забезпечують її існування людини в цих якостях [8, с. 48].

З психології відомо, що дуже важливе значення для виникнення та існування психічних явищ має головний мозок. Органічні порушення мозку з неминучістю приводять до розладу психічних функцій, а вроджені аномалії іноді роблять неможливим їх розвиток. Встановлено, що кожна ділянка мозку має своєрідну спеціалізацію, тобто найбільш тісно пов'язана з функціонуванням певних психічних функцій: зорового сприйняття, емоцій, уваги тощо.

Штучне подразнення тих чи інших ділянок мозку призводить до виникнення у людини відповідних суб'єктивних утворень: образів, переживань, зосередження на чому-небудь. У психології це називається принципом локалізації психічних функцій у корі головного мозку. Для виникнення та існування душевного світу людини необхідний не тільки мозок, але і всі тілесні органи і функції, разом узяті. Наприклад, він не може виникнути без органів і механізмів практичної дії, за допомогою яких здійснюється реальний зв'язок людини з навколишнім світом і наповнення душевного світу предметним змістом. Сам по собі мозок здатний лише до породження своєрідної суб'єктивної тканини (субстанції), з якої може будуватися душевний світ [15, с. 14].

Нейродинамічні властивості визначають особливості протікання нервових процесів в головному мозку й нервовій системі: силу процесів, порушення і гальмування, їх рухливість (здатність переходити один в одного) і врівноваженість. Залежно від поєднання цих властивостей І.П. Павлов виділив типи вищої нервової діяльності (сангвінічний, холеричний, флегматичний і меланхолійний) і відповідні типи темпераменту.

Нейродинамічні властивості впливають на протікання психічних процесів і на все душевне життя в цілому. Наприклад, у людини з рухомим типом нервових процесів швидше протікають процеси мислення, сприйняття, запам'ятовування та інші. Одночасно ці властивості виступають як умови розвитку різних психічних якостей: здібностей, рис характеру, самооцінки.

Особистість і закономірності розвитку особистості. Розвиток особистості являє собою активний процес засвоєння людиною соціальних норм і відповідних їм способів поведінки. Він вимагає від неї величезних зусиль, спрямованих на оволодіння власною біологічною сутністю, на подолання безпосередніх природних бажань і можливостей (вести себе як хочу і як можу) і підпорядкування їх соціальній необхідності (як треба). Звідси виникає інша основна умова становлення особистості – наявність соціального середовища, тобто конкретних людей – носіїв і трансляторів

соціальних норм. Відсутність соціального середовища робить неможливим розвиток особистості. Відтак, всілякі аномалії і дефекти соціального середовища призводять до відповідних особистісних дефектів [16, с. 87].

Темперамент та його типи. Серед різноманіття індивідуальних характеристик людини великий інтерес становлять нейродинамічні властивості, що утворюють темперамент.

Темперамент – це система стійких індивідуально своєрідних властивостей психіки людини, що визначає динаміку її духовного життя та соціального буття. Зовні вони однаково виявляються в різноманітних його формах (предметної діяльності або спілкування) незалежно від їх змісту, цілей і мотивів і залишаються майже незмінними протягом життя. При відносній рівності мотивів поведінки або діяльності і за одних і тих же зовнішніх обставин люди відрізняються один від одного за імпульсивністю, емоційністю, швидкістю, темпом, ступенем енергії, вразливості. Ці відмінності виявляються вже в ранньому дитинстві, відзначається особливою постійністю і виступають у різних сферах соціального буття.

Властивості темпераменту не впливають на зміст душевного життя людини: її цілі, плани, думки, спогади, фантазії тощо. Тому їх називають формально-динамічними.

Вчення про темперамент виникло ще в античні часи. Вперше це поняття було використано давньогрецьким лікарем Гіппократом (V ст. до н.е.), який вважав, що у людей існує різне співвідношення чотирьох рідин в організмі: жовчі («холі»), крові («сангвіс»), лімфи («флегма») і чорної жовчі («меланосом холі»). Залежно від переваги в організмі якоїсь однієї з них були виділені типи темпераменту: холеричний, сангвінічний, флегматичний і меланхолійний. Його вчення розвинув німецький філософ І. Кант, який вважав, що природною основою темпераменту є індивідуальні особливості крові.

Еммануїл Кант виділяв темпераменти почуттів (сангвінічний і меланхолійний) і темпераменти діяльності (холеричний і флегматичний). Сангвінічний темперамент він розглядав як характеристику людей веселої вдачі, оптимістів, гумористів, яких відрізняє також доброта, чуйність, готовність прийти на допомогу. Меланхолійний темперамент характерний для людей похмурого настрою, підвищеної тривожності і вразливої душі. Холеричний темперамент зустрічається у запальних людей, які швидко запалюються, але швидко й охолоджуються. Флегматичний темперамент притаманний холоднокровним, спокійним та повільним людям, які довго засвоюють нову діяльність, тривалий час зберігають робочий стан.

Наукове вчення про темпераменти було створено І.П. Павловим. Дослідник пов'язував темперамент з функціонуванням центральної нервової системи. У ході вивчення вищої нервової діяльності йому вдалося виявити основні її властивості: силу, врівноваженість і рухливість. Сила нервової системи визначається її здатністю витримувати інтенсивні навантаження: тривалу роботу, стрес тощо. Залежно від цього було виділено два її типи: сильний і слабкий. Людина з сильним типом нервової системи здатна зберігати свої функціональні характеристики в умовах підвищеної напруже-

ності і навантаження, що не властиво людині зі слабким типом.

Врівноваженість нервової системи визначається співвідношенням сили процесів збудження і гальмування. Вона проявляється у суперечливих і конфліктних ситуаціях, що ініціюють у людини одночасно два протилежно спрямовані способи поведінки: бути активною – бути стриманою, говорити – мовчати, негайно приймати рішення – зачекати тощо.

Залежно від того, якою мірою збалансовані ці процеси, виділяють два типи нервової системи та відповідні типи темпераменту: врівноважений і неврівноважений, з переважанням сили збудження. Рухливість нервової системи визначається часовими параметрами функціонування процесів збудження і гальмування. Вона проявляється у ситуаціях освоєння навичок, зміни діяльності, входження в діяльність і т. ін. Відповідно до цього було виділено два типи нервової системи: рухливий та інертний. Вони відрізняються швидкістю протікання відповідних нервових процесів і відповідних зовнішніх або внутрішніх дій (мислення, пам'яті, уяви тощо). Наприклад, учень з рухомою нервовою системою за інших рівних умов швидше вирішить завдання, ніж учень з інертною нервовою системою [15, с. 95].

Залежно від співвідношення цих процесів були виділені чотири типи вищої нервової діяльності та відповідні темпераменти: сангвінічний – сильний урівноважений рухливий; флегматичний – сильний урівноважений інертний; холеричний – сильний неврівноважений; меланхолійний – слабкий тип.

Тип нервової діяльності – це природна особливість людини. Він спадково обумовлений, хоча може трохи мінятися під впливом навколишніх умов. Відомо також, що існують вікові зміни властивостей нервових процесів.

Теорію темпераменту І.П. Павлова називають нейрофізіологічною. Окрім неї існує також психологічна теорія темпераменту, автором якої є В.С. Мерлін. Вона побудована на основі вивчення особливостей поведінки людини у різних життєвих ситуаціях, відповідно до яких виділено кілька стійких, гранично узагальнених формальних (беззмістовних) властивостей людини, названих емоційно-динамічними, або властивостями темпераменту.

До таких особливостей належить: 1) сензитивність – чутливість психіки, що характеризується тим, яка найменша сила зовнішніх впливів є необхідною для виникнення якої-небудь реакції людини, і яка швидкість цієї реакції; 2) реактивність – ступінь мимовільності реакції на зовнішні і внутрішні впливи однакової сили (наприклад, критичне зауваження, образливе слово тощо); 3) активність – ступінь енергійності, з якою людина впливає на зовнішній світ і переборює перешкоди при здійсненні цілей.

Співвідношення реактивності й активності (від чого більшою мірою залежить діяльність людини: від випадкових зовнішніх або внутрішніх обставин (від настроїв, бажань, випадкових подій) чи від цілей, намірів, прагнень, переконань) полягає: а) в темпі реакцій – швидкість протікання різних психічних реакцій і процесів (швидкість рухів, темп мови, винахідливість, швидкість запам'ятовування); б) в екстраверсії – залежність реакції та діяльності і людини від зовнішніх вражень, що виникають у цей момент; інтроверсії – залежність реакцій і діяльності від внутрішніх

образів, спрямованість до свого внутрішнього світу. Емоційна збудливість характеризує мінімальну силу впливу, необхідного для виникнення емоційної реакції, і швидкість, з якою вона виникає.

Виділені властивості є не особистісними, а індивідуальними. Вони відрізняються досить жорсткою генетичною зумовленістю, що істотно обмежує можливості їх зміни. Властивості темпераменту, не будучи особистісними, мають дуже важливе значення у формуванні різних особистісних утворень: самооцінки, характеру, здібностей.

Типи темпераменту. Виділені властивості темпераменту представлені у різних людей не у випадковому поєднанні, а у закономірному співвідношенні, тобто як стійка система. Залежно від цього виділяють відповідні типи темпераменту.

Сангвінічний темперамент характеризується підвищеною реактивністю й активністю, завдяки чому така людина жваво реагує на все нове. Співвідношення активності і реактивності у неї врівноважене, вона може стримувати свої реакції і прояви почуттів. Темп реакцій є досить високим та проявляється у швидких рухах, темпі мови, мислення та інших психічних процесах. Це людина дуже енергійна і працездатна, вона активно береться за нову справу і може довго працювати, не втомлюючись; вона продуктивна при динамічній і різноманітній роботі, здатна швидко зосередити свою увагу, їй притаманні гнучкість розуму, кмітливість. Сангвінік є екстравертованим, швидко пристосовується до мінливих ситуацій, знаходить контакт з іншими людьми, товариський, швидко переключається з одного виду діяльності на інший. Емоційно нестійкий, легко піддається почуттям, вони у нього зазвичай несильні і неглибокі. Схильний до позитивних емоцій.

В основі холеричного темпераменту лежить неврівноважений тип нервової системи. Для холерика, як і для сангвініка, характерними є висока реактивність і активність, швидкий темп реакцій, але реактивність переважає над активністю. Відрізняється підвищеною збудливістю, неврівноваженістю, яка проявляється у спілкуванні і діяльності: він із захопленням береться за справу, проявляє ініціативу, але енергія швидко виснажується. Він менш пластичний і більш інертний, ніж сангвінік. Холерику важко дається діяльність, яка вимагає плавних рухів, спокійного, повільного темпу, він часто проявляє нетерпіння, різкість рухів, поривчастість. У спілкуванні з людьми холерик запальний, нестриманий, дратівливий, що може призводити до конфліктних ситуацій.

Флегматичний темперамент характеризується спокоєм, врівноваженістю, малою рухливістю, великою ригідністю (відсутністю гнучкості) і інтровертованістю. Активність переважає над реактивністю. Психічні процеси протікають уповільнено, йому потрібен час для зосередження на якій-небудь діяльності. Для флегматиків характерний низький рівень реактивності та емоційної збудливості. Рухи у флегматика уповільнені, він із зусиллям переключає увагу, погано пристосовується до нової обстановки. У діяльності проявляє наполегливість, терпіння і посидючість. Відрізняється терплячістю, витримкою, самовладанням. У відносинах з людьми флегматик є рівним, спокійним, його нелегко вивести з себе. Як правило, він на-

силу сходиться з новими людьми, слабо відгукується на нові враження, є інтровертованим.

Меланхолійний темперамент характеризується високою емоційною чутливістю, підвищеною вразливістю, схильністю до зниженого настрою, тривожністю. Підвищена чутливість при великій інертності приводить до того, що незначний привід може викликати в людини сльози і фіксацію на травмі. Меланхолік відрізняється повільним психічним темпом, млявими й уповільненими рухами. Міміка і рухи в нього невиразні, голос тихий. Мала реактивність і знижена активність виявляються в тому, що він невпевнений у собі, часто розгублюється, схильний не доводити роботу до кінця. Меланхолік неенергійний, ненаполегливий, легко стомлюється і малопрацездатний. Він інтровертований, схильний до замкнутості, стриманий у вираженні почуттів, уникає спілкування з малознайомими людьми.

Порівняння типів темпераменту показує, що немає хороших і поганих темпераментів – кожен з них має свої позитивні і негативні сторони. Тому головні зусилля повинні бути спрямовані не на його виправлення, а на розумне використання в конкретній діяльності його переваг і нівелювання негативних рис. Особливості темпераменту виявляються, перш за все, у своєрідності способів, а не в ефективності діяльності. Так, дослідження трудової діяльності показали, що люди з різними типами темпераменту можуть пристосовуватися до одних і тих же видів діяльності за рахунок актуалізації тільки їм притаманних властивостей, завдяки яким у них виробляється індивідуальна система прийомів і способів діяльності. Поєднання властивостей темпераменту, що виявляється у поведінці та спілкуванні людини, визначає її індивідуальний стиль діяльності і спілкування.

Індивідуальний стиль діяльності – це не вроджена характеристика людини. Він може розглядатися як результат пристосування вроджених властивостей нервової системи до умов виконуваної діяльності, а більш широко – до умов соціального буття.

Разом з тим у певних видах діяльності від властивостей темпераменту може залежати не тільки хід їх виконання, але і результат. У тих сферах праці, де висуваються досить жорсткі вимоги до темпу чи інтенсивності дій, індивідуальні особливості динамічних проявів психіки можуть стати фактором, що впливає на придатність до діяльності.

У деяких видах діяльності, де вимоги до якостей психіки є досить високими, виникає потреба у професійному доборі за якостями темпераменту. Недоліки темпераменту можуть компенсуватися за рахунок якісної професійної підготовки, вольових якостей, інтересів та інших психічних властивостей.

Темперамент виступає індивідуальною основою різних особистісних властивостей, насамперед характеру. Він визначає динамічні прояви відповідних властивостей. Наприклад, доброта як риса характеру має різні форми вираження у людей різних темпераментів. Властивості темпераменту можуть полегшувати або ускладнювати формування у людини тих чи інших рис характеру. Тому головне завдання вихователя має полягати в тому, щоб систематичною роботою сприяти розвитку позитивних його якос-

тей і одночасно протидіяти появі негативних.

Залежність агресивної поведінки від типів темпераменту. Сьогодні ретельно вивчаються психологічні причини порушень поведінки у дітей різного віку, розробляються програми психопрофілактики і корекції. Однак при дослідженнях і проведенні корекційної роботи основна увага звертається на функціональні відхилення у розвитку дитини. Вони можуть бути різноманітними, але зазвичай це порушення змістовного (особистісно-сміслового) компонента діяльності та спілкування. У той же час основному, базовому компоненту – динамічному – приділяється невідповідно мало уваги.

Існуючі в сучасній психологічній науці психоаналітичний, фрустраційний та біхевіористичний підходи, що пояснюють походження дитячої агресивності, безумовно, мають певні переваги. На жаль, жоден з них не має власної психологічної моделі агресивності. У них недостатньо чітко визначаються психологічні причини виникнення агресії, не описується динаміка і взаємозв'язок психічних процесів, що супроводжують перебіг агресивної реакції, не даються уявлення про механізми психологічної регуляції проявів агресивності.

У психологічній науці пострадянського періоду проблема агресивності не вивчалася взагалі, а згадувалася лише у зв'язку з її існуванням у західному суспільстві. В даний час дослідження агресивності набувають все більш актуального характеру.

Психологічна теорія агресивності, негативізму порушень поведінки об'єднує в собі: а) феноменологію порушень поведінки, що включає характеристику, класифікацію агресивної поведінки, негативних наслідків порушень поведінки як для самої людини, так і для соціальних груп і суспільства в цілому, взаємозв'язок між різними типами агресивності та іншими видами порушень поведінки; б) етіологію порушень поведінки, що пояснює логічну, психологічну та соціальну природу, конкретні причини і умови, що сприяють виникненню і прояву порушень поведінки в цілому і агресивності зокрема; крім того, розкриває психологічні механізми формування агресивності в онтогенезі, а також індивідуально-психологічні та особистісні особливості агресивних дітей, підлітків і дорослих, диференціацію та еволюцію різних типів порушень поведінки залежно від об'єктивних і суб'єктивних причин; в) профілактику та корекцію порушень поведінки, що використовують форми і методи попередження агресивної поведінки асоціальної і деструктивної спрямованості, а також негативізму, що передбачають планування та реалізацію індивідуальних і групових програм психологічної корекції та немедичної психотерапії.

Поведінка можна визначити як систему будь-яких (ідеальних чи реальних) психомоторних актів (дій), як активність, що виникає при взаємодії людини і середовища і забезпечує пряме або непряме задоволення потреби. Якщо розглядати поведінку з соціальної точки зору, то доречніше оперувати поняттям не «акт», а «вчинок» як елементом нормативної (тобто такої, що узгоджується, відповідає соціальним нормам) поведінки.

Отже, порушення поведінки – це дії людини, які призводять до ускла-

днення біологічної, психологічної та соціальної адаптації, супроводжуються навмисним заподіянням страждання або шкоди самій собі, оточуючим або суспільству в цілому. Численні дослідження показують, що агресивність і негативізм як основа порушень поведінки є полімодальним утворенням в особистості, детермінованим численними факторами.

Відтак, в етіології цих феноменів можна виділити дві сторони.

Перша детермінується біогенетичними і психогенетическими факторами і представлена в людині її індивідуально-типологічними, динамічними властивостями. Друга має онтогенетичне і соціогенетичне коріння і проявляється як здатність до адаптації, пов'язана з умовами біологічного, психічного і соціального розвитку, життєвого досвіду.

Агресивність треба розглядати як готовність, схильність людини до реалізації агресивної моделі поведінки. У цьому випадку агресія є моделлю поведінки, яка забезпечує адаптацію людини, одним із способів задоволення актуальних потреб у кризовій ситуації розвитку і життєдіяльності (стресу, депривації, фрустрації).

У зв'язку з цим можна поділити агресію на конструктивну, коли адаптація, задоволення потреби відбувається соціально прийнятним способом, і деструктивну (ворожу, асоціальну), коли потреби задовольняються соціально неприйнятним способом, а адаптація пов'язана із заподіянням страждання, шкоди, збитку навколишньому світу або собі.

Порушення поведінки можуть бути причинно зумовленими, тобто випливають з внутрішніх та зовнішніх умов, що склалися; причинно відповідними, тобто відповідають колу умов, що породили їх, але вже не впливають прямо і безпосередньо з них.

Отже, пояснення причин порушень поведінки має будуватися з огляду на фактори як внутрішньої (стан суб'єкта), так і зовнішньої (оточення) ситуації та їх динамічної взаємодії. З цієї точки зору агресивна модель поведінки може бути як мотивованою (у разі усвідомлення джерела депривації, фрустрації чи неприйняття умов задоволення потреби), так і невмотивованою (при витісненій агресивності, стані афекту)

Узагальнивши викладене, можна зрозуміти, що:

1) схема вивчення будь-якого психічного явища (феномену), в тому числі і поведінки, повинна припускати присутність принаймні трьох елементів: феноменології, етіології, профілактики і корекції (принцип комплексності);

2) пояснення особливостей поведінки та її порушень має бути психологічним, тобто розумітися й інтерпретуватися, виходячи з уявлень, сприйняття і відображення людиною власного психічного стану та особливостей оточення (принцип детермінізму);

3) поряд з узагальненою класифікацією порушень поведінки необхідним є використання простої типологічної схеми (симптомокомплексів) спостережуваних психологічних феноменів і явищ, виділення і опис окремих конструктивних елементів, що дозволяють пояснити кожне конкретне порушення (принцип системності);

4) згідно з принципом цілісності, якщо наукове пізнання будь-якого

психічного феномену полягає в розкритті істотних, необхідних, стійких, повторюваних зв'язків (відносин) між психічними явищами, то воно вимагає опису психологічних закономірностей взаємодії конструктів та їх елементів, виділених в результаті аналізу. Тому порушення поведінки як психічне явище має вивчатися в тій безлічі зовнішніх і внутрішніх відносин, в яких вони існують як цілісна система;

5) при розгляді психологічних причин порушень поведінки необхідно враховувати індивідуально-особистісні характеристики дитини в їх взаємозв'язку і з урахуванням динаміки їх розвитку в онтогенезі (принцип розвитку).

Таким чином, всебічне осмислення проблеми порушень поведінки, розуміння природи дитячої агресивності повинні ґрунтуватися на урахуванні онтогенетичних особливостей регуляції поведінки в цілому, статеві-вікових відмінностей у мотиваційній, емоційній, вольовій та моральній сферах особистості зокрема, а також впливу специфіки сімейного виховання і соціальної адаптованості дитини. Саме так можна вивчити механізм і пояснити взаємозв'язок порушень у регуляторних функціях психологічної (мотивація, емоції, воля, мораль) і соціальної (виховання, адаптація) структур особистості людини і порушень поведінки [9, с. 23].

Ефективність корекції порушень поведінки є результатом системної дії і зміни мотиваційного, емоційного, вольового і морального компонентів регуляції з урахуванням взаємозалежних відносин між ними. У зв'язку з цим необхідним є визначення соціальних, психологічних та інших критеріїв для оцінки його вираженості.

У вітчизняній літературі прийнято виділяти непатологічні і патологічні форми девіантної поведінки. Непатологічні девіації – це порушення поведінки у психічно здорової людини. У будь-якому випадку девіантна поведінка зберігає свій зв'язок зі статевими особливостями особистості та її непатологічними відхиленнями, до числа яких можна віднести:

- психологічні особливості вікового розвитку;
- вікові непатологічні ситуаційно-особистісні реакції;
- особливості характеру;
- соціально-педагогічну занедбаність.

Патологічні форми девіантної поведінки – поняття, що зближує психологічні девіації з патологією особистості. Ці форми поведінки проявляються при таких поширених в дитячій та підлітковій психіатрії граничних нервово-психічних порушень, як патологічні ситуаційно-особистісні реакції, психогенні патологічні формування особистості, прикордонні форми інтелектуальної недостатності, у тому числі затримка темпу психічного розвитку.

Для характеристики другої групи порушень поведінки потрібні медичні критерії, тому що в цьому випадку йдеться про клінічні прояви захворювання в їх непсихотичних і психотичних формах. Аналіз класифікацій показує, що незалежно від спрямованості та особливостей поведінки в більшості підходів агресивність та агресивна поведінка є основними якісними характеристиками порушень поведінки.

Агресивність умовно можна розділити на різні категорії.

а) за спрямованістю на об'єкт: 1) зовнішня (гетеро-), що характеризується відкритим проявом агресії на адресу конкретних осіб (пряма агресія) або на безособові обставини, предмети чи соціальне оточення (зміщена агресія); 2) внутрішня (ауто-), що характеризується вираженням звинувачень або вимог, адресованих самому собі. Людина мучиться «докорами сумління», займається самопокаранням, а іноді – самокатуванням (гризе нігті, кусає, дряпає, б'є себе по голові);

б) за способом вираження: 1) довільна, що виникає з бажання, наміру перешкодити, нашкодити кому-небудь, обійтися з ким-то несправедливо, кого-небудь образити. Сюди ж належить і виношування планів помсти за образу, вичікування зручного моменту для завдання у відповідь удару; 2) мимовільна, що представляє собою вибух гніву або люті, який цілеспрямовано і швидко припиняється, тобто дія є невідконтрольною суб'єкту і протікає за типом афекту;

в) за кінцевою метою: 1) інструментальна (конструктивна), коли дії мають позитивну орієнтацію і спрямовані на досягнення мети нейтрального характеру, а агресія використовується при цьому лише як засіб (тут розглядають індивідуальну інструментальну корисну і безкорисну, а також соціально мотивовану інструментальну асоціальну і просоціальну агресію); 2) ворожа (деструктивна), коли в діях простежується прагнення до насильства, а їх метою є завдання шкоди іншій людині. Більшість злочинів проти життя, честі, гідності, прав і майна інших людей можна віднести до цієї категорії агресії;

г) за формою вираження: 1) фізична агресія – переважне використання фізичної сили проти іншої особи (бійка, поштовхи, підніжки); 2) вербальна агресія – вираз негативних відчуттів через форму (крик, виск) або через зміст (образи, лайка, плітки, розпускання чуток) словесних відповідей; 3) непряма агресія – дії, спрямовані обхідним шляхом на іншу особу, хоч якось пов'язану із кривдником (наприклад, коли несправедливо покараний вчителем школяр б'є учительського улюбленця) або ні на кого не спрямовані (кидання предметів на підлогу, удари кулаком по столу, тупання ногами); 4) негативізм – опозиційна форма поведінки, спрямована зазвичай проти авторитету або керівництва; ця поведінка може наростати від пасивного опору (часто дитяча впертість, «нерозмовляння») до активної боротьби проти встановлених звичаїв і законів (страйки, мітинги).

Розглядаючи агресивну поведінку як психічне явище, не менш важливо знати механізми її регуляції, виділяючи мотиваційний, емоційний, волевий і моральний компоненти:

– *мотиваційний компонент*. Ряд дослідників розглядає агресивну мотивацію як особливого роду енергію, накопичення якої відбувається доти, доки в результаті впливу відповідного пускового подразника вона не розрядиться. Однак такий погляд немов виключає участь самої людини в регуляції власної поведінки. У цьому випадку реалізація агресивної мотивації, ймовірно, буде залежати від здібностей людини використовувати гальмівні механізми агресії;

– *емоційний компонент*. Часто людина на всіх етапах агресивного

стану (при підготовці агресії, в процесі її здійснення і при оцінці результатів) переживає сильну емоцію гніву, іноді набуваючи форми афекту, люті. Але не завжди агресія супроводжується гнівом і не всякий гнів призводить до агресії. Більше того, зовсім невірно було б вважати всякий гнів провокуючим агресію. Буває «безсилий гнів» при фрустрації, коли немає ніякої можливості зняти бар'єр, що стоїть на шляху до мети. Так, наприклад, підлітки іноді переживають гнів стосовно старших, але цей гнів агресією навіть у словесній формі зазвичай не супроводжується. Емоційна сторона агресії не вичерпується гнівом. Особливий відтінок цьому стану надають переживання недобррозичливості, злості, мстивості, а в деяких випадках – і відчуття своєї сили, впевненості. Буває й так, що агресор переживає радісне, приємне почуття, патологічним проявом якого є садизм;

– *вольовий компонент*. Маються на увазі всі прояви якостей волі: цілеспрямованість, наполегливість, рішучість, в ряді випадків – ініціативність і сміливість. Оскільки агресивний стан часто виникає і розвивається в боротьбі, в результаті суперництва, то будь-яка боротьба вимагає прояву вольових якостей;

– *моральний компонент*. Реалізація агресії багато в чому залежить від сили «понад-Я». Тут можна виділити два компоненти, що регулюють прояв агресивності: совість і почуття провини. Совість (обмежує «понад-Я») впливає на агресивну мотивацію до скоєння вчинку. Моральна оцінка, що виробляється до скоєння вчинку, означає затримку імпульсивного спонукання й, отже, можливість його «заборони». Почуття провини (докірливого «понад-Я») коригує поведінку після здійснення вчинку і пов'язане з очікуванням покарання за скоєне, що супроводжується страхом і підвищенням тривожності. Таким чином, різниця між совістю і почуттям провини полягає в тому, що перша є «внутрішнім», а друге – «зовнішнім» регулятором агресії.

При регуляції агресивної поведінки відбувається складна взаємодія всіх зазначених компонентів. Агресивна поведінка починається з афекту гніву, викликаного якою-небудь перешкодою, загрозою або завданям суб'єкту болем. Якщо в результаті когнітивних процесів оцінювання ситуація сприймається як така, що «дійсно заслуговує на гнів», мотиваційний стан розчленовується на процеси постановки агресивної мети, планування дій, що сприяють її досягненню, і передбачення можливих наслідків досягнення мети.

Тут важливим є те, що особи з високим мотивом агресії мають низький поріг гніву і тому спочатку відчують гнів і тільки потім адекватно оцінюють ситуацію, що викликала його, в той час як менш агресивні особи перш ніж розсердитися, зважають ситуацію більш ретельно. Ймовірно, це пов'язано з тим, що афект гніву при об'єктивації самосвідомості, заповнюючи всі почуття суб'єкта, затушовує не тільки значимість нормативних цінностей в саморегуляції дій, але й зводить нанівець вплив інтелектуальних процесів. Крім того, велику роль відіграє й рівень розвитку саморегулюючої функції в контролі імпульсивних актів. Встановлено, що найбільш ефективними у регуляції агресії є ознаки внутрішнього, а не зовнішнього

гальмування.

За іншими даними, агресивний стиль поведінки формується тоді, коли в осіб відсутнє придушення зовнішнього або поведінкового аспекту агресії (слабкий самоконтроль) і нейтралізація внутрішнього або емоційного аспекту агресії (неконтрольований вираз імпульсів, велика кількість відкритих реакцій).

Мотив гальмування агресії виявляється при цьому вирішальною детермінантою у мотиваційному процесі очікування негативних наслідків агресії, таких як почуття провини чи страх перед покаранням. Традиційно в психології емоції розглядаються як реакції людини на ту чи іншу ситуацію. Однією з найважливіших функцій емоцій є адаптивна: емоції виникають лише тоді, коли з тієї чи іншої причини реалізація потреби і адекватне пристосування до нових умов існування і життєдіяльності не є можливими.

У психологічній науці немає єдиної думки про ефективність взаємовпливу емоцій та поведінки людини. З одного боку, вважається, що емоції корисні і завдяки своїм адаптивним властивостям здійснюють енергетичну мобілізацію людини у відповідь на варіативність обстановки або ситуації. З іншого, навпаки, емоції розглядаються як феномени, що призводять до дезорганізації, порушення діяльності.

Переважну більшість людей з порушеннями поведінки відрізняють серйозні відхилення в емоційній сфері у вигляді розладів невротичного, психотичного, депресивного характеру. Встановлені між ними кореляційні зв'язки свідчать про стійкі симптомокомплекси емоційних порушень, у рамках яких спостерігається парадоксальне поєднання стеничних (ефективності, дратівливості, нестриманості) й астеничних (тривожних, фобічних, іпохондричних) реакцій. Така змішана картина є не тільки причиною емоційної нестабільності або низької фрустраційної толерантності, а й ознакою неврівноваженого стану, сильно вираженої психічної неврівноваженості.

Залежно від особливостей емоційної сфери і типів темпераменту можна виділити цілий ряд категорій людей:

1) *меланхолики* – загальною характеристикою є висока тривожність, збуджуваність у поєднанні зі швидкою виснаженістю, підвищена чутливість до подразників, яка викликає неадекватні афективні спалахи, що проявляються у реакціях збудження, роздратування і гніву, спрямованих проти будь-кого з найближчого оточення;

2) *флегматики* – відмінною особливістю таких людей є тужний настрій, пригніченість, знижена психічна і рухова активність, схильність до соматичних порушень. Для них властива більш слабка адаптація до ситуаційних подій, всіляких психотравмуючих переживань. Будь-яка скільки-небудь напружена діяльність для них є важкою, неприємною, протікає з почуттям надмірного психічного дискомфорту, швидко стомлює, викликає відчуття повного безсилля і виснаження. Порушення депресивного характеру можуть супроводжуватися ідеями самозвинувачення, самоприниження, суїцидальними думками і діями, аутоагресією;

3) *екстраверти* – особливістю цих людей є активність, честолюбство, прагнення до суспільного визнання, лідерства. Їх відрізняє майже невичер-

пна енергія, сценічність, заповзятливість, активне досягнення цілей. Привертає активна, переважно фізична діяльність;

4) *холерики* – головною рисою цих людей є постійно підвищений фон настрою (негативний кореляційний зв'язок з депресивністю). Їх відрізняє активність, енергійність, заповзятливість, цілеспрямованість, ініціативність, товариськість. Разом з тим такі люди авантюристичні і схильні до ризику, погано переносять будь-яке гіперпіклування, не терплять і бурхливо реагують на нотації, моралізаторство і заклики до дисципліни. Їм не властиві скромність і докори совісті, до правил і законів вони ставляться легковажно, легко можуть переступити межу між дозволеним і забороненим. Висока зарозумілість призводить до того, що будь-яка критика, особливо з боку старших, найчастіше викликає роздратування й образу [16, с. 38].

На підставі вивчених даних можна дійти таких **висновків**:

– профілактика негативних емоцій і агресій в поведінці людей у будь-якому суспільстві – це проблема першорядної важливості;

– порушення поведінки – це дії людини, які призводять до утруднення біологічної, психологічної та соціальної адаптації, супроводжуються навмисним заподіянням страждання або шкоди собі, оточуючим або суспільству в цілому;

– агресивний стиль поведінки формується за відсутності в осіб придушення зовнішнього або поведінкового аспекту агресії (слабкий самоконтроль) і нейтралізації внутрішнього або емоційного аспекту агресії (неконтрольований вираз імпульсів, велика кількість відкритих реакцій).

Таким чином, всебічне осмислення проблеми порушень поведінки, розуміння природи дитячої агресивності повинні ґрунтуватися на урахуванні онтогенетичних особливостей регуляції поведінки в цілому, статевікових відмінностей у мотиваційній, емоційній, вольовій та моральній сферах особистості, а також впливу специфіки сімейного виховання і соціальної адаптованості дитини.

Бібліографічні посилання

1. Асмолов А. Г. Психология личности / А. Г. Асмолов. – М., 1990.
2. Личко А. Е. Психопатии и акцентуации характера у подростков / А. Е. Личко. – Л., 1983.
3. Мельников В. М., Ямпольский Л. Т. Введение в экспериментальную психологию личности / Мельников В. М., Ямпольский Л. Т. – М., 2004.
4. Моральність, агресія, справедливість // Записки психології. – 1992. – № 1.
5. Первин Л., Джон О. Психология личности: теория и исследования / Л. Первин, О. Джон. – М., 2000.
6. Репіна Т. А. Аналіз теорій статеворольової соціалізації в сучасній західній психології / Т. А. Репіна // Записки психології. – 2004. – № 2.
7. Романов К. М. Практикум із загальної психології / К. М. Романов. – М., 2004.
8. Румянцева Т. Г. Агресія і контроль / Т. Г. Румянцева // Записки психології. – 2002. – № 5-6.
9. Румянцева Т. Г. Поняття агресивності в сучасній зарубіжній психології / Румянцева Т. Г. // Записки психології. – 2001. – № 1.
10. Семенюк Л. М. Психологічна сутність агресивності та її прояв у дітей підліткового віку : методичні рекомендації / Л. М. Семенюк. – М., 1991.
11. Фрейд З. Вступлення в психоаналіз : лекції / З. Фрейд. – М., 1989.
12. Фрейд З. Я и Оно (Психология бессознательного) / З. Фрейд. – М., 1990.

13. Фурманов И. А. Агрессивность и ее проявление в детском возрасте / И. А. Фурманов. – Минск, 1994.
14. Фурманов И. А. Детская агрессивность: аффективно-динамический подход / Фурманов И. А. // Психология. – 2005. – № 5.
15. Фурманов И. А. Психология детей с нарушениями поведения: пособие для психологов и педагогов / Фурманов И. А. – М., 2004. – 351 с.
16. Фромм А. Азбука для родителей / Фромм А. – М., 2003.

Строгий В.И. Всплески социальной агрессии с тяжелыми последствиями: предпосылки, источники, причины возникновения и механизмы предупреждения. Исследованы вспышки социальной агрессии с тяжелыми последствиями, предпосылки, источники, причины их возникновения и механизмы предупреждения. Проведена характеристика индивидуальных особенностей человека. Выявлены понятия личности, закономерности ее развития. Рассмотрена зависимость поведения от типов темперамента.

Ключевые слова: личность, агрессивное поведение, социальная агрессия, индивидуальные особенности, типы темперамента.

Strogyy V.I. Outbreaks of social aggression with severe consequences: background, sources, causes and prevention mechanisms. The problem of prevention of aggressive behavior and negativity of human behavior in any society can be attributed to issues of paramount importance. On the basis of these disorders are psychological (disturbances in motivational, emotional, volitional and moral spheres of the individual) and psychosocial factors (inharmonious family education). Of course, to the emergence of behavioral disorders can affect quite a large range of cultural, economic, social, medical, social-psychological, and educational factors.

Relevant properties of man as a biological being called individual ones. Among various individual properties of most interest to psychology constitute neuropsychological, age, sex, constitutional features sensomotor organization structure needs, instincts and unconditioned reflexes. Individual property rights caused genetically, which eliminates or significantly limit the ability to change them.

From psychology we know that it is very important for the emergence and existence of psychic phenomena is the brain. Organic disorders of the brain will inevitably lead to the disorder of mental functions. Neural properties determine the peculiarities of neural processes in the brain and nervous system: force processes, excitation and inhibition, their mobility and balance. Depending on the combination of the properties I.P. Pavlov identified types of higher nervous activity (sanguine, choleric, phlegmatic and melancholic) and the appropriate types of temperament.

Personal development is an active process of learning human social norms and their corresponding behaviors. This raises another basic condition of personality – the existence of the social environment, that certain people – carriers and broadcasters social norms. Lack of social environment makes it impossible for the development of the individual, and all sorts of anomalies and defects in this environment lead to relevant personality defects.

The serenity of the nervous system is defined by the strength of excitation and inhibition. Depending on the extent to which these processes are balanced, distinguish two types of the nervous system and the appropriate types of temperament: balanced and unbalanced. Type of neural activity – a natural, genetically caused human feature, which, however, have a slight impact, depending on the environment and the person's age.

Behavioral problems are man's actions, leading to complications of biological, psychological and social adaptation, involving the intentional infliction of suffering or harm to themselves, others or society as a whole. Researches shows that aggression and negativity as a basis for behavioral disorders are polymodal formation of personality, determined by numerous factors. Considering the aggressive behavior as a mental phenomenon, it is equally important to know the mechanisms of its regulation, highlighting motivational, emotional, moral and volitional components.

Keywords: personality, aggressive behavior, social aggression, personality features, temperament types.

Надійшла до редакції 25.10.2013

Дуйловський О. В.

(управління Південного територіального
командування внутрішніх військ МВС України)

Шалгунова С. А.

кандидат юридичних наук, доцент
(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

УДК 343.343

КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВІ ОЗНАКИ ВИКОНАННЯ НАКАЗУ АБО РОЗПОРЯДЖЕННЯ

Проаналізовано погляди вітчизняних та зарубіжних дослідників на виконання наказу чи розпорядження як обставини, що виключає злочинність діяння, її кримінально-правові ознаки та їх зміст.

Ключові слова: виконання наказу або розпорядження, наказ, розпорядження, командир, начальник, ознаки виконання наказу чи розпорядження.

Постановка проблеми. В теорії вітчизняного кримінального права існує декілька обставин, що виключають злочинність діяння. Однією із них є така виконання наказу або розпорядження. Дана обставина за зовнішніми ознаками, як і інші обставини, що виключають злочинність діяння, містить певні ознаки, що дозволяють віднести її саме до даного кримінально-правового інституту, зокрема, це: відсутність суспільної небезпечності, а навпаки, - наявність суспільної корисності, правомірність та спрямованість на захист охоронюваних кримінальним законодавством суспільних відносин.

Вперше така обставина з'явилася у вітчизняному кримінальному законодавстві у 2001 році. Законодавець формулює дану кримінально-правову норму у ст. 41 КК України як «Виконання наказу або розпорядження». Згідно ст. 41 КК України «Дія або бездіяльність особи, що заподіяла шкоду правоохоронюваним інтересам, визнається правомірною, якщо вона була вчинена з метою виконання законного наказу або розпорядження». Таким чином, зміст та обстановка, за яких ця обставина може мати місце, і потребує уваги, на наш погляд.

Обрана тема дослідження виконується в межах тематики наукових досліджень кафедри кримінального права та кримінології Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, і відповідає тематиці кримінологічних досліджень в Україні, Пріоритетним напрямом наукового забезпечення діяльності органів внутрішніх справ України на період 2010–2014 рр. (наказ МВС України від 29.07.2010 р. № 347), Концепції розвитку кримінологічної науки в Україні на початку XXI ст. та рекомендацій Координаційного бюро з проблем кримінології Академії правових наук України.

Метою даного дослідження є аналіз думок вітчизняних та зарубіжних авторів щодо кримінально-правових ознак виконання наказу або розпорядження як обставини, що виключає злочинність діяння.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної про-

блеми. Вивчення обставин, що виключають злочинність діяння, привертало увагу вчених в усі часи. На різних стадіях розвитку цивілізованого суспільства розуміння змісту таких обставин, їх відмежування від протиправних діянь попередження постійно змінювалося, удосконалювалося. До вказаних проблем зверталися М.М. Таганцев, М.Н. Гернет, С.П. Ординський, І.Т. Тарасов, Е.Н. Тарновський, Г.С. Фельдштейн, І.Я. Фойницький, М.П. Чубинський та інші. Роботи зазначених авторів стали передвісниками та підґрунтям проведення сучасних кримінально-правових досліджень такими авторами, як Ю.В. Александров, П.П. Андрушко, В.Ф. Антонов, Ю.В. Баулін, М.І. Бажанов, Н.П. Берестовий, В.А. Блінніков, П.А. Воробей, В.К. Грищук, В.П. Діденко, С.А. Домахін, О.О. Дудоров, М.Д. Дурманов, В.Л. Зуєв, С.Г. Келіна, В.М. Козак, Т.П. Кудлай, О.М. Литвак, П.С. Матишевський, Є.Я. Немировський, М.І. Мельник, П.П. Михайленко, А.А. Музика, В.І. Осадчий, М.І. Панов, М.М. Паше-Озерський, С.В. Пархоменко, А.М. Ришелюк, М.М. Розін, І.І. Слуцький, В.В. Сташис, В.Я. Тацій, М.М. Турецький, І.С. Тишкевич, В.І. Ткаченко, Т.Г. Шавгулідзе, С.Д. Шапченко, М.Д. Шаргородський, М.Я. Якубович, С.С. Яценко та інші. Вагомий внесок у розробку проблемних питань регулювання обставин, що виключають злочинність діяння, внесли М.В. Анчуков, Я.М. Брайнін, Г.В. Бушуєв, М.С. Гринберг, І.А. Гельфанд, О.А. Герцензон, В.О. Глушков, К.О. Гориславський, П.С. Дагель, С.І. Дячук, А.М. Красиков, М.Й. Коржанський, О.М. Костенко, А.А. Піонтковський, Е.П. Побігайло та інші юристи. Однак, питанням розгляду виконання наказу чи розпорядження присвячено мало уваги, тому ми й звертаємося до них.

Виклад основного матеріалу. Вітчизняний законодавець сформулював розглядувану нами обставину у ст. 41 КК України як «Виконання наказу або розпорядження». Аналіз досліджуваної обставини, на наш погляд, необхідно розпочинати з визначення використовуваного законодавцем терміну «наказ». В тлумачних словниках української та російської мови наказ має схожі тлумачення, хоча і з певними відмінностями: 1) офіційне розпорядження органу влади, керівника [1, с. 512]; 2) офіційний документ, в якому викладається розпорядження, постанова і т. ін. військового начальника, керівника установи, підприємства, організації і т. ін.; 3) розпорядження, постанова, вказівка і т. ін. [2, с. 564]; 4) акт керівника органу державного управління, держаної установи, комерційної організації, що містить обов'язкові для певного кола осіб установки; 5) в збройних силах – письмове чи усне розпорядження начальника підлеглим, що є для них законом; 6) біржевий термін, що означає доручення укласти угоду, яку клієнт дає брокеру [3, с. 496]; 7) офіційна вказівка, що підлягає неухильному виконанню [4, с. 592]; 8) «завещанье, отказная» [5, с. 246]; 9) розпорядчий документ, що видається керівником підприємства, установи, організації, на правах єдиноначальності, або іншою посадовою особою у межах її компетенції; 10) військовий наказ – обов'язкова до виконання вимога (команда) командира (органу військ, управління) про вчинення чи невчинення підлеглими якоїсь дії по службі [6, с. 33].

У цілому ряді нормативних актів, якими регламентується порядок про-

ходження окремих видів державної служби, є визначення даного поняття. Так, при визначенні наказу як однієї із умов військової служби він визначається як розпорядження командира (начальника), звернене до підлеглих і потребує обов'язкового виконання певних дій, дотримання тих або інших правил і встановлює який-небудь порядок, положення. Формою віддання наказу згідно статутів військової служби може бути усна чи письмова. Крім того, для віддання наказу можуть бути використані технічні засоби зв'язку для передачі наказу на певну відстань. Такий наказ віддається одному військовослужбовцеві або групі. В якості засобів зв'язку на сьогоднішній день можуть бути використані як мало використовувати, так і більш сучасні: засоби стаціонарного або мобільного зв'язку (телеграф, телетайп, рація, селектор, комутатор, телефон, айфон), комп'ютерні мережі (офіційні сайти військових частин та управлінь різного рівня, електронна пошта, особисте спілкування через комп'ютерні програми «Скайп» та ін.), пошта.

Однак, незважаючи на стрімкий розвиток інформаційних технологій та активне їх використання при організації сучасної військової служби, письмова форма віддання наказів залишається найбільш поширеною. Наказ, відданий у письмовій формі є основним і головним правовим актом, що є службовим документом, має розпорядницький характер, видається у сфері військового управління, підтверджує правила та право єдиноначальності командирів різних рівнів (військових частин, військових об'єднань, військових управлінь, військових командувань). Що ж стосується наказу, що віддається в усній формі, то він може віддаватися військовими начальниками будь-якого рівня: від командира відділення до командувача. Так, у військовій енциклопедії зазначається, що військові накази віддаються всіма командирами (начальниками) [7, с. 607].

Крім того, у ст. 4 Дисциплінарного статуту органів внутрішніх справ України закріплено, що наказ є формою реалізації службових повноважень особи начальницького складу, згідно з якими визначаються мета і предмет завдання, строк його виконання та відповідальна особа, якій належить його виконати [8]. Таким чином, наказ є визначена законом форма доведення командиром (начальником) завдань до підлеглих по приватних питаннях. Накази повинні бути законними, зрозумілими і виконуватися беззаперечно, точно та у визначений строк [8]. У Загальних положеннях Дисциплінарного статуту митної служби України зазначається, що розпорядження чи наказ, яким ставиться завдання посадовій особі митної служби, є формою реалізації службових повноважень прямого керівника, згідно з якими він визначає мету і предмет завдання, строк його виконання та відповідальну особу, якій належить його виконати [9-11].

В інших відомчих нормативних актах правоохоронних органів України даються в цілому аналогічні визначення наказу.

Наука вітчизняного кримінального права не розкриває поняття «наказ» і «розпорядження», що використовуються при формулюванні кримінально-правової норми, передбаченої ст. 41 КК України. Ці терміни не є суто кримінально-правовими, і їх визначення, тлумачення, як ми уже розглянули, даються в інших законодавчих актах.

Особливості віддання наказів можна з'ясувати на підставі аналізу військових статутів. Накази віддаються, як правило, в порядку підпорядкованості, тобто, від безпосереднього військового начальника – його безпосередньому підлеглому військовослужбовцю. За крайньої потреби командир (начальник), старший за службовим становищем, ніж безпосередній начальник, може віддати наказ підлеглому, минаючи його безпосереднього начальника, про що повідомляє безпосереднього начальника підлеглому чи наказує підлеглому особисто доповісти своєму безпосередньому начальникові. Наказ можна віддавати одному чи групі військовослужбовців усно або письмово, у т. ч. з використанням технічних засобів зв'язку. Наказ повинен бути сформульований чітко і не може допускати подвійного тлумачення [12].

Щодо думок вчених з цього приводу, то вони неоднозначні на відміну від положень нормативних актів. Так, наказ – це заснована на законі або іншому нормативному акті вимога органу влади або особи, наділених владними повноваженнями, про здійснення або не здійснення яких-небудь дій, звернене до особи (осіб), і вимога, що пропонує це виконати [13, с. 6-7]; акт управління, що має юридично владний характер, видаваний у рамках компетенції посадових осіб і який має обов'язкову силу для суб'єктів, яким він адресований [14, с. 11]; у загальзначеннєвому значенні наказ і розпорядження – слова-синоніми, і являють собою офіційне розпорядження органу влади, посадового начальника (військового начальника, керівника установи). Право на віддання наказу має належна посадова особа, положення про яку наділяє її владними функціями [15]; це різновид відносин, заснована на законі або підзаконних актах вимога про виконання яких-небудь дій від особи, наділеної владними повноваженнями, до особи, зобов'язаної її виконати [16, с. 66; 17, с. 283; 18, с. 3; 19, с. 3-4]; вимога розпорядчого характеру органу управління, а так само особи, якій надано владні повноваження, про вчинення або не вчинення певних дій іншою особою чи визначеним колом осіб, на яких покладено обов'язок виконувати цю вимогу [20, с. 7]. Шляхом класифікації термінів – владних приписів, визначив їх зміст П. Левін. Він під наказом або розпорядженням розуміє: 1) формативні акти; 2) акти, що стосуються організації роботи органу; 3) накази й розпорядження по питанню, що входить у виняткову компетенцію керівника; 4) накази й розпорядження по питанню, що перебуває в компетенції державного органу без конкретизації компетентної посадової особи; 5) накази й розпорядження керівника по питанню, що входить у виняткову компетенцію підлеглому працівника [21, с. 32].

Наведений перелік визначень наказу й розпорядження не є вичерпним і його можна продовжувати. Однак зазначених пропозицій достатньо для того, щоб вказати на загальні риси, виділені при їх визначенні. По-перше, вказується на обов'язковість виконання вимог. По-друге, вказується на повноваження однієї особи віддавати ці владні розпорядження й обов'язок іншої особи виконувати їх. Крім того, висловлена думка про те, щоб наказ або розпорядження відповідали вимогам закону.

Таким чином, що при визначенні понять наказу та розпорядження, у

першу чергу, варто усвідомити їх юридичну природу. Для цього необхідно зупинитися на ролі та місці наказів і розпоряджень у механізмі правового регулювання. У теорії держави й права визнано, що вплив на суспільні відносини здійснюється за допомогою механізму правового регулювання, елементами якого є: юридичні норми, нормативно-правові акти, акти офіційного тлумачення, юридичні факти, правовідносини, акти реалізації права, правозастосовні акти, правосвідомість і режим законності [22, с. 277].

Звернемо увагу на акти застосування права. Ними є індивідуалізовані владні приписи, спрямовані на регламентацію суспільних відносин. Це акти (як дії, так і документи) індивідуалізованого правового регулювання. Хоча в більшості випадків реалізація права здійснюється громадянами без втручання держави, є сфери діяльності, де воно необхідно. Однією із таких галузей є державна служба, оскільки відносини й зв'язки між державними органами й посадовими (службовими) особами усередині державного апарату здебільшого мають характер влади й підпорядкування. Названі правові відносини включають як обов'язковий елемент владне рішення, тобто акт застосування права.

Під ним (актом застосування права) розуміється правовий акт компетентного органу або посадової особи, виданий на підставі юридичних фактів і норм права, що визначає права, обов'язки або міру юридичної відповідальності конкретних осіб [22, с. 402; 23, с. 340]. Різновидами актів застосування права і є накази або розпорядження. Причому, відразу ж відзначимо, що дані поняття можуть бути використані у двох значеннях: як підзаконний нормативний акт управління і як акт застосування права. Так, у Великій Радянській енциклопедії вказується про наказ, що є актом управління, видаваний керівниками міністерств, відомств, відділів і управлінь виконкомів місцевих Рад, а також керівників підприємств, установ, організацій. Право видання наказу названими керівниками визначається Конституцією СРСР, Конституціями союзних республік, Положеннями про Міністерство, головне управління й т. ін. За своєю юридичною природою наказ може бути нормативним актом (як правило, наказами міністрів, керівниками установ затверджуються положення, інструкції) і актом застосування права (про призначення на посаду, про встановлення планових завдань) [24, с. 575]. Ми вважаємо, що в досліджуваній нами ст. 41 КК України терміни «наказ» і «розпорядження» застосовуються саме як різновиди актів застосування права, які мають суворо індивідуальний, а не загальнообов'язковий характер.

Коли при аналізі ст. 41 КК України говорять про наказ або розпорядження, то виділяють їх ознаки. Наприклад, В.І. Михайлов визначив їх у такий спосіб: 1) наказ повинен являти собою вимогу, засновану на законі або підзаконних актах; 2) наказ є владною вимогою або виходить від особи, наділеної владними повноваженнями; вимога пред'являється особою, наділеною владними повноваженнями; вимога пропонує виконання яких-небудь дій [16]. Д.В. Веденін говорить про наступні ознаки наказу, що розуміється ним як родове поняття для інших актів управління: 1) наказ – вимога, заснована на законі або іншому нормативному акті; 2) вимога ви-

ходить від органу влади або від особи, наділеної владними повноваженнями; 3) вимога пропонує зробити певні дії або утриматися від їх вчинення; 4) вимога звернена до особи (осіб); 5) вимога пропонує його виконати; 6) обов'язок виконати наказ виникає у особи в силу її професійної або службової діяльності, або у випадку виникнення ситуаційних відносин підпорядкованості [19, с. 7-8].

Дважаємо, що при встановленні ознак понять наказу та розпорядження, також варто виходити з їх юридичної природи. Як ми уже відзначали, накази й розпорядження – це акти застосування права. Для всіх актів застосування права властиві наступні специфічні риси або ознаки, виділені в спеціальній літературі.

По-перше, вони видаються компетентними органами або посадовими (службовими) особами, в основному в системі державної служби. Однак, вони можуть бути видані й іншими органами (наприклад, органами місцевого самоврядування, комерційними структурами, юридичними особами суб'єктів господарювання й т. ін.). По-друге, правозастосовні акти носять індивідуальний характер і завжди адресовані певним особам. По-третє, акти застосування права спрямовані на реалізацію вимог юридичних норм і конкретизують загальні приписи норм права стосовно до певних ситуацій і осіб, і виконують таким чином функції індивідуального регулювання. По-четверте, реалізація правозастосовних актів забезпечена державним примусом. Акт застосування права – це документ, що є підставою для використання державних примусових заходів у разі їх невиконання чи неналежного виконання. Дослідниками також виділяється і п'ята специфічна ознака акту застосування права, із чим й ми згодні, про те, що він (акт застосування права) має певну, установлену законом форму: наказу, рішення, вироку, розпорядження. У чинному законодавстві нерідко вказуються спеціальні реквізити для даного виду актів (наприклад, вироків і рішень суду) [23, с. 338-339].

Інтерпретація й застосування зазначених ознак актів застосування права щодо змісту ст. 41 КК України обґрунтовано дозволяють виділити наступні ознаки наказу й розпорядження: 1) це певна вимога – виконати певні дії чи утриматися від їх вчинення під час виконання службових обов'язків; 2) ця вимога виходить від компетентного органу чи службової особи; 3) це вимога начальника до підлеглого; 4) ці вимоги впливають із відносин підпорядкованості й субординації між особами й органами; 5) ці вимоги носять владний характер і тому забезпечені певною примусовою юридичною силою; 6) оформлення цих вимог відбувається за встановленою формою й видаються начальником у межах його компетенції; 7) така вимога має певний порядок її пред'явлення [25, с. 48-49].

У зв'язку з вищевикладеним ми не можемо погодитися з точкою зору В.В. Арестова, який під наказом і розпорядженням має на увазі складний юридичний факт, що складається з п'яти елементів: 1) діючий нормативний акт, що визначає компетенцію начальника; 2) діючий нормативний акт, що визначає компетенцію підлеглого; 3) діючий нормативний акт, що підводить особу в ранг начальника; 4) юридичні дії (юридичні акти й протиправні

дії), що підводять особу в ранг підлеглого; 5) провідна вказівка начальника підлеглому [18, с. 14].

На наш погляд, у цьому випадку автор необґрунтовано сукупність юридичних фактів, на підставі яких і видається владний припис компетентного органу у вигляді наказу або розпорядження, включає в саме поняття «наказ» і «розпорядження». Більше того, цілком обґрунтовано в науковій літературі вказується на те, що акт застосування права сам є елементом складного юридичного факту, без якого не може бути реалізована конкретна правова норма [23, с. 382]. Ідучи від однієї із основних ознак акту застосування права - його індивідуальності, автор зараховує до числа наказів і розпоряджень також і посадові інструкції, Укази Президента (без уточнення вимоги про обов'язковість їх індивідуального характеру) [18, с. 15].

Таким чином, можна зробити **висновки** щодо кримінально-правового розуміння виконання наказу або розпорядження як однієї із обставин, що виключає злочинність діяння як такої, що має цілком правомірний характер, обов'язковими ознаками виконання наказу або розпорядження (ст. 41 КК України) в їх кримінально-правовому розумінні є наступні: 1) це певна вимога – виконати певні дії чи утриматися від їх вчинення під час виконання службових обов'язків; 2) ця вимога виходить від компетентного органу чи службової особи; 3) це вимога начальника до підлеглого; 4) ці вимоги впливають із відносин підпорядкованості й субординації між особами й органами; 5) ці вимоги носять владний характер і тому забезпечені певною примусовою юридичною силою; 6) оформлення цих вимог відбувається за встановленою формою й видаються начальником у межах його компетенції; 7) така вимога має певний порядок її пред'явлення. Що ж стосується ознак, що дозволяють відмежувати виконання наказу або розпорядження від дисциплінарного проступку чи порушення інших норм військовослужбовцями під час проходження військової служби, то ці питання потребують самостійного й ґрунтовного вивчення.

Бібліографічні посилання

1. Словарь русского языка. В 4 т. - М., 1959. - Т.3.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і гол. ред. В.Т. Бусел. – К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2003.
3. Барихин А.Б. Большой юридический энциклопедический словарь. – М.: Книжный мир, 2002. – 720 с.
4. Ожегов С.И., Шведова Н.Ю. Толковый словарь русского языка: 80 000 слов и фразеологических выражений / Российская академия наук. Институт русского языка им. В.В. Виноградова. – 4-е изд., дополненное. – М.: Азбуковник, 1999. – 944 с.
5. Даль В.И. Большой иллюстрированный толковый словарь русского языка: современное написание : ок. 1500 ил. / В. И. Даль. – М.: Астрель: АСТ: Хранитель, 2007. – 349, [3]с.: ил.
6. Юридична енциклопедія. У 6-ти томах. – Том 4 «Н-П». – К.: Видавництво «Українська енциклопедія» імені М.П. Бажана, 2002. – 720 с
7. Военная Энциклопедия: В 8 т. - М., 2002. - Т. 6.
8. Дисциплінарний статут органів внутрішніх справ України: затв. Законом України від 22.02.2006 р. № 3460-IV (зі змін. та доп.).
9. Про Дисциплінарний статут митної служби України: Закон України від 06.09.2005 р. N 2805-IV.
10. Дисциплінарний статут Державної служби спеціального зв'язку та захисту ін-

формації України: затв. Законом України від 04.09.2008 р. N 373-VI.

11. Дисциплінарний статут служби цивільного захисту: затв. Законом України від 5.03.2009 р. N 1068-VI.

12. Статут внутрішньої служби Збройних Сил України: затв. Законом України від 24.03.1999 р. N 548-XIV.

13. Григенча В.Я. Уголовно-правовые проблемы исполнения приказа: Автореф. дис.... канд. юрид. наук. - Екатеринбург, 1997.

14. Старостина Ю. Обязательность приказа как обстоятельство, исключяющее преступность деяния // Законность. - 2000. - № 4. - С. 9-14.

15. Дисциплінарний статут Збройних Сил України: затв. Законом України від 24.03.1999 № 551-XIV.

16. Михайлов В.И. Нормативное регулирование исполнения приказа и некоторые вопросы уголовного права // Государство и право. - 1996. - № 12. - С. 65-69.

17. Уголовное право. Общая часть. - М., 1998.

18. Арестов В.В. Уголовно-правовые проблемы исполнения приказа или распоряжения как обстоятельства, исключяющего преступность деяния: Автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. - Саратов, 1999.

19. Веденин Д.В. Исполнение приказа или распоряжения как обстоятельство, исключяющее преступность деяния: Автореф. дисс.... канд. юрид. наук: 12.00.08. - Екатеринбург, 1999.

20. Дячук С.І. Юридична природа виконання наказу; кримінально-правова оцінка діяння особи, що віддала чи виконала протиправний наказ. Автореф. дис... канд.. юрид. наук: 12.00.08. - К., 2000.

21. Левин П. Обязательность приказов для государственных служащих // Законность. - 2000. - № 10. - С. 29-33.

22. Теория государства и права: Учебник для вузов / Под ред. В.М. Корельского и В.Д. Первалова. - 2-е изд. изм. и доп. - М., 2001.

23. Теория государства и права: Учебник / Под ред. А.М. Васильева. - 2-е изд. - М.: Юрид. лит., 1983.

24. Большая Советская энциклопедия (в 30 томах). Изд. 3-е. - М., 1975. - Т. 20. Плата-проб.

25. Шалгунова С.А., Терещенко А.І., Примаченко В.Ф., Людвік В.Д. Навчальний посібник для підготовки до державного іспиту з курсу «Кримінальне право України». – 6-е вид., доп. і перероб. – Дніпропетровськ: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2010. – 284 с.

Дуйловский А. В., Шалгунова С. А. Уголовно-правовые признаки выполнения приказа или распоряжения. Проанализированы взгляды отечественных и зарубежных исследователей на выполнение приказа или распоряжения как обстоятельства, исключяющего преступность деяния, его уголовно-правовые признаки и их содержание.

Ключевые слова: *выполнение приказа или распоряжения, приказ, распоряжение, командир, начальник, признаки выполнения приказа или распоряжения.*

Duylovskyy O. V., Shalgunova S. A. Criminal-legal signs of execution of order or direction. The authors have examined opinions of home and foreign researchers to execution of order or direction as a circumstance, exclusive criminality of act, his signs of criminal law and their content. In activity of servicemen of internal troops of MIA of Ukraine a value of this act of criminal law is especially important. And it is constrained, first of all, with the necessity of observance of citizens rights, freedoms and legal interests assured by the Constitution of Ukraine, at an official duty and military service performance. From one side, a serviceman, carrying out the duties of military service, is under an obligation to execute all orders and direction of higher chiefs and commanders, and from other - to provide the protection of citizens rights, freedoms and legal interests. In a home criminal statute execution of order or direction is a legitimate act. Its obligatory signs are: a 1) certain requirement - to execute some actions or not execute them during the course of duty; 2) this requirement comes from a competent authority or public servant; 3) this requirement of chief to the inferior; 4) these requirements follow from the relations of subordination and deference to rank between persons and authorities; 5) requirements are carried imperious character and

provided with a certain legal force; 6) registration of these requirements takes place on the set form and they give oneself up by a chief within the limits of his competence (orally, in the written form, by phone, to the teletype etc.); 7) such requirement has certain a law, charter, by another rules order of their producing.

Signs that allow to differentiate criminally-punishable execution (non-fulfillment) of order or direction from the breach of discipline or violation of another norms servicemen during passing of military service, then these questions require independent sound research.

Keywords: *execution of order or direction, order, direction, commander, chief, signs of order or direction.*

Надійшла до редакції 30.05.2013

Скитенко Л. О.

здобувач

*(Дніпропетровський національний
університет імені Олеся Гончара)*

УДК 343.915

КРИМІНОЛОГІЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ АГРЕСИВНОЇ ПРИРОДИ ЗЛОЧИННОСТІ НЕПОВНОЛІТНІХ: ЗАГАЛЬНІ АСПЕКТИ

Здійснено аналіз криміногенних детермінант агресивної злочинності неповнолітніх, визначено і охарактеризовано її основні ознаки, поняття «агресивності» і «агресії», їх видів та особливостей впливу на формування особи неповнолітнього, що вчинив злочин.

Ключові слова: *кримінологія; злочинність неповнолітніх; агресивність, агресія; девіантна поведінка; профілактика злочинності.*

Постановка проблеми. Проблема злочинності неповнолітніх завжди була й сьогодні залишається однією з найзлободенніших і соціально гострих.

Аналіз стану злочинності неповнолітніх упродовж 2000–2010 років свідчить про наявну тенденцію до поступової її стабілізації, навіть зниження. Кількість зареєстрованих злочинів, вчинених неповнолітніми або за їх участю, характеризується так: 2000 рік – 37,2 тис., 2001 рік – 36,2 тис., 2002 рік – 322,3 тис., 2003 рік – 33,4 тис., 2004 рік – 30,9 тис., 2005 рік. – 26,4 тис., 2006 рік – 19,8 тис., 2007 рік – 18,9 тис., 2008 рік – 15,8 тис., 2009 рік – 15,4 тис., 2010 рік – 17,3 тис. [1].

Це дає привід правоохоронним органам для послаблення профілактичної роботи. Проте таке помилкове ставлення до проблеми є наслідком несистемного аналізу злочинності та її факторів. При цьому досвід вищенаведених історичних періодів засвідчує, що одним з оціночних чинників стану злочинності є кількість населення, у даному випадку – дитячого.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Втім проблема злочинності неповнолітніх постійно привертає до себе особливу увагу вчених і практиків. Думки з цього приводу були популярні: як з погляду розуміння того, що ж таке злочинність і особи, які скоїли злочини, так і з погляду того, як з нею боротися, якими шляхами, мето-

дами та заходами. Серед дослідників цієї проблематики – вчені П.П. Андрушко, М.М. Бабаєв, Є.Г. Горбатовська, Л.М. Кривоченко, В.М. Кудрявцев, П.С. Матишевський, Ю.Б. Мельнікова, Г.М. Миньковський, А.А. Пінаєв, А.П. Тузов, Я.М. Шевченко, Н.В. Шость та інші.

Зазначаючи значний внесок указаних авторів у вирішення проблем попередження злочинності неповнолітніх, слід вказати, що на сучасному етапі найважливішим завданням вітчизняної юридичної науки є розробка нових форм і методів протидії злочинності неповнолітніх та створення для цього відповідного юридичного підґрунтя.

Виклад основного матеріалу. За даними Держкомстату України, починаючи з 1989 року (після проведення перепису населення) чисельність постійного населення у віці від 17 років зменшилася на 5,3 млн. осіб. За останні п'ять років – скоротилася на 300 тис. У т.ч. спостерігається зменшення кількості дітей віком від 14 до 18 років, тобто таких вікових груп, які охоплюються поняттям злочинність.

Аналіз злочинності неповнолітніх дає підстави вважати, що вона має певні притаманні їй особливості:

- звужене коло вчинюваних порівняно з дорослими злочинів, що пов'язано з особливим соціальним і правовим статусом неповнолітніх;
- стабільна висока питома вага тяжких злочинів (від 50 до 68 %);
- більшість злочинів – групові, переважно змішані (за участю дорослих).

Наприклад у 2010 році кількість злочинів, вчинених неповнолітніми та за їх участю, становила 17,3 тис. (3,5 % у загальній кількості злочинів, зареєстрованих органами внутрішніх справ). Кожен другий з них – тяжкий, що характеризується особливим цинізмом, зухвалістю, нехтуванням нормами моралі, пов'язаний з відвертим приниженням потерпілих.

Понад 60 % неповнолітніх засуджується за вчинення умисних вбивств, тяжких тілесних ушкоджень, розбоїв, звалтувань. У справах, у яких постановлено вироки, кожен п'ятий неповнолітній скоїв злочин у стані алкогольного чи наркотичного сп'яніння, 58 % – вчинили злочини групою (кожен другий випадок – з участю дорослих).

Наведені показники свідчать, що злочинність неповнолітніх характеризується особливою зухвалістю та жорстокістю. Це своєрідний індикатор соціальної ситуації в державі, що швидко реагує на стан суспільства. Криміналізація дітей і підлітків – криміналізація майбутнього держави. Німецький соціолог К. Манхейм був правий, коли писав, що «кожне суспільство має такий тип злочинності та злочини, що відповідають його культурним, моральним, соціальним, релігійним і економічним умовам» [2, с. 422].

Причини й умови скоєння злочинів неповнолітніми загалом такі самі, що й зумовлюють злочинність дорослих. Це негативні явища у політичній, економічній і соціальній сферах. Але з урахуванням особи неповнолітнього вони мають певну специфіку, пов'язану з особливостями фізичного і психічного розвитку, потребами й інтересами дітей до самореалізації. Проявом такої індивідуальності неповнолітніх правопорушників є агресивність.

Дослідження цих тенденцій, визначення особливостей криміногенних детермінант є однією з груп досліджуваних кримінологією соціальних явищ. У цьому контексті підтверджується наукове трактування кримінології як суспільної, соціолого-правової та міждисциплінарно-комплексної науки [3, с. 19].

Упродовж багатьох століть найкращі представники людства розглядали питання природи агресивності з різних позицій – філософії, історії, психології. Чому дитина агресивна, що породжує це жахливе явище, чи можна його контролювати? Але глибоке вивчення цих питань породжує більше запитань, ніж відповідей.

Слід зазначити, що слово «агресія» широко використовується в різних сферах знань, зокрема біології та психології. Серед правових наук ним оперує міжнародне право, в якому поняття агресії є однією із ключових категорій. У кримінальному праві цей термін не прижився. Кримінологія практично не використовує слово «агресія». Замість цього вживається поняття насильства – фізичного і психічного. Проте без глибокого розуміння природи агресії та її основних причин зрозуміти сутність агресивної злочинності неповнолітніх неможливо.

Слово «агресія» походить від латинського «*aggressio*», що означає «нападати». Воно здавна існує в європейських мовах, однак значення даного терміна не завжди було однаковим. До початку XIX століття агресивною вважалася будь-яка активна поведінка: як доброзичлива, так і ворожа.

Пізніше значення цього слова змінилося, стало більш вузькоспрямованим. Під агресією стали розуміти ворожу поведінку стосовно оточуючих.

Існує багато різноманітних визначень цього феномена, але жоден з них не може претендувати на місце загальноприйнятого. Проте єдиним для всіх визначень є те, що агресія є руйнуючою, вона спрямована на завдання шкоди іншим.

Але слід розрізняти терміни «агресія» і «агресивність». Агресія – це специфічна форма поведінки, що трактується як процес, який має специфічну функцію і організацію. Агресивність же розглядається як психічна якість особистості.

Як справедливо зазначають А. Ф. Зелінський і Х. Хекхаузен: «Коло агресивних проявів ширше: окрім фізичного і психічного насильства (загроз), агресивну злочинність становлять інші дії, що порушують фізичну або психічну цілісність іншої людини, завдають їй матеріального збитку, перешкоджають здійсненню її намірів, протидіють її інтересам або ж ведуть до її знищення» [4, с. 316].

Прояви агресії дуже різноманітні. Психологи виділяють два основних типи агресивних проявів: цільову та інструментальну агресії. Цільова виступає як здійснення агресії в якості раніш спланованого акту. Її метою є завдання шкоди супротивнику у конфліктній ситуації або тому, хто з ним ототожнюється. Інструментальна агресія здійснюється як засіб досягнення певного результату, який сам по собі не є агресивним актом, проте безпосередньо спрямовується проти осіб, до яких агресор не відчуває особистої ненависті, або проти речей і об'єктів природного середовища, намагаю-

чись викликати негативні емоції людей, зняти внутрішнє напруження, спричинене активізацією тяги до руйнування [5, с. 262].

Найчастіше агресія викликається словами і вчинками, тобто має соціальний контекст.

Для злочинності неповнолітніх характерні і перший і другий різновиди агресії. Проте сьогодні підлітковий максималізм активно проявляється в прагненні псувати громадську, приватну, комунальну власність, знищувати пам'ятники і могили, ламати обладнання в навчальних закладах, на транспорті, наносити малюнки і написи на стінах будівель. Це повсякденні прояви хуліганства, що мають агресивну природу і правове визначення «вандалізм», чим відрізняються від вищевизначених видів агресії, що буде досліджено окремо у подальших роботах.

Згідно з численними дослідженнями, прояви дитячої агресивності є однією з найбільш розповсюджених форм дитячої поведінки, з якою приходиться мати справу дорослим. До них належать спалахи роздратованості, неслухняність, надмірна активність, жорстокість [5, с. 263].

Серед психологічних особливостей, що провокують агресивну поведінку дітей, виділяють недостатній розвиток інтелекту і комунікативних навичок, знижений рівень саморегуляції, знижену самооцінку, порушення у відносинах з однолітками [6].

При цьому агресія неповнолітніх має певні особливості. Так, жертвами агресії стають близькі люди (рідні, друзі). Сьогодні засвідчує, що агресія проявляється у дітей з матеріально забезпечених сімей, де батьки не жалкують грошей на виховання та розвиток нащадків, і без реального приводу.

Таким чином, можна говорити, що агресивні тенденції формуються у дітей декількома шляхами. По-перше, батьки заохочують агресивність у своїх дітях безпосередньо, або показують приклад (модель) відповідної поведінки стосовно інших в оточуючому середовищі. По-друге, батьки дуже рідко придушують агресивність, карають за це дітей, що виховує у них надмірну агресивність.

Характер агресивної поведінки в багатьох випадках визначається віковими особливостями. Якщо для дітей молодшого віку найбільш характерні такі форми агресії, як епізодично жорстоке поводження з тваринами, пасивно-агресивні реакції протесту, непоступливість і завищена впертість, то серед дітей шкільного віку більш частими стають агресивні хобі і спалахи вербальної (словесної) агресії. Частіше проявляється агресія у підлітковому середовищі стосовно слабких учнів у формі насмішок, образ, бійок.

Найхарактернішими властивостями неповнолітніх є їх бажання утвердитись, романтизм, почуття ліктя (згурпованість), інтерес до забороненого "плоду" та ін. Проте головне – напрям цих бажань та інтересів.

Це означає, що потрібен послідовний процес виховання підлітка в сім'ї, школі, на виробництві. На жаль, цей процес здійснюється не завжди, а неправильне ставлення до дитини у сім'ї стає одним з головних чинників формування агресивних тенденцій в поведінці неповнолітніх. У разі, якщо на неповнолітнього здійснюється негативний вплив або його ігнорують як особистість, психологічні якості його як особи набирають антисоціальної

спрямованості.

Залежно від ступеня педагогічної занедбаності неповнолітнього анти-суспільна поведінка може спочатку виявитися у дрібних правопорушеннях. Проте у процесі поступової криміналізації вчинки неповнолітнього стають більш вмотивованими на відверте ігнорування правил і норм, а саме: бажання жити “на широку ногу”, пиячити, вживати наркотики, вести розпусний спосіб життя (хоча часто це виглядає примітивніше, ніж у дорослого злочинця). І переважну більшість корисливих і корисливо-насильницьких злочинів неповнолітні скоюють вже не з “дитячих” мотивів. Залишаючись безкарними, підлітки швидко засвоюють злочинний досвід, що за відсутності життєвого досвіду робить з них злочинців, які за жорстокістю, рішучістю й зухвалістю не поступаються, а часом і перевершують дорослих.

Юнацький максималізм у поєднанні з гіперсексуальністю 16–17-річного неповнолітнього призводить до скоєння зґвалтувань, актів насильницького мужолозтва, знущань над жертвою, прагнення вразити оточуючих ницістю й підлістю, що, на їх думку, надає більшого ореолу дорослості у власних очах і очах найближчого оточення.

Вагомим є сімейне виховання. Сім'я – це перша соціальна структура, де людина перебуває найбільше часу і значною мірою формується як особистість. Численні дослідження засвідчують, що переважна більшість неповнолітніх злочинців виховувалися у неблагополучних сім'ях. За даними державної статистики, в державі проживає 7 млн. сімей з дітьми, з них 400 тис. – багатодітні та малозабезпечені.

Загострюється проблема соціального сирітства. За два роки на 7 тис. збільшилася кількість дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, яких сьогодні понад 100 тис. При цьому 75 % з них стали сиротами при живих батьках. Майже 163 тис. неповнолітніх виховуються у неблагополучних сім'ях, де батьки ухиляються від виконання своїх обов'язків по утриманню та вихованню дітей, вчиняють щодо них насильство. Жертвами злочинів у 2010 році стали понад 7 тис. дітей і підлітків.

Усе зазначене призводить до того, що дитина почувається у сім'ї не потрібною, чужою, стає жорстокою, шукає контактів поза родиною і, на протигагу їй, переносить власний негативний досвід і накопичену озлобленість на оточуючих, тим самим висловлюючи помсту суспільству за своє занедбане дитинство.

Так, із засуджених упродовж 2009–2010 років неповнолітніх:

- 44 % виховувалися у родині з одним із батьків;
- 5 % – у школі-інтернаті або дитячому будинку;
- 4,8 % – поза родиною [7].

Нині загально визнано, що стосунки між дитиною і батьками є, по суті, найважливішим і чи не єдиним у багатьох випадках джерелом розвитку патології характеру, що здебільшого не змінюється. Крім того, розуміння сутності і природи агресивної злочинності неповнолітніх можливо через вивчення всіх різновидів соціальної поведінки з відхиленнями у дітей і підлітків, їх зв'язку з явищами і процесами у суспільстві, на які з метою їх

викорінення або мінімізації можна вплинути за допомогою необхідних для цього заходів, засобів та методів. У цьому розумінні йдеться про кримінологічне дослідження.

Існує наукова думка про те, що злочинність є складовою, елементом системи девіантної поведінки. При цьому доведено взаємозв'язок цих двох понять і, за певних умов, їх трансформацію: девіантну поведінку – у злочин, та навпаки [8, с. 32]. Девіантна поведінка розглядається як поведінка, що не відповідає або безпосередньо порушує ті чи інші прийняті у суспільстві соціальні норми. У цьому контексті до девіантної поведінки можна віднести алкоголізм, наркоманію, проституцію, бродяжництво, жебрацтво, що набули поширення у підлітковому й молодіжному середовищі як в Україні, так і в інших пострадянській державах. Ці різновиди девіантної поведінки можна розглядати як окремі види правопорушень, а також умови й причини тяжких, зухвалих та агресивних злочинів неповнолітніх.

Аналіз злочинності неповнолітніх упродовж 2009–2010 років показав, що однією з її причин є незайнятість осіб віком до 18 років. Майже кожен третій із засуджених був учнем школи (ліцею, коледжу), а кожен четвертий – не працював і не навчався [7].

Істотний вплив на формування особи неповнолітнього чинять заклади освіти. Проте, у школі відсутня нова стала концепція освіти й виховання учнів. На жаль, окремі вчителі мають недостатній рівень культури і професійної підготовки. Нерідко самі вчиняють правопорушення та злочини. Усе це відчужує дитину від школи, вона втрачає до неї інтерес, ходить до школи лише під тиском. При цьому успіх у житті, як правило, не пов'язується з необхідністю здобуття знань. За даними Держкомстату, упродовж 2009–2010 навчального року не відвідувало школи 13,4 тис. неповнолітніх, або 0,3 % від кількості дітей шкільного віку.

Через відсутність належного виховного процесу втрачено добрі шкільні традиції, коли школярі згуртовувалися задля перемог на змаганнях, олімпіадах. Діти не отримують уяву про систему загальнолюдських цінностей, про гідність. Не виховується почуття відповідальності за ганебні вчинки. В результаті набули поширення факти жорстокого поводження учнів зі своїми однолітками або меншими за віком дітьми. Сцени знущань, катувань та приниження записуються на мобільні телефони, а у подальшому розповсюджуються серед школярів та у мережі Інтернет.

У вкрай скрутному становищі перебуває система професійної освіти. Значну кількість професійних училищ ліквідовано. Ті, що функціонують, не мають достатнього фінансування. Проте в них навчаються десятки тисяч дітей з неблагополучних сімей, які потребують постійної уваги і турботи.

Культурне дозвілля, розвиток творчих здібностей, спорт дедалі більше втрачають своє виховне значення, тому що комерціалізуються. До того ж велика кількість пропонованого на ринку розваг і дозвілля (книги, журнали, відеопродукція тощо) має низькопробний характер. Серед засобів масової інформації найзначніше впливає на неповнолітніх телебачення.

Американський дослідник Ф. Уертхем дійшов висновку, що демонстрування насильства, жорстокості й садизму справляє згубний вплив на

молодих людей, які у процесі такої “соціалізації” стають щедалі більшою мірою “телеспрямованими”, тобто характеризуються ворожістю до оточуючих, жорстокістю й відсутністю співчуття. Отже, засоби масової інформації сприяють формуванню і закріпленню у свідомості підлітків впевненості в тому, що жорстокість, агресивність і сила є найдієвішими регуляторами в міжособистісних стосунках. А це, у свою чергу, не може не збільшувати кількість молодих людей, які не тільки “захоплюються насильством”, а й навіть обожнюють його.

Звичайно, засоби масової інформації не є основною причиною поширення насильства середнеповнолітніх, але зважаючи на цей чинник можна зрозуміти природу розглядуваного соціального і психологічного явища.

Однією з причин злочинності неповнолітніх є їх незайнятість. Значимо, що традиційними чинниками незайнятості неповнолітніх є або добре забезпечена сім'я, щоб утримувати неповнолітнього, або сім'я, фактично втратила свій соціальний статус і не має змоги контролювати його поведінку, нині до цих причин додалося безробіття молоді.

Щорічно тисячам випускників середніх шкіл і профучилищ не вдається працевлаштуватися, і багато підприємств відмовляються брати на роботу підлітків. І це незважаючи на те, що у ст. 7 Закону України “Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні” наголошено: “Держава забезпечує працездатній молоді надання першого робочого місця на строк не менше двох років після завершення або припинення навчання у загальноосвітніх, професійно-технічних і вищих навчальних закладах”.

Все це формує стан соціальної інфантильності, поширюються спроби самогубства. У решти неповнолітніх зароджується агресія і почуття безкарності, що сприяє девіації (відхиленню) у поведінці підлітків, та надалі – вчиненню злочинів.

Сьогодні підлітки, які не відчувають інтересу до себе в сім'ї та школі, тягнуться до неформальних угруповань, до однолітків, з якими проводять більшу частину дозвілля, скоюють правопорушення, цинічні й зухвалі злочини, які нерідко очолюють діти з матеріально благополучних родин. Своєрідним утвердженням особистості стали приниження, знущання і катування інших дітей, вчинення щодо них колективних розправ. Груба сила, цинізм, нахабність, знущання над слабшими, що іноді пропонує йому така група, він сприймає як еталон поведінки, яку потрібно наслідувати. Авторитетами тут є особи, які вже досягли повноліття, раніше були засуджені (“мають ходку”). Звідси хуліганство, вандалізм, згвалтування, так звана дозвольна злочинність.

І тут особливо яскраво прослідковується роль дорослих щодо втягнення підлітків у злочинну діяльність.

Зважаючи на наведене, складається враження, що саме сьогодні і саме в Україні панують «темні сили» людської природи. Водночас відомо, що ні в природі, ні в суспільстві явищ без причин не буває. Тому можна відверто говорити про численні порушення прав дітей й відсутність соціально сприятливих умов для їх саморозвитку і самореалізації, а відтак про здебільшого декларативний характер соціально-економічних гарантій. Це важливий,

але не єдиний чинник злочинності неповнолітніх як соціального явища.

Багато недоліків спостерігається також у роботі правоохоронних органів, що орієнтуються здебільшого на розкриття вже скоєних злочинів. Неактивність у виявленні підлітків, яких потрібно ставити на облік, невміння виконувати індивідуальну профілактичну роботу, її формалізм – характерні порушення у діяльності правоохоронців. Нерідко відсутня необхідна взаємодія правоохоронних органів у цій сфері. Зазначене призводить до того, що неповнолітній правопорушник стверджується у своїй безкарності, вважає, що відповідати за нього повинен хто завгодно (батьки, вчителі), але не він особисто.

Показники злочинності неповнолітніх, як і злочинності загалом, значною мірою залежать від соціально-економічного стану у країні. У цих складних умовах держава вживає певних заходів забезпечення реалізації прав дітей і підлітків й попередження серед них злочинності.

У лютому 1991 року Україною ратифіковано Конвенцію ООН про права дитини 1989 року. Прийнято низку законів, які захищають інтереси неповнолітніх і молоді. Зокрема це закони України “Про охорону дитинства” від 26.04.2001, “Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні” від 5.02.1993, “Про органи і служби у справах неповнолітніх та спеціальні установи для неповнолітніх” від 24.01.1995, “Про попередження насильства в сім’ї” від 15.11.2001 та ін.

Законодавчо зафіксовані права неповнолітніх на охорону життя і здоров’я, безоплатне здобуття освіти, всебічний культурний і фізичний розвиток, працевлаштування тощо.

Висновки. Виходячи з Конституції України і Конвенції ООН про права дитини в Україні створено систему державних органів і установ для забезпечення реалізації прав та інтересів неповнолітніх. Визначено правові основи діяльності органів і служб у справах дітей та спеціальних установ, на які покладається здійснення соціального захисту і профілактики правопорушень серед осіб, які не досягли вісімнадцятирічного віку. Діяльність цих та інших державних і недержавних установ має бути предметом окремого дослідження.

Бібліографічні посилання

1. Злочинність в Україні. Статистичний збірник / Державна служба статистики України. – К., 2011.
2. Кримінологія : навчальний посібник / Михайлов О.Є., Горбань А.В., Міщук В.В. – К., 2012.
3. Зелінський А.Ф. Кримінологія : курс лекцій / А.Ф.Зелінський. – Х., 1996.
4. Хекхаузен Х. Мотивация и деятельность / Х. Хекхаузен. – М., 1986.
5. Кримінологія: навчальний посібник / Михайлов О.Є., Горбань А.В., Міщук В.В. – К., 2012. – С. 260-263.
6. Берковіц Л. Агресія: причини, наслідки і контроль. – СПб., 2001.
7. З матеріалів Міжвідомчої наради про розгляд судами справ про злочини, вчинені за участю та стосовно неповнолітніх. – К., 2010.
8. Кримінология: учебное пособие / В.Н. Бурлакова, Н.М. Кропачева. – К., Х., Мн., 2012.

Скитенко Л. А. Криминологическое исследование агрессивной природы преступности несовершеннолетних: общие аспекты. Осуществлен анализ криминологических детерминант агрессивной преступности несовершеннолетних, определены и охарактеризованы ее основные признаки, понятия «агрессивности» и «агрессии», их видов, особенностей влияния на формирование личности несовершеннолетнего, совершившего преступление.

Ключевые слова: криминология; преступность несовершеннолетних; агрессивность, агрессия; девиантное поведение; профилактика злочинності.

Skytenko L. O. Criminological research of aggressive nature of juvenile delinquency. The publication identifies the main directions of state policy for the prevention of juvenile delinquency, the role and place of the state preventive system, prosecution and courts.

The problem of juvenile delinquency has always been and remains one of most pressing and socially critical. Analysis of juvenile delinquency gives reasons to believe that it has certain inherent features: narrowed range of crimes compared with committed by adults that associated with a particular social and legal status of minors; stable high proportion of serious offenses (from 50 to 68%); the majority of crimes are committed by groups, preferably mixed (with adults).

The causes and conditions of crimes committed by minors in general the same as the cause of adult crime. These negative developments in the political, economic and social spheres. But considering the person of a minor they have some specifics associated with the peculiarities of physical and mental development, needs and interests of children to self-realization. A manifestation of this identity of juvenile offenders is aggressiveness.

Many deficiencies also take place in law-enforcement bodies activities, oriented mainly on detection of committed crimes. Inactivity in identifying adolescents who need to put on record, inability to carry out individual preventive work, its formalism - is characterized by abnormalities in law-enforcement activities. Often there is no interaction required law enforcement in this area. The above mentioned leads to the fact that a juvenile alleged in their impunity, believes that someone (parents, teachers) must answer for him/her, but not himself/herself.

Based on the Constitution of Ukraine and the United Nations Convention on the Child Rights in Ukraine there is a system of state bodies and institutions for ensuring minors rights and interests. There is a legal framework for enforcement and services for children and special institutions entrusted with the implementation of social protection and crime prevention among persons under eighteen years of age. The activities of these and other public and private institutions should be the subject of a separate study

Keywords: criminology, juvenile delinquency, aggressiveness, aggression, deviant behavior, prevention of crime.

Надійшла до редакції 27.09.2013

Фінчук В. В.

здобувач

*(Дніпропетровський національний
університет імені Олеся Гончара)*

УДК 343.918

КРИМІНОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ОСІБ, ВИННИХ У ВЧИНЕННІ ЗЛОЧИНІВ У ПАЛИВНО-ЕНЕРГЕТИЧНОМУ КОМПЛЕКСІ УКРАЇНИ

Здійснено кримінологічне вивчення особи злочинця у всіх галузях ПЕК України. Акцентовано увагу на класифікації особи злочинця за критеріями. Подано дані досліджень кожної галузі ПЕК України.

***Ключові слова:** особа злочинця, ПЕК, кримінологічний портрет злочинця, структура особи злочинця, характеристика особи злочинця.*

Постановка проблеми. Особистість злочинця завжди була однією з центральних проблем вивчення усіх наук кримінального профілю. Залежно від соціально-історичних умов, вимог соціальної практики і рівня розвитку науки по-різному ставилося і вирішувалося питання щодо особистості злочинця.

Кримінологічне вивчення особистості злочинця здійснюється для виявлення й оцінки тих її властивостей і рис, що породжують злочинну поведінку, з метою її профілактики. У цьому виявляється найтісніша єдність трьох вузлів кримінологічних проблем: особистості злочинця, причин і механізму злочинної поведінки, профілактики злочинів. При цьому особистість злочинця є основою тому, що її кримінологічні особливості первинні, оскільки є джерелом, суб'єктивною причиною злочинних дій, а тому саме вони, а не дії або поведінка повинні бути об'єктом профілактичних зусиль. Те, що ці внутрішні особливості можуть призвести до вчинення злочинів, складає сутність суспільної небезпеки особистості злочинця, а саме злочинна поведінка – похідна від них.

Виклад основного матеріалу. Криміногенні риси особистості формуються під впливом зовнішніх соціальних чинників.

Особа злочинця являє собою сукупність психологічних соціально значущих негативних властивостей психіки людини, які розвиваються у процесі різноманітних та систематичних взаємодій з іншими людьми [4].

Опрацьовуючи деякі кримінологічні визначення, даний термін можна сформулювати так: особа злочинця, яка вчинила злочин у сфері ПЕК України, характеризується сукупністю істотних та стійких соціальних властивостей і ознак, які, реалізуючись у вчиненому злочині сфери ПЕК України, надають вчиненому діянню характер суспільної небезпечності, а винній у ньому особі – властивості суспільної небезпечності, у зв'язку з чим вона і притягується до відповідальності, передбаченої кримінальним законом, і є суб'єктом злочину.

Згідно з ч. 1 ст. 18 КК України [6], суб'єктом злочину є фізична осудна особа, яка вчинила злочин у віці, з якого відповідно до кримінального законодавства може наставати кримінальна відповідальність, тобто у цій нормі визначена та сукупність обов'язкових ознак особи, за наявності якої можна констатувати факт вчинення конкретного злочину.

У чинному КК України (ч. 1 ст. 19) [6] визначено поняття осудної особи: «Осудною визнається особа, яка під час вчинення злочину могла усвідомлювати свої дії (бездіяльність) і керувати ними». Таким чином, кримінально-правове визначення осудності дало можливість законодавчо закріпити формулу осудності через поєднання двої критеріїв: юридичного (психологічного) та медичного (біологічного). Тобто йдеться про здатність особи – за віком, станом психічного здоров'я, рівнем соціально-психологічного розвитку та соціалізації тощо – під час вчинення злочину усвідомлювати фактичний характер і зміст, суспільну небезпечність і наслідки своїх дій та свідомо керувати ними, спрямовуючи їх на досягнення бажаних для неї результатів.

Про осіб, які здійснювали злочини, писали такі відомі вчені, як Дж. Говард, Ч. Ломброзо, Є. Феррі.

На злочинність впливає не тільки конкретне виявлення соціальних конфліктів і несправедливості, але і загальна атмосфера в суспільстві.

Соціальна тканина суспільства складається з різних прошарків населення, різних його груп, поєднаних загальними умовами функціонування суспільного організму, які мають свої, групові, кланові та інші інтереси. Протиріччя між груповими інтересами всередині суспільства – реальність, яку ігнорувати не можна. Соціальний клімат у суспільстві призводить до нестійких, конфліктних відносин між різними соціальними прошарками і неминуче веде до злочинності.

Виявлено одну загальну кримінологічну закономірність: чим нижче рівень культури, вихованості та освіченості злочинців, тим грубіше по характеру і примітивніше по мотивації скоєний ними злочин. Чим вища освіта і соціальний статус злочинця, тим витонченіші способи скоєння злочинів, хоча в кінцевому випадку вони такі ж небезпечні, як і інші види злочинності [8].

Мікрорівень у причинах злочинності, який визначається соціальним буттям людини, – міжособистісні відносини в сім'ях, між близькими і знайомими, врешті-решт відносини, які випадково виникають у конкретній ситуації, коли стикаються між собою інтереси людей, які не знайшли іншого способу вирішення конфлікту, крім злочину.

Перший і основний осередок суспільного буття людини – сім'я. В цьому осередку – і сила, і слабкість держави. Благополуччя і соціально корисна діяльність сім'ї значною мірою залежить від економічних, матеріальних умов. Забезпеченість або незабезпеченість сім'ї, особливо становище її глави – чоловіка, визначає, в основному, моральну і соціальну ситуацію в ній. В цей же час клімат у сім'ї залежить не тільки від матеріальних умов, але і від ступеня соціальної вихованості її членів, моральних установок. Не секрет, що багато конфліктів і злочинів скоюються там, де

процвітають наклеп, анонімки, підсиджування, кар'єризм, що в більшості випадків є не що інше, як вираження психологічної несумісності людей.

Кримінологічний портрет особи, яка скоїла злочин у сфері паливно-енергетичного комплексу, відрізняється високим рівнем соціального пристосування, орієнтування у соціальних та правових нормах.

Особистість злочинця сфери ПЕК вивчалася такими кримінологічними методами дослідження: аналіз статистичних звітів, соціометрія (вивчення зв'язків між людьми та організаційно-технічних засобів), спостереження, документальний метод, а також вивченням порушених і розслідуваних кримінальних справ та судових вироків.

Злочинцям категорії злочинів у сфері ПЕК притаманні такі властивості:

- 1) гіпертрофована цільова життєва установка на збагачення та володіння владою за будь-яку ціну (корислива установка);
- 2) готовність йти на значний ризик;
- 3) підвищені життєві матеріальні стандарти;
- 4) розвинутий інтелект, високий або достатній рівень освіти і професійної підготовки;
- 5) використання як законних форм організації підприємництва, видів і методів здійснення економічної діяльності, так і протизаконних.

У кримінології найчастіше використовують класифікацію злочинців за такими критеріями:

- 1) соціально-демографічні;
- 2) кримінально-правові;
- 3) психологічні;
- 4) соціальні виявлення в різних сферах життєдіяльності або соціальні зв'язки;
- 5) моральні властивості;
- 6) фізичні (біологічні) характеристики.

Соціально-демографічна характеристика осіб, які скоїли злочини у сфері ПЕК України. Основну масу складають чоловіки – 98 %, жінки – лише 2 %. Жінки здебільшого скоюють такі злочини у складі групи осіб за попередньою змовою. Дані злочини у більшості випадків скоюють зрілі особи у віці від 30 до 50 років, хоча спостерігається зростання числа крадіжок підлітками. За статистикою скоєних злочинів вікова характеристика така: 18–24 роки – 17 %, 25–29 років – 23 %, 30–49 років – 50 %, 50 і старше – 10 %.

На думку В. В. Бедь [2], дуже важливою характеристикою особистості злочинця є освіта. Прямої кореляційної залежності між рівнем освіти і формою антисуспільної поведінки немає, однак рівень освіти впливає і на правосвідомість, і на формування світоглядних поглядів, і на здатність вибору того чи іншого варіанта поведінки:

- 1) зайнятість: безробітні і ті, що не навчаються – 21 %. За останні 10 років інтелектуальний рівень злочинців у сфері ПЕК України зріс.
- 2) освіта: вища – 28 %, середня – 49 %, неповна середня – 19 %. В даній категорії злочинців переважають особи, які мають певний соціаль-

ний статус, досвід роботи. Особи, які беруть участь у скоєнні злочинів у сфері ПЕК України, характеризуються високим професіоналізмом у відповідній галузі їх діяльності.

Особливої уваги заслуговують ті особи, які на момент скоєння злочину не працювали і не навчалися. Негативне ставлення до праці і схильність до паразитичного існування негативно відбиваються на розвитку їх особистості, загострюють відносини з оточуючими і певною мірою зумовлюють виникнення криміногенної ситуації. Значний інтерес представляє вивчення особистості злочинця в системі конкретних форм її соціальної діяльності.

3) місце проживання: місто – 58 %, сільська місцевість – 42 %. Значна частина даних злочинців мають сім'ї, а також мають постійне джерело доходу.

Порівняння цих характеристик дає можливість зробити висновок про значні демографічні відмінності осіб, які скоюють злочини у сфері ПЕК України.

Ознаки, що характеризують особу злочинця, перебувають у взаємозв'язку та взаємозалежності. Так, соціально-демографічні ознаки особи значною мірою визначають її соціальні ролі й поряд з останніми є вирішальним фактором у формуванні моральних і психологічних характеристик особи. Низка ознак може мати альтернативний характер, тобто одночасно їх можна віднести до кількох груп (наприклад, освіта – соціально-демографічна ознака водночас може вказувати на соціальну роль особи в суспільстві).

Комплексне вивчення особи злочинців не повинне обмежуватися встановленням окремих ознак, які часто поверхово характеризують особу, а має проводитися з необхідною глибиною у їх взаємодії, що є гарантією більш повного виявлення чинників генезису особи злочинця з метою застосування адекватних заходів для її корекції і недопущення вчинення нею нових злочинів.

Досліджуючи соціально-рольову характеристику осіб [3], які скоюють злочини у сфері ПЕК України, можна виділити таке:

- належність до мікросоціальної групи на основі критерію роду занять: робочі – 34 %, учні і студенти – 65 %, службовці – 5 %, робітники приватних підприємств – 5,5 %, особи, позбавлені волі – 0,5 %, інші категорії зайнятих – 4 %.

Суттєве значення для характеристики особистості злочинця мають відомості про його соціальний стан і рід занять. Стосовно досліджуваного контингенту злочинців ці відомості дозволяють встановити, в яких соціальних прошарках найбільш розповсюджені злочини.

Зокрема, за даними О. Титаренко, найбільш активною криміногенною групою у вугільній промисловості становили особи, які безпосередньо працювали на шахтах і перебували на посадах від двох до п'яти років (48,5 %), переважно чоловіки. Серед жінок це були особи, що перебували на посадах від п'яти до десяти років. Соціальний стан засуджених за економічні злочини у вугільній промисловості характеризується переважною більшістю керівників підрозділів та керівників підприємств, а в економічних зло-

чинах більшість складають робітники (62,8 %). Рівень рецидиву у засуджених осіб за злочини у вугільній галузі дещо нижче (5 %), ніж у всіх сферах економіки (близько 9 %).

Досліджуючи соціально-психологічний портрет засуджених за скоєні злочини у сфері ПЕК України, звертаємо увагу на особливості, які характеризують особу злочинця: характер, темперамент, мислення, інтелектуальні та вольові якості. Вказані ознаки істотно впливають на поведінку людини, її реакцію на дію ззовні. Кримінологи вказують на більш високий, в порівнянні із звичайними громадянами, рівень імпульсивності і агресивності, властивий злочинцям. Для злочинців характерний дисбаланс між самооцінкою і потребами: завищена самооцінка, схильність до самовиправдання, перекладання вини на інших осіб.

При вирішенні завдань профілактики доцільно застосовувати типологічний метод вивчення особи. На основі визначення типу особи та її основних характеристик добирають відповідні профілактичні заходи, що застосовують до конкретної особи. Відомості про особу злочинця відіграють важливу роль у ході досудового слідства, виявленні причин й умов вчинення злочину (ст. 23 КПК України) [10] та застосуванні заходів щодо їх усунення. Встановлення відомостей про факти, що характеризують особу обвинуваченого (підозрюваного), належить до обставин, які стосуються предмета доказування в будь-якій кримінальній справі.

Кримінологічне дослідження особи злочинця має важливе значення не тільки для розвитку кримінологічної науки, а й для практичної діяльності правоохоронних органів. У практичній діяльності з профілактики злочинності, розкриття та розслідування злочинів, призначення й виконання покарання, взяття до уваги особистісного фактора відіграє майже вирішальну роль, що проявляється в таких основних напрямках:

- 1) у статистичному аналізі злочинності за особою злочинця;
- 2) при проведенні профілактичних заходів;
- 3) при встановленні причин й умов, які сприяли вчиненню злочину, та вивченні особи підозрюваного й обвинуваченого під час досудового слідства кримінальної справи;
- 4) у діяльності суддів при призначенні покарання;
- 5) у діяльності працівників кримінально-виконавчої системи під час відбування засудженими покарання;
- 6) в оперативно-розшуковій діяльності.

Злочини ПЕК поділяються на злочини, скоєні у нафтогазовій галузі, електроенергетиці, вугільній галузі та атомно-промислому комплексі.

Різновиди злочинів, що вчиняються в нафтогазовій галузі: незаконне надрокористування, здійснення підпільними нафтопереробними заводами виробництва бензину низької якості (фальсифікату), порушення порядку або невиконання умов проведення тендерів щодо постачання обладнання підприємствам ПЕК, у тому числі постачання товарів та виконання робіт за завищеними цінами, розкрадання бензину або інших паливно-мастильних матеріалів, несанкціоновані врізки у конденсатопроводи, заволодіння службовими особами колективним майном підприємств ПЕК. В основному,

крадіями виявляються свої ж працівники: водії, майстри та оператори, і тільки невелика кількість безробітних громадян.

Через деякі порушення: відкриті струмоведучі частини трансформаторів, не замкнені двері розподільчих пристроїв, відсутність попереджувальних написів про небезпеку на електрообладнанні, відсутність надійного заземлення електрообладнання, несвоєчасне прибирання парослі дерев і кущів біля ліній електропередач та трансформаторних підстанцій – почастишали спроби крадіжок електрообладнання через несанкціоноване проникнення на об'єкти електроенергетики. Також значна кількість злочинів вчиняється шляхом викрадення енергоресурсів під час їх транспортування, оскільки лінії електропередач мають велику протяжність і часто пролягають у важкодоступних місцях. За таких обставин лише жителі навколишніх населених пунктів мають змогу систематично отримувати і передавати оперативні дані про такого роду злочини. Вбачається, що єдиним правильним шляхом взаємовигідної співпраці правоохоронців з населенням є підвищення рівня довіри до суб'єктів запобіжної діяльності та налагодження системи винагород за надання правоохоронним органам інформації, яка сприяла б припиненню злочинної діяльності. При цьому злочинцями здебільшого є чоловіки без місця проживання, безробітні, підлітки, місцеві жителі, які працюють по налагодженій системі, а саме: здають до пунктів прийому металобрухту елементи повітряних ліній. Таким чином, згідно із Законом України «Про металобрухт» [11], порушується порядок здійснення операцій з металобрухтом. Постійно затримують неповнолітніх розкрадачів, які намагаються демонтувати електричні дроти, і ці злочини інколи спричиняють смертельні травми самих же розкрадачів.

Несанкціонований доступ до ядерних матеріалів загрожує здоров'ю та безпеці населення й довкіллю, але позитивним моментом є те, що в ядерній енергетиці та атомно-промисловому комплексі на сьогоднішній день немає проникнень, тобто диверсій та крадіжок. Але ми повинні постійно приділяти особливу увагу такій серйозній загрозі для нашої країни і міжнародної безпеки загалом, як викрадення, контрабанда й несанкціоновані поставки ядерних і радіоактивних матеріалів. До спроб придбати ядерні й радіоактивні матеріали вдаються деякі держави, терористичні організації, релігійні екстремісти та кримінальні угруповання. Суб'єктами злочину є: громадяни – суб'єкти підприємницької діяльності, службові особи, робітники та службовці, сторонні особи.

Основними злочинами у вугільній галузі є розкрадання вугілля та «копанки», незаконний видобуток вугілля. Що стосується осіб, які скоюють такі злочини, то на лаві підсудних опиняються колишні заступники директорів, начальники ділянок завантаження та охорони шахт, представники приватного бізнесу, а також низка працівників вугільних підприємств. Зловживаючи службовим становищем, вони розкрадають вугілля, безпідставно списують великі партії вугілля, завдають держпідприємству збитків на великі суми. Постійно викривають місцевих жителів, які без отримання відповідного дозволу організовують незаконний видобуток вугілля, тобто «копанки». Як наслідок, щорічно правоохоронними органами

в Донецькій та Луганській областях порушується понад 100 кримінальних справ за ст. 240 КК України.

Висновки. Кримінологічне дослідження особи злочинця не може бути безмежним і являти собою вичерпне вивчення усієї складної комплексної проблеми людини та її діяльності. Слід зазначити, що питання обсягу та межі дослідження (кримінологічної характеристики) особи злочинця є дещо дискусійним у теорії кримінології. Висловлюючись з цього приводу, А. І. Долгова [7] пропонує зосередити увагу на тих особистісних характеристиках винної особи, які дозволяють виявити більш близькі до злочину і злочинності причинні зв'язки, причинні комплекси.

О. Б. Сахаров [9] зазначав, що під час вивчення особи злочинця увага дослідника повинна звертатися, з одного боку, на найважливіші сфери її суспільного існування (сімейну, побутову, виробничу, загальногромадянську тощо), а з іншого – на внутрішню сферу особи: моральні, психологічні й соціально-фізіологічні ознаки, властивості, особливості.

Бібліографічні посилання

1. Ахмедов Г.А. О соотношении криминологических и уголовно-правовых категорий / Г. А. Ахмедов, Б. А. Миренский // Личность преступника и субъект преступления. – Обществ. науки в Узбекистане. – 1975. – № 19. – С. 23–28.
2. Бедь В. В. Юридична психологія: навч. посіб. – 2-ге вид., доп. і перероб. – К., 2004.
3. Закалюк А.П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика: у 3 кн. – К., 2007. – Т. 1.
4. Криминология: учебник / под. ред. В. Н. Кудрявцева и В. Е. Эминова. – 4-е изд., перераб. и доп. – М., 2012.
5. Копець Л. В. Психологія особистості: навч. посіб. – К., 2008.
6. Кримінальний кодекс України: Офіц. вид. – К., 2011.
7. Криминология / под ред. А. И. Долговой. – М., 1997.
8. Криминологічні засади запобігання органами прокуратури злочинам проти довкілля: монографія / Т. В. Корнякова. – К., 2011. – С. 382–408.
9. Сахаров А. Б. Учение о личности преступника / А. Б. Сахаров // Сов. государство и право. – 1968. – № 9. – С. 66.
10. Кримінальний процесуальний кодекс України. – К., 2012.
11. Про металобрухт: Закон України від 05.05.1999 р. № 619-XIV// ВВР України. – 1999. – № 25. – Ст. 212.

Финчук В. В. Криминологическая характеристика лиц, виновных в совершении преступлений в топливно-энергетическом комплексе Украины. Осуществлено криминологическое изучение личности преступника во всех отраслях ТЭК Украины. Акцентировано внимание на классификации личности преступника по критериям. Изложены данные исследований каждой отрасли ТЭК Украины.

Ключевые слова: личность преступника, ТЭК, криминологический портрет преступника, структура личности преступника, характеристика личности преступника.

Finchuk V. V. Criminological description of persons guilty in crimes committed in the fuel and energy complex of Ukraine. The article analyzes a criminal who commits offence against the law in the fuel and energy complex of Ukraine, and has also focused on the classification of criminals who commit offence against law according to the criteria.

The perpetrator has always been one of the central problems of studying all the sciences of the criminal type. Depending on the socio-historical conditions, social practices and requirements of the development of science in different ways there is a question on the individual offender.

Criminological examination of an offender is carried out for detection and evaluation of

his/her properties and features that give rise to criminal behavior, in order to prevent it. This reflects the unity of the three closest nodes criminological problems: an offender, causes and mechanisms of criminal behavior, crime prevention. In this case, the perpetrator is mainly because his/her primary criminological features, as is the source of subjective reasons for criminal acts, but because they, and not the actions or behavior should be the subject of prevention efforts. The fact that these internal features may lead to the commission of crimes, is the essence of social dangerousness of the offender, such as criminal behavior - derived from them.

Criminological research of an offender can not be limitless and constitute an exhaustive study of the whole complex problem of man and his activities. It should be noted that the issue of the scope and limits of the study (criminological characteristics) of an offender is somewhat controversial theories in criminology. Commenting on this occasion some authors propose to focus on the personal characteristics of the perpetrator, which can detect closer to crime and crime causality, causal complexes.

In the study of a criminal investigator an attention should be paid, on the one hand, to the most important areas of social existence (family, home, industrial, civilian, etc.) and on the other - the inner sphere persons: the moral, psychological, social and physiological characteristics, properties peculiarities.

Keywords: *criminal, fuel and energy complex, criminals criminological portrait, structure of criminal identity, description of criminal identity.*

Надійшла до редакції 27.09.2013

Фурса В. В.

ад'юнкт

*(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)*

УДК 343.54

ПИТАННЯ ЗАКОНОДАВЧОГО РОЗУМІННЯ ДІЯННЯ ЗЛОЧИНУ, ПЕРЕДБАЧЕНОГО ст. 156 КК УКРАЇНИ

На основі аналізу теорії кримінального права та правозастосовної практики України досліджено питання законодавчого розуміння злочину, передбаченого ст. 156 Кримінального кодексу України.

Ключові слова: *розбещення неповнолітніх, розпусні дії, фізичне розбещення, інтелектуальне розбещення.*

Постановка проблеми. Тема статевих злочинів, а, зокрема, статевих злочинів проти неповнолітніх, і нині залишається актуальною. Вони становлять підвищену суспільну небезпеку, а положення про те, що дитина внаслідок її фізичної та розумової незрілості потребує посиленої охорони й піклування, уже давно отримало загальне визнання. Внаслідок вчинення статевого злочину стосовно особи, яка не досягла 18 років, нерідко порушується її подальший нормальний фізичний і психічний розвиток. У таких осіб можуть формуватися неправильні, з моральної точки зору, уявлення про статеві стосунки, а згодом не виключена й деформація особистості. Також слід мати на увазі, що статевим злочинам властива висока латентність, тому зареєстровані випадки цієї категорії злочинів не відображають

реальної дійсності.

Це значною мірою активізувало пошуки шляхів вдосконалення чинного законодавства в Україні. Прийнятий у 2001 році Кримінальний кодекс України (далі – КК України) розширив у ч. 2 ст. 156 склад злочину “розбещення неповнолітніх” кваліфікуючими ознаками. Хоча законодавець і вносить позитивні зміни до вказаної статті, проте до цього часу кримінальним законом безпосередньо не вказано, які дії слід вважати розбещенням неповнолітніх.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв’язання даної проблеми. Проблеми загальної кримінально-правової та кримінологічної характеристики злочинів проти статевої свободи та статевої недоторканності висвітлено у роботах Ю.В. Александрова, П.П. Андрушка, Ю.М. Антоняна, М.І. Бажанова, Ю.В. Бауліна, Л.П. Брич, В.В. Голіни, О.М. Джужи, О.О. Дудорова, О.О. Жижилєнка, О.М. Ігнатова, М.Й. Коржанського, О.М. Костенка, В.В. Кузнєцова, В.В. Леня, А.С. Лукаш, М.І. Мельника, В.О. Навроцького, А.В. Савченка, О.О. Світличного, О.В. Синєокого, В.В. Сташиса, В.Я. Тація, М.І. Хавронюка, С.В. Чмута, Я.М. Яковлєва та ін.

Аналіз наукових розробок дає підстави стверджувати, що думки науковців різняться з приводу які дії слід вважати розпусними, а які ні.

Мета. На основі аналізу теоретичних положень кримінально-правової науки та практики застосування законодавства за вчинення злочину, передбаченого ст. 156 КК України, дійти до висновку, які дії слід вважати розбещенням неповнолітніх.

Виклад основного матеріалу. Як зазначалося, КК України не вказує, які дії слід вважати розбещенням неповнолітніх. У етимологічному словникові слово розбестити означає «зробити аморальним; розпустити; викликати найгірші інстинкти»[1, с. 105].

Великий тлумачний словник української мови вказує, що розбещення – дія за значенням розбестити. Розбестити, у свою чергу, тлумачиться як: 1) привчати кого-небудь до поганих, аморальних звичок, робити аморальним, псувати // Робити нестійким у поглядах, збивати з правильного шляху. 2) Потураючи кому-небудь, робити його недисциплінованим, свавільним; розпускати // Надмірною увагою псувати кого-небудь, робити неслухняним, вередливим [2, с. 1239].

Проте поряд із терміном «розбещення» законодавець вживає термін «розпусні дії».

Розпусні дії – це різні способи задоволення винним статевої потреби чи пристрасті у присутності неповнолітніх чи збудження статевого інстинкту без вчинення статевого акту. Це можуть бути: подразнення статевих органів, оголення власних статевих органів, відверто сексуальні розмови чи дії, поради тощо. Розпусні дії завжди мають сексуальний характер, вони можуть бути фізичними (оголення і торкання статевих органів як потерпілої, так і винної особи); інтелектуальними (сексуальні оповідання, демонстрування порнофільмів) [3, с. 65].

С.Д. Шапченко вважає, що розпусні дії – це дії, які збуджують чи посилюють статевий потяг чи інтерес потерпілого до різних проявів сексуа-

льного життя. Такі дії можуть бути фізичними: наприклад, демонстрація потерпілому своїх статевих органів, вчинення статевого акту у його присутності тощо, – і так званими інтелектуальними: наприклад, демонстрація порнографічних фільмів чи предметів порнографічного характеру, цинічні розмови на сексуальні теми тощо [4, с. 264].

А.В. Савченко під розпусними діями розуміє фізичні чи інтелектуальні дії сексуального характеру, здатні викликати фізичне та моральне розбещення неповнолітніх.

Фізичне розбещення – це, наприклад, оголення статевих органів винної чи потерпілої особи, торкання їх, інші непристойні дотики, що викликають статеve збудження, навчання онанізму, вчинення у присутності потерпілого статевого акту, акту онанізму, схиляння чи примушування потерпілих до вчинення певних сексуальних дій між собою або щодо винного тощо. Інтелектуальне розбещення може полягати, наприклад, у цинічних розмовах із потерпілим на сексуальні теми, розповіді відвертих, натуралістичних сексуальних історій, фотографуванні потерпілих у різних сексуальних позах, демонстрації порнографічних предметів [5, с. 351].

Такої ж думки дотримується і О.О. Дудуров, який вказує, що фізичне розбещення – це, зокрема, оголення статевих органів винної або потерпілої особи, торкання їх, інші непристойні дотики, які викликають статеve збудження, навчання онанізму, вчинення у присутності потерпілого природного статевого акту, акту онанізму, мужолозтва або задоволення статевої пристрасті неприродним способом, схиляння або примушування потерпілих до вчинення сексуальних дій між собою. Інтелектуальне розбещення може полягати, наприклад, у цинічних розмовах з потерпілим на сексуальні теми, розповіді відвертих, натуралістичних сексуальних історій, фотографуванні потерпілих в різних сексуальних позах, демонстрації порнографічних предметів [6, с. 103–104].

І.О. Бандурка вказує, що розпусні дії мають сексуальний характер і можуть набувати вигляду фізичних дій або інтелектуального розбещення. Під фізичними розпусними діями слід розуміти оголення статевих органів винної чи потерпілої особи, непристойні доторкання до статевих органів, які викликають статеve збудження, навчання статеvim збоченням, імітація статевого акту, схиляння або примушування потерпілих до вчинення певних сексуальних дій між собою, вчинення статевих зносин у присутності дитини, акту онанізму тощо. Інтелектуальними розпусними діями можуть бути випадки ознайомлення дитини із порнографічними зображеннями, відеофільмами, цинічні розмови з потерпілою особою на сексуальні теми тощо [7, с. 52].

Проте основні дискусії між вченими виникають з приводу чи слід орогенітальний (*coitus per os*) чи аногенітальний (*coitus per anum*) контакт за добровільною згодою особи, яка не досягла 16 років, вважати розбещенням неповнолітніх.

Так, О.О. Дудуров вважає, що об'єктивну сторону злочину, передбаченого ст. 156 КК України, утворює вчинення орогенітального (*coitus per os*) чи аногенітального (*coitus per anum*) контакту, якщо при цьому не ви-

користовувався безпорадний стан потерпілої особи чи не застосовувалося фізичне чи психічне насильство [6, с. 104]. Цієї думки дотримується і А.В. Савченко [5, с. 351].

Проте існують і інші думки вчених. Так, Ю.В. Александров вважає, що об'єктивну сторону розбещення неповнолітніх не може утворювати вчинення орогенітального (coitus per os) чи аногенітального (coitus per anum) контакту, оскільки такі дії, поряд із вчиненням ненасильницьких статевих зносин, утворюють склад злочину, передбачений ст. 155 КК України [8, с. 9]. Такої думки дотримується і М.І. Бажанов [9, с. 205].

О.О. Світличний також вважає, що об'єктивну сторону розбещення неповнолітніх не може утворювати вчинення орогенітального чи аногенітального контакту [10, с. 211]. За змістом суспільно небезпечного діяння та його природою, фізичні розпусні дії відрізняються від статевих зносин у збочених формах у вигляді анального або орального сексу за добровільною згодою неповнолітньої особи. За своєю суспільною небезпекою, а головне, за безпосереднім об'єктом посягання та за характером заподіюваної шкоди правоохоронюваним об'єктам ці діяння є різними. Вчинення статевого акту неприродним (викривленим) способом, навіть за добровільної згоди, містить у собі більш високий ступінь суспільної небезпечності як самого діяння, так і винної особи [11, с. 101].

На нашу думку, законодавець, встановлюючи кримінальну відповідальність за розбещення неповнолітніх, під розбещенням неповнолітніх розумів і вчинення орогенітального (coitus per os) чи аногенітального (coitus per anum) контакту.

Проаналізувавши ст. ст. 152-156 КК України, доходимо таких висновків:

1. У ст. 152 КК України «Згвалтування» законодавець під згвалтуванням розуміє статеві зносини із застосуванням фізичного насильства, погрози його застосування або з використанням безпорадного стану потерпілої особи. Пленум Верховного Суду дав роз'яснення, що згвалтуванням слід розуміти природні статеві зносини між особами різної статі всупереч або з ігноруванням волі потерпілої особи із застосуванням фізичного насильства, погрози його застосування або з використанням безпорадного стану потерпілої особи [12]. Поняття «природні статеві зносини» більшою мірою має медичний характер і визначається як генітальний контакт двох індивідів з метою отримання статевого задоволення, і/або для продовження роду [13, с. 354].

Об'єктивна сторона злочину, передбаченого ст. 155 КК України, полягає у добровільних статевих зносинах з особою, яка на момент вчинення цих зносин не досягла статевої зрілості. У диспозиції ст. 155 КК України законодавець знову використовує поняття «статеві зносини» і, таким чином, встановлює відповідальність лише за природний статевий акт з особою, яка не досягла статевої зрілості.

2. Статтею 153 КК України законодавець встановив кримінальну відповідальність за задоволення статевої пристрасті неприродним способом із застосуванням фізичного насильства, погрози його застосування чи з використанням безпорадного стану потерпілої особи.

О.О Дудоров під задоволенням статевої пристрасті неприродним способом розуміє будь-які дії сексуального характеру незалежно від їх гетеро- або гомосексуальної спрямованості (крім природного статевого акту), які здатні задовольнити статево пристрасть чоловіка або жінки. Це, зокрема, мужолозтво, лесбійство, орогенітальний контакт (coitus per os) жінки з чоловіком або чоловіка з чоловіком, аногенітальний контакт (coitus per anum) чоловіка з жінкою, сурогатні форми статевого зносин, які імітують природний статевий акт, садистські дії сексуального характеру, сексуальний мазохізм [14, с. 338].

Є.В. Фесенко під задоволенням статевої пристрасті неприродним способом розуміє дії, які полягають у задоволенні статевої пристрасті неприродним шляхом – це може бути вчинення акту мужолозтва, лесбійства, а також інші дії сексуального характеру, спрямовані на задоволення статевої пристрасті суб'єкта злочину (чоловіка або жінки) [15, с. 396].

Пленум Верховного Суду роз'яснює, що насильницьке задоволення статевої пристрасті неприродним способом виключає природний статевий акт і може полягати у вчиненні акту мужолозтва, лесбійства, а також в інших діях сексуального характеру, спрямованих на задоволення статевої пристрасті суб'єкта злочину неприродним способом, із застосуванням фізичного насильства, погрозою його застосування або з використанням безпорадного стану потерпілої особи [12].

3. Статтею 154 КК передбачено відповідальність за примушування чоловіка чи жінки до вступу в статевий зв'язок природним або неприродним способом. Під статевим зв'язком природним або неприродним способом слід розуміти природний статевий акт, акт мужолозтва або лесбійства, на який, відповідно до умислу винної особи, має погодитися потерпіла особа внаслідок її примушування [12].

Таким чином, доходимо висновку, що ст.ст. 152–156 КК України законодавець встановив кримінальну відповідальність за вчинення насильницького природного статевого акту, за насильницьке задоволення статевої пристрасті неприродним способом, за примушування до вступу в статевий зв'язок природним чи неприродним способом особи, яка матеріально чи службово залежна від суб'єкта злочину, за ненасильницький природний статевий акт з особою, яка не досягла статевої зрілості, за вчинення розпусних дій, під якими, як зазначено раніше, розуміється оголення статевих органів винної чи потерпілої особи, доторкання до статевих органів, збудження, навчання статевим збоченням, імітація статевого акту, схиляння потерпілих до вчинення сексуальних дій між собою, вчинення статевого зносин у присутності потерпілої особи, ознайомлення потерпілої особи з порнографічними предметами, цинічні розмови на сексуальні теми тощо.

Залишається невизначеним, за якою статтею КК України кваліфікувати вчинення суб'єктом злочину орогенітального (coitus per os) чи аногенітального (coitus per anum) контакту з потерпілою особою, якій на момент вчинення цих дій не виповнилося 16 років, за її добровільною згодою.

На основі викладеного вважаємо, що законодавець, встановлюючи відповідальність за вчинення розпусних дій щодо особи, яка не досягла 16

років, під розпусними діями розумів і вчинення суб'єктом злочину акту мужолозтва, лесбійства, орогенітального (coitus per os) чи аногенітального (coitus per anum) контакту з потерпілою особою за її добровільною згодою.

Слід зазначити, що правоохоронні органи при розслідуванні справ про вчинення ненасильницького орогенітального чи аногенітального контакту з особами, які не досягли 16-річного віку, кваліфікують означені дії саме за ст. 156 КК України.

Так, наприклад, вироком Білопільського районного суду Сумської області підсудний Ш. засуджений до 2 років обмеження волі за вчинення злочину, передбаченого ч. 1 ст. 156 КК України. Судом встановлено, що на початку листопада 2007 року, Ш., знаходячись у стані алкогольного сп'яніння, проходив у с. Кальченки по вул. Центральній, Білопільського району, де біля приміщення магазину, зустрівши неповнолітнього М., 1993 р. н., з метою вчинення щодо останнього розпусних дій, навмисно завів розмову про статеві органи неповнолітнього та запропонував йому пройти з ним за приміщення магазину і поговорити. Продовжуючи свої злочинні дії, спрямовані на розбещення неповнолітнього М., 1993 р. н., завівши його за приміщенням магазину, Ш., вчинив з неповнолітнім М. орогенітальний контакт.

Крім того, впродовж листопада-грудня 2007 року Ш. неодноразово вчиняв розбещення неповнолітнього М. та інших неповнолітніх аналогічним способом [16].

Нещодавно Сумською прокуратурою порушено кримінальну справу за ознаками злочину, передбаченого ст. 156 КК України. Про це повідомили в прес-службі прокуратури Сумської області.

За даними відомства, в ході досудового розслідування виявлено п'ятеро неповнолітніх потерпілих. Підозрюваний у вчиненні розпусних дій заманював неповнолітніх солодощами, потім роздягав їх і фотографував. Після чого, погрожуючи розповсюдити ці фотографії у школі, де навчалися неповнолітні, злочинець примушував потерпілих приходити до нього знову. Коли неповнолітні приходили, підозрюваний примушував їх вживати алкогольні напої, після чого вступав з ними у статевий зв'язок неприродним способом [17].

Вказані приклади підтверджують думку про те, що вчинення орогенітального чи аногенітального контакту з неповнолітніми утворює об'єктивну сторону злочину, передбаченого ст. 156 КК України.

Крім того, проведене нами опитування працівників органів кримінальної юстиції також свідчить про те, що розбещення неповнолітніх полягає не лише в оголенні і доторканні до статевих органів потерпілої особи, імітації статевого акту, схилянні потерпілих до вчинення сексуальних дій між собою, вчинення статевого акту у присутності потерпілої особи, ознайомленні потерпілої особи з порнографічними предметами, цинічних розмовах на сексуальні теми. Абсолютна більшість опитаних (86 %) вважають, що розбещенням неповнолітніх є також і вчинення ненасильницького орогенітального чи аногенітального контакту з потерпілою особою.

Що стосується аргументації О.О. Світличного з приводу того, що сус-

пільна небезпечність злочину, передбаченого ст. 155 КК України, відрізняється від суспільної небезпечності злочину, передбаченого ст. 156 КК України, на нашу думку, вона є не достатньо переконливою. Як влучно зазначає Л.М. Кривоченко, суспільна небезпечність належить до оціночних понять. Критерієм оцінки суспільної небезпечності, її ступеня виступають об'єктивні й суб'єктивні ознаки злочину: об'єкт, на який посягає злочин, наслідки, спосіб вчинення злочину, форма вини, мотив і мета [18, с. 56].

Об'єктом злочинів, передбачених ст. ст. 155 та 156 КК України, є статеву недоторканність [19, с. 90]. Деякі вчені поряд зі статевою недоторканністю виділяють і нормальний фізичний і психічний розвиток неповнолітніх [20, с. 665, 668]. Тобто можна сказати, що переважна більшість вчених вважає саме статеву недоторканність об'єктом злочинів.

Законодавець, виходячи з назви розділу IV Особливої частини КК України, вважає об'єктом злочинів, передбачених ст. 155 та 156 КК України, саме статеву недоторканність. Таким чином, думки вчених і законодавця сходяться і об'єктом розбещення неповнолітніх і статевих зносин з особою, яка не досягла статевої зрілості, слід вважати статеву недоторканність.

Що стосується наслідків, то і розбещення неповнолітніх і статеві зносини з особою, яка не досягла статевої зрілості, є злочинами з формальним складом, а отже, наслідки знаходяться за межами складу злочину. Виняток становить ч. 2 ст. 155 КК України, якою встановлено відповідальність за статеві зносини з особою, яка не досягла статевої зрілості, які спричинили безплідність чи інші тяжкі наслідки.

Злочини, передбачені ст.ст. 155 та 156 КК України, характеризуються умисною формою вини, вчиняються з будь-яких мотивів і з будь-якою метою.

Спосіб вчинення злочину не є обов'язковою ознакою об'єктивної сторони злочинів, передбачених ст.ст. 155 та 156 КК України, та не виступає в якості кваліфікуючих ознак цих злочинів. Отже, припустимо, що спосіб вчинення злочину не впливає на ступінь суспільної небезпеки злочинів, передбачених ст.ст. 155 та 156 КК України. Таким чином, доходимо висновку, що ступінь суспільної небезпеки злочинів, передбачених ст.ст. 155 та 156 КК України, є однаковим. Але це стосується, злочинів передбачених ч. 1 ст. 155 та ч. 1 ст. 156 КК України. Суспільна небезпека злочину, передбаченого ч. 2 ст. 155 КК України відрізняється від суспільної небезпеки злочину, передбаченого ч. 2 ст. 156 КК України, оскільки в ч. 2 ст. 155 КК України, як зазначалося раніше, міститься така кваліфікуюча ознака, як тяжкі наслідки, завдані злочином, та безплідність особи, яка не досягла статевої зрілості.

Таким чином, суспільна небезпечність злочину, передбаченого ч. 2 ст. 155 КК України, є вищою, ніж суспільна небезпека злочину, передбаченого ч. 2 ст. 156 КК України, на чому наголошував О.О. Світличний. Проте не слід забувати, що Законом України від 25 вересня 2008 року «Про внесення змін до статей 155 та 156 Кримінального кодексу України щодо відповідальності за розбещення неповнолітніх» законодавцем встановлено однакове покарання, як за статеві зносини з особою, яка не досягла статевої зрілості, так і за розбещення неповнолітніх.

Тобто припускаємо, що законодавець вважає суспільну небезпеку злочину, передбаченого ч. 2 ст. 155 КК України, та суспільну небезпеку злочину, передбаченого ч. 2 ст. 156 КК України, однаковою. Для вирішення цього протиріччя пропонуємо доповнити ч. 2 ст. 156 КК України кваліфікуючою ознакою «тяжкі наслідки, спричинені злочином». Це в першу чергу дозволить усунути законодавчу колізію з приводу суспільної небезпечності злочинів, передбачених статтями 155 та 156 КК України. Також присутність у диспозиції ст. 156 КК України такої кваліфікуючої ознаки як «тяжкі наслідки, завдані злочином» частково усуне суперечки між вченими та між практиками: чи утворює вчинення орогенітального чи аногенітального контакту з неповнолітньою особою склад злочину, передбаченого ст. 156 КК України.

Висновки. Як підсумок зазначимо, що законодавець, встановлюючи кримінальну відповідальність за розбещення неповнолітніх, під розбещенням неповнолітніх розумів не лише торкання статевих органів потерпілої особи, демонстрацію суб'єктом злочину своїх статевих органів, вчинення у присутності потерпілого статевого акту, демонстрацію порнографічних предметів, вчинення інших ненасильницьких дій сексуального характеру, які направлені на задоволення статевої пристрасті суб'єкта злочину, а і вчинення з потерпілою особою ненасильницького орогенітального (coitus per os) чи аногенітального (coitus per anum) контакту.

Бібліографічні посилання

1. Етимологічний словник української мови: у 7 т. / уклад. Р.В. Болдирев, Т.Б. Лукінова, А.М. Шамота та ін. – К., 2006. – Т. 5 Р-Т.
2. Великий тлумачний словник української мови / уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К.; Ірпінь, 2005.
3. Селецький С.І. Кримінальне право України. Особлива частина: навч. посібник. – К., 2008.
4. Кримінальне право України: Особлива частина: підручник / Г.В. Андрусів, П.П. Андрушко, С.Я. Лихова та ін.; за ред. П.С. Матишевського та ін. – К., 1999.
5. Савченко А.В. Сучасне кримінальне право України: курс лекцій / А.В. Савченко, В.В. Кузнецов, О.Ф. Штанько. – 2-е вид., випр. та доп. – К., 2006.
6. Кримінальне право України. Особлива частина: підручник / Ю.В. Александров, О.О. Дудоров, В.А. Клименко та ін.; за ред. М.І. Мельника, В.А. Клименка. – К., 2004.
7. Бандурка І.О. Кваліфікуючі ознаки злочинів проти статевої свободи та статевої недоторканності особи / І. О. Бандурка // Наше право. – 2007. – № 4. – С. 47–53.
8. Александров Ю.В. Злочини проти статевої свободи / Ю.В. Александров // Юридичний вісник України. – 2002. – № 4. – С. 8–14.
9. Сташис В.В., Бажанов М.И. Личность под охраной уголовного закона: монография. – Симферополь, 1996.
10. Світличний О.О. Суспільно небезпечне діяння при розбещенні неповнолітніх: спірні аспекти / О.О. Світличний // Право і суспільство. – 2010. – № 6. – С. 207–211.
11. Світличний О.О. Кримінальна відповідальність за розбещення неповнолітніх : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / О.О. Світличний. – Запоріжжя, 2012.
12. Про судову практику у справах про злочини проти статевої свободи та статевої недоторканності особи: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 30.05.2008 № 5.
13. Энциклопедический словарь медицинских терминов: в 3 т. / гл. ред. Б.В. Петровский. – М., 1983. – Т. 2.

14. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України. – 3-тє вид., перероб. та доп. / за ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. – К., 2005.

15. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України : у 2 т. / за заг. ред. П.П. Андрушка, В.Г. Гончаренка, Є. В. Фесенка. – 3-тє вид., перероб. та доп. – К., 2009. – Т 1.

16. Єдиний державний реєстр судових рішень [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/2843371>

17. В Сумах чоловік займався розбещенням неповнолітніх [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://svetiteni.com.ua//v-sumakh-muzhchina-zanimalsya-razvrascheniem-nesovershennoletnikh>

18. Кримінальне право України: Загальна частина : підручник / Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, В.І. Тютюгін та ін.; за ред. В.В. Сташиса, В.Я. Тація. – 4-те вид., перероб. і доп. – Х., 2010.

19. Кримінальне право України. Особлива частина: підручник / Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, В.І. Тютюгін та ін. ; за ред. В.В. Сташиса, В.Я. Тація. – 4-те вид., перероб. і доп. – Х., 2010.

20. Вибрані праці з кримінального права / передмова В.О. Навроцького. – Луганськ, 2010.

Фурса В. В. Вопросы законодательного понимания деяния преступления, предусмотренного ст. 156 УК Украины. На основе анализа теории уголовного права и правоприменительной практики Украины исследован вопрос законодательного понимания преступления, предусмотренного ст. 156 Уголовного кодекса Украины.

Ключевые слова: *развращение несовершеннолетних, развратные действия, физическое растление, интеллектуальное растление.*

Fursa V. V. Issues of legislative understanding of crime act uner art. 156 of the Criminal Code of Ukraine. The article is based on an analysis of the theory of criminal law and law enforcement Ukraine investigates the issue of legal understanding of crime under art. 156 of the Criminal Code of Ukraine.

The theme of sexual crimes, and in particular of sexual offenses against minors, remains relevant today. They pose an increased danger to society, and the position that the child because of his/her physical and mental immaturity, needs enhanced protection and care has long been generally recognized. As a result of the commission of a sexual offense against a person under the age of 18, often violated his/her subsequent normal physical and mental development. Such persons may form incorrect, from a moral point of view, ideas of sex, and subsequently eliminated and distortion of personality. It should also be borne in mind that the sex offender is highly latency as reported cases of this category of crimes does not reflect reality.

The objective part of the offense under art. 155 of the Criminal Code of Ukraine, is the voluntary sexual intercourse with a person who at the time of these relations has not reached puberty. In the disposition of the art. 155 of the Criminal Code of Ukraine lawmakers again use the term "sexual intercourse" and thus place liability only for natural sexual intercourse with a person who has not reached puberty.

The legislator, establishing criminal responsibility for defilment of minors, under the defilment of minors understood not only touching the genitals of the victim, demonstration by the offender of his genitals, the commission of sex in the presence of the victim's, display of pornographic material, the commission of other non-violent actions of sexual nature directed to meet the sexual desire of the perpetrator, but also with the injured person committing nonviolent coitus per os or anogenital (coitus per anum) contact.

Keywords: *defilment of minors, indecent assault, physical abuse, intellectual abuse.*

Надійшла до редакції 26.06.2013

Шевцова О. О.

(ГУМВС України в Донецькій області)

УДК 343.341

ОСОБЛИВОСТІ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ОРГАНІЗОВАНУ ЗЛОЧИННУ ДІЯЛЬНІСТЬ ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ РЕСПУБЛІКИ БІЛОРУСЬ

Розглянуто кримінально-правові ознаки організованої злочинної діяльності за кримінальним законодавством Білорусі, об'єктивні ознаки складу злочину за примушування до вчинення злочинів у складі організованих злочинних об'єднань (організованої групи та злочинної організації).

Ключові слова: *організована група, злочинна організація, злочинне співтовариство, об'єктивні ознаки складу злочину, примушування, погрози.*

Постановка проблеми. Не викликає сумніву той факт, що організована злочинність, як надзвичайно небезпечне соціально-правове явище, має яскраво виражену тенденцію до зміни своїх форм та проявів. Вона суттєво посилює свої позиції через монополізацію великої кількості видів протиправної діяльності, у результаті чого на зміну одиничним простим, «примітивним» злочинам приходять широкомасштабні акції, що сягають корінням у сферу державного управління, економіку, область транснаціональних суспільних відносин.

Безперечним є той факт, що характер організованої злочинної діяльності в Україні, її інтенсивність та форми прояву базуються на світових тенденціях, але мають й локальні особливості, що продиктовані різними факторами: від економічних особливостей розвитку регіонів до їх географічного розташування. Сукупність факторів, що визначають «унікальність» того або іншого регіону нашої країни, вимагає детального дослідження, котре дозволить визначити тенденції трансформації організованої злочинності як на регіональному, так і державному рівні.

Тема даного наукового дослідження виконується відповідно до Пріоритетних напрямків наукового забезпечення діяльності органів внутрішніх справ України на період 2010–2014 рр. (наказ МВС України від 29.07.2010 р. № 374), планів науково-дослідної роботи Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ і його кафедри кримінального права та криминології.

Мета дослідження полягає у здійсненні аналізу об'єктивних ознак примушування до вчинення злочинів у складі злочинної організації за кримінальним законодавством Білорусі.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Проблемі співучасті у злочині в науковій літературі приділялася значна увага, нею займалися такі видатні вітчизняні та зарубіжні вчені, як Ф.Г. Бурчак, В.В. Василевич, П.І. Грішаєв, М.І. Ковальов, В.В. Корж, Г.А. Крігер, П.Ф. Тельнов, А.Н. Трайнін та інші. Дослідженнями в цій області займалися вітчизняні вчені М.І. Бажанов, В.В. Василевич, М.Г. Вер-

бенський, Р.Є. Єфремова, А.П. Закалюк, М.І. Коржанський, М.В. Корнієнко, М.І. Мірошник, Г.В. Новицький, А.А. Пінаєв, М.І. Хавронюк, В.І. Ша-кун та інші. Слід зазначити, що проблема вивчення злочинного співтова-риства (злочинної організації) одержала свій розвиток у працях зарубіжних вчених: Н.І. Ветрова, І.М. Гальперіна, Л.Д. Гаухмана, А.І. Гурова, А.І. Долгової, В.С. Комісарова, Н.Ф. Кузнецової, С.В. Максимова, Г.М. Міньковського, В.А. Номоконова, В.С. Овчинського, Е.Ф. Побігайла, В.А. Уткіна, Ю.М. Антоняна, В.А. Жабського та ін. Початок її вивчення покладено білоруськими вченими: І.І. Басецьким, О.А. Безлюдовим, Р.Є. Данилюком, Н.А. Леченченко, Є.Ф. Мичулієм, В.В. Морозом, А.А. Шардаковим та ін.

Однак якісні зміни злочинності, розповсюдження її організованих форм неминує продовжує привертати увагу вчених-криміналістів. Це сто-сується такого способу вчинення злочину, як примушування до участі в організованих злочинних об'єднаннях та вчинення злочинів у їх складі, що характеризуються високим ступенем суспільної небезпечності.

Виклад основного матеріалу. Зважаючи на те, що кримінальне зако-нодавство України сформовано з урахуванням Модельного кримінального кодексу країн СНД, то кримінальне законодавство Білорусі, як її найближ-чого сусіда за спільними кордонами, поряд із загальними положеннями у сфері протидії організованій злочинності, мають свої особливості, які пот-ребують розгляду.

Перевагою чинних кримінальних законів України та Білорусі стосовно предмета даного дослідження є те, що законодавець цих країн не обмежився встановленням кримінальної відповідальності за створення злочинної орга-нізації або участь у ній. У кримінальних законах України, як і Беларусі, пе-редбачено норми, що пов'язані зі ст. 255 КК України «Створення злочинної організації» і ст. 285 КК РБ «Создание преступной организации либо учас-тие в ней» і також спрямовані на боротьбу зі створенням злочинних об'єд-нань та здійсненням протиправної діяльності злочинних організацій.

Зокрема, у ст. 288 КК РБ «Принуждение лица к участию в преступной деятельности» передбачено кримінальну відповідальність за примушуван-ня особи до участі у злочинній діяльності. Аналогічна норма в КК України відсутня. По своїй сутності примушування особи до участі у злочинній ді-яльності є формою підбурювання до злочину, однак білоруський законода-вець визнав за необхідне виділити в самостійний склад злочину підбурю-вання, що здійснюється суспільно небезпечними способами впливу на потерпілого та пов'язане із пригніченням його особистої волі. Даний зло-чин є багатооб'єктним. Насамперед, при його вчиненні посягання здійсню-ється на основи громадської безпеки, оскільки спрямоване на формування злочинної діяльності в організованих формах, основи суспільного спокою. Одночасно вчиняється й посягання на особисту волю, оскільки вплив на потерпілого виражається в погрозах протиправним фізичним впливом на нього особисто або на його близьких чи родичів. Факультативними об'єк-тами примушування до участі у злочинній діяльності можуть бути також такі об'єкти кримінально-правової охорони, як здоров'я, честь і гідність

особи, відносини власності, сфера господарської діяльності та інші. Потерпілою може бути будь-яка особа, стосовно якої відбувається примушування до участі у злочинній діяльності. Це може бути фізична особа будь-якого віку (як повнолітня, так і неповнолітня, яка може бути використана як знаряддя або в рахунок «відпрацювання» боргу її батьками).

Об'єктивна сторона злочину, передбаченого частиною 1 статті 288 КК РБ, полягає у примушуванні потерпілої особи до здійснення різних протиправних дій, заборонених саме кримінальним законом: до вчинення злочину; участі в організованій групі, банді або злочинній організації. Примушування, як спосіб вчинення цього діяння, представляє собою своєрідний вид психічного насильства – погрози, і являє собою психологічний вплив на особу, її волю і свідомість з метою її спонукання до вчинення злочину або до участі у діяльності зазначених організованих злочинних формувань, що супроводжується погрозою з боку винної особи.

Примусові дії, за ч. 1 статті 288 КК РБ, передбачають три альтернативних види погрози: погроза застосуванням насильства стосовно особи, яка примушується, або її близьких (психічне насильство); погроза знищенням або пошкодженням майна примушованої особи або її близьких; погроза поширення відомостей, що мають характер клевети або інших, котрі примушована особа та її близькі бажають зберегти в таємниці.

Погроза застосуванням фізичного насильства також може мати прояв і у залякуванні потерпілого насильницьким впливом різного діапазону: від нанесення ударів та побоїв до позбавлення життя. Данилюк С.Е., Шардаков А.А., Воронцов В.М. вказують, що погроза вбивством, як спосіб вчинення цього злочину, повністю охоплюється частиною 1 статті 288 КК РБ. При цьому не вимагається додаткової кваліфікації за статтею 186 КК РБ «Угроза убийством, причиненням тяжких телесних повреждений или уничтожением имущества» – як погроза вбивством, заподіянням тяжких тілесних ушкоджень або знищенням чужого майна [1, с. 763–764]. Що стосується погрози знищення або пошкодження майна, то вона може бути спрямована на майно великої чи значної вартості, так і те, вартість якого є досить невеликою. Головним у даному випадку є те, що майно свідомо для винного або близьких йому осіб має особливе, важливе чи пам'ятне значення (наприклад, як подарунок чи пам'ять про померлих родичів, батьків, дружини чи чоловіка, дітей). Погроза може стосуватися й поширення про потерпілого неправдивої чи ганебної інформації, що може зашкодити його авторитету, людській часті та гідності, зруйнувати його сім'ю, потягти звільнення з роботи тощо. Не має значення і не впливає на кваліфікацію злочину і те, що клевети може бути легко спростований самим потерпілим або близькими йому особами.

Погроза поширенням відомостей, які потерпілий або його близькі бажають зберегти в таємниці, може стосуватися як інформації, розголошення якої тягне кримінальну відповідальність, так і конфіденційної інформації, поширення якої заборонено іншими законами. Так, наприклад, до кримінально-караного розповсюдження інформації можна віднести, за кримінальним законодавством Республіки Білорусь, розголошення таємниці усинов-

лення (ст. 177 КК РБ), розголошення лікарської таємниці (ст. 178 КК РБ), незаконне поширення інформації про приватне життя (ст. 179 КК РБ), розголошення комерційної таємниці (ст. 255 КК РБ). До інших видів інформації можна віднести таку, таємність якої особливим чином (а саме кримінальним законом) не охороняється. Головним при цьому є усвідомлення винною особою того, що для самого потерпілого або для його близьких осіб збереження конфіденційності даної інформації є надзвичайно важливим.

Тлумачення вказаних положень Кримінального кодексу РБ містить роз'яснення також щодо примушування до участі в банді або злочинній організації, котре потрібно кваліфікувати за ст. 288 КК РБ і відповідно за ч. 5 ст. 16 «Співучасть у злочині» і ст. 286 КК РБ «Бандитизм», або за ч. 5 ст. 16 і с. 285 КК РБ «Створення злочинної організації або участь у ній». Якщо потерпілий був примушений до участі в організованій групі, винна особа повинна нести відповідальність лише за статтею 288 КК РБ «Примушування особи до участі у злочинній діяльності» [1, с. 764].

На нашу думку, у випадку, коли примушування до участі в конкретному злочині або до участі в банді чи злочинній організації не досягло мети, яку ставила перед собою винна особа, або було безуспішним і потерпілий не погодився на висловлені погрози виконати вказані йому дії, винна особа повинна нести відповідальність за ст. 288 КК РБ і з урахуванням правила, що міститься у ч. 8 статті 16 КК РБ «Співучасть у злочині» за готування до відповідного злочину.

За конструкцією об'єктивної сторони даний злочин має формальний склад і вважається закінченим з моменту здійснення психологічного впливу винної особи на потерпілого. При цьому психологічний вплив, тиск на потерпілого повинен бути підкріплений погрозою вчинення перелічених у ч. 1 ст. 288 КК РБ дій, незалежно від подальших результатів примушування. Для кримінальної відповідальності не має значення: чи погодився примушуваний до вчинення дій, котрі вимагав від нього винний чи ні. Таким чином, це підтверджує те, що для притягнення винного до кримінальної відповідальності достатньо лише вчинення протиправних дій, а саме – висловлення погроз потерпілому, спрямованих на нього самого або його близьких, родичів чи його власності.

Суб'єктивна сторона розглядуваного злочину характеризується умисною формою вини у вигляді прямого умислу. Це пояснюється тим, що винний при вчиненні даного злочину цілком усвідомлює 1) протиправність здійснюваного ним впливу на потерпілого (жертву), його шкідливість та суспільну небезпечність, усвідомлює, що 2) під впливом здійснюваного ним насильства примушує потерпілу особу до участі у подальшій злочинній діяльності, усвідомлює, що 3) прагне досягти певного (конкретно визначеного для самого винного) результату та 4) бажає діяти саме таким чином (висловити погрози, примусити, і таким чином реалізувати свій злочинний задум на подальше вчинення злочину) і вчинити зазначені в диспозиції ст. 288 КК РБ дії.

А.В. Барков вважає, що суб'єктивна сторона розглянутого злочину характеризується й наявністю спеціальної мети. Винний свідомо використовує

погрозу як спосіб підбурювання потерпілого до вчинення конкретного злочину або до участі у злочинному об'єднанні. Мета такого примушування полягає у тому, щоб зломити волю потерпілої особи, примусити її додержуватися вимог винного, виконувати всі названі ним дії. Мотиви злочинної поведінки можуть бути будь-якими. Це може бути помста з боку винного, особиста неприязнь, бажання скомпрометувати потерпілого чи його близьких чи родичів. Також це може бути бажання показати іншим їх хибні уявлення про потерпілого, його моральний стан, переконання, інтереси тощо. Суб'єкт при вчиненні вказаного злочину загальний. Це фізична осудна особа, яка досягла віку кримінальної відповідальності, за КК РБ – 16 років.

В якості кваліфікуючих обставин при вчиненні даного злочину білоруський законодавець називає дві ознаки (ч. 2 ст. 288 КК РБ): 1) примушування, поєднане з насильством, або 2) примушування, поєднане зі знищенням або пошкодженням чужого майна.

У розглянутій кримінально-правовій нормі поняттям насильства охоплюється протиправне посягання на тілесну недоторканність людини або її особисту волю (це фізичне насильство). Таким насильством може бути нанесення ударів, побоїв, тілесних ушкоджень різного ступеня тяжкості. Також до даного насильства можна віднести й умисне позбавлення життя потерпілого.

Для правильної кваліфікації необхідно враховувати спосіб та ступінь небезпечності застосовуваного винною особою насильства, а також обсяг (розмір) заподіяної майнової шкоди. Якщо насильство виразилося в разових ударах, побоях, заподіянні легкого тілесного ушкодження, катуванні, незаконному позбавленні волі без обтяжуючих покарання обставин, то все вчинене буде охоплюватися кваліфікацією за ч. 2 ст. 288 КК РБ. Якщо ж насильство мало більш небезпечний характер, і наприклад, проявилось у заподіянні тяжкого тілесного ушкодження або полягало в незаконному позбавленні волі, що супроводжувалося особливими мученнями чи стражданнями потерпілого, то таке діяння утворює ідеальну сукупність злочинів і повинно кваліфікуватися за ч. 2 ст. 288 та ст. 147 КК РБ «Умисне заподіяння тяжкого тілесного ушкодження» або за ч. 2 ст. 183 КК РБ «Незаконне позбавлення волі».

Аналогічно вирішується питання й з оцінкою масштабу знищення або пошкодження чужого майна. Якщо у процесі примушування особи до участі у злочинній діяльності мало місце знищення або пошкодження майна при названих у ч. 2 і 3 ст. 218 КК РБ «Умисне знищення чи пошкодження майна» обставинах, то вчинене представляє собою ідеальну сукупність злочинів.

Злочин, викладений у ч. 2 ст. 288 КК РБ вважається закінченим з моменту реального застосування насильства до потерпілого або знищення чи пошкодження його майна з метою примушування особи до участі у злочинній діяльності організованого злочинного формування (банді чи злочинній організації).

Привертають увагу й досить суворі санкції, передбачені білоруським законодавцем у ст. 288 КК РБ. За частиною першою передбачено застосу-

вання кримінального покарання у вигляді арешту на строк від трьох до шести місяців або обмеження волі на строк до п'яти років, або позбавлення волі на той же строк. За частиною другою ст. 288 КК РБ – покарання у вигляді позбавлення волі на строк від двох до семи років.

Аналіз наведеної норми викликає подвійне тлумачення: з одного боку, дана кримінально-правова норма акцентує увагу на підвищеній суспільній небезпечності діяння та досить суворій кримінальній відповідальності за діяльність по створенню злочинної організації, а з іншого – вона може бути ознакою об'єктивної сторони передбаченого ст. 285 КК РБ складу злочину.

На нашу думку, введення аналогічної самостійної норми у кримінальне законодавство України є недоцільним, тому що подібна ситуація може бути цілком розв'язна традиційним шляхом, коли винному ставиться у вину співучасть у вигляді підбурювання до того або іншого злочину, у тому числі до участі в діяльності злочинної організації.

Крім того, практика застосування даної статті в Білорусі дуже мала – за статистичними даними МВС Республіки Білорусь, на рік виявляється один-два випадки вчинення таких злочинів [2].

Висновки. Таким чином, як і ст. 255 КК України «Створення злочинної організації», стаття 288 КК РБ «Примушування особи до участі у злочинній діяльності» передбачає кримінальну відповідальність за певну форму співучасті в діяльності злочинного об'єднання, а саме – підбурювання. З'ясування змісту даної кримінально-правової норми дозволяє нам констатувати, що кримінальна відповідальність у Республіці Білорусь за такі діяння є досить суворою, на відміну від вітчизняного законодавства. Можливо, шляхом встановлення досить суворих санкцій за такі діяння законодавець намагається попередити здійснення протиправного впливу на інших осіб з метою примусити їх увійти до складу злочинної організації та вчинити в її складі злочини. Статистичні показники по МВС Республіки Білорусь свідчать про те, що вчинення таких злочинів є дуже рідким. А це означає, що правоохоронні органи працюють на випередження і своєчасно виявляють такі діяння, не допускаючи вчинення злочинів у складі злочинних організацій.

Бібліографічні посилання

1. Данилюк С.Е., Шардаков А.А., Воронцов В.М. Комментарий к Уголовному кодексу Республики Беларусь. – Мн., 2003.
2. Так, за 12 місяців 2012 р. у Білорусі не зареєстровано жодного злочину, передбаченого ст. 288 КК РБ. – Режим доступу : <http://mvd-belarus.nsys.by>.

Шевцова Е. А. Особенности уголовной ответственности за организованную преступную деятельность по законодательству Республики Беларусь. Рассмотрены уголовно-правовые признаки организованной преступной деятельности по уголовному законодательству Беларуси, объективные признаки состава преступления за принуждение к совершению преступлений в составе организованных преступных объединений (организованной группы и преступной организации).

Ключевые слова: *организованная группа, преступная организация, преступное сообщество, объективные признаки состава преступления, принуждение, угрозы.*

Shevtsova O. O. Particularities of criminal liability for organized criminal activity under the legislation of The Republic of Belarus. Penal signs of organized crime under the criminal legislation of Belarus, objective evidence of the offense of coercion to commit

crimes in organized criminal organizations (organized group or criminal organization) are considered.

No doubt the fact that organized crime as extremely dangerous social and legal phenomenon, has a pronounced tendency to change its forms and manifestations. It significantly strengthened its position through the monopolization of a large number of types of illegal activities, resulting in the change of the unit simple, "primitive" crimes come sweeping action, rooted in public administration, economics, the field of transnational social relations.

The undisputed fact is that the nature of organized crime in Ukraine, its intensity and manifestations based on global trends but also with local features that are dictated by various factors: the economic characteristics of regions to their geographical location. The combination of factors that determine the "uniqueness" of this or that region of our country, requires detailed investigation, which will determine the trend of transformation of organized crime at the regional and national level.

Thus, as the art. 255 of the Criminal Code of Ukraine "Setting up a criminal organization," art. 288 of the Criminal Code of Belarus "Forcing people to participate in criminal activities" criminalizing participation in some form of criminal association - namely incitement. Clarification of the content of the criminal-legal norm allows to conclude that criminal liability in the Republic of Belarus for such act is rather harsh, unlike domestic law. Perhaps by setting sufficiently severe sanctions for such actions the legislator is trying to prevent the unlawful exercise of influence on others to get them to join the criminal organization and commit crimes within it. Statistical data for the Ministry of Interior of the Republic of Belarus show that such crimes are very rare. This means that law-enforcement agencies are working proactively and promptly detect such acts by preventing the commission of offenses of criminal organizations.

Keywords: *organized group, a criminal organization, criminal association, objective evidence of a crime, coercion, threats.*

Надійшла до редакції 30.05.2013

Шиндель Ю. І.

викладач

*(Харківський національний
університет внутрішніх справ)*

УДК 343.358

ЗЛОВЖИВАННЯ ПОВНОВАЖЕННЯМИ НА ЗДІЙСНЕННЯ НОТАРІАЛЬНИХ ДІЙ У СТРУКТУРІ СКЛАДУ ЗЛОЧИНУ, ПЕРЕДБАЧЕНОГО ст. 365-2 КК УКРАЇНИ

Розглянуто окремі питання визначення ознак суб'єкта злочину, передбаченого ст. 365-2 Кримінального кодексу України. Визначено коло посадових осіб, які при вчиненні нотаріальних дій, поряд з нотаріусами, підлягають кримінальній відповідальності за зловживання повноваженнями особами, які надають публічні послуги. Запропоновано напрями удосконалення закону про кримінальну відповідальність у частини заміни вказівки щодо певного кола суб'єктів розглядуваного злочину, на перелік напрямків діяльності, при вчиненні яких існує можливість виникнення підстав кримінальної відповідальності за вчинення особою наведеного суспільно небезпечного діяння.

Ключові слова: *злочини у сфері професійної діяльності, пов'язані з наданням публічних послуг; зловживання повноваженнями нотаріуса; посадові особи, які вчиняють нотаріальні дії.*

Постановка проблеми. Відповідно до Закону України «Про нотаріат» [7], нотаріат в Україні – це система органів і посадових осіб, на які покладено обов'язок посвідчувати права, а також факти, що мають юридичне значення, та вчиняти інші нотаріальні дії, передбачені цим Законом, з метою надання їм юридичної вірогідності. Вчинення нотаріальних дій в Україні покладається на нотаріусів, які працюють у державних нотаріальних конторах, державних нотаріальних архівах (державні нотаріуси) або займаються приватною нотаріальною діяльністю (приватні нотаріуси).

Виклад основного матеріалу. Державне регулювання нотаріальної діяльності полягає у встановленні умов допуску громадян до здійснення нотаріальної діяльності, порядку зупинення і припинення приватної нотаріальної діяльності, анулювання свідоцтва про право на зайняття нотаріальною діяльністю; здійсненні контролю за організацією нотаріату, проведенням перевірок організації нотаріальної діяльності нотаріусів, дотримання ними порядку вчинення нотаріальних дій та виконання правил нотаріального діловодства; визначенні органів та осіб, які вчиняють нотаріальні дії, здійснюють контроль за організацією нотаріату, проводять перевірки організації нотаріальної діяльності нотаріусів, дотримання ними порядку вчинення нотаріальних дій та виконання правил нотаріального діловодства; визначенні ставок державного мита, яке справляється державними нотаріусами; встановленні переліку додаткових послуг правового і технічного характеру, які не пов'язані із вчинюваними нотаріальними діями, та встановленні розмірів плати за їх надання державними нотаріусами; встановленні правил професійної етики нотаріусів.

Разом з тим ст. 3 наведеного Закону встановлює обмеження, що полягають у забороні нотаріусу використовувати свої повноваження з метою одержання неправомірної вигоди або прийняття обіцянки чи пропозиції такої вигоди для себе чи інших осіб (п. 3), а також займатися підприємницькою, адвокатською діяльністю, бути засновником адвокатських об'єднань, перебувати на державній службі або службі в органах місцевого самоврядування, у штаті інших юридичних осіб, а також виконувати іншу оплачувану роботу, крім викладацької, наукової і творчої діяльності (п. 4). Таким чином, нотаріуси, як і будь-які посадові особи в Україні, зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України.

На відміну від суб'єктів злочинів, передбачених статтями 364, 365, 368 та 368-2 КК України, зловживання повноваженнями особами, які надають публічні послуги, вчиняється не у зв'язку із здійсненням функцій представника влади чи місцевого самоврядування, а у зв'язку з покладанням на них законом обов'язку вчиняти певні дії, що за змістом мають ознаки публічних послуг на професійній основі. Наведене не виключає визначення суб'єктом розглядуваного злочину, осіб, які постійно, тимчасово чи за спеціальним повноваженням здійснюють функції представників влади чи місцевого самоврядування, а також обіймають постійно чи тимчасово в органах державної влади, органах місцевого самоврядування, на державних чи комунальних підприємствах, в установах чи організаціях посади,

пов'язані з виконанням організаційно-розпорядчих чи адміністративно-господарських функцій, або виконують такі функції за спеціальним повноваженням.

На цей аспект звертає увагу П. П. Андрушко, який зазначає, що публічні послуги, передбачені у ст. 365-2 КК, які надаються особами у зв'язку із здійсненням ними професійної діяльності з їх надання, у передбачених законом випадках можуть надаватися і певними категоріями службових осіб [1, с. 139–140]. Дійсно, відповідно до ч. 1 ст. 40 Закону України «Про нотаріат», до нотаріально посвідчених заповітів (крім секретних) прирівнюються заповіти:

1) осіб, які перебувають на лікуванні у лікарні, госпіталі, іншому стаціонарному закладі охорони здоров'я, а також осіб, які проживають у будинках для осіб похилого віку та інвалідів, посвідчені головними лікарями, їх заступниками з медичної частини або черговими лікарями цих лікарень, госпіталів, інших стаціонарних закладів охорони здоров'я, а також начальниками госпіталів, директорами або головними лікарями будинків для осіб похилого віку та інвалідів;

2) осіб, які перебувають під час плавання на морських, річкових судах, що ходять під прапором України, посвідчені капітанами цих суден;

3) осіб, які перебувають у пошукових або інших експедиціях, посвідчені начальниками цих експедицій;

4) військовослужбовців, а в пунктах дислокації військових частин, з'єднань, установ, військово-навчальних закладів, де немає нотаріусів чи посадових осіб органів місцевого самоврядування, які вчиняють нотаріальні дії, також заповіти працівників, членів їх сімей і членів сімей військовослужбовців, посвідчені командирами (начальниками) цих частин, з'єднань, установ або військово-навчальних закладів;

5) осіб, які тримаються в установах виконання покарань, посвідчені начальниками таких установ;

б) осіб, які тримаються у слідчих ізоляторах, посвідчені начальниками слідчих ізоляторів.

Крім того, до нотаріально посвідчених довіреностей прирівнюються довіреності:

1) військовослужбовців або інших осіб, які перебувають на лікуванні в госпіталях, санаторіях та інших військово-лікувальних закладах, посвідчені начальниками цих закладів, їх заступниками з медичної частини, старшими або черговими лікарями;

2) військовослужбовців, а в пунктах дислокації військової частини, з'єднань, установ, військово-навчальних закладів, де немає нотаріуса чи посадових осіб органів місцевого самоврядування, які вчиняють нотаріальні дії, також довіреності працівників, членів їх сімей і членів сімей військовослужбовців, посвідчені командирами (начальниками) цих частин, з'єднань, установ або військово-навчальних закладів;

3) осіб, які тримаються в установах виконання покарань чи слідчих ізоляторах, посвідчені начальниками таких установ чи слідчих ізоляторів;

4) осіб, які проживають у населених пунктах, де немає нотаріусів, по-

свідчені уповноваженою на це посадовою особою органу місцевого самоврядування, крім довіреностей на право розпорядження нерухомим майном, довіреності на управління і розпорядження корпоративними правами та довіреностей на користування та розпорядження транспортними засобами.

Зазначені посадові особи зобов'язані негайно передати по одному примірнику посвідчених ними заповітів у державний нотаріальний архів за місцем проживання заповідача, а у разі, якщо заповідач не мав місця проживання в Україні або місце проживання заповідача невідоме, заповіт надсилається до Київського державного нотаріального архіву. Капітани морських суден зобов'язані передати по одному примірнику посвідчених ними заповітів капітанові морського порту або консулові України в іноземному порту для подальшого надсилання їх до державного нотаріального архіву за місцем проживання заповідача.

Виходячи із того, що посвідчення заповітів і довіреностей посадовими особами, які постійно, тимчасово чи за спеціальним повноваженням здійснюють функції представників влади чи місцевого самоврядування, а також обіймають постійно чи тимчасово в органах державної влади, органах місцевого самоврядування, на державних чи комунальних підприємствах, в установах чи організаціях посади, пов'язані з виконанням організаційно-розпорядчих чи адміністративно-господарських функцій, або виконують такі функції за спеціальним повноваженням, проводиться з дотриманням вимог Закону України «Про нотаріат», у науці кримінального права України натеper існують протилежні підходи до кваліфікації зловживання повноваженнями з боку наведених осіб під час здійснення ними професійної діяльності з надання публічних послуг щодо посвідчення заповітів, довіреностей та засвідчення справжності підпису на документах (ст. 40-1 Закону України «Про нотаріат»).

П. П. Андрушко вказує, що представники консульських установ та дипломатичних представництв України; головні лікарі, їх заступники з медичної частини, чергові лікарі лікарень, госпіталів, інших стаціонарних закладів охорони здоров'я, начальники госпіталів, директори або головні лікарі будинків для осіб похилого віку та інвалідів; капітани морських, річкових суден, що ходять під прапором України; начальники пошукових або інших експедицій; командири (начальники) військових частин, з'єднань, установ або військово-навчальних закладів; начальники слідчих ізоляторів; начальники, їх заступники з медичної частини, старші або чергові лікарі госпіталів, санаторіїв та інших військово-лікувальних закладів; начальники слідчих ізоляторів; уповноважені на це посадові особи органу місцевого самоврядування, діють як представники влади чи місцевого самоврядування, тобто як особи, що постійно, тимчасово чи за спеціальним повноваженням здійснюють функції представників влади чи місцевого самоврядування, а також обіймають постійно чи тимчасово в органах державної влади або органах місцевого самоврядування, та, відповідно до цього, підлягають кримінальній відповідальності за ст. 365 КК України.

Таку саму позицію займає й Ю. В. Гордецький, який стверджує, що

суб'єктом злочину, передбаченого ст. 365-2 КК, крім аудитора, нотаріуса, оцінювача, експерта, арбітражного керуючого, незалежного посередника, члена трудового арбітражу, третейського судді, може бути й інша особа, яка не є державним службовцем (виділено нами. – Ю.Ш.) [4, с. 807].

О. О. Дудоров та Г. М. Зеленов, як прибічники буквального тлумачення кримінального закону і матеріально-правового характеру конституційного імперативу «усі сумніви – на користь особи», стверджують, що за межі дій кримінально-правових заборон, передбачених ч. 1 ст. 365-2 і ч. 1 ст. 368-4 КК України, виведені особи, які під час здійснення професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг, зловживали своїми повноваженнями, є при цьому державними службовцями або посадовими особами місцевого самоврядування. На їх думку, зловживання повноваженнями особою, яка є державним службовцем або посадовою особою місцевого самоврядування та здійснює професійну діяльність, пов'язану з наданням публічних послуг, треба кваліфікувати не за ст. 365-2 КК, а за іншими нормами закону про кримінальну відповідальність. Так, на їх думку, зловживання повноваженнями експерта судово-медичного бюро експертизи, якщо вони полягають у наданні завідомо неправдивого висновку, слід кваліфікувати за ст. 384 КК України [2, с. 499].

Співність наведених підходів, на нашу думку, зумовлена визначенням підстав кримінальної відповідальності за злочин, передбачений ст. 365-2 КК, виходячи перш за все із займаної відповідною особою посади (аудитора, нотаріуса, оцінювача, експерта, арбітражного керуючого, незалежного посередника, члена трудового арбітражу, третейського судді), а не тих повноважень, що пов'язані з наданням публічних послуг, та утворюють зміст відповідного складу злочину (зловживаючи якими особа порушує відповідну кримінально-правову заборону). При цьому не враховується загальний принцип визначення сутності злочину у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг, – такий злочин вчиняється не певною особою (службовою особою чи особою, яка надає публічні послуги), а у зв'язку з виконанням (невиконанням) такою особою в державному апараті, в органах місцевого самоврядування або об'єднаннях громадян, в юридичних особах публічного чи приватного права відповідних обов'язків, покладених на них у межах та у спосіб, що і зумовлює визнання таких осіб службовими особами (за змістом приміток 1 і 2 до ст. 364 КК) або особи, що здійснює професійну діяльність, пов'язану з наданням публічних послуг (за змістом ст. 365-2 КК) [3, с. 476].

Саме тому, визначаючи ознаки суб'єкта злочину, передбаченого ст. 365-2 КК України, необхідно виходити із бланкетного характеру наведеної норми закону про кримінальну відповідальність та визначення Законом України «Про нотаріат» нотаріуса лише як одного із суб'єктів нотаріату в Україні, тобто системи органів і посадових осіб, на які покладено обов'язок посвідчувати права, а також факти, що мають юридичне значення, та вчиняти інші нотаріальні дії, передбачені вказаним Законом, з метою надання їм юридичної вірогідності. Крім того, ст. 7 наведеного Закону що-

до вчинення нотаріальних дій зазначає, що *нотаріуси або посадові особи, які вчиняють нотаріальні дії* (виділено нами. – Ю.Ш.), у своїй діяльності керуються законами України, постановами Верховної Ради України, указами і розпорядженнями Президента України, постановами і розпорядженнями Кабінету Міністрів України тощо. Таким чином, нотаріуси та посадові особи, які вчиняють нотаріальні дії, визнаються законом саме як такі, що під час посвідчення заповітів і доручень, прирівняних до нотаріальних, діють відповідно до Закону України «Про нотаріат», а не відповідного нормативно-правового акту, що визначає їх службовими особами за змістом приміток 1 і 2 до ст. 364 КК України.

Окремого розгляду потребує й аргументація конституційного імперативу «усі сумніви – на користь особи». За наявності сумніву в оцінці доказів у кримінальному процесуальному праві України існує визнане теорією та закріплене в одній з постанов Пленуму Верховного Суду ще СРСР [8, с. 385–389] положення, що сумніви трактуються на користь обвинуваченого. Міжнародно-правові акти про права людини також виходять з позиції, згідно з якою недоліки в законодавстві чи сумнівні положення не можуть погіршувати становище людини. Частина 3 ст. 62 Конституції України прямо вказує, що всі сумніви щодо доведеності вини особи тлумачаться на її користь. Тому наведене правило слід поширити й на матеріальне кримінальне право. Разом з тим наявність сумнівних з позиції кваліфікації зазначених положень свідчить про недоліки кримінального закону та необхідність його вдосконалення. Так, В. О. Навроцький вважає за потрібне закріпити у Кримінальному кодексі України правило про кваліфікацію вчиненого в подібних ситуаціях [6, с. 429]. Відповідні положення були відомі ще римському праву. В найвідомішій його пам'ятці – Дигестах Юстиніана – закріплено положення: *in poenalibus causis benignius interpretandum est; in dubiis — mitium* (у кримінальних справах закон тлумачиться поблагливо для підсудного; у сумнівних випадках – тим більше); *interprettione legum poena mollindae sunt quam asperandea* (тлумачення закону про покарання має бути швидше м'яким, ніж суворим) [5, с. 127].

Саме тому, порівняльний аналіз санкцій статей 365 та 365-2 КК України дає змогу одностайно стверджувати про необхідність застосування до службових осіб (за змістом приміток 1 і 2 до ст. 364 КК), які вчиняють нотаріальні дії відповідно до Закону України «Про нотаріат», виключно норми, що встановлює підстави кримінальної відповідальності за зловживання повноваженнями особами, які надають публічні послуги (ст. 365-2 КК).

Стосовно ж аргументації неможливості кваліфікації за ст. 365-2 КК України зловживання повноваженнями особою, яка є державним службовцем або посадовою особою органу місцевого самоврядування і здійснює професійну діяльність, пов'язану з наданням публічних послуг, та наведеного О. О. Дудоровим та Г. М. Зеленовим [2, с. 499], слід зауважити таке. Приклад, що був використаний авторами, стосується зловживання повноваженнями експерта судово-медичного бюро експертизи, якщо вони полягають у наданні завідомо неправдивого висновку під час провадження досудового розслідування, здійснення виконавчого провадження або

проведення розслідування тимчасовою слідчою чи спеціальною тимчасовою слідчою комісією Верховної Ради України або в суді. Таке зловживання, без жодних сумнівів, підлягає кваліфікації за ст. 384 КК. Наведена норма у цьому випадку є спеціальною щодо складу злочину, який передбачений ст. 365-2 КК. Разом з тим такий приклад є ілюстрацією співвідношення двох спеціальних норм (статей 365-2 та 384 КК), а не однієї з цих норм із загальною нормою, що передбачена ст. 365 КК України. У випадку зловживання повноваженнями експерта судово-медичного бюро експертизи, якщо воно полягає в наданні завідомо неправдивого висновку, що не пов'язаний із здійсненням правосуддя, вчинене слід кваліфікувати виключно за ст. 365-2 КК України як зловживання повноваженнями особою, яка надає публічні послуги. Це при тому, що, відповідно до Інструкції про проведення судово-медичної експертизи, затвердженої наказом Міністерства охорони здоров'я України від 17 січня 1995 року № 6, експерт бюро судово-медичної експертизи МОЗ України є службовою особою (за змістом приміток 1 і 2 до ст. 364 КК України).

Таким чином, вважаємо обґрунтовано доведеним висновок щодо необхідності характеристики суб'єкта злочину, передбаченого ст. 365-2 КК України, поряд з іншими зазначеними у нормі закону особами, не тільки нотаріуса (як уповноваженої державою фізичної особи, яка здійснює нотаріальну діяльність у державній нотаріальній конторі, державному нотаріальному архіві або незалежну професійну нотаріальну діяльність, зокрема посвідчує права, а також факти, що мають юридичне значення, та вчиняє інші нотаріальні дії, передбачені законом, з метою надання їм юридичної вірогідності), а й посадових осіб, які, відповідно до Закону України «Про нотаріат», вчиняють нотаріальні дії.

До кола таких посадових осіб входять: 1) представники консульських установ та дипломатичних представництв України (у разі вчинення нотаріальних дій за кордоном); 2) головні лікарі, їх заступники з медичної частини, чергові лікарі лікарень, госпіталів, інших стаціонарних закладів охорони здоров'я, начальники госпіталів, директори або головні лікарі будинків для осіб похилого віку та інвалідів (у разі посвідчення заповітів); 3) капітани морських, річкових суден, що ходять під прапором України (у разі посвідчення заповітів); 4) начальники пошукових або інших експедицій (у разі посвідчення заповітів); 5) командири (начальники) військових частин, з'єднань, установ або військово-навчальних закладів (у разі посвідчення заповітів і довіреностей); 6) начальники слідчих ізоляторів та установ виконання покарання (у разі посвідчення заповітів та довіреностей); 7) начальники, їх заступники з медичної частини, старші або чергові лікарі госпіталів, санаторіїв та інших військово-лікувальних закладів (у разі посвідчення довіреностей); 8) уповноважені на це посадові особи органу місцевого самоврядування (у разі посвідчення довіреностей осіб, які проживають у населених пунктах, де немає нотаріусів, крім довіреностей на право розпорядження нерухомим майном, довіреності на управління і розпорядження корпоративними правами та довіреностей на користування та розпорядження транспортними засобами).

Бібліографічні посилання

1. Андрушко П. П. Реформа українського антикорупційного законодавства у світлі міжнародно-правових зобов'язань України. – К., 2012.
2. Кримінальне право (Особлива частина): підручник / за ред. О. О. Дудорова, Є. О. Письменського. Т. 2. – Луганськ, 2012.
3. Кримінальне право України. Особлива частина: підруч. для студ. вищ. навч. закл. / Г. М. Анісімов, Ю. В. Баулін, В. І. Борисов та ін.; за ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. – 4-те вид., перероб. і доп. – Х., 2010.
4. Кримінальний кодекс України. Науково-практичний коментар: у 2 т. / за заг. ред. В. Я. Тація, В. П. Пшонки, В. І. Борисова, В. І. Тютюгіна. – 5-те вид., доп. – Х., 2013, Т. 2: Особлива частина / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, В. І. Тютюгін та ін. – 2013.
5. Навроцький В. О. Основи кримінально-правової кваліфікації: навч. посіб. / В. О. Навроцький. – 2-ге вид. – К., 2009.
6. Навроцький В. О. Теоретичні поняття кримінально-правової кваліфікації / В. О. Навроцький. – К., 1999.
7. Про нотаріат: Закон України від 2.09.1993 № 3425-XII // ВВР України. – 1993. – № 39. – Ст. 383.
8. Про судовий вирок: постанова ПВС СРСР від 30 черв. 1969 р. № 4 // Сборник постановлений Пленума и определенний коллегий Верховного Суда СССР по уголовным делам: 1959–1971 гг. / сост.: Л. Г. Алексеева, Г. З. Анашкин. – М., 1973.

Шиндель Ю. И. Злоупотребление полномочиями на осуществление нотариальных действий в структуре состава преступления, предусмотренного ст. 365-2 УК Украины. Рассмотрены отдельные вопросы определения признаков субъекта преступления, предусмотренного ст. 365-2 Уголовного кодекса Украины. Определен круг должностных лиц, которые при совершении нотариальных действий, наравне с нотариусами, подлежат уголовной ответственности за злоупотребление полномочиями лицами, предоставляющими публичные услуги. Предложены направления совершенствования закона об уголовной ответственности в части замены указания определенного круга субъектов рассматриваемого преступления, на перечень направлений деятельности, при совершении которых существует возможность возникновения оснований уголовной ответственности за совершение лицом данного общественно опасного деяния.

Ключевые слова: преступления в сфере профессиональной деятельности, связанной с предоставлением публичных услуг; злоупотребление полномочиями нотариуса; должностные лица, совершающие нотариальные действия.

Shyndel Yu. I. Malfeasance in notarial attestation in the structure of corpus delicti under art. 365-2 of the Criminal Code of Ukraine. The article deals with some issues of definition of features of a crime perpetrator under art. 365-2 of the Criminal Code of Ukraine. The author pointed out that the law of Ukraine on criminal liability wrongly indicated such an abuse of power by persons who provide public services as notary. He determined the range of officials, which in notarial acts, along with notaries, shall be criminally liable for abuse of power by persons who provide public services. Thus, by notarized testaments (except confidential) equal testaments attested by: chief physicians, their deputies or doctors on duty of fixed health facilities; captains of sea vessels; heads of research expeditions; commanders of military units; chiefs heads of prisons and detention centers. However, by notarized warrants equal those attested by: head of hospitals, health centers and other military medical establishments; commanders of military units, formations, institutions or military schools; chiefs of penal institutions or remand prisons; officer of the local authority.

Based on the fact that the attestation of testaments and warrants by such officials shall be executed under and in compliance with the Law of Ukraine "On Notariat", they do not act as representatives of the government or local authorities, but in particular as persons exercising professional activities related the provision of public services.

Keywords: malfeasance related to the provision of public services; abuse of powers of a notary; officials executing notarial acts.

КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА. ОРГАНІЗАЦІЯ ПРОТИДІЇ ЗЛОЧИННОСТІ

Чаплинський К. О.

доктор юридичних наук, професор
(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

УДК 343.98

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ПРИМУСОВОГО ОСВІДУВАННЯ

Наукова стаття присвячена висвітленню актуальних проблем проведення освідування. Автором проаналізовані наявні у юридичній літературі точки зору щодо застосування примусових заходів під час освідування підозрюваних, обвинувачених, свідків і потерпілих.

Ключові слова: освідування, тактичне забезпечення, тактика, тактичні прийоми, примус.

Постановка проблеми. Особливе місце серед усіх слідчих дій, що спрямовані на збирання інформації зі слідів-відображень, посідає освідування. Освідування є досить поширеною слідчою дією, яка дозволяє слідчому безпосередньо сприймати об'єкти з метою виявлення слідів кримінального правопорушення та з'ясування обставин події, що мають значення для кримінального провадження, скласти уявлення про механізм злочину і особу злочинця, висунути слідчі версії та правильно визначити напрямки розслідування. Від своєчасності проведення освідування у багатьох випадках залежить успіх в розслідуванні кримінальних правопорушень. Анкетування співробітників слідчих підрозділів свідчить, що 32 % – вказують на необхідність удосконалення тактики освідування, 87 % – на уточнення і законодавчого закріплення окремих його положень.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Вагомий внесок у розробку наукових основ проведення освідування зробили відомі вчені-криміналісти та процесуалісти, зокрема, В.П. Бахін, Р.С. Белкін, І.Є. Биховський, Г.І. Грамович, С.П. Єфімичев, В.П. Колмаков, В.О. Коновалова, В.С. Кузьмічов, Н.І. Кулагін, Є.Д. Лук'янчиков, В.І. Попов, М.В. Салтевський, С.М. Стахівський, В.М. Тертишник, Ю.Г. Торбін, Ю.Д. Федоров, В.Ю. Шепітько, І.М. Якімов, В.Ю. Шепітько, М.П. Яблоков і інші. Значущість проведених наукових досліджень безсумнівна і досить велика, оскільки ця слідча дія достатньо широко застосовується у правоохоронній практиці і є досить

розповсюдженим способом збирання фактичних даних. Однак детальніше висвітлення потребують питання застосування примусу під час проведення освідування із урахуванням сучасних умов сьогодення.

Отже, **метою** цієї статті є висвітлення проблемних питань застосування примусу під час проведення освідування із урахуванням сучасних потреб правоохоронної практики.

Виклад основного матеріалу дослідження. Освідування є особливим різновидом слідчого огляду. У ході його проведення можуть бути виявлені різноманітні сліди кримінального правопорушення, які можуть мати вирішальне значення у справі. У статті 241 КПК України зазначено: при необхідності виявити або засвідчити наявність у підозрюваного, потерпілого чи свідка слідів кримінального правопорушення або особливих прикмет слідчий (прокурор) здійснює освідування, якщо для цього не потрібно проводити судово-медичну експертизу.

Фактичною підставою для проведення освідування є наявність достатніх даних вважати, що на тілі певної особи є особливі прикмети чи сліди кримінального правопорушення, виявлення яких має значення для встановлення істини у кримінальному провадженні. Юридичною – постанова прокурора.

Отже, на нашу думку, під освідуванням слід розуміти самотійну слідчу дію, яка проводиться на підставі постанови прокурора і полягає в огляді тіла живої людини з метою виявлення і фіксації наявності або відсутності особливих прикмет, слідів кримінального правопорушення та інших ознак й властивостей, що мають значення для кримінального провадження.

На відміну від інших видів слідчого огляду, освідування порушує право на недоторканість та особисту свободу громадян, пов'язане з можливістю розголошення інтимних обставин їх життя. Зважаючи на це, законодавець виділив освідування у самотійну слідчу дію і визначив спеціальні правила його проведення.

Загалом, до об'єктів освідування можна віднести:

- підозрюваного, на тілі якого можуть бути особливі прикмети (наприклад, татування, родимки, родимі плями, рубці, шрами), сліди боротьби, залишені потерпілим, поранення та інші ознаки;
- потерпілого, на тілі якого можуть бути різноманітні поранення, тілесні ушкодження і сліди злочину – крові, сперми та інших виділень людини;
- свідка, на тілі якого можуть бути сліди, які мають відношення до злочинної події.

Нині однією з найбільш гострих проблем, пов'язаних з освідуванням, є проблема допустимості застосування примусу, і в першу чергу – у формі фізичного впливу, його меж і підстав до учасників процесу, які відмовляються від його проведення. Незважаючи на актуальність цієї проблеми, рівень її розробленості не можна визнати достатнім. Одні автори припускають таку можливість [1, с. 32; 2, с. 25], другі її виключають [3, с. 184], інші визнають її як дискусійну [4, с. 160].

На нашу думку, не вирішеним є питання щодо можливості застосування заходів фізичного впливу для забезпечення освідування у вказаних

учасників процесу, особливо потерпілих і свідків. Зважаючи на це, питання щодо допустимості фізичного або психічного впливу з метою подолання опору свідка і потерпілого для реалізації будь-якого законного припису, вираженого в постанові про проведення відповідної слідчої дії, потребує теоретичного і законодавчого вирішення.

Так, В. Маринів вказує на можливість примусового освідування підозрюваних, якщо на їх тілі можна виявити сліди злочину або особливі прикмети. Автор зазначає, що зібраними у справі доказами обвинувачений чи підозрюваний у певній мірі викривається у скоєнні злочину і виявляє зрозумілу зацікавленість у приховуванні слідів злочину, які знаходяться на тілі. Окрім того, позбавити слідчого можливості виявляти ці сліди, захищаючи почуття сором'язливості обвинуваченого, означає зробити неможливим встановлення істини у багатьох кримінальних справах [5, с. 72].

О.А. Борідько, К.В. Парасочкіна і Г.О. Пономаренко вказують, що для встановлення особливих прикмет або слідів злочину необхідно оглянути частини тіла людини, які закриті одягом, то слідчий пропонує освідуваній особі роздягнутися повністю або зняти визначені предмети одяжі. У випадку відмови освідуваної особи виконати ці дії слідчий за допомогою співробітників органу дізнання проводить освідування у примусовому порядку [6, с. 50].

М.М. Михеєнко, В.Т. Нор і В.П. Шибіко зазначають, що освідування підозрюваних може проводитись як у добровільному, так і в примусовому порядку. Освідування потерпілого й свідка проводиться за їх згодою. Однак далі автори заперечують собі, вказуючи, що як виняток, потерпілого можна освідувати примусово, але лише тоді, коли підозрюваний заявляє про це клопотання, захищаючись від обвинувачень у вчиненні насильницького злочину, висунутих потерпілим. Свідок може бути підданий освідуванню і для того, щоб пересвідчитись у тому, що він є очевидцем злочину [7, с. 254].

У процесуальній літературі містяться пропозиції щодо посилення гарантій обґрунтованості примусового освідування потерпілих та свідків. З цією метою дослідники пропонують передбачити в законі можливість примусового освідування з санкції прокурора [8, с. 63-64].

С.М. Стахівський погоджується з науковцями, які вважають, що освідування за рішенням органу розслідування може бути проведено і в примусовому порядку. Це стосується всіх осіб (включаючи потерпілого). Постанова слідчого про освідування, винесена відповідно до вимог кримінально-процесуального закону, є обов'язковою для виконання усіма особами, в тому числі свідками і потерпілими. До того ж завдання слідчого – встановити істину, а свідки чи потерпілі не завжди заінтересовані у цьому, тому їх відмову добровільно пройти освідування можна розуміти як приховану протидію [9, с. 32].

М.С. Строгович зазначає, що потерпілі і свідки не можуть бути піддані освідуванню проти їх волі, підкреслюючи, що встановлення істини у справі не повинно порушувати законні права і інтереси громадян [10, с. 126].

І.А. Антонов додає, що освідування, яке поєднане з примусовим оголенням частин тіла потерпілого і свідка (особливо за справами про статеві злочини), є неприпустимим у будь-яких випадках [4, с. 167].

Заслуговує на увагу пропозиція окремих авторів щодо обов'язкової присутності лікаря при примусовому освідуванні. До його завдання має входити нагляд за тим, щоб при освідуванні не застосовувались заходи фізичного впливу, які є небезпечними для здоров'я [11, с. 86]. Присутність понятих у такому випадку має бути обов'язковою, а не на розсуд слідчого за необхідності. Все це має бути відображено в протоколі освідування [9, с. 32].

Проведене анкетування співробітників слідчих підрозділів дозволяє дійти висновків, що з 237 опитаних слідчих лише 12 запрошували понятих, інші використовують представлену законом можливість і не запрошують понятих.

С.О. Сафронов вказує, що коли приймається рішення про освідування за участю понятих, слід враховувати можливу сором'язливість особи, яка освідується, внаслідок чого може виникнути конфліктна ситуація [12, с. 14].

На підставі дослідження, І.А. Антонов дійшов висновків, що відмова від примусового освідування не несе суттєвої шкоди принципу публічності кримінального процесу і це, в певній мірі, відповідає моральним і правовим критеріям кримінально-процесуальної діяльності [4, с. 165].

Анкетування співробітників слідчих підрозділів в умовах сьогодення, дозволяє дійти висновків, що під плином часу кількість осіб, які свідомо ухиляються від проведення освідування, значно зростає, зокрема: 87 % – підозрюваних, 21 % – потерпілих, 9 % – свідків. Зважаючи на це, ми підтримуємо думку вчених, які вказують на можливість і доцільність освідування підозрюваних, потерпілих та свідків. Це дозволить вчасно виявляти сліди кримінального правопорушення, перешкоджати знищенню речових доказів, прив'язати конкретних осіб до злочинної події.

Окрім того, в науковій літературі існує думка про те, що за непокору свідка (потерпілого) постанові слідчого про освідування необхідно встановити адміністративну відповідальність. При такому вирішенні питання примус не доводився б до ступеня фізичного насильства над особою. Щоправда, адміністративне стягнення також є насильством, оскільки воно приводиться до виконання примусово. Однак воно не пов'язане з діями, які здаються потерпілому або свідку образливими і для уникнення яких він згоден бути підданим покаранню. Таку думку підтримують і інші вчені, зазначаючи, що такий захід – це вид психічного впливу на особу, яка освідується, свого роду психічний примус. Окрім того, як бути слідчому, коли після накладення адміністративного стягнення свідок, потерпілий знову відмовиться від проведення цієї слідчої дії? Загроза адміністративного стягнення викликає страх, принижує людину, змушує діяти проти своєї волі, розглядається як насильство. У відповідь вона може викликати або пасивну поведінку людини, воля якої пригнічена, або активний опір [5, с. 74].

Примусове освідування за рішенням органу розслідування може бути застосовано до будь-яких учасників процесу. Постанова слідчого про освідування, винесена відповідно до вимог кримінально-процесуального закону, є обов'язковою для виконання усіма особами, в тому числі свідками і

потерпілими. До того ж завдання слідчого – встановити істину, а свідки чи потерпілі не завжди заінтересовані у цьому, тому їх відмову добровільно пройти освідчування можна розуміти як приховану протидію [9, с. 32].

Висновок. Примусове освідчування може бути застосовано за таких умов: якщо є достатні дані вважати, що на тілі певної особи є сліди кримінального правопорушення або інші ознаки; якщо їх вивчення та закріплення має незамінне доказове значення у кримінальному провадженні; якщо особа відмовилась бути освідчуваною добровільно; дії з примусового освідчування не повинні зашкодити здоров'ю особи, яка освідчується; під час провадження освідчування обов'язкова присутність лікаря; примусове освідчування має проводитись за вмотивованою постановою слідчого і, як правило, з санкції прокурора, за винятком невідкладних випадків. Отже, освідчування є досить важливою й поширеною слідчою дією, тактичне забезпечення якої на сьогодні потребує законодавчого врегулювання.

Бібліографічні посилання

1. Торбин Ю.Г. Тактика проведения освидетельствования: Методические рекомендации. / Торбин Ю.Г. – М., 2001. – 28 с.
2. Виницкий Л.В. Теория и практика освидетельствования на предварительном следствии: Учебное пособие / Л.В. Виницкий. – Караганда, 1982. – 34 с.
3. Труханова А.А. Проблемы допустимости доказательств в деятельности защитника / А.А. Труханова // Следователь. – 1997. – № 1. – С. 73.
4. Антонов И.А. Нравственно-правовые критерии уголовно-процессуальной деятельности следователей / И.А. Антонов – СПб.: Издательство «Юридический центр Пресс», 2003. – 236 с.
5. Маринів В. Правові засади освідчування особи / Маринів В. // Вісник Прокуратури. – 2003. – № 12 (30). – С. 71-76.
6. Борідько О.А., Парасочкіна К.В., Пономаренко Г.О. Тактика слідчих оглядів: Навчальний посібник. / Борідько О.А., Парасочкіна К.В., Пономаренко Г.О. – Херсон: Видавець Чуєв С.М., 2006. – 72 с.
7. Михеєнко М.М., Нор В.Т., Шибіко В.П. Кримінальний процес України / М.М. Михеєнко, В.Т. Нор, В.П. Шибіко. – К., 1999. – 536 с.
8. Пичкалева Г. Нравственный аспект принудительного освидетельствования потерпевших / Пичкалева Г. // Соц. Законность. – 1976. – № 3. – С. 63-66.
9. Стахівський С.М. Слідчі дії як основні засоби збирання доказів: [Науково-практичний посібник] / Стахівський С.М.. – К.: Атіка, 2009. – 64 с.
10. Строгович М.С. Курс советского уголовного процесса / Строгович М.С. – М., 1968. – Т. 2.
11. Виницкий Л.В. О процессуальной сущности освидетельствования / Виницкий Л.В. // Актуальные проблемы совершенствования производства следственных действий. – Ташкент, 1982. – С. 77-86.
12. Сафронов С.О. Методика розслідування умисного заподіяння тяжкого і середньої тяжкості тілесних ушкоджень : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза» / С.О. Сафронов. – К., 1999. – 19 с.

Чаплинский К. А. Актуальные вопросы принудительного освидетельствования. Научная статья посвящена рассмотрению актуальных проблем проведения освидетельствования. Автором проанализировано имеющиеся в юридической литературе мнения, касающиеся применения принудительных мер при освидетельствовании подозреваемых, обвиняемых, свидетелей и потерпевших.

Ключевые слова: освидетельствование, тактическое обеспечение, тактика, тактические приемы, принуждение.

Chaplynsky K. O. Actual problems of compulsory examination. This scientific article deals with consideration of actual problems of carrying out examination. The author has analysed the opinions available in the legal literature about use of the compulsory methods of examination concerning suspects, witnesses and victims.

One of the biggest problems related to examination is the issue of the admissibility of the use of coercion and first of all - in the form of physical restraint, its limits and grounds for process participants who refuse to hold it. Despite the urgency of the problem, the level of its elaboration can not be considered sufficient. Some authors suggest this possibility, the second exclude it and others recognize it as a discussion. According to the author, there are unresolved issues about the possibility of use of physical restraint for examination of process participants, especially victims and witnesses. Whereas, the question of the admissibility of physical or psychological pressure to overcome the resistance of the witness and victim to the execution of any lawful order, expressed in the decision to conduct the investigative action requires theoretical and legislative solutions.

It is concluded that the compulsory examination by the decision of the investigation body can be applied to any process participants under the following conditions: if there is sufficient data to believe that a person's body has traces of a criminal offense or other symptoms; unless their study and fixing is indispensable probative value in criminal proceedings; if a person refused to be examined voluntarily; actions with compulsory examination should not damage the person's health who is being examined; during the examination procedure is obligatory the presence of doctor; compulsory examination shall be conducted by a reasoned decision of the investigator and usually with public prosecutor's warrants, with the exception of urgent cases.

Keywords: *examination, tactical supply, tactis, tactical methods, compulsion.*

Надійшла до редакції 29.10.2013

Калатур М. В.

кандидат юридичних наук

(Національна академія внутрішніх справ)

УДК 343.14

СПІВВІДНОШЕННЯ ПОНЯТЬ ПРЕДМЕТА ТА МЕЖ ДОКАЗУВАННЯ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ

Надано загальну характеристику співвідношення понять «предмет» та «межі доказування» при здійсненні кримінального провадження.

Ключові слова: *предмет доказування, межі доказування, співвідношення, кримінальне провадження.*

Постановка проблеми. Стаття 92 КПК, у числі інших суб'єктів кримінального процесу, обов'язок доказування покладає на слідчого. На слідчого покладається обов'язок у межах компетенції щодо початку досудового розслідування в кожному випадку безпосереднього виявлення ознак кримінального правопорушення (ст. 25 КПК), прийняття всіх передбачених законом заходів для збирання, перевірки та оцінки доказів з метою встановлення обставин, що мають значення для досудового розслідування (ст. 91 КПК), а також встановлення об'єктивної істини. Вирішуючи питання про початок

досудового розслідування, слідчий визначає попередню правову кваліфікацію діяння та встановлює обставини предмета і меж доказування (ст. 214 КПК). Реалізуючи владні повноваження, слідчий притягує або залучає до участі в доказуванні й інших осіб. Усе це за своєю суттю становить практичне доказування – діяльність слідчого в досудовому розслідуванні.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. У теорії кримінального процесу з поняттям предмета кримінально-процесуального доказування тісно пов'язане поняття меж доказування. Сьогодні питання про межі доказування належить до проблемних і дискусійних. Не отримали достатнього вивчення роль і діяльність слідчого у визначенні межі доказування. Серед найбільш відомих досліджень з цих питань – праці вчених-правників Г.М. Міньковського, М.С. Строговича, В.Г. Танасевича, Ф.Н. Фаткулліна, П.А. Лупінської, М.М. Михеєнка та ін.

Виклад основного матеріалу. За поодиноким винятком, учені розділяють поняття «предмет доказування» та «межі доказування», однак розуміння вказаних категорій, їх змісту – різне. За однією концепцією, межі доказування – це обсяг доказів, необхідних для встановлення обставин, що входять до предмета доказування. Відповідно до іншої, межі доказування – це рамки встановлення й дослідження фактів, що є доказами. Окремі вчені бачать межі доказування в межах дослідження «по вертикалі», на відміну від предмета доказування, де дослідження йде «по горизонталі». Межі доказування розглядаються й як необхідна глибина дослідження обставин предмета доказування.

Так, М.С. Строгович вважає, що визначення предмета доказування означає визначення межі та напряму досудового розслідування [1]. П.А. Лупінська, пов'язує зміст предмета доказування з обсягом доказового матеріалу, підкреслюючи, що межі доказування – це коло доказів, необхідних для достовірного, тобто істинного встановлення відповідних фактів і обставин кримінального правопорушення [2].

Цікавою є думка Ф.Н. Фаткулліна про те, що межі доказування у кримінальному процесі – це такі межі діяльності, які виражають повноту слідчих версій, що перевіряються, глибину дослідження фактів (обставин), які встановлені, обсяг доказів, обов'язкових для визнання наявності чи відсутності цих фактів і достатність обґрунтування висновків у досудовому розслідуванні [3].

Межі доказування, як вважає А.І. Трусов, є необхідною та достатньою сукупністю доказів, за допомогою яких забезпечується успішне розв'язання завдань доказування, достовірне встановлення всіх обставин, що входять до предмета доказування [4].

На думку В.М. Тертишника, межі доказування – це такий ступінь достатності та достовірності системи доказів, який дає змогу зробити однозначний і незаперечний висновок, як стосовно кожного з елементів предмета доказування, так і в досудовому розслідуванні загалом [5].

Дійсно, доказування в досудовому розслідуванні вимагає всебічного, повного й об'єктивного встановлення слідчим усіх обставин кримінального правопорушення. Разом із тим теза про «однозначність і незаперечність

висновків» не означає, що висновки суду в кримінальному провадженні будуть збігатися з висновками слідчого. Більш правильним є висновок про необхідність глибокого внутрішнього переконання слідчого в істинності та однозначності зроблених висновків щодо обставин предмета доказування. А це буде залежати від правильного визначення слідчим межі доказування в досудовому розслідуванні, його впевненості в достатності доказів і неспростовності зроблених висновків.

Найбільш повним, на наш погляд, є визначення М.М. Михеєнка, де межі доказування – це такий обсяг доказового матеріалу (доказів і їх джерел), який забезпечує надійне, достовірне встановлення всіх обставин, які входять до предмета доказування, правильне вирішення завдань досудового розслідування та прийняття процесуальних заходів для запобігання кримінальним правопорушенням [6]. Тільки необхідна та достатня сукупність зібраних доказів дає слідчому можливість прийняти правильне рішення та забезпечує законне вирішення кримінального провадження. При цьому межі доказування мають зовнішню спрямованість і визначають глибину, ступінь дослідження обставин кримінального правопорушення, коло необхідних для цього доказів. Межі доказування – це й обсяг доказування, який має внутрішню спрямованість і характеризує кількість та якість доказів у досудовому розслідуванні.

На нашу думку, межі доказування – це необхідна та достатня сукупність доказів, яка дає змогу слідчому всебічно, повно і об'єктивно встановити всі обставини, що складають предмет доказування у досудовому розслідуванні.

Предмет доказування є загальним, єдиним, у той же час межі доказування – строго індивідуальні для кожного кримінального провадження. У досудовому розслідуванні встановлення предмета доказування нерозривно пов'язано з визначенням його межі. Без предмета доказування безглуздо говорити про його межі, встановлення обставин предмета доказування в досудовому розслідуванні не може бути без визначення межі. Співвідношення предмета й межі доказування можна визначити як співвідношення між обсягом і краями, між формою та змістом. Взаємодію між ними можна розглядати як взаємодію мети, результату та способу їх досягнення. Встановлення обставин предмета доказування дає змогу слідчому отримати відповідь на запитання: до чого прагне, на що спрямоване досудове розслідування? Правильне визначення межі доказування допомагає слідчому з'ясувати, яке коло й який обсяг доказів можуть забезпечити достатню повноту й достовірність встановлення та пізнання обставин, що складають предмет доказування в конкретному досудовому розслідуванні. Провідна роль у цьому співвідношенні належить предмету доказування, законодавчо встановленому, який є об'єктивною підставою для правильного визначення межі доказування. Таке співвідношення не применшує значення суб'єктивного чинника, не знижує ролі та відповідальності слідчого у визначенні межі доказування. Особливо важливе значення мають судження, оцінки та висновки слідчого для правильного визначення межі доказування, всебічного, повного й об'єктивного встановлення та дослідження всіх

обставин певного досудового розслідування.

Визначений законодавчо, предмет доказування у кримінальному процесі розглядається як об'єктивна категорія, а межі доказування мають суб'єктивно-об'єктивний характер. З одного боку, межі доказування зумовлені обставинами, що складають предмет доказування (об'єктивний чинник), з іншого – визначення обсягу (кількість та якість) доказового матеріалу залежить від професіоналізму, знань і досвіду слідчого, тобто мають суб'єктивний характер.

У досудовому розслідуванні провідна роль у визначенні межі доказування як у теоретичному, так і в практичному значенні належить слідчому, який здійснює досудове розслідування. Правильне визначення слідчим межі доказування сприяє всебічному й повному доказуванню кримінального правопорушення, встановленню об'єктивної істини. Якщо предмет доказування вказує, що саме повинно бути встановлено досудовим розслідуванням, то межі доказування визначають рамки, обсяг і глибину дослідження обставин у розслідуванні.

Для слідчого правильно визначити межі доказування означає: а) забезпечити з необхідною повнотою з'ясування всіх обставин предмета доказування; б) використовувати для цього лише допустимі докази і в обсязі, необхідному для достовірних висновків у розслідуванні. При цьому слідчий повинен здійснювати доказування з урахуванням: 1) обставин предмета доказування та особливостей складу правопорушення; 2) сукупності доказів, необхідних для достовірного встановлення обставин, що складають зміст предмета доказування; 3) слідчих дій, які потрібно провести для одержання необхідних доказів.

Визначення межі доказування слідчим підкреслює значення його процесуальної самостійності у здійсненні доказування та підвищує особисту відповідальність слідчого, на якого законом покладено тягар доказування. Від активної діяльності слідчого залежить кількість і якість зібраних доказів, їх перевірка та оцінка, а в підсумку – рівень, якість і ефективність доказування в досудовому розслідуванні. У цьому зв'язку вимоги закону (ст. 92 КПК) щодо всебічності, повноти й об'єктивності дослідження обставин правопорушення обов'язкові для слідчого як у частині встановлення предмета доказування, так і визначення ним межі доказування. Дотримання вимоги всебічності у визначенні межі доказування передбачає, що слідчим висунуті та перевірені всі можливі версії як щодо обставин, які складають предмет доказування, так і тих, що сприяють їх встановленню.

Вимога повноти означає, що слідчим повинні бути встановлені всі обставини, які складають предмет доказування в кримінальному провадженні, а також інші обставини, що стосуються правопорушення та необхідні для її законного вирішення. Об'єктивність у визначенні межі доказування в досудовому розслідуванні вимагає від слідчого неупередженого ставлення до учасників розслідування, перевірки й оцінки доказів, а також обставин, які характеризують особу підозрюваного й обвинуваченого.

У визначенні межі доказування слідчому необхідно враховувати, що деякі ознаки межі доказування вказані безпосередньо у предметі доказу-

вання (ст. 91 КПК). Окремі норми КПК України, які визначають порядок досудового розслідування та кримінального провадження, збирання доказів та прийняття рішення теж вказують на межі доказування. Так, слідчі (розшукові) дії є діями, спрямованими на отримання (збирання) доказів або перевірку вже отриманих доказів у конкретному кримінальному провадженні. Підставами для проведення слідчої (розшукової) дії є наявність достатніх відомостей, що вказують на можливість досягнення її мети.

Термін “достатні відомості”, вказуючи на межі доказування, охоплює їх кількісну та якісну сторони. Разом з тим визначення межі доказування ускладнено в силу невизначеності терміна “достатні”, який адресовано безпосередньо суб’єкту доказування – слідчому і який багато в чому залежить від його знань і професійного досвіду. При цьому докази, на яких ґрунтуються висновки та рішення слідчого в доказуванні, повинні бути достовірними, а їх кількість у своїй сукупності достатньою для прийняття рішення в розслідуванні. Крім того, як вказує М.М. Михеєнко, процесуальні рішення повинні бути обґрунтованими, тобто спиратися на достатні докази, які не залишають сумнівів щодо правильності зробленого висновку [7]. Обґрунтованість у визначенні межі доказування означає адекватність висновків слідчого щодо обставин предмета доказування, подій, які мали місце в дійсності та доказам, наявних у досудовому розслідуванні, а також використання такої форми рішень, що підтверджують їх логічність.

У діяльності слідчого як суб’єкта доказування небезпечним є як безпідставне звуження межі доказування в розслідуванні, так і не виправдане їх розширення. У першому випадку це призведе до неповноти й однобічності розслідування, коли окремі обставини предмета доказування, що мають значення, залишаться невстановленими чи дослідженими поверхово. У подальшому, якщо ці недоліки не будуть усунуті, вони можуть стати підставою для закриття кримінального провадження. Не виправдане розширення предмета доказування означає включення в доказовий матеріал даних, які не мають значення в конкретному розслідуванні, не потребують доказування в силу своєї очевидності, або встановлюють те, що уже достовірно встановлено іншими доказами, тощо.

Надмірне розширення межі доказування впливає на строки розслідування, ускладнює діяльність слідчого та доказування в інших справах, призводить до не виправданих фізичних й матеріальних витрат. У кінцевому підсумку, такий підхід до здійснення доказування не тільки ускладнює встановлення істини в розслідуванні, а й нерідко призводить до порушення закону, прав осіб – учасників розслідування.

Для слідчого у визначенні межі доказування важливим є одержання доказів, які дають змогу з достатньою повнотою встановити обставини предмета доказування й у першу чергу обставини стосовно події кримінального правопорушення та особи, яка його вчинила, а також особливостей складу правопорушення.

Провідна роль у визначенні межі доказування в досудовому слідстві належить слідчому, який здійснює досудове розслідування. Такий висновок впливає з обов’язку, покладеного на слідчого, вжити всі передбачені

законом заходи для всебічного, повного й об'єктивного дослідження обставин правопорушення в поєднанні з особистою відповідальністю слідчого за дії та рішення в розслідуванні.

Здійснення доказування в розслідуванні вимагає від слідчого встановлення достатніх, оптимально необхідних меж пізнання обставин, які складають предмет доказування в певному розслідуванні. У той же час не можна розглядати межі доказування, як установлення доказів, що необхідні лише для прийняття рішень у досудовому розслідуванні. Межі доказування тією чи іншою мірою охоплюють усі рішення, акти та дії слідчого в досудовому розслідуванні. Таке розуміння межі доказування допомагає слідчому в його практичній діяльності уникнути невиправданого звуження чи необґрунтованого розширення межі доказування в розслідуванні.

Безперечно, що визначення слідчим межі доказування передбачає певну ступінь конкретизації та деталізації обставин, які складають предмет доказування в конкретному досудовому розслідуванні. Усі обставини, які мають істотне значення для справи, повинні бути встановлені й досліджені слідчим з достатньою повнотою й глибиною, обов'язковим розкриттям взаємозумовлених зв'язків. Ось чому такими, що мають значення у справі та перебувають у межах доказування, варто вважати обставини, з'ясування яких необхідне для перевірки й оцінки доказів, які впливають на вину особи та кваліфікацію діяння. Стосовно обставин, які не мають істотного значення, їх встановлення й дослідження можливе в тій мірі, в якій це необхідно для розслідування кримінальної справи. Наприклад, законодавство Федеративної Республіки Німеччини (§ 244 (3) КПК), дозволяє не приймати (відхиляти) докази з огляду на їх очевидну надмірність або якщо вони підтверджують факти, що не мають значення для прийняття рішення у справі; є вже доведеними чи не відповідають вимозі придатності або ж їх надзвичайно багато.

Визначення межі доказування, передбачає обов'язкове розв'язання слідчим питання про те, в якому обсязі повинні бути зібрані та досліджені докази в розслідуванні. У будь-якому разі зібрані докази повинні давати слідчому змогу зробити обґрунтований, єдино правильний і незаперечний, за його переконанням, висновок про наявність чи відсутність кожної з обставин, які у своїй сукупності складають предмет доказування в досудовому розслідуванні. Важливість і значущість певних обставин у розслідуванні, якою мірою й в якому обсязі вони повинні бути встановлені, якими доказами підтверджені – вирішує слідчий, який здійснює досудове розслідування

Межі доказування містять у собі й таке поняття як ступінь достатності встановлення та дослідження обставин, що складають предмет доказування в розслідуванні. При цьому слідчому необхідно виходити з того, що для встановлення обставин, як вказаних, так і не вказаних у законі, однак, які мають значення для встановлення істини, повинні бути зібрані й досліджені докази в кількості, що дають йому змогу зробити незаперечний висновок у розслідуванні. При цьому джерела, види, кількість (обсяг) доказів з урахуванням таких вимог, як допустимість, відносність і достатність дока-

зів, визначає слідчий.

Межі доказування, визначаються предметом кримінально-процесуального доказування, який є єдиним. Разом з тим межі доказування в досудовому розслідуванні мають відмінності, зумовлені кваліфікацією діяння, специфікою та іншими особливостями кримінального правопорушення. У визначенні межі доказування, слідчому, крім фактичних обставин, які складають предмет доказування, необхідно встановити й інші обставини, що мають значення у розслідуванні (побічні, проміжні, допоміжні), а також фактичні дані, що необхідні для встановлення вказаних у законі обставин. У перебігу розслідування слідчий повинен враховувати також чинники, які можуть вплинути на визначення межі доказування, повноту та якість розслідування кримінальної справи.

Висновки. Визначення межі доказування на досудовому розслідуванні має певний зв'язок з визначенням межі доказування у стадії судового провадження. Разом з тим межі доказування визначають різні суб'єкти – слідчий, який здійснює функцію розслідування, та суд, на якого покладено функцію судового провадження. Крім того, як досудове розслідування, так і судове провадження мають самостійний пізнавально-пошуковий та дослідницький характер, що значною мірою впливає на визначення межі доказування, а тому в досудовому розслідуванні й судовому провадженні межі доказування можуть і не збігатися.

Бібліографічні посилання

1. Теория доказательств в советском уголовном процессе /отв. ред. Н.В. Жогин. – 2-е изд., испр. и доп. – М., 1973.
2. Лупинская П.А. Уголовно-процессуальное право: учебник / Лупинская П.А. – М., 2001.
3. Усачов А.А. Понятие и сущность акта возбуждения уголовного дела / Усачов А.А // Российский следователь. – 2004. – № 1. – С. 18–22.
4. Трусов А.И. Основы теории судебных доказательств. (Краткий очерк) / Трусов А.И. – М., 1960.
5. Тертишник В.М. Кримінально-процесуальне право України: підручник. – 4-е вид., доп. і перероб. / Тертишник В.М. – К., 2005.
6. Михеенко М.М. Доказывание в советском уголовном судопроизводстве / Михеенко М.М. – К., 1984.
7. Михеенко М.М. Проблемы розвитку кримінального процесу в Україні: вибрані твори / Михеенко М.М. – К., 1999.

Калатур М. В. Соотношение понятий предмета и границ доказывания в уголовном производстве. Представлена общая характеристика соотношения понятий «предмет» и «границы доказывания» в уголовном производстве.

Ключевые слова: предмет доказывания, границы доказывания, соотношение, уголовное производство.

Kalatur M. V. Correlation of concepts of fact and limits in proof in criminal proceeding. The article is about general description of correlation of concepts of fact and limits in proof in criminal procedure.

Some scholars differentiate concepts "fact in proof" and "limits of proof", but understanding these groups and their contents – are different. In one concept, the limits of proof is the amount of evidence required to establish circumstances that are subject of proof. According to another, limits of proof is a framework establishing and research facts that are subjects of proof. Some scientists see limits of proof within the limits of the study "vertically", as opposed to the fact in proof where the research is "horizontal". The limits of

proof are also considered as a necessary depth of investigation of the circumstances of ultimate fact.

The proof in pre-trial investigation requires a comprehensive, full and objective setting by an investigator of all circumstances of criminal offense. However the thesis of the "uniqueness and cogency of findings" does not mean that the findings of the court in criminal proceedings coincide with the findings of the investigator.

According to the author the limits of proof is a necessary and sufficient set of evidence that allows the investigator to fully, completely and objectively establish all circumstances that are subject of evidence in pre-trial investigation. The fact in proof is general, single while the limits of proof - especially customized for each criminal proceedings.

Defined by law, subject of proof in a criminal trial is seen as an objective category, and the limits of proof are subjective-objective. On the one hand, the limits of proof due to circumstances that are the subject of proof (objective factor), on the other - the definition of volume (quantity and quality) of evidence material depends on investigator's professionalism, knowledge and experience, that are subjective.

Defining limits of proof at the pretrial investigation has some connection with the definition of the limits of proof in trial stage of proceedings. However, the limits of proof are defined by different process participants - an investigator performing the function of investigation and trial to which is assigned the proceedings function. In addition, as pre-trial investigation and court proceedings are independent cognitive search and exploratory in nature, affecting the definition of the limits of proof and therefore the pre-trial investigation and court proceedings verge of proof can not match.

Keywords: fact in proof, limits of proof, correlation, criminal proceeding.

Надійшла до редакції 20.09.2013

Капітанчук Л. Ю.

кандидат юридичних наук

*(Національна академія Державної прикордонної
служби України ім. Б. Хмельницького)*

УДК 343.473 : 723

ЩОДО ОСОБЛИВОСТЕЙ ОГЛЯДУ МІСЦЯ ПОДІЇ ЗА НОВИМ КРИМІНАЛЬНИМ ПРОЦЕСУАЛЬНИМ КОДЕКСОМ УКРАЇНИ ПРИ РОЗСЛІДУВАННІ ПОРУШЕНЬ ДЕРЖАВНОГО КОРДОНУ

Розглянуто тактичні аспекти проведення огляду місця події при порушеннях державного кордону та звернуто увагу на зміни у процесуальному законодавстві та їх практичне значення при проведенні даної слідчої (розшукової) дії.

Ключові слова: огляд місця події, тактика проведення слідчої дії, переправлення осіб через державний кордон, криміналістичне забезпечення огляду місця події.

Постановка проблеми. Останнім часом злочинність в Україні має тенденцію до стабілізації, що зумовлено поєднанням законодавчих та організаційних заходів і наукових розробок, спрямованих на підвищення результативності розслідування, і вдосконаленням проведення окремих слідчих дій. Особливе місце серед усіх слідчих дій, спрямованих на збирання інформації зі слідів-відображень, займає слідчий огляд. Значення слідчого огляду у розслідуванні злочинів, без перебільшення, є надзвичайно важли-

вим. Вказана дія дозволяє слідчому безпосередньо оглядати місце події, а також об'єкти з метою виявлення слідів злочину та з'ясування обставин події, що мають значення для кримінального провадження, скласти уявлення про механізм вчинення злочину та особу злочинця, висунути слідчі версії та правильно визначити напрями розслідування. Від своєчасності та якості проведення слідчого огляду у багатьох випадках залежить успіх розкриття та розслідування злочину.

Огляд, зокрема огляд місця події, належить до невідкладних першочергових слідчих дій, що визначається як чинним, так і попереднім кримінально-процесуальним законодавством.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Питанням криміналістичних аспектів огляду місця події приділяли увагу вчені-криміналісти В.П. Бахін, Р.С. Белкін, В.О. Коновалова, В.Ю. Шепітько [3] та інші, а щодо порушень державного кордону – Л.Ю. Капітанчук, Ю.І. Литвин, О.П. Левченко, О.І. Онисько [4–7].

Мета статті– звернути увагу на окремі особливості проведення та фіксації огляду місця події при порушеннях державного кордону України – незаконному переправленні осіб через державний кордон, за новим кримінальним процесуальним законодавством.

Виклад основного матеріалу. Своєчасність проведення огляду місця події, як один із необхідних критеріїв його проведення, значною мірою залежить від часу отримання інформації про порушення кордону, віддаленості місця дислокації органу досудового розслідування від місця порушення кордону, наявності та готовності засобів доставки, кліматичних умов та інших чинників.

Законодавець у Кримінальному процесуальному кодексі України визначає огляд місця події як слідчу (розшукову) дію, яка може бути проведена до початку кримінального провадження, і водночас у ст. 237, серед інших видів огляду, не визначає її як таку [1].

Оскільки, за новим Кримінальним процесуальним кодексом України, передбачено проведення огляду місця події до початку кримінального провадження слідчим або прокурором, проте існує висока ймовірність втрати слідово-доказової бази при порушеннях державного кордону саме у зв'язку із віддаленістю місця події від місця розташування органу досудового розслідування.

На проведення такого огляду в органах охорони державного кордону можуть бути уповноважені оперативні працівники по проведенню слідчих (розшукових) дій за дорученням слідчого, прокурора, яке може бути направлене лише у певному кримінальному провадженні. При цьому вони набувають повноважень слідчого та повинні застосовувати найбільш доцільні і ефективні тактичні прийоми.

При порушеннях державного кордону має місце ряд чинників, які безпосередньо впливають на організацію і тактику огляду місця події. До них належать:

- особливості території, де проводиться огляд місця події та її правовий режим;

- природні явища та кліматичні умови, часовий чинник;
- огляду місця події, як правило, передує службовий огляд місця порушення державного кордону чи затримання порушників, який проводиться посадовими особами ДПС України, що виконують завдання з охорони державного кордону;
- наявність на окремих ділянках державного кордону специфічних об'єктів огляду – контрольно-слідова смуга, інженерно-технічні засоби охорони кордону тощо;
- необхідність залучення для уточнення первинної обстановки, внесених до неї змін учасників службового огляду.

Особливістю порушень державного кордону при незаконному переправленні осіб через державний кордон є те, що у 73,3 % випадків вони здійснюються поза пунктами пропуску через державний кордон, що має безпосередній вплив на характер слідової картини порушення.

Через це при огляді місця події – ділянки державного кордону поза пунктами пропуску – важливе значення має фіксація у протоколі огляду місця події – інженерно-технічних споруд, які визначають місце проходження лінії державного кордону; доріжки слідів, напрям руху; інші ознаки, які вказують на перебування осіб на лінії державного кордону, тощо.

Розкриття злочину, яке пов'язане з незаконним переправленням осіб – нелегальних мігрантів, значною мірою залежить від встановленого при огляді місця події ймовірного часу порушення державного кордону. На встановлення цієї обставини впливає ряд чинників, які в умовах державного кордону залежать:

- від об'єкта огляду (ділянка місцевості із контрольно-слідовою смугою або без неї, інженерно-технічні засоби охорони кордону та ін.);
- предмета огляду (сліди ніг, рук, зубів, місця пошкодження інженерних засобів і под., їх стан, ґрунт, на якому є відображення) та його властивостей (в'язкий, щільний, рихлий, вологий, сухий);
- характеру порушення державного кордону і обстановки на території суміжної держави;
- кліматичних умов;
- пори року і часу порушення кордону;
- криміналістичної підготовки осіб, які проводять огляд.

При встановленні під час огляду місця події часу порушення державного кордону потрібно враховувати закономірності, процеси і явища, які відображаються як матеріально фіксовані ознаки і встановлюються за допомогою механічних, фізичних, хімічних і біологічних характеристик матеріальних джерел, а також своєчасність і якість службового огляду місця порушення кордону.

Ці обставини суттєво впливають на організацію заходів щодо затримання порушників державного кордону та їх переправників. Так, похибка у встановленні часу порушення кордону до 30 хв. збільшує радіус пошукових заходів до 4 км, а до 60 хв. – до 7 км. відповідно [8, с. 239].

Час виявлення ознак порушення кордону залежить від організації

служби підрозділів органів охорони державного кордону, наявності та стану інженерно-технічних засобів охорони кордону та інших факторів.

Встановлення часу порушення державного кордону здійснюється при огляді таких джерел:

- фіксуючі пристрої сигналізаційних комплексів;
- слідова картина і зміни, які відбуваються в слідах з часом (форма, колір, розмір та ін.);
- свідчення осіб-очевидців порушення державного кордону.

Результативність огляду місця події при порушеннях державного кордону залежить від повноти та якості отриманої при його проведенні криміналістичної інформації, яка, у свою чергу, залежить від географічних та погодних умов, стану системи охорони державного кордону в Україні та на суміжній території і характеру відносин України з сусідньою державою, професійної (криміналістичної) підготовки слідчих та їх криміналістичного забезпечення.

Як зазначає Н. І. Клименко, до чинників, які знижують ефективність роботи правоохоронних органів, належить недостатнє використання криміналістичних знань і техніко-криміналістичних засобів у кримінальному судочинстві. Це нерідко стає причиною неповного виявлення і дослідження обставин справи, призводить до неправильного вирішення справи, обмеження законних прав громадян [9, с. 22].

Особливість у проведенні огляду місця події при переправленні нелегальних мігрантів через державний кордон у пунктах пропуску визначається способом їх переправлення:

- у разі використання переправниками транспортних засобів для переправлення нелегальних мігрантів з приховуванням від прикордонного контролю – проводиться огляд місця події;
- переміщення нелегальних мігрантів у пасажиропотоці із використанням підроблених документів – огляд документів.

При проведенні огляду місця події в пункті пропуску через державний кордон у разі виявлення незаконного переправлення нелегальних мігрантів через кордон у транспортних засобах закордонного прямування:

- ретельному огляду підлягає безпосередньо транспортний засіб (автомобіль, потяг, окреме купе вагона, приміщення морського, повітряного судна) та місце, де переховувався нелегальний мігрант (мігранти);
- у протоколі та за допомогою фото-, відеотехніки, схем здійснюється фіксація місця знаходження та конструктивні особливості сховища (тайника), його призначення, спосіб виготовлення (пристосування) тощо;
- при огляді сховищ (тайників) особливу увагу приділяють місцям можливої локалізації слідів пальців рук, ніг, взуття, продуктів життєдіяльності;
- консервація запахів слідів доцільна як у разі виявлення у сховищі нелегальних мігрантів, так і за їх відсутності.

Як свідчить практика, особи, які причетні до переправлення нелегальних мігрантів, у сховищах (тайниках) не виявляються, а тому виявлення слідів з метою їх розшуку та ідентифікації визначається серед основних завдань цю-

го виду огляду місця події для подальшого успішного розслідування.

Чинне кримінально-процесуальне законодавство щодо проведення огляду місця події не визначає забезпечення участі понятих, хоча тактично їх участь є необхідною, особливо при розслідуванні порушень державного кордону – незаконного переправлення осіб через державний кордон.

Висновки. Розглянувши особливості проведення огляду можна зазначити, що законодавець не повністю враховує окремі практичні питання, зокрема, за новим законодавством не передбачено проведення огляду місця події слідчо-оперативною групою, яка науковцями та практиками визнається як одна із ефективних організаційно-тактичних форм взаємодії при координації діяльності розслідування кримінальних правопорушень; про що у своїх роботах зазначають Ю. П. Аленін та М. А. Погорецький [10, с. 28].

Тактика проведення та фіксації огляду місця події в окремих видах злочинів, зокрема, при незаконному переправленні осіб через державний кордон, незалежно від нормативно-правового закріплення, не змінюється, а розглянуті особливості огляду місця події можуть враховуватися у подальшому як слідчими, так і оперативними працівниками при виконанні доручень.

Бібліографічні посилання

1. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13 квіт. 2012 р. // *Голос України*. – 2012. – № 90–91.
2. Кримінальний процесуальний кодекс України: науково-практичний коментар / за заг. ред. В.Г.Гончаренка, В.Т. Нора, М.Є. Шумила. – К., 2012.
3. Шепітько В. Ю. Теоретичні проблеми систематизації тактичних прийомів у криміналістиці : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.09 " / В. Ю. Шепітько. – Х., 1996.
4. Капітанчук Л.Ю. Особливості розслідування нелегальної міграції : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Л. Ю. Капітанчук. – К., 2011.
5. Литвин Ю. И. Осмотр места происшествия при нарушении государственной границы Украины : дисс. ... канд. юрид. наук : 20.02.03. / Литвин Ю. И. – Хмельницкий, 1998.
6. Левченко О. П. Раскрытие и расследование преступлений, связанных с незаконной миграцией : учеб.-метод. пособ. / Левченко О. П., Портнов Ф. П. – М., 2006.
7. Онисько О. І. Види слідів та їх використання при розслідуванні незаконного перетинання державного кордону (за матеріалами дізнання органів ПБУ) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / О. І. Онисько. – К., 2003.
8. Морозов, И. В. Охрана государственной границы пограничной заставой : учеб. – Хмельницкий, 1996.
9. Клименко Н. И. Криминалистические знания: природа, структура, оптимизация использования : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.09 / Н. И. Клименко. – К., 1993.
10. Аленін Ю. П. Теоретичні та практичні основи розкриття і розслідування осередків злочинів : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.09 / Ю. П. Аленін. – Х., 1997.

Капітанчук Л. Ю. Об особенностях осмотра места происшествия по новому Уголовному процессуальному кодексу Украины при расследовании нарушений государственной границы. Рассмотрены тактические аспекты проведения осмотра места происшествия при нарушениях государственной границы и обращено внимание на изменения в процессуальном законодательстве и их практическое значение при проведении данного следственного (розыскного) действия.

Ключевые слова: *осмотр места происшествия, тактика проведения следственного действия, перемещение лиц через государственную границу, криминалистическое обеспечение осмотра места происшествия.*

Kapitanchuk L. Yu. About particularities of scene examination under the new Criminal Procedural Code of Ukraine during investigation of the state border violations. In the article tactical aspects of the examination of the scene of violations through

the State Border have been considered. The changes in procedural legislation and its practical content in the providing of the investigation activities have been outlined.

Timeliness of the examination of the scene as one of the essential criteria for its carrying out, largely depends on the time information on border violations, remoteness of the locations of the criminal investigation unit from of the border violation location, the availability and readiness of delivery vehicles, climatic conditions and other factors. Because the new Criminal Procedural Code of Ukraine provides the examination of the scene to the criminal proceedings by an investigator or a prosecutor, but there is a high probability of loss of trace evidence, in violation of the state border with regard to the remoteness of the scene on the location of the pre-trial investigation unit.

In violation of the state border there is a series of factors that directly affect the organization and tactics of the given scene. These include features of the territory, where the examination of the scene and its legal regime; natural disasters and climatic conditions, the time factor; inspection of the scene, usually preceded by official examination of the violation of the state border or detention of offenders, which is made by officials of the State Border Service of Ukraine, executing tasks for the protection of the state border; presence in some areas of the state border of specific sites review – revealing traces strip control, engineering and technical means of border protection, etc.; the need to bring to refine the initial conditions, any changes made to the members of official inspection. Feature of the state border violations in the illicit persons transfer via the state border is that in 73.3% of cases they are carried out checkpoints across the state border, which has a direct impact on the nature of the trace pattern violations.

The legislator does not fully take into account some practical issues, in particular, the new legislation does not provide scene examination by investigative team that scholars and practitioners recognized as one of the effective organizational and tactical forms of cooperation in coordinating the activities of the investigation of criminal offenses. Tactics for conducting and fixing scene examination in certain types of crime, including the illicit persons transfer via the state border, regardless of the legal fixing, does not change, and the studied features of the scene can be considered in the future as well by investigators and operational officers during execution of assignments.

Keywords: *examination of the scene, tactic of the providing of the investigation action, persons transfer via the state border, criminalistics support of scene examination.*

Надійшла до редакції 03.09.2013

Князев В. В.

кандидат юридических наук
(ФГКУ «ВНИИ МВД России»)

УДК 343.326

ПРОТИВОДЕЙСТВИЕ ТЕРРОРИСТАМ-СМЕРТНИКАМ В НЕКОТОРЫХ ЗАРУБЕЖНЫХ СТРАНАХ

Князев В. В. Протидія терористам-смертникам у деяких зарубіжних країнах. Здійснено аналіз зарубіжного досвіду протидії такому виду тероризму, як використання в терористичних актах терористів-смертників.

Ключові слова: *тероризм, терористи-смертники, терористична організація, протидія.*

Постановка проблеми. Тема тероризма последние десятилетия остается одной из самых актуальных во многих государствах мира. Вопросы противодействия тероризму неоднократно обсуждались не только

на национальном уровне, но и в структурах ООН, Евросоюза, Интерпола, Европола, НАТО и различных международных региональных организаций. Сегодня вопросы борьбы с терроризмом остаются приоритетными во всех зарубежных программах обеспечения безопасности.

Анализ публикаций, в которых положено начало решению данной проблемы. По оценкам зарубежных исследователей проблем терроризма, наиболее сложно противодействовать такому орудию террора, каковым являются террористы-смертники. Как свидетельствуют некоторые зарубежные авторы, в настоящее время в мире существует более 15 террористических организаций, использующих террористов-смертников [1, с. 295].

Террористы-смертники, например, используются и в военных операциях «Аль-Каиды». Так, в канадском докладе «Террористические угрозы для Канады – 2013» отмечается, что в Сирии действуют боевики экстремистских организаций, имеющие опыт террористической деятельности, в т.ч. использование смертников [2, с. 87].

Изложение основного материала. Террористы-смертники, как правило, используют две основные мишени своих нападений: объекты государственной власти и управления (в большинстве случаев правоохранительные органы или органы военного управления) и места скопления значительного количества населения (массовые мероприятия общественного, спортивного и культурного характера). Цель атак террористов-смертников состоит в том, чтобы уничтожить как можно больше людей и посеять страх среди населения.

Первая международная конференция по проблемам борьбы с террористами-смертниками (Израиль, 2000 г.) определила действия террористов-смертников как «политически мотивированное применение силы», а «неизбежная смерть исполнителя террористического акта является залогом успеха террористической операции».

Борьба с террористами-смертниками рассматривается зарубежными специалистами в контексте общего противодействия терроризму и обеспечения защиты населения и важных объектов.

Представители зарубежных правоохранительных органов единодушны в оценке угрозы, исходящей от террористов-смертников. Террористический акт, совершаемый террористом-смертником, по их мнению, является одной из самых сложных форм терроризма.

Главное, что отличает атаки террористов-смертников, состоит в том, что они наносят наибольший урон. Согласно исследованию, проведенному Королевским институтом обеспечения вооруженных сил Великобритании (RUSI), число потерь в результате атаки террориста-смертника в 4 раза превышает число жертв в результате теракта, совершенного традиционным способом [3, с. 37].

Британские исследователи проблем терроризма полагают, что понимание организации, мотивов и тактики действий террористов-смертников «способно кардинально изменить ситуацию». Учитывая сложность борьбы с террористами-смертниками, исследователи проблем терроризма обращают внимание полицейских практиков на необходимость изучения и по-

нимання причин и особенностей методов совершения терактов различными террористическими группировками и организациями.

Профессор Балтиморского университета США Я. Росс считает, что число терактов, совершенных террористами-смертниками, выше в демократическом обществе, испытывающем кризис при наличии социальных проблем и осуществлении модернизации. Главный потенциал накопления социальных проблем он видит в крупных городах, где несложно приобрести оружие и взрывчатые вещества или их компоненты [4, с. 94].

Что же рекомендуют эксперты безопасности в первую очередь для предотвращения террористических актов? Во-первых, полиция и службы безопасности должны иметь представление о мотивах, приводящих людей в стан террористов. Во-вторых, защитники правопорядка должны знать и уметь различать «почерк» – тактические принципы проведения террористических атак, свойственные террористическим группировкам, действующим в данном географическом регионе. Считается, что использование террористов-смертников – отличительная черта исламских радикальных организаций.

Известно, что каждая террористическая группа традиционно использует присущие только ей тактические методы осуществления терактов. Эти методы апробированы опытом предыдущих террористических атак и потому им принято доверять. Существуют также и другие факторы, которые предопределяют выбор тактики. Они включают природу и особенности объекта нанесения удара, возможности террористической организации, враждебность окружающей среды и обстановку, в которой предстоит действовать. Вместе с тем рекомендуется учитывать, что способы (техника) исполнения теракта, характерные для конкретной террористической группировки, варьируются с целью затруднения их выявления и нейтрализации.

Рассматривая мотивы превращения человека в террориста-смертника, зарубежные исследователи проблемы терроризма исламских экстремистов на первое место ставят религиозные мотивы. Мотивы тщеславия и посмертной славы как героев и мучеников также играют свою роль. Финансовые стимулы не играют главной роли, но они все же имеют место. Для некоторых террористов-смертников свойственна мотивировка, основанная на идеях национализма. Ключевым мотивом для всех террористов-смертников является чувство состояния войны с превосходящей силой, которая унижает их, вызывая отчаяние.

Исследования и практический опыт борьбы с преступлениями террористического характера в ряде зарубежных стран позволяют установить, что наиболее склонными к совершению террористического акта с суицидом являются три типа террористов. Один тип – террорист-фанатик, который морально и психологически готов к собственной смерти. Наиболее часто среди такого типа террористов-смертников встречаются религиозные фанатики. Другой тип – политический авантюрист, одержимый жаждой известности любой ценой. К третьей категории относят террористов, которых условно можно назвать романтиками. Их особенность состоит в том, что они искренне верят в высшее предназначение своей жертвеннос-

ти.

Что касается типового портрета террориста-смертника, то зарубежные авторы приводят следующие характеристики:

- происхождение из бедных семей или слоев общества, для которых нет надежды на социальное благополучие (безработные, обедневшие, потерявшие контакты с родственниками и друзьями);

- политическая мотивация;

- религиозный экстремизм.

Террористами-смертниками бывают как мужчины, так и женщины. На Ближнем Востоке, например, большинство террористов-смертников – мужчины, из которых 83% – одинокие, 64% в возрасте 18–23 лет. Согласно оценкам сотрудников израильских спецслужб, религиозные террористы-смертники – это лица мужского и женского пола в возрасте 14–30 лет. Как парадоксальный факт оценивается то, что среди террористов-смертников почти 50% – студенты университетов, а 29% – выпускники средней школы.

Женщины играют важную роль в терроризме смертников из националистических организаций. Наиболее массовое использование женщины в качестве «живых бомб» начали в 90-е годы некоторые исламские террористические организации. Самым громким терактом, совершенным женщиной-смертницей, было убийство премьер-министра Индии Раджива Ганди во время его избирательной кампании. В террористической организации «Тигры Тамил Илама» женщины-смертницы принимали участие почти в 40% терактов. В других террористических организациях участие в терактах женщин-смертниц колеблется от 40 до 70 процентов [5, с. 11]. Как и мужчины, террористки-смертницы совершают теракты по различным идеологическим, религиозным и личным мотивам.

Особенности личности террориста-смертника зависят от множества факторов, включая характер террористической группы, социально-демографические, психологические, этнические, криминологические и другие. Психология конкретной личности террориста, бесспорно, играет существенную роль в формировании модели его поведения. Применительно к попыткам разработать типовой портрет террориста-смертника, т.е. типовые признаки личности такого террориста, сошлемся на высказывания зарубежных экспертов.

В одном из зарубежных специализированных изданий по проблемам безопасности в материале, посвященном типовому портрету террориста-смертника, в заголовок подраздела вынесен вопрос «Террористы-смертники: являются ли они сумасшедшими или нет?» [6, с. 259] В этой публикации отмечается, что среди обычных людей распространено мнение, будто террористы-смертники являются фанатиками или душевнобольными. Также считается, что отличительным признаком террористов являются их внутренние психологические процессы, отличные от тех, что присущи обычным людям.

Зарубежные ученые допускают, что определенные типы террористов отличаются от нетеррористов, но единого типового портрета террористов не существует. Тем не менее высказываются два наиболее распространен-

ных мнения относительно мотивов террористов. Первое исходит из теории рационального выбора, которая предполагает, что этот выбор является реакцией на окружающую обстановку. Второе, основанное на теории психопатологии, предполагает, что индивид обращается к практике терроризма в результате какого-то психопатологического расстройства. Относительно второго мнения часть исследователей, наоборот, полагает, что психопатологические личности непредсказуемы и не годятся для выполнения конспиративных действий, свойственных террористической практике.

В европейских государствах широко распространено мнение о том, что террористические акты самоубийц совершают только религиозные фанатики. В этой связи исследователи проблем терроризма отмечают, что не все террористы-смертники мотивированы религиозными чувствами. Ссылаются на террористов из этнонационалистических группировок, совершающих самоубийственные акты исходя из веры в то, что они станут легендой или героями-мучениками для своего народа.

Тем не менее главной особенностью, толкающей часть исламских террористов на самоубийство, считается их фанатичная религиозность и убежденность в правоте своих поступков с позиции ислама. Во всяком случае, по мнению многих исследователей, никто из террористов-смертников не имеет ярко выраженной склонности к самоубийству. Более того, многие террористы испытывают страх смерти, который пытаются преодолеть, стремясь именно к самоубийству.

Вместе с тем западные психологи (Д. Хорган, М. Тейлор) считают, что террористам-смертникам свойственны некоторые общие психологические черты, например, личные трагедии, связанные с гибелью близких людей от рук противника, а также обостренное чувство социальной справедливости.

Террористические организации уделяют вопросам вербовки террористов-смертников самое пристальное внимание, понимая, что от привлечения в их ряды новых людей зависит перспектива борьбы со своими противниками.

Вербовка террористов-смертников начинается с раннего возраста кандидата. Такой подход затрудняет борьбу с терроризмом, поскольку несовершеннолетние обычно не вызывают подозрений. Ответственные за вербовку террористы – хорошие наблюдатели и психологи. Они внимательно следят за молодыми людьми и девушками в мечетях и на общественных сходках, изучают их биографии, происхождение, моральный облик, связи и окружение, отвергая тех, кому свойственна психологическая неустойчивость или психическая неуравновешенность. Они пытаются выявлять у объектов вербовки предрасположенность к мученичеству. Затем они устанавливают связи с потенциальным новобранцем и рекомендуют ему пройти курс обучения, в ходе которого они более внимательно присматриваются к нему и оценивают его характер и личные качества [7, с. 20].

Особенно приветствуются в новобранцах такие качества как психологическая устойчивость, интеллект, решительность, терпеливость, хитрость, хладнокровие и невозмутимость в стрессовых ситуациях, хорошее здо-

ровые и физическая выносливость, проницательность и надежность. Обычно кандидатов в смертники вербуют в возрасте 14–16 лет, а в некоторых исламистских организациях начинают готовить террористов-смертников с 11 лет (например, в «Исламском Джихаде», «ФАТХ»), используют их в террористических атаках лишь по достижении 20 лет.

Зарубежные эксперты считают, что террорист-смертник вероятнее всего – это разумный человек, который находится в здравом уме и отдает себе отчет о том, что он делает. Что же может быть сделано в противовес действиям таких террористов? – задаются вопросом зарубежные специалисты и отвечают: ликвидация бедности и нищеты, предоставление молодежи работы и занятие их свободного времени полезными видами деятельности, недопущение их вступления в экстремистские организации путем предоставления им другой альтернативы, а также проведение интенсивных кампаний, осуждающих террористическую деятельность, с привлечением средств массовой информации.

Но это лишь некоторые из многих средств борьбы с вступлением молодежи на путь терроризма. Необходимо тщательно продумать и разработать механизмы выхода из таких организаций для тех, кто этого пожелает. По отношению к террористам должны сохраняться жесткие меры и исключаться поддержка их со стороны людей, придерживающихся умеренных взглядов. Как только все осознают, что классифицировать террористов-смертников как «сумасшедших» ошибочно и непродуктивно, только тогда проблема терроризма станет понятной и начнут приниматься реальные меры для ее разрешения.

Поскольку акции террористов-смертников осуществляются радикальными исламистскими организациями, исследования и практическая деятельность правоохранительных структур зарубежных стран направлены на изучение их деятельности.

В зарубежных специализированных изданиях приводятся высказывания высокопоставленных должностных лиц спецслужб и полиции по поводу мер противодействия исламистскому терроризму. В общем виде эти меры включают предупреждение террористических проявлений с привлечением общественности, создание специальных органов по противодействию терроризму, политическую, пропагандистско-идеологическую борьбу в информационной сфере (прежде всего в Интернете), более активное использование лояльного властям мусульманского населения в качестве источника информации о группах воинствующих исламистов.

В ФРГ разработан комплекс рекомендаций для полиции по выявлению террористов на этапе подготовки теракта, а также по защите от них важных объектов. Эти рекомендации основаны на исследованиях и закреплены в законах. Полицией Германии рекомендуется поддерживать тесные контакты с населением, в т.ч. с представителями служб безопасности объектов культурных, образовательных и религиозных организаций с целью получения информации о подозрительных лицах. В качестве признаков террористической угрозы называются радикальные высказывания, попытки вербовки, финансовые пожертвования, наличие символов и ре-

чевых оборотов, используемых радикальными исламистами, портретов или фотографий руководителей радикальных исламистских организаций, погибших «мучеников» или вождей исламистов. Рекомендуются проверки подозрительных лиц по розыскной базе данных. Особое внимание предлагается уделять проверке документов, удостоверяющих личность, правовой статус иностранцев [8].

Германские специалисты рекомендуют обращать особое внимание на необычное поведение, внешность отдельных лиц, на наличие у них необычных для данной ситуации предметов, одежды, не соответствующей погоде, необычных мимики и жестыкуляции, вызываемых в ряде случаев стрессовым состоянием преступника.

В Великобритании предпринимаются меры по разработке и внедрению в практику деятельности полиции различных форм противодействия терроризму. Так, полиция Лондона разработала специальный проект под названием «Проект Гриффин», опробованный в 26 полицейских формированиях Великобритании, в т.ч. в Столичной лондонской полиции. Проект предусматривает проведение курса обучения и консультаций специалистов по вопросам безопасности не только полиции, но и других ведомств, включая сотрудников частных организаций. «Проект Гриффин» преследует цель наладить взаимодействие заинтересованных ведомств и организаций в условиях чрезвычайных ситуаций, связанных с актами терроризма.

Залогом успеха антитеррористических действий в настоящее время считается взаимодействие спецслужб, полиции и бизнеса. В этой связи обучение участников проекта направлено на расширение знаний путем обмена опытом противодействия террористам и ознакомление с полезной информацией по этой проблеме. Участники проекта, в частности бывший начальник шотландского управления по борьбе с организованной преступностью и наркоманией Г. Пирсон, особо подчеркивают, что информация разведывательного характера должна быть доступна для всех заинтересованных сторон, а не только для полиции и служб безопасности. Более того, зарубежные специалисты полагают, что в обмене информацией по вопросам терроризма должны участвовать военная разведка и спецвойска, конечно, в определенном объеме.

Еще в начале 1090-х гг. западные исследователи проблемы терроризма отмечали, что для эффективности защиты от терроризма необходимо повысить эффективность полицейских и охранных мероприятий. Однако наиболее важным аспектом контртеррористической деятельности признается ведение негласной разведывательной работы с целью установления личностей террористов и выявления методов их деятельности.

Одной из трудностей борьбы с терроризмом британские эксперты считают нахождение таких способов оперативного реагирования на террористические угрозы, которые, с одной стороны, были бы эффективными и своевременными, а с другой – не вызывали конфликтов с британской мусульманской общиной, отчуждение которой от усилий полиции по противодействию террористам, в конечном счете, негативно влияет на антитеррористическую деятельность [9]. В целом зарубежные специалисты

условно делят действия полиции в отношении предупреждения терактов на три уровня: стратегический, оперативный и тактический.

На стратегическом уровне основное внимание уделяется сбору и обработке разведывательной информации с последующей разработкой общих мер противодействия террористическим угрозам. На оперативном уровне отбирается и конкретизируется соответствующий защищаемому объекту комплекс мер безопасности.

Если предупредить действия террориста-смертника на этих этапах не удастся, его нейтрализация осуществляется на тактическом уровне, который называют «последней линией защиты». Поскольку на этом этапе террористы-смертники представляют наибольшую угрозу для населения и важных объектов, самым эффективным способом их нейтрализации является использование мер физической безопасности [10]. Помимо этого, считается необходимым наличие на объекте и в полиции плана на случай непредвиденных обстоятельств, в котором предусмотрены действия против террористов-смертников с учетом возможных способов совершаемых ими терактов.

Международные эксперты по вопросам безопасности подготовили ряд рекомендаций по противодействию атакам террористов, которые предусматривают два типа организации такого противодействия:

- при проведении массовых или политически значимых мероприятий (спортивные, культурные и другие зрелищные мероприятия, предусматривающие большие скопления населения, встречи высокопоставленных деятелей различных государств);

- при обеспечении безопасности на различных объектах и в общественных местах при возникновении угрозы террористических актов.

Типовая схема обеспечения защиты от террористов обычно включает:

- создание зоны усиленной физической охраны территории;
- массированное присутствие сил безопасности на охраняемой территории;
- поиск и наблюдение в местах скопления людей;
- укрепление защитных средств (в т.ч. с использованием технических средств охраны и сигнализации) важных объектов;
- контроль (досмотр) в пунктах доступа населения;
- плотная охрана высокопоставленных лиц.

Зарубежные эксперты рекомендуют обращать особое внимание на так называемые предтерактные индикаторы или, проще говоря, признаки «отсутствия нормального и присутствия ненормального» в тех или иных событиях и поведении людей. Например, необычные действия людей в обыденных условиях. Такими действиями могут быть возникновение шумных, агрессивных сборищ людей или даже потасовок там, где для этого не было причин, что, возможно, преследует цель привлечь внимание полиции или службы безопасности и тем самым скрыть истинную угрозу, планируемую в другом месте. Или несанкционированное перекрытие движения автотранспорта с целью освобождения улицы для проезда автомобиля со взрывчаткой и террористом-смертником к объекту теракта.

В некоторых случаях таким индикатором может быть пристальное внимание к окружающей обстановке бесцельно слоняющейся на ограниченном участке местности личности и даже часто пользующийся мобильным телефоном человек.

Подозрение должна вызывать мешковатая, не по размеру или чрезмерно теплая не по сезону и местному климату одежда. Террорист может использовать эту одежду, чтобы скрыть взрывное устройство, а женщина, чтобы выглядеть беременной. Тем не менее и в этом случае может наблюдаться излишняя нервозность или сосредоточенность субъекта.

Выдать исламского террориста-смертника может его истовое осуществление молитвы, во время которой он, однако, не соблюдает полностью ее ритуала, как это принято у мусульман в определенное время суток, а что-то скороговоркой бормочет или шепчет.

Одним из индикаторов выступает сильный запах туалетной воды (обычно террористы-смертники использовали розовую туалетную воду). Это объясняется тем, что при инструктировании террористов-смертников им рекомендуют обрызгивать одежду, личные вещи и оружие эфирными веществами в качестве подготовки ко входу в рай. С этой целью мусульмане накануне бреют бороду или голову, что заметно по цвету кожи. Усиленное обхватывание и прижимание к себе сумки, свертка и т.п. предметов при видимом стремлении лица попасть в гущу людей может свидетельствовать о его подозрительных намерениях.

Отмечается, что зачастую террористы носят взрывное устройство в рюкзаках. Поэтому шнур или провод, намотанный на кисть руки и удерживаемый в ней или выглядывающий из сумки, также может служить индикатором готовящегося теракта.

Существуют индикаторы потенциального теракта и в случаях попыток его совершения с использованием начиненного взрывчаткой автомобиля. В числе признаков преступных намерений могут выступать: просевший задний мост автомобиля, вызванный большим весом перевозимого груза, подозрение в том, что автомобиль угнан, необычно напряженное состояние водителя, затемненные стекла со стороны водителя, наличие газовых баллонов.

При обнаружении взрывного устройства рекомендуется изолировать террориста-смертника как можно быстрее и надежнее. Это самая потенциально опасная фаза операции. Один из методов задержания террориста-смертника – быстрый «жесткий арест», который соединяет в себе неожиданность и удачу. Преступника необходимо обездвижить и держать лежащим на земле с поднятым лицом, с раскинутыми руками и раздвинутыми ногами. Его необходимо пристегнуть наручниками к неподвижному предмету. Предпочтительность такого способа нейтрализации обусловлена тем, что он позволяет оставить преступника или подозреваемого в живых. Недостаток этого способа состоит в том, что в случае наличия на теле террориста взрывного устройства высока вероятность, что преступник сможет взорвать его прежде, чем он будет должным образом обездвижен.

Указывают еще один способ предупреждения акции террориста-

смертника – «нейтрализация» путем уничтожения. В частности, выстрелы в голову считаются наиболее результативным методом быстрой нейтрализации террориста. Поскольку это делается с расстояния, то представляет наименьший риск для сил безопасности. Правда, у этого метода есть два существенных недостатка. Во-первых, существует вероятность, что взрывное устройство может быть оснащено так называемым «включателем мертвеца» и может взорваться при попадании в него пули. Во-вторых, всегда есть вероятность гибели подозреваемого лица, которое на самом деле не является террористом. Поэтому стрельба на поражение может применяться только тогда, когда совершенно точно выявлено взрывное устройство или получено распоряжение от высшего руководства.

Оба способа задержания террориста-смертника требуют немедленного реагирования по разминированию взрывного устройства в связи с тем, что там может быть резервный таймер или радиоуправляемый взрывной механизм. Поэтому все аресты должны производиться под прикрытием контртеррористических подразделений, а сотрудник оперативного подразделения по противодействию терроризму должен всегда тесно контактировать с силами безопасности.

Во всех случаях необходимо собрать как можно больше информации до, во время и после теракта, включая техническую информацию, все данные о террористической группе, тактике ее действий и взрывных устройствах, которыми эта группа предпочитает пользоваться.

Принимая во внимание существующую практику применения самодельных взрывных устройств, разминирование путем уничтожения является самым предпочтительным способом нейтрализации заряда. Прежде чем использовать рентгеновское оборудование, следует обратить особое внимание на наличие в устройстве чувствительных рентгеновских переключателей. При нейтрализации взрывного устройства и террорист-смертник, и взрывное устройство должны быть тщательно закреплены.

Особо подчеркивается, что в ходе операции по нейтрализации террориста-смертника важно сохранить жизнь окружающим людям, причем это должно превалировать над задачей сохранения имущества и улики, хотя предпочтительнее сохранить и то, и другое.

Выводы. По мнению зарубежных экспертов, наиболее эффективным средством борьбы с терроризмом смертников является хорошо отлаженная система сбора и анализа разведанных. Эта деятельность направлена на выявление полицией лиц, действия которых вызывают подозрение. Сбор и обмен информацией признается одним из важнейших аспектов противодействия терроризму.

Федеральный министр внутренних дел ФРГ в свое время сформулировал основные принципы использования информации в борьбе с терроризмом: «Важнейший инструмент борьбы с терроризмом – информация. Только с помощью информации мы имеем возможность предотвратить угрозу. Получение информации, эффективная деятельность в области розыска и кооперация органов власти на национальном уровне необходимы». Не менее важно постоянно обобщать информацию и сведения, ко-

торыми располагают службы информации и полиция. Только таким образом, полагают за рубежом, можно своевременно идентифицировать потенциал опасности и принять соответствующие меры для защиты от нападения террористов.

Библиографические ссылки

1. Steven G. Profiling the Suicide Terrorist// *Intersec.* – 2005. – V. 15, N 10. – P. 295.
2. Марин К. О террористических угрозах для Канады // *Зарубежное военное обозрение.* – № 7. – 2013.
3. *Police Review.* – 2008. – V. 116, N 5994.
4. Сундиев И.Ю. Террористические вторжение: криминологические и социально-политические аспекты: ВНИИ МВД России. – М., 2008.
5. *Intersec.* – 2009. – V. 19, N 7.
6. *Intersec.* – 2005. – V. 15, N 10.
7. Hunter Ch. Countering Suicide Bombing: Part 2 // *Intersec.* – 2009. – V.19, N 8.
8. *Deutsches Polizeiblatt.* – 2002. – N. 6. – S. 18–21.
9. *International Affairs.* – 2010. – V. 86, N 4. – PP. 840–847.
10. *Intersec.* – 2009. – V. 19, N 9. – PP. 20–22.

Проанализирован зарубежный опыт противодействия такому виду терроризма, как использование в террористических актах террористов-смертников.

Ключевые слова: *терроризм, террористы-смертники, террористическая организация, противодействие.*

Knyazev V. V. Fight against suicide bombers in some countries. The author analyzed foreign experience in combating such form of terrorism as the use of suicide bombers in terrorist acts.

Research and practical experience in combating terrorist crimes in some countries allow to affirm that the most prone to commit a terrorist act with suicide bombers are three types of terrorists: 1) a terrorist-fanatic who is morally and psychologically prepared for his own death. Most often this type of suicide occur religious fanatics; 2) political adventurer-mad fame any pricing; 3) terrorists who can be called romantics. Their peculiarity is that they truly believe in their higher purpose of sacrifice.

As for the typical portrait of a suicide bomber, the foreign authors cite the following characteristics: the origin of poor families or segments of society, for which there is no hope for social welfare (unemployed, impoverished who have lost contact with their families and friends); political motivation; religious extremism.

According to foreign experts the most effective means of combating terrorism suicide is well-established system of collecting and analyzing intelligence data.

Keywords: *terrorism, suicide bombers, terrorist organization, combating.*

Поступила в редакцию 19.09.2013

Кириченко О. В.

кандидат юридичних наук, доцент
(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

УДК 343.985

МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМ ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВОЇ ПРОТИДІЇ ЗЛОЧИНАМ ПРОТИ ГРОМАДСЬКОЇ БЕЗПЕКИ

Визначено та проаналізовано основні методологічні підходи до дослідження проблем оперативно-розшукової протидії злочинам проти громадської безпеки.

Ключові слова: методологія, методи, наукове дослідження, оперативно-розшукова протидія, злочини проти громадської безпеки.

Постановка проблеми. Одним із ключових напрямів теоретичної розробки будь-якого явища, процесу, тієї чи іншої предметної галузі є методологія, яка дає обґрунтування самого шляху отримання знань (методів, процедури).

У філософії методологія розглядається як сукупність відправних положень та вимог теорії пізнання, вихідних філософсько-діалектичних законів та категорій і логічних принципів, способів і прийомів, якими наука користується при описі, вивченні й аналізі різних сторін об'єктивної дійсності, а також при пошуку нових знань. Залежно від структури і конкретики методологічного аналізу виділяються два рівні методології: на першому, найбільш високому рівні знаходиться загальна методологія, яка полягає в реалізації загального підходу до вивчення об'єктів та явищ дійсності; другий рівень посідає окрема (галузева, спеціальна) методологія конкретної наукової галузі. Саме методологія дозволяє сформулювати структуру наукової теорії, вивчити закономірності її виникнення, функціонування та змінення, понятійний каркас науки, сукупність використаних при цьому пізнавальних можливостей. Задля досягнення поставленої мети і вирішення запланованих завдань будь-якого дослідження необхідно встановити та розглянути його методологічні засади.

Необхідність у методологічному забезпеченні наукових досліджень виникає, якщо є проблема (теоретична, практична), але невідомо, як її вирішувати. Така ситуація зумовлена тим, що традиційні та раніше використані методи виявляються малоефективними у дослідженні [1, с. 52].

Саме така ситуація спостерігається наразі в дослідженні всього комплексу проблем оперативно-розшукової протидії злочинам проти громадської безпеки.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Методологію як філософсько-правову категорію розглядали у своїх дослідженнях В. Бачинін, С. Гусарєв, Д. Керімов, Н. Кушнарєнко, Р. Лукич, А. Новіков, Д. Новіков, К. Петряєв, В. Протасов, П. Рабінович,

О. Тихомиров, Є. Ушаков, В. Шейко, Є. Юдін та ін.

Методологічні засади протидії злочинам проти громадської безпеки розглянуто у працях В.П. Ємельянова, В.С. Комісарова, Г.В. Овчинникова, М.І. Панова, В.П. Тихого та ін. Разом з тим методологічні підходи до дослідження проблем оперативно-розшукової протидії злочинам проти громадської безпеки залишилися поза увагою науковців.

Мета цієї статті – визначити та проаналізувати основні методологічні підходи до дослідження проблем оперативно-розшукової протидії злочинам проти громадської безпеки.

Виклад основного матеріалу. На сьогодні в науці методологія трактується по-різному. Так, методологія – це система методів пізнання і практики, тобто система принципів, правил, прийомів, способів і засобів організації та побудови теоретичної і практичної діяльності, а також вчення про цю систему [2, с. 68].

Наприклад, А.М. Новіков та Д.А. Новіков під методологією розуміють вчення про організацію діяльності [3, с. 6], К.Д. Петряєв – систему сутнісних аспектів світогляду і теорії (або низки теорій), що визначають дослідницькі принципи науки [4, с. 8], а Р. Лукич – вчення про методи правотворчості і методи правозастосування [5, с. 24].

Є.В. Ушаков зазначає, що методологія має два значення: у широкому розумінні – це сукупність базисних установок, які визначають деякий вид діяльності, у вузькому розумінні – це спеціальна дисципліна, особливий напрям дослідження [6, с. 23].

В.М. Протасов також розглядає методологію у двох аспектах: як вчення про метод та як систему методів, підходів, способів, що використовуються у тій чи іншій науці, теорії для досліджень [7, с. 29].

В.М. Шейко та Н.М. Кушнарєнко вважають методологію вченням про систему наукових принципів, форм і способів дослідницької діяльності, яка має чотирирівневу структуру [8, с. 57].

Є.Г. Юдін виділяє чотири рівня методологічного знання: 1) філософський, 2) загальнонауковий, 3) конкретно-науковий, 4) методика і техніка дослідження [9, с. 40-44].

В.А. Бачинін розглядає філософсько-правову методологію як систематизовану сукупність отрефлексованих пізнавальних засобів, що дозволяють дослідити правову реальність в її різнопланових зв'язках зі світовим буттям. Взята в цілому, методологія складається з низки конкретних методів, що виявляють свої сильні та слабкі сторони при вирішенні реальних пізнавальних проблем [10, с. 460].

П.М. Рабінович під методологією юридичної науки розуміє систему підходів, методів і способів наукового дослідження, теоретичні засади їх використання при вивченні державно-правових явищ [11, с. 618].

Методологію права Д.А. Керимов розглядає як загальнонауковий феномен, що поєднує всю сукупність принципів, засобів і методів пізнання (світогляд, філософські методи пізнання та вчення про них, загальнонаукові і приватнонаукові поняття та методи), які вироблені всіма суспільними науками, у тому числі й комплексом юридичних наук, і застосовуються у

процесі пізнання специфіки правової дійсності, її практичного перетворення [12, с. 6-15].

Таким чином, методологія юридичної науки являє собою складне і багатопланове утворення, яким охоплюються: 1) проблеми структури наукового знання взагалі і наукових правових теорій особливо; 2) закони виникнення, функціонування і зміни наукових правових теорій; 3) понятійно-категоріальний апарат; 4) система методів юридичної науки (методики і процедури дослідницької діяльності).

На сучасному етапі розвитку нашого суспільства, який безпосередньо пов'язаний із процесом державотворення, головним напрямом діяльності держави у сфері охорони прав і свобод людини та громадянина, їх інтересів є протидія злочинності як одна зі сфер соціального управління, що впливає на затримання розповсюдження злочинності. Протидія злочинності в усіх її проявах, напрямках та формах лежить в основі кримінально-правової політики держави.

Суспільство має виступати як система, контролююча діяльність якої спрямована проти факторів, що безпосередньо зумовлюють злочинність. При цьому злочинність є системою, що підриває основи соціального контролю та вносить у різні сфери життя суспільства елементи дезорганізації. Успіхи у протидії злочинності певним чином залежать від того, на користь якої системи вирішуються ці протиріччя.

Злочинність – це органічна частина суспільства. Вона являє собою масове винне порушення кримінально-правових заборон, передбачених кримінальним законодавством, особами, які є суб'єктами вчинення цих злочинів. Як зазначає А.І. Долгова, злочинність має такі якості, як самодетермінація, схильність цілеспрямовано посилити негативні моменти у суспільстві, у зв'язку з чим вона може спричинити не менше шкоди, чим зовнішня загроза національній безпеці [13, с. 6]. І тому не тільки протидія їй або окремим її видам, але й реагування на окремі злочини пов'язані з розв'язанням комплексу складних питань, які стосуються різних аспектів і суспільного життя, і життя особи.

Весь масив злочинності поділяється на кілька структурних різновидів за двома критеріями: по-перше, за особливістю антисоціальної спрямованості злочинного посягання та характером криміногенної мотивації злочинної поведінки винної особи; по-друге, за особистістю контингенту злочинців [14, с. 4]. Види злочинності можуть розглядатися й за об'єктом посягання на ті чи інші цінності, що охороняються кримінальним законом від злочинних посягань. Тобто можна виділити види злочинності, виходячи з назв розділів Особливої частини Кримінального кодексу України.

Одним із різновидів такого поділу є злочини проти громадської безпеки. Слід зазначити, що в Україні відсутні сучасні комплексні монографічні роботи з проблем протидії злочинам проти громадської безпеки взагалі та оперативно-розшукової протидії цим злочинам зокрема.

Вивчення проблем оперативно-розшукової протидії злочинам проти громадської безпеки зумовлено сьогодні необхідністю більш чіткого, більш адекватного сучасності рішення. Це пов'язано з трансформацією

злочинності, зміною підходів до реагування на вчинення злочинів у зв'язку з реформуванням кримінального процесуального та оперативно-розшукового законодавства і, відповідно, потребує загальної зміни парадигми щодо протидії злочинності.

Взаємозв'язок оперативно-розшукової діяльності та кримінального процесу виявляється перш за все через співвідношення мети та завдань як структурних елементів їх змісту, оскільки як мету та завдання оперативно-розшукової діяльності, що здійснюються в інтересах кримінального процесу, неможливо реалізувати без реалізації мети та завдань кримінального судочинства, так і мету й завдання кримінального процесу здебільшого неможливо реалізувати без реалізації мети й завдань оперативно-розшукової діяльності [15, с. 6].

Проблема оперативно-розшукової протидії злочинам проти громадської безпеки має структурно-дисциплінарні зв'язки з проблемами, які розглядаються іншими галузями науки. З одного боку, зазначену проблему слід віднести до прикордонних, тобто вона перебуває на стику декількох наук. Зокрема, проблеми кримінально-правової превенції злочинів проти громадської безпеки досліджуються наукою кримінального права; проблеми аналізу стану та тенденції поширення злочинів проти громадської безпеки, їх детермінанти та шляхи запобігання цим злочинам – наукою кримінологією; проблеми методики розслідування цих злочинів – наукою криміналістикою. З іншого боку, ця проблема має принципово міждисциплінарний характер, що характеризується ознаками комплексної, інтегральної проблеми. Так, проблеми оперативно-розшукової протидії злочинам проти громадської безпеки в аспекті загрози цими суспільно небезпечними діями національній безпеці взагалі та громадській безпеці зокрема неможливо дослідити без використання сучасних наукових розробок з проблем філософії, соціології, політології, психології, теорії держави та права, національної безпеки.

Проблема оперативно-розшукової протидії злочинам проти громадської безпеки має трансформуватися крізь призму теоретичних проблем, зокрема місця оперативно-розшукової протидії в системі протидії злочинності та її сутності, і практичних проблем, пов'язаних із протидією злочинам проти громадської безпеки оперативно-розшуковими засобами, а саме: злочинам терористичної спрямованості; злочинам, які пов'язані зі створенням банд, злочинних організацій та незаконних воєнізованих або збройних формувань; злочинам, які порушують правила поведінки з окремими джерелами загальної (підвищеної) небезпеки.

Дослідження проблем оперативно-розшукової протидії злочинам проти громадської безпеки повинно здійснюватися і крізь призму проблем, пов'язаних з організованою злочинністю в частині створення організованих груп, зокрема банд та злочинних організацій, діяльності цих злочинних спільнот; терористичною діяльністю; діяльністю, пов'язаною з незаконним обігом вогнепальної зброї, бойових припасів та вибухових речовин.

Вирішення проблем оперативно-розшукової протидії злочинам проти громадської безпеки можливе лише за наявності стратегії протидії цим

злочинам, котра має виражатися у нормативно-правових актах, спрямованих на забезпечення національної безпеки держави, протидію терористичній діяльності та організованій злочинності, злочинам, які порушують правила поведження з окремими джерелами загальної (підвищеної) небезпеки. Стратегія як спосіб дій є необхідною в ситуації, коли для прямого досягнення основної мети недостатньо наявних ресурсів. Завданням стратегії є ефективне використання наявних ресурсів для досягнення основної мети. Стратегію дій визначає концепція (доктрина), тобто комплекс поглядів, які пов'язані між собою та витікають один з одного, система шляхів вирішення обраного завдання.

Напрацювання стратегії оперативно-розшукової протидії злочинам проти громадської безпеки неможливо без існування парадигми національної безпеки, протидії злочинності взагалі та злочинам проти громадської безпеки зокрема. Як зазначив В.А. Бачинін, філософсько-правова парадигма – раціональна методологічна модель високого ступеня узагальнення, що має імперативну силу для багатьох дослідників і пропонує їм розробляти конкретні проблеми правової філософії в русі визначених світоглядних посылки та вихідних пізнавальних принципів [10, с. 573]. Парадигма складається із сукупності наукових досягнень, що сприйняті усією науковою спільнотою в той або інший проміжок часу та слугують основою для нових наукових досліджень.

На сьогодні стратегія протидії злочинності, у тому числі і злочинам проти громадської безпеки, потребує перегляду та удосконалення. Саме на це й буде спрямоване наше наукове дослідження у подальшому.

Важливе місце у структурі методології юридичної науки посідають її теорії та понятійно-категоріальний апарат. Слід погодитися з В.С. Зеленецьким, що успішний розгляд усього комплексу методологічних проблем, що мають значення як для теорії, так і для практики боротьби зі злочинністю, багато в чому залежить від правильного визначення вихідних теоретичних положень [16, с. 170]. Поняття та категорії юриспруденції, зафіксовані у відповідних термінах і визначеннях, є одним із головних інструментів наукового правового дослідження, оскільки являють собою узагальнені результати пізнання суттєвих властивостей, зв'язків та відносин державно-правових явищ. Тому визначальним під час дослідження проблем оперативно-розшукової протидії злочинам проти громадської безпеки є з'ясування суті таких категорій, як національна безпека, оперативно-розшукова протидія, злочини проти громадської безпеки. Зазначені категорії слід розглядати у взаємозв'язку з іншими загальними категоріями, зокрема, категорію “національна безпека” слід розглядати з категорією “безпека”, “злочини проти громадської безпеки” – з категорією “злочинність”, “оперативно-розшукова протидія” – з категорією “протидія злочинності”.

Багато дослідників зазначають, що загальна теорія безпеки повинна давати світоглядні та методологічні відповіді на питання, що виникають як у теорії, так і у приватних концепціях безпеки. При цьому її світоглядну та методологічну базу повинні складати прогресивні гуманістичні напрямки філософії, соціології, а також фундаментальні положення ряду інших при-

родничих та суспільних наук (біології, екології, психології, політології, юридичних наук). У спеціальному плані можуть бути використані положення загальної теорії систем, конфліктології, загальної теорії управління, теорії катастроф та ін. [1, с. 54-55].

Особливу роль категорія “безпека” відіграє у правознавстві. По-перше, категорію “безпека” у правознавстві слід тлумачити як суспільну безпеку, безвідносно до того, чи забезпечує безпека захист публічного або приватного інтересу. По-друге, право загалом має своїм призначенням забезпечити нормальне існування і розвиток особистості, суспільства, держави, що передбачає також суспільну безпеку. По-третє, суспільну безпеку в правознавстві потрібно розглядати як фундаментальну категорію, яка має надзвичайно велике методологічне значення в реалізації наукових проблем багатьох галузей права. По-четверте, суспільну безпеку в правознавстві слід розуміти як загальну цінність, котра відповідає інтересам суспільства і громадян, оскільки вона є однією з постійних потреб, яка детермінована природними умовами життя людини, суспільства, людства [17, с. 10-16].

На сьогодні в юриспруденції існують деякі суперечності у визначенні категорій стосовно протидії злочинності, що, у свою чергу, призводить до порушення субординаційних зв'язків між поняттями, плутанини в терміносистемі, тобто лише шкодить практиці протидії злочинності. Пошук розбіжностей між правовими термінами щодо оперативно-розшукової протидії злочинам проти громадської безпеки та шляхи їх усунення є одним із головних завдань вирішення зазначеної проблеми.

Висновки. Таким чином, зазначений алгоритмічний підхід надасть можливість визначити основні методологічні підходи до дослідження проблем оперативно-розшукової протидії злочинам проти громадської безпеки, методи та засоби наукових досліджень з цієї проблематики.

Бібліографічні посилання

1. Гордиенко В.В. Безопасность России в условиях глобализации (криминологические и социально-правовые проблемы) : дис. ... д-ра юрид. наук : спец. 12.00.08 / В. В. Гордиенко. – М., 2005.
2. Гусарев С.Д. Юридична деонтологія (Основи юридичної діяльності) : навч. посібник / С.Д. Гусарев, О.Д. Тихомиров. – К., 2005.
3. Новиков А.М. Методология научного исследования / А.М. Новиков, Д.А. Новиков. – М., 2009.
4. Петряев К.Д. Вопросы методологии исторических наук / К.Д. Петряев – К., 1971.
5. Лукич Р. Методология права / Р. Лукич. – М., 1981.
6. Ушаков Е.В. Введение в философию и методологию науки : учебник / Е. В. Ушаков – М., 2005.
7. Протасов В.Н. Теория государства и права. Проблемы теории государства и права / В. Н. Протасов. – 2-е изд., доп. – М., 2001.
8. Шейко В.М. Організація та методика науково-дослідницької діяльності : підручник / В.М. Шейко, Н.М. Кушнарєнко – 2-ге вид., перероб. і доп. – К., 2002.
9. Юдин Е.Г. Системный подход и принцип деятельности. Методологические проблемы современной науки / Е.Г. Юдин. – М., 1978.
10. Бачинин В.А. Энциклопедия философии и социологии права. – СПб., 2006.
11. Юридична енциклопедія : в 6 т. / редкол. : Ю.С. Шемшученко та ін. – К., 2001. – Т. 3 : К – М.

12. Керимов Д.А. Методология права (предмет, функции, проблемы философии права) / Д.А. Керимов – М., 2003.
13. Долгова А.И. Здоровье нации и национальная безопасность как криминологическая проблема / А.И. Долгова // Безопасность и здоровье нации в аспекте преступности. – М., 1996. – С. 3–12.
14. Даньшин І.М. Кримінологія. Особлива частина : навч. посібник / І.М. Даньшин, В.В. Голіна, О.Г. Кальман; за ред. І. М. Даньшина. – Х., 1999.
15. Погорецький М.А. Взаємозв'язок мети і завдань ОРД і кримінального процесу: теоретико-правові проблеми / М.А. Погорецький // Кримський юридичний вісник. – 2008. – № 3 (4). – С. 5–12.
16. Зеленецкий В.С. Общая теория борьбы с преступностью. 1. Концептуальные основы : монография / В.С. Зеленецкий. – Х., 1994.
17. Панов М. Безпека як фундаментальна категорія в методології правознавства (до постановки проблеми) / М. Панов, В. Тихий // Вісник Академії правових наук України. – 2000. – № 3 (22). – С. 12–13.

Кириченко О. В. Методологические подходы к исследованию проблем оперативно-розыскного противодействия преступлениям против общественной безопасности. Определяются и анализируются основные методологические подходы к исследованию проблем оперативно-розыскного противодействия преступлениям против общественной безопасности.

Ключевые слова: методология, методы, научное исследование, оперативно-розыскное противодействие, преступления против общественной безопасности.

Kirichenko O. V. Methodological approaches to the study of issues of operational combating crimes against public safety.

The author has defined and analyzed basic methodological approaches to the study of problems of operational combating crimes against public safety.

It is noted that the problem of operational combating crimes against public safety must evolve in the light of theoretical issues, such as the place of operational combating in the system of combating crime, its nature and practical issues related to combating crimes against public safety by operational-search means.

The studies of operational combating crimes against public security should also be made in the light of the problems associated with organized crime in the forming of organized groups, including gangs and criminal organizations, activities of these criminal organizations; terrorist activity; activities related to illicit trafficking in firearms, ammunition and explosives.

Solving problems of operational combating crimes against public safety is possible only if the strategy to fight these crimes, which must be expressed in legal acts to ensure national security, combating terrorism and organized crime, crimes that break handling rules of some sources of general (high) risk.

Elaborations of operational strategies combating crimes against public safety is impossible without the existence of the paradigm of national security, combating crime in general and all crimes against public safety, in particular. Today the strategy of combating crime, including crimes against public safety needs to be reviewed and improved.

An important place in the structure of the methodology of legal science is taken by its theories and concepts and categories. Therefore in the study of these problems it is important to find out the essence of categories such as "national security", "operational combating", "crimes against public safety".

Keywords: methodology, methods, scientific research, operational combating, crimes against public safety.

Надійшла до редакції 28.10.2013

Король В. В.

кандидат юридичних наук, доцент

Садова Т. В.

кандидат юридичних наук

(Івано-Франківський факультет Національного університету «Одеська юридична академія»)

УДК 343.14

ПОКАЗАННЯ ЯК ДЖЕРЕЛО ДОКАЗІВ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ

Розглянуто проблеми, пов'язані з використанням показань як джерела доказів у кримінальному провадженні. З'ясовано зміст поняття показань. Досліджено можливість використання показань як доказів у кримінальному провадженні сторонами кримінального провадження. Розглянуто положення щодо допустимості використання як доказів показань з чужих слів.

Ключові слова: показання, докази, джерела доказів, сторони кримінального провадження, змагальність, показання з чужих слів, допустимість доказів.

Постановка проблеми. Кримінальне процесуальне законодавство України за останній період зазнало суттєвого реформування, з прийняттям нового Кримінального процесуального кодексу відбулася його переорієнтація в бік більшої гуманізації, демократизації, розширення прав його учасників. Ця тенденція стосується і процесу доказування, який є базою для швидкого, повного та неупередженого розслідування і судового розгляду справи. Спрямування процесу доказування у бік змагальності сприяє охороні прав, свобод та законних інтересів учасників кримінального провадження та прийняттю об'єктивного і справедливого рішення судом. Однак не всі положення нового кримінального процесуального законодавства отримали схвальну оцінку серед вітчизняних вчених і практиків, окремі з них, на кшталт інституту показань з чужих слів, піддаються серйозній критиці. Новим є і сам інститут показань у тому вигляді, в якому він регламентований у новому КПК. Ці положення зумовлюють актуальність теми дослідження цієї статті і є предметом подальшого розгляду.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Поняття доказів і їх процесуальних джерел було і залишається предметом наукового інтересу вітчизняних та зарубіжних вчених та практиків, серед яких Н.С. Алексєєв, Д.І. Бідняков, Б.Т. Безлепкін, Р.С. Белкін, В.М. Биков, Ю.М. Грошевий, Л.М. Корнєєва, Н.Н. Ковтун, Л.Д. Кокорєв, Н.П. Кузнецов, О.М. Ларін, П.А. Лупинська, В.З. Лукашев, В.П. Малько, М.М. Михеєнко, А.В. Молдаван, В.О. Попелюшко, С.А. Пашин, А.В. Смірнов, С.М. Стахівський, М.С. Строгович, Л.Т. Ульянова, І.Я. Фойницький та інші. Однак єдиного підходу до визначення поняття доказів та його співвідношення із поняттям джерел доказів досі не вироблено. Перелік процесуальних джерел доказів за новим КПК та КПК 1960 року має суттєві

відмінності і потребує окремого дослідження.

Метою даної статті є здійснення наукового аналізу показань як джерела доказів у кримінальному провадженні та вироблення пропозицій щодо його вдосконалення.

Виклад основного матеріалу. Одним із процесуальних джерел доказів, згідно із ч. 2 статті 84 КПК 2012 року, є показання. Показання мають велике значення для вирішення завдань кримінального судочинства, адже найчастіше тільки на їх основі здійснюється достовірне встановлення обставин, які є предметом дослідження у кримінальному провадженні, і з урахуванням останніх до конкретного випадку застосовуються норми кримінального та кримінального процесуального права. Інститут показань у його сучасному вигляді, як окремий структурний елемент кримінального процесу, є новим для України, а тому є науково не розробленим [1]. КПК 1960 року виділяв показання свідка, потерпілого, підозрюваного, обвинуваченого як окремі джерела доказів. Згідно зі статтею 95 нового КПК, показання – це відомості, які надаються в усній або письмовій формі під час допиту підозрюваним, обвинуваченим, свідком, потерпілим, експертом щодо відомих їм обставин у кримінальному провадженні, що мають значення для цього кримінального провадження [2, с. 40]. Таким чином, у новому КПК до джерел доказів належать також показання експерта, обов'язком якого є давати показання як у ході досудового розслідування, так і під час судового розгляду. За клопотанням сторони кримінального провадження, потерпілого або за власною ініціативою суд має право викликати експерта для допиту для роз'яснення висновку під присягою. Незважаючи на те, що висновок експерта (докладний опис проведених експертом досліджень та зроблені за їх результатами висновки, обґрунтовані відповіді на запитання, поставлені особою, яка залучила експерта, або слідчим суддею чи судом, що доручив проведення експертизи) подається в письмовій формі, кожна сторона, відповідно до ч. 9 ст. 101 КПК, має право звернутися до суду з клопотанням про виклик експерта для допиту під час судового розгляду для роз'яснення чи доповнення його висновку, при цьому експерт, згідно із ч. 3 ст. 94 КПК, зобов'язаний надати показання щодо проведеного ним дослідження, які, у свою чергу, відповідно до частин 1, 3 ст. 95 та ч. 2 ст. 84 КПК, є процесуальними джерелами доказів кримінального провадження [2, с. 103]. Отже, той факт, що показання експерта є повноцінним джерелом доказів поряд із висновком експерта, є беззаперечним.

Закон встановлює, що показання можуть даватися як в усній, так і у письмовій формі, однак тільки під час допиту. Способом фіксації показань, наданих під час досудового розслідування в ході допиту, є протокол. Правом на проведення допиту, так само як і інших слідчих дій на досудовому розслідуванні, наділена сторона обвинувачення. Сторона захисту, згідно зі статтею 95 КПК, має право отримувати від учасників кримінального провадження та інших осіб за їх згодою пояснення, які не є джерелом доказів. КПК передбачає право сторони захисту заявлять клопотання слідчому або прокуророві про проведення слідчої дії – допиту, але разом з цим сторона обвинувачення наділена правом їх відхилити. Так, клопотання про прове-

дення слідчих дій, відповідно до ст. 221 КПК, розглядаються протягом 3-х днів. У випадку відмови сторона захисту має право протягом 10 днів оскаржити до слідчого судді відмову в задоволенні клопотання про проведення слідчих (розшукових) або негласних слідчих (розшукових) дій. Така скарга протягом 3-х днів має бути розглянута слідчим суддею. Сторона ж обвинувачення має право провести слідчу дію, таку як допит, за власною ініціативою і без будь-яких зволікань, які можуть негативно вплинути на якість отриманих показань. У пам'яті свідка можуть відбутися процеси, пов'язані зі стиранням з неї певних деталей, які можуть мати значення для кримінального провадження, на свідка може бути здійснений вплив з боку інших учасників цього провадження або третіх осіб тощо. О. Яновська стверджує, і з нею варто погодитись, що пряма залежність сторони захисту від рішення сторони обвинувачення щодо доцільності проведення тих чи інших процесуальних дій та явна невідповідність строків реагування судового органу на звернення двох сторін при вирішенні ідентичних питань у процесі досудового розслідування свідчить про відсутність рівності сторін та недостатню процесуальну забезпеченість засади змагальності у кримінальному провадженні [4]. Таким чином, відомості, зібрані стороною захисту, не можуть бути подані до суду, оскільки вони не є доказами, в той час як матеріали досудового розслідування подаються до суду разом з матеріалами кримінального провадження, хоча ч. 4 статті 95 КПК встановлює, що суд не вправі обґрунтовувати судові рішення показаннями, наданими слідчому, прокурору, або посилатися на них. Окрім того, протоколи слідчих (розшукових) дій, до яких належать протоколи допиту, можуть бути оголошені в судовому засіданні та учасники судового провадження мають право ставити запитання щодо цих протоколів свідкам (ст. 358 КПК).

О. Острійчук стверджує, що заборона дослідження показань, наданих слідчому, прокурору на досудовому розслідуванні в судовому засіданні є необґрунтованою і такою, що не буде сприяти встановленню істини у кримінальному провадженні [5, с. 749]. Така позиція автора здається вкрай необачливою. Якщо новий КПК, проголосивши у статті 22 принцип змагальності, згідно з яким сторони кримінального провадження мають рівні права на збирання та подання до суду речей, документів, інших доказів, клопотань, скарг, а також на реалізацію інших процесуальних прав, передбачених КПК, насправді обмежує сторону захисту у збиранні та поданні до суду такого джерела доказів, як показання, тим самим відступаючи від змагальності реальної, то дозволивши суду досліджувати показання, надані слідчому, прокурору під час досудового розслідування, про ніяку змагальність та рівність сторін взагалі не можна буде вести мову.

Окрім того, свідок, експерт зобов'язані давати показання слідчому, прокурору, слідчому судді та суду. За завідомо неправдиві показання слідчому, прокурору або за відмову від давання показань слідчому, прокурору свідок несе кримінальну відповідальність (ст. 67 КПК), а за злісне ухилення від явки до слідчого, прокурора – несе відповідальність у вигляді грошового стягнення (ст. 139 КПК). Надання пояснень же є правом, а не обов'язком. Поява свідка, який не був допитаний під час досудового розслідування у су-

довому засіданні, залежить від суду, який під час підготовки до судового розгляду розгляне клопотання сторони захисту про здійснення судового виклику певних осіб до суду для допиту (ст. 315 КПК).

У країнах зі змагальною моделлю кримінального процесу, таких як США чи Великобританія, сторона захисту є абсолютно незалежною у зборі доказів, у тому числі і показань, від сторони обвинувачення, може їх збирати як самостійно, так і з залученням приватних детективів. Вважаємо, що сторона захисту у вітчизняному кримінальному провадженні також повинна бути зрівняна у правах зі стороною обвинувачення щодо надання до суду доказів у вигляді показань чи пояснень, зібраних нею.

Частина 4 статті 95 КПК встановлює, що суд може обґрунтовувати свої висновки лише на показаннях, які він безпосередньо сприймав під час судового засідання або отриманих у порядку, передбаченому статтею 225 КПК. Суд не вправі обґрунтовувати свої рішення показаннями, наданими слідчому, прокурору або посилатися на них. У той же час ч. 2 статті 97 передбачає право суду визнати допустимим доказом показання з чужих слів незалежно від можливості допитати особу, яка надала первинні пояснення, у виняткових випадках, якщо такі показання є допустимим доказом згідно з іншими правилами допустимості доказів. Це положення є новелою нового КПК, оскільки до вступу його в дію такі показання вважалися доказом недопустимим і бралися до уваги виключно з метою встановлення першоджерела інформації, яке підлягало допиту в обов'язковому порядку, і тільки тоді показання могли бути джерелом доказів. Показання з чужих слів є досить суперечливим інститутом кримінального провадження, оскільки донедавна українському кримінальному процесуальному праву він був невідомий. Він прийшов до нас з кримінального процесуального права США, в якому розроблено цілу теорію допустимості показань з чужих слів як доказів.

За кримінальним процесуальним законодавством США, до таких показань належить будь-яка інформація, яка не стосується особистих знань свідка, а є отриманою від третіх осіб. Така заява свідка зазвичай тягне за собою заперечення захисника іншої сторони і суд може заборонити присяжним брати цю заяву до уваги. Однак із загального правила недопустимості показань з чужих слів як доказів є виняток, це: заява особи, що знаходилася на межі смерті; спонтанні вислови – вислови, які особа робить у запалі, не маючи часу на їх обдумування; заяви, зроблені свідком поза залом суду і письмово чи іншим чином зафіксовані (такі заяви можуть бути представлені як докази за умови, що свідок у суді підтвердить їх достовірність); заяви третіх осіб, які можуть викрити їх у вчиненні протиправного діяння; документи, записи, свідоцтва тощо [6, с. 377].

За українським законодавством, показання з чужих слів можуть бути визнані доказами, якщо суд визнає неможливим допитати особу, яка є першоджерелом інформації. Серед причин такої неможливості закон називає:

- 1) відмову давати показання в судовому засіданні, не підкоряючись вимозі суду дати показання;
- 2) неприбуття на виклик до суду, якщо її місцезнаходження не було встановлено шляхом проведення необхідних заходів розшуку;
- 3) перебування за кордоном та відмову давати показання (п.п. 2, 3, 4

ч. 3 ст. 97 КПК).

У той же час слід нагадати, що, згідно із законом, давати показання — це обов'язок свідка, виконання якого забезпечується заходами кримінального процесуального примусу. Стаття ж 97 надає суду право звільнити свідка від виконання такого обов'язку і взяти до уваги його показання, які суд безпосередньо не сприймав і достовірність яких встановити неможливо. Відмова свідка від дачі показань у суді, його переховування від виконання цього обов'язку, навпаки, повинні нашкодити на думку про недобросовісність такого свідка, бути підставою для його дискредитації. Більш того, стаття 23 КПК передбачає, що сторона обвинувачення зобов'язана забезпечити присутність під час судового розгляду свідків обвинувачення з метою реалізації права сторони захисту на допит перед незалежним та неупередженим судом. Згідно зі статтею 96 КПК, **сторони кримінального провадження мають право ставити свідку запитання щодо його можливості сприймати факти, про які він дає показання, а також щодо інших обставин, які можуть мати значення для оцінки достовірності показань свідка. В разі відсутності свідка у залі судового засідання сторона, проти якої спрямовані такі свідчення, не має можливості здійснити ці права. Таким чином, аналізуючи положення ч. 3 статті 97 КПК, можна дійти висновку, що суд, незважаючи на відмову свідка виконувати свій обов'язок, повинен зробити висновок про його добропорядність, що суперечить здоровому глуздові.**

Низка положень статті 97 КПК також суперечать засаді презумпції невинуватості. Так, п. 5 ч. 2 статті 97 КПК встановлює, що суд при прийнятті рішення про визнання показань з чужих слів допустимим доказом зобов'язаний враховувати складність спростування пояснень, показань з чужих слів для сторони, проти якої вони спрямовані. Це суперечить положенню ч. 2 статті 17 КПК щодо засади презумпції невинуватості, згідно із якою ніхто не зобов'язаний доводити свою невинуватість у вчиненні кримінального правопорушення і має бути виправданим, якщо сторона обвинувачення не доведе винуватість особи поза розумним сумнівом. З аналізу положення п. 5 ч. 2 статті 97 КПК випливає, що якщо стороні захисту складно або неможливо спростувати показання з чужих слів, які дає свідок обвинувачення, то це є свідченням достовірності таких показань і, відповідно, винуватості обвинуваченого, що знову ж таки суперечить як закону, так і здоровому глузду. Йде врозріз із засадою презумпції невинуватості і положення ч. 5 статті 97 КПК про те, що суд має право визнати допустимим доказом показання з чужих слів, якщо підозрюваний, обвинувачений створив або сприяв створенню обставин, за яких особа не може бути допитана. Із ч. 3 статті 97 КПК вбачається, що підставами неможливості допиту особи, на які міг вплинути обвинувачений, є смерть, тяжка хвороба або небажання давати показання. На нашу думку, для того, щоби довести факт створення обвинуваченим обставин, що спричинили смерть, тяжку хворобу чи залякування свідка, потрібно визнати його винним у вчиненні злочину вироком суду згідно із засадою презумпції невинуватості. Але у ч. 5 статті 97 КПК йдеться про визнання осо-

би винним ще до винесення вироку.

Автори коментаря до нового КПК зазначають, що використання показань з чужих слів як доказів – не загальне правило, а його виняток. У таких доказах закладено можливість помилки з причин суб'єктивного чинника. Вони формуються пізніше від первинних і на їх основі. Показання з чужих слів залежать не лише від змісту первинного джерела, а й від загальних закономірностей передачі і сприйняття інформації на кожному етапі ретрансляції. При передачі фактичних даних відбувається їх фільтрація і зміна. Відтак, у їх змісті не виключається надмірна частка суб'єктивності. Тому необхідність в їх отриманні може виникати в таких випадках: 1) коли значимість такого доказу надає додаткову і єдину можливість суду встановити істотні обставини для кримінального провадження, а також коли без наявності такого доказу неможливо довести необхідну обставину для провадження; 2) якщо використання такого доказу є виправданим у ситуації відсутності первинних доказів або їх сумнівності; 3) коли первинний доказ втрачений або його неможливо отримати; 4) коли за допомогою показань з чужих слів є можливість віднайти інші докази, до яких слід звернутися для перевірки фактів, що мають значення для провадження; 5) коли дані, отримані з чужих слів, можуть слугувати засобом перевірки інших доказів кримінального провадження; 6) коли показання з чужих слів може використовуватися як засіб заміни первинного доказу [7, с. 267].

Вважаємо, що п. 1, 2 і 6 випадків необхідності визнання показань з чужих слів допустимими доказами, які наведені авторами коментаря, знов таки суперечать положенням ч. 6 статті 97, згідно із якими показання з чужих слів не може бути допустимим доказом факту чи обставин, на доведення яких вони надані, якщо показання не підтверджується іншими доказами, визнаними допустимими згідно з правилами, відмінними від положень частини другої цієї статті.

Твердження про те, що у змісті показань з чужих слів не виключається надмірна частка суб'єктивності, не викликає сумнівів. Уявімо випадок, коли потерпілий на питання лікаря швидкої допомоги, який прибув на виклик за фактом спричинення особі тілесних ушкоджень про те, що трапилося, називає певну особу і згодом помирає, не приходячи до свідомості, лікар може припустити і згодом дати свідчення про те, що потерпілий перед смертю назвав особу, яка заподіяла йому ці ушкодження, що є досить суб'єктивним, оскільки потерпілий міг перед смертю назвати особу, яка йому близька і яку він у цей момент жадав бачити.

Якщо ж показання з чужих слів підтверджуються іншими доказами, визнаними допустимими згідно з правилами допустимості доказів, виникає питання: чи є необхідність у таких показаннях для доказування взагалі?

Висновки. Інститут показань у його сучасному вигляді, як окремих структурний елемент кримінального процесу, є новим для України. У новому КПК до джерел доказів належать також показання експерта, обов'язком якого є давати показання як під час досудового розслідування, так і під час судового розгляду. Сторона захисту у вітчизняному кримінальному провадженні повинна бути зрівняна у правах зі стороною обвину-

вачення щодо надання до суду доказів у вигляді показань чи пояснень, зібраних нею. Інститут показань з чужих слів є надто суперечливим і потребує вдосконалення.

Бібліографічні посилання

1. Острійчук О. Поняття показань як процесуального джерела доказів у світлі реформування кримінально-процесуального законодавства / О. Острійчук. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://legalweekly.com.ua/index.php?id=16061&show=news&newsid=123075>
2. Кримінальний процесуальний кодекс України. – К., 2012.
3. Кримінальний процесуальний кодекс України. Науково-практичний коментар : у 2 т. Т. 2 / О. М. Бандурка, Є. М. Блажівський, Є. П. Бурдоль та ін. ; за заг. ред. В. Я. Тація, В.П. Пшонки, А.В. Портнова. – Х., 2012.
4. Яновська О. Г. Змагальність як засада кримінального провадження за новим кримінальним процесуальним кодексом України / О. Г. Яновська. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nsj.gov.ua/training/judjes/kpk4/>
5. Острійчук О. П. Поняття та система процесуальних джерел доказів у контексті реформування процесу доказування в кримінальному процесі / О. П. Острійчук // Філософія права. – № 1. – 2012. – С. 745-750.
6. Carmen Rolando V. del. Criminal Procedure: Law and Practice. – [2nd ed.]. / Rolando V. del Carmen. – Pacific Grove, California: Brooks/Cole publ., 1991. – 483 p.
7. Кримінальний процесуальний кодекс України. Науково-практичний коментар /за заг. ред. В. Г. Гончаренка, В. Т. Нора, М. Є. Шумила. – К., 2012.

Король В. В., Садовая Т. В. Показания как источник доказательств в уголовном производстве. Исследованы проблемы, связанные с использованием показаний как источника доказательств в уголовном производстве. Определен смысл понятия показаний. Исследована возможность использования показаний как доказательств в уголовном производстве сторонами уголовного производства. Рассмотрены положения относительно допустимости использования в качестве доказательств показаний с чужих слов.

Ключевые слова: показания, доказательства, источники доказательств, стороны уголовного производства, состязательность, показания с чужих слов, допустимость доказательств.

Korol' V. V., Sadova T. V. Testimonies as a source of evidence in criminal proceedings. This article studies issues concerning the use of testimonies as a source of evidence in the criminal proceedings. The content of the notion of testimonies is viewed. A research of a possibility of the use of testimonies as evidence in the criminal proceedings by the parties of the criminal proceedings is made. Issues as to admissibility of hearsay testimonies as evidence are studied.

One of the procedural sources of evidence are testimonies. They are important for solving problems of the criminal justice system, because often only on their basis the fair of the facts that are the subject of studying in criminal proceedings, and subject the latter to a particular case the rules of criminal procedure and criminal law are applied. Institute of testimony in its present form, as a separate element of the criminal procedure is new to Ukraine, and therefore is not scientifically researched. The Criminal Procedural Code of 1960 singled out the testimony of witness, victim, suspect, and accused as separate sources of evidence. Under art. 95 of the new Criminal Procedural Code testimony is an information provided orally or in writing during the interrogation of suspect, accused, witnesses, victims, experts on the circumstances known to them in criminal proceedings relevant to the criminal proceedings.

The defense party in domestic criminal proceedings should be equated rights with the prosecution party to provide evidence to the court in the form of testimony or explanations collected by it. Institute of hearsay testimony is too controversial and needs to be improved.

Keywords: testimonies, evidence, sources of evidence, parties of the criminal proceedings, adversary, hearsay testimonies, admissibility of evidence.

Надійшла до редакції 19.09.2013

Краснова К. А.

кандидат юридических наук
(ФГКУ «ВНИИ МВД России»)

УДК 343.143 : 343.36

ОПЫТ РОССИИ И ЕС В СФЕРЕ ЗАЩИТЫ СВИДЕТЕЛЕЙ

Краснова Х. О. Досвід Росії та ЄС у сфері захисту свідків. Висвітлено поняття, мету та особливості захисту свідків в країнах ЄС та використання цього досвіду в Росії.

Ключові слова: захист свідків, ЄС, кримінальне судочинство, програма, безпека.

Постановка проблемы. Защита свидетелей в ЕС относится к сфере уголовно-правовой политики, которая долгое время исключала наднациональный элемент. Как отмечается в литературе, первоначально учредительные договоры Европейских сообществ (ЕОУС, ЕЭС и Евроатом) не содержали каких-либо положений о сотрудничестве в уголовно-правовой сфере ввиду того, что их основной целью было развитие интеграции в социально-экономической области, а вопросы уголовной политики оставались в исключительной компетенции государств-членов [1, с. 103].

Изложение основного материала. Становление европейской системы защиты свидетелей, этапом которого явилось учреждение Европола (на основе Маастрихтского договора 1992 г.) и начало его полноценной деятельности в 1999 г. – яркое свидетельство того, насколько чувствительной сферой для государств – членов ЕС является Пространство свободы, безопасности и правосудия в такой динамично развивающейся системе, как европейское право.

Под *защитой свидетелей* понимается обеспечение их анонимности, предотвращение публичного разглашения установочных данных, особенно тех свидетелей, здоровье и жизнь которых находятся под угрозой реальных посягательств со стороны преступных элементов [2, с. 43].

Основными целями защиты свидетелей в ЕС являются:

Testify before courts – защита свидетеля от посягательств и запугивания и обеспечение его публичного выступления, когда речь идет об организованной преступности и терроризме;

Protection life – защита жизни, здоровья свидетеля и его близких;

Social integration – помощь в поиске новой работы, школы для детей при переселении свидетеля и членов его семьи на другое место жительства.

Жертвам преступлений и свидетелям, подвергающимся риску в связи со своим участием в уголовном процессе, предлагаются специальные меры безопасности, которые могут быть эффективны в рамках ЕС, среди них:

универсальные, т.е. применяемые в ходе судопроизводства и вне его, не только к участникам судопроизводства, но и к иным лицам (в нашей стране они включены в Федеральный закон от 20.08.2004 г. № 119-ФЗ «О государственной защите потерпевших, свидетелей и иных участников уго-

ловного судопроизводства») [3];

меры, применяемые в рамках уголовно-процессуальной деятельности и только к ее участникам (в России и в других странах они находят выражение в национальных уголовно-процессуальных законах) [4].

Надо отметить, что имеющееся разнообразие мер защиты свидетелей обусловлено различными правовыми системами государств – членов ЕС, их правовыми традициями, а также состоянием борьбы с преступностью в целом и её организованной частью. Эксперты связывают увеличение числа программ защиты свидетелей (*WPP*) в ЕС именно с ростом числа проявлений организованной преступности и расширением сфер деятельности террористических групп.

В большинстве государств – членов ЕС существует национальная либо федеральная программы защиты свидетелей. Некоторые страны (Великобритания, Германия, Испания) принимают также региональные или местные программы.

Как отмечается в зарубежных источниках, круг преступлений, в связи с совершением которых применима защита свидетелей, также варьируется от страны к стране. Так, в Бельгии и Италии меры защиты применяются в случае совершения специфических преступлений (дела, касающиеся наркотиков, деятельности мафии или умышленных убийств либо любого преступления, наказываемого лишением свободы на срок от 5 до 20 лет) [5, с. 5]. Некоторые страны пошли по пути включения в свои программы исчерпывающего списка преступлений (Румыния), а другие упоминают только о «тяжких» или «серьезных» преступлениях (Литва), организованной преступности (Венгрия) либо не упоминают о конкретных преступлениях вовсе, что дает право участия в программе свидетелям преступлений любого рода (Словакия, Словения) [6].

С учетом принципов национального права и имеющихся финансовых средств меры защиты могут быть достаточно простыми и включать в себя физическую защиту (полицейскую охрану, задержание в целях защиты либо укрытие в безопасном месте). Уголовно-процессуальное законодательство ряда государств – членов ЕС предусматривает полное или частичное неразглашение информации о личности и местонахождении свидетеля и принятие правил доказывания, позволяющих давать свидетельские показания таким образом, чтобы при этом была обеспечена безопасность свидетеля при помощи средств видеоконференц-связи или других современных коммуникационных технологий.

Вместе с тем суды некоторых стран (например, Австрии) считают использование информационных технологий для дачи свидетелем показаний неприемлемым и нарушающим права обвиняемого. Поэтому требуют непосредственного присутствия свидетеля на судебном разбирательстве. Однако может возникнуть ситуация, когда организованное преступное формирование, являющееся объектом уголовного преследования, обладает широкими возможностями противодействия и правоохранительные органы, нуждающиеся в помощи свидетеля, не в состоянии взамен показаний гарантировать ему безопасность при помощи обычной полицейской

охраны. В таких случаях могут потребоваться исключительные меры, включая выдачу нового удостоверения личности и/или переселение свидетеля в пределах страны или за рубеж на ограниченный период времени или даже навсегда [6].

Что касается количества участников программ защиты свидетелей, по данным зарубежных источников, в 2005 году в Италии были включены в программу около 5000 человек, в Германии – 650 [5]. Данные Италии сопоставимы с количеством лиц, подлежащих государственной защите, в России. Так, в 2011 г. число защищаемых лиц и их близких в нашей стране составило 5733 человека, в 2012 г. – 7185.

Таким образом, защита свидетелей представляет собой ресурсоёмкую правительственную программу, применяемую в качестве последнего средства защиты свидетеля от угроз в уголовных делах, связанных с серьезными преступлениями. Особый характер этой программы требует, чтобы включение в нее регламентировалось набором строгих критериев, подлежащих независимой оценке, о чем пойдет речь ниже.

Основная направленность исследования правовых механизмов защиты свидетелей не позволяет ограничиваться только рамками национального законодательства государств – членов ЕС. Вопросы обеспечения прав и законных интересов свидетелей предполагают обращение к международным правовым актам, выработанным в данной сфере, прежде всего, к рекомендациям и стандартам Организации Объединенных Наций (ООН).

Основополагающим документом ООН, закрепляющим основные права и свободы граждан, является Всеобщая декларация прав человека 1948 г. [7], ряд положений которой имеет самое непосредственное отношение к деятельности по защите лиц, содействующих уголовному судопроизводству.

Так, ст. 3 Декларации устанавливает право каждого человека на жизнь, свободу и личную неприкосновенность, ст. 5 – запрет на жестокое, бесчеловечное или унижающее достоинство обращение и наказание, а ст. 7 – определяет равенство всех граждан перед законом и право каждого, без всякого различия, на равную защиту закона.

Особый интерес представляет ст. 12 Декларации, в соответствии с которой «никто не может подвергаться произвольному вмешательству в его личную и семейную жизнь, произвольным посягательствам на неприкосновенность его жилища, тайну его корреспонденции или на его честь и репутацию. Каждый человек имеет право на защиту закона от такого вмешательства или таких посягательств» [7].

В дальнейшем все разрабатываемые ООН документы в сфере обеспечения прав и интересов лиц, вовлеченных в уголовное судопроизводство, и в первую очередь потерпевших и свидетелей, развивая, детализируя и конкретизируя положения Всеобщей декларации прав человека, имели четкую направленность на максимальное повышение гарантий прав личности.

Так, п. 3 ст. 2 Международного пакта о гражданских и политических правах [8] обязывает государства обеспечивать любому лицу, права и свободы которого нарушены, эффективное средство правовой защиты. Другая

норма имеет самое непосредственное отношение к практическим мерам защиты свидетелей – возможность проведения частично или полностью закрытых судебных заседаний, «если того требуют соображения морали, общественного порядка или государственной безопасности в демократическом обществе или когда того требуют интересы частной жизни сторон, или – в той мере, в какой это, по мнению суда, строго необходимо, – при особых обстоятельствах, когда публичность нарушала бы интересы правосудия» (п. 1 ст. 14 Пакта). Очевидно, что последнее из приведенных условий применимо в том числе и к случаям оказания противоправного воздействия на участников уголовного судопроизводства.

Таким образом, положения Декларации и Пакта призваны сориентировать государства-члены ООН на выработку единой консолидированной позиции в отношении защищаемых лиц, скоординировать законотворческие и правоприменительные усилия на национальных уровнях.

В Декларации о защите всех лиц от пыток и других жестоких, бесчеловечных или унижающих достоинство видов обращения и наказания [9] говорится о необходимости принятия эффективных мер (законодательного, административного и иного характера), направленных на недопущение жестокого, бесчеловечного или унижающего достоинство обращения, посредством которого человеку причиняется сильная боль, физическое или умственное страдание. В случае совершения противоправного действия официального лица (или по его подстрекательству другого лица) компетентные органы соответствующего государства должны немедленно начать беспрепятственное расследование, не дожидаясь получения официальной жалобы потерпевшего.

Особого внимания заслуживает ст. 13 Конвенции против пыток и других жестоких, бесчеловечных или унижающих достоинство видов обращения и наказания [10], согласно которой государства обязаны принимать меры для обеспечения защиты истца и свидетелей от любых форм плохого обращения или запугивания в связи с их участием в уголовном судопроизводстве. Аналогичные положения содержатся в Уставе Международного военного трибунала в Гааге [11], в Уставе международного трибунала по Руанде [12].

Особое место в исследуемой области занимает Декларация основных принципов правосудия для жертв преступлений и злоупотреблений властью [13]. Значимость документа определяется в первую очередь тем, что в нем впервые на международном и региональном уровнях предложено разрабатывать пути и средства предоставления жертвам преступлений правовой защиты в тех случаях, когда национальных каналов недостаточно.

Декларация важна и с точки зрения того, что содержит определение термина «жертвы», под которое подпадают не только лица, кому «был причинен вред, включая телесные повреждения или моральный ущерб, эмоциональные страдания, материальный ущерб или существенное ущемление их основных прав в результате действия или бездействия, нарушающего действующие национальные уголовные законы», но и близкие родственники и иждивенцы непосредственной жертвы, а также лица, ко-

торым был причинен ущерб при попытке оказать помощь жертвам. Таким образом, любой участник уголовного судопроизводства в случае оказания на него противоправного воздействия считается «жертвой».

В данном документе также закреплены меры, связанные с предоставлением жертвам информации об их роли и об объеме, сроках проведения и ходе судебного разбирательства (пп. «а» п. 6 Декларации), обеспечением возможности рассмотрения мнений и пожеланий жертв на различных этапах судебного разбирательства в тех случаях, когда затрагиваются их личные интересы (пп. «b» п. 6 Декларации), предоставлением помощи жертвам на всем протяжении судебного разбирательства (пп. «d» п. 6 Декларации), принятием мер охраны их личной жизни в тех случаях, когда это необходимо, и обеспечением их безопасности (пп. «e» п.6 Декларации) [13]. Вместе с тем нормы Декларации в равной мере адресованы должностным лицам правоохранительных и судебных органов и призваны помочь им лучше ориентироваться в сложной и многогранной проблеме защиты «жертв» преступлений.

Конвенция ООН против транснациональной организованной преступности [14] в ст. 24 очерчивает круг защищаемых лиц указанием на потерпевших и свидетелей, которые «фактически дают показания в суде в связи с преступлениями, охватываемыми Конвенцией», включая участие в деятельности организованной преступной группы; отмывание денег; коррупцию в государственном секторе; воспрепятствование отправлению правосудия; торговлю людьми; незаконное изготовление и оборот огнестрельного оружия, его составных частей и компонентов, а также боеприпасов к нему; незаконный ввоз мигрантов; и другие серьезные преступления, определенные в Конвенции, которые включают в себя такие элементы, как транснациональный характер и причастность организованной преступной группы. Положения названной Конвенции требуют от государств принятия надлежащих мер по защите участвующих в уголовном производстве свидетелей от угроз, запугивания, коррупции и нанесения телесных повреждений и укреплению международного сотрудничества (ст. 24).

Немалое влияние на процесс формирования правовой базы по вопросам защиты свидетелей оказывают конгрессы ООН по предупреждению преступности и обращению с правонарушителями.

В частности, Каракасская Декларация [15], принятая Шестым конгрессом ООН, провозгласила руководящие принципы уголовного правосудия, среди которых был закреплен принцип предоставления всем максимальной безопасности и охраны их прав и свобод.

Седьмым конгрессом ООН был утвержден Миланский план действий, который содержит рекомендации по совершенствованию системы уголовного правосудия, охватывающие вопросы защиты свидетелей, в целях укрепления способности реагировать на изменения общественных условий и новые формы преступности. Под реагированием следует понимать действия государств по применению мер безопасности в отношении лиц, действующих уголовному судопроизводству, и подвергающихся в связи с исполнением своего гражданского долга активному противоправному воз-

действию со стороны подозреваемых, обвиняемых, подсудимых и их окружения [16].

В Руководящих принципах в области предупреждения преступности и уголовного правосудия в контексте развития и нового международного экономического порядка [17] провозглашена необходимость принимать законодательные и другие меры в целях обеспечения жертв преступлений эффективными средствами правовой защиты (п. 12), создавать соответствующие механизмы правовой помощи и защиты прав человека в соответствии с требованиями правосудия (п. 27), а также закреплён принцип обеспечения широкого доступа к правосудию для всех слоев общества (п. 27).

Принятые Восьмым конгрессом ООН Меры по борьбе с международным терроризмом содержат три раздела, посвященные защите участников уголовного судопроизводства («Защита судей и работников уголовного правосудия», «Защита жертв», «Защита свидетелей») [18, с. 569].

Надо отметить, что для свидетелей любая недобросовестность, халатность, а тем более умысел со стороны должностных лиц, в чью компетенцию входит реализация мер безопасности, чреватые самыми серьезными последствиями. В этой связи следует отметить документы ООН, регулирующие действия должностных лиц в сфере защиты свидетелей: Кодекс поведения должностных лиц по поддержанию правопорядка [19, с. 319-325]; Руководящие принципы поведения должностных лиц по поддержанию правопорядка [20, с. 161-162]; Рекомендации относительно международного сотрудничества в области предупреждения преступности и уголовного правосудия в контексте развития [21]; Основные принципы независимости судебных органов [22]; Руководящие принципы, касающиеся роли лиц, осуществляющих судебное преследование [23]. В целом перечисленные документы направлены на формирование механизма повышенных гарантий для участников уголовного судопроизводства.

Представляют интерес разработки, подготовленные ЮНОДК [24]. В 2008 г. ЮНОДК опубликовало документ «Рекомендуемые виды практики в области защиты свидетелей при производстве по уголовным делам, касающимся организованной преступности» [25], в котором определены основные элементы, которые «должны принять во внимание государства-члены при разработке своих национальных законов» [6].

Исследование международных основ следует дополнить анализом документов, выработанных региональными международными организациями, членство в которых поддерживают государства, входящие в ЕС.

Так, в рамках Совета Европы приняты следующие документы по отдельным аспектам защиты свидетелей: Европейская Конвенция о защите прав человека и основных свобод [26, с. 539-551], Европейская конвенция по предупреждению пыток и бесчеловечного или унижающего достоинство обращения или наказания [27], Европейская конвенция о взаимной правовой помощи по уголовным делам [28], Европейская конвенция о возмещении ущерба жертвам насильственных преступлений [29], Рекомендации об оказании помощи жертвам и предупреждении виктимизации [30, с. 129].

Таким образом, рассмотренные международные правовые акты слу-

жат базой и ориентиром для совершенствования национального законодательства государств – членов ЕС в сфере защиты свидетелей.

Следует констатировать, что на сегодняшний день в ЕС на наднациональном уровне не урегулированы вопросы защиты свидетелей. Вместе с тем отдельные аспекты рассматриваемой проблемы нашли свое отражение в источниках права ЕС, посвященных борьбе с организованной преступностью.

Так, в 1995–1996 гг. Европейский Совет принял две резолюции. Первая из них закрепила принципы защиты свидетелей и их близких родственников по делам об организованной преступности. Государствам – членам ЕС рекомендовалось содействовать в оказании юридической помощи по этому вопросу. Другая резолюция касалась деятельности сотрудников органов юстиции.

В 2000 г. была принята Millennium Strategy, содержащая планируемые ЕС меры по предупреждению организованной преступности. Стратегия ставила своей целью разработку инструментов защиты свидетелей и сотрудников органов юстиции и обозначила необходимость развития в ЕС модельного законодательства с учетом опыта Европола и на двухсторонней основе (путем заключения соглашений между правительствами государств – членов ЕС).

В 2007 г. Европейская Комиссия оценила возможности права ЕС в сфере защиты свидетелей и предложила отложить на среднесрочный период 4–5 лет законодательные инициативы, оставив за собой право отслеживать ситуацию в рассматриваемой сфере. Отвечая на парламентский запрос в 2009 г., Европейская Комиссия также подтвердила отсутствие планов осуществлять законодательную деятельность в данной области.

2010 г. ознаменовался принятием Стратегии ЕС по внутренней безопасности (the Commission Communication on the EU Internal Security Strategy) [10], закрепившей направления общей политики ЕС в сфере противодействия организованной и транснациональной преступности. На основе названной Стратегии ежегодно принимаются рабочие программы по предупреждению и борьбе с преступностью, представляющие собой специфические программы софинансирования приоритетных направлений борьбы с преступностью [32].

Несмотря на то, что вопросы защиты жертв преступлений остаются на повестке дня Европейской Комиссии, в принятой в 2012 г. Директиве по защите жертв преступлений ЕС не берет на себя конкретных обязательств по защите свидетелей [33].

В отсутствие наднационального регулирования государства – члены ЕС самостоятельно вырабатывают направления национальной уголовной политики в сфере защиты свидетелей и принимают соответствующие нормативные правовые акты.

В частности, в *Великобритании* защита свидетелей возникла в результате полицейской практики, однако свое законодательное закрепление она получила лишь в 2005 г. Правовая основа мер по защите свидетелей определена в Законе «О борьбе с серьезной и организованной преступностью и функциях полиции» (Serious and Organised Crime and Policy Act) и Законе

«О судопроизводстве в отношении несовершеннолетних» 1999 г. (Youth Justice and Criminal Evidence Act) [2, с. 43].

Во *Франции* защита свидетелей регулируется статьями 706-57 – 706-63 Уголовно-процессуального кодекса.

Нельзя не упомянуть о практике региональной кооперации государств – членов ЕС в рассматриваемой сфере. Например, в 2005 г. Латвия, Литва и Эстония подписали Соглашение о сотрудничестве в области защиты свидетелей, которое до сих пор остается единственной региональной инициативой в ЕС. Соглашение предусматривает равные возможности защиты свидетелей или жертв преступлений, являющихся гражданами балтийских государств, включая их переселение из любой упомянутой страны в любое другое балтийское государство на временной или, если государство происхождения более не в состоянии обеспечивать безопасность данного лица, на постоянной основе [5, с. 5].

Выводы. Таким образом, на сегодняшний день в России и ряде европейских стран действуют специальные законы о защите свидетелей (Германия, Италия, Литва, Польша, Чешская Республика). Несмотря на то, что в других странах такие законы отсутствуют (Австрия, Греция, Дания, Ирландия, Испания, Люксембург, Нидерланды, Финляндия, Франция), вопросы защиты свидетелей нормативно урегулированы в уголовно-процессуальном законодательстве. При этом Россия и государства – члены ЕС должны соблюдать не только национальное законодательство, но и международные акты в сфере защиты свидетелей.

Библиографические ссылки

1. Коррупция: природа, проявление, противодействие : монография / отв. ред. Т.Я. Хабриева. – М., 2012.
2. Иванов И.С. Переселение защищаемого лица на другое постоянное место жительства в отечественном и зарубежном праве // Российский следователь. – 2013. – № 6.
3. О государственной защите потерпевших, свидетелей и иных участников уголовного судопроизводства: Федеральный закон от 20.08.2004 № 119-ФЗ (ред. от 30.11.2011) // Собрание законодательства РФ. – 2004. – № 34. – Ст. 3534.
4. Брусницын Л.В. УПК РФ: соответствует ли он рекомендациям ООН и Совета Европы по обеспечению безопасности свидетелей // Уголовное право. – 2010. – № 6. – С. 59–66.
5. Piotr Wakowski. Witness protection programmes: EU experience in the international context [Электронный ресурс] // Library Briefing: Library of the European Parliament. 28.01.2013.
6. Типовой закон ЮНОДК о защите свидетелей: пояснительные замечания [Электронный ресурс] // <https://cms.unov.org/>
7. Всеобщая декларация прав человека. Принята резолюцией 217 А (III) Генеральной Ассамблеи ООН от 10 декабря 1948 г. [Электронный ресурс] // <http://www.un.org/ru/documents/> Далее – Декларация.
8. Международный пакт о гражданских и политических правах. Принят резолюцией 2200 А (XXI) Генеральной Ассамблеи от 16 декабря 1966 г. [Электронный ресурс] // <http://www.un.org/ru/documents/> Далее – Пакт.
9. Декларация о защите всех лиц от пыток и других жестоких, бесчеловечных или унижающих достоинство видов обращения и наказания. Принята резолюцией 3452 (XXX) Генеральной Ассамблеи от 9 декабря 1975 г. [Электронный ресурс] // <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/>
10. Конвенция против пыток и других жестоких, бесчеловечных или унижающих

достоинство видов обращения и наказания. Принята резолюцией 39/46 Генеральной Ассамблеи от 10 декабря 1984 г. [Электронный ресурс] // <http://www.un.org/ru/documents/>

11. Устав Международного военного трибунала в Гааге. Принят 25 мая 1993 г. Резолюцией 827 (1993) на 3217-м заседании Совета Безопасности ООН.

12. Устав международного трибунала по Руанде. Принят 8 ноября 1994 г. Резолюцией 955 (1994) на 3453-м заседании Совета Безопасности ООН.

13. Декларация основных принципов правосудия для жертв преступлений и злоупотреблений властью. Принята резолюцией 40/34 Генеральной Ассамблеи от 29 ноября 1985 года [Электронный ресурс] // <http://www.un.org/ru/documents/>.

14. Конвенция против транснациональной организованной преступности (принята в г. Нью-Йорке 15.11.2000 Резолюцией 55/25 на 62-м пленарном заседании 55-й сессии Генеральной Ассамблеи ООН) (с изм. от 15.11.2000) // Бюллетень международных договоров. – 2005. – № 2. – С. 3–33.

15. Каракасская Декларация // Сборник стандартов и норм ООН в области предупреждения преступности и уголовного правосудия. – Нью-Йорк, 1992. – С. 14–16.

16. Миланский план действий. Принят на седьмом Конгрессе ООН по предупреждению преступности и обращению с правонарушителями. Милан (Италия), 26 августа – 6 сентября 1985 г. // Сборник стандартов и норм ООН в области предупреждения преступности и уголовного правосудия. – Нью-Йорк, 1992. – С. 17–19.

17. Руководящие принципы в области предупреждения преступности и уголовного правосудия в контексте развития и нового международного экономического порядка: Приложение к Миланскому плану действий. Приняты на седьмом Конгрессе ООН по предупреждению преступности и обращению с правонарушителями. Милан (Италия), 26 августа – 6 сентября 1985 г. // Сборник стандартов и норм ООН в области предупреждения преступности и уголовного правосудия. – Нью-Йорк, 1992. – С. 17–19.

18. Уголовно-исполнительное право России / под ред. А.И. Зубкова. – М., 1997.

19. Международная защита прав и свобод человека: сб. документов. – М., 1990. –

20. Руководящие принципы поведения должностных лиц по поддержанию правопорядка // Сборник стандартов и норм ООН в области предупреждения преступности и уголовного правосудия. – Нью-Йорк, 1992. – С. 161–162.

21. Рекомендации относительно международного сотрудничества в области предупреждения преступности и уголовного правосудия в контексте развития // Сборник стандартов и норм ООН в области предупреждения преступности и уголовного правосудия. – Нью-Йорк, 1992. – С. 34–37.

22. Основные принципы независимости судебных органов // Сборник стандартов и норм ООН в области предупреждения преступности и уголовного правосудия. – Нью-Йорк, 1992. – С. 171–175.

23. Руководящие принципы, касающиеся роли лиц, осуществляющих судебное преследование // Сборник стандартов и норм ООН в области предупреждения преступности и уголовного правосудия. – Нью-Йорк, 1992. – С. 186–192.

24. Управление ООН по наркотиками и преступности (ЮНОДК или УНП ООН, UNODC – United Nations Office on Drugs and Crime) – подразделение ООН, занимающееся борьбой с незаконным оборотом наркотиков, оружия, организованной преступностью, торговлей людьми и международным терроризмом.

25. www.unodc.org/documents/organizedcrime/Witness-protection-manual-Feb08.pdf
Далее – Рекомендации.

26. Международные акты о правах человека: сб. документов. – М., 2000.

27. <http://www.concourt.am/>

28. Европейская конвенция о взаимной правовой помощи по уголовным делам (ETS N 30) [рус., англ.]. Заключена в г. Страсбурге 20 апреля 1959 г. // Бюллетень международных договоров. – 2000. – № 9. – С. 51–59.

29. Европейская конвенция по возмещению ущерба жертвам насильственных преступлений" (ETS N 116) [рус., англ.]. Заключена в г. Страсбурге 24 ноября 1983 г. // Сборник документов Совета Европы в области защиты прав человека и борьбы с преступностью. – М., 1998. – С. 81–85.

30. Зайцев О.А. Государственная защита участников уголовного процесса. – М., 2001.

31. COM/2010/0673 final available at <http://eurlex.europa.eu/LexUriServ/>

LexUriServ.do?uri=CELEX:52010DC0673:EN:HTML

32. Commission Implementing Decision of 19.9.2012 on adopting the annual work programme for 2013 for the specific programme on the «Prevention of and Fight against Crime» as part of the General Programme «Security and Safeguarding Liberties» serving as a financing decision // Brussels, 19.9.2012. C(2012) 6402 final.

33. Directive 2012/29/EU of the European Parliament and of the Council of 25 October 2012 establishing minimum standards on the rights, support and protection of victims of crime, and replacing Council Framework Decision 2001/220/JHA [Електронний ресурс] // <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:32012L0029:en:NOT/>

Освещены понятие, цели и особенности защиты свидетелей в странах ЕС и использование данного опыта в России.

Ключевые слова: защита свидетелей, ЕС, уголовное судопроизводство, программа, безопасность.

Krasnova K. A. Experience of Russia and the EU in protection of witnesses. The author highlighted the concept, aims and features of the witness protection in the EU and the use of this experience in Russia.

The author has stated that today in the EU problems of witness protection on supranational level remain unresolved. However, some aspects of the analysed problem reflected in the sources of the EU law on combating organized crime. In the absence of supranational regulation EU member-states develop their own areas of the national criminal policy in the sphere of witnesses protection and take appropriate regulations.

Today in Russia and several European countries there are special laws for the protection of witnesses (Germany, Italy, Lithuania, Poland, Czech Republic). Despite the fact that in other countries there are no such laws (Austria, Greece, Denmark, Ireland, Luxembourg, the Netherlands, Finland, France), the protection of witnesses are legal settled in criminal procedural legislation. Meanwhile, Russia and the EU member-states must not only comply with national legislation, but also the international acts in the field of witness protection.

Keywords: protection of witnesses, the EU, criminal justice, program, safety.

Поступила в редакцію 19.09.2013

Сергєєва Д. Б.

кандидат юридичних наук, доцент
(Київський національний університет
імені Тараса Шевченка)

УДК 343.1

ОКРЕМІ ПОЛОЖЕННЯ НОВОГО КПК УКРАЇНИ ЩОДО ПРОВАДЖЕННЯ НЕГЛАСНИХ СЛІДЧИХ (РОЗШУКОВИХ) ДІЙ

Розглянуто особливості провадження негласних слідчих (розшукових) дій згідно з новим Кримінальним процесуальним кодексом України.

Ключові слова: негласні слідчі (розшукові) дії, оперативно-розшукові заходи, докази, конституційні права.

Постановка проблеми. Важливим кроком у реформуванні вітчизняної правової системи стало прийняття нового Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України) [1], завданням якого є підви-

щення ефективності протидії злочинності при зміцненні гарантій забезпечення прав та свобод і законних інтересів учасників процесу.

Новий Кримінальний процесуальний кодекс передбачає суттєві зміни у кримінальному судочинстві України, спрямовані на забезпечення захисту прав громадян, зокрема тих, що є сторонами кримінального провадження, відповідно до вимог міжнародних стандартів, а також забезпечення ефективної діяльності правоохоронних органів із захисту суспільства та особи від злочинності. Проект нового КПК України покликаний привести вітчизняне кримінальне судочинство у відповідність до сучасних потреб суспільства, стандартів Ради Європи у сфері захисту прав людини, Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод з урахуванням її тлумачення Європейським судом з прав людини.

Запропоновані в новому КПК України новації, зокрема відсутність стадії порушення кримінальної справи, наглядові повноваження прокурора у формі процесуального керівництва, інститут повідомлення про підозру, обчислення розумних строків розслідування, введення нових суб'єктів кримінального процесу (заявника, слідчого судді, суду присяжних), нових запобіжних заходів (особисте зобов'язання, домашній арешт) та інші, стали предметом численних дискусій серед провідних науковців та практиків, що мають високий рівень компетенції у сфері кримінально-процесуальної діяльності.

Одним із дискусійних питань є запровадження до кримінального процесу інституту негласних слідчих (розшукових) дій. Закріплений у главі 21 нового КПК України, він досить неоднозначно сприймається науковою спільнотою. У науковій літературі неодноразово висловлювалася думка, що проект КПК надає слідчим оперативно-розшукових функцій, що призводить до невиправданого змішування двох відносно відокремлених видів державно-владної діяльності, не враховує специфіки теоретичної і практичної підготовки працівників слідчих підрозділів, не вирішує питання щодо того, які суб'єкти сприятимуть органам досудового слідства у проведенні негласних слідчих (розшукових) дій, де слідчі братимуть спеціальні технічні засоби для їх проведення. Недоцільним також, на погляд супротивників цієї новації, є надання слідчим форми допуску до державної таємниці, оскільки це може призвести до непотрібного розголошення форм та методів роботи правоохоронних органів, що загалом знижуватиме ефективність їх діяльності [2, с. 8-9].

З цього приводу О.В. Капліна зазначає, що з урахуванням постійного ускладнення всіх сфер життєдіяльності суспільства, що зумовлює все більше поглиблення спеціалізації у всіх галузях науки й техніки, викликає сумнів обґрунтованість прагнення створити гібрид із двох у чомусь схожих, але по суті й за технологією різних видів діяльності. Сьогодні важко собі уявити можливість сполучення в одній особі слідчого або прокурора і кримінально-процесуальних, і оперативно-розшукових функцій. Крім того, за загальним правилом слідчі дії (гласні та негласні) повинні здійснюватися виключно слідчим, тим більш що відповідно до проекту саме на нього покладається відповідальність за законність досудового розсліду-

вання, але провести більшість негласних слідчих дій безпосередньо слідчим є неможливим [3, с. 52-53].

Обґрунтовуючи власну позицію щодо доцільності введення до нового кримінально-процесуального законодавства України інституту негласних слідчих (розшукових) дій, перш за все зазначимо, що згідно з новим КПК України досудове розслідування полягає у збиранні фактичних даних, інформації про обставини вчинення злочинів і кримінальних проступків та встановленні осіб, які їх вчинили, гласними та негласними методами. Саме негласні слідчі (розшукові) дії, що визначаються законодавцем як різновид слідчих (розшукових) дій, відомості про факт та методи проведення яких не підлягають розголошенню, є цими негласними методами (точніше, засобами) збирання фактичних даних, отримання інформації про обставини вчинення злочинів та кримінальних проступків.

На наш погляд, негласні слідчі (розшукові) дії за своєю суттю є не чим іншим, як оперативно-розшуковими заходами. Але ті з них, що провадяться після реєстрації інформації про злочин в Єдиному реєстрі досудових розслідувань, стають частиною кримінального процесу та набувають при цьому якісно нового значення негласної слідчої (розшукової) дії.

З метою забезпечення дотримання прав людини, а точніше, правомірного їх обмеження у проекті нового КПК наведено виключний перелік негласних слідчих (розшукових) дій, достатньою мірою деталізовано процедурні питання їх проведення. Зауважимо, що до вступу в законну дію нового КПК України 2012 р. про використовувани щодо громадян негласні заходи можна було дізнатися тільки із секретних відомчих наказів і підручників з оперативно-розшукової діяльності. Тепер кожна із негласних слідчих (розшукових) дій виписана в окремій статті, де роз'яснюється її суть, описуються особливості організації її проведення. Таким чином, отримавши закріплення на рівні закону, провадження негласних заходів під час розслідування повинно відповідати міжнародним стандартам.

На наш погляд, надання оперативно-розшуковому заходу значення негласної слідчої (розшукової) дії в першу чергу має сприяти прискоренню формування доказової бази у кримінальному провадженні, спрощенню уведення до кримінально-процесуальної сфери фактичних даних, отриманих у результаті їх проведення (у порівнянні із чинним на сьогодні порядком використання матеріалів оперативно-розшукової діяльності у кримінальному процесі), зменшенню кількості осіб, задіяних у розслідуванні, що зменшить ризики витоку інформації про хід кримінального провадження. При цьому ОРД у кримінальному судочинстві повинна виконувати профілактично-попереджувальну функцію та проводитися до початку кримінального провадження.

Звичайно, розширення кола засобів отримання інформації слідчим за рахунок негласних слідчих (розшукових) дій закономірно має привести до змін не тільки у теоретичній та практичній підготовці працівників слідчих підрозділів, але й у змісті деяких наук кримінально-правового циклу (наприклад, розділ науки криміналістики «криміналістична тактика» повинен збагатитися тактикою провадження негласних слідчих (розшукових) дій).

Щодо питання надання слідчим форми допуску до державної таємниці вважаємо за необхідне зауважити, що його вирішення, на наш погляд, перебуває у прямому зв'язку із рівнем довіри держави до своїх правоохоронних органів, що певною мірою віддзеркалює рівень довіри населення до самої держави та її інститутів. Вважаємо, що єдиною перешкодою для недопущення розголошення інформації про форми і методи роботи правоохоронних органів є совість і професійна честь суб'єкта доказування.

На нашу думку, ідея закріплення права слідчого щодо можливого самотійного проведення негласних слідчих (розшукових) дій є вірною. Слідчий, орієнтуючись в матеріалах досудового розслідування, які зібрав самотійно, чітко знає напрямки використання майбутніх результатів проведених ним негласних слідчих (розшукових) дій. Можливість самотійного проведення слідчим вказаних процесуальних дій сприятиме процесуальній економії, оскільки слідчому в деяких випадках не потрібно буде давати доручення оперативним підрозділам, чекати на їх розгляд та результати проведення таких дій.

Приймаючи рішення про проведення негласних слідчих дій, прокурор, слідчий повинен обґрунтувати його, в тому числі обґрунтувати неможливість отримання відомостей про злочин та особу, яка його вчинила, в інший спосіб та на підставі ст. 251 проекту КПК зазначити таке обґрунтування у відповідній постанові.

Слід зазначити, що ст. 253 нового КПК містить норму, згідно з якою особи, конституційні права яких були тимчасово обмежені в ході проведення негласних слідчих дій, а також підозрюваний, його захисник мають бути письмово повідомлені прокурором або за його дорученням слідчим про це з урахуванням наявності чи відсутності загроз для досягнення мети досудового розслідування, суспільної безпеки, життя або здоров'я осіб, які причетні до проведення негласних слідчих дій. Повідомлення про факт і результати негласної слідчої дії мають бути здійснені протягом 12 місяців після її припинення, але не пізніше звернення до суду з обвинувальним актом.

Стаття 252 нового КПК України визначає статус доказів, отриманих під час проведення негласних слідчих (розшукових) дій. Зокрема, протоколи, аудіо- або відеозаписи, фотознімки, інші результати, здобуті за допомогою застосування технічних засобів, вилучені речі і документи або їхні копії можуть використовуватися в доказуванні на тих саме підставах, що й результати проведення інших слідчих дій під час досудового розслідування.

Зазначене значно розширить можливості слідства, адже нині для використання матеріалів оперативно-розшукової діяльності як доказів потрібно провести вказані матеріали через складну процедуру легалізації.

Фіксація ходу й результатів негласних слідчих дій має відповідати загальним правилам фіксації кримінального провадження, за результатами проведення негласної слідчої дії та з відображенням отриманих відомостей складається протокол, до якого за необхідності долучаються додатки.

Особливу увагу в новому КПК України приділено втручанням у приватне спілкування, оскільки відповідно до ст. 31 Конституції України кожному гарантується таємниця листування, телефонних розмов, телеграф-

ної та іншої кореспонденції, а винятки можуть бути встановлені лише судом із метою запобігти злочину чи з'ясувати істину під час розслідування кримінальної справи, якщо одержати інформацію іншими способами неможливо.

Зокрема, втручанням у приватне спілкування у новому процесуальному законодавстві визнається доступ до змісту спілкування за умови, що його учасники мають достатні підстави вважати, що спілкування є приватним. Різновидами втручання в приватне спілкування є: аудіо- та/або відеоконтроль особи; арешт, огляд і виїмка кореспонденції; зняття інформації з телекомунікаційних мереж; зняття інформації з електронних інформаційних систем.

Також новим КПК України нормативно закріплено засоби, що можуть бути використані під час проведення негласних слідчих дій. Так, за рішенням керівника органу досудового розслідування, прокурора при проведенні негласних слідчих дій можуть бути використані заздалегідь ідентифіковані (помічені) або несправжні (імітаційні) засоби. З цією метою допускається виготовлення та використання спеціально виготовлених речей і документів, створення та використання спеціально утворених підприємств, установ, організацій.

Розкриття тяжких та особливо тяжких злочинів надзвичайно важливе для суспільства. У зв'язку з цим у новому КПК України передбачено низку негласних слідчих дій, що певною мірою обмежують конституційні права людини та/або підконтрольно відступають від норм законодавства України. Однак ці негласні слідчі дії доволі ефективні, коли необхідно отримати відомості про тяжкий або особливо тяжкий злочин та особу, що його вчинила, та коли здобути такі відомості в інший спосіб неможливо. До зазначених дій належать:

- спостереження за особою, річчю або місцем, що застосовується для пошуку, фіксації і перевірки відомостей про особу та її поведінку, або тих, з ким ця особа контактує, або певної речі чи місця та полягає у спостереженні за вказаними об'єктами або візуальному спостереженні з використанням відеозапису, фотографування, спеціальних технічних засобів для спостереження;

- аудіо- та відеоконтроль місця, що полягає у здійсненні прихованої фіксації відомостей за допомогою аудіо-, відеозапису всередині публічно доступних місць без відома їхнього власника, володільця або присутніх у цьому місці осіб за наявності відомостей про те, що розмови і поведінка осіб у цьому місці, а також інші події, що там відбуваються, можуть містити інформацію, яка має значення для кримінального провадження;

- контроль за вчиненням злочину, що може здійснюватись у формі контрольованого постачання, контрольної та оперативної закупівлі, імітуванні обстановки злочину та спеціального слідчого експерименту;

- виконання спеціального завдання, що полягає в отриманні відомостей, речей і документів, які мають значення для досудового розслідування, особою, яка відповідно до закону виконує спеціальне завдання, беручи участь в організованій групі чи злочинній організації, або учасником вказа-

ної групи чи організації, який на конфіденційній основі співпрацює з органами досудового розслідування.

З метою унеможливлення отримання доказів шляхом порушення конституційних прав громадян передбачається встановлення виключного переліку негласних слідчих дій та порядку їх здійснення. Більшість негласних (розшукових) дій можуть проводитися за клопотанням слідчого й прокурора, в якому вони зобов'язані обґрунтувати неможливість отримання відомостей про злочин та особу, яка його вчинила, в інший спосіб.

Доцільним заходом нормотворчості стала розробка і затвердження Міжвідомчої інструкції про організацію проведення негласних слідчих (розшукових) дій та використання їх результатів у кримінальному провадженні [4]. Проте рекомендації науковців щодо розробки та прийняття відомчих нормативно-правових актів щодо організації проведення окремих негласних слідчих (розшукових) дій та надання їх результатів прокуророві та слідчому, а також пропозиції щодо організації системної роботи з вивчення нового кримінально-процесуального законодавства практичними працівниками правоохоронних органів, суду та адвокатури із залученням до цього процесу провідних фахівців України [5, с. 17] залишаються на сьогодні актуальними.

Бібліографічні посилання

1. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI. Закон України “Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв’язку з прийняттям Кримінального процесуального кодексу України” від 13.04.2012 № 4652-VI. – Х., 2012

2. Глушков В.О. Актуалізація проблеми вдосконалення законодавства України про оперативно-розшукову діяльність / В.О. Глушков // Актуальні проблеми оперативно-розшукової діяльності правоохоронних органів в сучасних умовах : матер. міжвід. наук-практ. конф. (19 травня 2011 р., м. Київ). – К., 2011. – С. 6–11.

3. Капліна О.В. Проект кримінального процесуального кодексу України : проблеми залишаються / О.В. Капліна // Проблеми реформування кримінально-процесуального законодавства України в контексті європейських стандартів : [тези доповідей та повідомлень наукового семінару (13 березня 2012 р., м. Київ)]. – Х., 2012. – С. 50–53.

4. Інструкція про організацію проведення негласних слідчих (розшукових) дій та використання їх результатів у кримінальному провадженні : наказ Ген. прокуратури України, МВС України, Служби безпеки України, Адміністрації Держ. прикордон. служби України, М-ва фінансів України, М-ва юстиції України № 114/1042/516/1199/936/1687/5 від 16.11.2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.minjust.gov.ua/42544>.

5. Погорецький М.А. Новели проекту нового КПК країни щодо стадії досудового розслідування й заходи забезпечення реалізації в їх правозастосовній діяльності / М.А. Погорецький // Проблеми реформування кримінально-процесуального законодавства України в контексті європейських стандартів : [тези доповідей та повідомлень наукового семінару (13 березня 2012 р., м. Київ)]. – Х., 2012. – С. 12–17.

Сергеева Д. Б. Отдельные положения нового УПК Украины по производству негласных следственных (розыскных) действий. Рассматриваются особенности производства негласных следственных (розыскных) действий в соответствии с новым Уголовным процессуальным кодексом Украины.

Ключевые слова: негласные следственные (розыскные) действия, оперативно-розыскные мероприятия, доказательства, конституционные права.

Sergeyeva D. B. Some provisions of the new Criminal Procedural Code of Ukraine concerning proceeding of secret investigatory (search) actions. In the article the features of the proceeding of secret investigatory (search) actions in accordance with the new Criminal Procedural Code of Ukraine are discussed.

According to the author, the idea of fixing the investigator's right to a possible independent conducting secret investigatory (search) action is correct. An investigator, focusing on pre-trial investigation materials collected by himself, clearly knows the directions of future uses of the results of his secret investigatory (search) actions. An investigator's possibility to conduct these proceedings will contribute to procedural economy, since in some cases he will not have to give instructions to operational units, to wait for their review and the results of such actions.

In the author's view, giving to a search operation a sense of investigatory (search) action first should help to accelerate the formation of evidence in criminal proceedings, to simplify the introduction to the criminal procedural scope of the evidence obtained as a result of their conduct (compared with actual order of using materials of operational-search activity in criminal procedure), reducing the number of persons involved in the investigation, which will decrease the risk of information leakage on the progress of the criminal proceedings. In this case the operational-search activity in criminal proceedings shall perform preventive function and be conducted before criminal proceedings.

The author believes that secret investigative (search) actions are inherently no more than search operations. But the ones that are held after the registration of information about crime in the United Register of pre-trial investigations are part of the criminal procedure and thus acquire efficiently new meaning of investigatory (search) action.

Keywords: *secret investigatory (search) actions, search operations, evidence, constitutional rights.*

Надійшла до редакції 29.10.2013

Сліпченко В. І.

кандидат юридичних наук, доцент
(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

УДК 343.13

МЕЖІ ЗАСТОСУВАННЯ ОРГАНАМИ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ ТИМЧАСОВОГО ДОСТУПУ ДО РЕЧЕЙ І ДОКУМЕНТІВ, ЯКІ МІСТЯТЬ ЛІКАРСЬКУ ТА НОТАРІАЛЬНУ ТАЄМНИЦЮ, А ТАКОЖ ЗНАХОДЯТЬСЯ У ВОЛОДІННІ ЗАСОБІВ МАСОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ

Автором досліджено межі застосування органами досудового розслідування тимчасового доступу до речей і документів у контексті окремих положень ст. 162 КПК України. Детально аналізується процесуальний порядок тимчасового доступу до речей і документів, які містять відомості, що становлять лікарську таємницю, таємницю вчинення нотаріальних дій, а також інформації, що знаходиться у володінні засобів масової інформації або журналіста. З'ясовується процесуальна можливість та нормативні підстави слідчого застосувати як загальний, так і альтернативний порядок доступу до такого виду інформації. Встановлюються предмет і межі розкриття кожного із зазначених видів охоронюваної законом таємниці на підставі ухвали слідчого судді. Здійснено системний аналіз вітчизняного законодавства та визначено законодавчі гарантії професійної діяльності лікаря, нотаріу-

са та журналіста. Розглянуто особливості функціонування зазначених інститутів у сфері кримінального судочинства та запропоновано шляхи оптимізації слідчо-судової практики.

Ключові слова: кримінальний процес, тимчасовий доступ до речей і документів, інформація з обмеженим доступом, лікарська таємниця, нотаріальна таємниця, засоби масової інформації.

Постановка проблеми. Гарантовані в статтях 30-32 Конституції України права особи на невтручання в її особисте та сімейне життя, таємницю кореспонденції, заборону збирання, зберігання, використання та поширення конфіденційної інформації про особу без її згоди, у випадках, передбачених законом, можуть зазнавати певних обмежень. До таких випадків чинний КПК України відніс право органів досудового розслідування застосовувати на підставі ухвали слідчого судді передбачений ст. 162 порядок тимчасового доступу до речей і документів, які містять охоронювану законом таємницю.

Новизна процесуального порядку застосування тимчасового доступу до речей і документів, наявність низки вимог до клопотання сторони обвинувачення та захисту, а також регламентація процедури розгляду зазначеного клопотання слідчим суддею зобов'язує вчених та практиків звернутися до дослідження глави 15 КПК України, а особливо приділити увагу предмету та межах розкриття кожного з видів таємниці, які охоплюються змістом ст. 162 КПК України.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Аналіз наукової та спеціальної літератури засвідчив, що питанням застосування заходів забезпечення кримінального провадження присвячені праці Ю.П. Аленіна, К.Г. Горелкіної, Ю.М. Грошевого, Л.М. Лобойка, В.Т. Нора, І.Л. Петрухіна, М.А. Погорецького, С.М. Смокова, С.М. Стахівського, О.Ю. Татарова, В.М. Тертишника, Л.Д. Удалової, О.Г. Шило, М.Є. Шумилата ін. Окремі питання процесуального порядку отримання тимчасового доступу до речей та документів уже стали предметом наукових досліджень у роботах І.В. Глов'юк, О.А. Подковського, В.В. Рожнової, С.Р. Тагієва та інших учених і практиків. Однак слід констатувати, що предмет і межі розкриття існуючих видів охоронюваної законом таємниці на досудовому етапі кримінального провадження, в контексті положень ст. 162 КПК України, до цього часу залишаються малодослідженими, у зв'язку з чим потребують свого комплексного вивчення.

Метою статті є дослідження меж застосування органами досудового розслідування тимчасового доступу до речей і документів, які містять охоронювану законом таємницю, а саме лікарську та нотаріальну таємницю, а також інформацію, яка знаходиться у володінні засобу масової інформації або журналіста. Виходячи з предмета нашого дослідження, доцільно вирішити такі завдання: з'ясувати предмет таємниці, яка охоплюється змістом пунктів 1-3 ст. 162 КПК України; з'ясувати межі розкриття охоронюваних законом таємниць під час застосування положень пунктів 1-3 ст. 162 КПК України органами досудового розслідування; запропонувати шляхи оптимізації слідчо-судової практики.

Виклад основного матеріалу. Вивчення матеріалів слідчо-судової

практики вказало на те, що одним із найскладніших у застосуванні заходів забезпечення кримінального провадження, на думку слідчих, прокурорів та слідчих суддів, визнається тимчасовий доступ до речей та документів, особливо в тій частині реалізації положень глави 15 КПК України, якою передбачено тимчасовий доступ до речей і документів, які містять охоронювану законом таємницю (ст. 162 КПК України).

Результати системного аналізу змісту ст. 162 КПК України вказали на те, що законодавець, звужуючи предмет регулювання назвою вказаної норми закону до «*охоронюваної законом таємниці*», в самому тексті статті дозволяє стороні обвинувачення та захисту отримувати доступ до речей і документів, які становлять як *охоронювану законом таємницю* (пункти 2, 3, 4, 5 та 9), так і *конфіденційну інформацію* різних видів (пункти 1, 4, 6, 7 та 8). У зв'язку з цим застосування на практиці зазначених положень ст. 162 КПК України виходить за межі регулювання сфери кримінального судочинства зобов'язуючи слідчого, прокурора та слідчого суддю звертатися до вивчення положень інших галузей права.

У зв'язку з цим пропонуємо більш детально зупинитися на аналізі законодавства України, яке дозволяє на досудовому етапі кримінального провадження отримати тимчасовий доступ до речей та документів (відомостей), які знаходяться у володінні засобу масової інформації чи журналіста, становлять лікарську таємницю або таємницю вчинення нотаріальних дій.

Відповідно до п. 1 ст. 162 КПК України, органи досудового розслідування мають право порушити питання перед слідчим суддею про отримання доступу до *інформації, що знаходиться у володінні засобу масової інформації або журналіста*.

Заборона втручання в професійну діяльність журналістів і засобів масової інформації (далі – ЗМІ) поряд із забороною цензури в Україні є важливими гарантіями забезпечення незалежності та об'єктивності ЗМІ у висвітленні й поширенні суспільнозначущої інформації. Обмеження зазначених свобод представників журналістської професії не дозволяється, крім випадків передбаченої законом процедури. Наприклад, з метою запобігання масовим заворушенням, злочинам, захисту здоров'я і моралі, захисту репутації чи прав інших осіб, запобігання розголошенню конфіденційної інформації, забезпечення авторитету та незалежності правосуддя. Наведений перелік винятків права на невтручання у професійну діяльність журналістів та ЗМІ передбачений ч. 2 ст. 5 Резолюції Ради Європи №428 (1970) «Відносно Декларації про засоби масової інформації та права людини» [1]. Відповідно до цих положень, професійні права журналістів та ЗМІ не повинні вступати в суперечність з правом особи на повагу до її особистого і сімейного життя, яке гарантоване ст. 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [2].

У зв'язку з цим слід зазначити, що, відповідно до ч. 3 ст. 25 Закону України «Про інформацію», журналіст має право не розкривати джерело інформації або інформацію, яка дозволяє встановити джерела інформації, *крім випадків, коли його зобов'язано до цього рішенням суду на основі закону* [3]. Зазначене право журналіста та ЗМІ і винятки з нього закріплені

також у п. 11 ч. 2 ст. 26 Закону України «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні» [4] та п. Ж ст. 59 Закону України «Про телебачення і радіомовлення» [5].

Отже, проаналізувавши наведені нормативні джерела, слід зазначити, що *предметом журналістської таємниці* виступає: *по-перше*, джерело інформації; *по-друге*, сама інформація, яка знаходиться/отримана журналістом або ЗМІ з метою її поширення чи використання у своїй професійній діяльності; *по-третє*, будь-які інші відомості (документи, записи), які дозволяють встановити зв'язок між журналістом та джерелом інформації.

При цьому вирішальним у виникненні права на журналістську таємницю і, відповідно, використанні судового порядку її розкриття у сфері кримінального судочинства виступає факт *надання її за умови нерозголошення авторства або джерела інформації* (п. 1 ст. 162 КПК України). Хоча чинне законодавство встановлює й інший вид обмеження доступу до такого виду інформації, що полягає в *існуванні автономного права журналіста на свій вибір не розкривати джерело інформації чи її зміст* (ч. 3 ст. 25 Закону України «Про інформацію»), однак, як нами з'ясовано, така додаткова гарантія професійної діяльності журналістів не поширюється на сферу кримінального судочинства, виходячи з буквального тлумачення змісту п. 1 ч. 1 ст. 162 КПК України — «... надана їм за умови нерозголошення авторства або джерела інформації».

Таким чином, враховуючи право сторони обвинувачення на збирання доказів шляхом проведення тимчасового доступу (гл. 15 КПК України) чи витребування (ч. 2 ст. 93 КПК України) речей і документів, радимо слідчим перед поданням клопотання в порядку, передбаченому п. 1 ст. 162 КПК України, з'ясувати, чи було надано зазначену інформацію журналісту на умовах анонімності. За відсутності умови анонімності при наданні інформації, для її отримання на досудовому етапі кримінального провадження повинен застосовуватися загальний порядок доступу до такої інформації на підставі гл. 15 КПК України та відповідно до положень п. 3 ч. 5 ст. 163 КПК України, а не ч. 6 зазначеної статті.

Отже, враховуючи слідчу ситуацію (ст. 91 КПК України), пропорційність порушеного злочинном суспільного інтересу, слідчий самостійно обирає передбачений КПК України рівень втручання в професійну діяльність журналіста і може зробити це на підставі запиту (ч. 2 ст. 93 КПК України) або отримання судового рішення з метою проведення:

- тимчасового доступу до речей і документів в загальному порядку, передбаченому гл. 15 КПК України;
- тимчасового доступу до речей і документів, які містять охоронювану законом таємницю, на підставі п. 1 ст. 162 КПК України;
- обшуку (ст. 234 КПК України).

Наступним видом таємниці, яка охороняється законом згідно з п. 2 ст. 162 КПК України, є *лікарська таємниця, а точніше, відомості, які можуть її становити*. Відповідно до ч. 1 ст. 40 «Основ законодавства України про охорону здоров'я», медичні працівники та інші особи, яким у зв'язку з виконанням професійних або службових обов'язків стало відомо

про хворобу, медичне обстеження, огляд та їх результати, інтимну і сімейну сторону життя громадянина, не мають права розголошувати ці відомості, крім передбачених законодавчими актами випадків [6]. Також кожний пацієнт, відповідно до ч. 1 ст. 39-1 зазначеного Закону та ст. 286 Цивільного кодексу України, має право на таємницю про: *стан свого здоров'я; факт звернення за медичною допомогою; діагноз, а також про відомості, одержані при його медичному обстеженні* [7].

У зв'язку з цим слідчим необхідно враховувати, що в нормативних документах та на практиці має місце ряд схожих, однак не тотожних понять, а саме «лікарська таємниця» та «медична інформація». Розмежовуючи зазначені поняття, Конституційний Суд України у резолютивній частині свого рішення №5-зп/1997 від 30.10.1997 року виходить з тих позицій, що лікарська таємниця – це інформація про пацієнта, а медична інформація, відповідно, – інформація для пацієнта [8]. Таким чином, на підставі проведеного системного аналізу нормативних джерел можливо зробити висновок про те, що *предмет захисту лікарської таємниці охоплює відомості про:*

- факт звернення за медичною допомогою;
- хворобу особи та діагноз;
- медичне обстеження;
- медичний огляд та його результати;
- інтимну і сімейну сторону життя громадянина, яка стала відома під час медичного огляду чи обстеження.

Зміст відомостей, що становлять медичну інформацію, має вже інший правовий режим захисту і належить до конфіденційної, а не таємної інформації, оскільки стосується інформації про загальний стан здоров'я людини, історію розвитку її хвороби, прогноз можливого розвитку захворювання, в тому числі і про наявність ризику для життя і здоров'я, види та мету запропонованих досліджень (обстежень) і лікувальних заходів. Зазначений вид інформації за своїм правовим режимом належить до конфіденційної, тобто інформації з обмеженим доступом [8].

Як випливає з наведеного, лікарська таємниця є частиною медичної інформації, незаконне розголошення якої може спричинити тяжкі наслідки для пацієнта/особи у формі моральної та/або матеріальної шкоди. Наприклад, ч. 2 ст. 8 Закону України «Про запобігання захворюванню на СНІД та соціальний захист населення» визначає, що відомості про результати медичного огляду, наявність чи відсутності ВІЛ-інфекції в особі, яка пройшла медичний огляд, є конфіденційними та становлять лікарську таємницю [9].

Відповідно до цього висновку, охороні законом підлягає як медична інформація, так і лікарська таємниця, але різними правовими засобами. Наприклад, кримінальна відповідальність передбачена лише за незаконне розголошення лікарської таємниці особою, якій вона стала відома у зв'язку з виконанням професійних чи службових обов'язків (ст. 145 КК України), а медична інформація в тій частині, яка не належить до лікарської таємниці, підлягає охороні в порядку, передбаченому для конфіденційної інформації на підставі ч. 2 ст. 21 Закону України «Про інформацію», і теж не може надаватися без законних на те підстав [3]. Такими підставами, наприклад, є

ухвала слідчого судді про дозвіл на проведення тимчасового доступу до речей і документів (ст. 165 КПК України) або обшуку (ст. 235 КПК України) під час кримінального провадження; проведення медичного огляду особи, яка порушила правила обігу наркотичних засобів (ст. 263 КУАП), на стан алкогольного чи іншого сп'яніння (ст. 260 та ст. 266 КУАП) особи, яка керує транспортним засобом, та ін.

Таким чином, виходячи з положень п. 2 ст. 162 КПК України, дотримання спеціального порядку отримання тимчасового доступу до речей і документів, які знаходяться в закладі охорони здоров'я або в іншому місці без згоди особи (пацієнта), якого стосуються зазначені відомості, можливе лише на підставі ухвали слідчого судді, оскільки конструкція зазначеної норми процесуального Закону містить як термін «...лікарська таємниця», так і «відомості, які можуть її становити», що, відповідно, охоплюється більш загальним поняттям «медична інформація».

Відповідно до п. 3 ст. 162 КПК України, спеціальний порядок отримання тимчасового доступу до речей та документів передбачений і для залучення до матеріалів кримінального провадження *відомостей, які можуть становити таємницю вчинення нотаріальних дій*.

Сукупність відомостей, отриманих під час вчинення нотаріальної дії або під час звернення до нотаріуса заінтересованої особи, в тому числі про особу, її майно, особисті майнові та немайнові права і обов'язки тощо, утворюють предмет нотаріальної таємниці відповідно до ч. 1 ст. 8 Закону України «Про нотаріат» [10].

Статтею 8-1 вказаного Закону також передбачено систему додаткових гарантій нотаріальної діяльності. До них у сфері кримінального судочинства віднесено заборону вилучення (виїмки) реєстрів нотаріальних дій та документів, що передані нотаріусу на зберігання, а також печатки нотаріуса [10]. Тому слідчому при плануванні процесуальних дій слід враховувати, що ознайомлення зі змістом вказаних речей та документів з метою їх огляду чи дослідження експертом або спеціалістом можливе лише за робочим місцем нотаріуса, за умови отримання відповідного судового дозволу.

Крім того, Цивільний кодекс України у ст. 1255 визнає такий окремий вид таємниці нотаріальних дій, як «таємниця заповіту». Відповідно до змісту вказаної норми закону, встановлюється обов'язок нотаріуса, посадової чи службової особи, яка посвідчує заповіт, свідка, а також фізичної особи, котра підписує заповіт замість заповідача, до відкриття спадщини не розголошувати відомості щодо факту складення заповіту, його змісту, скасування або зміни заповіту [7]. У зв'язку з цим чинним законодавством заборонено отримувати тимчасовий доступ до Спадкового реєстру про наявність складеного заповіту, крім тих випадків, коли занесені до нього відомості стали об'єктом злочинного посягання.

Незважаючи на такий підвищений рівень захисту нотаріальної таємниці, ч. 6 ст. 8 Закону України «Про нотаріат» дозволяє за письмовим запитом органів прокуратури, органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, та органів досудового розслідування без ухвали слідчого судді отримати відомості у формі довідки про факт та вид вчиненої

нотаріальної дії, а також інші документи, що були надані нотаріусу для її вчинення, крім тих, що стосуються таємниці заповіту. Нотаріус зобов'язаний протягом 10 робочих днів надати таку інформацію на запит, у якому повинно бути зазначено номер кримінального провадження та прикладена гербова печатка відповідного органу.

Проведений нами системний аналіз нормативного-регулювання інституту таємниці вчинення нотаріальних дій засвідчив, що на практиці звернення слідчого до слідчого судді з метою отримання тимчасового доступу до таких відомостей потрібне лише в тому випадку, коли необхідно отримати доступ до документів (відомостей), що: *становлять таємницю заповіту; були передані нотаріусу на зберігання; отримані нотаріусом у порядку та з метою підготовки до вчинення нотаріальної дії або виконання інших професійних обов'язків, не пов'язаних із вчиненням конкретної нотаріальної дії.* У всіх інших випадках відомості, що становлять нотаріальну таємницю, можливо/доцільно отримати за запитом, належно оформленим і поданим слідчим у порядку ч. 2 ст. 93 КПК України.

Також слід зазначити, що ст. 162 КПК України встановлено процесуальний порядок отримання й інших видів інформації з обмеженим доступом, які не входять до предмета запропонованого дослідження. Застосування в цьому випадку терміна «інформація з обмеженим доступом», а не «охоронювана законом таємниця» є змістовно логічним та слушним, оскільки, відповідно до ч. 1 ст. 21 Закону України «Про інформацію», саме інформація з обмеженим доступом включає в себе конфіденційну, таємну та службову інформацію [3].

Висновки. Дослідивши у пропонованій статті процесуальний порядок тимчасового доступу до речей і документів, а також з'ясувавши межі кожного з предметів розглядуваної нами таємниці, слід констатувати, що на практиці для отримання такого виду інформації з обмеженим доступом не повинен застосовуватися лише один процесуальний порядок доступу до неї на підставі ст. 162 КПК України, оскільки в передбачених законом випадках така інформація може бути отримана слідчим і на підставі запиту (ч. 2 ст. 93 КПК України) з нормативним обґрунтуванням необхідності його виконання. Запропонована нами диференціація способів отримання інформації з обмеженим доступом свідчить про можливість оптимізації слідчо-чудової практики та спрямована на уникнення зайвих випадків звернення до слідчого судді.

Зазначена проблематика диференціації способів отримання інформації з обмеженим доступом свідчить про необхідність проведення подальших наукових досліджень як стосовно можливого виду отримання інформації та її правового режиму, так і її меж без звернення до слідчого судді.

Бібліографічні посилання

1. Относительно Декларации о средствах массовой информации и правах человека: Резолюция N 428 (1970) Консультативной ассамблеи Совета Европы от 23.01.1970 года // Официальный сайт Верховной Рады Украины [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_107;
2. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод: Рада Європи, Рим, 04.11.1950 рік // Офіційний сайт Верховної Ради України [Електронний ресурс].

Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_004;

3. Про інформацію: Закон України від 02 жовтня 1992 року № 2657-ХІІ // Офіційний сайт Верховної Ради України [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2657-12>;

4. Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні: Закон України від 16 листопада 1992 року № 2782-ХІІ // Офіційний сайт Верховної Ради України [Електронний ресурс]. Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2782-12>;

5. Про телебачення і радіомовлення: Закон України від 21 грудня 1993 року № 3759-ХІІ // Офіційний сайт Верховної Ради України [Електронний ресурс]. Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/3759-12/print1387804295868916>;

6. Основи законодавства України про охорону здоров'я: Закон України від 19 листопада 1992 року № 2801-ХІІ // Офіційний сайт Верховної Ради України [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2801-12>;

7. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 року № 435-ІV // Офіційний сайт Верховної Ради України [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/435-15>;

8. Рішення Конституційного Суду України у справі щодо офіційного тлумачення статей 3, 23, 31, 47, 48 Закону України «Про інформацію» та статті 12 Закону України «Про прокуратуру» (справа К.Г. Устименка) №5-зп/1997 від 30.10.1997 року // Офіційний сайт Верховної Ради України [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v005p710-97>;

9. Про запобігання захворюванню на СНІД та соціальний захист населення: Закон України № 155/98-ВР від 03.03.1998 року // Офіційний сайт Верховної Ради України [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/155/98-вр>;

10. Про нотаріат: Закон України № 3425-ХІІ від 02.09.1993 року [Електронний ресурс] // Офіційний сайт Верховної Ради України. Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>.

Слипченко В. И. Границы применения органами досудебного расследования временного доступа к вещам и документам, которые содержат врачебную и нотариальную тайну, а также находятся во владении средств массовой информации. В статье исследованы пределы применения органами досудебного расследования временного доступа к вещам и документам в контексте отдельных положений ст. 162 УПК Украины. Автором подробно анализируется процессуальный порядок временного доступа к вещам и документам, которые содержат сведения, составляющие врачебную тайну, тайну совершения нотариальных действий, а также информации, находящейся во владении СМИ или журналиста. Определены предмет и границы раскрытия каждого из указанных видов охраняемой законом тайны на основании определения следственного судьи. Рассмотрены особенности функционирования указанных институтов в сфере уголовного судопроизводства и предложены пути оптимизации следственно-судебной практики.

Ключевые слова: *уголовный процесс, временный доступ к вещам и документам, информация с ограниченным доступом, врачебная тайна, нотариальная тайна, средства массовой информации.*

Slipchenko V. I. Limits of use by pre-trial investigation bodies the temporary access to objects and documents containing medical and notarial secret, and also is in the possession of mass media. The author has studied limits of use by pre-trial investigation bodies the temporary access to objects and documents in the context of certain provisions of art. 162 of the Criminal Procedural Code of Ukraine. The author has analyzed in detail the procedural order of temporary access to objects and documents containing information constituting medical secret, secrecy of notarial acts and information owned by mass media or journalist. He has defined the investigator's procedural opportunity and normative grounds to use both general and alternative procedures for accessing this type of information. The author has set up subjects and limits of the disclosure of each of these types of secrets protected by law on the basis of the decision of the investigating judge.

It is concluded that in practice for obtaining this type of classified information shall not be used only one procedural order to access it on the basis of art. 162 of the Criminal Procedural Code of Ukraine, as in certain cases, information may be obtained by the

investigator and based on the request (part 2 of art. 93 of the Criminal Procedural Code of Ukraine) with normative reasoning for its implementation.

There is systematic analysis of national legislation and legislative guarantees of doctor's professional activities, notary and journalist. The author has considered features of functioning of these institutions in the field of criminal proceedings and proposed ways to optimize the investigative and judicial practice.

Keywords: *criminal procedure, temporary access to objects and documents, information of restricted access, medical secret, notarial secret, mass media.*

Надійшла до редакції 25.10.2013

Спільник С. І.

доцент кафедри

(Класичний приватний університет)

УДК 343.163 + 342.4 (477)

ПРОКУРОРСЬКИЙ НАГЛЯД У ФОРМІ ПРОЦЕСУАЛЬНОГО КЕРІВНИЦТВА ЗА КРИМІНАЛЬНИМ ПРОЦЕСУАЛЬНИМ КОДЕКСОМ УКРАЇНИ

У статті досліджуються та аналізуються основні форми прокурорського нагляду, визначається місце серед цих форм процесуального керівництва прокурора та формулюються пропозиції щодо вдосконалення існуючих нормативних актів з питань прокурорського нагляду за досудовим розслідуванням.

Ключові слова: *прокурор, прокурорський нагляд, процесуальне керівництво, функції прокуратури, досудове розслідування.*

Постановка проблеми. 13 квітня 2012 року Верховною Радою України прийнято новий Кримінальний процесуальний кодекс України (далі – КПКУ), який містить чимало нововведень, що стосуються й діяльності прокурорів України в кримінальному процесі. Особливої уваги заслуговує трансформація визначеної п.3 ст.121 Конституції України [1] функції нагляду за додержанням законів органами, які проводять оперативно-розшукову діяльність, дізнання, досудове слідство за новим Кримінальним процесуальним кодексом України. Відповідно до ч. 2 ст. 36 КПКУ [2] прокурор, здійснює нагляд за додержанням законів при проведенні досудового розслідування у формі процесуального керівництва досудовим розслідуванням.

З одного боку, самої суті прокурорського нагляду в досудовому розслідуванні вказана норма докорінно не змінює, оскільки, хоч процесуальне керівництво і не було закріплено кримінально-процесуальним законодавством до 2012 року, можна говорити про його існування, виходячи з наявних до цього повноважень прокурора у кримінальному процесі, закріплених у ст.227 Кримінально-процесуального кодексу, затвердженого Законом від 28 грудня 1960р. [3], і які по суті механічно було перенесено та розширено у новому КПКУ. Проте закріплення процесуального керівництва за новим КПКУ дає прокурору можливість бути обізнаним щодо конкретної кримінальної справи при здійсненні функції державного обви-

нування в судовому розгляді.

З іншого боку, дуалізм в повноваженнях прокурорів щодо керівництва розслідуванням і нагляду за розслідуванням деякими вченими вважається небажаним й таким, що підлягає усуненню [4, с.14].

Наявність багатоманітності думок щодо процесуального керівництва прокурора під час нагляду за досудовим розслідуванням вимагає глибокого дослідження цієї проблеми й визначає її актуальність.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. В науковій літературі присутні дослідження, спрямовані на розробку вказаних проблем таких авторів як: В.І. Бабенко, О.В. Головкін, В.Г. Даєв, Р.А. Жоган, Г.К. Кожевников, В.Ф. Крюков, М.Я. Мавдрик, М.Н. Маршунов, М.В. Руденко, В.М. Савицький, В.В. Сухонос, Н.С. Трубин, В.М. Юрчишин. Проте незважаючи на наявність цих робіт в науці залишається дискусійним питання співвідношення процесуального керівництва та прокурорського нагляду за досудовим розслідуванням.

Мета. На основі точок зору, викладених в науковій літературі та аналізу законодавчих актів України у статті робиться спроба визначити основні форми прокурорського нагляду, схарактеризувати місце процесуального керівництва серед цих форм та сформулювати пропозиції щодо вдосконалення існуючих нормативних актів з питань прокурорського нагляду за досудовим розслідуванням.

Виклад основного матеріалу. Прокурорський нагляд - це специфічна діяльність державних органів прокуратури, яка здійснюється від імені України та полягає в перевірці точності додержання Конституції України і виконання законів, які діють на її території.

Змістом цієї діяльності є:

- 1) виявлення фактів порушення Конституції та вимог законів;
- 2) установлення винних у правопорушеннях;
- 3) ужиття заходів щодо усунення порушень закону і поновлення порушених прав;
- 4) притягнення в установленому законом порядку до відповідальності осіб, які порушили закон [5, с. 6].

Прокурорський нагляд здійснюється прокуратурою у певних формах. У законодавстві, як зазначалося вище, зустрічаються назви певних форм, однак відсутнє визначення форми прокурорського нагляду. Однак у юридичній літературі стосовно форм прокурорського нагляду існують різні точки зору. Так, з точки зору В.Г. Даєва та М.Н. Маршунова, форми прокурорського нагляду – це правові засоби реалізації прокурорських повноважень [6, с.63-64]; на думку В.І. Бабенка та М.В. Руденка, форми прокурорського нагляду – це те, що повинен робити прокурор [7, с.73-74]; О.В. Головкін вважає, що форми прокурорського нагляду можна інтерпретувати як способи зовнішнього вираження діяльності органів прокуратури, за допомогою яких цими органами досягаються намічені цілі, функції та завдання [8]; на думку В.В. Сухонос формою діяльності прокуратури слід вважати зовнішній прояв об'єктивно відображених дій, які в сукупності становлять однорідну діяльність з виконання покладених на неї завдань і

функцій [9]. Українські вчені-конституціоналісти О.Н. Ярмиш та В.О. Серьогін розглядаючи форми діяльності органів публічної влади визначають їх як зовнішній аспект функціонування цих органів, сукупність однорідних дій, які здійснюються в певних рамках, визначених законодавством [10, с.61].

Підсумовуючи вищенаведене, М.Я. Мавдрик форми діяльності прокуратури України пропонує визначити як зовнішньо виражені однорідні дії, які здійснюються органами прокуратури в передбачених законом правових та неправових рамках, спрямовані на реалізацію ними своїх повноважень та за допомогою яких досягаються поставлені перед цими органами цілі та завдання [11, с.21].

У зазначеному визначенні форм діяльності прокуратури України М.Я. Мандрик говорячи про правові та неправові рамки діяльності прокуратури по суті відображає поширену думку щодо видів форм діяльності прокуратури: правові форми та неправові форми. Правові та неправові форми діяльності виокремлюються за кінцевим результатом діяльності прокуратури або за породжуваними наслідками її діяльності.

Правові форми діяльності прокуратури пов'язані із здійсненням юридично значущих дій, що призводять до певних правових наслідків, тобто виникнення суб'єктивних прав і юридичних обов'язків, і здійснюються на основі юридичного оформлення. Р.А. Жоган до правових форм відносить нормотворчу, правоохоронну, управлінську, правореалізаційну і правозастосовну форми діяльності прокуратури в Україні [4, с.15].

Кожна із зазначених форм проявляється ззовні по-різному. Нормотворча пов'язана з виданням прокуратурою загальнообов'язкових підзаконних нормативних актів (накази, розпорядження); правоохоронна виявляється через акти прокурорського реагування на порушення закону (винесення постанови про притягнення до відповідальності, внесення подання); управлінська форма знаходить свій вияв через видання внутрішньоорганізаційних управлінських актів (накази про призначення на посади); правореалізаційна пов'язана з втіленням у поведінці органів прокуратури норм права (видання актів реагування у суворо визначеній законом письмовій формі); правозастосовна форма виявляється у виданні актів застосування норм права або індивідуальних актів з приводу певних випадків, що відносяться до компетенції прокурорів.

Неправові форми діяльності органів прокуратури навпаки не пов'язані з учиненням юридично значущих дій й в основному спрямовані на забезпечення ефективності внутрішньої діяльності органів прокуратури. Неправові форми або передують правовим формам (збір інформації, проведення перевірки передусе видання юридичних актів), або настають за ними (нарада з приводу наслідків реалізації юридичного акту). До неправових форм відносяться організаційні й матеріально-технічні форми.

Організаційні форми діяльності прокуратури України в основному пов'язані з упорядкуванням внутрішньої роботи органів прокуратури і здійснюються у вигляді визначення основних напрямів роботи, належного планування, забезпечення дієвого виконання контролю, правильного добо-

ру і розстановки кадрів тощо.

Матеріально-технічні форми діяльності прокуратури мають допоміжний характер й проявляються у здійсненні діловодських, статистичних, інформаційно-довідкових та інформаційно-технологічних операцій.

Як видно з вищенаведеного така форма прокурорського нагляду як «процесуальне керівництво» у науковій літературі відсутня й з'являється лише у новому КПКУ. Відповідно підлягає з'ясуванню питання щодо співвідношення прокурорського нагляду та процесуального керівництва. В юридичній літературі існує чотири основні погляди на цю проблему. Одні автори повністю відкидають керівну роль прокурора при розслідуванні злочинів, стверджуючи, що керівництво несумісне з прокурорським наглядом [12, с.15]. Інші вважають, що прокурор керує лише слідчими органів прокуратури, а в ролі керівників слідчих підрозділів інших правоохоронних органів виступають начальники цих слідчих підрозділів [13, с.22]. Деякі автори обстоюють наявність у прокурора функції процесуального керівництва розслідуванням, але тлумачать його (як і український законодавець) у формі нагляду, вважаючи, що між процесуальним керівництвом і наглядом чіткої межі провести неможливо [12, с.106—107]. І, насамкінець, є прихильники висновку, що прокурорський нагляд і процесуальне керівництво – це самостійні функції прокурора у досудовому провадженні [14, с.238].

Як бачимо, дослідники першої групи, беручи за еталон загальний нагляд, обстоюють позицію про так званий «чистий нагляд» у всіх галузях прокурорської наглядової діяльності. У зв'язку з цим вони пропонують позбавити прокурора керівної ролі на досудовому розслідуванні і побудувати нагляд за розслідуванням за принципом загальнонаглядової діяльності, визнавши владно-розпорядчі повноваження не властивими для всіх галузей наглядової діяльності.

Така позиція, як свідчить аналіз наукової літератури, властива дослідникам з конституційного права, які обстоюють, що прокуратура повинна виконувати закріплені Конституцією України функції без будь-яких домішок.

Друга позиція на сьогодні втрачає свою актуальність, оскільки відповідно до ст. 38 нового КПКУ прокуратура втрачає функції здійснення досудового розслідування, оскільки серед органів досудового розслідування, передбачених вказаною вище статтею КПКУ, прокуратури немає. Прокуратурі залишено здійснення досудового розслідування лише щодо злочинів, які повинні розслідувати органи державного бюро розслідування до моменту створення цих органів але не пізніше 2017 року (п.1 Розділу XI КПКУ)

Третя й четверта позиція визнають «процесуальне керівництво» функцією, однак третя позиція відносить її до форми нагляду. Причому, деякі науковці крім форми розглядають процесуальне керівництво ще й як метод або засіб прокурорського нагляду. Так, В.М. Савицьким розглядав процесуальне керівництво як специфічний метод нагляду і вважав, що межу між ними провести не можна [15, с.205]. Аналогічну думку висловлює Г.К. Кожевніков, який, розглядаючи питання про співвідношення понять «процесуальне керівництво» та «нагляд», вказує, що, по-перше, процесуа-

льне керівництво досудовим розслідуванням правомірно розглядати в якості одного з засобів реалізації прокурором його функції нагляду за дотриманням законів органами дізнання і досудового слідства і, по-друге, наглядові повноваження прокурора покликані забезпечити, з одного боку, відповідність кримінально-процесуальної діяльності апаратів дізнання і досудового слідства завданням кримінального судочинства (процесуальне керівництво), а з іншого боку – дотримання вимог закону при розслідуванні конкретної кримінальної справи (нагляд прокурора за дотриманням законів органами досудового розслідування) [16, с.287].

Як бачимо стосовно процесуального керівництва у юридичній літературі має місце певна плутанина, оскільки його визнають то формами, то методами чи засобами, а також функцією прокурора. Зазначене вимагає з'ясування суті терміну «керівництво». Так, М.Д. Гінзбург проаналізувавши вживання цього терміну в українській мові зазначає, що термін «керівництво» може означати:

1) переважний характер діяльності людини або групи людей, під проводом яких, на чолі з якими здійснюється діяльність певних осіб або колективу: колективне керівництво, методичне керівництво та координація діяльності;

2) керівний склад якоїсь установи, організації тощо: керівництво інституту [17, с.33].

Отже термін «керівництво» означає загальну назву постійної (тривалої) керівної діяльності або загальну назву людей, що здійснюють це керівництво.

Процесуальне керівництво прокурора як раз і підпадає під значення загальної постійної керівної діяльності, а оскільки така діяльність має тривалий характер і певне спрямування, відповідно «процесуальне керівництво» беззаперечно є функцією прокурора.

На приналежність «процесуального керівництва» до функцій прокурора вказують також положення певних документів Європейського союзу. Так, відповідно до п.3 розділу «Функції прокуратури» Рекомендації Rec(2000)19 Комітету міністрів державам-членам щодо ролі прокуратури в системі кримінального правосуддя в певних системах кримінального правосуддя прокуратура веде розслідування, керує ним або здійснює нагляд за ним [18].

Навіть у п.4 Розділу II Концепції реформування кримінальної юстиції України зазначається, що у сфері кримінальної юстиції прокуратура в Україні має стати єдиним органом, на який покладається виконання таких функцій:

а) нагляд за додержанням законів органами, які проводять оперативно-розшукову діяльність та досудове розслідування;

б) кримінальне переслідування особи, в тому числі висунення обвинувачення, процесуальне керівництво досудовим розслідуванням та складання обвинувального акта;

в) нагляд за додержанням законів органами та установами, які виконують судові рішення у кримінальних справах, а також застосовують інші

заходи примусового характеру, пов'язані з обмеженням особистої свободи громадян [19].

Хоч у зазначеній концепції процесуальне керівництво стоїть як допоміжна функція, вона прямо визнана саме функцією.

Враховуючи зазначене, з приводу закріплення у КПКУ процесуального керівництва як форми нагляду, слід повністю погодитися з думкою В.М. Юрчишина, який пише з цього приводу: «Характеризуючи прокурорський нагляд у досудовому провадженні двома взаємопов'язаними аспектами – власне нагляд як такий і процесуальне керівництво досудовим розслідуванням, законодавець припустився грубої методологічної помилки, оскільки визначив процесуальне керівництво формою нагляду, а не додатковою функцією. Цей недогляд законодавчої техніки має бути усунутий найближчим часом. По-перше, відповідно до ст. 30 Закону України «Про прокуратуру» завданням прокурорського нагляду є своєчасне вчинення прокурором передбачених законом заходів по виявленню і усуненню порушень закону у досудовому провадженні. По-друге, прокурор зобов'язаний засобами процесуального керівництва забезпечити повне і якісне встановлення слідчим всіх обставин, які підлягають доказуванню по кримінальній справі відповідно до ст. 91 КПК України» [20, с.26].

Висновки. Отже, підводячи підсумок вищезазначеному, безсумнівно можна стверджувати, що процесуальне керівництво не є формою прокурорського нагляду і являє собою самостійну функцію діяльності прокурора. Оскільки така функція не передбачена чинною Конституцією України й Законом України «Про прокуратуру», необхідно якнайскоріше внести зміни до чинного КПКУ щодо усунення цієї невідповідності.

Однак велике значення й важливість функції процесуального керівництва для реалізації прокурором функцій нагляду за досудовим розслідуванням та державного обвинувачення є безспірними. Тільки на базі такого керівництва процесуальною діяльністю дізнавачів і слідчих, безпосередньої участі в провадженні важливих слідчих дій, своєчасного виправлення помилок, допущених при розслідуванні справи, прокурор може забезпечити об'єктивне, повне і всебічне розслідування справи, а отже, матиме фактичну і юридичну можливість як державний обвинувач твердо і послідовно відстоювати з судової трибуни свою точку зору з питань доведеності злочину і винуватості підсудного.

Проте для закріплення цієї функції за прокуратурою України замало лише вказівки на наявність процесуального керівництва в новому КПК України без належного уточнення повноважень, за допомогою яких прокурор реалізує цю функцію, вважаючи, що будь-яке із повноважень прокурора, визначених ч.2 ст. 36 КПК України, може бути використаним для здійснення функції процесуального керівництва досудовим розслідуванням. Оскільки повноваження прокуратури України закріплені на конституційному рівні, подальші розвідки у цьому напрямку повинні бути направлені на розробку та внесення відповідних змін до Конституції України, а також чіткого формулювання функції процесуального керівництва і в Законі України «Про прокуратуру», а саме: закріплення її визначення, предмету, за-

вданий, повноважень прокурора тощо. Крім того внесення таких змін буде потребувати перегляду, зміни й оновлення інших функцій прокуратури, насамперед нагляду за додержанням законів органами, які проводять оперативно-розшукову діяльність, дізнання і досудове слідство.

Бібліографічні посилання

1. Конституція України від 28 червня 1996 року / Верховна Рада України // Відомості Верховної Ради України. — 1996. — №30. — ст. 141
2. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квітня 2012 №4651-VI / Верховна Рада України // Голос України. — 2012. — №90-91. — від 19 травня.
3. Кримінально-процесуальний кодекс України. Затверджений Законом від 28 грудня 1960 р. / Верховна Рада Української РСР // Відомості Верховної Ради Української РСР. — 1961. — № 2. — Ст.15. Втратив чинність.
4. Жоган, Р.А. Конституційно-правовий статус прокуратури в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / Жоган Роман Анатолійович; Нац. акад. внутр. справ. — К., 2010. — 19 с.
5. Прокурорський нагляд в Україні : Підручник / МВС України, Луган. акад. внутр. справ ім. 10-річчя незалежності України; [За ред. проф. Е.О. Дідоренка]. — Луганськ, 2004. — 424 с.
6. Даев, В.Г. Основы теории прокурорского надзора / В.Г. Даев, М.Н. Маршунов. — Л.: ЛГУ, 1990. — 135с.
7. Бабенко, В.І. Прокурор у галузі охорони довкілля: сутність, повноваження, організація : навч. посіб. / В.І. Бабенко, М.В. Руденко. — К. : Ін Юре, 2005. — 408с.
8. Головкін, О.В. Форми та методи наглядової діяльності органів прокуратури України у сфері охорони довкілля [Електронний ресурс] / О.В. Головкін // Малий і середній бізнес (право, держава, економіка). — 2011. — №1-2. — Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/misb/2011_1-2/Golovkin.pdf
9. Сухонос, В.В. Прокуратура в системі державних органів України: теоретичний аналіз сучасного стану та перспектив розвитку : монографія / В.В. Сухонос. — Суми : Унів. кн., 2008. — 448с.
10. Ярмиш, О.Н. Державне будівництво та місцеве самоврядування в Україні : підручник / О.Н. Ярмиш, В.О. Серьогін. — Х. : Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2002. — 672 с.
11. Мавдрик, М.Я. Організаційні форми діяльності органів прокуратури у сфері забезпечення прав і свобод людини та громадянина / М.Я. Мавдрик // Право і безпека. — 2012. — №5 (47). — С. 20-24.
12. Савицкий, В.М. Прокурорский надзор за дознанием и предварительным следствием / В.М. Савицкий. — М., 1959. — 140 с.
13. Трубин, Н.С. Прокурорский надзор за исполнением законов органами дознания / Н. С. Трубин. — М., 1982. — 124 с.
14. Крюков, В.Ф. Прокурорский надзор : учеб. / В.Ф. Крюков. — М. : Норма, 2006. — 784 с
15. Савицкий, В.М. Очерк теории прокурорского надзора в уголовном судопроизводстве / В.М. Савицкий — М. : Наука, 1975. — 383 с.
16. Кожевников, Г.К. Актуальные проблемы прокурорского надзора за исполнением законов органами дознания и досудебного следствия / Г.К. Кожевников // Актуальные проблемы формирования правового государства. Краткие тезисы докладов и научных сообщений республиканской научной конференции, 24–26 октября 1990 г. — Х., 1990. — С. 286–288.
17. Гінзбург, М. Запитання: Як правильно вживати термін "керівництво" в нормативних і технічних документах? / М. Гінзбург. // Стандартизація, сертифікація, якість : Науково-технічний журнал. — 2007. — №4. — С. 33-35.
18. Рекомендація REC (2000) 19 Комітету міністрів державам-членам щодо ролі прокуратури в системі кримінального правосуддя, ухвалена Комітетом міністрів Ради Європи 6 жовтня 2000 року на 724-му засіданні заступників міністрів [Електронний ресурс] / Рада Європи. — Режим доступу: <https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?id=1568277&Site=CM>

19. Концепція реформування кримінальної юстиції України: Затверджено Указом Президента України від 8 квітня 2008 року №311/2008 / Президент України // Офіційний вісник України. — 2008. — № 27. — від 18.04. — С. 20, стаття 838, код акту 42766/2008

20. Юрчишин, В.М. Прокурор як керівник досудового розслідування / В.М. Юрчишин // Адвокат. — 2012. — №7(142). — С.26-30.

Спильник С. И. Прокурорский надзор в форме процессуального руководства по Уголовному процессуальному кодексу Украины. В статье исследуются и анализируются основные формы прокурорского надзора, определяется место среди этих форм процессуального руководства прокурора, формулируются предложения по совершенствованию существующих нормативных актов в отношении прокурорского надзора за досудебным расследованием.

Ключевые слова: прокурор, прокурорский надзор, процессуальное руководство, функции прокуратуры, досудебное расследование.

Spilnyk S. I. Public prosecutor's supervision in the form of procedural guidance under the Criminal Procedural Code of Ukraine. This article investigates and analyzes the main forms of Public Prosecutor's supervision, the place is determined among these forms of procedural public prosecutor's guidance, proposals to improve the existing regulations regarding the prosecutor's supervision of pre-trial investigation have been made.

Fixing procedural guidance under the new Criminal Procedural Code of Ukraine provides the public prosecutor opportunity to be aware of the criminal case in the exercise of the functions of public prosecution in the trial. On the other hand, the duality of public prosecutors' powers on the investigation guidance and investigation supervision is considered by some scholars undesirable and thus subject to removal.

Regarding procedural guidance in the legal literature there is some confusion because it is recognized as forms, methods or means, and public prosecutor's function. Public prosecutor's procedural guidance comes under the significance of general permanent administration activities as well as these activities has lengthy character and a certain direction, then "procedural guidance" is implicitly a public prosecutor's function.

The author argues that the procedural guidance is not a form of public prosecution supervision and is an independent public prosecutor's function. Because this function is not required by the Constitution of Ukraine and the Law of Ukraine "On Prosecutor's Office", it's necessary to promptly amend the current Criminal Procedural Code of Ukraine to remove this discrepancy. In addition, such amendments will require revision, changes and updates other public prosecutors' functions, especially supervision of the observance of laws by bodies that conduct operational- search activity, inquiry and pre-trial investigation.

Keywords: public prosecutor, public prosecutor's supervision, procedural management, the functions of prosecution, pre-trial investigation.

Надійшла до редакції 25.10.2013

Хараберюш О. І.

кандидат юридичних наук
(Управління СБ України в Донецькій області)

УДК 343.985

НАПРЯМКИ ПРОТИДІЇ КОНТРАБАНДИ ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВИМИ ЗАСОБАМИ В СУЧАСНИХ УМОВАХ

На основі аналізу наукових видань, думок науковців, особистого досвіду визначено причини виникнення контрабанди як економічного злочину, який скоюється транснаціональними злочинними формуваннями, та окреслено напрямки протидії.

***Ключові слова:** контрабанда, протидія, організовані злочинні угруповання, оперативно-розшукова діяльність.*

Постановка проблеми. Значну небезпеку для світової спільноти, і насамперед для країн з перехідною економікою, представляє контрабанда як транснаціональний організований злочин, в основі якого знаходяться економічні інтереси, – наслідок глобалізації, що прийшла на зміну протистоянню двох світових систем і яка оцінюється не тільки як визначальна проблема розвитку світу, але і як головне протиріччя ХХІ століття. Темпи приросту транснаціональної організованої злочинності набагато вище темпів приросту іншої злочинності [1].

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Проблемам протидії контрабанді приділяли увагу в своїх роботах К. В. Антонов, О. М. Бандурка, А. І. Берлач, М. М. Васирина, В. О. Володимиров, В. М. Володько, Д. Д. Давітадзе, О. М. Джужа, О. Ф. Долженков, В. М. Дрьомін, А. П. Закалюк, В. С. Зеленецький, В. Ю. Калугін, М. П. Карпушин, М. В. Качев, В. М. Колдаєв, В. П. Корж, Г. В. Кириченко, Ю. І. Ляпунов, О. В. Максимов, В. І. Марко, П. С. Матишевський, О. М. Омельчук, В. Л. Ортинський, І. Ю. Потлов, Є. Д. Скулиш, Б. І. Тишкевич, Ю. І. Сучков, В. П. Філонов, І. Р. Шинкаренко та інші. Але причини виникнення контрабанди як економічного злочину та напрямки протидії цьому виду злочинної діяльності, в тому числі і оперативно-розшуковими засобами, потребує окремого розгляду.

Виклад основного матеріалу. Ретроспективний аналіз умов функціонування суспільства показує, що економічна злочинність охоплює собою всі типи економічних відносин (контрабанду в тому числі), оскільки вона найбільш консервативна щодо умов економічного буття, проблем соціального прогресу і завжди йде поруч з розвитком економіки, науково-технічним прогресом на всіх етапах розвитку суспільства [2]. І це дозволяє нам говорити про закономірний тісний кореляційний зв'язок між економікою і злочинністю. Сутність цього зв'язку полягає в тому, що певний тип економічних відносин породжує і свої різновиди злочинних проявів у сфері економічної діяльності і заходів протидії, а перехід до іншого, більш високого типу соціально-економічних відносин не знищує повністю існую-

чих видів злочинних проявів, а, навпаки, вдосконалює, видозмінює їх [3, с. 21–34, 61–64]. Наприклад, контрабандне вивезення «брудних коштів» із країни існувало і декілька десятків років тому, існує воно і зараз. Але засоби і механізми здійснення цього злочину суттєво відрізняються.

Таким чином, еволюція економічної злочинності нерозривно пов'язана з розвитком цивілізації і тих соціальних, економічних, політичних і правових перетворень, які супроводжували її поступовий історичний рух [4]. Тому організована злочинність, і вітчизняна в тому числі, наприкінці ХХ – початку ХХІ століття має якісно нові риси. Лідери кримінального світу активно і планомірно створюють більш спаяні злочинні співтовариства з чіткою централізованою побудовою і підпорядкованістю членів угруповання, строгою дисципліною, наявністю розвідки і контррозвідки, збройних загонів бойовиків, сучасною технічною оснащеністю [5, с. 4].

З аналізу наукових робіт [1; 2; 3; 4; 6] ми бачимо, що контрабанда і суміжні з нею злочини мають, в основному, організовану структуру, але чи мають вони транснаціональний характер ми спробуємо розібратись, надавши визначення транснаціональній організованій злочинності та виділивши її ознаки.

Через розмаїтість форм і проявів транснаціональної злочинності єдиного визначення її поняття поки не вироблено. Надалі під *транснаціональною організованою злочинністю* будемо розуміти сукупність злочинів, скоєних організованими злочинними групами, які виходять за межі однієї країни, тобто торкаються інтересів, що охороняються кримінальним законодавством двох і більш країн. Це визначення, ми вважаємо, відповідає статті 3 Конвенції ООН проти транснаціональної організованої злочинності (12–15 грудня 2000 року, м. Палермо, Італія), відповідно до якої злочин має транснаціональний характер, якщо він скоєний:

- а) більш ніж в одній державі;
- б) в одній державі, але суттєва частина його підготовки, планування, керівництва або контролю має місце в іншій державі;
- в) в одній державі, але при участі організованої злочинної групи, що здійснює злочинну діяльність більш ніж в одній державі;
- г) в одній державі, але його суттєві наслідки мають місце в іншій державі [7, с. 42].

Для України з її слабкою захищеністю кордонів особливо значимою є *проблема нелегальної міграції* як фактор і як вид транснаціональної злочинності. За статистичними даними, на території країни знаходиться від 700 тис. до 2 млн. нелегальних мігрантів. Більшість з них розраховують перебратися в розвинуті країни Заходу і тому становлять інтерес для організованої злочинності як джерело доходів, порівнянних з доходами від незаконної торгівлі наркотиками і зброєю [8, с. 32; 9].

Широке розповсюдження одержав *злочинний антикварний бізнес*, тобто розкрадання і контрабандний збут предметів, що представляють історичну, наукову, художню або культурну цінність. Щодня у світі викрадають 450–500 творів мистецтва, але тільки 8–10 % з них повертаються власникам. Серед транснаціональних злочинів незаконні операції з антик-

варіатом в Україні займають одне з провідних місць. За даними Інтерполу, тільки в країнах Західної Європи (Німеччина, Австрія, Італія, Франція і ін.) діють більше 40 кримінальних організацій, зайнятих контрабандними поставками зазначених цінностей на світовий ринок. У США, Італії, Ізраїлі, Франції, Англії предметами культури торгують більше ста магазинів, а у Німеччині – 6 тис. таких магазинів [5, с. 9].

За останні 7 років число розкрадань художніх і історичних цінностей в Україні виросло в 30 разів. Процеси, що відбуваються в державі, спричинили за собою розвиток такого негативного явища, як відтік за рубіж художніх і історичних цінностей. Вони перетворилися на товар, що охоче набувається не тільки дійсними колекціонерами, але і представниками злочинного світу, прагнучими «відмити» незаконно одержані грошові кошти. Діяльність цього кола осіб сприяє виникненню злочинних структур, які, використовуючи недосконале законодавство і підкупивши чиновників, спрощено вирішують процедурні питання, обходять митні і прикордонні правила, обмеження щодо в'їзду до України і виїзду з неї. ФБР були зафіксовані неофіційні контакти між представниками організованої злочинності двох країн з метою досягнення домовленості про «співпрацю», що підтверджує транснаціональний характер цього виду контрабанди.

У числі транснаціональних злочинів також значного поширення набули: *контрабанда зброї, боєприпасів, вибухових речовин, автомобільного транспорту, наркотичних речовин.*

Єдиної моделі транснаціонального злочинного формування не існує: такі формування, як вірно зазначають окремі дослідники, відрізняються за структурою і розмірами, кримінальною кваліфікацією і спеціалізацією, діють у різних країнах і регіонах, на ринках різних товарів і послуг, використовують різноманітні механізми і тактику здійснення злочинів. Транснаціональні злочинні організації, що діють на території України й інших країн СНД, відрізняються досить строгою ієрархією і використанням терористичних методів для підтримки дисципліни своїх членів і досягнення цілей, поставлених їхніми лідерами.

Положення наукових робіт [3; 5; 10; 11] і наші дослідження [12; 13] дозволяють зробити висновок, що найбільш характерними рисами розвитку транснаціональних злочинних формувань, які займаються контрабандою і суміжними з нею злочинами, в Україні й інших державах СНД є:

- 1) експансія на території Співдружності закордонної організованої злочинності і її змикання з місцевими злочинними угрупованнями;
- 2) утворення транснаціональних злочинних організацій (груп) на етнічній основі, що визначає як їхнє співробітництво, так і ворожнечу;
- 3) приховування, переміщення і легалізація («відмивання») доходів від злочинної діяльності;
- 4) укрупнення транснаціональних злочинних формувань.

Протидія зростаючій експансії транснаціональної організованої злочинності у сфері контрабанди можлива лише за умови надійного інформаційного забезпечення діяльності підрозділів правоохоронних органів, які здійснюють протидію контрабанді та суміжним з нею злочинам, і компле-

кшим використанням сил, засобів і можливостей як самих цих підрозділів, так і взаємодіючих з ними підрозділів інших зацікавлених вітчизняних, закордонних правоохоронних органів, спецслужб і міжнародних організацій.

Насамперед протидія контрабанді вимагає кардинального удосконалення системи координації діяльності всіх силових структур, зокрема СБУ, органів внутрішніх справ, Державної прикордонної служби, митної служби, наділених правом здійснення оперативно-розшукової діяльності. Основне в системі координації – це систематизація, централізація гласної і негласної інформації щодо виявлених процесів у злочинному світі. На жаль, єдиної системи оперативно-розшукової інформації щодо організованої, у тому числі транснаціональної, злочинності в країні не створено. Відсутній єдиний підхід до створення інформаційних систем оперативно-розшукового призначення навіть у рамках одного відомства. У результаті різні оперативні підрозділи створюють і використовують замкнені банки і бази даних.

З урахуванням цього потрібно в першу чергу вжити конкретні і за можливістю вичерпні заходи щодо забезпечення централізованого накопичення, систематизації і своєчасного використання оперативно-розшукової, а також іншої інформації щодо злочинних формувань, що діють на території (об'єктах) оперативного обслуговування і займаються в тому числі і контрабандою. Прикладом такого напрямку роботи може бути створення інформаційно-пошукової системи „Скорпіон” Головного управління по боротьбі з організованою злочинністю МВС України [14]. Така система повинна бути впроваджена, ми впевнені, і для всього блоку правоохоронних органів – суб'єктів ОРД.

Значний інформаційний та інший потенціал у протидії транснаціональним злочинними формуванням має Національне центральне бюро (НЦБ) Інтерполу в Україні. У процесі розслідування економічних злочинів (у тому числі контрабанди та суміжних з нею злочинів) за каналами Інтерполу може бути отримана така інформація: офіційні назви юридичних осіб, зареєстрованих за кордоном; їхня юридична адреса, номер, дата реєстрації; прізвища й імена фізичних осіб-керівників (в окремих випадках – засновників, акціонерів); напрямок діяльності; розмір статутного капіталу; зведення про поточний фінансовий стан юридичної особи; зведення кримінального характеру про діяльності юридичних і фізичних осіб.

Стосовно конкретного виду контрабанди, наприклад, *предметів, що мають особливу історичну, наукову, художню або культурну цінність*, правоохоронні органи одержують за каналами Інтерполу інформацію про:

- культурні цінності, що знаходяться в міжнародному розшуку;
- наявність і юридичну адресу фірм (організацій), магазинів, що спеціалізуються на торгівлі культурними цінностями в закордонних державах;
- виставляння конкретних творів мистецтва на аукціонах.

Важливу роль у протидії транснаціональним злочинним формуванням, якими скоюється контрабанда і суміжні з нею злочини, відіграє оперативно-розшукова діяльність на об'єктах, пов'язаних з потенційною загрозою їхнього виникнення.

Попередження і припинення діяльності транснаціональних злочинних формувань, які займаються контрабандою і скоюють суміжні з нею злочини, припускає проведення оперативно-розшукових заходів та негласних слідчих (розшукових) дій.

У протидії транснаціональним злочинним формуванням можуть використовуватися всі оперативно-розшукові заходи, передбачені Законом України «Про оперативно-розшукову діяльність» [15, ст. 8], і негласні слідчі (розшукові) дії, передбачені новим Кримінальним процесуальним кодексом [16, гл. 21], при дотриманні встановлених ними загальних умов, вимог і обмежень, а також з урахуванням дипломатичного імунітету деяких категорій іноземних громадян.

Особливо ретельного підходу до підготовки і проведення вимагають такі негласні слідчі (розшукові) дії, як виконання спеціального завдання з розкриття злочинної діяльності організованої групи чи злочинної організації, спеціальний слідчий експеримент, імітування обстановки злочину і контрольована поставка [17, ст.ст. 271, 272].

Висновки. Таким чином, потребують розвитку форми і методи взаємодії оперативних підрозділів у протидії національним і транснаціональним злочинним організаціям і групам, які займаються контрабандою. Це, у свою чергу, робить необхідним системний підхід для:

- створення міжвідомчих інформаційних систем та взаємний обмін оперативною інформацією;
- залучення багатопрофільних джерел оперативної інформації, здатних висвітлювати визначені об'єкти або оперативні контингенти в інтересах усіх підрозділів і служб, що беруть участь у протидії контрабанді;
- проведення ретельно підготовлених, погоджених і цілеспрямованих оперативно-розшукових заходів і негласних слідчих (розшукових) дій;
- впровадження у криміногенне середовище або на відповідні об'єкти конфідентів або штатних співробітників, що виконують завдання двох і більше зацікавлених оперативних підрозділів;
- створення й організацію роботи спільних оперативних груп у місцях масового перебування і переміщення іноземців.

Бібліографічні посилання

1. Квашиш В. Преступность и правосудие: ответы на вызовы XXI века / В. Квашиш // Российская юстиция. – 2000. – № 9. – С. 34–37.
2. Глобализация общей, организованной и коррупционной преступности: материалы “круглого стола” // Государство и право. – 2001. – № 12. – С. 80–107.
3. Кальман О. Г. Злочинність у сфері економіки України: теоретичні та прикладні пр. облеми попередження: дис. ... доктора юрид. наук: 12.00.08 / Кальман О. Г. – Х., 2004.
4. Сандарчук М. В. От парцеллярной борьбы к защите экономической безопасности государства: экономико-синергетический анализ криминального генеза // Научные труды Академии налоговой полиции. – Астана, 2001. – № 1. – С. 58–74.
5. Исиченко А. П. Противодействие транснациональным преступным формированиям: методические рекомендации / А. П. Исиченко. – М., 2003.
6. Батнишев О.Ф. Контрабанда, скоювана організованими злочинними угрупованнями, і суміжні з нею злочини: навчальний посібник / О. Ф. Батнишев, К. Г. Фетисенко. – К., 1999.
7. Овчинский В. С. XXI век против мафии. Криминальная глобализация и Кон-

венция ООН против транснациональной организованной преступности. – М., 2002.

8. Хараберюш О. І. Нелегальна міграція як дестабілізуючий чинник інтеграційних процесів у суспільстві // Розвиток господарсько-правового забезпечення сучасної економіки: матеріали Міжнародної науково-практ. конф. Ч. 1. (Донецьк, 27 жовтня 2006 року). – Донецьк, 2006. – С. 31–33.

9. Олефір В. І. Державна міграційна політика України: автореф. дис. ... доктора юрид. наук: 12.00.07 / В. І. Олефір. – К., 2005.

10. Калугін В. Ю. Виявлення та особливості розслідування контрабанди, що вчинена на морському кордоні: монографія / В. Ю. Калугін. – Одеса, 2007.

11. Овчинский С. С. Основы борьбы с организованной преступностью: монография / под ред. В.С. Овчинского, В.Е. Эминова, Н.П. Яблокова. – М., 2002.

12. Хараберюш О. І. Взаємодія правоохоронних органів щодо протидії організованим злочинним угрупованням у сфері нелегальної міграції: оперативно-розшуковий аспект (за матеріалами діяльності Служби безпеки України): дис. ... канд. юрид. наук: 21.07.04 / Хараберюш О. І. – Львів, 2009.

13. Хараберюш О. І. Нелегальна міграція: проблеми координації протидії: монографія / О. І. Хараберюш, І. Р. Шинкаренко, І. Ф. Хараберюш ; під заг. ред. І. Р. Шинкаренка. – Донецьк, 2009.

14. Про затвердження Положення про інформаційно-пошукову систему “Скорпіон” Головного управління по боротьбі з організованою злочинністю МВС України: наказ МВС України від 12.10.2012 № 1726/22038.

15. Про оперативно-розшукову діяльність: закон України від 18 лют. 1992 р. №2135-X11 // ВВР України. – 1992. – № 22. – Ст. 304.

16. Кримінальний процесуальний кодекс України, Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку з прийняттям КПК України» станом на 02 липня 2012 року. – К., 2012.

17. Інструкція про організацію проведення негласних слідчих (розшукових) дій та використання їх результатів у кримінальному провадженні: наказ Генеральної прокуратури України, Міністерства внутрішніх справ України, Служби безпеки України, Міністерства фінансів України, Адміністрації Державної прикордонної служби України, Міністерства юстиції України від 16.11.2012 № 114/1042/516/1199/936/1687/5.

Хараберюш А. И. Направления противодействия контрабанде оперативно-розыскными средствами в современных условиях. На основе анализа научных изданий, мнений ученых, личного опыта определены причины возникновения контрабанды как экономического преступления, которое совершается транснациональными преступными формированиями, и обозначены направления противодействия.

Ключевые слова: контрабанда, противодействие, организованные преступные группировки, оперативно-розыскная деятельность.

Kharaberyush O. I. Directions of combating smuggling with operational-search means in modern conditions. In the article on the basis of the analysis of scientific publishing, scholars' thoughts the author's experience reasons of the arising the smuggling as economic crime, which is committed by transnational criminal groups are defined, and directions of the combating are marked.

Counteracting national and transnational criminal organizations and groups that deal with smuggling requires the development of forms and methods of interaction between operational units. For this purpose there are following measures: set up of interagency information systems for the mutual exchange of information; drawing multidisciplinary sources of timely information that can clarify certain objects or operational presence in the interests of all departments and services involved in combating smuggling; conducting carefully prepared, coordinated and targeted search operations and covert investigative (detective) actions; introduction to criminal environment or the relevant objects of confidant or full-time employees who execute tasks of two or more concerned operating units; establishment and organization of joint task forces in public places and movement of foreigners.

Keywords: smuggling, combating, organized criminal groups, operational-search activity.

Надійшла до редакції 07.10.2013

Чаплинська Ю. А.кандидат юридичних наук
(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

УДК 343.98

**ОРГАНІЗАЦІЙНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ОДНОЧАСНОГО
ДОПИТУ ДВОХ РАНІШЕ ДОПИТАНИХ ОСІБ**

Стаття присвячена дослідженню актуальних проблемних питань організаційного забезпечення проведення одночасного допиту двох раніше допитаних осіб. Розглянуто організаційно-підготовчі заходи до проведення одночасного допиту за участю підозрюваних і обвинувачених.

Ключові слова: організація, організаційне забезпечення, слідчі дії, одночасний допит.

Постановка проблеми. Одночасний допит двох раніше допитаних осіб («очна ставка») є найбільш розповсюдженою та ефективною слідчою дією, за допомогою якої збирається інформація про кримінальне правопорушення і злочинну діяльність певних осіб. Це обумовлюється високими інформативними можливостями одночасного допиту та надійністю, простотою та швидкістю отримання результату. У той же час одночасний допит є однією з найскладніших слідчих дій. З одного боку, складність слідчої дії визначається тим, що слідчий не володіє до моменту слідчої дії вичерпними даними про особу злочинця і певною сукупністю доказів, що можна використати під час її проведення. З іншого боку, підозрювані не завжди зацікавлені у повному й всебічному розслідуванні кримінального правопорушення, що не може не впливати на правдивість їх показань. Окрім того, на потерпілих і свідків здійснюється негативний вплив з боку злочинців, що нерідко тягне до зміни їхніх показань. Зважаючи на це, успішне проведення цієї слідчої дії і отримання позитивних його результатів залежить від якості володіння слідчими знаннями про закони мислення, логічні методи і прийоми, закономірності психології та тактичні прийоми, що розроблені у криміналістиці.

Узагальнення слідчої практики показало, що одночасний допит двох раніше допитаних осіб проводився при розслідуванні кримінальних правопорушень: проти життя, здоров'я та статевої свободи особи – 81 %; учинених злочинними угрупованнями – 80 %; проти власності – 78 %; у сфері господарської діяльності – 51 %; проти громадської безпеки, громадського порядку та моральності – 49 %; у сфері службової діяльності – 13 %. Однак незважаючи на її розповсюдженість, дана слідча дія має досить низьку результативність. На сьогодні значний відсоток співробітників слідчих підрозділів органів внутрішніх справ (71 %) вважає одночасний допит неефективним і досить часто використовує її лише для підтвердження раніше даних показань учасників, тобто для їх закріплення. Такий підхід необґрунтовано звужує можливості слідчої дії як способу отримання доказів з особистісних джерел. Ситуація, що склалася, з одного боку, обумовлена певною складністю і трудомісткістю при підготовці і проведенні даної слідчої дії, а

з іншого – недостатністю криміналістичних знань і професійних комунікативних вмінь слідчого стосовно одночасного допиту. Зважаючи на це, питання організаційного забезпечення одночасного допиту раніше допитаних осіб на сьогодні має низку невирішених організаційно-тактичних проблем.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Загальна тактика одночасного допиту раніше допитаних осіб досить повно висвітлена вченими-криміналістами та процесуалістами у криміналістичній літературі. Зокрема, вагомий внесок у розробку наукових основ проведення слідчої дії зробили відомі вчені-криміналісти та процесуалісти, зокрема, М.В. Бахарев, О.М. Васильєв, В.К. Весельський, Ф.В. Глазирін, А.В. Дулов, Л.М. Карнеєва, В.О. Коновалова, Є.Д. Лук'янчиков, М.І. Порубов, О.В. Соловійов, С.М. Стахівський, О.Р. Ратінов, В.М. Тертишник, К.О. Чаплинський, В.Ю. Шепітько та ін. Значущість проведених досліджень зумовлюється створенням ґрунтовної бази для подальших наукових пошуків удосконалення тактики провадження цієї слідчої дії, яка достатньо широко застосовується у правоохоронній практиці і є досить розповсюдженим способом збирання фактичних даних з особистісних джерел. Разом з тим, на теперішній час відсутня комплексна розробка з тактичного забезпечення проведення одночасного допиту раніше допитаних осіб. Не в повній мірі досліджені чинники, що впливають на ефективність проведення даної слідчої дії. В літературі не розглядалися і не були піддані аналізу типові тактичні помилки слідчих, які впливають на результативність одночасного допиту.

Отже, **метою** цієї статті є висвітлення проблемних організаційних питань організаційного забезпечення одночасного допиту раніше допитаних осіб із урахуванням сучасних потреб слідчої практики.

Виклад основного матеріалу дослідження. У кримінальному судочинстві одночасний допит раніше допитаних осіб відомий як ефективний спосіб перевірки наявних і одержання нових доказів. Відповідно до п. 9 ст. 224 Кримінального процесуального кодексу України, слідчий, прокурор має право провести одночасний допит двох чи більше вже допитаних осіб для з'ясування причин розбіжностей у їхніх показаннях.

Можна погодитися з думкою Є.Д. Лук'янчикова, що підставою для проведення одночасного допиту є наявність суттєвих протиріч в показаннях раніше допитаних осіб [1, с. 30].

Важливе місце в тактиці одночасного допиту займають організаційно-підготовчі заходи до її проведення. Добре організована слідча дія повинна проводитися активно, наступально, в максимально короткий проміжок часу, а керуючий вплив має бути спрямований на вирішення тактичних завдань.

В науковій літературі автори неоднозначно підходять до визначення необхідних підготовчих заходів. Так, на думку Ю.В. Гавриліна, підготовка до проведення одночасного допиту повинна включати: вивчення раніше отриманих показань; з'ясування змісту протиріч; вивчення особи допитуваних; з'ясування обставин, що належить встановити; визначення послідовності допиту; вибір місця та часу проведення; підбір та систематизація доказів; формулювання питань та визначення їх послідовності [2, с. 51].

М.Г. Шурухнов додає визначення місця, часу та способу виклику на допит; створення необхідної обстановки допиту; визначення кола учасників слідчої дії; визначення засобів фіксації слідчої дії; складання плану слідчої дії [3, с. 389].

Узагальнюючи погляди вчених та результати вивчення кримінальних проваджень, а також матеріали проведеного опитування співробітників слідчих і оперативних підрозділів можна дійти висновків, що до найбільш суттєвих організаційно-підготовчих заходів до проведення одночасного допиту можна віднести:

1. Вивчення матеріалів кримінального провадження дозволяє слідчому, насамперед, вирішити питання про доцільність проведення одночасного допиту. Вказаний захід дозволяє вивчити показання допитуваних, визначити ступінь їх взаємовідносин та сутність розбіжностей у показаннях, визначити перелік питань і їх послідовність, обрати найбільш ефективні прийоми слідчої дії.

2. Прийняття рішення про проведення одночасного допиту. Приймаючи рішення і визначаючи момент проведення очної ставки, потрібно враховувати характер показань, що підлягають перевірці, їх місце в системі інших доказів, а також психологічні якості її учасників та існуючі між ними стосунки. Слідчий повинен враховувати суттєвість протиріч, які містяться в показаннях. Якщо протиріччя в показаннях можна усунути іншими засобами з меншим тактичним ризиком, то одночасний допит проводити недоцільно і слідчий повинен відмовитися від його проведення. Особливо це стосується проведення одночасних допитів між членами злочинних угруповань та їх лідерами. Нерідко адвокати клопочуть про проведення слідчої дії із сумлінними її учасниками з метою надання психологічного впливу, з'ясування поінформованості слідчого.

При прийнятті рішення слідчий повинен піддати аналізу і оцінити зібрану інформацію та слідчу ситуацію, що склалася на певному етапі досудового розслідування. Не можна проводити Одночасний допит між двома особами для «закріплення» їх показань, які не містять протиріч. Ніякого доказового значення така слідча дія не має. Існує неправильна тактика проведення одночасного допиту, при якій слідчий у присутності її учасників лише зачитує їх показання, які раніше отримані при їх допиті. Значення слідчої дії міститься саме в одночасному допиті двох осіб в показаннях яких є суперечності.

3. Визначення часу і місця проведення одночасного допиту. Проведення слідчої дії повинно мати раптовий характер. Будь-яке зволікання з проведенням одночасного допиту може призвести до зниження можливості отримання позитивних її результатів. Звідси, правильне визначення часу проведення одночасного допиту має важливу роль у її підготовці. Вивчення кримінальних проваджень, за якими проводилися одночасні допити, дозволило дійти висновку, що їх результативність напряму залежить від часу та раптовості проведення. Чим більше часу минало з моменту виникнення необхідності проведення слідчої дії, тим меншою була її результативність. Будь-які невиправдані зволікання з її проведенням тягнуть отримання не-

правдивих показань або взагалі відмови від їх надання.

Під час проведення слідчої дії слідчий має вжити заходів із тим, щоб про час й місце її проведення знало якомога менше осіб. В одних випадках її доцільно провести безпосередньо після допиту особи, в показаннях якої з'ясувалися суттєві суперечності, перш ніж допитані встигнуть зустрітися та погодити подальші показання. В інших випадках, навпаки, не слід поспішати з одночасним допитом, щоб уникнути передчасної поінформованості допитуваних про характер показань один одного. Наприклад, передчасна поінформованість обвинуваченого про зміст показань його співучасника або свідка, очевидно, не допомагає успіху розслідування.

4. Встановлення обставин, які підлягають з'ясуванню. Предметом слідчої дії є обставини, з приводу яких виникли істотні суперечності в показаннях раніше допитаних осіб. Слідчий повинен визначити коло питань, які підлягають з'ясуванню, і завчасно скласти питання та визначити їх послідовність. Особливо уважно необхідно підійти до формулювання питань. Спочатку необхідно з'ясувати загальні питання, а далі з метою їх уточнення і деталізації обставин підготувати уточнюючі і контрольні питання.

5. Проведення додаткового допиту. За необхідності слідчий може провести додатковий допит для з'ясування тих чи інших обставин, що мають значення для кримінального провадження. Кожен з учасників може бути перед одночасним допитом повторно допитаний, якщо в їх показаннях є протиріччя, прогалини або неточності. Втім, неприпустимо готувати учасників до одночасного допиту, рекомендувати, наприклад, «впевнено триматись», «активно викривати» тощо.

6. Визначення осіб, між якими буде проведений одночасний допит, та черговості їх допиту. Під час цього заходу слідчий повинен враховувати можливість допитуваних осіб впливати один на одного із урахуванням позитивних і негативних якостей, «слабких місць», нестійкості психіки та ін. Необхідно прогнозувати можливість зміни показань.

Аналіз правоохоронної практики і узагальнення поглядів вчених, дозволяє зробити висновок, що не доцільно проводити слідчу дію:

- між особами, які дають завідомо неправдиві показання;
- між співучасниками кримінального правопорушення на первісному етапі розслідування. Це обумовлено тим, що злочинці можуть, скориставшись навіть короткочасним контактом, обрати загальну лінію поведінки;
- між обвинуваченими, які частково визнають свою вину і схильні змінити показання або негативно вплинути на інших учасників;
- між особами, які намагаються погодити свою позиції по відношенню один до одного або передати друг другу певну інформацію;
- між особами, із яких той, хто дає правдиві показання, перебуває у матеріальній, родинній або іншій залежності від іншого учасника;
- коли один із учасників одночасного допиту двох раніше допитаних осіб відмовляється давати показання у присутності іншої особи.

У вказаних випадках слідчим недоцільно йти на тактичний ризик, а необхідно замінити одні дії або засоби на інші.

Важливим тактичним заходом в підготовці до проведення одночасно-

го допиту є вибір її учасника, який буде давати показання першим. На це вказують і співробітники слідчих підрозділів. Так, 79 % вказують, що правильне визначення черговості дачі показань сприяє отриманню доказів та схилення несумлінного учасника до дачі правдивих показань.

У науковій літературі справедливо зазначається, що першою надають можливість висловитися особі, яка, на думку слідчого, дає правдиві показання, що відповідають дійсності і викривають підозрюваного у злочинній діяльності; наполягає дати показання у присутності іншої особи; показання якої підтверджуються іншими матеріалами справи.

Проаналізувавши слідчу практику і погляди вчених, необхідно зазначити, що несумлінного учасника слідчої дії доцільно допитувати першим у таких випадках коли:

- у слідчого є впевненість, що сумлінний учасник слідчої дії чітко дотримується займаної позиції і не піддається негативному впливу;
- слідчий вважає, що сумлінний учасник, почувши неправду, більш повно і аргументовано обґрунтує свою позицію;
- показання несумлінного учасника можуть настільки обурити іншого допитуваного, що він повідомить слідству нові відомості;
- несумлінний учасник просить про це, маючи за мету схилити до зміни показань на свою користь, а слідчий впевнений у протилежному і має намір використати ситуацію для одержання правдивих відомостей;
- слідчий знає про намір несумлінного учасника використати одночасний допит для впливу на іншого допитуваного, але при цьому впевнений у неспроможності таких намагань і планує використати таку ситуацію для отримання достовірних показань.

Надання права несумлінному учаснику слідчої дії відповідати на запитання першим повинно здійснюватися слідчим у виняткових випадках. Опитування слідчих з цього питання дозволяє дійти висновків, що: 88 % – вказують на неприпустимість допитувати першим несумлінного учасника; 12 % – допускають таку можливість, але винятково з тактичних міркувань слідчого.

7. Добір учасників для проведення одночасного допиту. До основних учасників слідчої дії можна віднести особу, яка проводить слідчу дію, та двох раніше допитаних осіб, в показаннях яких є протиріччя. Одночасний допит проводиться між ними у будь якій конфігурації, у тому числі і між учасниками, які мають однаковий статус. З метою запобігання негативного впливу на сумлінного учасника слідчої дії, або обміну інформацією для погодження у займаній позиції до слідчої дії доцільно залучати співробітників оперативних підрозділів. Такі особи здійснюють спостереження за поведінкою допитуваних.

8. Психологічна підготовка учасників одночасного допиту. До проведення слідчої дії слідчий повинен повідомити сумлінних учасників одночасного допиту, про можливі складнощі психологічного характеру (погрози, компрометація), що можуть виникнути під час її проведення, та надати рекомендації, які дозволять запобігти негативному впливу.

На думку П.Д. Біленчука, В.К. Лисиченка і Н.І. Клименко слідчий пови-

нен забезпечити психологічну готовність учасників до проведення одночасного допиту, якої особливо потребують потерпілі та свідки, які вперше залучаються до сфери кримінального процесу і можуть неадекватно зреагувати на спілкування з підозрюваним, внаслідок чого мета слідчої дії не буде досягнута. У необхідних випадках, для уточнення показань осіб, у яких є суперечності, слідчий може їх додатково допитати перед проведенням одночасного допиту [4, с. 334]. Попередня психологічна підготовка посилює вольові якості сумлінного учасника слідчої дії з метою запобігання негативного впливу.

Слідчим необхідно враховувати, що одночасний допит може мати і негативний вплив на сумлінних її учасників. Під час її проведення учасники з різним процесуальним статусом знаходяться в межах візуального спостереження один одного і мають можливість психологічного впливу своєю поведінкою, жестами, інтонацією. Свідки, потерпілі, спостерігаючи таку поведінку обвинуваченого, який дає неправдиві показання, під час реалізації слідчим повноважень щодо провадження слідчої дії не розуміють, чому слідчий «дозволяє» такі показання, відчувають сумніви в своїх показаннях, зневіру в правосудді, яке вони пов'язують не тільки з повноваженнями суду, а й з повноваженнями слідчого і прокурора. У такій ситуації вони спостерігають безкарність обвинуваченого, який говорить неправду.

9. Визначення та підготовка технічних засобів фіксації одночасного допиту. Використання технічних засобів є досить ефективним під час проведення слідчої дії за участю іноземців, осіб з фізіологічними вадами, оскільки дозволяє перевірити правильність і повноту перекладу та усунути недоліки. Так, опитування співробітників слідчих підрозділів дозволяє зробити висновок, що при проведенні слідчої дії слідчі далеко не завжди (9 %) використовують технічні можливості. Аналіз кримінальних проваджень свідчить, що відеозапис проводився у співвідношенні 1 на 290 справ.

10. Складання плану проведення одночасного допиту. Планування слідчої дії повинно вміщувати: формулювання запитань, які будуть застосовані під час допиту; визначення черговості допиту; визначення тактичних прийомів очної ставки; створення умов, які будуть в повній мірі забезпечувати безпеку її учасників. Однак, опитування слідчих свідчить, що жодний з опитаних не складав плану проведення слідчої дії, 3 % обмежувалися чорновими нотатками.

Висновок. Підсумовуючи, необхідно зазначити, що загальна поведінка підозрюваних, як правило, спрямована на зменшення своєї ролі у вчинених кримінальних правопорушеннях, приховування минулої злочинної діяльності. Вони впливають на стійкі позиції потерпілих та свідків, зволікають терміни досудового слідства, створюють перешкоди розслідуванню, тому проведення між ними одночасних допитів є найвідповідальнішою слідчою дією. Звідси проведення одночасних допитів з такою категорією осіб багато у чому залежить від правильного та ефективного володіння й оперування слідчими тактичними прийомами і застосування їх у практиці. Неналежна підготовка до проведення одночасного допиту тісно пов'язана із ризиком можливої зміни правдивих показань сумлінного учасника, відмови від дачі показань або розголошення даних слідства. Невиправдане

зволікання з провадженням одночасного допиту може призвести до втрати фактору раптовості, який сприяє успішному досягненню мети слідчої дії [5, с. 275]. Тактично грамотно проведений одночасний допит раніше допитаних осіб, навіть якщо в її ході і не вдалося подолати істотних суперечностей у показаннях, повинна справити на несумлінного учасника психологічний вплив, розхитати його установку на неправду, допомогти слідчому перевірити правдивість показань учасників, глибше вивчити їх психологічні якості, розробити нові напрямки досудового розслідування.

Бібліографічні посилання

1. Лукьянчиков Е.Д. Особенности расследования преступлений несовершеннолетних: Учебное пособие / Е.Д. Лукьянчиков. – К.: НИ и РО КВШ МВД СССР им. Ф.Э. Дзержинского, 1990. – 52 с.
2. Гаврилин Ю.В. Криминалистическая тактика и методика расследования отдельных видов преступлений в определениях и схемах: Учебное пособие / Ю.В. Гаврилин. – М.: Книжный мир, 2004. – 332 с.
3. Шурухнов Н.Г. Криминалистика: Учебник / Н.Г. Шурухнов. – 2-е изд., исправл. и доп. – М.: Эксмо, 2008. – 720 с.
4. Біленчук П.Д., Лисиченко В.К., Клименко Н.І. та ін. Криміналістика: Підручник. / За ред. П.Д. Біленчука- 2-ге вид., випр. і доп. – К.: Атіка, 2001. – 544 с.: іл.
5. Чаплинський К. О. Тактичне забезпечення проведення слідчих дій : монограф. / Чаплинський К.О. – Дніпропетровськ : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ; Ліра ЛТД, 2011. – 496 с.

Чаплинская Ю. А. Организационное обеспечение одновременного допроса двух ранее допрошенных лиц. Стаття посвящена рассмотрению актуальных проблемных вопросов организационного обеспечения проведения одновременного допроса двух ранее допрошенных лиц. Рассмотрены организационно-подготовительные мероприятия проведения одновременного допроса с участием подозреваемых и обвиняемых.

Ключевые слова: организация, организационное обеспечение, следственные действия, одновременный допрос.

Chaplynska Yu. A. Organizational support of confrontation of two previously interrogated persons. This article is about consideration of actual problem questions of tactical supply of conducting confrontation. The author have considered organizational preparatory actions of conducting confrontations with participation of suspects and defendants.

Confrontation of two previously interrogated persons is the most widespread and effective investigative action by which one collects information about criminal offenses and criminal activities of certain individuals. This is due to the high informational possibilities and reliability of confrontation, simplicity and speed of results.

The suspects's general behavior is aimed at reducing their role in the commission of a criminal offense, concealing past criminal activity. Suspects affect the stable position of victims and witnesses, delayed timing of pre-trial investigation, make obstacles to investigation. So conducting confrontation between them is the most crucial investigative action. Hence, for confrontatoion of this category of persons is largely dependent on proper and effective mastering and operation investigative tactics and their use application in practice.

Summarizing scholars' views of and the results of the study of criminal proceedings, as well as materials of the survey of investigative and operational units staff, the author has offered the most significant organizational preparations for confrontation.

Keywords: organisation, organisation support, invwstigatory actions, confrontation.

Надійшла до редакції 29.10.2013

Шевчишен А. В.
кандидат юридичних наук
(Університет сучасних знань)

УДК 343.98 : 343.37

ДЕЯКІ ОСОБЛИВОСТІ РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ У СФЕРІ ГОСПОДАРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ЗА НОВИМ КПК

Розглянуто актуальні питання, які виникають при розслідуванні злочинів у сфері господарської діяльності. Проаналізовано проблемні питання проведення окремих слідчих дій, запропоновано шляхи їх вирішення.

***Ключові слова:** господарська діяльність, розслідування, кримінальне провадження, органи досудового розслідування, прокурор, слідчий, слідчий суддя.*

Постановка проблеми. Одним із основних критеріїв визначення стабільності в суспільстві є рівень розвитку економіки держави, як пріоритетного напрямку її діяльності [1].

Вчинення ж кримінальних правопорушень у сфері економіки, зокрема таких, що порушують основи підприємницької діяльності, у сфері кредиту і банківської діяльності, ухилення від сплати податків і митних платежів тощо, «знижують» економічний потенціал держави та, відповідно, рівень життя громадян, оскільки в деяких випадках суми збитків вираховуються в мільйонах.

Наприклад, у 2013 році одним із слідчих підрозділів Київської області відкрито кримінальне провадження стосовно службових осіб Державного агентства лісових ресурсів України, які здійснили розкрадання бюджетних коштів на загальну суму понад 6 млн грн, виділених з Державного бюджету на закупівлю бульдозерів, шляхом перерахування цих коштів на рахунки підприємств з ознаками фіктивності.

І хоча правоохоронними органами систематично вживаються заходи, спрямовані на протидію вказаним злочинам (протягом першого півріччя 2013 року до суду направлено обвинувальні акти про 1232 злочини у сфері господарської діяльності), під час розслідування злочинів вказаної категорії виникають деякі проблемні питання.

Характерною особливістю вчинення деяких економічних злочинів є приховування основного злочину шляхом вчинення інших, «підпорядкованих» злочинів, що суттєво впливає на ефективність їх розслідування. Зазвичай, для приховування одних злочинів вчиняються, наприклад, такі злочини, як фіктивне підприємництво; легалізація (відмивання) грошових коштів або іншого майна, здобутих злочинним шляхом; доведення підприємства до банкрутства; підроблення документів, печаток, штампів та бланків, їх збут та використання підроблених документів; фіктивне банкрутство; незаконні дії з документами на переказ, платіжними картками та іншими засобами доступу до банківських рахунків, обладнанням для їх виготовлення, використання електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), систем та комп'ютерних мереж.

Саме тому питання пошуку оптимальних способів протидії злочинам у сфері господарської діяльності, а також їх розслідування є актуальним у будь-який час.

Крім того, актуальність дослідження проблем розслідування злочинів у сфері господарської діяльності також зумовлюється змінами, яких зазнало вітчизняне законодавство, зокрема щодо гуманізації відповідальності за правопорушення у сфері господарської діяльності, та ін. [2; 3; 4].

Виклад основного матеріалу. Не сприяє ефективному розслідуванню даної категорії злочинів значне навантаження на слідчих. Це пояснюється тим, що з моменту набрання 20 листопада 2012 року чинності новим КПК ліквідовано інститут «відмови в порушенні кримінальної справи», у зв'язку з чим вся інформація, яка містить навіть формальні ознаки злочину, реєструється в Єдиному реєстрі досудових розслідувань (далі – ЄРДР) і слідчий повинен здійснювати розслідування за кожним таким фактом. Якщо у 2011, 2012 роках із загальної кількості заяв та повідомлень (приблизно 3,3 млн. за рік) за близько 600 тис. рішення приймалося слідчими, а за 2,7 млн. працівниками інших служб (кримінальна міліція, ДІМ тощо), то після 20 листопада 2012 року слідчими приймаються рішення за всіма такими повідомленнями, і за 6 місяців 2013 року їх кількість становить уже 809 тис.

Так, ч. 1 ст. 214 КПК України зобов'язує слідчого невідкладно, але не пізніше 24 годин після отримання заяви, повідомлення про вчинене кримінальне правопорушення або після самостійного виявлення ним з будь-якого джерела обставин, що можуть свідчити про вчинення кримінального правопорушення, внести відповідні відомості до ЄРДР та розпочати розслідування.

За цією нормою будь-яка заява з формулюванням «прошу притягнути до кримінальної відповідальності...» чи рапорт працівника оперативного підрозділу, в якому той виклав обставини виявленого ним кримінального правопорушення, самостійно обрахував завдані збитки (за статтями КК, де завдання таких у відповідних розмірах є частиною диспозиції), є «безумовною» підставою для внесення відомостей до ЄРДР та початку розслідування.

За змістом КПК України в редакції 1960 року сам по собі такий документ стосувався лише приводів для порушення кримінальної справи, а підставами були наявність достатніх доказів, що вказують на ознаки злочину [7].

Особливо актуально проблема відсутності будь-яких вимог до якості матеріалів, що надходять від оперативних підрозділів, постає у кримінальних провадженнях у сфері господарської та службової діяльності. Як показала перша практика, багато таких проваджень розпочинаються лише на підставі «необґрунтованих», не підтверджених іншими даними, рапортів оперативних працівників (по тексту статті – документи, що містять отриману працівником оперативного підрозділу інформацію про вчинення кримінального правопорушення). Це дає змогу деяким оперативникам «штучно нарощувати» показники своєї роботи за рахунок реєстрації інформації по «сумнівних фактах» вчинення кримінальних правопорушень. Це, у свою чергу, сприяє збільшенню навантаження на слідчих, накопиченню у них завідомо безперспективних проваджень. Прийняти остаточні рішення у цих провадженнях можливо лише після проведення значного обсягу слі-

дчих дій, ревізій, експертиз тощо. Однак і в цьому випадку прокурори (процесуальні керівники) не завжди готові погодити закриття таких проваджень, з огляду на тяжкість статті, за якою їх кваліфіковано, та хибне уявлення про необхідність їх тривалого розслідування.

Одним із можливих способів попередження реєстрації в ЄРДР кримінальних проваджень на підставі «необґрунтованих» рапортів працівників оперативних підрозділів може стати видання спільного нормативного акта Генеральної прокуратури України та інших правоохоронних органів. Такий нормативний акт повинен містити положення щодо зобов'язання керівників оперативних підрозділів, у разі виявлення ознак кримінального правопорушення, погоджувати рішення щодо направлення для реєстрації такого матеріалу з керівником органу досудового розслідування, а в разі виникнення сумнівів наділити відповідного керівника органу досудового розслідування обов'язком погоджувати таке рішення з прокурором відповідного рівня.

Вказане надасть можливість попередити факти необґрунтованого внесення до ЄРДР відомостей про кримінальні правопорушення за «необґрунтованими» рапортами працівників оперативних підрозділів, що сприятиме зменшенню навантаження на слідчих та, відповідно, здійсненню більш ефективного розслідування злочинів у сфері господарської діяльності.

Доцільність прийняття вказаного нормативного акта підтверджується досвідом Вінницької області, де прокуратурою Вінницької області, Управлінням СБУ, УМВС та ДПС підписано спільну вказівку від 28.03.2013 № 08/283/4490/08 «Щодо порядку реєстрації кримінальних правопорушень за матеріалами оперативних підрозділів обласних апаратів правоохоронних органів», відповідно до якої матеріали працівників оперативних підрозділів вносяться до ЄРДР лише після їх розгляду прокуратурою.

Як наслідок, у Вінницькій області до ЄРДР не вносяться «необґрунтовані» відомості працівників оперативних підрозділів, без відповідного узгодження, що значно сприяло підвищенню рівня ефективності розслідування злочинів економічної спрямованості.

Останнім часом значної актуальності набуло розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних із зайняттям гральним бізнесом (ст. 203-2 КК України). Особлива увага при цьому приділяється виявленню та документуванню протиправної діяльності не лише осіб, які безпосередньо здійснюють заборонену законом діяльність, а й організаторів зазначених закладів. З цією метою Головним слідчим управлінням МВС, спільно з Національною академією внутрішніх справ, підготовлено методичні рекомендації щодо виявлення, документування та розслідування злочинів, пов'язаних з наданням послуг грального бізнесу, які розміщені на відомчому сайті ГСУ та, відповідно, до них мають доступ усі слідчі органів внутрішніх справ України.

Найбільш ефективним механізмом здобуття доказів вини таких осіб є проведення негласних слідчих (розшукових) дій. Однак, як показала практика, для успішної реалізації зазначених заходів необхідною передумовою має бути обмежений доступ до відомостей про це кримінальне правопорушення, на зразок врегульованого пунктом 4.7. наказу ГПУ від 17.08.2012

№ 69 «Про єдиний реєстр досудових розслідувань», обмеження доступу до відомостей про кримінальні правопорушення проти статевої свободи та статевої недоторканності особи, про хабарництво, збут наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів і прекурсорів, отруйних чи сильнодіючих речовин або отруйних чи сильнодіючих лікарських засобів, які відкриваються з моменту оголошення підозри особі або прийняття рішення про закриття без оголошення підозри особі. Винятком з цього правила є слідчий та прокурор, який здійснює процесуальне керівництво, керівник слідчого підрозділу та керівник прокуратури, які відповідно проводять досудове розслідування та здійснюють контроль і нагляд у цьому кримінальному провадженні [5].

У той же час, з моменту отримання інформації про вчинення кримінального правопорушення, передбаченого ст. 203-2 КК України, така інформація, відповідно до Положення про Інтегровану інформаційно-пошукову систему органів внутрішніх справ України, затвердженого наказом МВС від 12 жовтня 2009 року № 436, автоматично дублюється у щодобовому зведенні та вноситься до інтегрованої системи «АРМОР», тобто доступ до цієї інформації набуває широке коло осіб.

Нерідко така інформація вже містить дані про адресу розташування нелегального грального закладу, причетних до його діяльності осіб. Доцільність проведення після такої реєстрації негласних слідчих (розшукових) дій у цих провадженнях, особливо у невеликих населених пунктах, вкрай сумнівна.

Це не означає, що працівники міліції розголошуватимуть таку інформацію, однак ті ж дільничні інспектори міліції зацікавлені у профілактиці злочинів на території обслуговування.

Саме тому, на нашу думку, відомості про таке правопорушення, тим більше де проводяться чи плануються до проведення негласні слідчі дії, мають бути відомі лише обмеженому колу осіб, тобто слідчому та прокурору, який здійснює процесуальне керівництво, керівнику органу досудового розслідування та керівнику прокуратури, які, відповідно, проводять досудове розслідування та здійснюють контроль і нагляд у цьому кримінальному провадженні.

Крім того, під час розслідування злочинів, вчинених у сфері господарської діяльності, проблеми також виникають при вирішенні питання про накладення арешту на майно.

Так, відповідно до ст. 170 КПК України, арешт на майно є заходом забезпечення кримінального провадження з метою позбавлення можливості відчуження певного майна. Тобто слідчий має встановити наявність такого майна, а потім звертатися до слідчого судді із погодженим із прокурором клопотанням для накладення арешту на вказане майно. Якщо, припустимо, що слідчий протягом строку розслідування кожного дня встановлює наявність майна підозрюваного, то він, згідно з вимогами КПК, повинен кожного разу звертатися до слідчого судді за відповідним клопотанням. Однак зазначене не сприяє процесуальній економії, оскільки слідчий суддя, ухваливши рішення про накладення арешту на майно підозрюваного у перший раз, вже прийняв рішення про те, що є підстави накладення арешту на

майно з метою його конфіскації чи забезпечення цивільного позову. З урахуванням загальних засад кримінального провадження щодо обмеження права власності за рішенням суду, вважається за доцільне доповнити КПК України нормою, яка б наділяла слідчого правом заборонити реєстраційним органам, банківським установам здійснювати правочинні дії, та зобов'язати останніх надати слідчому інформацію протягом певного часу щодо наявності майна підозрюваного або інших осіб, на майно яких можливо накласти арешт.

Крім того, з метою попередження можливих випадків порушення прав громадян, доцільно запровадити практику погодження таких рішень слідчого з прокурором, а також встановити певний строк його дії.

Завдяки таким заходам слідчий, встановивши майно та тимчасово забезпечивши заборону його обігу, має змогу запровадити дієвий механізм накладення арешту на майно.

Потребують також законодавчого врегулювання положення ст.166 КПК України щодо наслідків невиконання ухвали слідчого судді, суду про тимчасовий доступ до речей і документів. Мається на увазі положення щодо відмови на підставі постанови слідчого судді надати стороні кримінального провадження речі та документи, визначені у відповідній ухвалі. КПК України встановлено, що у даному випадку слідчий має звернутися з відповідним клопотанням про проведення обшуку. Однак у зв'язку з тим, що підготовка клопотання про проведення обшуку, а також його погодження з процесуальним керівником (прокурором) займає певний час, створюється ризик втрати речей чи документів.

Відповідно до ст. 233 КПК України «Проникнення до житла чи іншого володіння особи», слідчий, прокурор має право до постановлення ухвали слідчого судді увійти до житла чи іншого володіння особи лише у невідкладних випадках, пов'язаних із врятуванням життя людей та майна чи з безпосереднім переслідуванням осіб, які підозрюються у вчиненні злочину. В інших випадках, навіть пов'язаних з необхідністю отримання речових доказів, які можуть бути втрачені, не допускається.

У зв'язку з цим, на нашу думку, слід дозволити слідчому проводити обшук без ухвали слідчого судді й в інших випадках, але запровадити механізм визнання отриманих таким чином доказів допустимими. Наприклад, зобов'язати слідчого, після проведення такого обшуку, протягом певного часу, звертатися до вказаного слідчого судді з клопотанням, погодженим з прокурором, про проведення обшуку, зазначивши підстави його проведення без відповідної ухвали. Слідчий суддя, розглянувши таке клопотання, своєю ухвалою визнає обґрунтованість проведення даного обшуку. Якщо слідчий суддя визнає, що підстав для проведення обшуку без ухвали слідчого судді недостатньо, отримані таким чином докази слід вважати недопустимими, а вилучені речі та документи повернути власнику.

Належним чином у законодавстві не врегульовано й питання виконання ухвали слідчого судді про дозвіл на обшук житла чи іншого володіння особи. Зокрема, відповідно до п. 3 ч. 2 ст. 40 КПК, слідчий уповноважений доручати проведення слідчих (розшукових) дій та негласних

слідчих (розшукових) дій відповідним оперативним підрозділам. Під час виконання доручень слідчого, прокурора співробітник оперативного підрозділу користується повноваженнями слідчого (ч. 2 ст. 41 КПК). У той же час у ст. 236 КПК України вказано, що така ухвала може бути виконана лише слідчим чи прокурором. Таким чином, слідчий повинен самостійно проводити обшуки, навіть за умови якщо потрібно провести велику кількість обшуків одночасно, що аж ніяк не сприяє процесуальній економії.

Зважаючи на викладене, з метою врегулювання процесуального порядку можливості доручення слідчим оперативному працівнику проведення обшуку житла чи іншого володіння особи, вважається за доцільне внести зміни до КПК України. Зокрема, ч. 1 ст. 236 КПК України, після слів «...слідчим чи прокурором» доповнити словами «...або співробітником оперативного підрозділу за дорученням слідчого».

Певні труднощі також виникають і після проведення обшуку, коли вилучалися речі та документи, які мають доказове значення у кримінальному провадженні, але їх перелік не було зазначено в ухвалі слідчого судді про дозвіл на проведення обшуку. З урахуванням обставин кримінального правопорушення, наприклад при документуванні конвертаційного центру, одночасно проводяться обшуки в декількох місцях у межах району міста або обласних центрів, і слідчий, за браком часу, позбавлений можливості оглянути речі та документи, вилучені під час обшуку, з метою визначення необхідності звернутися протягом наступного робочого дня, як це передбачено ч. 5 ст. 171 КПК України, з клопотанням про арешт вилучених речей чи документів.

Зважаючи на викладене вважається за доцільне доповнити ст. 171 КПК України положенням, відповідно до якого наділити прокурора, в необхідних випадках, правом продовження строку подачі клопотання про арешт тимчасово вилученого майна до слідчого судді.

Наявність вказаного положення надасть можливість під час розслідування злочинів у сфері господарської діяльності визначити з великої кількості предметів чи документів ті, на які дійсно є необхідність накладення арешту, що, у свою чергу, буде додатковою гарантією від безпідставного накладення арешту на речі чи документи, які не стосуються кримінального правопорушення.

Відповідно до п. 2 ч. 14 ст. 11 Закону України «Про основні засади здійснення державного фінансового контролю в Україні», посадові особи органу державного фінансового контролю мають право приступити до проведення ревізії за наявності підстав для їх проведення та за умови надання посадовим особам підконтрольних установ, інших суб'єктів господарської діяльності під розписку: копії рішення суду про дозвіл на проведення позапланової виїзної ревізії, в якому зазначаються підстави проведення такої ревізії, дата її початку та дата закінчення, а у разі проведення ревізії щодо суб'єктів господарської діяльності, не віднесених цим Законом до підконтрольних установ, – також номер кримінального провадження, орган, що здійснює досудове розслідування, дата та підстави повідомлення про підозру у вчиненні кримінального правопорушення [6].

Ненадання цих документів посадовим особам підконтрольних установ та інших суб'єктів господарської діяльності або їх надання з порушенням встановлених до них вимог є підставою для недопущення посадових осіб органу державного фінансового контролю до проведення ревізії.

Таким чином, при зверненні слідчого, прокурора з клопотанням до органів державного фінансового контролю про проведення ревізії підконтрольних установ та інших суб'єктів господарської діяльності у кримінальних провадженнях, де особі не повідомлено про підозру, зазначені органи відмовляють у задоволенні клопотання. Однак проведення вказаних ревізій необхідне для прийняття рішення про повідомлення особі про підозру.

Зважаючи на викладене вважається за доцільне внести зміни до Закону України «Про основні засади здійснення державного фінансового контролю в Україні», якими дозволити проведення ревізій без зазначення у клопотанні дати та підстав повідомлення особі про підозру у вчиненні кримінального правопорушення.

Ще одним варіантом вирішення вказаної проблеми може стати надання органами прокуратури та підрозділами МВС доручення органу державного фінансового контролю щодо проведення планових ревізій (тобто про включення ревізії підконтрольної установи до планів роботи органу державного фінансового контролю).

Проведення планових виїзних ревізій здійснюється органами державного фінансового контролю одночасно з іншими органами виконавчої влади, уповноваженими здійснювати контроль за нарахуванням і сплатою податків та зборів. Порядок координації проведення планових виїзних перевірок органами виконавчої влади, уповноваженими здійснювати контроль за нарахуванням і сплатою податків та зборів, визначається Кабінетом Міністрів України.

У випадку необхідності термінового проведення позапланової ревізії підконтрольної установи, тобто ревізії, що не включена до планів роботи, процедура передбачає наявність доручення правоохоронних органів, в якому мають міститися факти, що свідчать про порушення підконтрольними установами законів України, перевірку додержання яких віднесено законом до компетенції органів державного фінансового контролю. Позапланова виїзна ревізія може здійснюватися лише за наявності підстав для її проведення на підставі рішення суду.

Таким чином, тільки при проведенні позапланової виїзної ревізії щодо суб'єктів, не віднесених до підконтрольних органу державного фінансового контролю установ, рішення суду про дозвіл на проведення позапланової виїзної ревізії має містити номер кримінального провадження, назву органу, що здійснює досудове розслідування, дату та підстави повідомлення про підозру у вчиненні кримінального правопорушення.

Відомо, що однією з найважливіших слідчих дій є огляд місця події, оскільки від якості його проведення залежить подальше розслідування. Вказане зумовлюється тим, що на місці вчинення будь-якого злочину залишаються сліди, які в подальшому можуть мати доказове значення. Однак на практиці, при реалізації положень КПК, якими регулюється порядок

проведення огляду, виникають певні труднощі.

Так, відповідно до ст. 237 КПК України, огляд житла чи іншого володіння особи здійснюється згідно з правилами КПК, передбаченими для обшуку житла чи іншого володіння особи. Тобто слідчий, в разі відсутності добровільної згоди особи, яка володіє житлом чи іншим володінням, на огляд такого володіння, повинен звернутися до слідчого судді з погодженим у прокурора клопотанням про проведення огляду, що займає багато часу та може призвести до втрати доказової інформації.

Зважаючи на викладене вважається, що можливим шляхом вирішення вказаного питання може стати внесення змін до ст. 233 КПК України дозволивши прокурору, слідчому, за погодженням з прокурором, проведення огляду у випадках, коли затримка в їх проведенні може призвести до втрати доказів кримінального провадження.

Висновки. Отже, відповідно до положень КПК, слідчий наділений певними процесуальними можливостями для здійснення ефективної протидії злочинам у сфері господарської діяльності, однак деякі механізми все ж потребують вдосконалення, у тому числі шляхом внесення змін до КПК та інших нормативно-правових актів.

Бібліографічні посилання

1. Про основи національної безпеки України : Закон України від 19.06.2003 р. № 964-IV // ВВР. – 2003. – № 39. – Ст. 351.
2. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо гуманізації відповідальності за правопорушення у сфері господарської діяльності : Закон України від 15 листопада 2011 р. // Голос України. – 2011. – № 239. – 17 грудня.
3. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відповідальності за корупційні правопорушення : Закон України від 7 квітня 2011 р. // Голос України. – 2011. – № 107. – 15 червня.
4. Податковий кодекс України. – К., 2011.
5. Про Єдиний реєстр досудових розслідувань: наказ ГПУ № 69 від 17.08.2012 року. – Режим доступу : <http://www.gp.gov.ua/>
6. Про основні засади здійснення державного фінансового контролю в Україні : Закон України від 26 січня 1993 року (із змінами, внесеними згідно із Законом № 4652-VI від 13.04.2012).
7. Кримінально-процесуальний кодекс України. – К., 2005.

Шевчишен А. В. Некоторые особенности расследования преступлений в сфере хозяйственной деятельности согласно новому УПК. Рассмотрены актуальные вопросы, возникающие при расследовании преступлений в сфере хозяйственной деятельности. Проанализированы проблемные вопросы проведения отдельных следственных действий, предложены пути их решения.

Ключевые слова: хозяйственная деятельность, расследование, уголовное производство, органы предварительного расследования, прокурор, следователь, следственный судья.

Shevchyshen F. V. Some features of investigation of crimes in the field of economic activities according to the new Criminal Procedural Code. The article deals with current issues arising in the investigation of crimes in the sphere of economic activity. The author analyzed problems of specific investigative actions and proposed their solutions.

A characteristic feature of the commission of certain economic crimes is concealing basic crime by making others, "subordinates" crimes, that significantly affects the effectiveness of the investigation. Usually, to conceal some crimes, such crimes are

committed as follows: fictitious business; legalization (laundering) of money or other property acquired by criminal means; bringing the company into bankruptcy; falsification of documents, seals, stamps and forms, their sale and use of false documents; fictitious bankruptcy; illegal actions of the remittance documents, payment cards and other means of access to bank accounts, and equipment for their production, use of computers (PCs), systems and computer networks.

In accordance with the provisions of the Criminal Procedural Code of Ukraine an investigator endowed with certain procedural possibilities for effective combating economic crime, however, some mechanisms need to be improved, including through amendments to the Criminal Procedural Code and other legal acts.

Keywords: *economic activities, investigations, criminal proceedings, pre-trial investigation, prosecutor, investigator, investigating judge.*

Надійшла до редакції 29.08.2013

І.О. Шинкаренко

кандидат психологічних наук, доцент
(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

УДК 159.99 + 351.741

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПРОФІЛАКТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ТА НАПРЯМКИ УДОСКОНАЛЕННЯ ПРОФЕСІЙНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ ПІДГОТОВКИ ПРАЦІВНИКІВ КРИМІНАЛЬНОЇ МІЛІЦІЇ

Стаття присвячена психологічним особливостям профілактичної діяльності працівників кримінальної міліції. Наведено існуючі психологічні особливості оперативно-службової діяльності працівників кримінальної міліції взагалі та профілактичної, зокрема. Визначено що формування професійно-значущих властивостей особистості працівника міліції повинно здійснюватися під час проведення соціально-психологічного тренінгу, що дозволить сформувати досвід профілактичної діяльності, який у фаховому соціальному просторі набувається роками.

Ключові слова: *психологічний аналіз оперативно-службової діяльності, мотивація праці, професійно-психологічна підготовленість, професійно - психологічні навички, професійно-значущі якості особистості, психологічна готовність, комунікативність, соціально-психологічний тренінг.*

Постановка проблеми. У ст. 2 Закону України «Про міліцію» від 20 грудня 1990 р. з урахуванням змін відповідно до Кримінального процесуального кодексу 2012 визначено, що завданнями міліції є такі:

- забезпечення особистої безпеки громадян, захист їх прав і свобод, законних інтересів;
- запобігання правопорушенням та їх припинення;
- охорона і забезпечення громадського порядку;
- виявлення і розкриття злочинів, розшук осіб, які їх вчинили;
- забезпечення безпеки дорожнього руху;
- захист власності від злочинних посягань;

- виконання кримінальних покарань і адміністративних стягнень;
- участь у наданні соціальної та правової допомоги громадянам, сприяння у межах своєї компетенції державним органам, підприємствам, установам і організаціям у виконанні покладених на них законом обов'язків.

Множинність завдань, що стоять перед міліцією, веде до розвитку поліфункціональності в діяльності, виділення груп співробітників, що виконують специфічні функції. Законом «Про міліцію» закріплено розподіл міліції на кримінальну і міліцію громадської безпеки. Природно, діяльність оперативних працівників міліції за своїм змістом і вживаним способом відрізняється від діяльності, наприклад, патрульно-постової служби або дорожньо-патрульної служби ДАІ. Проте діяльність працівників міліції, що розрізняється по вживаних засобах, співпадає за своїми цільовими параметрами та психологічними ознаками їх діяльності.

Але на сьогодні недостатньо розроблені психологічні засади діяльності міліції взагалі та окремих підрозділів кримінальної міліції зокрема.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Проблема психологічного забезпечення юридичної, правоохоронної діяльності у різні часи займалися Д.О. Александров, В.Г. Андросюк, Н. Бобечко, В. Бойко, І. Жолнович, І. Когутич, Л.І. Казміренко, Т.Б. Кодлубовська, В.О. Коновалова, В.Ю. Шепітько [1-3].

Аспекти використання досягнень психологічної науки у процесуальній діяльності та криміналістиці вивчали В.В. Бірюков, В.Д. Берназ, Т.О. Бородкіна, В.М. Варцаба, В.О. Онищенко, І.В. Попов, В.К. Саморока, У.М. Старушкевич [4-9].

Загальні психологічні засади поліцейської (міліцейської) діяльності вивчали В.І. Барко, Р.І. Благута, О.С. Губарева, В.А. Данилов, А.Є. Дугін, Г.Є. Запорожцева, В.С. Лурі, Л.І. Казміренко, Н.Л. Ковальська, Я.Ю. Кондратьєв, О.М. Кретчак, В.С. Медведєв, Г.О. Юхновець [10-20].

Використання психологічних знань у діяльності підрозділів, які мають право здійснювати ОРД, досліджені в працях Я.Ю. Кондратьєва, Б.І. Бараненка, О.Ф. Долженкова, Г.Є. Запорожцева, А.П. Кіцул, О.П. Лисенка, І.М. Охріменка, А.І. Пясецького, Е.В. Рижкова [21-25].

Проблемами формування професійно-психологічних властивостей особистості у працівників ОВС займалися Ю.В. Александров, І.Ю. Воробйова, Г.Є. Запорожцева, В.В. Кондрюкова, О.М. Корнєв, М.Г. Логачов, Л.І. Мороз, Т.О. Славнова [27-32].

Проблеми, пов'язані з використанням психологічних знань під час професійного спілкування працівників міліції, у своїх працях вивчали І.О. Дубова, Н.Е. Милорадова, О.В. Мисенко, І.О. Шинкаренко [32-35].

Однак жодна праця не присвячена визначенню особливостей оперативно-службової діяльності працівників окремих підрозділів кримінальної міліції та розв'язанню існуючих проблем у комплексі на системному рівні

Мета статті – визначити психологічні особливості профілактичної діяльності працівників окремих підрозділів кримінальної міліції та визначити напрямки вдосконалення їх професійної психологічної підготовки.

Виклад основного матеріалу. Проведений нами аналіз публікацій

[10–20] дозволяє визначити, що ланкою, яка об'єднує всі служби міліції і примушує тісно взаємодіяти, є наявність єдиного об'єкта діяльності – злочинця (правопорушника).

Об'єкт діяльності співробітників міліції (правопорушник) має ряд особливостей. До значущих для діяльності працівників міліції слід віднести такі характеристики правопорушників: а) антигромадська спрямованість і громадська небезпека поведінки; б) протидія або опір правомірним діям співробітників міліції; в) досвід протиправної або злочинної діяльності; г) маскування справжніх цілей і мотивів протиправної діяльності; д) типовість і індивідуальність у поведінці; е) своєрідність зв'язків з навколишнім світом, у тому числі часто спостережувана ідентифікація себе з кримінальним середовищем [1–3]. Аналіз специфіки діяльності міліції, нормативних актів та наукових публікацій дозволяє виділити *десять загальних для представників її різних служб характеристик*:

1) діяльність міліції є різновидом державної служби, і порядок її проходження працівниками визначено в Положенні про службу в органах внутрішніх справ України, співробітники міліції мають спеціальні звання і при виконанні своїх посадових обов'язків повинні, як правило, носити спеціально встановлену форму одягу;

2) діяльність співробітників міліції будується на принципах законності, гуманізму, поваги прав людини і гласності;

3) нормативно-правова регламентація діяльності міліції визначає специфіку проведення правоохоронних заходів у сфері боротьби із злочинністю і охорони громадської безпеки;

4) як правило, виконанню міліційних функцій протидіють правопорушники і їх посібники;

5) працівникам міліції надані великі владні повноваження, реалізація яких залежить від їх уміння розумного, доцільного і законного застосування влади;

6) міліція має специфічні засоби дії, у тому числі примуси, в процесі профілактики і припинення правопорушень (психологічна дія, у вигляді попередження, зауваження і т. д.; застосування спеціальних засобів, фізичної сили і вогнепальної зброї);

7) різноманітність соціальних ситуацій, в яких доводиться діяти працівникам міліції, визначає вимоги до їх психологічної готовності, уміння швидко входити в суть події, що сталася, і комунікативних якостей;

8) діяльність міліції проходить в умовах конспірації і необхідності збереження її співробітниками службової таємниці;

9) міліційна діяльність характеризується екстремальністю, пов'язаною з наявністю різних стрес-факторів (підвищена відповідальність, невідомість інформації, дефіцит часу, небезпека для здоров'я та ін.) і психічними перевантаженнями в роботі;

10) на діяльність співробітників впливають атмосфера в суспільстві, оцінки населенням міри її ефективності і авторитет міліції, що складається [14; 16–18; 27].

Здійснене нами дослідження та аналіз публікацій з означених проблем

дозволяє констатувати, що виняткова складність діяльності міліції диктує високі вимоги до професійної підготовки і вишколу кожного співробітника [27–32]. Ми згодні з думкою, що ця діяльність має зворотний вплив на співробітників міліції як суб'єктів діяльності, розвиваючи їх знання, навички, уміння і здібності, формуючи певні характерологічні якості.

Здійснене нами анкетування працівників міліції дозволяє визначити, що діяльність працівників міліції істотно залежить від *мотивації праці*, захопленості і схильності до правоохоронної діяльності. Враховуючи наше дослідження та здобутки інших науковців вбачається, що формування стійких позитивних мотивів діяльності співробітників міліції можна вести в чотирьох напрямках:

1) формування безпосередніх мотивів праці за допомогою розкриття цікавих і творчих сторін діяльності міліції;

2) розвиток інтересу до діяльності опосередкованою дією на мотиви шляхом виховання у співробітників міліції почуття професійного обов'язку і гордості за приналежність до міліції;

3) розкриття перед співробітниками перспектив службового росту, просування по службі і підвищення професійної кваліфікації як працівника органів правопорядку;

4) ефективна організація праці співробітників і створення в колективі служб і підрозділів міліції сприятливого морально-психологічного клімату [18, с. 20].

Окрім того, на наш погляд, результати будь-якого виду діяльності працівників міліції залежать від її якісних характеристик: нормативності, організованості, підготовленості і ефективності.

Нормативність діяльності є мірою відповідності дій співробітників правовим і моральним нормам, положенням Конституції, чинного законодавства та Кодексу честі співробітників міліції, орієнтації на діяльність у відповідності з конституційними принципами застосування тільки законних способів боротьби з протиправними діяннями. У ст. 5 проекту Закону України «Про поліцію» вказано, що при виконанні своїх завдань поліція забезпечує дотримання прав і свобод людини і громадянина, встановлених Конституцією та законами України. Обмеження прав та свобод фізичних осіб допускається виключно на підставах та у порядку, передбаченому законом, за умови, що без цього в кожному конкретному випадку не можуть бути виконані покладені на поліцію обов'язки. Таким чином, діяльність співробітників міліції (поліції) повинна проходити під знаком суворого дотримання норм кримінального, кримінально-процесуального і адміністративного законодавства.

Організованість створює реальний фундамент для успішної діяльності працівників міліції. Вона виражається у визначенні відповідних форм організації і стрункої системи реалізації професійних завдань міліції.

Підготовленість виражається в наявності у співробітника міліції відповідних знань, умінь і навичок. Важливу роль нарівні з іншими видами підготовленості (юридичною, спеціальною) відіграє професійно-психологічна підготовленість. Ми згодні з думкою О.М. Кретчак, що при

визначенні придатності кандидатів на службу на етапі професійного відбору необхідно перш за все визначати та враховувати, поряд із особливостями психічних процесів та властивостей особистості, потенційну здатність працівника формувати та зберігати готовність до успішних професійних дій в майбутньому [16]. Але слід зазначити, що професійний відбір, навіть проведений на досить якісному рівні, не дозволить відшукати працівників, цілком готових до діяльності. Тому гостро постає питання кардинальних змін і пошуку нових підходів до організації професійної підготовки та психологічного супроводження діяльності працівників міліції.

Здійснене нами дослідження та аналіз думок науковців свідчить, що основними завданнями професійно-психологічної підготовки працівників міліції є оволодіння спеціальними психологічними навичками, розвиток та вдосконалення професійно-значущих якостей особистості і формування на їх основі психологічної готовності до здійснення професійної діяльності. Вдосконалення психологічної підготовки працівників міліції повинно здійснюватися за такими напрямками: заняття з різних навчальних дисциплін (тактико-спеціальна підготовка, вогнева підготовка, фізична підготовка), спеціальні заняття з психологічної підготовки (тренування професійної спостережливості та пам'яті, здійснення соціально-психологічного тренінгу, спрямованого на формування соціально-перцептивних якостей тощо) [37, с. 284–291].

Якщо підготовленість виступає як передумова успішної роботи, то *засвоєність* визначає реальне оволодіння нею співробітником міліції і високу міру виконання відповідної діяльності.

Ефективність діяльності співробітників міліції складається з продуктивності, що виражається в кількісних і якісних результатах діяльності; швидкості, чіткості і організованості дій; темпу діяльності, що визначає співвідношення «енергійних» ділянок і спадів у діяльності співробітника впродовж певного періоду часу; повноти, залежної від об'єму реалізованих дій, необхідних для успішного виконання діяльності співробітником міліції впродовж тривалого періоду часу і збереження стійкої результативності діяльності.

Наведені характеристики мають різні прояви залежно від конкретних видів діяльності працівників міліції. Виходячи з чинного законодавства, можна виділити такі різновиди діяльності міліції: профілактичну; оперативно-розшукову; діяльність з дізнання і розслідування злочинів; з охорони громадського порядку і безпеки; охоронну діяльність.

Профілактична діяльність. Основна мета профілактичної діяльності працівників міліції – запобігання правопорушенням і надзвичайним подіям. Практично профілактична діяльність є складовою частиною роботи будь-якого співробітника міліції. Профілактична діяльність будується на активному спілкуванні з населенням, представниками органів місцевої влади, посадовцями, що пред'являє особливі вимоги до комунікативних якостей і педагогічних здібностей працівників міліції, точного дотримання законних прав громадян і правових актів.

Аналіз функціонально-психологічної характеристики профілактичної

діяльності дозволяє визначити її дві основні форми – загальну та індивідуальну профілактики. Основним змістом загальної профілактики є виявлення і визначення ступеня криміногенності причин і умов, що сприяють вчиненню правопорушень, цілеспрямована реалізація заходів загальнопрофілактичного впливу. Означена діяльність базується на створенні інформаційної моделі причин та умов злочинної діяльності та її профілактики, структурованої за різними напрямками: негативний вплив осіб, які ведуть аморальний і протиправний спосіб життя; недогляд у трудовому і побутовому устрої осіб, звільнених із місць позбавлення волі; незабезпечення охорони майна; несприятливі середовищні й особистісні чинники.

Зазначені компоненти моделі диференціюються за рівнем їх криміногенності, що служить підставою для визначення пріоритетності і планування заходів загальнопрофілактичного впливу.

Діяльність, пов'язана зі створенням інформаційних моделей, висуває певні вимоги до працівника міліції. Ефективність її здійснення знаходиться в безпосередній залежності, насамперед, від домінування в структурі особистості мотивів професійної спрямованості, а також від наявності й рівня розвитку системи професійно значущих якостей: глибини, широти, оперативності і цілеспрямованості мислення; емоційних процесів і станів; стійкості до стресогенних впливів; комунікативних здібностей.

Психологічний зміст індивідуальної профілактики має свою специфіку. Вона виявляється вже на етапі інформаційного пошуку. Порівняння інформаційних потоків при здійсненні загальної й індивідуальної профілактики виявляє різну динаміку мислення. У рамках загальної профілактики домінує індуктивне мислення (від одиничного до типового). На рівні індивідуальної профілактики накопичення та аналіз інформації відбувається на основі дедуктивного мислення (від типового до індивідуального).

Повнота інформації забезпечується стосовно конкретних індивідів із властивими їм індивідуально-структурними компонентами психіки і соціальних якостей. Тому однією з найважливіших професійних якостей працівників міліції є селективність мислення, тобто здатність накопичувати найбільш значиму інформацію для подальшого ефективного психологічного впливу. Необхідність розвивати навички селективного мислення зумовлена тим, що інформація збирається щонайменше на 12 груп осіб із понад 30 джерел інформації.

Фактично основний зміст всіх елементів профілактичної діяльності працівників міліції складає комунікативний аспект, а в деяких він є основним.

Дуже важливо, щоб працівник мав такі необхідні комунікативні якості:

- здібності та вміння швидко встановлювати психологічний контакт з незнайомими людьми і повернути їх до себе; вміння слухати інших людей;
- здібності та вміння психологічно впливати на людей при здійсненні оперативно-службової діяльності;
- вміння переборювати психологічні бар'єри у спілкуванні;
- здібності вирішувати професійні завдання в ситуаціях, що супроводжуються високою мірою особистого ризику і небезпеки для життя;
- висока психофізіологічна витривалість;

- здатність витримувати тривалу емоційну напругу, тривожні стани, почуття страху, невизначеності, неможливості поділитися своїми сумнівами з близькими та ін.;

- уміння знаходитися у постійній інтелектуальній активності (аналіз інформації, що безперервно міняється, утримання в пам'яті великої кількості фактів; ухвалення рішень в умовах дефіциту часу і інформаційної невизначеності);

- здібності та уміння до ролевого перевтілення, уміння видавати себе за інших людей, майстерно розігрувати ролі різних соціальних і професійних типів;

- уміння швидко і достовірно пояснити критичну ситуацію іншому, приховуючи при цьому істинні наміри.

Значна вираженість таких якостей, як відкрита агресивність, аутоагресія, імпульсивність, депресивні і психосоматичні форми реагування у важких ситуаціях, соціальна відчуженість, переважання гальмівних процесів над процесами збудження в нервовій системі, можуть у сукупності проявитися як синдром професійної непридатності до оперативно-розшукової діяльності.

Дослідження показали, що значно ускладнюють психологічну придатність до профілактичної діяльності працівників міліції такі показники: індивідуалізм; соціальна відчуженість, що порушує систему міжособистісних стосунків і утрудняє соціальну взаємодію; надмірний потяг до домінування і наполеглива тенденція до лідерства; зниження рівня мотиву досягнення мети діяльності; тривожність; недоліки у вольовій сфері і зниження вольових зусиль; наявність психотичних рис особистості і т. ін.

Здобутки практикуючих психологів органів внутрішніх справ, аналіз наукових здобутків попередніх дослідників [16; 30] та проведене дослідження визначили, що заняття з професійно-психологічної підготовки працівників міліції повинні складатися із загальних методів і прийомів формування та розвитку професійно значущих якостей, спеціальних фахових методів та узагальнених тренінгових оперативно-службових ситуацій. Це, на наш погляд, забезпечить іманентність очікуваних результатів усім базовим параметрам професійно-психологічної готовності працівників міліції до здійснення індивідуальної профілактики у складних умовах мінливої оперативної обстановки.

Дослідивши процес профілактичної діяльності, виявивши, що його зміст полягає у професійному спілкуванні, нами визначено завдання проведення соціально-психологічного тренінгу (СПТ): розробка методологічних основ для аналізу соціально-перцептивної регуляції в системі професійного спілкування працівника ОВС; побудова структурно-функціональної моделі процесу соціальної перцепції, що відображає її функціональні зв'язки з когнітивними та регуляторними процесами у професійному спілкуванні; визначення критеріїв, показників та рівнів розвитку соціально-перцептивної регуляції професійного спілкування працівника ОВС; розробка комплексної програми тренінгової підготовки (соціально-психологічний тренінг спілкування, тренінг переговорів, тренінг

розв'язання конфліктів, тренінг упевненої поведінки; тренінг ефективної співпраці в групі; тренінг взаємодії в агресивному середовищі).

Ми згодні з думкою, що ефективними формами ведення тренінгових занять є: групова дискусія, операціональні ігри, рефлексивний аналіз, організований у межах психодіагностичних процедур. Під час занять типові фахові ситуації аналізуються з різних точок зору:

1) як комплекс об'єктивних чинників (включаючи фізичне і соціальне середовище);

2) як систему соціальних установок стосовно подій, їхніх учасників, способів поведінки в різних ситуаціях;

3) як факт залученості учасників у ситуації і можливості управління собою і ситуацією.

Висновки. Формування професійно значущих властивостей особистості працівника міліції, що мають важливе значення для його профілактичної діяльності, повинно здійснюватися під час проведення соціально-психологічного тренінгу, що дозволить сформувати досвід профілактичної діяльності, який у фаховому соціальному просторі набувається роками. У системі тренінгів є можливим спрямоване формування орієнтовної частини професійної комунікативної компетентності в більш стислі строки й у більш структурованому вигляді, ніж при інтуїтивному накопиченні досвіду. Взагалі первісну підготовку працівників міліції повинні у понад 80 % обсягу навчальних занять займати тренінги. Це забезпечить високу оперативну готовність до діяльності у складних умовах.

Бібліографічні посилання

1. Александров Д.О. Юридична психологія: словник : навч. посібник. – 2-ге вид. / Александров Д.О., Андросюк В.Г., Казміренко Л.І. та ін. / за заг. ред. Казміренко Л.І., Моїсєєва Є.М. – К., 2008.
2. Бобечко Н. Основи загальної та юридичної психології : курс лекцій / Н. Бобечко, В. Бойко, І. Жолнович, І. Когутич ; за ред. В. Т. Нора. – К., 2011.
3. Коновалова В.О. Юридична психологія: Академічний курс : підручник / В.О. Коновалова, В.Ю. Шепітько. – К., 2004.
4. Бирюков В.В. Эффективность и допустимость использования приёмов психологического воздействия в процессе допроса / Бирюков В.В., Попов И.В. // Вісник Луганської академії внутр. справ МВС імені 10-річчя незалежності України. – 2003. – Вип. 4. – С. 141–150.
5. Варцаба В.М. Розслідування злочинів, що вчиняються організованими злочинними групами (тактико-психологічні основи) / В.Ю. Шепітько (ред.). – Х., 2004.
6. Саморока В.К. Возможности использования специальных знаний в области психологии для проверки достоверности показаний лица в ходе допроса / Саморока В.К., Бородкина Т.О. // Уголовное право. – 2006. – № 3. – С. 79–82.
7. Старушкевич У.М. Закордонний досвід використання психологічних "профільів особи" при розслідуванні серійних убивств / Старушкевич У.М. // Використання сучасних досягнень науки і практики у підвищенні ефективності боротьби зі злочинністю. – 2000. – С. 133–136.
8. Онищенко В.О. Організаційно-правові та індивідуально-психологічні умови ефективності професійної діяльності працівників слідчих підрозділів МВС України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : 19.00.06 / В.О. Онищенко. – Х., 2006.
9. Берназ В.Д. Психология как средство решения задач следственной деятельности : монографія / В.Д. Берназ – Одесса, 2003.

10. Данилов В.А. Использование возможностей психологии полицией США / Данилов В.А., Лури В.С. // Сборник МВД СССР. – М. : НИИ МВД СССР. – 1990. – № 4 (54).
11. Дугин А.Е. Психологический анализ профессиональной деятельности следователя по расследованию похищения человека / Дугин А.Е. // Российский следователь. – 2005. – № 2. – С. 47–48.
12. Ковальська Н.Л. Психологічні особливості профілактичної діяльності кримінальної міліції у справах неповнолітніх / Ковальська Н.Л. // Науковий вісник КНУВС. – 2006. – Вип. 4. – С. 234–240.
13. Кондратьев Я.Ю. Організаційно-правові та психологічні аспекти професійної діяльності / Кондратьев Я.Ю. // Науковий вісник Української академії внутр. справ. – 1997. – Вип. 1. – С. 130–139.
14. Медведєв В.С. Психологічні аспекти діяльності органів внутрішніх справ України при забезпеченні прав громадян / Медведєв В.С. // Науковий вісник НАВСУ. – 2000. – Вип. 2. – С. 119–130.
15. Юхновець Г.О. Психолого-педагогічне забезпечення діяльності органів внутрішніх справ / Юхновець Г.О., Казміренко Л.І. // матер. республ. науково-практ. конф. “Практична психологія в органах внутрішніх справ”. – К., 1995.
16. Кретчак О.М. Психологічний аналіз професійної діяльності міліціонерів ДСО та визначальні умови її удосконалення : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.06 «Юридична психологія» / О.М. Кретчак. – К., 2003.
17. Запорожцева Г.Є. Психологічний аналіз професійної діяльності дільничного інспектора міліції та визначальні умови її удосконалення : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.06 «Юридична психологія» / Г.Є. Запорожцева. – К., 2002.
18. Барко В.І. Теоретико-психологічні засади управління персоналом органів внутрішніх справ : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра психол. наук : спец. 19.00.06 «Юридична психологія» / В.І. Барко. – К., 2004.
19. Губарева О.С. Психологічні особливості формування професійної компетентності працівників ОВС : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.06 «Юридична психологія» / О.С. Губарева. – Х., 2005.
20. Благута Р.І. Психологічні засади профілактики делінквентності : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 19.00.06 / Р.І. Благута. – К., 2006.
21. Кондратьев Я.Ю. Психологія ОРД як окрема галузь практичної психології / Кондратьев Я.Ю., Бараненко Б.І., Пясецький А.І. // Проблеми професійної діяльності й забезпечення прокурорського нагляду за її законністю. – Луганськ, 2000.
22. Бараненко Б.І. Психологія оперативно-розшукової діяльності. Загальна частина : навч. посібник / за ред. Е.О. Дідоренка. – Луганськ, 2003.
23. Долженков О.Ф. Використання психологічних знань в оперативно-розшуковій діяльності : монографія / О.Ф. Долженков, Г.Є. Запорожцева, А.П. Кіцул, Е.В. Рижков. – Одеса, 2001.
24. Запорожцева Г.Є. Теоретичні засади психологічного забезпечення оперативно-розшукової діяльності / Г.Є. Запорожцева, О.П. Лисенко // Науково-практичне видання МВС України – Бюлетень обміну досвідом роботи. – № 190. – 2012. – С. 50–58.
25. Охріменко І.М. Організація розкриття окремих видів злочинів із використанням можливостей оперативно-розшукової психології / І. М. Охріменко // Науково-практичне видання МВС України – Бюлетень обміну досвідом роботи. – № 190. – 2012. – С. 58–71.
26. Славнова Т.О. Развитие саморегуляции сотрудников охранных структур МВД / Славнова Т.О. – М., 2001.
27. Мороз Л.І. Теоретичні засади та організація психологічного тренінгу в органах внутрішніх справ : монографія. – К., 2005.
28. Запорожцева Г.Є. Професійна психологічна підготовка дільничних інспекторів міліції : посібник / Г.Є. Запорожцева. – Одеса, 2000.
29. Кондрюкова В.В. Психологічні особливості професійної діяльності та основи формування майстерності інспектора дорожньо-патрульної служби ДАІ України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.06 «Юридична психологія» / В.В. Кондрюкова. – К., 2003.
30. Воробйова І.Ю. Психологічне забезпечення діяльності працівників ОВС в

умовах вияву соціально небезпечної поведінки натовпу : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.06 / І.Ю. Воробйова. – К., 1999.

31. Логачов М.Г. Психологічна підготовка особового складу спеціальних підрозділів ОВС до дій в екстремальних умовах : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.06 / М.Г. Логачов. – Х., 2001.

32. Корнєв О.М. Професійно-психологічна підготовка працівників підрозділів швидкого реагування міліції : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.06 / О.М. Корнєв. – К., 2001.

33. Александров Ю.В. Професійна деформація співробітників органів внутрішніх справ і шляхи її корекції : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.06 / Ю.В. Александров. – Х., 2003.

34. Дубова І.О. Психологічні особливості професійного спілкування працівників міліції в екстремальних умовах : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.06 / І.О. Дубова. – К., 2003.

35. Милорадова Н.Е. Особливості застосування методів психологічного впливу у професійній діяльності слідчого : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.06 / Н.Е. Милорадова. – Х., 2004.

36. Мисенко О.В. Психологічні особливості професійної діяльності дільничних інспекторів міліції (на прикладі сприйняття об'єкта професійного інтересу) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.06 / О.В. Мисенко. – Х., 2005.

37. Шинкаренко І.О. Використання психологічних знань в оперативно-службовій діяльності працівників кримінальної міліції / І.О. Шинкаренко // Науковий вісник ДДУВС. – № 1. – 2012. – С. 284–291.

Шинкаренко И. А. Психологические особенности профилактической деятельности и направления совершенствования психолого-профилактической подготовки работников криминальной милиции. Статья посвящена психологическим особенностям профилактической деятельности работников криминальной милиции. Определены психологические особенности оперативно-служебной деятельности работников криминальной милиции вообще и профилактической, в частности. Доказано что формирование профессионально-значимых свойств личности работника милиции должно осуществляться во время проведения социально-психологического тренинга, который позволит сформировать опыт профилактической деятельности, который в профессиональном социальном пространстве достигается годами.

Ключевые слова: психологический анализ оперативно-служебной деятельности, мотивация труда, профессионально-психологическая подготовленность, профессионально-психологические навыки, профессионально-значимые качества личности, психологическая готовность, коммуникативность, социально-психологический тренинг.

Shynkarenko I. O. Psychological features of prophylactic activity and direction of improvement of psychological-prophylactic training of criminal militia officers. The article deals with psychological features of prophylactic activity of criminal militia officers. The author has defined existing psychological features of operational-service activity of criminal militia officers in general and prophylactic one, in particular. It has been proved that forming professionally-meaningful properties of personality of militia officer must be carried out during realization of the social-psychological training, which will allow to form experience of prophylactic activity.

The main objectives of professional-psychological training of militia officers are mastering specific psychological skills, development and improvement of professionally significant qualities of personality formation and on the basis of their psychological readiness for professional activity. Improving the psychological training of militia officers should be made in the following areas: lessons from a variety of disciplines (tactical and special training, fire training, physical training), special sessions on mental preparation (training professional observation and memory, implementation of socio-psychological training aimed the formation of social and perceptual skills, etc.).

The main purpose of prevention activities of militia officers – to prevent offences and accidents. Preventive activities is based on active communication with the public, representatives of local authorities, government officials, that makes special requirements of

communication skills and teaching abilities of the militia officers, the strict observance of citizens legal rights of and legal acts.

The objectives of the socio-psychological training are the following: development of a methodology to analyze social and perceptual system of regulation in professional communication of militia officers; forming structural-functional model of the process of social perception; definition of criteria, indicators and levels of social and perceptual regulation of militia officers professional communication; elaboration of a comprehensive training program of study (social-psychological training of communication, negotiation, conflict resolution, confident behavior, effective cooperation in a group, interaction in hostile environments).

Keywords: *psychological analysis of operational-service activity, motivation of labour, professional-psychological schooling, professional-psychological skills, professional-meaningful properties of personality, psychological readiness, communicativeness, social-psychological training.*

Надійшла до редакції 13.02.2013

Бабіч Л. М.

ад'юнкт

*(Луганський державний університет
внутрішніх справ ім. Е.О. Дідоренка)*

УДК 343.12

ПОНЯТТЯ ТА МЕЖІ ПРОЦЕСУАЛЬНОЇ КОМПЕТЕНЦІЇ СЛІДЧОГО ПІД ЧАС ОБРАННЯ ЗАПОБІЖНОГО ЗАХОДУ «ЗАСТАВА»

Розглядаються особливості функціонування інституту «застави» як виду запобіжного заходу. Досліджується поняття та межі процесуальної компетенції слідчого щодо обрання вказаного виду запобіжного заходу. З'ясовуються недоліки слідчо-судової практики та пропонуються шляхи їх вирішення. Розглядається місце «застави» в системі запобіжних заходів та з'ясовуються кількісні показники її застосування у порівнянні з іншими видами запобіжних заходів.

Ключові слова: кримінальний процес, запобіжні заходи, застава, досудове розслідування, слідчий, процесуальна компетенція.

Постановка проблеми. КПК України запровадив новий порядок обрання запобіжних заходів, змінив процесуальні вимоги до обґрунтованості їх застосування та продовження. Зазначені зміни вимагають нової теоретичної розробки процесуального порядку застосування вказаного інституту з урахуванням проблемних питань, які існують у практичній діяльності слідчих органів, працівників прокуратури та суду. За справедливим твердженням вчених та практиків, існування недоліків у практичній діяльності пов'язано з недостатнім рівнем знань про тактику, методика та процесуальні особливості застосування окремих положень процесуального законодавства. Зокрема, вказане питання стосується і відсутності комплексного дослідження меж процесуальної незалежності, самостійності та компетенції слідчого за положеннями КПК України 2012 року. Зазначені обставини

свідчать про актуальність обраної теми та необхідність її самостійного дослідження.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Мета. Питання процесуальної компетенції слідчого та особливостей застосування окремих видів запобіжних заходів уже були об'єктом наукових досліджень учених і практиків Ю.П. Аленіна, Р.Г. Ботвінова, М.С. Городецької, Ю.М. Грошевого, Т.В. Данченко, Ю.В. Донченка, А.В. Захарка, Л.М. Лобойка, В.Т. Нора, М.А. Погорецького, О.Ю. Татарова, Л.Д. Удалової, М.С. Цуцкірідзе, М.Є. Шумила та ін. Однак слід зазначити, що комплексного дослідження процесуальної компетенції слідчого під час застосування нової системи запобіжних заходів і зокрема такого виду, як «застава», до цього часу не існує.

Виклад основного матеріалу. За статистичними даними МВС України, за 9 місяців 2013 року у провадженні слідчих ОВС знаходилось 1 381 865 кримінальних правопорушень, з яких до суду з обвинувальним актом направлено 163 841 провадження [1]. Розгорнуті статистичні данні застосування запобіжних заходів свідчать, що «застава» як альтернативний вид тримання під вартою не застосовується в тій кількості, що очікувалось після прийняття КПК України 2012 року, а посідає за кількістю застосування передостаннє, четверте місце. Всього за вказаний період слідчими ОВС застосовано 794 застави, 16 420 особистих зобов'язань, 10 831 тримання під вартою, 3 693 домашні арешти та 534 особисті поруки [1].

У зв'язку з цим мета нашого дослідження полягає у визначенні поняття та меж процесуальної компетенції слідчого під час обрання запобіжного заходу у вигляді «застави».

Виходячи з поставленої мети, доцільно визначити наступні завдання: по-перше, сформулювати власне визначення терміна «процесуальна компетенція слідчого»; по-друге, визначити наявні межі процесуальної компетенції слідчого під час обрання запобіжного заходу «застава»; по-третє, запропонувати шляхи вдосконалення слідчо-судової практики застосування інституту «застави».

Для з'ясування змісту терміна «компетенція» звернемося до довідкової та спеціальної літератури. Так, під «компетенцією» визнають сукупність предметів відання, завдань, повноважень, прав і обов'язків державного органу або посадової особи, що визначаються законодавством [2]; коло питань, у яких хто-небудь добре обізнаний, коло чийх-небудь повноважень, прав, галузь знань [3]; володіння достатніми знаннями про предмет [4] та ін. З наведеного видно, що енциклопедична література здійснює тлумачення терміна «компетенція» шляхом підкреслення її належності до «*посадової особи або органу*» та наявності у вказаного суб'єкта «*певних знань або вмінь*». Слідчий як суб'єкт правозастосування належить до конкретного правоохоронного органу держави і, здійснюючи функцію досудового розслідування, має передбачені в КПК України відповідні права та обов'язки. У зв'язку з цим, на нашу думку, можливо зробити висновок про те, що кримінальна процесуальна компетенція слідчого виражається у трьох формах. Перша - *внутрішня*, виникнення та межі якої безпосередньо пов'язані

з належністю слідчого до конкретного органу досудового розслідування, виходячи з положень ст. 38 КПК України. Наприклад, наказом МВС України №686 від 09.08.2012 року затверджено ряд типових положень та інструкцій про організацію діяльності органів досудового розслідування МВС України [5, с. 411-465]. Друга - *зовнішня*, її межі пов'язані з існуванням кола загальних прав та обов'язків слідчого, регламентованих у КПК України. Третя - *функціональна*, її виникнення та межі залежать безпосередньо від конкретного кримінального провадження, розслідування якого здійснює слідчий. Наприклад, від тяжкості вчиненого кримінального правопорушення та його виду, наявних слідчих версій та доказів, перевірка яких вимагає проведення відповідних процесуальних чи слідчих дій, та ін.

Таким чином під процесуальною компетенцією слідчого, як слушно зазначає М.С. Городецька, слід розуміти покладення кримінальним процесуальним законом обсягу публічних справ, змістом яких є початок і розслідування кримінального провадження, віднесених законом до його відання, з метою підготовки їх до судового розгляду [6, с. 9]. Однак наведене визначення потребує уточнення, оскільки, відповідно до ст. 283 та ст. 284 КПК України, здійснюючи функцію досудового розслідування, слідчий не завжди повинен звертатися до суду з обвинувальним актом або клопотанням про закриття кримінального провадження, адже, згідно з абз. 2 ч. 3 ст. 284 КПК України, у передбачених законом випадках слідчий має право самостійно винести постанову про закриття кримінального провадження, таке право належить і прокурору на підставі абз. 3 ч. 3 ст. 284 КПК України. У зв'язку з цим під процесуальною компетенцією слідчого слід розуміти обсяг владно-розпорядчих повноважень слідчого, що виникають у межах конкретного кримінального провадження з метою швидкого, повного та неупередженого розслідування.

Таким чином, процесуальна компетенція слідчого при обранні ефективного виду запобіжного заходу спрямована на виконання завдань кримінального провадження та застосування до підозрюваного запобіжного заходу, співрозмірного його особистості та виду вчиненого ним кримінального правопорушення, на підставі та в межах закону. Зупинимося більш детально на межах процесуальної компетенції слідчого при обранні запобіжного заходу «застава».

Загальні положення застосування запобіжних заходів передбачені главою 18 КПК України. У статтях 176-179 КПК України визначається мета та підстави застосування запобіжних заходів, а також обставини, що враховуються при обранні його виду.

За змістом ч. 2 ст. 177 КПК України підставою для застосування запобіжного заходу є дві обов'язкові умови. Перша - наявність «обґрунтованої підозри» у вчиненні особою кримінального правопорушення. Друга - «наявність ризиків», які дають достатні підстави слідчому судді вважати, що підозрюваний може здійснити дії, передбачені ч. 1 зазначеної статті. У п. 3 ч. 1 ст. 184 КПК України наведено вимоги до клопотання слідчого про обрання запобіжного заходу: в клопотанні викладаються обставини, які «дають підстави підозрювати особу» у вчиненні кримінального правопо-

рушення, а не ті, які свідчать про «обґрунтовану підозру». Проте в ч. 1 ст. 194 КПК України до обов'язків слідчого судді при обранні виду запобіжного заходу віднесено необхідність встановлення, чи доводять надані сторонами кримінального провадження докази обставини, які свідчать про:

- наявність «обґрунтованої підозри» у вчиненні підозрюваним кримінального правопорушення;
- наявність «достатніх підстав вважати», що існує хоча б один із ризиків, передбачених в ст. 177 КПК України, і на які вказує слідчий, прокурор;
- недостатність застосування більш м'яких запобіжних заходів для запобігання ризику або ризикам, зазначеним у клопотанні.

Враховуючи, що, відповідно до положень ч. 4 ст. 176 КПК України, під час досудового розслідування запобіжні заходи застосовує саме слідчий суддя за клопотанням слідчого або прокурора, відповідно слідчий в обґрунтування свого клопотання повинен навести «перелік наявних доказів», які свідчать, що саме підозрюваним вчинене дане кримінальне правопорушення, а вже слідчий суддя має право визнати їх «обґрунтованими» чи ні. Існування вказаного обов'язку саме у слідчого судді підтверджується і рекомендаційними роз'ясненнями Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ (далі ВССУ). Так, відповідно до абз. 2 п. 1 інформаційного листа ВССУ від 04.04.2013 № 511-550/0/4-13, зазначається, що слідчий суддя, вирішуючи питання про застосування, продовження, зміну або скасування запобіжного заходу, при розгляді відповідних клопотань, серед іншого, зобов'язаний перевіряти як наявність «обґрунтованої підозри», так і наявність підстав і мети застосування запобіжного заходу у кримінальному провадженні, встановлювати обґрунтованість таких підстав з огляду на фактичні дані, установлені конкретні обставини кримінального провадження [7].

«Обґрунтована підозра» є новою категорією кримінального процесу, якій притаманні індивідуальні якісні характеристики поряд з такими термінами, як «розумна підозра», «поза розумний сумнів», «вагомість наявних доказів» та ін., у зв'язку з чим вона потребує самостійного наукового дослідження.

Таким чином, на нашу думку, межі процесуальної компетенції слідчого при обранні запобіжного заходу «застава» полягають у доведенні перед слідчим суддею таких обставин:

- вчинене кримінальне правопорушення такого ступеня тяжкості, що дає підстави застосувати вид обраного запобіжного заходу;
- особа, у відношенні якої порушено клопотання про обрання запобіжного заходу «застава», підозрюється у вчиненні даного кримінального правопорушення, про що наявні докази;
- навести перелік доказів, які дають підставу підозрювати особу саме у вчиненні цього кримінального правопорушення;
- обґрунтувати, чому, на думку слідчого, у поведінці або діях підозрюваної особи наявний один або декілька ризиків, передбачених ст. 177 КПК України, про що також необхідно навести докази та додати їх до клопотання;
- врахована сукупність обставин, передбачених ст. 178 КПК України,

дає можливість слідчому дійти висновку про доцільність застосування «застави» як запобіжного заходу;

- навести докази того, що менш суворий запобіжний захід не зможе забезпечити виконання покладених на підозрюваного обов'язків.

Системний аналіз положень КПК України вказав на те, що при використанні меж своєї процесуальної компетенції слідчий, обираючи вид запобіжного заходу, повинен керуватися двома наступними правилами. Перше: найбільш м'який запобіжний захід є особистим зобов'язанням, а найбільш суворий – тримання під вартою (ч. 3 ст. 176 України). Друге: до підозрюваного у вчиненні злочину, за який передбачено основне покарання у виді штрафу понад три тисячі неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, може бути застосовано запобіжний захід лише у вигляді застави або тримання під вартою у випадках та в порядку, передбачених гл. 18 Кодексу (ч. 7 ст. 194 України). Вказаний алгоритм дій слідчого сприятиме одноманітності слідчо-судової практики та підвищить рівень обґрунтованості його клопотань.

Опитування практичних працівників вказали на те, що «застава» як вид запобіжного заходу має низький рівень застосування у зв'язку з тим, що особи, до яких його планується застосувати, скаржаться на відсутність коштів і, відповідно, вважають себе малозабезпеченими. Вказана обставина не дозволяє слідчим застосовувати заставу у 83% справ, які знаходяться у них у провадженні. З одного боку, ми можемо стверджувати, що така підстава незастосування «застави» є необґрунтованою. Однак, враховуючи те, що через 5 робочих днів особою, до якої було застосовано «заставу» як вид запобіжного заходу, не буде внесено кошти на депозитний рахунок суду, відповідно до постанови Кабінету міністрів України №931 від 14.11.2012 року, якою затверджено «Порядок внесення коштів на спеціальний рахунок у разі застосування застави як запобіжного заходу» [8], слідчий буде вимушений звернутися з новим клопотанням про обрання вже іншого виду запобіжного заходу. Враховуючи існуючий рівень навантаження слідчих підрозділів, слідчі одразу приймають рішення клопотати перед слідчим суддею про обрання іншого виду запобіжного заходу.

У зв'язку з цим одним із додаткових обов'язків, який покладено на слідчого при обґрунтуванні свого клопотання, виходячи з особливостей застосування «застави» правозастосовною практикою, а не КПК України, є з'ясування матеріального стану підозрюваного в тому випадку, коли порушується питання про обрання саме «застави».

На нашу думку, сприяти збільшенню кількості застосування «застави» як виду запобіжного заходу змогла та обставина, що в КПК України запроваджена як виняток, але в умовах економічної кризи в Україні готова стати правилом. Так, відповідно до ч. 4 ст. 182 КПК України, розмір застави повинен достатньою мірою гарантувати виконання підозрюваним покладених на нього обов'язків та не може бути завідомо непомірним для нього. У зв'язку з цим, практично в 90% кримінальних проваджень слідчий суддя за клопотанням слідчого буде змушений призначати інший розмір застави, ніж той, який передбачений в ч. 5 ст. 182 КПК України, виходячи з тяжко-

сті вчинення злочину. Інших правових механізмів змінити кількість застосування «застави», на нашу думку, в державі не існує.

Висновок. Підбиваючи підсумки, слід зазначити, що під процесуальною компетенцією слідчого необхідно розуміти обсяг його владно-розпорядчих повноважень, які виникають у межах конкретного кримінального провадження з метою швидкого, повного та неупередженого розслідування. Вказані нами доволі «широкі» межі процесуальної компетенції слідчого повинні сприяти йому в обранні ефективного виду запобіжного заходу. У тих випадках, коли в його клопотанні буде порушуватися питання про обрання саме «застави», обґрунтовуючи його, слідчий повинен керуватися як загальними положеннями процесуального законодавства, так і на власний розсуд обґрунтовувати доцільність застосування меншого або більшого розміру «застави», ніж той, який передбачений у ч. 5 ст. 182 КПК України.

Інститут застави є не новим, проте досить мало дослідженим інститутом науки кримінального процесу в Україні. Тому, на нашу думку, його вивчення доцільно продовжити за наступними напрямками: співвідношення підстав обрання запобіжного заходу «застава» з підставами обрання інших видів запобіжних заходів; межі судового контролю за обранням запобіжного заходу «застава»; генезис інституту застави у кримінальному процесі України та ін.

Бібліографічні посилання

1. Узагальнення роботи підрозділів слідства МВС України за 9 місяців 2013 року // Офіційний сайт МВС України [Електронний ресурс] режим доступу: <http://www.mvd.gov.ua>.

2. Відкрита електронна енциклопедія «Wikipedia» // [Електронний ресурс] режим доступу: <http://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D0%BE%D0%BC%D0%BF%D0%B5%D1%82%D0%B5%D0%BD%D1%86%D1%96%D1%8F>

3. Відкритий електронний ресурс тлумачних словників «Glosum» // [Електронний ресурс] режим доступу: <http://glosum.ru>

4. Энциклопедический словарь Ф.А. Брокгауза и И.А. Ефрона // Веб-сайт «slovari.yandex.ru» [Электронный ресурс] режим доступа: <http://slovari.yandex.ru>

5. Збірка інформаційних матеріалів, які регулюють окремі питання кримінального провадження в Україні: [упоряд. С. М. Алфьоров, С. М. Міщенко, В. І. Фаринник та ін.] – К. : «Хай-Тек Прес», 2013. – 580 с.

6. Городецька М.С. Кримінально-процесуальна компетенція слідчого органів внутрішніх справ: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 «кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза» / Марина Сергіївна Городецька. – Дніпропетровськ (ДДУВС). – 2009. – 244 с.

7. Про деякі питання порядку застосування запобіжних заходів під час досудового розслідування та судового провадження відповідно до Кримінального процесуального кодексу України: інформаційний лист Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 04.04.2013 № 511-550/0/4-13 // [Електронний ресурс] режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v0511740-13/print1383729984583911>

8. Порядок внесення коштів на спеціальний рахунок у разі застосування застави як запобіжного заходу: затверджений постановою Кабінету міністрів України від 14.11.2012 року №931 // [Електронний ресурс] режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/15-2012-п>.

Бабич Л. Н. Понятие и пределы процессуальной компетенции следователя при избрании меры пресечения «залог». Рассматриваются особенности функционирования института «залога» как меры пресечения. Исследуется понятие и пределы процессуальной

компетенції слідователя при избранні указанного виду заходи пресечения. Вияснюються недоліки слідствено-судебної практики і пропонуються шляхи їх рішення. Розглядається місце «залог» в системі існуючих заходів пресечения і вияснюються статистичні дані його застосування.

Ключевые слова: *уголовный процесс, меры пресечения, залог, досудебное расследование, следователь, процессуальная компетенция.*

Babich L. M. Concept and limits of investigator's procedural competence during application of a restriction measure "bail". This paper deals with the peculiarities functioning of the institution of the «bail» as a kind of restriction measure. The author has studied the concept and limits of the procedural competence of the investigator concerning the application of said type of preventive measure. He has found out deficiencies of the investigation and judicial practice, as well as ways of their solution. This paper discusses the place of «bail» in the system of restriction measures and quantitative indicators of its use in comparison with other types of restriction measures.

Under investigator's procedural competence the author proposes to understand the scope of its regulatory imperiously powers that occur within the criminal proceedings for a quick, full and impartial investigation. Reported by him rather "broad" limits of investigator's procedural competence should assist him in choosing the type of effective restriction measure. In those cases where his application will address the choosing of "bail", justifying it, the investigator should be guided by both general procedural laws and at his discretion, to prove the feasibility of a smaller or larger "bail" than as provided by part 5. of art 182 of the Criminal Procedural Code of Ukraine.

Keywords: *criminal procedure, measure of restriction, bail, pre-trial investigation, investigator, procedural competence.*

Надійшла до редакції 28.10.2013

Безруков Д. В.

(ГУМВС України в Донецькій області)

УДК 343.1

ПРАВОВІ ПІДСТАВИ ВИКОРИСТАННЯ ТЕХНІКИ У ДОСУДОВОМУ РОЗСЛІДУВАННІ ЗА НОВИМ КРИМІНАЛЬНИМ ПРОЦЕСУАЛЬНИМ ЗАКОНОМ

Висвітлено підстави, які визначили необхідність використання спеціальної техніки у розслідуванні злочинів; роль і місце техніки в діяльності органів внутрішніх справ та особливості використання результатів застосування спеціальної техніки.

Ключові слова: *досудове розслідування, органи внутрішніх справ, оперативно-розшукова діяльність, спеціальна техніка.*

Постановка проблеми. Новий Кримінальний процесуальний кодекс України вимагає від досудового слідства забезпечення швидкого, повного та неупередженого розслідування обставин кримінального правопорушення з додержанням загальних засад кримінального провадження [1, ст. 2, 7]. При цьому чинник застосування техніки у досудовому розслідуванні має настільки суттєве значення, що сьогодні без його урахування проведення кримінального провадження стало не тільки важким, але в деяких випадках і неможливим. У першу чергу це стосується питань збирання і закріп-

лення доказів, отримання оперативної інформації, проведення експертних досліджень, здійснення слідчих (розшукових) та негласних слідчих (розшукових) дій, у яких необхідно докладне аудіовізуальне документування подій, що відбуваються, а також виявлення об'єктів та слідів, недоступних простому людському сприйняттю. У цих випадках застосування спеціальної техніки відіграє вирішальну роль, стаючи основним інструментом протидії злочинності.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Дослідженнями використання спеціальної техніки та результатів її застосування в діяльності органів внутрішніх справ займалися К.В. Антонов, П.П. Артеменко, Р.С. Белкін, В.В. Бірюков, О.Г. Волеводз, В.І. Декшне, О.Ф. Долженков, П.А. Єрмаков, Ю.Ф. Жаріков, І.О. Ієрусалимов, І.П. Козаченко, Є.Д. Лук'янчиков, Д.Й. Никифорчук, С.С. Овчинський, Ю.Ю. Орлов, В.Л. Ортинський, Ю.О. Пілюков, О.О. Пунда, М.В. Салтевський, Е.Ф. Толмачев, І.Ф. Хараберюш, І.Р. Шинкаренко та багато інших учених. Але потребують додаткового розгляду особливості використання спеціальної техніки для отримання фактичних даних в досудовому розслідуванні органами внутрішніх справ в умовах нового Кримінального процесуального законодавства України.

Виклад основного матеріалу. В останнє десятиріччя з'явився ряд досліджень, у яких визначено необхідність використання наукового потенціалу у розслідуванні злочинів [2; 3; 4; 5; 6; 7; 8; 9]. О.О. Юхно та І.О. Борзенко у своїй роботі доводять про можливість використання мережі Інтернет, соціальних мереж та автоматизованих інформаційно-пошукових систем для забезпечення проведення негласних слідчих (розшукових) та слідчих (розшукових) дій, а також пошуку та отримання інформації про осіб, що становлять оперативний інтерес [10]. Аксиоматичним є те, що реалізація цих заходів неможлива без використання техніки. Також автори роблять наголос на введення до навчальних програм вищих закладів системи МВС України предмета, присвяченого навчанню користування та вивченню можливостей сучасних інформаційно-пошукових обліків та систем (АРМОР) з метою підвищення якості підготовки фахівців для ОВС України. Більш того, ми впевнені у необхідності такого підходу і робимо певні кроки в цьому напрямку. Але наближення навчального процесу до реальних умов використання цих обліків та систем потребує переобладнання технічної бази навчальних закладів МВС та розв'язання з боку МВС України проблеми, пов'язаної з можливістю користуватися цими інформаційними ресурсами.

Використання технічних засобів передбачено і у новому Кримінальному процесуальному кодексі України (далі – КПК України) та оперативно-розшуковому законі.

У новому *КПК України* законодавець надає право слідчому використовувати засоби спеціальної техніки у кримінальному провадженні. Це можуть бути *технічні засоби фіксування* (ст. 107), до яких належать, в основному, *фотозйомка, звукозапис та відеозапис*. Матеріали цих засобів фіксування кримінального провадження можуть бути джерелами доказів у якості *документів* (п. 2 ст. 84; пп. 1 п. 2 ст. 99) або *додатками* до протоко-

лу процесуальної дії (п. 3 ч. 2. ст. 105), які значно доповнюють його зміст або повністю замінюють його текст за умови, що жоден з учасників процесуальної дії (допит) не наполягає на протилежному (п. 2. ст. 104). *Документом* є спеціально створений з метою збереження інформації матеріальний об'єкт, який містить зафіксовані за допомогою письмових знаків (наприклад, протокол), *звуку, зображення* (матеріали фотозйомки, звукозапису, відеозапису та інші носії інформації) тощо відомості, які можуть бути використані як доказ факту чи обставини, що встановлюються під час кримінального провадження.

Поряд з вирішенням питання про допустимість використання технічних засобів, законодавцем у КПК України запроваджено окремі статті, присвячені використанню на досудовому розслідуванні й у суді *конкретних технічних засобів*. Це застосування *фото-, звуко- та відеозапису* – п. 5 ст. 224, п. 7 ст. 237, п. 6 ст. 239, п. 2 ст. 240, п. 4 ст. 241 КПК України. Також можливість використання *копіювальної техніки* при тимчасовому доступі до документів – п. 4 ст. 165 КПК України. І використання у суді автоматизованої системи документообігу (ст. 35).

Висновок щодо правомірності використання інших технічних засобів робить слідчий на підставі загальних засад кримінального провадження. При цьому існує єдине правило: будь-яке застосування допоміжних технічних засобів у процесі проведення слідчих (розшукових) дій обов'язково має фіксуватися в протоколі слідчої (розшукової) дії.

Крім того, у ст. 41 КПК України оперативним підрозділам органів внутрішніх справ дано право здійснювати негласні слідчі (розшукові) дії (оперативно-розшукові дії) у кримінальному провадженні за письмовим дорученням слідчого або прокурора.

Значним етапом у правовому забезпеченні оперативно-розшукової діяльності та визначенні механізму використання у доказуванні матеріалів, одержаних завдяки проведеним негласним слідчим (розшуковим) діям, є визначення у ст. 99 КПК України, що матеріали, в яких *зафіксовані* фактичні дані про протиправні діяння окремих осіб та груп осіб, зібрані оперативними підрозділами з дотриманням вимог Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» та названої статті КПК, є *документами* та можуть використовуватися у кримінальному провадженні як докази (ст. 256 КПК України).

Негласні слідчі (розшукові) дії визначені у главі 21 КПК України і проводяться у випадках, якщо відомості про злочин та особу, яка його вчинила, неможливо отримати в інший спосіб. Вони проводяться виключно у кримінальному провадженні щодо тяжких або особливо тяжких злочинів. Негласні слідчі (розшукові) дії: *аудіо-, відеоконтроль особи* (ст. 260), *зняття інформації з транспортних телекомунікаційних мереж* (ст. 263), *зняття інформації з електронних інформаційних систем* (ст. 264), *установлення місцезнаходження радіоелектронного засобу* (ст. 268), *спостереження за особою, річчю або місцем* (ст. 269), *аудіо-, відеоконтроль місця* (ст. 270) – проводяться, в основному, з використанням *технічних засобів*.

Інші негласні слідчі (розшукові) дії – огляд і виїмка кореспонденції

(ст. 262), обстеження публічно недоступних місць, житла чи іншого володіння особи (ст. 267), контроль за вчиненням злочину (ст. 271), виконання спеціального завдання з розкриття злочинної діяльності організованої групи чи злочинної організації (ст. 272), негласне отримання зразків, необхідних для порівняльного дослідження (ст. 274), *можуть* проводитись із використанням окремих технічних засобів. Ці технічні засоби та носії інформації можуть бути предметом дослідження спеціалістів або експертів (ст. 266).

Закон України «Про оперативно-розшукову діяльність» у ст. 8 (нова редакція) передбачає, що оперативним підрозділам для виконання завдань оперативно-розшукової діяльності при наявності підстав надається право:

- негласно виявляти та *фіксувати* сліди тяжкого або особливо тяжкого злочину, документи та інші предмети, що можуть бути доказами підготовки або вчинення такого злочину, чи одержувати розвідувальну інформацію, у тому числі шляхом проникнення та обстеження публічно недоступних місць, житла чи іншого володіння особи;

- здійснювати *оперативно-розшукові заходи* згідно з положеннями статей 260–265, 267–272 КПК України;

- створювати та використовувати заздалегідь *ідентифіковані* (помічені) або несправжні (імітаційні) засоби згідно з положеннями ст. 273 КПК України;

- створювати і застосовувати *автоматизовані інформаційні системи*;

- застосовувати *спеціальні засоби*.

Аналізуючи главу 21 КПК України та нову редакцію ст. 8 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність», ми можемо впевнено говорити, що «негласні слідчі (розшукові) дії», які визначені у статтях 260–265, 267–272 КПК України, є в той же час «оперативно-розшуковими заходами», які можуть проводитись оперативними підрозділами органів внутрішніх справ (ст. 41 КПК України). Тим самим, ми бачимо, що набуває розвитку процесуалізація оперативно-розшукової діяльності за рахунок фактичного розширення кола суб'єктів оперативно-розшукової діяльності (прокурор, слідчий) [1, п. 4 ч. 2 ст. 36, п. 2 ч. 2 ст. 40] та введення глави 21 «Негласні слідчі (розшукові) дії» у Кримінальному процесуальному кодексі України.

Але незрозумілим є те, що до переліку оперативно-розшукових заходів, які вказані у ст. 8 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність», не внесено негласну слідчу (розшукову) дію «Негласне отримання зразків, необхідних для порівняльного дослідження» (ст. 274 КПК), яка проводиться методами оперативно-розшукової діяльності.

Важливою проблемою, яка потребує врегулювання, є визначення переліку негласних слідчих (розшукових) дій, при проведенні яких використовуються технічні засоби негласного отримання інформації.

До негласних слідчих (розшукових) дій, при проведенні яких використовуються технічні засоби негласного отримання інформації, ми вважаємо, належать:

- аудіо-, відеоконтроль особи (ст. 260 КПК України);

- зняття інформації з транспортних телекомунікаційних мереж

(ст. 263);

- зняття інформації з електронних інформаційних систем (ст. 264);
- установлення місцезнаходження радіоелектронного засобу (ст. 268);
- спостереження за особою, річчю або місцем (ст. 269);
- аудіо-, відеоконтроль місця (ст. 270);
- обстеження публічно недоступних місць, житла чи іншого володіння особи (ст. 267).

Якщо необхідність використання технічних засобів негласного отримання інформації у негласних слідчих (розшукових) діях 1–6 не викликає сумніву, то можливість їх використання у дії «Обстеження публічно недоступних місць, житла чи іншого володіння особи» потребує пояснення. Така можливість визначається метою цієї негласної слідчої (розшукової) дії, а саме:

- 1) виявлення і фіксація слідів вчинення тяжкого або особливо тяжкого злочину, речей і документів, що мають значення для їх досудового розслідування;
- 2) виготовлення копій чи зразків зазначених речей і документів;
- 3) виявлення та вилучення зразків для дослідження під час досудового розслідування тяжкого або особливо тяжкого злочину;
- 4) виявлення осіб, які розшукуються;
- 5) встановлення технічних засобів аудіо-, відеоконтролю особи.

Збирання, фіксація, перевірка, оцінка, дослідження і процесуальне закріплення доказів, отриманих за допомогою техніки (технічних засобів негласного отримання інформації), у кримінальному процесі має певні особливості і супроводжується рядом проблем, які необхідно вказати.

Однією з перешкод для впровадження нових технічних досягнень у кримінальний процес є позиція, відповідно до якої під законністю науково-технічних засобів, застосовуваних безпосередньо в досудовому розслідуванні, необхідно розуміти, головним чином, їхнє пряме закріплення діючим кримінальним процесуальним законодавством. Очевидно, що дана позиція продовжує панувати і сьогодні, а рівень технічного забезпечення кримінального провадження, і особливо оперативних підрозділів органів внутрішніх справ, продовжує залишатися недостатнім, на відміну від кримінального середовища й організованих злочинних угруповань, що використовують останні науково-технічні досягнення і не знають проблем ні з фінансуванням, ні з технічним оснащенням [9, с. 102–103].

Ми впевнені, варто переглянути практику переліку в Кримінальному процесуальному кодексі України конкретних видів і типів технічних засобів фіксації інформації і відповідних їм носіїв [1, п. 5 ст. 224, пп. 6, 7 ст. 228, п. 7 ст. 237, п. 6 ст. 239, п. 2 ст. 240, п. 4 ст. 241] і ввести поняття «технічні засоби фіксації інформації» і «носії інформації» без їхньої конкретизації. Це дозволить привести кримінальне процесуальне законодавство у відповідність із сучасним рівнем розвитку науки і техніки і усунути необґрунтовані перешкоди для використання нових видів спеціальної техніки у доказуванні.

Висновки. Ми вважаємо, що матеріали, отримані з застосуванням технічних засобів фіксації інформації, мають суттєві відмінності від інших

відомостей, використовуваних у діяльності ОВС. Оцінка таких доказів повинна проводитися з урахуванням *трьох критеріїв*, відсутність або невідповідність кожного з яких заданим вимогам повинна робити надані докази неприпустимими.

До таких критеріїв потрібно віднести *процесуальну значимість, відповідність джерел одержання інформації вимогам КПК України і експертне підтвердження факту автентичності*. Останній критерій, у свою чергу, повинен складатися з цілого ряду чинників, до яких можна віднести:

1) відсутність або припустиму для проведення експертних досліджень ступінь програмного ущільнення даних;

2) відсутність у досліджуваних матеріалах ознак механічного або електронного монтажу;

3) відповідність записаної інформації місцю, часу, умовам і обставинам її одержання, зафіксованим у протоколі слідчої (розшукової) дії;

4) ідентифікацію зразків мови осіб, зафіксованих за допомогою засобів спеціальної техніки, тощо [9, с. 105–114].

Отже, встановлення факту автентичності матеріалів, отриманих із застосуванням технічних засобів фіксації інформації, – це комплекс досліджень, заснованих на використанні цифрових комп'ютерних технологій і таких, що потребують залучення фахівців різних галузей наукових знань.

Бібліографічні посилання

1. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку з прийняттям КПК України» станом на 02 липня 2012 року. – К., 2012.

2. Іерусалимов І.О. Інформаційне забезпечення використання науково-технічних досягнень у розслідуванні злочинів: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 / І.О. Іерусалимов. – К., 1998.

3. Пунда О.О. Використання даних, одержаних в результаті застосування науково-технічних засобів, для доказування в кримінальному процесі: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 / О.О. Пунда. – К., 2002.

4. Коваленко В.В. Актуальні проблеми застосування науково-технічних засобів спеціалістами при провадженні слідчих дій.: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 / В.В.Коваленко. – К., 2004.

5. Бірюков В.В. Використання комп'ютерних технологій для фіксації криміналістично значимої інформації у процесі розслідування: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 / В.В. Бірюков. – К., 2001.

6. Бегов Д.Д. Сучасні технології в судовій акустиці (проблеми автоматизації експертних досліджень): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 / Д.Д. Бегов. – К., 2003.

7. Пілюков Ю.О. Використання інформаційних систем в експертних підрозділах МВС України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 / Ю.О. Пілюков. – К., 2009.

8. Лук'янчиков Є.Д. Інформаційне забезпечення розслідування злочинів (правові і тактико-криміналістичні аспекти): автореф. дис. ... доктора юрид. наук: / Є.Д. Лук'янчиков. – К., 2005.

9. Хараберюш І.Ф. Протидія злочинності засобами спеціальної техніки: концептуальний підхід : монографія / І.Ф. Хараберюш. – Донецьк, 2011.

10. Борзенко І.О. Особливості використання мережі Інтернет та автоматизованих інформаційно-пошукових систем для забезпечення проведення негласних слідчих (розшукових) дій / І.О. Борзенко, О.О. Юхно // Право і безпека. – 2012. – № 4 (46). – С. 126–129.

Безруков Д. В. Правовые основания использования техники в судебном расследовании согласно нового уголовного процессуального закона. Освещены ос-

нования, которые определили необходимость использования специальной техники в расследовании преступлений; роль и место техники в деятельности органов внутренних дел и особенности использования результатов применения специальной техники.

Ключевые слова: досудебное расследование, органы внутренних дел, оперативно-розыскная деятельность, специальная техника.

Bezrukov D. V. Legal basis of the use of technology in pre-trial investigation under new criminal procedural law. The author has studied basis, which have defined the need of the use special technology in investigation of the crimes; role and place of the technology in the activity internal affairs bodies and particularities of the use of result of using the special technology.

According to the author, materials derived from the use of technical means of data recording, have significant differences from other information used in the internal affairs bodies activities. Assessment of such evidence must take into account three criteria, the lack of or non-compliance of each of the specified requirements must make the evidence inadmissible: 1) procedural importance, 2) compliance of information obtaining sources with requirements of the Criminal Procedural Code of Ukraine and 3) expert confirmation of authenticity. Fact-finding authenticity of materials derived from the use of technical means of data recording is a set of studies based on the use of digital computer technology and those that require the involvement of specialists in various fields of scientific knowledge.

Keywords: pre-trial investigation, internal affairs bodies, operational-search activity, special technology.

Надійшла до редакції 07.10.2013

Вітвіцький А. С.

викладач

(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

УДК 343.98

СТАН РОЗВИТКУ УЯВЛЕНЬ ПРО ТАКТИКУ РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ, ВЧИНЕНИХ ОРГАНІЗОВАНИМИ ЗЛОЧИННИМИ УГРУПОВАННЯМИ З МІЖНАРОДНИМИ ЗВ'ЯЗКАМИ

Визначено стан розвитку уявлень про тактику розслідування злочинів, вчинених організованими злочинними угрупованнями з міжнародними зв'язками.

Ключові слова: злочин, організовані злочинні угруповання, боротьба, кримінальне середовище.

Постановка проблеми. Динамічні зміни у характері організованої злочинної діяльності і умовах боротьби з нею наочно демонструють недостатність старих засобів та методів правової, організаційної, технічної і тактичної протидії транснаціональній злочинності і необхідність їх істотного оновлення, вдосконалення та розвитку. Усе це потребує нових, нерідко нетрадиційних й оригінальних підходів до організації і здійснення боротьби зі злочинністю.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Цю проблему розглядали О.Ф. Бантишев, В.Г. Лукашевич, І.В. Постика, О.П. Снігер'єв, К.Г. Фетисенко, К.О. Чаплинський, В.М. Шевчук [1] та ін.

Метою статті є дослідження стану розвитку уявлень про тактику розслідування злочинів, вчинених організованими злочинними угрупованнями з міжнародними зв'язками.

Виклад основного матеріалу. Із прискоренням процесу світової інтеграції й економічної глобалізації збільшується обсяг міжнародних обмінів, у сукупності із транснаціональними організованими злочинами. Це є серйозною небезпекою для свободи й стабільності світового співтовариства. Кримінальне середовище, використовуючи правові, економічні, політичні, організаційні вади в роботі правоохоронних органів, створило єдиний кримінальний простір, взяло під контроль значну частину економічних структур.

Так, щороку зростає число транснаціональних злочинів, де переважають відмивання брудних грошей, наркобізнес, торгівля людьми, нелегальна торгівля зброєю, кіберзлочинність і кібертероризм, морське піратство, нелегальна міграція, нелегальний вивіз жінок і дітей за межі України з метою примусити їх займатися проституцією, вивіз творів мистецтва й антикваріату тощо.

Проте, як свідчать узагальнення й аналіз практики слідчо-судових органів, організація виявлення, дізнання і розслідування транснаціональних злочинів мають певну специфіку, через що стикаються з серйозними труднощами. Це, у свою чергу, негативно впливає на перспективи розслідування та судового вирішення кримінальних справ зазначеної категорії.

Також слід зазначити, що серед аналізованих у методиці закономірностей організованої діяльності можна виокремити закономірності, що пов'язані:

✓ з метою і об'єктом злочинних зазіхань. Головною метою будь-якого організованого злочинного угруповання є одержання незаконних прибутків. При досягненні зазначеної мети можуть з'явитися й інші, наприклад, здобуття лідерами формування політичної влади тощо. Головна мета визначає вибір безпосередніх об'єктів злочинного зазіхання: валюти, цінних паперів, коштовностей, промислової сировини, зброї, наркотичних засобів, новітніх технологій тощо;

✓ з формуванням злочинних спільнот, їхньою внутрішньою організацією. Так, спільноти, що спеціалізуються на розкраданні цінних паперів, виникають всередині діючих легальних структур. Спільноти, які вчиняють грабежі та розбої, вимагання та розкрадання майна, мають структуру, яка є традиційною для загальнокримінальних злочинних угруповань;

✓ зі специфікою функціонування злочинної спільноти: суворою конспірацією, наявністю механізму регенерації функцій і кадрового складу окремих ланок у випадку їхньої втрати, наприклад, у зв'язку з притягненням до кримінальної відповідальності;

✓ із властивими злочинній спільноті високим ступенем організації та системою забезпечення безпеки, прагненням до розширення сфер діяльності, наявністю певної ідеології, використанням засобів та методів захисту від державного і суспільного контролю тощо [2].

Саме світове співтовариство намагається всіма силами якомога ефекти-

вніше протистояти тенденції розповсюдження цих загрозливих проявів. Так, проблема боротьби з організованою злочинністю знайшла своє законодавче закріплення у Вискулевській угоді й у Статуті Співдружності. 12 березня 1993 року в Москві Рада глав урядів СНД затвердила Програму спільних заходів щодо боротьби з організованою злочинністю й іншими небезпечними видами злочинів на території держав-учасниць СНД. Проте за більшістю позицій програму не було виконано з ряду актуальних причин:

- 1) нереальні строки виконання програми (один рік);
- 2) відсутність досвіду спільної роботи;
- 3) відсутність правової бази для співробітництва;
- 4) прагнення охопити заходами всі країни СНД, незважаючи на специфіку їх інтересів;
- 5) відсутність матеріально-технічної бази спільних дій;
- 6) відсутність чіткого поділу обов'язків між сторонами;
- 7) прагнення розв'язати комплексні проблеми зусиллями одного-двох міністерств;
- 8) відсутність контролю над виконанням програми тощо [3].

На сьогодні, незважаючи на вищевказані проблеми, положення Програми реалізуються. Дуже важливим питанням є необхідність відновлення системи розкриття злочинів і засобів інтенсивної боротьби з ними. Міжнародне співтовариство повинно усвідомити, що обміни й співробітництво між двома і більше країнами, особливо у сфері правового сприяння в боротьбі з транснаціональними організованими злочинами, є незамінною умовою для захисту інтересів усіх країн [4].

Продовжуючи розгляд проблеми застосування національного законодавства під час розслідування транснаціональних злочинів, особливу увагу необхідно звернути на відсутність реального механізму взаємодії правоохоронних органів у рамках реалізації норм кримінального переслідування. Це, наприклад, відсутність правової регламентації боротьби із транснаціональними злочинами; відсутність механізму створення й функціонування міжнародних слідчо-оперативних груп, міжнародних координуючих органів, що дозволяють оперативно використовувати правову імплементацію при розслідуванні транснаціональних злочинів, інституту постійних представників у суміжних регіонах різних країн. Так, на думку А. Х. Пілтоян, без вирішення цієї проблеми боротьба із транснаціональною злочинністю стає досить важкою [5].

Міжнародно-правова база створення міжнародних слідчо-оперативних груп, участі іноземних представників у провадженні у кримінальних справах в різних країнах знаходиться на стадії формування. Разом з тим проблема створення міжнародних слідчо-оперативних груп заслуговує на особливу увагу і вимагає свого вирішення. Зокрема, підлягають вирішенню питання, що виникають у разі створення, організації роботи і правового забезпечення діяльності міжнародних слідчо-оперативних груп, визначення статусу посадових осіб, які входять до їх складу.

Не слід нехтувати також і проблемами організації транснаціональних тактичних операцій, які б планувалися на спільних засіданнях правоохоронних органів різних держав, що активно борються з транснаціональними

злочинними угрупованнями. На думку М. І. Пашковського, застосування традиційних форм міжнародної взаємодії буває недостатньо для ефективного розслідування, що зумовлено низкою факторів. Так, М. І. Пашковський зазначає, що історія боротьби зі злочинністю і раніше знала випадки, коли створювалися спеціальні міжнародні органи розслідування, але предметом їх розслідування були міжнародні злочини й злочини міжнародного характеру (Комісії з Югославії 1993 року, Руанди 1994 року, Сомалі 1993 року, Бурунді 1995 року). Діяльність жодної з цих комісій не дала очікуваних результатів, оскільки навіть у випадку вдалого проведення розслідування залишалося невирішеним питання використання його результатів у ході наступного судового розгляду [6].

Так, 22 січня 1993 року у м. Мінську главами держав – членів СНД було підписано Конвенцію про правову допомогу і правові відносини у цивільних, сімейних та кримінальних справах. Хоча Конвенція й вирішує багато питань, пов'язаних з міжнародним співробітництвом правоохоронних органів, але є не у всьому досконалою. Зокрема, у ній не передбачено можливість проведення ряду спільних скоординованих дій по гарячих слідах або будь-яких великомасштабних операцій на територіях договірних сторін, спрямованих на швидке виявлення, розшук і затримання членів злочинних співтовариств, які діють на території декількох держав. Складнощі в розкритті й розслідуванні транснаціональних злочинів спонукають до того, що співробітники спеціалізованих підрозділів, які займаються боротьбою з організованою злочинністю, поряд з використанням можливостей Інтерполу, для швидкого розв'язання завдань самостійно приймають різні рішення і реалізують їх самостійно. Отже, саме безпосередня взаємодія оперативних працівників сприяє успішному виконанню поставлених завдань [7].

Ще однією проблемою застосування норм законодавства у сфері боротьби із транснаціональною злочинністю, на думку білоруського вченого-криміналіста Г. А. Зоріна, слід вважати недосконалість інформаційного забезпечення. Вчений вважає, що транснаціоналізація організованої злочинної діяльності, тобто вихід її за межі національної території однієї держави, є міжнародним процесом, це один з найвищих рівнів кримінальної еволюції. У цьому злочинності сприяють високі інформаційні технології. Сучасні комунікаційні технології й великі зв'язки організованої злочинності полегшили їй встановлення контактів із партнерами в інших країнах і на інших континентах. Сучасні банківські системи електронних розрахунків дають можливість здійснювати міжнародні злочинні угоди, пов'язані в першу чергу з «відмиванням» доходів, отриманих незаконним шляхом, а також різного роду фінансовими махінаціями. Отже, на думку вченого, під час розробки методики розслідування транснаціональних злочинів необхідно приділяти особливу увагу інформаційному забезпеченню даного процесу, що на сьогодні зробити досить непросто. Причиною тому є різні рівні як економічного, соціального, так і технологічного розвитку держав [8].

У рамках проекту боротьби із транснаціональною злочинністю особливу увагу привертають американсько-російські зв'язки у вивченні й протидії організованій злочинності й корупції. Порушуючи саме дану пробле-

му, фахівці з України, США й Росії зазначають, що транснаціональна організована злочинність прагне будь-якими шляхами не тільки уникнути відповідальності й безкарно вчиняти злочини, але й завчасно готує під це підґрунтя. Наприклад, міжнародні злочинні угруповання основні бази своєї злочинної діяльності, як правило, розміщують у країнах, які мають слабку економіку, низький рівень життя, але високий рівень корупції й злочинності; впроваджують у законодавчу сферу й лобіюють закони, які призводять до занепаду країни [9].

Отже, у таких умовах дуже проблематично вести ефективну боротьбу зі злочинністю усередині держави. Саме ж прагнення держави потрапити в розвинене європейське співтовариство й брати участь у боротьбі з міжнародною злочинністю вже є частиною вирішення ряду проблем. Отже, така тенденція вже сама по собі вимагає від держави радикальних заходів щодо реформи законодавства й судової системи.

Основними причинами, що породжують проблеми застосування законодавства під час розслідування транснаціональних злочинів є прийнята 15 листопада 2000 року резолюцією 55/25 Генеральної Асамблеї ООН Конвенція ООН проти транснаціональної організованої злочинності [10] з Протоколами до неї, яку 4 лютого 2004 року також ратифікувала й Україна [11].

Так, вчений з Білорусії В. О. Меркушин зазначає, що в Конвенції відсутнє чітке поняття транснаціональної організованої злочинності, не виявлені основні сфери діяльності організованих злочинних формувань: незаконна торгівля зброєю, наркотиками, дорогоцінними й кольоровими металами, творами мистецтва й антикваріату, енергоресурсами, виготовлення фальшивих грошей і підробка цінних паперів, торгівля людьми тощо. Національне законодавство ще не адаптовано до функціонування на рівні міжнародного правового поля. Звичайно, такий стан справ не сприяє чіткій регламентації розслідування злочинів, вчинених транснаціональними злочинними угрупованнями. На підтвердження сказаного слід навести думку В. П. Сапальова та П. Т. Дорошенка, які вважають, що оперативні співробітники правоохоронних органів здебільшого не знайомі з основами міжнародного публічного права, не інформовані про особливості правового регулювання конкретних питань в окремих країнах, не володіють досвідом взаємодії із зарубіжними правоохоронними органами, що, разом узяті, знижує ефективність боротьби з транснаціональною злочинністю. Найбільш складною проблемою в боротьбі з транснаціональною злочинністю, безперечно, є вихід за державні кордони [12].

Про недосконалість Конвенції йдеться і в організаційно-правових аспектах співпраці правоохоронних органів Росії із закордонними державами в боротьбі з організованою злочинністю [13]. Аналізуючи вищевказану конвенцію, В. П. Меркушин зазначає, що неврегульованість у Конвенції питань щодо розширення кола злочинів, які вважаються транснаціональними, буде обов'язково породжувати різні трактування транснаціональної організованої злочинності, що загалом здатне поставити під сумнів необхідність спеціалізації боротьби з нею як на міжнародному, так і на національному рівнях. Наприклад, незаконна торгівля наркотичними засобами і

зброєю, по суті, є однією з основних сфер діяльності транснаціональних злочинних угруповань, оскільки більш-менш великі поставки наркотиків і зброї завжди здійснюються винятково в чітко організованому й контрольованому русі. Отже, не можна розглядати діяльність світового співтовариства в боротьбі з незаконним обігом наркотиків, зброї, виробленням та збутом фальшивих грошей та іншими видами кримінальної діяльності відокремлено одна від іншої й без прямої взаємозалежності з діями злочинних організацій.

Так, у Додатковому протоколі до Конвенції торгівля людьми розглядається як один із найяскравіших проявів транснаціональної організованої злочинності. Разом з тим, на думку вченого, аналіз сучасного механізму співробітництва держав у боротьбі зі злочинністю дозволяє висловити ряд пропозицій щодо його вдосконалення. Держави-учасниці повинні прагнути:

а) до вироблення національних проектів й оцінки їх ефективності, виявлення й впровадження оптимальних видів практики й політики, спрямованих на попередження транснаціональної організованої злочинності;

б) до скорочення існуючих або майбутніх можливостей подальшого розповсюдження організованих злочинних угруповань, їх можливості діяти на законних ринках та використовувати доходи від злочинів;

в) до акцентування уваги на фактах існування причин і небезпечному характері транснаціональної організованої злочинності;

г) до створення на національному рівні органу або органів, які були б здатні надавати допомогу іншим державам-учасникам у розробці заходів щодо попередження транснаціональної організованої злочинності, і повідомлення про це Генеральному секретареві ООН;

г) до співробітництва з відповідними універсальними й регіональними організаціями, участі в міжнародних проектах, спрямованих на боротьбу з організованою злочинністю; реалізації цих положень Організацією Об'єднаних Націй як лідера й координатора політики боротьби із транснаціональною організованою злочинністю.

Також В. П. Меркушин робить справедливий висновок про те, що з метою підвищення ефективності діяльності ООН у боротьбі з транснаціональною організованою злочинністю положення Конвенції, крім своєї універсальності й загальносвітової значущості, повинні мати ще і характер практичної застосовності, особливо в плані їх імплементації в національне законодавство [14].

Зі сказаного випливає, що дане законодавство, будь воно навіть і міжнародним, усе ще не відповідає вимогам сучасного розуміння транснаціональної злочинності. Міжнародне співтовариство це добре розуміє й намагається виправити недоліки. У рамках такої діяльності проводяться різні міжнародні симпозиуми, семінари, наради, конференції та робочі зустрічі з питань боротьби із транснаціональною злочинністю. Наприклад, 5–6 листопада 2009 року у м. Кишиневі (Республіка Молдова) в Академії «Штефан чел Маре» МВС Молдови відбулася Міжнародна конференція «Міжнародна співпраця органів внутрішніх справ у боротьбі з транснаціональною злочинністю», в якій взяли участь представники Німе-

ччини, Румунії, Росії, України та власне Республіки Молдова. На конференції розглядалися саме питання щодо розв'язання проблем боротьби з транснаціональною злочинністю. Її учасниками зазначалося, що якісної боротьби із транснаціональними злочинами не може бути забезпечено в рамках однієї держави. Складність подолання даного явища пояснюється суперечністю між зростанням міжнародного чинника в діяльності сучасних злочинних організацій і обмеженими можливостями національних урядів здійснювати контроль за діяльністю злочинних структур транснаціонального характеру [15].

Національна ж ідея щодо покращення рівня боротьби з транснаціональними злочинами знайшла своє вираження в Постанові Кабінету Міністрів України від 7 березня 2007 року № 410 «Про затвердження Державної програми протидії торгівлі людьми на період до 2010 року». У п. 4 «Очікувані результати» Державної програми йдеться про необхідність поліпшення роботи правоохоронних органів, підвищення рівня їх взаємодії з відповідними структурами інших держав у розслідуванні злочинів, пов'язаних з торгівлею людьми [16]. На жаль, ця Постанова так і не врахувала можливість співпраці в галузі розслідування інших видів транснаціональних злочинів.

Проблематичними залишаються питання інформаційного забезпечення боротьби із транснаціональними злочинами. Згідно з позицією вчених Ю. П. Аленіна та М. І. Пашковського, в рамках проблеми боротьби із транснаціональними злочинами на перший план виступає інформаційне забезпечення цієї боротьби та питання видачі злочинців, і якщо останній проблемі присвячено достатньо монографій та публікацій, то питання інформаційного забезпечення боротьби з тероризмом залишається ще зовсім не дослідженим. Автори публікації зазначають, що вітчизняне законодавство, на відміну від законодавства інших європейських країн, не знає детальної регламентації питань, пов'язаних з міжнародними відносинами [17]. Ще однією проблемою реалізації норм вітчизняного законодавства є слабка навчально-методична забезпеченість правоохоронних органів, що ведуть боротьбу зі злочинністю в Україні.

Проаналізувавши ряд навчально-методичних видань України, можна виділити лише одиниці з них, які містять системний опис здійснення міжнародної допомоги в ході розслідування кримінальних справ. Так, порядок зносин у сфері здійснення міжнародно-правової допомоги в ході розслідування кримінальних справ задекларований у ряді європейських конвенцій: Європейській конвенції про боротьбу з тероризмом від 27 січня 1977 року, яка була ратифікована в Україні 17 січня 2002 року [18]; Європейській конвенції про передачу провадження в кримінальних справах від 15 травня 1972 року, до якої приєдналася Україна 22 вересня 1995 року [19]; Європейській конвенції про взаємну допомогу в кримінальних справах від 20 квітня 1959 року, яка була ратифікована в Україні 16 січня 1998 року [20]. Однак ці міжнародні акти, як правило, містять загальні правила здійснення міжнародно-правової допомоги, що відображені й у Конвенції ООН «Проти транснаціональної організованої злочинності». Тобто будь-яких новел щодо модернізації в бік підвищення оперативності провадження у кримі-

нальних справах стосовно розслідування транснаціональних злочинів вони не містять. Хоча зацікавленість може викликати порядок використання спеціальних оперативних підрозділів по боротьбі з організованою злочинністю, на що вказується і вітчизняними дослідниками [21].

Висновки. Отже, на підставі вищевикладеного можна виділити ряд істотних проблем, які ускладнюють розслідування кримінальних справ по транснаціональних злочинах. Такими проблемами можна вважати:

1. Різні підходи національних кримінальних законодавств держав, що беруть участь у розслідуванні транснаціональних злочинів, до визначення ступеня суспільної небезпеки вчинених діянь.

2. Відсутність як в Україні, так і в країнах СНД відповідної правової бази протидії транснаціональній організованій злочинності змушує підмінювати її вжиттям заходів організаційно-відомчого характеру.

3. Відсутність багатосторонніх угод про односторонність у використанні й оцінці результатів експертних досліджень.

4. Неоднозначність вибору органами розслідування різних держав експертних методик і критеріїв їх допустимості.

5. Відсутність єдиного міжнародного сертифікованого реєстра судових експертиз, який би містив весь перелік методик, прийнятих до використання судовими експертами на територіях країн, що беруть участь у розслідуванні транснаціональних злочинів.

6. Відсутність єдиної системи підготовки й підвищення кваліфікації експертних кадрів.

7. Відсутність всебічної системи методичного рецензування представлених висновків, контролю якості проведених досліджень, критеріїв відповідності або адекватності використовуваної приладової бази, інструментального устаткування й матеріалів, спільних методик обміну досвідом, тенденцій до проведення спільних наукових і практичних досліджень тощо.

8. Відсутність єдиних транснаціоналізованих понять, а також стандартизації криміналістичних і організаційних питань розслідування зазначених видів злочинів.

9. Відсутність у чинному законодавстві України розділу, що передбачає міжнародно-правове співробітництво в галузі розслідування злочинів.

10. Відсутність самостійної міжнародної організації, що поєднує інститути судової експертизи різних країн у єдиному науково-методичному і правовому полі, а також єдиних міжнародних стандартів і критеріїв сертифікації на відповідність цим стандартам.

11. Відсутність механізму створення й функціонування міжнародних слідчо-оперативних груп, міжнародних координуючих органів, що дозволяють оперативно використовувати правову імплементацію при розслідуванні транснаціональних злочинів, відсутність інституту постійних представників у суміжних регіонах різних країн.

12. Відсутність транснаціональних методик організації різних транснаціональних тактичних операцій, які б планувалися на спільних засіданнях правоохоронних органів різних держав, що здійснюють розслідування відповідних кримінальних справ.

13. Недостатньо високий рівень теоретичних і правових знань, а також практичних вмінь і навичок співробітників слідчого та оперативно-розшукового апаратів правоохоронних органів України, які залучаються до розслідування транснаціональних злочинів.

Бібліографічні посилання

1. Лукашевич В.Г. Криминалистические аспекты изучения преступных групп : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – М, 1979; Снігерьев О.П. Борьба з організованою злочинністю на транспорті : автореф. дис. ... д-ра. юрид. наук. – Х., 1996; Постика И.В. Проведение дознания по делам о контрабанде, совершенной с участием представителей предпринимательских структур. – Одесса, 1998; Шевчук В.М. Проблеми методики розслідування контрабанди : дис. ... канд. юрид. наук. –Х, 1998; Бантишев О.Ф., Фетисенко К.Г. Контрабанда, скоювана організованими злочинними угрупованнями, і суміжні з нею злочини. – К., 1999.
2. Макаренко Є.І. Проблеми методики розслідування злочинів організованих кримінальних угруповань // Вісник Академії митної служби України. – 2000. – № 3. – С. 184-205.
3. Международное сотрудничество в области борьбы с преступностью. – Режим доступа : <http://www.allpravo.ru/.../instrum6815/item6909.html>.
4. Вэйдун Гн. Со. Интенсификация международного сотрудничества: эффективный подход к борьбе с транснациональными организованными преступлениями / Гн. Со Вэйдун : региональная конф. генеральных прокуроров Азии и Европы, г. Уанчжоу, 12–14 нояб. 2001 г. – Режим доступа : <http://www.crime.vl.ru/index.php?>
5. Пилтоян А. Х. Особенности расследования организованной преступной деятельности в Литве и возможности их использования в уголовном судопроизводстве : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / А. Х. Пилтоян. – Калининград, 2007.
6. Пашковский Н. И. Совместные следственные группы в уголовно-процессуальном механизме противодействия организованной преступности / Н. И. Пашковский. – Режим доступа : <http://www.inter.criminology.org.ua/modules.php?>
7. Организованная преступность. – Режим доступа: <http://www.BestReferat.ru/referat-84714.html>.
8. Зорин Г. А. Проблемы информационного обеспечения борьбы с транснациональной преступностью / Г. А. Зорин. – Режим доступа: http://ncpi.gov.by/Conf/report/r_44.htm
9. Американо-российские связи в изучении и противодействии организованной преступности и коррупции. – Режим доступа : <http://chinovnik.uara.ru/modern/article.php?id=58>
10. Конвенція Організації Об'єднаних Націй проти транснаціональної організованої злочинності : ратифікована законом України від 4 лют. 2004 р. № 1433-IV // ВВРади України. – 2004. – № 19.
11. Про ратифікацію Конвенції Організації Об'єднаних Націй проти транснаціональної організованої злочинності та протоколів, що її доповнюють (Протоколу про попередження та припинення торгівлі людьми, особливо жінками та дітьми, і покарання за неї і Протоколу проти незаконного ввозу мігрантів по суші, морю і повітряю) : закон України від 4 лют. 2004 р. № 1433-IV // ВВР України. – 2004. – № 19.
12. Сапальов В. П. Місце спеціальних підрозділів по боротьбі з корупцією і організованою злочинністю СБ України у протидії транснаціональному наркобізнесу / В. П. Сапальов, П. Т. Дорошенко. – Режим доступа : http://mndc.naiu.kiev.ua/Gurnal/15text/g15_14.htm.
13. Организационно-правовые аспекты сотрудничества правоохранительных органов России с зарубежными государствами в борьбе с организованной преступностью. – Режим доступа : http://www.pravo.vuzlib.net/book_z065_page_13.html.
14. Меркушин В. О. О повышении роли ООН в области борьбы с транснациональной преступностью и ее организованными структурами / В. О. Меркушин // Белорусский журнал международного права и международных отношений. – 2001. – № 3. – Режим доступа : <http://www.evolutio.info/index.php?>
15. Міжнародна співпраця органів внутрішніх справ у боротьбі з транснаціональною злочинністю : матеріали Міжнар. конф., м. Кишинів. – Режим доступа : <http://www.dli.donetsk.ua/index.php?>
16. Про затвердження Державної програми протидії торгівлі людьми на період до

2010 року : постанова Кабінету Міністрів України від 7 берез. 2007 р. № 410. – Режим доступу : <http://www.dcz.gov.ua/.../article?>

17. Лобойко Л. М. Кримінально-процесуальне право: курс лекцій : навч. посіб. / Л. М. Лобойко. – К., 2005.

18. Європейська конвенція про боротьбу з тероризмом (ETS № 90) від 27.01.1977. – Режим доступу : http://zakon.rada.gov.ua/.../main.cgi?nreg=994_331.

19. Європейська конвенція про передачу провадження у кримінальних справах (ETS № 73) від 15.05.1972. – Режим доступу : http://zakon.rada.gov.ua/.../main.cgi?nreg=994_008.

20. Європейська конвенція про взаємну допомогу у кримінальних справах від 20.04.1959. – Режим доступу : http://zakon.rada.gov.ua/.../main.cgi?nreg=995_036.

21. Місце спеціальних підрозділів по боротьбі з корупцією і організованою злочинністю СБ України у протидії транснаціональному наркобізнесу. – Режим доступу : <http://www.ukreferat.com/index.php?...>; Проблеми протидії транснаціональній організованій злочинності : наук.-практ. посіб. / [М.Г. Вербенський, Р.М. Безхлібник, А.І. Берляч та ін.] ; за заг. ред. М.Г. Вербенського. – Х., 2010.

Витвицкий А. С. Состояние развития представлений о тактике расследования преступлений, совершенных организованными преступными группировками с международными связями. Определено состояние развития представлений о тактике расследования преступлений, совершенных организованными преступными группировками с международными связями.

Ключевые слова: преступление, организованные преступные группировки, борьба, криминальная среда.

Vitvitskiy F. S. The state of development of conceptions about tactics of investigation crimes committed by organized criminal groups with international connections. The author has identified the following significant problems that complicate the investigation of criminal cases against transnational crime: different approaches to domestic laws of participating in investigation of transnational crimes, to determine the degree of public danger of the committed offenses; absence in Ukraine and in CIS of appropriate legal framework of combating transnational organized crime makes it a substitute for taking measures of organizational and institutional nature; absence of multilateral agreements of uniformity in the use and evaluation of the results of expert examination; ambiguity selection by investigating various states of expert methodologies and criteria for their admissibility; no single international registry of certified forensic examination, which would contain a list of all methods adopted for use forensic experts in the country involved in the investigation of transnational crime; lack of a unified system of training and retraining of expert personnel; lack of comprehensive methodological review provided conclusions, quality control studies, eligibility criteria, or adequacy of the used instrument base, instrumental equipment and materials, common methodologies exchange experiences, tendencies to conduct joint research and experimentation, etc.; lack of uniform transnationalized concepts and standardization of forensic and organizational issues of investigation these types of crimes; lack of section in current legislation of Ukraine that provides international legal cooperation in the investigation of crimes; lack of an independent international organization that combines the forensic institute in different countries in a single scientific methodology and legal framework and common international standards and criteria for certifying compliance with these standards; no mechanism for the formation and operation of international investigative team, international coordinating bodies to rapidly implement legal use in the investigation of transnational crime, lack of institute of permanent representatives in adjacent regions of different countries; lack of transnational techniques of various multinational tactical operations that are planned to be joint meetings of law enforcement agencies of different countries engaged in investigating criminal cases; unsufficiently high level of theoretical and legal knowledge and practical skills of investigator and operational-search staff of law enforcement bodies of Ukraine involved in the investigation of transnational crimes.

Keywords: crime, organized criminal groups, fight, criminal environment.

Надійшла до редакції 04.07.2013

Швидка А. С., Шиян А. Г.
старші викладачі кафедри
(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

УДК 343.12

ЩОДО РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВА ЗАЯВЛЕННЯ КЛОПОТАНЬ У СУДІ ПЕРШОЇ ІНСТАНЦІЇ СТОРОНАМИ СУДОВОГО ПРОВАДЖЕННЯ

Досліджено питання реалізації права сторін судового провадження (в першу чергу сторони захисту) на заявлення клопотань у суді першої інстанції, проаналізовано норми Кримінально-процесуального кодексу України 1960 року та чинного Кримінального процесуального кодексу України, які стосуються цього інституту в кримінальному судочинстві, висловлено деякі пропозиції щодо його удосконалення.

Ключові слова: *судове провадження, учасники судового провадження, клопотання, суд першої інстанції.*

Постановка проблеми. Усвідомлення суті досліджуваного питання неможливе без з'ясування деяких новітніх положень Кримінального процесуального кодексу 2012 року (далі – КПК), які стосуються понять „судове провадження”, „учасники судового провадження”.

З приводу цього слід зазначити, що, на відміну від Кримінально-процесуального кодексу 1960 року (далі – КПК 1960 року), в чинному КПК ці поняття визначені. Так, згідно з п. 24 ч. 1 ст. 3 („Визначення основних термінів Кодексу”) „судове провадження – кримінальне провадження у суді першої інстанції, яке включає підготовче судове провадження, судовий розгляд і ухвалення та проголошення судового рішення, провадження з перегляду судових рішень в апеляційному, касаційному порядку Верховним Судом України, а також за нововиявленими обставинами” [5, с. 6]. Відповідно до п. 26 ч. 1 цієї статті, „учасники судового провадження – сторони кримінального провадження, потерпілий, його представник та законний представник, цивільний позивач та його представник, а також інші особи, за клопотанням або скаргою яких у випадках, передбачених цим Кодексом, здійснюється судове провадження” [5, с. 6].

Однією із сторін кримінального провадження є сторона захисту, до якої належать підозрюваний, обвинувачений (підсудний), засуджений, виправданий, особа, стосовно якої передбачається застосування примусових заходів медичного чи виховного характеру або вирішувалося питання про їх застосування, їхні захисники та законні представники (п. 19 ч. 1 ст. 3 КПК) [5, с. 5]. Представники цієї сторони (в першу чергу обвинувачений), як і представники інших сторін, під час судового провадження у суді першої інстанції наділяються широкими правами щодо захисту своїх законних інтересів, вирішення визначених ними завдань. Заявлення клопотань про проведення процесуальних дій, про забезпечення безпеки щодо себе,

членів своєї сім'ї, близьких родичів, майна, житла тощо (п. 12 ч. 3 ст. 42 КПК) [5, с. 28] у суді першої інстанції є одним із процесуальних прав обвинуваченого, яке виступає дієвим засобом захисту його інтересів у кримінальному провадженні. Своєчасне, об'єктивне та правильне вирішення судом цих клопотань визначає справедливість судового рішення, долю обвинуваченого. Саме тому дослідження механізму реалізації стороною захисту (як і інших сторін судового провадження) права заявлення клопотань у суді першої інстанції є необхідним й актуальним.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. У різні часи питання реалізації обвинуваченим своїх процесуальних прав (у тому числі – на заявлення клопотань) у суді першої інстанції були предметом наукового дослідження багатьох вчених, зокрема Ю.П. Аленіна, Т.В. Варфоломієвої, В.Г. Гончаренка, Ю.М. Грошевого, В.С. Зеленецького, Л.М. Лобойка, З.В. Макарової, В.Т. Маляренка, Г.М. Міньковського, В.Т. Нора, В.О. Попелюшка, Г.П. Саркіянца, М.І. Сірого, С.М. Стахівського, Ю.І. Стецовського, В.М. Тертишника, В.П. Шибіко, М.Є. Шумила та багатьох інших. Результати цих досліджень знайшли своє певне втілення у кримінально-процесуальному законодавстві, реалізувалися у судовій діяльності. КПК України, який набрав чинності з 20.11.2012 року, у кримінальний процес нашої держави запроваджено чимало новел, направлених на широку реалізацію засади змагальності на всіх стадіях кримінального провадження, зокрема визначено нові положення щодо заявлення клопотань під час судового провадження у суді першої інстанції, розв'язання їх судом. При цьому не можна не побачити того, що деякі правові норми законодавцем виписані не зовсім чітко. Як засвідчує судова практика, в деяких випадках це стає підставою для неоднозначного трактування і правозастосування зазначених норм судом.

Така неоднозначність у діяльності суддів (особливо при відсутності сучасних офіційних і доктринальних коментарів норм права з цього питання) викликає необхідність дослідження положень КПК України щодо заявлення клопотань у суді першої інстанції, порядку їх розв'язання судами.

Мета дослідження – виявити можливі недоліки нормативно-правової регламентації права заявлення стороною захисту клопотань та його реалізації в судовому провадженні у першій інстанції, висловити пропозиції щодо їх усунення.

Відповідно до поставленої мети завданнями роботи є: проаналізувати кримінально-процесуальну регламентацію права заявлення стороною захисту клопотань та його реалізації в судовому провадженні у першій інстанції; виявити можливі недоліки нормативно-правового регулювання цього питання; у разі їх виявлення внести пропозиції щодо їх усунення.

Виклад основного матеріалу. Стаття 42 Кримінального процесуального кодексу України наділяє підозрюваного (обвинуваченого) цілим комплексом процесуальних прав, які можуть використовуватися ним для спростування підозри чи обвинувачення, пом'якшення чи виключення кримінальної відповідальності і т.п. Зазначена стаття КПК частково визначає і деякий порядок реалізації цих прав. Такі, відповідно до п. 2 ч. 3 цієї

статті, підозрюваний (обвинувачений) повинен бути чітко і своєчасно повідомленим про свої права, а також отримати їх роз'яснення [5, с. 28]; крім цього, він повинен бути забезпечений пам'яткою про процесуальні права та обов'язки одночасно з їх повідомленням особою, яка здійснює таке повідомлення (ч. 8 ст. 42) [5, с. 29].

Важливе місце в цьому комплексі прав займає право „заявляти клопотання про проведення процесуальних дій, про забезпечення безпеки щодо себе, членів своєї сім'ї, близьких родичів, майна, житла тощо” (п. 12 частини 3) [5, с. 28]. І це є зрозумілим – адже воно дає підозрюваному (обвинуваченому) можливість бути не пасивним спостерігачем кримінального провадження, а ініціювати перед органами досудового розслідування, прокурором і судом проведення тих дій, за допомогою яких можна досягти виконання прийнятних для сторони захисту завдань кримінального судочинства (ст. 2 КПК).

Не менш важливим аспектом у цьому питанні є практична можливість реалізації підозрюваним (обвинуваченим) передбачених ст. 42 КПК процесуальних прав. Будь-які перешкоди в цьому (особливо суб'єктивного характеру) можуть завадити встановленню істинних обставин кримінального правопорушення, серйозно вплинути на розвиток подій у кримінальному провадженні, призвести до прийняття необ'єктивного і несправедливого процесуального рішення.

Аналіз діяльності органів досудового розслідування, зокрема слідчих органів внутрішніх справ і прокуратури Дніпропетровського регіону, вказує на те, що, незважаючи на критичну завантаженість у своїй роботі, на тому чи іншому етапі досудового розслідування, вони намагаються хоч формально, із запізненням, але все-таки реагувати відповідним чином на клопотання, які надходять з боку сторони захисту, приймаючи по ним відповідні рішення. До цього їх змушує чітка регламентація порядку розгляду клопотань під час досудового розслідування (ст. 220 КПК), прокурорський нагляд за досудовим розслідуванням, можливість оскарження стороною провадження рішення про відмову в задоволенні клопотання як прокурорів, так і слідчому судді (ст.ст. 303–310 КПК).

Значно гірше це питання вирішується в судах першої інстанції. Вивчення матеріалів кримінальних проваджень, які розглядалися або розглядаються судами м. Дніпропетровська, засвідчує, що більшість намірів сторони захисту заявити клопотання щодо витребування тих чи інших документів, приєднання їх до матеріалів кримінальної справи, виклику і допиту свідків, визнання доказів недопустимими тощо досить часто судом відхиляються. Як правило, в основу відмови в прийнятті клопотань суд закладає положення ст. 363 КПК.

Аналіз таких дій суду свідчить, що вони можуть бути викликані двома обставинами:

- 1) неправильним тлумаченням положень ст. 363 та інших норм КПК, які стосуються заявлення і вирішення клопотань під час судового розгляду;
- 2) проявом обвинувального ухилу, необ'єктивності та упередженості у діяльності суду.

Залишаючи поза увагою другу обставину, оскільки вона не є предметом цього дослідження, стосовно першої обставини вважаємо за необхідне висловити таке.

На наш погляд, положення стосовно заявлення і вирішення клопотань, викладені в статті 363 КПК, стосуються закінчення судового слідства і не належать до більш ранніх етапів цієї складової частини судового розгляду. На це прямо вказує системний аналіз положень цієї статті. Так, диспозиція частини 1 ст. 363 визначає, що „Після з'ясування обставин, встановлених під час кримінального провадження, та перевірки їх доказами головуючий у судовому засіданні з'ясовує в учасників судового провадження, чи бажають вони доповнити судовий розгляд і чим саме” [5, с. 192]. Частина 3 згаданої статті ще чіткіше підкреслює зроблений нами висновок, вказуючи, що „За відсутності клопотань або після вирішення клопотань, якщо вони були подані, суд постановляє ухвалу про закінчення з'ясування обставин та перевірки їх доказами і переходить до судових дебатів” [5, с. 192]. Виходячи з цього, вважаємо, що зміст цієї статті має однозначний характер і він свідчить тільки про одне – зазначені положення стосуються тільки закінчення судового слідства.

Викладене потрібно доповнити тим, що зазначені положення не є якоюсь особливою новелою КПК 2012 року – вони практично дублюють зміст статті 317 КПК 1960 року [4, с. 154]. Але ж вимоги ст. 317 КПК 1960 року не перешкоджали заінтересованим учасникам судового розгляду заявляти клопотання на будь-якому етапі судового слідства, і такі дії сторін знаходили широке практичне застосування в суді.

Можливість заявлення сторонами судового провадження різних клопотань не тільки після закінчення судового слідства, а й на більш ранніх його етапах передбачено численними нормами КПК України 2012 року, на зміст яких є потреба звернути увагу. Ними є:

1) положення ст. 42 КПК України, які визначають права підозрюваного та обвинуваченого, а саме:

- „заявляти клопотання про проведення процесуальних дій” (п. 12 ч. 3) [5, с. 23];

- „брати участь під час судового розгляду у допиті свідків обвинувачення або вимагати їхнього допиту, а також вимагати виклику і допиту свідків захисту на тих самих умовах, що й свідків обвинувачення” (п. 1 ч. 4) [5, с. 29];

- „збирати і подавати суду докази” (п. 2 ч. 4) [5, с. 29];

2) положення ст. 89 КПК, які визначають: „Сторони кримінального провадження, потерпілий мають право під час судового розгляду подавати клопотання про визнання доказів недопустимими, а також наводити заперечення проти визнання доказів недопустимими” (ч. 3) [5, с. 52]. Що таке право у сторін виникає на будь-якому етапі судового слідства, вказує частина 2 цієї статті: „У разі встановлення очевидної недопустимості доказу під час судового розгляду суд визнає цей доказ недопустимим, що тягне за собою неможливість дослідження такого доказу або припинення його дослідження в судовому засіданні, якщо таке дослідження було розпочате” [5, с. 52];

3) положення ст. 331 КПК, які визначають: „Під час судового розгляду суд за клопотанням сторони обвинувачення або захисту має право своєю ухвалою змінити, скасувати або обрати запобіжний захід обвинуваченого” (ч. 1) [5, с. 178];

4) положення ст. 332 КПК, які визначають: „Під час судового розгляду суд за клопотанням сторін кримінального провадження або потерпілого за наявності підстав, передбачених статтею 242 цього Кодексу, має право своєю ухвалою доручити проведення експертизи експертній установі, експерту або експертам” (ч. 1) [5, с. 179];

5) положення ст. 333 КПК, які визначають:

- „Під час розгляду клопотання про надання тимчасового доступу до речей і документів суд також враховує причини, через які доступ не був здійснений під час досудового розслідування” (ч. 2) [5, с. 179];

- „У разі, якщо під час судового розгляду виникне необхідність у встановленні обставин або перевірці обставин, які мають істотне значення для кримінального провадження, і вони не можуть бути встановлені або перевірені іншим шляхом, суд за клопотанням сторони кримінального провадження має право доручити органу досудового розслідування провести певні слідчі (розшукові) дії. У разі прийняття такого рішення суд відкладає судовий розгляд на строк, достатній для проведення слідчої (розшукової) дії та ознайомлення учасників судового провадження з її результатами” (ч. 3) [5, с. 180];

6) положення ст. 336 КПК, які визначають: „Суд ухвалює рішення про здійснення дистанційного судового провадження за власною ініціативою або за клопотанням сторони чи інших учасників кримінального провадження” (ч. 2) [5, с. 182];

7) положення ст. 356 КПК, які визначають: „За клопотанням сторони кримінального провадження, потерпілого або за власною ініціативою суд має право викликати експерта для допиту для роз’яснення висновку” (ч. 1) [5, с. 190];

8) положення ст. 360 КПК, які визначають: „Спеціалісту можуть бути поставлені питання щодо сутності наданих усних консультацій чи письмових роз’яснень. Першою ставить запитання особа, за клопотанням якої залучено спеціаліста, а потім інші особи, які беруть участь у кримінальному провадженні” (ч. 2) [5, с. 191].

Викладений вище перелік випадків заявлення клопотань сторонами судового провадження до закінчення судового слідства передбачається й іншими статтями КПК України.

В першу чергу це стосується положень статті 350, яка визначає: „Клопотання учасників судового провадження розглядаються судом після того, як буде заслухана думка щодо них інших учасників судового провадження, про що постановляється ухвала. Відмова в задоволенні клопотання не перешкоджає його повторному заявленню з інших підстав” [5, с. 187]. Само розташування цієї статті (значно раніше ст. 363) в системі статей параграфу 3 „Процедура судового розгляду”, її зміст вказує тільки на одне – на безумовне право учасників судового розгляду заявляти різного роду клопотання на будь-якому етапі судового слідства, не чекаючи його завершення.

Насамкінець, є необхідність звернення ще до одного джерела, яке підтверджує достовірність зроблених нами висновків. Так, професійне тлумачення суддями Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ в Інформаційному листі № 223-1446/0/4-12 від 05.10.2012 року „Про деякі питання порядку здійснення судового розгляду в судовому провадженні у першій інстанції відповідно до Кримінального процесуального кодексу України” (п.п. 8, 9, 10) охарактеризованого нами питання чітко визначає право і можливість сторін судового провадження у суді першої інстанції заявляти клопотання на будь-якому етапі дослідження доказів [3]. Виходячи з того, що Законом України „Про судоустрій та статус суддів” [1] на суди покладено обов’язок приведення своєї судової практики у відповідність до судових рішень та наведених узагальнень судової практики Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ та Верховного Суду України, оскільки в них сформульовані *обов’язкові для всіх судів України* правові позиції [2, с. 491] стосовно реалізації права сторін судового провадження на заявлення клопотань, суди першої інстанції повинні діяти саме так, як це визначено касаційним судом у вищезгаданому інформаційному листі. Адже будь-яке затягування вирішення заявлених клопотань, залишення їх „відкритими”, щоб вирішити пізніше, з часом, є недопустимим. У такому випадку суди порушують вимоги об’єктивності і неупередженості судового розгляду і не створюють необхідних умов для реалізації сторонами їх процесуальних прав і виконання процесуальних обов’язків у повному обсязі.

Виходячи з цього, є беззаперечним, що суд першої інстанції під час судового провадження зобов’язаний на будь-якому етапі дослідження доказів забезпечити можливість сторонам провадження заявляти клопотання щодо захисту своїх законних інтересів, вирішення визначених ними завдань.

Висновки. На наш погляд, однією з причин, які заважають цьому, є відсутність належної кримінально-процесуальної регламентації права заявлення стороною захисту клопотань та його реалізації в судовому провадженні у першій інстанції. Вважаємо, що цю прогалину у законодавстві можна усунути частково зміненням змістом ст. 350 КПК України у такій редакції:

„1. Клопотання учасників судового провадження розглядаються судом на будь-якому етапі дослідження доказів після того, як буде заслухана думка щодо них інших учасників судового провадження, про що постановляється ухвала. Відмова в задоволенні клопотання не перешкоджає його повторному заявленню з інших підстав”.

На основі проведеного у цій статті дослідження можна зробити такий **висновок**: кримінальна процесуальна регламентація порядку реалізації права сторін судового провадження на заявлення клопотань у суді першої інстанції має певні прогалини, які потребують невідкладного усунення.

Проведене наукове дослідження не вичерпує усього комплексу проблем у питаннях реалізації права сторін судового провадження на заявлення клопотань у суді першої інстанції, що зумовлює подальші наукові дослідження. На наш погляд, такими напрямками наукових розвідок можуть бути питання, які стосуються вирішення судом першої інстанції клопотань про

недопустимість доказів, клопотань про зміну запобіжного заходу тощо.

Бібліографічні посилання

1. Про судоустрій та статус суддів: Закон України // ВВР України. – 2010. – № 41–42, № 43, № 44–45. – Ст. 529.
2. Збірка інформаційних матеріалів, які регулюють окремі питання кримінального провадження в Україні: упоряд. С.М. Алфьоров, С.М. Міщенко, В.І. Фаринник та ін.; за заг. ред. В.І. Сліпченка. – К., 2013.
3. Про деякі питання порядку здійснення судового розгляду в судовому провадженні у першій інстанції відповідно до Кримінального процесуального кодексу України: Інформаційний лист Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ № 233-1446/0/4-12 від 05.10.2012 р.: збірка інформаційних матеріалів, які регулюють окремі питання кримінального провадження в Україні: упоряд. С.М. Алфьоров, С.М. Міщенко, В.І. Фаринник та ін.; за заг. ред. В.І. Сліпченка. – К., 2013.
4. Кримінально-процесуальний кодекс України. – Х., 2010.
5. Кримінальний процесуальний кодекс України: прийнятий Верховною Радою України Законом № 4651-УІ від 13.04.2012 р. станом на 1 січня 2013 року. – Х., 2013.

Швыдкая А. С., Шиян А. Г., О реализации права заявления ходатайств в суде первой инстанции сторонами судебного производства. Исследованы вопросы реализации права сторон судебного производства (в первую очередь стороны защиты) на заявление ходатайств в суде первой инстанции, проанализированы нормы Уголовно-процессуального кодекса Украины 1960 года и действующего Уголовного процессуального кодекса Украины, относящиеся к этому институту уголовного судопроизводства, внесены предложения по его усовершенствованию.

Ключевые слова: *судебное производство, участники судебного производства, ходатайство, суд первой инстанции.*

Shvydka A. S., Shyyan A. G. About realization of declaration of petitions in the court of the first instance by parties of trial. Declaration petitions for legal proceedings, for ensuring the security of themselves, their family members, relatives, property, housing, and so at court of the first instance is one of the accused procedural rights, that is as an effective means of protecting his/her interests in criminal proceedings. Timely, objective and correct solving these petitions by the court determines the validity of the judgment, the fate of the accused.

Analysis of pre-trial investigation bodies's activities indicates that, despite the critical occupancy of their work, in some stage of pre-trial investigation, they try though formally and late, but still respond appropriately to a request coming from the defense party, taking appropriate decisions on them.

Much worse this problem is resolved in courts of first instance. Study of materials of criminal proceedings shows that the majority of intentions of the defense party to declare a petition regarding the demanding of certain documents, attaching them to the criminal case, the attendance and interrogation of witnesses, the recognition of evidences inadmissible are so often rejected by the court.

The authors concluded that the trial court during the proceedings is required at any stage of the examination of evidence to provide an opportunity to the parties of the proceedings to declare petitions to protect their legitimate interests and resolve tasks identified by them.

In the authors' opinion, one of the reasons that interrupt this, is the lack of proper regulation by the criminal procedural law of the declaration petitions by the defense party, and its implementation in the proceedings at first instance. This gap in the law can be removed partially with changed content of the appropriate rule of the Criminal Procedural Code of Ukraine as follows: "1. Petition of proceedings participants shall be considered by the court at any stage of the evidence research after that an opinion on these is to be heard by other participants of the proceedings, about what the ruling is enacted. Denial of a petition does not interrupt its re-declaration on other grounds".

Keywords: *legal proceeding, participants of the legal proceeding, solicitors, court of first instance.*

Надійшла до редакції 03.10.2013

ДОВІДКА ПРО АВТОРІВ

Бабіч Лідія Миколаївна – ад'юнкт кафедри кримінального процесу та правосуддя Луганського державного університету внутрішніх справ ім. Е.О. Дідоренка

Безруков Дмитро Вікторович – оперуповноважений ВКР Донецького міського управління ГУМВС України в Донецькій області

Бєліков Олександр Павлович – науковий співробітник ФДКЗ «ДНДІ МВС Росії», кандидат юридичних наук

Блага Алла Борисівна – доцент кафедри кримінального, кримінально-виконавчого права та кримінології Харківського національного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук, доцент

Бузнікова Наталія Євгенівна – старший науковий співробітник ФДКЗ «ДНДІ МВС Росії», кандидат юридичних наук

Вітвіцький Антон Сергійович – викладач кафедри криміналістики, судової медицини та психіатри Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

Войтанович Олександр Йосипович – аспірант кафедри історії і теорії держави та права Запорізького національного університету

Глуховеря Мар'ям Миколаївна – здобувач кафедри адміністративного права, процесу та адміністративної діяльності ОВС Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

Голобородько Денис Віталійович – доцент кафедри адміністративного права, процесу та адміністративної діяльності ОВС Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук

Гринцов Олександр Васильович – здобувач кафедри адміністративного права Інституту права ім. князя Володимира Великого Міжрегіональної академії управління персоналом

Гуренко Дмитро Юрійович – старший викладач кафедри кримінального, кримінально-виконавчого права та кримінології Харківського національного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук

Дуйловський Олександр Вікторович – начальник юридичної служби управління Південного територіального командування внутрішніх військ МВС України

Дячкін Олександр Петрович – доцент кафедри кримінально-правових дисциплін Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук, доцент

Калатур Максим Васильович – начальник факультету підготовки фахівців для підрозділів слідства Національної академії внутрішніх справ, кандидат юридичних наук

Капітанчук Людмила Юрївна – доцент кафедри кримінального

процесу та криміналістики Національної академії Державної прикордонної служби України ім Б. Хмельницького, кандидат юридичних наук

Кириченко Олег Вікторович – начальник кафедри оперативно-розшукової діяльності та спеціальної техніки Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук, доцент

Князєв В'ячеслав Валентинович – провідний науковий співробітник ФДКЗ «ДНДІ МВС Росії», кандидат юридичних наук

Козак Олександра Сергіївна – доцент кафедри кримінальне правових дисциплін Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук

Комісаров Олександр Геннадійович – начальник кафедри тактико-спеціальної підготовки Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, доктор юридичних наук, доцент

Компанець Катерина Валеріївна – викладач кафедри загальноправових дисциплін Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

Конопельський Віктор Ярославович – начальник кафедри кримінального права та кримінології Одеського державного університету внутрішніх справ, кандидат політичних наук, доцент

Король Володимир Володимирович – заступник декана Івано-Франківського факультету Національного університету «Одеська юридична академія», кандидат юридичних наук, доцент

Кравченко Ірина Сергіївна – доцент кафедри адміністративного права та адміністративної діяльності ОВС Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук

Краснова Христина Олександрівна – провідний науковий співробітник ФДКЗ «ДНДІ МВС Росії», кандидат юридичних наук

Куракін Олександр Миколайович – професор кафедри теорії та історії держави і права Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук, доцент

Кушнір Сергій Миколайович – доцент кафедри загальноправових дисциплін Запорізького національного університету, кандидат юридичних наук

Легеза Євген Олександрович – старший викладач кафедри адміністративного права та адміністративної діяльності ОВС Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук

Литовченко Людмила Анатоліївна – доцент кафедри цивільно-правових дисциплін Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук, доцент

Лозовицька Галина Петрівна – провідний науковий співробітник ФДКЗ «ДНДІ МВС Росії», доктор юридичних наук, доцент

Марченко Олена Вікторівна – завідувач кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Дніпропетровського державного університету

внутрішніх справ, доктор філософських наук

Мацюк Анатолій Романович – професор кафедри цивільно-правових дисциплін Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, доктор юридичних наук, професор

Обушенко Олександр Миколайович – перший проректор з навчально-мєгодичної та наукової роботи Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук, доцент

Олійник Анатолій Юхимович – професор кафедри загально правових дисциплін Національної академії внутрішніх справ, кандидат юридичних наук, професор

Парненко Вікторія Станіславівна – суддя Дніпропетровського окружного адміністративного суду

Погорецька Наталія Вікторівна – доцент кафедри міжнародного права Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», кандидат юридичних наук, доцент

Покайчук Віталій Ярославович – доцент кафедри тактико-спеціальної підготовки Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук

Прилуцька Марина Володимирівна – здобувач Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

Пузирьов Михайло Сергійович – головний науковий співробітник науково-дослідної лабораторії науково-дослідного центру Інституту кримінально-виконавчої служби, кандидат юридичних наук

Савіщенко Вікторія Миколаївна – директор Навчально-наукового інституту права та безпеки Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, кандидат педагогічних наук, доцент

Савченко Олександр Васильович – здобувач кафедри загальноправових дисциплін Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

Садова Тетяна Володимирівна – доцент кафедри кримінального права, процесу і криміналістики Івано-Франківського факультету Національного університету «Одеська юридична академія», кандидат юридичних наук

Саєнко Сергій Іванович – заступник начальника кафедри адміністративного права та адміністративної діяльності ОВС Луганського державного університету внутрішніх справ ім. Е.О. Дідорєнка, кандидат юридичних наук, доцент

Саксонов Владислав Борисович – доцент кафедри цивільного права та процесу Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук, доцент

Сергєєва Діана Борисівна – доцент кафедри правосуддя юридичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка, кандидат юридичних наук

Сердюк Ігор Анатолійович – доцент кафедри теорії та історії держави і права Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук, доцент

Скитенко Людмила Олександрівна – здобувач Дніпропетровського національного університету ім. Олеся Гончара

Сліпченко Володимир Іванович – начальник кафедри кримінального процесу Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук, доцент

Смолія Марія Михайлівна – заступник начальника сектора дільничних інспекторів міліції Центрального районного відділу Сімферопольського міського управління ГУМВС України в Автономній Республіці Крим

Соболь Євген Юрійович – докторант Інституту права ім. Володимира Сташиса Класичного приватного університету, кандидат юридичних наук, доцент

Соколенко Ольга Леонідівна – завідувач кафедри адміністративного та кримінального права Дніпропетровського національного університету ім. Олеся Гончара, доктор юридичних наук, доцент

Спільник Сергій Іванович – доцент кафедри теорії та історії держави та права Інституту права ім. Володимира Сташиса Класичного приватного університету (м. Запоріжжя)

Стецюк Богдан Романович – директор Кіровоградського інституту Міжрегіональної академії управління персоналом, кандидат юридичних наук, доцент

Строгий Валерій Іванович – головний науковий співробітник Національної академії Служби безпеки України, кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник, заслужений юрист України

Телькінєна Тетяна Ейнівна – професор кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, кандидат історичних наук, доцент

Тищенкова Ірина Олександрівна – викладач кафедри цивільно-правових дисциплін Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

Устименко Вікторія Володимирівна – старший науковий співробітник відділу досліджень проблем діяльності прокуратури поза кримінальною сферою Науково-дослідного інституту Національної академії прокуратури України

Фінчук Вікторія Василівна – здобувач кафедри адміністративного та кримінального права Дніпропетровського національного університету ім. Олеся Гончара

Фурса Вадим Вікторович – ад'юнкт кафедри кримінального права та кримінології Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

Хараберюш Олександр Іванович – начальник відділу Управління

СБ України в Донецькій області, кандидат юридичних наук

Чаплинська Юлія Анатоліївна – доцент кафедри кримінально-правових дисциплін Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук

Чаплинський Костянтин Олександрович – начальник кафедри криміналістики, судової медицини та психіатрії Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, доктор юридичних наук, професор

Чистяков Петро Михайлович – доцент кафедри загально правових дисциплін Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук

Чудний Олександр Васильович – здобувач Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

Шалгунова Світлана Аполлінаріївна – професор кафедри кримінального права та кримінології Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук, доцент

Швидка Алла Сергіївна – старший викладач кафедри кримінально-правових дисциплін Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

Шевцова Олена Олександрівна – начальник циклу Маріупольського училища початкової професійної підготовки працівників міліції ГУМВС України в Донецькій області

Шевчишен Артем Вікторович – доцент кафедри публічно-правових дисциплін Університету сучасних знань, кандидат юридичних наук

Шиндель Юлія Ігорівна – викладач кафедри кримінального, кримінально-виконавчого права та кримінології Харківського національного університету внутрішніх справ

Шинкаренко Інна Олександрівна – професор кафедри філософії та політології Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, кандидат психологічних наук, доцент

Шиян Анатолій Григорович – старший викладач кафедри кримінально-правових дисциплін Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

Яровий Сергій Анатолійович – здобувач кафедри тактико-спеціальної та вогневої підготовки Одеського державного університету внутрішніх справ

Наукове видання

НАУКОВИЙ ВІСНИК
ДНІПРОПЕТРОВСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

Збірник наукових праць

2013. – № 3 (67)

Редактор, оригінал-макет – *А.В. Самотуга*
Редактор *Л.В. Омельченко*

Підп. до друку 31.10.2013 р. Формат 60x84/16. Папір газетний. Друк – трафаретний.
Гарнітура – Times. Ум.-друк. арк. 32,63. Обл.-вид. арк. 33,25. Тираж – 100 прим.

Редакційно-видавниче відділення відділу організації наукової роботи ДДУВС
49005, м. Дніпропетровськ, просп. Гагаріна, 26, т. (056) 370-96-59
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру ДП № № 164-р від 07.08.2013 р.

ВИМОГИ ДО ПІДГОТОВКИ ТА ПОДАННЯ РУКОПИСІВ СТАТЕЙ

Редакція «Наукового вісника Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ» повідомляє, що за науковим змістом статті повинні відповідати вимогам, затвердженим постановою президії Вищої атестаційної комісії України № 7-05/1 від 15 січня 2003 р. «Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України», а саме: постановка проблеми; аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми; мета статті; виклад основного матеріалу; висновки. Назви цих структурних елементів виділяються в тексті статті напівжирним шрифтом.

Рукопис публікації має бути набраний у текстовому редакторі MicrosoftWord та роздрукований у 2-х прим. на одному боці білого стандартного аркуша формату А4 та відповідати таким вимогам: поля – 2 см, шрифт – TimesNewRoman, розмір (кегель) – 14, міжрядковий інтервал – 1,5; сторінки не нумеруються; перед назвою статті, справа окремими рядками – прізвище та ініціали автора, науковий ступінь та вчене звання (за їх відсутності зазначається посада, напр., «викладач», «здобувач», «аспірант» та ін.), місце роботи; далі посередині – назва статті великими літерами, після назви – номер УДК, далі – анотація українською мовою (2-3 речення та 4-5 ключових слів), текст публікації, після тексту – перелік використаних джерел (в алфавітному порядку або в порядку використання) без повторів з дотриманням чинних вимог щодо бібліографічного оформлення (форма 23, затв. наказом ВАК України від 29 травня 2007 р. № 342). У самому тексті також зазначаються посилання на використані джерела (у квадратних дужках – номер посилання за списком, що в кінці тексту, та номери сторінок). Після переліку використаних джерел – анотація російською мовою (П.І.Б. автора і назва статті, 2-3 речення та 4-5 ключових слів), анотація англійською мовою (П.І.Б. автора і назва статті, текст на 1 стор., 4-5 ключових слів). В кінці рукопису – підпис автора і дата.

Обсяг рукопису статті (без урахування анотацій і переліку використаних джерел) – 8-12 сторінок.

До рукопису статті додаються:

- рецензія, завірена печаткою відповідної установи (для авторів, які мають наукові ступені або вчені звання, наявність рецензії не обов'язкова);
- витяг з рішення засідання кафедри (відділу, лабораторії) про рекомендацію статті для опублікування;
- акт комісійної експертизи щодо відсутності у рукописі статті закритих для відкритого опублікування даних (для окремих тем зі спеціальностей 12.00.07, 12.00.08, 12.00.09 з питань охорони громадського порядку та боротьби зі злочинністю);
- довідка про автора: прізвище, ім'я, по батькові (повністю), посада, місце роботи, науковий ступінь та вчене звання, службова адреса, контактні телефони, e-mail;
- електронний носій рукопису – компакт-диск (CD-R).
- Матеріали, що не відповідають зазначеним вимогам, не приймаються.
- Рукописи та електронні носії не повертаються.
- Редакція залишає за собою право без погодження з автором вносити до тексту рукопису зміни, доповнення, а також перейменовувати його.
- У разі надходження матеріалів з інших установ обов'язково здійснюється їх додаткове рецензування на відповідних кафедрах університету.
- За достовірність викладених у публікаціях фактів та результатів власних досліджень відповідальність несуть їхні автори.
- При цитуванні матеріалів збірника посилання на збірник обов'язкове.
- На приймаються для опублікування статті, які вже опубліковані або подані для опублікування в інших виданнях.

Про прийняття матеріалів до опублікування (перелік оновлюється щотижня) повідомляється на офіційному веб-сайті Університету <http://dduvs.in.ua/index.php?id=505>

Адреса редакції: 49005, м. Дніпропетровськ, просп. Гагаріна, 26,
т. (056) 370-96-59, (097)274-47-90

**У в а г а! Матеріали надсилаються поштою із супровідним листом на ім'я
голови редколегії або його заступника.**

Терміни подання матеріалів: для опублікування у № 1 – до 1 березня, у № 2
– до 1 червня, у № 3 – до 1 вересня, у № 4 – до 1 грудня